

Piotr Strzyż

Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce

Acta Archaeologica Lodziensia nr 52, 7-272

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WSTĘP

Celem niniejszego studium jest próba, w miarę możliwości, całościowego ujęcia problemu militariów małopolskich z okresu wczesnego średniowiecza. Nie ogranicza się ono jedynie do prezentacji wyglądu, parametrów i zróżnicowania ówczesnego uzbrojenia na podstawie zgromadzonego materiału archeologicznego, lecz jest również spojrzeniem na tego rodzaju zabytki z punktu widzenia kilku wybranych problemów związanych z szeroko rozumianym pojęciem wojskowości, organizacji sił zbrojnych i obronności. Poruszamy również zagadnienia związane z kontaktami ponadregionalnymi, w szczególności zaś wpływ broni pochodzącej z obcych kręgów kulturowych na rozwój sztuki wojennej w Małopolsce. Kilka słów uwagi poświęcimy również, takim zagadnieniom jak rozróżnienie grotów włóczni i oszczepów czy toporów bojowych i siekier, a także prześledzimy zmiany w konstrukcji miecza i rozwoju ostróg. Całość zakończymy próbą podsumowania zmian, jakie zaszły w uzbrojeniu indywidualnym w Małopolsce na przestrzeni okresu wczesnego średniowiecza.

Głównym powodem próby podjęcia się przeze mnie problematyki wczesnośredniowiecznych militariów małopolskich, jest dotychczasowy brak ich całościowego opracowania. Istniejące opracowania, stanowią raczej przyczynki do studiów osadniczych lub kulturowych, bądź zajmują się ogólną analizą elementów uzbrojenia¹. Luki tej nie wypełniło również opracowanie uzbrojenia małopolskiego dokonane na podstawie analizy samych źródeł ikonograficznych, szczególnie ubogich dla wczesnego średniowiecza². Warto również zwrócić uwagę, że wśród dzielnic Polski, Małopolska zawsze zajmowała ważne miejsce, odgrywając dużą rolę, zarówno gospodarczą jak i cywilizacyjną czy polityczną.

¹ Np. A. Ż a k i, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974; J. P o l e s k i, *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, „Prace archeologiczne UJ”, t. 52, Kraków 1992.

² L. K a j z e r, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Wrocław 1976.

Uzbrojenie, a w szczególności jego jakość, od dawien dawna decydowało o przetrwaniu jednostek, jak i grup ludzkich, a co za tym idzie organizmów plemiennych i państwowych. Broń odzwierciedlała także najnowszą myśl techniczną i praktyczne rozwiązania. Dlatego też w tej kategorii zabytków, jaką jest uzbrojenie, widoczne są wyraźnie wszelkie zapożyczenia lub obce wpływy. Wiele przedmiotów określanymi jest w związku z tym jako niezależne wyznaczniki chronologiczne, czyli artefakty umożliwiające uściślenie datowania całych zespołów znalezisk.

Termin „uzbrojenie” przewijający się jako motyw przewodni tej pracy traktować należy w szerokim znaczeniu tego słowa, oznacza on bowiem przedmioty używane w walce zarówno do rażenia przeciwnika jak i ochrony przed jego ciosami. Jest to również ogół środków umożliwiających prowadzenie walki, przemieszczanie się w boju, a więc również tzw. oporządzenie, wpływające na efektywność w walce z przeciwnikiem. W materiale archeologicznym są to przede wszystkim zabytki reprezentujące elementy oporządzenia jeździeckiego oraz rząd koński³.

W tym miejscu chciałbym wyrazić serdeczne podziękowania Panu prof. dr hab. Marianowi Głóskowi, za opiekę naukową, liczne rady i wskazówki, a przede wszystkim za okazaną mi cierpliwość i wyrozumiałość.

Słowa wdzięczności kieruję również do dr Olgierda Ławrynowicza, dr Piotra N. Nowakowskiego z Katedry Bronioznawstwa Instytutu Archeologii UŁ, mgr Tomasza Kurasińskiego i mgr Wojciecha Dudaka z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Łodzi oraz mgr Piotra N. Kotowicza z Muzeum Historycznego w Sanoku za udostępnienie wielu niepublikowanych prac, pomoc w dotarciu do trudniej dostępnej literatury przedmiotu a także cenne uwagi merytoryczne.

Chciałbym również wyrazić podziękowania dla wszystkich tych, którzy pomogli w powstaniu niniejszej

³ A. N o w a k o w s k i, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 5-7.

rozprawy, w szczególności kierownikom i pracownikom instytucji i placówek muzealnych za bezinteresowną pomoc i poświęcenie własnego czasu w trakcie zbierania materiałów. Byli to prof. dr hab. Sylwester Czopek i mgr Aleksandra Gruszczyńska z Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, mgr Radosław J. Liwoch z Muzeum Archeologicznego w Krakowie, mgr Anna Muzyczuk z Muzeum Podkarpackiego w Krośnie, mgr Magdalena Szewczyk-Wojtasiewicz z Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu, mgr Małgorzata Zielińska-Durda z Muzeum Historycznego w Sanoku, mgr Mariusz Świątek z Muzeum Okręgowego w Jaśle, mgr Marta Bartuś z Muzeum Okręgowego w Bieczu, mgr Waław Panasiewicz z Muzeum im. Ks. St. Staszica w Hrubieszowie, mgr Ewa Kubica-Kabacińska z Muzeum Archeologicznego w Krakowie, Oddział w Nowej Hucie, mgr Jerzy Kuśnierz z Muzeum Zamojskiego w Zamościu, mgr Andrzej Koperski z Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej, mgr Marta Polańska i mgr Marta Cyran z Muzeum Lubelskiego w Lublinie, mgr Andrzej Bronicki i mgr Urszula Ruszkowska z Muzeum Okręgowego w Chełmie oraz mgr Elżbieta Sobczuk z Muzeum Okręgowego w Krasnymstawie.

Zakres chronologiczny i terytorialny pracy

Dolną granicę czasową opracowania określa nam moment pojawienia się słowiańskiej kultury materialnej w Małopolsce, co nastąpiło w 2 poł. V-pocz. VI w.⁴ Granicę górną wyznacza nam umowna cezura połowy XIII w.⁵ W okresie tym wyróżnić można trzy fazy. Wczesnosłowiańską obejmującą okres od 2 poł V do VII w. Okres plemienny od VII/VIII do końca X w. oraz okres wczesnopaństwowy od X/XI do 1 poł. XIII w.⁶ W niezbędnym zakresie poruszone zostaną też niektóre problemy kultury Słowian w dorzeczu górnej Wisły, jak i Słowiańszczyzny zachodniej z najstarszych stadiów wczesnego średniowiecza, włącznie z fazą wczesnosłowiańską.

Termin „Małopolska” (*Polonia minor* – w opozycji do Wielkopolski – *Polonia major*) zaczął być używany dopiero od XIV w. W prezentowanej pracy termin ten jest stosowany bardziej jako pojęcie geograficzne niż historyczno-terytorialne. Obszar tej dzielnicy podlegał na przestrzeni wieków przeróżnym

zmianom, lecz niewątpliwie osią Małopolski była górna Wisła. Południową granicę stanowić będą Karpaty, zachodnią opierać się będzie o Śląsk wraz z Siewierzem, Bytomiem i Zatorem. Tereny te należące wcześniej do dzielnicy małopolskiej, zostały w 1179 roku przekazane przez Kazimierza Sprawiedliwego Mieszkowi Płatonogiemu do posiadanej już przez niego księstwa raciborskiego⁷. W ten sposób ziemie te zostały oderwane od Małopolski na rzecz dzielnicy śląskiej, która w początkach XIV wieku została na długie stulecia utracona. Dalej granica biegnie wzdłuż Pilicy (w jej górnym biegu), Czarnej, Kamiennej i Iżanki, aż do jej ujścia do Wisły. Puszcza radomska stanowiła naturalną, północną granicę dzielnicy sandomierskiej na zachód od Wisły a nie rzeki Radomka czy Pilica⁸. Obszar ten pozostawał wówczas pod silnymi wpływami mazowieckimi, choć w dobie dzielnicowej (lub nawet wcześniej) został włączony do dzielnicy sandomierskiej. Zgodnie z powyższym stwierdzeniem południowy zasięg cmentarzysk z grobami z obstawą kamienną powinien być raczej określany jako jeden z zasięgów wpływów Mazowsza niż jako jego granica polityczna⁹ i w związku z tym w niniejszym opracowaniu uwzględniliśmy również cmentarzysko w Końskich. Idąc dalej na wschód granica obejmuje Wyżynę Lubelską do rzeki Wieprz, aż do jej ujścia do Wisły. W kierunku południowo-wschodnim sięga po górny bieg rzeki San wraz z jej dopływami¹⁰.

Przyjęta przez nas granica jest w pewnym stopniu wypadkową pomiędzy szeroko rozumianym zasięgiem Małopolski przyjętym przez A. Żakiego¹¹, a zasięgiem minimalnym, zaproponowanym przez

⁴ J. Natanson - Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s. 205.

⁵ M. Wilczyńska, *Ziemia radomska między Mazowszem a Sandomierzem w średniowieczu*, KHKM, R. XV, z. 1, 1967, s. 108-110; J. Natanson - Leski, *Rozwój terytorialny Polski do roku 1572*, Warszawa 1964, s. 88-89. Porównaj także zasięg Mazowsza w X-XII w. w pracy M. Dulnicz, *Mazowsze w X wieku*, [w:] *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 199-223, ryc. 2. Południowa granica tej dzielnicy sięga ujścia Pilicy i Radomki do Wisły, pozostawiając poza swoim zasięgiem tereny spornego cmentarzyska w Końskich.

⁶ T. Lalik, *Sandomierskie we wczesnym średniowieczu. Prowincja, księstwo, województwo*, [w:] *Studia Sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, cz. 1, red. T. Wąsowicz, Sandomierz 1967, s. 41-42, ryc. 1; *Atlas Historyczny Polski*, red. W. Czapliński, T. Ładogórski, Warszawa-Wrocław 1989, s. 7-9.

⁷ A. Żaki, *Archeologia Małopolski...*, s. 14-16, ryc. 1. Północna granica Małopolski sięga według tego badacza do dolnej Pilicy aż do jej ujścia do Wisły i Łukowa na wschodnim jej brzegu. Na zachodzie obejmuje dorzecze górnej Prosy i Warty.

⁴ K. Godłowski, *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V-VII w. n. e.*, Kraków 1979, s. 35-36; A. Żaki, *Archeologia Małopolski...*, s. 16-19, tabela I.

⁵ Por. np. J. Polewski, *Podstawy i metody...*, s. 9-10.

⁶ M. Parczewski, *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków 1991, s. 27.

⁷ J. Wyrozumski, *Historia Polski do roku 1505*, Warszawa 1984, s. 108-109.

H. Zoll-Adamikową¹², a następnie przyjętym przez J. Poleskiego¹³.

Charakterystyka źródeł

Zasadniczą bazę źródłową monografii stanowią zachowane lub zadokumentowane elementy indywidualnego uzbrojenia zaczepnego i odpornego wojownika, czyli militaria. Do uzbrojenia zaczepnego zaliczyliśmy broń sieczną (miecze, szable, kordy, tasaki i noże bojowe), broń drzewcową (włócznia i oszczep), broń obuchową (czekany, topory, buławy i kiścienie) oraz ręczną broń miotającą (proca, łuk i kusza). W poczet uzbrojenia odpornego (ochronnego) standardowo zapisaliśmy hełmy, pancerze i tarcze. Do opracowania włączyliśmy również elementy oporządzenia jeździeckiego wojownika oraz elementy rzędu końskiego. Należą do nich ostrogi i pejczy, siodło i ogłowie, strzemiona, wędzidła oraz podkowy.

Większość zebranych informacji o militariach pochodzi z licznej literatury przedmiotu. Pozostałą część, zdecydowanie mniej liczną, stanowią informacje o zabytkach pozyskane w trakcie kwerendy w archiwach i placówkach muzealnych szeregu instytucji: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Oddział w Nowej Hucie, Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu, Muzeum Chełmskie w Chełmie, Muzeum im. St. Staszica w Hrubieszowie, Muzeum Podkarpackie w Krośnie, Muzeum Zamojskie w Zamościu, Muzeum Okręgowe w Jaśle, Muzeum Historyczne w Sanoku, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Muzeum Lubelskie w Lublinie, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemyśle oraz Muzeum Okręgowe w Krasnymstawie.

Z bazy źródłowej wyłączyliśmy militaria pochodzące z badań w Piekarach koło Krakowa¹⁴ oraz na Górze Birów i Skale Biśnik w Podzamczu koło Ogródzieńca, jako wykraczające poza zasięg chronologiczny pracy. Ostatnie dwa stanowiska posiadają tak silnie przemieszany materiał archeologiczny, że wydzielenie wśród nich zabytków pochodzących

z wczesnego średniowiecza jest w zasadzie niemożliwe¹⁵. Jako nie przydatne do badań uznaliśmy też materiały pochodzące z jaskiń jurajskich¹⁶ oraz zespół uzbrojenia ze Skały Kmity koło Krakowa¹⁷. Z pewną rezerwą zdecydowaliśmy się wykorzystać zespół militariów pochodzący z badań zamku w Będzinie, zdając sobie sprawę z tego, że ich datowanie i interpretacja jest często problematyczna¹⁸.

Zdecydowaliśmy się na włączenie do katalogu licznych zabytków nie posiadających dostatecznie określonej lokalizacji i pochodzenia. Należą tu przede wszystkim groty włóczni, rzadziej strzał, żelźce toporów oraz głowice buław, które określiliśmy formalnie wg typologii dotyczących materiałów z wczesnego średniowiecza. Pomijamy jedynie dwa topory przechowywane w Muzeum Archeologicznym w Krakowie, których pochodzenie z terytorium nas interesującego jest wysoce niepewne¹⁹.

W omawianym zbiorze najcenniejsze są oczywiście zabytki pozyskane w trakcie stacjonarnych badań archeologicznych. Na ogólną liczbę 757 militariów 652 należą do takiej właśnie kategorii. Najwięcej z nich pochodzi z badań grodzisk (411 zabytków) np. w Szczaworyżu, Stradowie, Trzciniicy, Naszacowicach, Sanoku-Białej Górze, stan. 1, Krakowie-Wawelu, Zawadzie Lanckorońskiej, Podegrodziu koło Nowego Sącza oraz Czermnie nad Huczwą.

Drugą pozycję na tej liście zajmują cmentarzyska, z których pochodzi 129 precyzyjnie datowanych zabytków uzbrojenia. Małopolska, podobnie jak Śląsk, nie posiada tak bogatego wyposażenia zmarłych w broń i inne przedmioty jak np. cmentarzyska wielkopolskie czy mazowieckie. Wyróżnia się wśród nich jedynie cmentarzysko w Końskich, na którym

¹² H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*, cz. I: Źródła, Wrocław 1966, s. 10-11, ryc. 1 na s. 16. Północna granica zamyka się w północnych granicach powiatów Chełm, Lublin i Opole Lubelskie. Po stronie zachodniej brzegu Wisły obejmuje tereny położone na południe od rzeki Kamiennej oraz górny bieg rzeki Pilicy.

¹³ J. Poleski, *Podstawy i metody...*, mapa 1, 2.

¹⁴ R. Jank, G. Leńczyk, K. Dobrowolski, *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim*, Kraków 1939. Część materiałów z tego stanowiska, jak jelec miecza i groty strzał uwzględnił A. Żak, *Archeologia Małopolski...*, s. 261, 263, 276.

¹⁵ B. Muzolf, *Badania na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, Katowice 1998, s. 114-118; tenże, *Badania wielokulturowego stanowiska na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, Katowice 1997, s. 119-132; tenże, *Wielokulturowy zespół archeologiczny na Górze Birów w Podzamczu, gm. Ogródzieniec, woj. katowickie*, ŁSA, t. I, 1994, s. 131-149.

¹⁶ E. Rok, *Materiały z jaskini Bębłowskiej Dolnej*, Mat. Arch., t. IV, 1963, s. 335-347; tenże, *Materiały z jaskini Obodrzyśko Małe*, Mat. Arch., t. V, 1964, s. 191-211.

¹⁷ E. Dąbrowska, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie powiatu krakowskiego*, „Prace Archeologiczne UJ”, t. 4, Kraków 1962, s. 75-78, ryc. 22-23; A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, s. 196-197, nr kat. 175-192, 193-206, tabl. XXXII: 1-3, XXXII: 5.

¹⁸ W. Błaszczyk, *Będzin przez wieki*, Poznań 1982.

¹⁹ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 174-175, nr kat. 170, 171.

odkryto łącznie 35 militariów. Bogata w znaleziska militariów okazała się również nekropolia staromazdziarska w Przemyślu, ul. Rycerska 9a, w grobach której znaleziono łącznie 31 przedmiotów związanych z uzbrojeniem i oporządzeniem jeździeckim. W mniejszej ilości militaria wystąpiły na cmentarzyskach w Stradowie, Stan. VI, Złotej pow. Sandomierz oraz Gródka nad Bugiem, stan. 1A.

Zaraz za cmentarzyskami znajdują się osady, na których znaleziono 112 zabytków, często jednak o szerokiej chronologii. Wyróżnia się tu szereg osad usytuowanych wokół Krakowa. Należą do nich liczne stanowiska (1, 62, 62A) w Nowej Hucie-Mogile oraz stanowiska 16, 17 i 20 w Nowej Hucie-Pleszowie jak również w Igołomii i Kurdwanowie.

Ze znalezisk przypadkowych, pozbawionych kontekstu warstwy kulturowej pochodzi 105 zabytków, w tym często przedmioty o bardzo dużej randze kulturowej i poznawczej. Należą do nich różnego rodzaju groty broni drzewcowej i miotającej, żeleźce toporów, buław i kiścieni, nierzadko także elementy oporządzenia jeździeckiego i rzędu końskiego. Tylko nieliczne z nich wiązać można z konkretnymi stanowiskami, najczęściej są to zabytki pochodzące z bliżej nieokreślonej okolicy. Na czoło wysuwają się tutaj liczne militaria z kompleksu osadniczego w Gródka nad Bugiem (ostrogi haczykowe, fragmenty zdobionych wędzideł, groty strzał). W ostatnich latach jest to coraz liczniej reprezentowana kategoria znalezisk, co ma niestety istotny związek z upowszechnieniem się rabunkowych poszukiwań prowadzonych na stanowiskach archeologicznych za pomocą wykrywaczy metali.

Przeprowadzona przez nas kwerenda źródłowa i Katalog obejmują materiały pozyskane lub opublikowane do końca 2004 roku. Przyrost bazy źródłowej, jaki dokonał się w okresie przygotowywania niniejszej pracy do druku, staraliśmy się uwzględnić umieszczając informacje o najnowszych publikacjach i znaleziskach militariów z terenu Małopolski w przypisach, w rozdziałach poświęconych poszczególnym rodzajom uzbrojenia. W miarę możliwości staraliśmy się także uaktualnić bibliografię niniejszego studium.

Źródła pisane i ikonograficzne

Materiał uzupełniający, ale w przypadku niektórych kategorii zabytków o decydującym charakterze, stanowią źródła ikonograficzne i pisane. Te pierwsze ograniczają się do kilkunastu wyobrażeń głównie na pieczęciach i monetach książąt małopolskich. Dla tego zbioru przyjęliśmy podstawę źródłową omówioną już w pracy L. Kajzera²⁰, poszerzoną o kilka

monet Bolesława Śmiałego, które według nowszych ustaleń łączyć należy z mennicą krakowską²¹. Pewne znaczenie dla naszych rozważań posiadają także płyty nagrobne z klasztorów w Wąchocku i Sandomierzu, datowane na poł. XIII w. Zaznaczamy jednak, że nie jest to zbiór wyczerpujący, a jedynie tak dobrany, aby uzupełnić dokonaną przez nas analizę źródeł archeologicznych. Do kategorii źródeł pisanych zaliczyliśmy opisy i określenia występujące w kronikach Galla Anonima oraz Wincentego Kadłubka. Trzeba jednak przyznać, że poza stosowaną terminologią nie wnoszą one nic odnośnie do opisu kształtu lub budowy oręża.

Stan badań

Zainteresowanie militariami wczesnośredniowiecznymi w Małopolsce ma bardzo młodą metrykę. Nie znaczy to oczywiście, że w starszej literaturze kwestie uzbrojenia nie są w ogóle poruszane. Zarówno w XIX w. jak i pierwszych dziesięcioleciach XX w. ograniczały się one do skąpych wzmianek w czasopismach archeologicznych i krajoznawczych, i to raczej jako ciekawostka niż studium merytoryczne. Niewiele większe zainteresowanie przejawiano militariami w okresie międzywojennym. W latach dwudziestych przebadano co prawda cmentarzysko w Końskich, które dostarczyło znacznej ilości elementów uzbrojenia, ale pełna ich publikacja doszła do skutku dopiero po wojnie. Tuż przed wojną W. Sarnowska opracowała kategorię mieczy, jednakże i jej praca ukazała się drukiem dopiero w połowie lat pięćdziesiątych²².

Intensyfikacja badań archeologicznych w Małopolsce przypada na lata pięćdziesiąte XX w. Podjęto wówczas badania grodów czerwieńskich. W ich wyniku, z Czermna nad Huczwą pozyskano szereg ciekawych znalezisk, m. in. fragment karwasza i kolczugi²³. Rozpoczęto również prace archeologiczne na osadach w Kurdwanowie i Nowej Hucie-Mogile. W Kurdwanowie znaleziono dwie ostrogi o zaczepach haczykowatych oraz topór²⁴. Stanowiska z Nowej Huty-Mogily dostarczyły kilku fragmentów toporów, dwa strzemiona, groty włóczni i strzał, oraz liczne ostrogi,

²¹ B. Suchodolski, *Denar w kalecie*, Wrocław 1981, s. 13.

²² W. Sarnowska, *Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce*, „Światowit”, t. XXI, 1955, s. 276-319.

²³ A. Zbierski, *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czermna nad Huczwą (zabytki ruchome z wyjątkiem ceramiki)*, AP, t. IV, z. 1, 1959, s. 105-148.

²⁴ E. Krauss, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kurdwanowie koło Krakowa w latach 1954-1955*, Spr. Arch., t. IV, 1957, s. 90-100.

²⁰ L. Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór...*, s. 11, 25-31, 51-57.

w tym pierwszy okaz płytkowo-nitowy związany z kulturą wielkomorawską²⁵. Prowadzono również badania na kolejnej osadzie w Igołomii koło Krakowa²⁶. Okres ten to także pierwsze badania cmentarzysk, np. w Złotej, pow. Sandomierz²⁷ znaleziono groty strzał oraz topór typu Va, a na ciałopalnym cmentarzysku w Husynnem odkryto serię grotów strzał oraz ostrogę haczykową²⁸. Także kurhan z Lipska koło Zamościa „dostarczył” ostrogi o zaczepach haczykowatych²⁹. W latach pięćdziesiątych ukazało się wreszcie drukiem opracowanie licznego zbioru zabytków, w tym m. in. militariów z nekropolii w Końskich³⁰. Powołano do życia Karpacką Ekspedycję Archeologiczną pod kierunkiem A. Żakiego, która przez następne kilkadziesiąt lat miała prowadzić badania archeologiczne grodzisk i zamków w rejonie Karpat. Jako jedno z pierwszych przebadano grodzisko Wietrzno-Bóbrka, gdzie prócz kilku grotów strzał odkryto ramię ostrogi i przewleczkę rzemienia ostrogi wielkomorawskie w typie karolińskim³¹. Duże znaczenie miało również wydanie w 1954 r. monografii uzbrojenia z X-XII w. z terenu ziem polskich autorstwa A. Nadolskiego³². Pomimo, że praca bezpośrednio Małopolski nie dotyczyła, to zawierała kompletne zestawienie elementów uzbrojenia z tego terenu, znanych do początków lat 50-tych. Poza tym badacz ten stworzył, stosowane do dzisiaj, klasyfikacje poszczególnych rodzajów uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego, co umożliwiło dokonanie znacznego postępu w poznaniu tej kategorii zabytków w latach następnych.

Lata sześćdziesiąte to dalsza intensyfikacja badań. Rozpoczynają się prace na kilku znaczących ośrodkach grodowych. Wymienić tu należy przede

wszystkim Chodlik (czekan w typie wielkomorawskim i ostroga oczkowata)³³, Szczaworyż (kilkanaście grotów strzał, topór, fragmenty ostrogi i garnitur do ostrogi)³⁴ oraz Stradów (groty strzał, przewleczka ostrogi)³⁵. Podsumowaniem tych badań była praca E. Dąbrowskiej poświęcona wielkim ośrodkom grodowym dorzecza górnej Wisły³⁶. Podczas badań grodziska w Stradowie odkryto również i przebadano cmentarzysko rzędowe, na którym znaleziono topór typu Va i grot strzały³⁷.

W połowie lat siedemdziesiątych ukazała się pierwsza praca poświęcona w całości kulturze materialnej Małopolski. Zawierała ona także krótki rozdział poświęcony uzbrojeniu z tego terenu, w tym pierwsze ujęcia syntetyczne oraz podsumowania ówczesnego stanu badań. Znalazły się w niej również pierwsze próby stworzenia lokalnych typologii niektórych kategorii zabytków uzbrojenia oraz informacje o ilości znalezisk poszczególnych rodzajów broni³⁸. Mimo pewnych niedostatków, (którym jest przede wszystkim brak dobrego systemu przypisów i literatury, oraz nieścisłości interpretacyjnych) jest ona pożyteczna aż do dzisiaj. Pewne znaczenie, aczkolwiek raczej jako tło porównawcze, ma wydana wówczas praca A. Nowakowskiego poświęcona osadnictwu we wczesnych fazach wczesnego średniowiecza na pograniczu polsko-ruskim, w której autor poruszył niektóre aspekty związane z uzbrojeniem na tym terenie³⁹.

Lata siedemdziesiąte to również ważne odkrycia archeologiczne, które zwróciły uwagę, nie tylko bronioznawców, na nowy kierunek oddziaływań.

²⁵ R. H a h u l s k a - L e d w o s, *Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie-Mogile*, MANH, t. III, s. 7-210; tejsze, *Wczesnośredniowieczne strzemię z Nowej Huty-Mogily*, Mat. Arch., t. VII, 1967, s. 117-127.

²⁶ S. N o s e k, *Wyniki badań terenowych w rejonie Igołomia-Wschód prowadzonych w latach 1953 i 1954*, Spr. Arch., t. I, 1955, s. 29-47; *Igołomia. Osada wczesnośredniowieczna*, cz. I, red. S. Nosek, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.

²⁷ J. G a s s o w s k i, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Złotej, pod Sandomierzem*, WA, t. XIX, z. 1, 1953, s. 80-91.

²⁸ K. Ż u r o w s k i, G. M i k o ł a j c z y k, *Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne w pow. Hrubieszowskim w 1954 r.*, Spr. Arch., t. I, 1955, s. 251-269.

²⁹ M. D r e w k o, *Wielki kurhan wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Lipsko, pow. Zamość*, WA, t. XX, z. 3, 1954, s. 307-309.

³⁰ J. G a s s o w s k i, *Cmentarzysko w Końskich na tle południowej granicy Mazowsza*, Mat. Wśr., t. II, 1952, s. 71-175.

³¹ A. Ż a k i, *Wietrzno – wczesnośredniowieczny gród graniczny w świetle badań 1952-1953*, WA, t. XXIV, z. 1, 1957, s. 1-36.

³² A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem...*

³³ A. G a r d a w s k i, *Chodlik. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy*, Wrocław 1970.

³⁴ E. D a b r o w s k a, *Wczesnośredniowieczny gród w Szczaworyżu, pow. Busko Zdrój, w świetle badań w latach 1962-1968*, Spr. Arch., t. XXII, 1970, s. 193-208 – tam starsza literatura dotycząca tych badań.

³⁵ S. N o s e k, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 1958-1963 w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka*, Spr. Arch., t. XVI, 1964, s. 330-334; H. Z o l l - A d a m i k o w a, *Eisener Bestandteil einer Riemengarnitur aus dem Burgwall in Stradów*, Slov. Arch., t. XXXVI, z. 2, 1988, s. 277-281.

³⁶ E. D a b r o w s k a, *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły*, Wrocław 1973.

³⁷ H. Z o l l - A d a m i k o w a, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stan. VI w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka*, Spr. Arch., t. XVIII, 1966 s. 258-270.

³⁸ A. Ż a k i, *Archeologia Małopolski...*, s. 259-291.

³⁹ A. N o w a k o w s k i, *Górne Pobuże w wiekach VII-XI. Zagadnienia kultury*, AAL, nr 21, Łódź 1972, s. 85 i n; por. także A. J a n e c z e k, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do pocz. XVII w.*, Wrocław 1991, s. 129, 130, 139.

Takim ważkim wydarzeniem było przebadanie pod koniec lat siedemdziesiątych w Przemyślu, przy ulicy Rycerskiej 9a cmentarzyska staro-węgierskiego z bogatym wyposażeniem w postaci fragmentów łuków refleksyjnych, toporem i czekanem, grotami strzał a także elementów rzędu końskiego⁴⁰. Zwróciło to uwagę badaczy na problem infiltracji węgierskiej na terenach na północ od linii Karpat. Również w pobliżu Przemyśla, w Radymnie nad Sanem wydobyto z dawanej przeprawy rzecznej zespół uzbrojenia w postaci dwóch mieczy, szabli oraz licznych toporów, grotów włóczni i oszczepu oraz elementów rzędu końskiego, datowanych w szerokim przedziale chronologicznym od X do XV w.⁴¹ Dużą rolę w badaniach nad dziejami uzbrojenia w Małopolsce odegrało wydanie pracy poświęconej uzbrojeniu w tej dzielnicy w świetle ikonografii średniowiecznej pióra L. Kajzera⁴².

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych zintensyfikowały się prace archeologiczne prowadzone przez Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie⁴³. We wzmiankowanym okresie również Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie prowadził szeroko zakrojone prace na grodziskach małopolskich, m. in. w Naszacowicach, które systematycznie dostarczają elementów uzbrojenia i stroju o proveniencji awarskiej i wielkomorawskiej⁴⁴. Interesującego odkrycia dokonano również na grodzisku w Trzcinicy, pow. Jasło, gdzie w skarbie znaleziono rzadki okaz srebrnego trzewika pochwy miecza oraz liczny zespół grotów strzał łuku⁴⁵. Na

grodzisku w Trepczy, pow. Sanok znaleziono skarb przedmiotów żelaznych z czekanem i toporem, podobnie cztery żeleźce pochodzą z osady w Krakowie-Kurdwanowie⁴⁶. Natomiast w Gródku nad Bugiem, stan. 1, zbadano grób wojownika wyposażonego w miecz i łuk razem z łubem⁴⁷.

Istotnym faktem było także wydanie, na początku lat dziewięćdziesiątych, pracy J. Poleskiego poświęconej podstawom datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce. Większość zagadnień związanych z uzbrojeniem przedstawił w niej autor poprawnie, niektóre jednak pominał, innych nie uwypuklił dostatecznie. Praca omawia szerzej jedynie te elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego, które pełnić mogą rolę precyzyjnych datowników. Dotyczy to w głównej mierze wszelkiego rodzaju ostróg i ich garniturów, oporządzenia jeździeckiego w postaci strzemion i niektórych form wędzideł, w mniejszej zaś mierze mieczy, broni obuchowej i drzewcowej. Rozdział poświęcony uzbrojeniu stanowi przede wszystkim podsumowanie stanu badań do lat 90-tych XX w. oraz krytyczne ustosunkowanie się do niektórych starszych ustaleń, przede wszystkim w sprawie datowania ostróg haczykowato zagiętych do wnętrza oraz skarbu przedmiotów żelaznych z Nowej Huty-Mogiły⁴⁸.

W ostatnim dziesięcioleciu obserwuje się w Polsce stale rosnące zainteresowanie militariami, sztuką wojenną a także kulturą średniowiecza. Proces ten jest również zauważalny w Małopolsce. Zaprezentowano wyniki szeregu nowych badań, jak również sięgnięto do czeluści magazynowych i opublikowano artefakty pochodzące z badań starszych. Wymienić należy w tym miejscu m. in. materiały pochodzące z grodziska „Horodyszczce” i „Horodna” w Trepczy koło Sanoka, stan. 1 i 2 oraz zabytki przechowywane w Muzeum Historycznym w Sanoku, w tym unikatowe dla tych terenów znaleziska fragmentów pancerzy zbrojnikowych i lamelkowych, pochodzące z badań prowadzonych w latach 70-tych na grodzisku w Sanoku-Białej Górze, stan. 1⁴⁹. Opublikowano wreszcie

⁴⁰ A. Koperski, M. Parczewski, *Wczesnośredniowieczny grób Węgra – koczownika z Przemyśla*, AAC, t. XVIII, 1978, s. 151-201; A. Koperski, *Groby wojowników z koniem na cmentarzysku „staromadziarskim” w Przemyślu*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Warszawa-Lublin 2003, s. 365-375.

⁴¹ A. Koperski, *Zespół zabytków archeologicznych z Radymna w zbiorach Muzeum Okręgowego w Przemyślu*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. III, 1980, s. 95-119; por. także, P. A. Nowakowski, *Analiza archeologiczna militariów z Radymna, woj. Przemyśl*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. XI, 1998, s. 7-59.

⁴² L. Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór...*

⁴³ Przykładowo P. Lis, *Wczesnośredniowieczne groby z Miejscowości Bochoznica, gm. Kazimierz Dolny, woj. Lublin*, APŚwsch, t. I, 1996, s. 199-209; E. i A. Kokołowski, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko rządowe w miejscowości Drażgów (Kolonia), stan. 1 w woj. lubelskim*, Idem, t. II, 1997, s. 280-287, oraz inne tomy z tej serii.

⁴⁴ J. Poleski, *Kolejne zabytki awarskie i wielkomorawskie z grodziska w Naszacowicach*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Warszawa-Lublin 2003, s. 215-223 – tam też starsza literatura dotycząca historii i wyników badań.

⁴⁵ J. Gancarski, *Ozdobne okucie pochwy miecza z wczesnośredniowiecznego skarbu z grodziska w Trzcinicy gm. Jasło, stanowisko 1*, Spr. Arch., t. XLVIII, 1996, s. 167-174.

⁴⁶ J. Poleski, J. Rodak, *Frühmittelalterlicher Hortfund mit eisengegenständen von Kraków-Kurdwanów*, AAC, t. XXXVI, 2001, s. 49-74.

⁴⁷ S. Jastrzębski, J. Maciejczuk, *Grób wczesnośredniowieczny z Gródka nad Bugiem, stan. 1c, woj. zamojskie*, [w:] *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, red. G. Labuda, S. Tabaczyński, t. II, 1988, Wrocław, s. 55-61.

⁴⁸ J. Poleski, *Podstawy i metody...*, s. 15-28.

⁴⁹ J. Ginalska, P. N. Kotowicz, *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszczce” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2*, MSROA, t. XXV 2004, s. 187-257; P. N. Kotowicz, *Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku*, Katalog zbiorów, Sanok 2002.

również militaria z badań grodziska w Czerwnie nad Huczwą⁵⁰. Powstało także szereg mniejszych prac poświęconych różnym kategoriom zabytków uzbrojenia z terenu Małopolski, jak np. kiścienie czy buławy, które poszerzyły stan wiedzy o militariach tego okresu⁵¹.

Warto również wspomnieć, iż zagadnieniu sztuki wojennej na interesującym nas obszarze, prawie w całości została poświęcona konferencja naukowa w Sanoku, zorganizowana w październiku 2004 roku⁵².

Omawiając stan wiedzy na temat wczesnośredniowiecznego uzbrojenia w Małopolsce nie można zapomnieć o licznych pracach bronioznawczych, w których militaria małopolskie stanowią jedynie część materiału. Są to przede wszystkim prace o charakterze monograficznym, poświęcone wybranej kategorii zabytków. Wymienimy tu prace A. Nadolskiego i M. Głoska⁵³ poświęcone mieczom. Dla klasyfikacji

ostróg podstawowe znaczenie mają prace J. Żaka, L. Maćkowiak-Kotkowskiej i K. Wachowskiego⁵⁴ dla ostróg przedromańskich (haczykowatych, oczkowatych i płytkowo-nitowych) oraz Z. Hilcerówny dla materiałów z X-XIII w.⁵⁵ Kwestię strzemion szczególnie rozpatrzył W. Świątosławski⁵⁶.

Trzeba także zaznaczyć, że rozwój badań nad uzbrojeniem wczesnośredniowiecznym uzależniony jest również częściowo od stanu badań nad osadnictwem z tego okresu. Datowanie dendrochronologiczne czy udoskonalone metody analizy ceramiki naczyńowej pomagają uściślić chronologię poszczególnych stanowisk archeologicznych, a co za tym idzie odkrywanych na nich elementów uzbrojenia. To z kolei pozwala na dokładniejsze śledzenie procesów ewolucji broni, gdyż często sama analiza typologiczno-stylistyczna nie jest wystarczająca.

⁵⁰ J. K u ś n i e r z, *Militaria z badań archeologicznych lato-pisowego grodu Czerwienia*, [w:] *Archeologia Ternopél'scini*, Ternopil 2003, s. 215-229; tenże, *Militaria z Czerwna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku Tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. I, Kraków-Sanok 2005, s. 115-132.

⁵¹ P. N. K o t o w i c z, *Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski*, „Acta Militaria Mediaevalia. Materiały z konferencji”, t. II, Kraków-Sanok 2006, s. 51-66; P. S t r z y ż, *Ruskie buławy „gwiazdziste w Małopolsce*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. I, Kraków-Sanok 2005, s. 107-114.

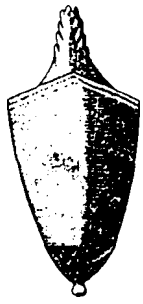
⁵² *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. I, red. J. Machnik, W. Banach, P. N. Kotowicz, Kraków-Sanok 2005. Ta cenna inicjatywa naukowa jest kontynuowana i obecnie w przygotowaniu znajduje się już tom II.

⁵³ M. G ł o s e k, A. N a d o l s k i, *Miecze średniowieczne z ziem polskich*, Łódź 1970; M. G ł o s e k, *Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973; tenże, *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w.*, Warszawa 1984.

⁵⁴ J. Ż a k, *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie (wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza)*, Warszawa-Wrocław 1959; J. Ż a k, L. M a ć k o w i a k - K o t k o w s k a, *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Poznań 1988; K. W a c h o w s k i, *Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian*, PA, t. 38, 1991, s. 85-107; tenże, *Kultura karolińska a Słowiańszczyzna Zachodnia*, *Studia Arch.*, t. XXIII, 1992.

⁵⁵ Z. H i l c e r ó w n a, *Ostrogi polskie z X-XIII w.*, Poznań 1956.

⁵⁶ W. Ś w i ę t o s ł a w s k i, *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź 1990.

UZBROJENIE ZACZEPNE

Broń sieczna

Miecze

Pomimo, że prawie 150 lat minęło od ukazania się pracy J. Łepkowskiego, który jako pierwszy zajął się naukową analizą broni, to nadal w polskiej terminologii bronioznawczej nie zdefiniowano precyzyjnie pojęcia miecz. A. Nadolski określał go „jako broń białą długą, o głowni prostej, zasadniczo dwusiecznej przeznaczonej przede wszystkim do rąbania, o rękojeści przeważnie symetrycznej”¹. W kolejnej pracy poświęconej polskiej broni białej autor ten potwierdza istnienie mieczy jednosiecznych w Skandynawii i nie tylko². Innego zdania jest A. Nowakowski, który uważa, że mianem miecza można określić jedynie taką długą broń białą, która charakteryzuje się „otwartą, symetryczną rękojeścią i prostą, obosieczną i symetryczną głownią (terminologicznym nieporozumieniem jest mówienie o „jednosiecznym” mieczu)³. Podobne definicje miecza podają polskie słowniki broni średniowiecznej⁴. Powstaje tym samym poważna trudność w określaniu okazów, które co prawda posiadają krzyżową, symetryczną rękojeść ale ich głownia choć prosta posiada tylko jedno ostrze (np. miecze ze Szczecina i Łuknajna). Nie przyjął się w polskiej terminologii termin szabla-miecz lub miecz-szabla, stosowany z powodzeniem w innych krajach⁵. Wg A. Nowakowskiego nie można ich określić mianem kord

(scramasax) charakteryzujących się asymetryczną rękojeścią i długością do 70 cm, a więc znacznie krótszą od głowni mieczowych⁶. Inni badacze polscy pomijają ten problem, ze względu na wspomniane już jego marginalne znaczenie. Nie można jednak zapomnieć o licznych przykładach takich mieczy (powszechnie jednosieczne głownie występują z rękojeścią typu H wg J. Petersena głownie w Skandynawii)⁷, którymi posługiwać się będziemy jako analogiami do materiałów z terenu Małopolski. Na potrzeby tej pracy pozostaniemy przy definicji A. Nadolskiego.

Z terenu Małopolski wymienił on cztery egzemplarze z ogółem znanych mu 83 wówczas mieczy łączonych z terytorium Polski⁸. Były to dwa zabytki z cmentarzyska w Końskich (grób 71 i 170), miecz przechowywany w Muzeum Czartoryskich w Krakowie oraz egzemplarz ze zniszczonego grobu w Grodźcu. Baza ta powiększyła się kilkakrotnie do 17 znanych dziś okazów, datowanych jednak szerzej bo od IX do połowy XIII w.

Przyjęte zasady klasyfikacji materiału

Miecze z IX do połowy XI w. (tradycyjnie tzw. miecze przedromańskie) określane były w starszej literaturze jako „wikińskie” lub „normańskie”. Pierwszą typologię, którą stworzono, oparto na analizie wyglądu i zmianach zachodzących w rękojeści miecza, w szczególności głowicy i jelca. Powstała systematyka norweskiego badacza J. Petersena, który materiały ze Skandynawii podzielił na 26 typów oznaczonych kolejnymi literami alfabetu łacińskiego, szeroko upowszechniła się wśród bronioznawców⁹. Jak to zwykle bywa nie zadowolili ją wszystkich „znawców” tematu, tworzono więc nowe odmiany dla egzemplarzy nie pasujących ściśle do typologii, co zupełnie

¹ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, s. 20, 22.

² Tenże, *Polska broń. Broń Biała*, Wrocław 1974, s. 33.

³ A. N o w a k o w s k i, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 49.

⁴ Np. W. K w a s n i e w i c z, *1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym*, Warszawa 1981, s. 107; M. G r a d o w s k i, Z. Ż y g u l s k i jun., *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warszawa 1998, s. 29.

⁵ Np. P. P a u l s e n, *Einige Säbelschwerter im Ostseeraum*, [w:] *Dokumenta archeologica Wolfgang La Baume dedicata*, Bonn 1956; A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużje. Vypusk piervyj. Meči i sabli IX-XIII vv.*, „Arheologia SSSR. Svod arheogičeskich istočnikov”, Vyp. E1-36, Moskva-Leningrad 1966, s. 62 (Dalej cytowane jako *Meči i sabli...*); K. B a k a y, *Archäologische Studien zur Frage der Ungarischen Staatsgründung*, AAH, t. XIX, z. 1-2, 1967, s. 139, ryc. 14: 1-4.

⁶ A. N o w a k o w s k i, *Uzbrojenie średniowieczne...*, s. 61.

⁷ J. P e t e r s e n, *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Kristiania 1919, s. 89-90, ryc. 79.

⁸ A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 148-149, 156-157, nr kat. 22, 27, 28, 83, tabl. IV: 2; V: 2; VII: 4.

⁹ J. P e t e r s e n, *De norske vikingesverd...*

zaciemnia jasny pierwotnie obraz¹⁰. Nie zyskała szerszego uznania systematyka R. E. Wheelera redukująca powyższy ciąg do siedmiu podstawowych typów¹¹. W kilku krajach klasyfikacja J. Petersena posłużyła jako ogólny wzór do stworzenia lokalnych ciągów klasyfikacyjnych mieczy, uzupełnionych o ustalenia R. E. Oakeshotta¹². Typologie te, mimo że posiadają jedynie lokalne znaczenie, są niezwykle cenne jako najbliższe terytorialnie tło porównawcze. Najnowszą próbą klasyfikacji mieczy przedromańskich oraz ich główni są prace niemieckiego badacza A. Geibiga, który opierając się na wnikliwej analizie technologiczno-konstrukcyjnej stworzył skomplikowany system podziału rękojeści mieczowych¹³. Nie przyjął się on jednak w kręgu uczonych zainteresowanych tym tematem.

Dla mieczy datowanych począwszy od XI do końca XV w. powszechnie stosuje się typologię R. E. Oakeshotta¹⁴ opartą nie tylko na kształtach i proporcjach całego miecza, ale również form jelca i głowicy. Unika się dzięki temu mnożenia typów i nieporozumień. Systematyka ta zyskała w Polsce powszechną akceptację¹⁵, a nawet została rozbudowana¹⁶.

Duży problem stanowi zachodzenie na siebie systematyki J. Petersena i R.E. Oakeshotta w odniesieniu

do mieczy z X-poł. XI w., którego to zjawiska nie wyeliminowało wprowadzenie systematyki R. E. M. Wheelera z rozszerzeniem R. E. Oakeshotta. Sytuację komplikuje również fakt wydzielonego niegdyś przez A. Nadolskiego typu α ¹⁷, który stosowany bywa nadal przez niektórych badaczy z innych krajów¹⁸, a także i w Polsce¹⁹. Nawet tak wytrawny badacz jak R. E. Oakeshott przyznaje, że nie jest w stanie odróżnić mieczy odmiany młodszej typu X („iks”) od swojego typu X (dziesięć).

W niniejszym opracowaniu będziemy stosowali system, zasugerowany już wcześniej przez P. Świątkiewicza²⁰, aby miecze z głowicami soczewkowatymi i długimi jalcami rozpatrywać wyłącznie w klasyfikacji R. E. Oakeshotta, natomiast egzemplarze o półkolistych głowicach (nierazko dwudzielnych), krótkich i grubych jalcach (odpowiadających właściwie jedynie starszej odmianie typu) określać jako typ X („iks”) wg J. Petersena. Postulujemy zrezygnowanie z wydzielenia młodszej odmiany typu X („iks”) jako najbardziej dwuznacznej. Mimo znacznego uproszczenia i zapewne dyskusyjności powyższego postępowania, wydaje nam się, iż będzie to najbardziej rozsądne rozwiązanie problemu. Samo zaś omawianie mieczy podzieliśmy na dwie grupy; miecze przedromańskie i romańskie, wzorując się na systemie A. Bruhn-Hoffmeyer dla mieczy z XI-XV w.²¹ Jakkolwiek sama typologia tejże badaczki jest dość przejrzysta to jednak z powodu pominięcia ewolucji głowni mieczowej a skupienie się jedynie na rękojeści (na podstawie, której wyróżniono poszczególne grupy) nie zyskała szerszego zastosowania. Dużym mankamentem jest również brak w niej materiałów środkowoeuropejskich.

Miecze przedromańskie

Z terytorium Małopolski do grupy mieczy przedromańskich zaliczyliśmy 9 egzemplarzy, które określiliśmy w ramach wspomnianej już systematyki J. Petersena.

Typ H

Miecze typu H przypominają wyglądem typ B, głowica *en face* i z boku jest trójkątna lub soczewko-

¹⁰ Do ważniejszych prac w tym względzie należy zaliczyć H. J a n k u h n a (typ Mannheim), *Eine Schwertform aus karolingischer Zeit*, „Offa”, t. 4, 1939, s. 155-168; F. S t e i n, W. M e n g h i n, (odmiany Immenstadt i Altjürden), F. S t e i n, *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*, „Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit”, Seria A, t. 9, Berlin 1967; W. M e n g h i n, *Das Schwert im frühen Mittelalter. Chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwertern aus germanischen Gräbern des 5. Bis. 7. Jahrhunderts n. Ch.*, Stuttgart 1982, tam starsza literatura. Szereg nowych odmian wydziela również dla materiałów austriackich E. S z a m e i t, *Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich*, cz. I: *Die Schwerter*, AA, t. 70, 1986, s. 385-411. Dwa nowe typy wydzielił również w materiale ruskim A. N. K i r p i č n i k o v, *Meči i sabli...*, s. 20, ryc. 1.

¹¹ R. E. W h e e l e r, *London and the Vikings*, [w:] *London Museum Catalogue*, nr 1, London 1927.

¹² Do ważniejszych należą prace A. R u t t k a y a, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur Ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, cz. I, Slov. Arch., t. XXIII, z. 1, 1975, s. 119-226, cz. II, tamże, t. XXIV, z. 2, 1976, s. 246-269 oraz V. K a z a k e v i č i u s a, *IX-XIII a. Baltų kalavijai*, Vilnius 1996.

¹³ A. G e i b i g, *Die Schwerter aus dem Hafen von Haithabu*, „Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu”, z. 33, Neumünster 1999, s. 11-93, tam starsze prace tegoż autora.

¹⁴ R. E. O a k e s h o t t, *The Sword in the Age of Chivalry*, New York-Washington 1964.

¹⁵ M. G ł o s e k, A. N a d o l s k i, *Miecze średniowieczne z ziem polskich*, AAL, nr 19, Łódź 1970; M. G ł o s e k, *Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce*, Wrocław 1973.

¹⁶ M. G ł o s e k, *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w.*, Warszawa 1984.

¹⁷ A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 26-28.

¹⁸ Np. Z. V i n s k i, *Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima 10. i 11. stolieća u Jugoslaviji*, „Starohrvatska prosvjeta”, serja III, t. 13, 1983, s. 27 i n.

¹⁹ Ostatnio L. M a r e k, *Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej. Dylematy archeologa i bronioznawcy*, Studia Arch., t. XXXVI, Wrocław 2004, tabl. 23.

²⁰ P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, AAL, nr 48, Łódź 2002, s. 17.

²¹ A. B r u h n - H o f f m e y e r, *Middelalderens tveæggede svaerd*, Kopenhaga 1954, t. I, s. 18-20.

wata, podstawa głowicy i jelec jest prosty, graniasto profilowany, w odmianie młodszej elementy te są prostokątne. Często głównie są jednosieczne²².

Miecz z Machowa (nr kat. 11, ryc. 1: 1) znaleziono podczas wybierania piachu z wyrobiska, dlatego też ścisła lokalizacja miejsca znalezienia zabytku nie jest znana, najprawdopodobniej pochodzi on z dawnego terenu zalewowego Wisły. Stan zachowania miecza, mimo zgięcia w odległości około 40 cm od zakończenia sztychu należy uznać za bardzo dobry. W górnej partii jelca i na dolnej powierzchni podstawy głowicy zachowały się ślady rękojeści drewnianej obciążonej być może skórą.

Na wstępie należy zaznaczyć, że w literaturze przedmiotu nie ma zgodności odnośnie do przynależności typologicznej miecza z Machowa. Autorzy publikujący znalezisko określili go jako typ H wg J. Petersena²³. Za takim określeniem typologicznym opowiedział się również A. Nadolski²⁴ a niedawno również A. N. Kirpičnikov²⁵. Równie często spotyka się określenie go jako typ Mannheim. Po raz pierwszy określił go tak M. Müller-Wille²⁶, a do literatury polskiej określenie to wprowadził K. Wachowski, określając go jako wczesnokaroliński²⁷. Podobne zdanie prezentuje ostatnio J. Poleski, który określa miecz z Machowa jako typ Mannheim, lub jako typ specjalny 2²⁸, mimo że jeszcze kilka lat wcześniej przekonany był, że należy on do typu H i poglądu tego bronił²⁹. Jako typ specjalny 2 określa przynależność typologiczną omawianego zabytku L. Marek³⁰. Ponieważ

miecze typu Mannheim posiadają charakterystyczną pseudotrójdzieloną, z wyraźnie wyższą częścią środkową, nakładkę głowicy (np. miecze ze Szczecina-Gocławia I, Hohensaaten³¹), miecz z Machowa o nakładce w kształcie trójkąta równoramiennego, może być określany jako należący do typu H i jako taki będzie omawiany niżej. Także zdobienie jelca i głowicy motywem pionowo wklepanego drutu miedzianego występuje na mieczach wczesnego typu H np. na terenie byłej Jugosławii³².

Omawiany zabytek ma głównie zwężającą się ku sztychowi, którego zakończenie jest zatępione. Zbrocze ma szerokość 23 mm przy jelcu i zwęża się stopniowo ku sztychowi. W obrębie zbrocza głownia jest damascenowana. Ornament wykonany w ten sposób ma z jednej strony wygląd zbliżony do „jodełki”, na drugiej zaś stronie głowni są to rozciągnięte litery ZS. Na jednej stronie głowni, w obrębie zbrocza znajduje się dodatkowe zdobienie w postaci siedmiu następujących po sobie elementów. Pierwszy z nich to prostokąt o wysokości 19 mm mieszczący się w odległości 4 cm poniżej jelca. Jest on wkuwym w głownię prostokątnym kawałkiem żelaza. Niżej występują podkowiaste figury przypominające literę Omega odwrócone do siebie podstawami, wykonane również z drutu żelaznego. Wysokość „liter” wynosi około 20 mm. Niżej jest umieszczony ponownie wkupty prostokąt o wysokości 18 mm i dalej znowu litery omega ustawione podobnie jak znajdujące się wyżej. Cykl kończy kolejny trzeci prostokąt o wysokości 16 mm. Cały pas zdobienia ma długość 17 cm³³ (14 cm długości i 2,7 cm szerokości podaje A. N. Kirpičnikov³⁴).

Są to niewątpliwie znaki symboliczne. Arabski filozof z Bagdadu – Al Kindi, w swoim traktacie z połowy IX w. o mieczach całego świata pisze, że na mieczach Franków znajdują się wyobrażenia krążków, krzyży i półksiężyców, z którymi to kojarzyły się mu litery omega³⁵.

Głowica miecza jest dwuczęściowa, połączona przy pomocy dwóch nitów widocznych w dolnej powierzchni podstawy. Górna jej część zarówno w rzucie

²² J. Petersen, *De norske vikingesverd...*, s. 89-90, ryc. 79.

²³ L. Rauhut, D. Toworek, H. Ziencik, *Wczesnośredniowieczny miecz z Machowa, pow. Tarnobrzeg, WA, t. XXXIII, z. 3-4, 1968, s. 407.*

²⁴ A. Nadolski, *Polska broń...*, s. 36.

²⁵ A. N. Kirpičnikov, *Dva rannesrednevekovyh mieča c klejmami iz sobranija Gosudarstviennogo Arheologičeskogo Muzeja w Warszawie*, AUL, Folia Archeologica, t. 23, 2001, s. 145-148.

²⁶ M. Müller-Wille, *Das Bootskammergrab von Haithabu*, „Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu”, t. 8, 1976, s. 155.

²⁷ K. Wachowski, *Der Karolingische Fundhorizont in Südpolen*, „Archäologisches Korespondenzblatt”, t. 17, 1987, z. 4, s. 524, nr 13, ryc. 2: 1; tenże, *Kultura karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia*, Studia Arch., t. XXIII, Wrocław 1992, ryc. 1, nr 7, jako wczesnokaroliński.

²⁸ J. Poleski, *Kontakty interregionalne mieszkańców Małopolski w VI-X wieku*, [w:] *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, red. K. Wachowski, Wrocław 1997, s. 54; tenże, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2004, s. 451, nr 12.

²⁹ J. Poleski, *O sposobach uprawiania archeologii – w odpowiedzi K. Wachowskiemu*, AAC, t. XXXII, 1993-1994, s. 237.

³⁰ L. Marek, *Wczesnośredniowieczne miecze...*, s. 28, tabl. 8: B.

³¹ Por. P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 19, przyp. 51, tabl. I: 2; M. Dulinicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny północno-zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa 2001, s. 96, ryc. 46: 1.

³² Z. Vinski, *Marginalia uz izbor karolinšog oružja u Jugoistočnoj Evropi*, „Starohrvatska prosvjeta”, serja III, t. 15, 1985, s. 82-94, ryc. 6:1; 8: 1, 2.

³³ L. Rauhut, D. Toworek, H. Ziencik, *Wczesnośredniowieczny miecz...*, s. 400, ryc. 4.

³⁴ A. N. Kirpičnikov, *Dva rannesrednevekovyh mieča...*, s. 146, ryc. 1.

³⁵ Ibidem, s. 146-147.

bocznym, jak i przekroju, ma kształt zbliżony do trójkąta o lekko wypukłych bokach. Podstawa głowicy ma powierzchnie boczne profilowane w dwie płaszczyzny z ostro wyniesioną częścią środkową. W rzucie pionowym podstawa przybiera zarys wydłużonej soczewki. Jelec ma identyczny kształt jak podstawa głowicy. Zarówno głowica miecza jak i jelec są na bocznych powierzchniach zdobione drutem z żółtego stopu miedzi, przypominającym zabarwieniem złoto, wklepanym w gęste, pionowe rowki. Na górnej części głowicy widoczne są dwa szersze pasy wykonane tą samą techniką, ich szerokość wynosi około 1,5 mm.

Jako jedyny egzemplarz z terenu Małopolski miecz ten, prócz zabiegów konserwatorskich, poddany został badaniom chemicznym i metalograficznym. Na podstawie ich wyników można stwierdzić, że badany miecz nie jest wykonany z jednolitego materiału, a składa się z kilku części. Na rdzeń miecza składają się dwie żelazne sztabki (żelazo czyste z wtrąceniami żużla), a ostrza wykonane są ze stali niskowęglowej i nawęglonej. Nawęglenie przeprowadzono tylko na zewnętrznych częściach stalowych tworzących krawędzie tnące. Ostrza i rdzeń miecza są ze sobą połączone skuwaniem³⁶. Analogiczną technikę wykonania prezentuje miecz znaleziony w grobie 1/40 na cmentarzysku w Lutomierniku koło Łodzi, reprezentujący typ S, określane jako import z pracowni nadreńskich³⁷. Posiada on również głownię zgrzaną z warstw żelaza i stali, przy czym oba ostrza ukształtowano, podobnie jak to ma miejsce w egzemplarzu z Machowa, wyłącznie ze stali. Część stalowa nie była zresztą odkuta z jednego kawałka, lecz z szeregu drobnych sztabek. Całą głownię poddano ponadto obróbce cieplnej, polegającej na zahartowaniu, a następnie odpuszczeniu³⁸. Także miecz typu S pochodzący z bliżej nieznanego miejsca przechowywany w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie ma identycznie wykonane ostrze³⁹.

³⁶ L. R a u h u t, D. T o w o r e k, H. Z i e n c i k, *Wczesnośredniowieczny miecz...*, s. 405-406, ryc. 14, 15; A. N a d o l s k i, *Polska broń...*, s. 36.

³⁷ A. N a d o l s k i, A. A b r a m o w i c z, T. P o k l e w s k i, *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomierniku pod Łodzią*, AAUL, nr 7, Łódź 1959, s. 49-50.

³⁸ A. N a d o l s k i, *Polska broń...*, s. 45, ryc. 5; J. P i a s k o w s k i, *Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych*, [w:] A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku...*, s. 114 - 115, 128.

³⁹ J. D u n i n - K a r w i c k i, *Analiza bronioznawczo-metalograficzna trzech mieczy wczesnośredniowiecznych ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, WA, t. XLII, 1978, z. 2, s. 165-166, ryc. 2: a.

Najbliższą polską analogią do oprawy rękojeści miecza z Machowa stanowi zabytek ze Szczecina⁴⁰, co prawda o wąskiej, jednosiecznej głowni(?) posiadający złotą (?) intarsję, która może być równie dobrze wykonana ze stopu miedzi, tak jak w przypadku omawianego egzemplarza z Machowa. Okazuje się, że Szczecina ma głowicę podzieloną na trzy części dwoma pionowymi paskami. Na głowicy miecza z Machowa paski te są wyraźnie widoczne na tle pokrywającego gęsto powierzchnie wkutego drutu. Drugi ze znanych w Polsce mieczy typu H, także o jednosiecznej głowni, pochodzi z miejscowości Łuknajno. Nie istniejąca tu górna część głowicy była przytwierdzona do podstawy przy pomocy dwóch nitów. Zarówno podstawa głowicy jak i jelec są zdobione ornamentem pionowych pasków ze srebra, złota(?) i miedzi⁴¹. Ornament ten jest wszelako odmienny od obserwowanego na mieczu z Machowa. W ostatnich latach miecz typu H odkryto na Ostrowie Lednickim i można go łączyć z wydarzeniami z lat 1038-1039⁴².

Ornament na powierzchni głowni w postaci prostokątów i „omeg”/podków występujący na głowni miecza z Machowa posiada jak dotychczas jedynie jedną analogię z terenu Polski. Jest nią wspomniany wyżej zabytek wydobyty podczas badań wczesnośredniowiecznych mostów na Ostrowie Lednickim. Miecz ten na jednym z płazów posiada dwa znaki podkowy zwrócone do siebie podstawami, pomiędzy którymi znajduje się krzyż łaciński (?)⁴³.

Poza terenem Polski charakterystyczny ornament przypominający litery „omega” wraz z napisami ULFBERHT występuje również na głowniach mieczy typu E, H, L i Z pochodzących z terenu Rusi, np. Gniezdowo, typ E, IX/X w., Ust-Rybeżna, także

⁴⁰ A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 154-155, nr kat. 64, tabl. I: 3; W. Ł ę g a, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930, s. 206, 484; W. S a r n o w s k a, *Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce*, „Światowit”, t. XXI, 1955, s. 295, 300, nr kat. 39, ryc. 29; J. Ż a k, *Problem pochodzenia mieczy tzw. „wikińskich” na ziemiach zachodniosłowiańskich, głownie polskich*, AP, t. IV, z. 2, 1959, s. 300.

⁴¹ W. S a r n o w s k a, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 285-286, nr kat. 26, ryc. 20.

⁴² J. G ó r e c k i, *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań 2001, s. 128, ryc. 81: 7; s. 157, 159, ryc. 95: 4; A. N. K i r p i c h n i k o v, *Tajemnice mieczy z Lednicy*, Arch. Żywa, nr 2 (7), 1998, s. 24, rys. 4.

⁴³ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Tajemnice mieczy...*, s. 24, rys. 4; J. G ó r e c k i, *Gród na Ostrowie...*, s. 128, ryc. 81: 7, onytkowo zalicza go do typu M, mimo że w podstawie głowicy wyraźnie widoczne są ślady po dwóch nitach mocujących nakładkę, której typ M nie posiada.

z X w.⁴⁴ oraz Finlandii: Lempäälä, Loppi, Rapola⁴⁵, Anglii, Niemiec i Norwegii⁴⁶. Podobne znaki posiada również miecz ze stanowiska Detva na Słowacji, określony jako typ H/Z (wg A. Ruttkaya) z 2 poł. IX-pocz. X w.⁴⁷

Natomiast samo zdobienie głowic i jeliców mieczy typu H srebrem i/lub miedzią w postaci rozdzielonych żeberk jest znane na terenie Rusi Kijowskiej na mieczach z Almietiewa i Pirkonskoje datowanych na X w.⁴⁸ Podobne zdobienie występuje również na zabytkach z terenu Estonii, Litwy i Łotwy, gdzie znaleziono ich aż 32 egzemplarze. Najstarszy z nich datowany jest na 1 poł. IX w. i pochodzi z Andyliai, inne z Kaup (Wiskiauten) oraz Vampeniensi datowane są na X w.⁴⁹ W Skandynawii typ ten występuje w ponad 330 egzemplarzach datowanych na IX-X w.⁵⁰ Miecze typu H znajdowane są również na Węgrzech, ale ich chronologię określa się raczej na X w. i łączy się je z bogatymi, wysoko postawionymi w hierarchii społecznej, użytkownikami z dużych centrów grodowych ówczesnych Węgier: Budapest-Tétény, Csánig, Hajdúdorog, Székesfehérvár-Sárkeresztúri-Strasse⁵¹. Głowicę oraz jelec zdobione pionowo wklepanym drutem posiada miecz z Görke z VIII/IX lub IX-X w.⁵² Łącznie na terenie Europy znaleziono około 600 egzemplarzy mieczy typu H⁵³.

Pochodzenie zabytku z Machowa z warsztatu nadreńskiego potwierdzają zarówno zaawansowana technika wykonania głowni (damascenowanie) jak i obecność podkowiatych znaków na głowni. Zarówno A. Nadolski⁵⁴ jak i A. N. Kirpičnikov⁵⁵ uznają głownie damascenowane za produkt warsztatów zachodnioeuropejskich. Ponadto na wielu głowniach mieczy typu H (17 egz.) odkryto charakterystyczne napisy ULFBERHT⁵⁶.

Na obecnym stanie badań należy przyjąć tezę o nadreńskim pochodzeniu miecza z Machowa. Czas jego użytkowania zamknięto w okresie pomiędzy końcem IX a pierwszą połową X w.⁵⁷ Podobnie jego chronologię określa A. N. Kirpičnikov⁵⁸. Należy jednak zauważyć, że na terenie Państwa Wielkomorawskiego miecze typu H występują już od 1 ćw. IX stulecia. Należą do nich egzemplarze ze Skalicy, Starého Města-Na valách, groby 119/AZ, 223/51, 116/51, 247/49, Mikulčicach-Valy, groby 265 i 715, Břeclav-Pohansko, grób 65, Žlutawy, Gottwaldowa-Louky oraz grobu w Nitrze⁵⁹. Podobnie na terenie byłej Jugosławii, miecze starszego wariantu typu H, Z. Vinski datuje już na lata około roku 800 a przed 1 poł. IX w. jak np. miecze z Katuni i Gradaca, łącząc ich znaleziska z wyprawami Karola Wielkiego przeciw Awarom⁶⁰. Inni badacze z terenu byłej Jugosławii przesuwają ich datowanie już na 2 poł. VIII w.⁶¹ Można

⁴⁴ A. N. Kirpičnikov, *Meči i sabli...*, tabl. I: 2, VIII: 4; XVI: 1, XVIII: 3, 8; XXI: 3; M. Müller-Wille, *Eines neues ULFBERHT-Schwert aus Hamburg*, „Offa”, t. 27, 1970, s. 72, ryc. 5.

⁴⁵ E. Kivikowski, *Die Eisenzeit Finnlands*, t. 2, 1951, ryc. 785; J. Leppäaho, *Späteisenzeitliche Waffen aus Finnland*, Helsinki 1964, tabl. 9: 4a-c; 10: 1a-c, 2a-c; 16 a-d.

⁴⁶ M. Müller-Wille, *Eines neues...*, s. 87, nr 78, ryc. 8: 78.

⁴⁷ A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, s. 136, 133, ryc. 2: 4; 3: 1.

⁴⁸ A. N. Kirpičnikov, *Meči i sabli...*, tabl. V: 1; XIX: 1,2.

⁴⁹ A. M. Tallgren, *Zur Archäologie Estis. Von 500 bis 1250 n. Ch.*, Dorpat 1925, s. 122, ryc. 36, 37, V. K. Kazakevičius, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 29, 30, ryc. 23, 26.

⁵⁰ J. Petersen, *De norske vikingsverd...*, s. 94, ryc. 79, 80, 83; J. Leppäaho, *Späteisenzeitliche Waffen...*, tabl. I: 1a-e.

⁵¹ K. Bakay, *Archäologische Studien...*, s. 164, ryc. 9: 1; 12: 1, tabl. V: 1; L. Kovács, *A Kárpát – Medence kétélű kardjai a 10. Század 2. Feléből*, CAH, 1994-1995, ryc. 9: 5; 10: 2.

⁵² U. Schoknecht, *Einige bemerkenswerte frühgeschichtliche Neufunde aus Görke im Kreis Anklam*, „Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg”, 1963, s. 267, ryc. 168 oraz M. Dulinicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 278 datują go na IX i X w. Natomiast K. Wachowski określa go na wczesnkaroliński i datuje na VIII/IX w., por. K. Wachowski, *Kultura karolińska...*, ryc. 1, nr 3.

⁵³ A. N. Kirpičnikov, *Dva rannesrednevekovykh mieča...*, s. 148.

⁵⁴ A. Nadolski, *Studia...*, s. 111, przypis 36a.

⁵⁵ Np. A. N. Kirpičnikov, *Meči Kijevskoj Rusi (IX-XI vv.)*, „Sovietskaja Arheologia”, 1961, z. 4, s. 188.

⁵⁶ M. Müller-Wille, *Eines neues...*, s. 72, ryc. 5. Nowe interpretacje napisów na głowniach typu ULFBERHT (i podobnych) patrz L. Marek, *Wczesnośredniowieczne miecze...*, s. 45-46. Tam też starsze poglądy na to zagadnienie.

⁵⁷ L. Rauhut, D. Toworek, H. Ziencik, *Wczesnośredniowieczny miecz...*, s. 408.

⁵⁸ A. N. Kirpičnikov, *Dva rannesrednevekovykh mieča...*, s. 148.

⁵⁹ B. Dostál, *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*, Praha 1966, s. 67, 68, tabl. XXXVII: 14; LXVI: 1; A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 248, ryc. 1; F. Kalousek, *Břeclav-Pohansko. Velkomoravske pohřebiště u kostela*, Brno 1971, s. 55, ryc. 65: 1; tabl. 36: 1; J. Košta, *Kollektionen frühmittelalterlicher Schwerter aus dem grossmährischen Zentrum in Mikulčice*, [w:] *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, red. P. Kouřil, Brno 2005, s. 160, 162, 172, 175, ryc. 2, 10.

⁶⁰ Z. Vinski, *O nalazimia Karolińskih mačeva u Jugoslaviji*, „Starohrvatska prosvjeta”, serja III, t. 11, 1981, s. 16, tabl. IV: 1, 2; tenże, *Marginalia uz izbor...*, s. 82-94.

⁶¹ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7-9. Stoljeća*, Zagreb 1980, s. 100; D. Jelovina, *Macevi i ostruge. Karolińskog obilježja u Muzeju Hrvatskih Arheoloških Spomenika*, Split 1986, s. 10, 64, tabl. XIV: 171. Porównaj też kontekst historyczny tych wydarzeń w pracy P. Riche, *Karolingowie. Ród, który stworzył Europę*, Warszawa 1997, s. 103-104.

zatem, mając na uwadze silne wpływy, przede wszystkim wielkomorawskie w tej części Polski, widzieć datowanie miecza z Machowa już w IX w., a nawet w jego I połowie. Mógł się on dostać na teren państwa Wielkich Moraw, naddunajskim szlakiem handlowym, gdyż właśnie nim docierało wyposażenie wojskowe na ten obszar w odróżnieniu od mieczy tego typu z Pomorza Zachodniego, które zapewne dotarły na te tereny za pośrednictwem ośrodka handlowego w Haithabu⁶². Jego technika wykonania jak i luksusowe zdobienie wskazują, że mógł należeć do właściciela wysoko postawionego w ówczesnym społeczeństwie i został zgubiony lub wyrzucony celowo w trudnej sytuacji przeprawy przez rozlewiska Wisły.

Typ I

Miecze typu I posiadają dwuczęściową głowicę złożoną z prostokątnej podstawy i trójkątnej lub półkolistej nakładki. Jelec są proste. Typ I J. Petersen wywodzi z typu H i datuje go na koniec IX do poł. X w.⁶³ Często w literaturze przedmiotu typy te, o zbliżonej chronologii i wyglądzie, określane są jako jeden typ H/I gdyż niejednokrotnie trudno rozróżnić poszczególne egzemplarze. Z Małopolski posiadamy jeden taki okaz, który jest znaleziskiem luźnym, wydobytym z rzeki.

Do tego rzadkiego na ziemiach polskich typu należy miecz znaleziony na brzegu Wisłoki w pobliżu miejscowości Strzegocice koło Dębicy (nr kat. 16, ryc. 1: 2). Jest to miecz żelazny, dwusieczny o głowni prostej, zwężającej się ku sztychowi, w dolnej części uszkodzonej. Jej środkiem biegnie przez całą zachowaną długość, słabo zarysowane zbrocze, szerokie na 3 cm przy zastawie i zwężające się do 2 cm w dolnej partii. Jelec jest prosty, w przekroju prostokątny, lekko zwężający się po bokach. Trzpień rękojeści zwęża się w kierunku głowicy, która jest dwuczęściowa złożona z prostej podstawy oraz półkolistej nakładki, w przekroju poziomym o kształcie soczewkowatym, w przekroju pionowym półsoczewkowatym. Nakładka połączona jest z podstawą dwoma nitami, przechodzącymi przez podstawę i wystającymi poza nią około 2 mm⁶⁴. Ze względu na budowę rękojeści miecza, a w szczególności jego dwudzielnej głowicy składającej się z prostokątnej podstawy i półokrągłej nakładki głowicy miecz ten można zaliczyć właśnie do typu

I wg J. Petersena. Z terenu Polski znano wcześniej jedynie kilka egzemplarzy przynależnych do tej grupy. Zabytek taki wydobyto z rzeki Tyśmienicy (wraz ze „spiczastym” hełmem oraz drugim mieczem). Jego jelec i podstawka głowicy mają kształt niskiej, owalnej płytki, a nakładka ma kształt zbliżony do trójkątnej równoramiennej o zaokrąglonych rogach. Na górnej części głowni jest widoczny znak wytwórcy – rombu od góry i od dołu ograniczony przez poziome, podwójne linie⁶⁵. Podobne znaki w postaci różnej wielkości i różnie uformowanych znaków wykonanych ze skośnie skrzyżowanych i poziomych linii, są powszechnie spotykane na głowniach mieczy różnych typów w całej Europie. Często po drugiej stronie głowni występowały napisy typu ULFBERHT lub ULFBEHRT, rzadziej INGELRII – ten ostatni uważany jest za znak rozpoznawczy wytwórni nadreńskich. Bardzo liczne przykłady pochodzą z Rusi⁶⁶, Skandynawii⁶⁷, Czech i Słowacji⁶⁸, Niemiec⁶⁹, państw bałtyjskich⁷⁰ a także Anglii⁷¹. Datowanie ich obejmuje przeważnie IX i X w. Znaki w kształcie rombu oraz napis ULFBERHT posiada także jeden z egzemplarzy z Ostrowa Lednickiego z I poł. XI w.⁷² Dwa kolejne miecze typu I, pochodzące z miejscowości Ostrowo i Studzianki⁷³ nie posiadają nakładek głowicy, trudno

⁶⁵ M. Bienia, A. N. Kirpičnikov, *Dwa miecze z Polesia Lubelskiego*, Arch. Żywa, nr 1 (1) 1996, s. 18-19.

⁶⁶ A. N. Kirpičnikov, *Meči i sabli...*, tabl. XVI: 2-8; XVII: 1-7; XVIII: 1-2, 6-7; XIX: 1-3; M. Müller-Wille, *Eines neues...*, ryc. 9: 82, 85, 87, 89, 91-97.

⁶⁷ J. Leppäaho, *Späteisenzeitliche Waffen...*, Taf: 2: a-b; 4: 1-a-d, 2a-b; 9: 4a-c; 14: 1a-b, 2a-d; 18: 1a-b, 2a-b, 3a-b; 19: 1a-b, 3a-b; 20: 1-2, 4a-b; M. Müller-Wille, *Eines neues...*, ryc. 6: 17, 23-25; 7: 28-31, 37, 39; A. N. Kirpičnikov, A. Stalsberg, *Nove issledovanja mečej epoche vikingov (po materialam norvežskih muzejev)*, „Arheologičeskije Vesti”, t. 4, 1995, rys. 1, 6.

⁶⁸ A. Ruttka, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, Abb. 8: 2-4; 9: 1-4; cz. II, ryc. 28: 4a-b, 5a-b; M. Müller-Wille, *Eines neues...*, ryc. 6: 2.

⁶⁹ M. Müller-Wille, *Eines neues...*, s. 66, ryc. 1; 3; 7: 41, 42.

⁷⁰ V. Kazakevičius, *IX-XIII a. Baltų...*, ryc. 80; M. Müller-Wille, *Eines neues...*, ryc. 7: 54-58; 8: 60; 10: 57.

⁷¹ M. Müller-Wille, *Eines neues...*, ryc. 6: 8

⁷² A. N. Kirpičnikov, *Tajmnice mieczy z Lednicy...*, s. 23, rys. 1; M. Głosek, A. N. Kirpičnikov, *Militaria – broń sieczna*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. I. *Mosty traktu gnieźnieńskiego*, red. Z. Kuratowska, Lednica-Toruń 2000, s. 73, 75, ryc. 2; J. Górecki, *Gród na Ostrowie...*, s. 130, ryc. 81: 5.

⁷³ W. Sarnowska, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 291, 299, ryc. 25, 36; A. Nadolski, *Studia...*, s. 152-153, nr kat. 50, tabl. I: 4; P. Kittle, *Średniowieczne uzbrojenie zaczepne Prusów w obszarze północno-wschodniej Polski*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, nr 2 (236), 2002, s. 168, tabl. 1: 3.

⁶² J. Żak, *Problem...*, s. 300-301; W. Sarnowska, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 301; K. Wachowski (rec.), J. Polecki, *Podstawy i metody datowania...*, AAC, t. XXXII, 1993-1994, s. 229.

⁶³ J. Petersen, *De norske vikingesverd...*, s. 101-105, ryc. 86, 87.

⁶⁴ A. Gruszczyńska, *Miecz wczesnośredniowieczny ze Strzegocic*, ZOW, t. 37, z. 4, 1971, s. 239.

zatem mówić o ścisłej analogii. Natomiast miecz znaleziony w Narwi pod Łomżą, należący do tej samej grupy ma nakładkę głowicy o kształcie trójkąta o zaokrąglonych rogach⁷⁴. Chronologia powyżej opisanych mieczy obejmuje jak już wspomniano okres od końca IX do połowy X w., i tak też należałoby określić czas wykonania miecza ze Strzegocic.

Typ I przez wielu badaczy określany jest jako pokrewny typowi H, podobnie jak on jest uważany za produkt wytwórców nadreńskich, nieraz bardzo trudno odróżnić egzemplarze typu H (zwłaszcza te młodsze) od egzemplarzy typu I⁷⁵. Wspomniany miecz z miejscowości Ostrowo, oraz analogiczny ze Studzianek posiadają głownie wykonane z damastu skuwanego, co potwierdza pośrednio ich nadreńską proveniencję⁷⁶. Typ I często ma także napisy ULFBERHT na głowniach. W związku z tym drogi rozprzestrzeniania się go po Europie są wspólne z typem H⁷⁷.

Miecze omawianej grupy są rzadko spotykane nie tylko w Polsce. Nie występują one bowiem na Rusi, Czechach i Węgrzech. Z niewielu (2) egzemplarzy znany jest nad Bałtykiem – Sovchoznoje w obwodzie Kaliningradzkim, datowany na koniec IX-poł. X w., oraz Strangū w okolicach, Kłajpedy⁷⁸. Z terenu Skandynawii J. Petersen wymienia 19 egzemplarzy, m. in. z Moseb w Norwegii, datując je na koniec IX do poł. X w.⁷⁹ Być może jego rzadkość występowania spowodowana jest wspomnianym a częstym określeniem go jako późny typ H.

Typ S

Miecze tego typu charakteryzują się zazwyczaj trój- lub rzadziej pięciodzielną nakładką głowicy. Końce jej podstawy są zazwyczaj rozszerzone, aczkolwiek również nie zawsze. Głownie są dwusieczne, o szerokim zboczku. Częstą cechą charakterystyczną oprawy rękojeści jest bogata intarsja metalami kolorowymi

(miedź, srebro, złoto) jak również występowanie owijki z drutu srebrnego na trzonie rękojeści⁸⁰. Jak powszechnie przyjęło się uważać miecze tego typu wywodzą się z egzemplarzy z Hintschingen (2 poł. VII w.) i Suffelweihersheim (VIII/IX w.)⁸¹.

Z Małopolski dysponujemy jednym, niepublikowanym dotychczas, egzemplarzem tego ciekawego typu. Znaleziono go na terenie Hrubieszowa (nr kat. 6, ryc. 2: 1) w trakcie prowadzenia prac budowlanych. Zabytek ten zachował się stosunkowo dobrze, prócz silnie skorodowanej głowni, o szerokim (ok. 3 cm) zboczku, rękojeść jest kompletna i zdobiona. Zarówno jelec jak i podstawa głowicy posiadają najbardziej typową formę dla mieczy typu S czyli są obustronnie wklęsłe (typ α wg J. Żaka). Ich przekroje poprzeczne są soczewkowate lub owalne. Jelec, od strony głowni ma wyżłobienie w celu sztywniejszego zamocowania na niej. Nakładka głowicy, połączona z podstawą dwoma nitami, wyróżnia się formą pięciodzielną (typ b wg J. Żaka), co jest rzadziej spotykane w mieczach omawianej grupy. W rzucie bocznym ma ona przekrój okrągły/kolisty.

Szczególnie interesująco przedstawia się ornamentyka egzemplarza z Hrubieszowa. Trzon rękojeści posiada srebrną owijkę, w postaci pasemek płaskiego, prostego drutu, pomiędzy którymi znajdują się podwójnie rzędy, także srebrnego, skręconego drutu. Również nakładka głowicy na styku jej segmentów, posiada wklepany srebrny łańcuszek. Z typowej dla mieczy typu S inkrustacji jelca i głowicy srebrem nikłe ślady takiego zdobienia zachowały się jedynie na spodniej stronie podstawy głowicy (od strony rękojeści).

Na podstawie kształtu elementów rękojeści (jelec i podstawa głowicy obustronnie wklęsłe oraz nakładka głowicy pięciodzielną) z terenu ziem polskich najbliższe analogie stanowią miecze z cmentarzyska w Lutomiarsku (cmentarzysko datowane jest na 1 poł. XI w., natomiast sam miecz J. Żak datuje na 2 poł. X w.)⁸², z dolnej Odry oraz Nowej Wioski na Dolnym Śląsku – te dwa ostatnie na głowni posiadały napisy ULFBERHT⁸³.

⁷⁴ A. N a d o l s k i, *Polska broń...*, ryc. 3 po tekście; Z. Ż y g u l s k i jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975, fot. 10.

⁷⁵ V. K a z a k e v i č i u s, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 34; W. S a r n o w s k a, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 301; J. Ż a k, *Problem...*, s. 302; A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 33; M. M ü l l e r - W i l l e, *Eines neues...*, s. 72, ryc. 5.

⁷⁶ J. Ż a k, *Problem...*, s. 302; K. L a n g e n h e i m, *Spuren der Wikinger um Truso*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 11, 1933, s. 266-267, ryc. 5, s. 277, nr. 17; W. S a r n o w s k a, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 291, 301, ryc. 25.

⁷⁷ J. Ż a k, *Problem...*, s. 302.

⁷⁸ V. K a z a k e v i č i u s, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 34; V. I. K u l a k o v, *Drevnosti prussov VI-XIII vv.*, „Arheologia SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov”, Moskva 1990, s. 29, ryc. 15: 6.

⁷⁹ J. P e t e r s e n, *De norske vikingesverd...*, s. 101-105, ryc. 86-87.

⁸⁰ Ibidem, s. 142-149, ryc. 114-116.

⁸¹ J. Ż a k, *Problem...*, s. 308, 309; P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 21.

⁸² A. N a d o l s k i, A. A b r a m o w i c z, T. P o k l e w s k i, *Cmentarzysko z XI wieku...*, s. 49-50; tabl. XXXIII; J. Ż a k, *Problem...*, s. 312.

⁸³ J. Ż a k, *Problem...*, s. 307-308; M. M ü l l e r - W i l l e, *Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter aus Umgebung von Haithabu*, „Bericht über Ausgrabungen in Haithabu”, z. 6, 1976, s. 85, nr 73, 75.

Z analogii europejskich identyczny kształt elementów rękojeści wykazują m. in. zabytki z Busdorf koło Haithabu⁸⁴, Tamizy w Londynie⁸⁵, Dneprowskie porogi na Rusi⁸⁶ oraz kilka egzemplarzy skandynawskich⁸⁷. Posiadają one owijkę na rękojeści a także srebrny łańcuszek na łączeniach elementów głowicy. Ponadto miecze tego typu o różnych formach rękojeści występują licznie w Norwegii, Finlandii oraz Szwecji i datowane są przeważnie na X-1 poł. XI w. Ogólnie z terenu Skandynawii pochodzi 37 egzemplarzy ze znanych 77, co stanowi niemal 50% znalezisk⁸⁸. Siłą rzeczy w mniejszej ilości można je odnaleźć na terytorium Rusi (10 egz.) – Leonowo, Nowogród, Podhorce oraz wspomniane Dneprowskie porogi. Ramy czasowe ich użytkowania przypadają na 2 poł. X-1 poł. XI w.⁸⁹ Na X w. datowane są trzy egzemplarze z terenu wschodniego Bałtyku – Rżewskoje (Linkuhnen), Zalivnoje⁹⁰.

W Europie południowej miecze te należą do rzadkości, niemniej jednak znane są z terenu dzisiejszej Rumunii i Węgier w łącznej liczbie sześciu egzemplarzy. Wszystkie znaleziono w grobach przedstawicieli ówczesnej węgierskiej elity społecznej np. w Dés, Beszterc, Székesfehérvár-Demkőhegy, Budapeszt – Most Elżbiety i Szob-Kiserdő. Pochówki te datowane są na 2 poł. X-1 poł. XI w.⁹¹ Fragment głowicy typu S pochodzi również z Bałkanów. Jego chronologię ustalono na X-pocz. XI w.⁹²

Miecz z Hrubieszowa, prawdopodobnie o nadreńskiej proveniencji głowni (wiele z nich posiada napisy ULFBERHT oraz towarzyszące im znaki rombów, krzyża, liter omega itp.)⁹³ i w skandynawskiej oprawie rękojeści przebył zapewne długą drogę. Nie

można go łączyć raczej ze szlakiem magdeburskim. Oprawiony na północy Europy dostał się prawdopodobnie na Ruś i dopiero później został zagubiony w Hrubieszowie. Podobnie (Ruś) interpretowane jest pochodzenie miecza z cmentarzyska w Lutomiarsku⁹⁴. Zabytek z Hrubieszowa datujemy tak jak większość egzemplarzy tego typu na X-1 poł. XI w.

Typ T

Z terenu Małopolski pochodzi jeden egzemplarz miecza typu T wg J. Petersena⁹⁵, znaleziony w nieznanym bliżej miejscu, a przechowywany obecnie w Muzeum Czartoryskich w Krakowie (nr kat. 9, ryc. 1: 5). Egzemplarz ten posiada prostą, łagodnie zwiężającą się, obosieczną głownię, ułamaną w około 2/3 długości. Głowica miecza jest dwudzielna i składa się z prostokątnej w rzucie bocznym podstawy i trójdzielnej nakładki o znacznie wyższej części środkowej. Przekrój poprzeczny nakładki ma formę kolistą. Jelec miecza, krótki i masywny, w rzucie bocznym jest prostokątny a w przekroju poprzecznym okrągły. Na ułamanej głowni widoczny jest, słabo już dziś czytelny, napis wykonany kapitałą. Technika jego wykonania polegała na wklepaniu srebrnego drutu we wcześniej wykonane rowki. Jest to najwcześniejszy tego typu napis w zbiorach polskich. Trudno jednak jest stwierdzić czy mamy w tym przypadku do czynienia z w pełni rozwiniętym napisem, czy też z napisem o charakterze inicjalnym. Zabytek ten posiada również, wykonany przecinakami na jelcu, znak w kształcie ukośnego krzyża równoramiennego. Łączenie go z wytwórcą, ze względu na umieszczenie go na jelcu, w więc na wymiennej części miecza, jak i brak znaków w tym miejscu na innych zabytkach z tego okresu, wydaje się mało prawdopodobne i raczej należałoby go łączyć z użytkownikiem⁹⁶.

Wydzielając typ T J. Petersen podzielił go na dwie grupy, jako kryterium przyjmując kształt i proporcje głowicy. Odmiana TI charakteryzowała się wysoką nakładką, o silnie wyodrębnionych częściach bocznych w stosunku do podstawy⁹⁷, natomiast odmiana TII posiadała niższą nakładkę, słabiej wyodrębnioną od podstawy⁹⁸. Egzemplarz z Muzeum w Krakowie należy tym samym zaliczyć do odmiany TI. Najbliższą do niego analogię stanowi okaz znaleziony w Złotorii, posiadający identyczny kształt, wysoką trójdzielną głowicę, gruby i krótki jelec oraz

⁸⁴ M. Müller-Wille, *Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter...*, ryc. 4-8.

⁸⁵ Ibidem, ryc. 22.

⁸⁶ A. N. Kirpičnikov, *Meč i sabli...*, tabl. V: 5.

⁸⁷ J. Petersen, *De norske vikingesverd...*, ryc. 155, 156.

⁸⁸ J. Petersen, *De norske vikingesverd...*, s. 144-146; M. Müller-Wille, *Zwei wikingerzeitliche...*, s. 80-82; E. Kivikovskii, *Die Eisenzeit...*, s. 15, tabl. 97: 775; J. Leppäaho, *Späteisenzeitliche Waffen...*, s. 23, tabl. 9: 4a-c; R. Liwoch, *Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, „Acta Militaria Mediaevalia” I, Kraków-Sanok 2005, s. 42, 50, foto 10-12, ryc. 12, 13.

⁸⁹ A. N. Kirpičnikov, *Meč i sabli...*, s. 28, ryc. 4: 1-2; 5; tabl. V: 5; VI: 2, 4; IX: 1.

⁹⁰ V. Kazakevičius, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 42, ryc. 40.

⁹¹ K. Bakay, *Archäologische Studien...*, s. 164, 165, ryc. 3A: 1; 6: 1; 8: 1; 10: 1: 1; L. Kovács, *A Kárpát-Medence...*, ryc. 1: 3; 7: 2, 3;

⁹² V. Yotov, *The Vikings on the Balkans*, Varna 2003, s. 7.

⁹³ W. Müller-Wille, *Eines neues...*, s. 74, ryc. 5, 7-9; J. Leppäaho, *Späteisenzeitliche Waffen...*, s. 23, tabl. 9: 4a-c.

⁹⁴ J. Żak, *Problem...*, s. 314.

⁹⁵ J. Petersen, *De norske vikingesverd...*, s. 150-153.

⁹⁶ M. Głosek, *Znaki...*, s. 103-104, 152, nr kat. 53, tabl. II: 1; A. Nadolski, *Studia...*, s. 25, 156-157, nr kat. 83, tabl. IV: 2.

⁹⁷ J. Petersen, *De norske vikingesverd...*, s. 150, ryc. 119.

⁹⁸ Ibidem, s. 151, ryc. 121.

szeroką, o długim zboczach głownię⁹⁹. W odróżnieniu jednak od egzemplarza z Krakowa jego jelec i głowica są zdobione wklęsłymi kółkami. Ten sam podtyp reprezentuje jedenastowieczny miecz z Czerska Polskiego koło Bydgoszczy, o bogato zdobionych, wykonanych z rogu, jelcu i głowicy, uznawanych za wyrób miejscowego rzemiosła¹⁰⁰. Zabytki z Krakowa i Złotoryi, jako najbardziej zbliżone do siebie wyglądem datowane są na X w.¹⁰¹

Przyjmuje się, że większość głowni mieczowych typu T wykonywana była tradycyjnie w warsztatach nadreńskich. Na 10 egzemplarzach datowanych na 2 poł. X-1 poł. XI w. odkryto zachowane napisy ULFBERHT¹⁰². Do nadreńskiej głowni sama oprawa mogła i zapewne była wykonywana zarówno w krajach skandynawskich jak i na Rusi, terytorium bałtyjskim (odmiana TI zwana też przez V. Kazakevičiusa typem Kurońskim)¹⁰³ a nawet w Polsce (Czersko Polskie)¹⁰⁴. Charakterystycznym motywem są tu otworki, wypełniane srebrem, umieszczone na jelcach i głowicach mieczy z terenu z Norwegii, Rusi, Estonii a nawet Anglii¹⁰⁵.

Jak już zaznaczyliśmy miecze te znajdują się głównie na terenie państw nadbałtyckich i północnej Rusi. Z terenu Bałtów znany jest z 67 egzemplarzy w tym 26 z Łotwy, 21 z Litwy a 16 z obwodu Kalingradzkiego. Wiele z nich posiada napisy typu ULFBERHT na damascenowanych głowniach. Do bezpośrednich analogii możemy zaliczyć miecz z Gintališkės, raj. Plungė¹⁰⁶. Z terenu Rusi pochodzi 5 egz. datowanych na 2 poł. X w. jak np. z Monastiršča, Nowogrodu i rzeki Dniepr¹⁰⁷.

Typ X

Do najliczniej reprezentowanego we wczesnośredniowiecznym materiale archeologicznym

Małopolski typu mieczy należy typ X wg J. Petersena charakteryzujący się półkolistą lub półowalną głowicą oraz prostym i krótkim jelcem. Głownia jest szeroka, obosieczna i posiada szerokie zboczce. Warto podkreślić jest fakt, że niektórzy badacze zastrzegają, iż głowice muszą być wykute z jednego kęsa metalu¹⁰⁸. Na terenie Małopolski grupa ta reprezentowana jest przez cztery egzemplarze pochodzące z Radymna, Grodzca, Końskich i z Wisły w okolicach Zawichostu.

Najciekawszym z nich a zarazem sprawiającym chyba najwięcej kłopotów interpretacyjnych jest miecz z Radymna (nr kat. 12, ryc. 2: 2, 2A). Znalaziono go na lewym brzegu Sanu w trakcie przemysłowego wybierania żwiru. Jest to miecz żelazny, dwusieczny, o głowni prostej zwężającej się ku sztychowi. Jej środkiem biegnie prawie przez całą długość zboczce, zanikające w odległości 4 cm od sztychu, szerokie na 3 cm przy nasadzie i zwężające się do 1,5 cm w dolnej części miecza, słabo zarysowane. Jelec jest prosty, w przekroju pionowym prostokątny minimalnie zwężający się po bokach, w rzucie poziomym w kształcie soczewki. Trzpień rękojeści zwęża się w kierunku głowicy, która jest jednoczłonowa. Posiada ona kształt trójkąta o zaokrąglonych rogach, w przekroju poziomym ma kształt soczewki wypukłej, a w przekroju pionowym jej podstawa jest płaska, rozszerzająca się ku górze. W miejscu nałożenia głowicy na trzpień widoczny jest nit. Jelec i głowica są ornamentowane symetrycznie ułożonymi drobnymi wgłębionymi kółkami. Na głowicy znajduje się ponadto wspomniana już linia ryta dzieląca ją pozornie na dwie części. Prawdopodobne jest inkrustowanie miecza w partii jelca i głowicy w wykonanych kolistych zagłębieniach, w których widoczne są jeszcze ślady srebrzenia.

Autorka opracowania miecza zaliczyła go do typu X wg J. Petersena¹⁰⁹. Monografista całego zespołu militariów z Radymna P. A. Nowakowski określił go jako typ X, B₁, 3 wg R. E. Oakeshotta i datował na XI-XII w.¹¹⁰ Głowica w formie trójkąta o bokach silnie zaokrąglonych przy podstawie, z wyraźnie podzieloną płaszczyzną za pomocą linii rytej, (która dzieli wizualnie głowicę na dwie części: podstawę i nakładkę) jest charakterystyczna dla starszej odmiany

⁹⁹ A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 154-155, nr kat. 69, tabl. IV: 1; W. S a r n o w s k a, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 295, nr. 41, ryc. 30.

¹⁰⁰ W. S a r n o w s k a, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 277-278, nr 7, ryc. 5a-c; A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 146-147, nr kat. 13, tabl. IV: 3; tenże, *Polska broń...*, s. 28, ryc. 1, 2 po tekście.

¹⁰¹ M. G ł o s e k, *Znaki...*, s. 152; W. S a r n o w s k a, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 304-305.

¹⁰² M. M ü l l e r - W i l l e, *Eines neues...*, s. 74, ryc. 5.

¹⁰³ V. K a z a k e v i č i u s, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 53-59, ryc. 57, 59-63.

¹⁰⁴ A. A b r a m o w i c z, *Studia nad genezą polskiej kultury artystycznej*, Łódź 1962, s. 100.

¹⁰⁵ J. Ż a k, *Problem...*, s. 316; A. N. K i r p i c h n i k o v, *Meči i sabli...*, s. 28, ryc. 4: 3.

¹⁰⁶ V. K a z a k e v i č i u s, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 46-47, ryc. 44; *Lietuvių Materialine kultūra IX-XIII amžiuje*, t. II, Vilnius 1981, s. 27, ryc. 10: 3.

¹⁰⁷ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Meči i sabli...*, s. 28, 78-79, nr kat. 34-38, tabl. III: 2, V: 3

¹⁰⁸ V. K a z a k e v i č i u s, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 67; A. N. K i r p i c h n i k o v, *Meči i sabli...*, s. 33.

¹⁰⁹ A. G r u s z c z y Ń s k a, *Wczesnośredniowieczny miecz z Radymna, woj. Przemyski*, MSROA za lata 1973-1975, Rzeszów 1979, s. 149.

¹¹⁰ P. A. N o w a k o w s k i, *Analiza archeologiczna militariów z Radymna woj. Przemyski*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. XI, 1998, s. 11, tabl. 1: 3.

mieczy typu X, podobnie jak krótki, soczewkowany w rzucie bocznym jelec¹¹¹. Na podstawie licznych analogii, głównie zresztą z terenów Rusi, Litwy czy Szwecji¹¹² okres wyprodukowania miecza z Radymna można by określić na X-pocz. XI w.

Za takim datowaniem przemawia jeszcze jeden fakt. Otóż zastosowany na głowicy i jelcu tegoż miecza ornament w postaci wgłębnych kółek inkrustowanych srebrem jest bardzo charakterystycznym motywem zdobniczym przede wszystkim dla szeroko rozprzestrzenionych w Europie mieczy typu E. Na terenie Rusi możemy podać przykłady kilkunastu, identycznie ozdobionych egzemplarzy. Wymienić tu należy przede wszystkim miecze z Kijowa (X w.), Gniezdowa (IX/X w.), Rokot (X w.), Ust-Rybeżna (X w.) oraz z Almetieva z X w.¹¹³ Z Finlandii są to miecze z Kangasali oraz Loppi¹¹⁴. Otworki inkrustowane srebrem stosowano również dla „poprawienia” wyglądu mieczy typu U specjalny, np. egzemplarze z Ruč'i (X w.) oraz typu H, jak na zabytku z Gniezdowa (X w.)¹¹⁵ Z terenu Anglii, Estonii i Norwegii, posiadamy liczne przykłady ornamentowania w ten sposób mieczy typu TI datowanych na 2 poł. X-pocz. XI w.¹¹⁶ Do omawianej grupy należy też identycznie zdobiony okaz ze Złotoryi¹¹⁷.

Być może mamy tu do czynienia z importem głowni mieczowej z warsztatów nadreńskich, oprawioną na terenie Rusi, Skandynawii lub Bałtów skąd dotarła do Radymna.

Drugi egzemplarz pochodzący z Grodźca (nr kat. 4, ryc. 3: 1.) znaleziono jako część wyposażenia grobowego w zniszczonym robotami drogowymi wczesnośredniowiecznym pochówku szkieletowym. Miecz ma dwusieczną głownię ze słabo widoczną dziś strudziną. Głowica jest półkolista, cięciwą zwrócona

ku dołowi. Monografiści polskiej wczesnośredniowiecznej broni białej słusznie zaliczyli powyższy egzemplarz do formy starszej typu X datując go na X w.¹¹⁸ Chronologia cmentarzyska przebadanego kilka lat później archeologicznie została ustalona przez jego badacza na dość szeroki okres lat 950-1100¹¹⁹ i tak też zakreśliliśmy ramy czasowe użytkowania tego egzemplarza.

Miecz z Końskich (nr kat. 8, ryc. 1: 7), znaleziony został przy lewym boku zmarłego w grobie nr 170 wraz z innymi elementami uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego: toporem, grotami włóczni i parą ostróg. Miecz ten jest żelazny z dwusieczną głownią o jednodzielnej półkulistej głowicy i prostym jelcu, uszkodzonym z jednej strony. Na jelcu widoczne są ślady ornamentacji srebrnej i miedzianej. Jak można sądzić z niektórych jej śladów, głównym motywem było poprzeczne prążkowanie. Na chwycie rękojeści dają się prześledzić resztki okładziny drewnianej. Na głowni zaś istnieją miejscami resztki substancji organicznej będącej prawdopodobnie pozostałościami pochwy mieczowej¹²⁰. Cmentarzysko w Końskich na podstawie dość licznych materiałów zabytkowych, głównie monet i ozdób, datowane jest na 2 poł. XI w.¹²¹

Ostatni z mieczy typu X znaleziony został w Wiśle pod Zawichostem, (nr kat. 17, ryc. 1: 4) w miejscu wczesnośredniowiecznej przeprawy przez rzekę. Zabytek ten posiada jednodzielną, półkulistą, niską głowicę, prosty jelec. Jego głownia ułamana jest w około 2/3 długości. Został on znaleziony podczas bagrowania rzeki i w ten sposób pozbawiony kontekstu kulturowego, co nie pozwala na precyzyjne jego datowanie. Mała i stosunkowo niska, półkolista w rzucie głowica oraz niski i krótki jelec pozwalają na zaliczenie tego egzemplarza także do odmiany starszej typu X, wobec czego jego czas wykonania można określić najprawdopodobniej na X-XI w.¹²²

Wszystkie miecze typu X reprezentują szeroki, ogólnoeuropejski typ, wywodzący się zapewne z terenów pracowni nadreńskich, z typu W lub U w zależności od poglądów badaczy. Występują powszechnie począwszy od Anglii i Holandii na zachodzie po Ruś

¹¹¹ J. Petersen, *De norske vikingesverd...*, ryc. 125-128.

¹¹² W. Sarnowska, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 306.

¹¹³ A. N. Kirpičnikov, *Meči i sabli...*, s. 30, ryc. 6, 8; Tabl: I: 1, 2; VI: 1; A. N. Kirpičnikov, A. F. Medvedev, *Vooruženie, [w:] Drevnaja Rus', gorod, zamok, selo, „Arheologia SSSR”*, red. B. A. Kolčín, Moskva 1985, tabl. 116; V. V. Sedov, *Vostočnye slavjane v VI-XIII vv.*, Moskva 1982, s. 248-249, tabl. LXVIII; 10, LXX: 18.

¹¹⁴ J. Leppäaho, *Späteisenzeitliche Waffen...*, tabl. 9: Ia; 10: 1c.

¹¹⁵ A. N. Kirpičnikov, *Meči i sabli...*, tabl. VIII: 2, 4.

¹¹⁶ M. Müller-Wille, *Krieger und Reiter im Spiegel früh- und hochmittelalterliche Funde Schlezwig-Holsteins*, Offa, 1977, t. XXXIV, ryc. 13: 5; J. Selirand, *Über einige in Estland gefundene frühgeschichte*, t. II, Berlin 1982, s. 175-181, J. Žak, *Problem...*, s. 316.

¹¹⁷ A. Nadolski, *Studia...*, s. 154-155, nr kat. 69, tabl. IV: 1; W. Sarnowska, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 295, nr 41, ryc. 30.

¹¹⁸ A. Nadolski, *Studia...*, s. 148, nr kat. 22; W. Sarnowska, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 305-306, ryc. 10.

¹¹⁹ K. Smutek, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Grodźcu, k. Będzina*, ZOW, t. 21, z. 2, 1952, s. 59-61.

¹²⁰ J. Gąsowski, *Cmentarzysko w Końskich na tle południowej granicy Mazowsza*, Mat. Wśr., t. II, 1952, s. 152-153.

¹²¹ Ibidem, s. 167-168.

¹²² W. Sarnowska, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 306-307; J. Žak, *Problem...*, s. 325.

na wschodzie. Można je także obserwować w całej Skandynawii na północy i aż po tereny Węgier i Jugosławii na południu¹²³. Nie stanowi zaskoczenia fakt, że obecnie dopuszcza się wykonywanie opraw mieczowych już na miejscu w poszczególnych krajach, podobnie jak możliwe było wykonywanie samych głowni w miejscowych warsztatach kowalskich. Badając miecze typu X z Lutomińska (z grobów 2/40 i 68) J. Piaskowski, na podstawie prostej techniki wykonania głowni (odkute z żelaza i nawęglone) opowiedział się za możliwością wykonania ich przez miejscowe warsztaty kowalskie¹²⁴, gdyż podobną techniką wykonano żełżece toporów znalezionych na tymże cmentarzysku¹²⁵.

Do typu X odmiany starszej z terenu Polski jako odpowiedniki można przytoczyć egzemplarze z Liszkowa koło Szczecinka (X w.), Korzybia na Mazowszu (XI w.), Marszowic na Śląsku (XI w.) i Siemowa w Wielkopolsce (X-XI w.)¹²⁶. Bliską terytorialnie analogię stanowi również miecz z kurhanu w Lidawce na Wołyniu (2 poł. X-pocz. XI w.)¹²⁷.

Podobne miecze znane są już w dobie wielkomorawskiej z terenów Słowacji i Moraw gdzie występują już w IX w. Tak wczesne ich datowanie jest poświadczane licznymi znaleziskami mieczy z litymi, półkolistymi głowicami w tamtejszych grobach wraz z zabytkami o wielkomorawskiej proveniencji. Na cmentarzysku w Závade w grobie 23 natrafiono na taki miecz wraz z ostrogą typu IIIA wg D. Bialekovej, który to grób datowany jest na 1 poł. IX w.¹²⁸ Ponadto miecze typu X o zbliżonej chronologii (1 poł. IX w.) pochodzą z kilku cmentarzysk w Mikulčicach, groby 280, 341, 375, 438, 500, 717, 805, 1347 (2 ćw. IX w.), Ladicach (2 poł. IX-pocz. X w.), Břeclav-Pohansko, groby 26, 174, 257 (1 poł. IX w.) i Małych Kozmálovcach¹²⁹. Z terenu byłej Jugosławii, z miejscowości Brodski Drenovac pochodzi miecz datowany także

na koniec IX w., inne, jak np. egzemplarze z Dabar, Koljane, Vrsac są określone na X w.¹³⁰ Licznie występujące na terenie Węgier zabytki obejmują okres od końca X do pocz. XI w. np.: Budapeszt-Mexikói-Strase, Csomád, Csongrád-Felgyő, Felsőszeli, Eger-Kisksnda-dülö, Gégény, Szob-Vendelin i jak już zaznaczyliśmy są łączone z centrami politycznymi i gospodarczymi ówczesnych Węgier¹³¹. Na Rusi występują od X w. w kurhanach Michajłowski i Gniezdowa oraz Nowogrodu¹³². Z terenu Litwy do odmiany starszej należą miecze z Žasino, raj. Šiladės oraz Viešvilė, raj. Jurbarko datowane na X w.¹³³ Znane są również z terenu Słowian połabskich ze Schwaan¹³⁴ i Gehlsdorf (XI w.)¹³⁵.

Jak wynika z przedstawionych materiałów archeologicznych typ X był używany przynajmniej od połowy IX w. aż po połowę wieku XI a nawet początek XII w.

Typ Z

Mieczy typu Z charakteryzuje głowica o podniesionych w górę ramionach podstawy i trójdzielnych nakładkach. Jelce są masywne, krótkie i zagięte w kierunku głowni. Rękojeść bywa często mniej lub bardziej zdobiona¹³⁶.

Z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Końskich, z grobu 71, pochodzi zbytek (nr kat. 7, ryc. 1: 6) zaliczany przez różnych badaczy do typu X lub Z wg J. Petersena. Miecz, skierowany sztychem ku stopom pochowanego, spoczywał przy

¹²³ J. Ż a k, *Problem...*, s. 324.

¹²⁴ J. P i a s k o w s k i, *Metaloznawcze badania...*, s. 114-115, 128.

¹²⁵ Ibidem, s. 116-117.

¹²⁶ A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 26, 148-149, 150-151, nr kat. 30, 35, 43, tabl. V: 1, VI: 1, 2; W. S a r n o w s k a, *Mieczy wczesnośredniowieczne...*, s. 284, nr 17, ryc. 14; s. 285, nr 20, ryc. 16; E. K i h l - B y c z k o, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych grodziska wczesnośredniowiecznego w Siemowie, pow. Gostyń w 1959 r.*, Spr. Arch., t. XIII, s. 174, ryc. 4.

¹²⁷ R. L i w o c h, *Wczesnośredniowieczne zabytki z Lidawki na Wołyniu w zbiorach Krakowskiego Muzeum Archeologicznego*, Mat. Arch., t. XXXIV, 2003, s. 153, 155, ryc. 1, fot. 1.

¹²⁸ D. B i a l e k o v á, *Slovanské pohrebisko v Závade*, Slov. Arch., t. XXX, z. 1, 1982, s. 132, 150, ryc. 13, 16, 17, 18.

¹²⁹ Z. K l a n i c a, *Mikulčice-Klašteřisko*, „Památky Archeologicke”, t. 76, 1985, s. 531, ryc. 20: 10; A. R u t t k a y, *Waffen und*

Reiterausrüstung..., cz. 1, ryc. 3: 3, 4, s. 154; B. D o s t á l, *Slovanská pohřebišť...*, s. 67, 68, tabl. XVII: 1; LXIX: 3, 4, LXVI: 1; F. K a l o u s e k, *Břeclav-Pohansko...*, s. 39, 111, 149-150, ryc. 26: 1; 174: 1; 257: 1; tabl. 26: 2-4; M. H a n u l i a k, *Vel'komoravské pohrebiská. Pochovanie v 9.-10. storočí na území Slovenska*, Nitra 2004, tabl. XLVI: 18; LI: 11; LX: 12; LXXVI: 12; CVII: 9; J. K o š t a, *Kollektionen frühmittelalterlicher...*, s. 162, 165, 168, 170, 172, 175, 178, 181, ryc. 3-5, 7-8, 11, 13-14.

¹³⁰ Z. V i n s k i, *Razmatranja...*, s. 18, tabl. II: 2, 4, III: 1, 2.

¹³¹ K. B a k a y, *Archäologische Studien...*, s. 164, 168, ryc. 2; 3B; 4A: 1; 4B: 1; 9: 4a; 10: 2-4; 11: 2, 4; 12: 2a-b; 13: 1-4; 15: 2; tabl. IX: 1; X: 1-4; L. K o v á c s, *A. Kárpát – Medence...*, ryc. 3: 4, 5; 4: 1, 3; 5: 1.

¹³² A. N. K i r p i č n i k o v, *Meči i sabli...*, s. 82-83, nr kat. 69-72, tabl. I: 4; II: 6.

¹³³ V. K a z a k e v i č i u s, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 67-69, ryc. 76, 79.

¹³⁴ P. Š w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 24; J. B e c k e r, *Der Waffenfund von Schwaan*, NdV, t. 12, 1936, s. 172, tabl. 35; J. H e r r m a n n, P. D o n a t, *Corpus Archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik 7. Bis. 12. Jahrhundert*, t. 1., 1973 (dalej cytowane jako *Corpus...*), s. 138, nr 16/13, il. 1, 2.

¹³⁵ *Corpus...*, 1973, s. 37, nr. 6/13, il. 1.

¹³⁶ J. P e t e r s e n, *De norske vikingesverd...*, s. 175-177, ryc. 136, 137.

prawym jego boku, wraz z parą ostróg. Egzemplarz ten jest żelazny o głównej obosiecznej, równomiernie zwężającej się ku sztychowi, złamanej blisko końca. Głowica rękojeści jest półkolista, owalna w rzucie z góry, o podstawie lekko zaokrąglonej. Jelec jest rozszerzony na końcach i opuszczony ku dołowi, ze śladami inkrustowania srebrem. Metalem tym jest ornamentowana również głowica. Autor opracowania zaliczył powyższy okaz do typu X¹³⁷, podobnie zaklasyfikował go A. Żaki¹³⁸. Inaczej widzi klasyfikację tego egzemplarza W. Sarnowska, która uznała go za typ przejściowy X/Z, gdzie głowica pochodziłaby z typu X a jelec z typu Z¹³⁹. Jeszcze inaczej jego proveniencję postrzega J. Żak, dopatrując się w powyższym egzemplarzu oprawy rękojeści wykonanej na terenie Rusi kijowskiej, wówczas zbliżałby się on do wydzielonego na Rusi typu Z specjalny (o dwudzielnej głowicy)¹⁴⁰. Z kolei A. Nadolski, sugerując się przy klasyfikacji głównie kształtem jelca określił go jako typ Z, natomiast głowice podzielił na dwie odmiany: o głowicy jednolitej, do których zaliczył m. in. egzemplarz z Końskich, natomiast drugą grupę pozostawił z tradycyjną, dwudzielną głowicą złożoną z łukowato ku górze wygiętej podstawy i nakładki¹⁴¹. Warto również zaznaczyć, że na terenie Czech i Węgier egzemplarze o łukowato wygiętych ku głównej jelcach i soczewkowatej lub półkolistej głowicy są określane jako typ X wg J. Petersena.

Problem wydaje się być bardziej złożony niż wyżej przedstawione opinie dotyczące kwestii typologicznych. Mamy tu zapewne przypadek, który właściwie w analogicznej postaci wystąpił na cmentarzysku mazowieckim w Pokrzywnicy Wielkiej w grobie nr 16 z I ćw. XII w.¹⁴² Znalaziono tam bowiem egzemplarz o jelcu zagiętym ku głównej, czyli jak w typie Z i głowicy zdobionej poprzecznym, srebrnym inkrustowaniem o cechach charakterystycznych dla stylu A głowic wg R. E. Oakeshotta. Prawdopodobna jest zatem możliwość, że w starym mieczu zamiast zagubionej lub zniszczonej głowicy typu Z zastosowano z duchem nowej mody i techniki głowicę charakterystyczną dla mieczy romańskich przystosowując tak cenny i drogi

przedmiot jakim był miecz do dalszego użytku. Jak już zaznaczyliśmy fakt wtórnego adaptowania mieczy do nowych wymagań pola walki nie ogranicza się do miecza z grobu nr 71 w Końskich. Elementy rękojeści wymieniono również we wspomnianym egzemplarzu z grobu 16 w Pokrzywnicy (głowica) oraz w egzemplarzu z grobu nr 10 (tutaj raczej jelec) na tym samym cmentarzysku, gdzie jelec typu S zamontowano do miecza o młodszych cechach typu X, A wg R. E. Oakeshotta¹⁴³.

Jakkolwiek by nie spojrzeć na przynależność typologiczną miecza z grobu nr 71 w Końskich, nie zmienia to faktu, że powyższy egzemplarz podobnie jak i miecz z grobu numer 170 na tym samym cmentarzysku, datowany jest za pośrednictwem bardzo bogatego kontekstu kulturowego (min. ozdoby, monety, naczynia gliniane) na 2 połowę XI w.

Miecz typu Z znalazł się również na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym w miejscowości Silniczka nad Pilicą (nr kat. 15, ryc. 1: 3). Niestety stan zachowania tego zabytku nie jest najlepszy. Głownia jest pęknięta w dwóch miejscach, brak również sztychu podobnie jak i części trzpienia wraz z głowicą. Na podstawie jedynie samego kształtu jelca – szerokiego, wygiętego ku dołowi, można określić przynależność powyższego egzemplarza do typu Z wg J. Petersena, nie jest to jednak określenie całkowicie pewne. Chronologię cmentarzyska na podstawie badań archeologicznych ustalono na XI w.¹⁴⁴

Z ziem polski posiadamy analogie w postaci kilku egzemplarzy. Są to miecze z Żydowa i Ciepłego na Pomorzu oraz pięknie zdobiony egzemplarz z Brzeźcia Kujawskiego o głównej z napisem ULFBERT¹⁴⁵.

¹⁴³ Szersze uwagi na ten temat zawiera praca R. Piotrowskiego, *Uwagi na temat chronologii i interpretacji wczesnośredniowiecznych cmentarzysk mazowieckich*, AP, t. XLVIII, 2003, z. 1-2, s. 168.

¹⁴⁴ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych i powierzchniowych w międzyrzeczu Warty i Pilicy w latach 1969-1972*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 24, 1977, s. 286.

¹⁴⁵ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie...*, s. 22, tabl. II: 2; J. Żak, *Czy grób uzbrojonego jeźdźcy z Ciepłego, pow. Tczew jest grobem skandynawskim?*, AP, t. I, 1957, s. 161; M. Kara, *Wczesnośredniowieczny grób uzbrojonego kupca z miejscowości Ciepłe na Pomorzu Gdańskim w świetle ponownej analizy chronologicznej*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań 1998, s. 511-513, ryc. 2: 4; J. Wresniński, *Groby z mieczami na terenie Polski wczesnopiastowskiej (X-XII w.)*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 40, 1997, tabl. I; A. Nadolski, *Studia...*, ryc. 2, 3., tabl. VII: 2, 5; tenże, *Polska broń...*, s. 43, ryc. 5; E. Kaszewscy, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brzeźciu Kujawskim*, Mat. Star. i Wśr., t. 1, 1971, s. 390-391, ryc. 4; W. Sarnowska, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 276-277, nr 4, 6, ryc. 3: a-b; 4; A. N. Kirpičnikov, *Dwa rannesrednevekovyh...*, s. 148-151, ryc. 3-6.

¹³⁷ J. Gąsowski, *Cmentarzysko w Końskich...*, s. 131.

¹³⁸ A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974, s. 264.

¹³⁹ W. Sarnowska, *Miecze wczesnośredniowieczne...*, s. 284, 308-309, nr 15, ryc. 12.

¹⁴⁰ J. Żak, *Problem...*, s. 337; A. N. Kirpičnikov, *Meči i sabli...*, s. 34-35, rys. 1.

¹⁴¹ A. Nadolski, *Studia...*, s. 26.

¹⁴² L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, WA, t. XXXVI, z. 3, 1971, 311-312, tabl. VII: e.

Należy do nich również luźno znaleziony miecz z miejscowości Koden¹⁴⁶. Miecze te są datowane na schyłek X-pocz. XI w. Do tego typu zaliczyć można kontrowersyjny egzemplarz z nieznanego miejsca w Wielkopolsce o jednosiecznej głowni i rękojeści jak w typie Z¹⁴⁷.

Napis ULFBERHT pojawia się nadal, ale już rzadziej, na głowniach typu Z¹⁴⁸. Co się zaś tyczy oprawy rękojeści oraz głowni mieczowych (już bez napisów tego typu) sądzić należy, że mogły być również wykonywane w krajach nadbałtyckich lub na Rusi. W tym ostatnim przypadku chodzi w szczególności o miejscowość Foščevataja koło Kijowa, skąd znana jest głownia mieczowa „skandynawskiego typu” z wykonanym cyrylicą napisem LIUDOSZA KOVAL datowana na 1 poł. XI w.¹⁴⁹ Dopuszcza się także możliwość wykonywania takich opraw mieczowych w Polsce¹⁵⁰.

Miecze typu Z występują głównie w Europie północnej, z czego 30 egzemplarzy znaleziono w Skandynawii, gdzie ich datowanie obejmuje okres od 2 poł. X w. do poł. XI w.¹⁵¹ Dalsze kilkanaście okazów znanych jest ze stanowisk plemion bałtyjskich. Datowane są one tam od końca X w. (Čunkanų-Drengerių) aż po XIII w. (Drabesų-Lepinių), co pośrednio świadczy o możliwości ich produkcji przez miejscowe warsztaty¹⁵². Nielicznie, miecze typu Z w różnych odmianach występują na Rusi w 2 poł. X-pocz. XI w. (Czernihów, Nowogród)¹⁵³, ale są również wśród nich egzemplarze bogato ornamentowane jak ten pochodzący z miejscowości Ust-Rybežna¹⁵⁴. Poza obszarem skandynawsko-nadbałtyjskim pojedyncze zabytki datowane na schyłek X-1 poł. XI w. znaleziono na terenie Anglii, byłej Jugosławii oraz Bułgarii¹⁵⁵.

Miecze romańskie

Pora obecnie przejść do omówienia mieczy z terenu Małopolski zaliczanych do tzw. mieczy romańskich,

czyli wykonanych po 1050 roku. Należą do nich egzemplarze z Bochofnicy i grodziska w Sąsiadce reprezentujące typ X wg R. E. Oakeshotta; z Gródka nad Bugiem – typ XI oraz z Radymna koło Przemyśla, Chrustowic, Krosna i Gór Świętokrzyskich zaliczonych do typu XII. Zapewne także do typu XI lub XII należy głownia mieczowa wyłowiona z rzeki Siniuchy w okolicach Czermna nad Huczwą.

Do typu X należą miecze o płaskiej i szerokiej głowni z zaokrąglonym sztychem i szerokim zbroczem, równym szerokości trzpienia rękojeści. Ich głowice (przeważnie w typie A) są soczewkowane *en face* i w przekroju a jelce to z reguły prosta lub lekko ku głowni zagięta sztabka (typu 1). Według R. E. Oakeshotta głownie typu X największym uznaniem cieszyły się od około 950 do 1100 r., głowice typu A występują od końca X w. do 1150 r., a jelce typu 1 od X aż po XIV w.¹⁵⁶

Miecz z Bochofnicy (nr kat. 1, ryc. 3: 2) znaleziony został w grobie nr 1 na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym i spoczywał przy lewym boku zmarłego. Jest to egzemplarz o szerokiej, obosiecznej głowni, złamanej w dwóch miejscach podczas wydobywania go z grobu. Intencjonalny charakter może mieć odłamanie sztychu i najprawdopodobniej złożono go do grobu już bez tej części głowni, gdyż nie znaleziono go w trakcie badań. Miecz charakteryzuje się szerokim, obustronnym zbroczem sięgającym 2/3 długości głowni, krótkim, rozszerzającym się u nasady trzpieniem oraz prostym jelcem i symetryczną soczewkowaną głowicą. Na głowni zachowały się ślady po drewnianej pochwie, zaś na trzpieniu pozostałości drewnianych okładzin rękojeści. Omawiany zabytek można zaliczyć do typu X wg R. E. Oakeshotta, z głowicą typu A i jelcem 1. Cmentarzysko datowane jest na podstawie nielicznego materiału zabytkowego (fragmenty monet) na 2 poł. XI-pocz. XII w.¹⁵⁷

Miecze typu X należą do często spotykanych na ziemiach Polski we wczesnym średniowieczu. Znany je z kilkunastu egzemplarzy posiadających określone miejsce znalezienia oraz kolejnych kilku pochodzących z miejscowości nieznanymi. W przeważającej większości są one datowane na XI-XII w.¹⁵⁸

¹⁴⁶ A. N ad o l s k i, *Studia...*, tabl. VII: 3.

¹⁴⁷ *Oręż wieków minionych. Uzbrojenie na ziemiach polskich od X do XIX w. Katalog wystawy*, Gniezno 2003, s. 39, nr kat. 1. 29.

¹⁴⁸ M. M ü l l e r - W i l l e, *Eines neues...*, s. 75, ryc. 5.

¹⁴⁹ A. N. K i r p i ċ n i k o v, *Meči i sabli...*, s. 44, tabl. XIV, XV; A. N ad o l s k i, *Polska broń...*, s. 43; A. N. K i r p i ċ n i k o v, A. F. M e d v e d e v, *Voorużenie...*, s. 327, tabl. 115: 1.

¹⁵⁰ J. Ż a k, *Problem...*, s. 337.

¹⁵¹ J. P e t e r s e n, *De norske vikingsverd...*, s. 176; P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 22.

¹⁵² V. K a z a k e v i ċ i u s, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 75, 76, ryc. 85, 87; *Lietuvių Materialine...*, s. 27, ryc. 10: 5.

¹⁵³ A. N. K i r p i ċ n i k o v, *Meči i sabli...*, s. 34-35, 82-85, nr kat. 77-81.

¹⁵⁴ A. N. K i r p i ċ n i k o v, A. F. M e d v e d e v, *Voorużenie...*, s. 301.

¹⁵⁵ R. E. M. W h e e l e r, *London and...*, s. 33; Z. V i n s k i, *Razmatranja...*, s. 25, tabl. III: 3; V. Y o t o v, *V'or'ženieto i snarjaženieto...*, s. 43, ryc. 14, tabl. 30: 423.

¹⁵⁶ R. E. O a k e s h o t t, *The Sword...*, s. 93, ryc. 8, tabl. 2A, 4C, s. 113, tabl. 1C, 6A; M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 27, ryc. 2-4.

¹⁵⁷ P. L i s, *Wczesnośredniowieczne groby z miejscowości Bochofnica, gm. Kazimierz Dolny, woj. Lublin*, APŚwsch., t. 1, 1996, s. 201; tenże, *Bochofnica*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 42, z. 3-4, 1998, s. 212-213.

¹⁵⁸ M. G ł o s e k, A. N ad o l s k i, *Miecze średniowieczne...*, s. 25; M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 155, nr kat. 228; s. 157, nr kat. 249; s. 159, nr kat. 275; s. 162, nr kat. 307; s. 163, nr kat. 322; s. 164, nr kat. 332; s. 165, nr kat. 337.

Wymienić tu należy przede wszystkim egzemplarze z cmentarzyska w Pokrzywnicy Wielkiej grób 6 (2 poł. XI w.)¹⁵⁹, Grzebsku, z głownią opatrzoną błędnie wykonanym napisem INNOMINE (2 poł. XI-pocz. XII w.), Lutomięsku groby II/41 i 68 (1 poł. XI w.)¹⁶⁰ oraz w Psarach, grób 13 (XI w.)¹⁶¹. Cztery zabytki oraz rękojeść piątego wydobyto podczas badań reliktywów mostów na Jeziorze Lednickim, które dostały się do wody najpewniej w latach 1038-1039. Na ich głowniach widoczne są charakterystyczne napisy ULFBERHT oraz (IN)NO(MINE)¹⁶².

Odpowiedniki spoza terytorium Polski są również bardzo liczne. Na terenie Rusi określane są jako typ V wg A. N. Kirpičnikova, należą tu m. in. egzemplarze z Kijowa i nieznannej miejscowości na Ukrainie. Miecze te są jednak datowane na XII-XIII w. a ich zboczka są dużo węższe niż w przypadku zabytków z terenu Polski¹⁶³. Na Słowacji okazy tego typu określone zostały jako typ IX datowany na XI-poł. XII w. Wymienić tu należy m. in. egzemplarze ze Skýcov (XII w.), Myjava (XI-XII w.) oraz okazy z Muzeów w Bojnicach i Komarnie¹⁶⁴. Z terenu byłej Jugosławii znane są 4 zabytki datowane na XI w. (dawny typ α wg A. Nadolskiego) z miejscowości Biskupija-Crkvina, Zrenjanin, Sombor¹⁶⁵. Na terytorium nadbałtyckim znaleziono 17 mieczy o głowicach określanych jako romboidalne i datowanych w przedziale od XI do

XIII w. Jedenaście z nich pochodzi z Litwy a cztery z Łotwy¹⁶⁶. Z terenu Meklemburgii analogie pochodzą z Altruppin (2 egz. z XI w.)¹⁶⁷, Behren Lübchin (2 poł. XII w.)¹⁶⁸ i Havelberg (XI/XII w.)¹⁶⁹.

Miecz z Sąsiadki (nr kat. 14, ryc. 3: 3), od zabytku z Bochotnicy odróżnia jedynie głowica, mająca postać wycinka koła, gdzie jej zwieńczenie tworzy kąt ok. 120 stopni. Na terenie Rusi i państw nadbałtyckich bywają one określane również jako miecze z głowicami „siodłowymi”¹⁷⁰. Zabytek ten trafił do Muzeum w Lublinie jako darowizna M. Dobruckiej¹⁷¹. Charakteryzuje się on szeroką, płaską i obosieczną głownią ułamaną w około 2/3 długości, z wyraźnie zaznaczonym szerokim zboczem, równym szerokością trzpieniowi. Trzpień jest dość szeroki i płaski, zwęża się w kierunku głowicy. Jelec jest długi i prosty. Głowica ma soczewkowato-daszkwaty kształt. Powyższe cechy klasyfikują opisywany egzemplarz do typu X wg R. E. Oakeshotta, z głowicą typu E i jalcem typu I.

¹⁵⁹ L. R a u h u t, L. D ł u g o p o l s k a, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko...*, s. 300, tabl. I: d. Wbrew jednak obiegowej opinii (P. Ś w i ą t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 25.) w grupie mieczy X; A; 1 lub 3 nie mieszczą się egzemplarze z cmentarzyska w Pokrzywnicy pochodzące z grobów 10 i 16. Oba posiadają co prawda głowice stylu A, jednakże miecz z grobu 10 posiada jelec w kształcie i zdobnictwie tożsamy z jalcami mieczy typu S wg J. Petersena, natomiast egzemplarz z grobu 16 ma jelec typu Z, także ornamentowany. Bezpośrednią analogię stanowi więc tylko miecz z grobu 6.

¹⁶⁰ L. R a u h u t, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, MSiW, t. I, 1971, s. 526, 544, tabl. VII: i; ryc. 23; B. Z a w a d z k a - A n t o s i k, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w obudowie kamiennej w Grzebsku. pow. Mława*, WA, t. XXXVIII, z. 4, 1973, s. 461-462; M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 105-106, 157, nr kat. 249; A. N a d o l s k i, A. A b r a m o w i c z, T. P o k l e w s k i, *Cmentarzysko z XI wieku...*, s. 50-51, tabl. \ \ \ \ IV: a, b.

¹⁶¹ T. T r ę b a c z k i e w i c z, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Psary, pow. Piotrków Trybunalski*, PiMMA-iEŁ, S. A., t. 9, 1963, s. 138, tabl. V: 4.

¹⁶² J. G ó r e c k i, *Gród na Ostrowie...*, s. 128, ryc. 81: 2-6; M. G ł o s e k, A. N. K i r p i ń k o v, *Militaria – broń...*, s. 73-75, ryc. 1-3.

¹⁶³ A. N. K i r p i ń k o v, *Meči i sabli...*, ryc. 10, s. 54-55, tabl. XXIII: 1; XXIV: 3.

¹⁶⁴ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, ryc. 10: 1-3; 12: 1; cz. II, s. 252-254; M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 139, nr 18, 28.

¹⁶⁵ Z. V i n s k i, *Razmatranja...*, s. 43, tabl. IV: 1, 2; V.

¹⁶⁶ V. K a z a k e v i ń i u s, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 82-84, ryc. 93, 95: 1, 2; V. I. K u l a k o v, *Drevnosti prussov...*, ryc. 15: 29-31.

¹⁶⁷ M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 145, nr kat 108 i 109.

¹⁶⁸ E. S c h u l d t, *Behren-Lübchin. Eine spätslawische Anlage in Mecklemburg*, Berlin 1965, s. 124-125, tabl. 39: XIV: 2144; M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 146, nr 117.

¹⁶⁹ *Corpus...*, 1973, s. 346, nr 34/16, il. 1.

¹⁷⁰ V. K a z a k e v i ń i u s, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 79-81, ryc. 89, 91.

¹⁷¹ Z. W a r t o ł o w s k a, *Gród Czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim, „Światowit”*, t. XXII, 1958, ryc. 3. Miecz ten został przekazany do zbiorów muzealnych wraz ze znajdującymi się w jej posiadaniu fragmentem umba wczesnośredniowiecznego(?) (Ibidem, ryc. 4), toporem (Ibidem, ryc. 5), grotami włóczni (Ibidem, ryc. 6), ostrogą (Ibidem, ryc. 7) i strzemieniem (Ibidem, ryc. 8). Całość zbioru zgodnie określano w literaturze jako pochodzące z czasów istnienia grodu czyli na okres XI-XII/XIII w., np.: A. Ż a k i, *Archeologia Małopolski...*, s. 266 (miecz); s. 262, ryc. 212: c (topór); s. 274, ryc. 225: c (strzemie). Rozwój badań nad średniowiecznym uzbrojeniem w Polsce doprowadził do weryfikacji tych poglądów. Topór okazał się być okazem późnośredniowiecznym, datowanym na okres od XIV wieku wzwyż (M. G ł o s e k, *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Łódź 1996, s. 91, nr kat. 96, tabl. XXIII: B). Podobnie wygląda sprawa strzemienia datowanego wcześniej na okres wczesnośredniowieczny, a w rzeczywistości będącego egzemplarzem pochodzącym z XVII-XVIII w. (por. W. Ś w i ę t o ś ł a w s k i, *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź 1990, s. 10). Tak więc zbiór ma charakter przypadkowo zebranych przedmiotów włączonych do inwentarza zabytków pochodzących z badań grodziska. Także i pochodzenie miejscowe miecza jest wysoce niepewne. Niestety jedna z najnowszych prac dotyczących tego znaleziska, nadal określa je jako pochodzące z grodziska w Sąsiadce, por. M. P i o t r o w s k i, *Słowianie na Roztoczu w okresie wczesnego średniowiecza*, [w:] *Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2005, s. 113, ryc. 5, 6.

Z terenu Polski udało nam się odnaleźć cztery analogiczne zabytki, które w znakomity sposób pomagają nam uściślić chronologię luźno znalezionej egzemplarza z Sasiadki. Dwa miecze pochodzą z cmentarzyska w Pokrzywnicy Wielkiej, z grobów nr 19 i 31. Okaz z grobu nr 19 datowany jest na I ćw. XII a z grobu nr 31 na koniec I ćw. XII w.¹⁷² Trzeci zabytek pochodzi z grodziska „Wyszogród” w Fordonie i jego chronologia określona została na lata przed 1113 r.¹⁷³ Czwarty wreszcie egzemplarz znaleziono na zniszczonym cmentarzysku w Dąbrowie Zielonej, które jest datowane na XII w.¹⁷⁴ Bliską analogię stanowi również miecz (X, E, 3) z nieznanego miejscowości przechowywany w Muzeum Narodowym we Wrocławiu, określony na 2 poł. XI-pocz. XII w.¹⁷⁵

Analogiczną głowicę do miecza z Sasiadki posiadają miecze typu XI z Paczkowa (koniec XII i początek XIII w.) oraz miejscowości nieznanego, przechowywany w Muzeum Zamkowym w Malborku (XII w.)¹⁷⁶. Głowice takie (ale również z głownią typu XI) pochodzą ze słowiańskiego cmentarzyska w Gustow w Niemczech północnych, gdzie łącznie znaleziono trzy takie okazy datowane na XII w.¹⁷⁷

Rękojeść miecza z Sasiadki silnie nawiązuje do mieczy z tzw. głowicami „siodłowymi” wg V. Kazakevičiusa, które występują na terytorium nadbałtyckim w okresie od 2 poł. XI do pocz. XIII w. (24 egz.). Są one według tego badacza wyrobem miejscowym¹⁷⁸. Przypominają także typ III wg A. N. Kirpičnikova, datowany na XII-I poł. XIII stulecia¹⁷⁹. Miecze o rękojeści z głowicą w kształcie siodła A. Bruhn-Hoffmeyer włączyła do swojej grupy II (*Pommels in shape of a saddle*) datując na koniec XII-początek XIII w.¹⁸⁰

Być może słuszne będzie ustalenie chronologii miecza z Sasiadki, zarówno w oparciu o materiały z Polski jak i obce analogie, na XII-1 poł. XIII w. z możliwością oprawy lub wzorowania się na produkcie ruskim lub bałtyjskim. Jest to o tyle prawdopodobne, że głowice typu E w Europie zachodniej datowane są przez R. E. Oakeshotta głównie na XIII w. i później właściwie nie są już spotykane¹⁸¹. Natomiast miecz typu XII, E, 6 z gródka w Plemiętach był używany jeszcze w początkach XV w.¹⁸² Głowice typu E znane są już wcześniej w etnium bałtyjskim, skąd rozprzestrzeniły się chyba w kierunku zachodnim. Grodzisko w Sasiadce położone jest na pograniczu polsko-ruskim i możliwe jest, że miecz ten został wykonany w warsztacie Bałta lub Rusina.

Miecze typu XI posiadają głownię węższą a zarazem dłuższą niż w typie X, z ukształtowanym sztychem, zboczem wąskim, ale wyraźnie zaznaczonym i sięgającym do 4/5 długości głowni, czasem zaczynającym się już na trzpieniu. Rękojeść jest zawsze jednoręczna. Typ ten wg R. E. Oakeshotta był najczęściej stosowany w latach 1120-1220¹⁸³.

Miecz z Gródka nad Bugiem (nr kat. 5, ryc. 2: 4, 4A) znaleziono jako wyposażenie wczesnośredniowiecznego grobu szkieletowego. Spoczywał on przy lewym boku zmarłego wraz z kościanymi elementami łuku refleksyjnego i okuciami łubia. Miecz ma głownię obosieczną o wąskim zboczem, szeroką u nasady z odłamanym (intencjonalnie?) sztychem. Trzpień rękojeści jest płaski, zwężający się ku głowicy z zachowanymi resztkami drewnianej okładziny. Jelec jest prosty, w przekroju prostokątny a głowica soczewkowata. Powyższe cechy pozwalają zaliczyć go do typu XI, A, 1a wg R. E. Oakeshotta.

Z terenu Polski znanych jest kilka egzemplarzy mieczy typu XI. Prawie wszystkie pochodzą z zachodniej części kraju, dwa z nich z Dolnego Śląska z miejscowości Namysłów (XII w.) i Paczków (kon. XII-pocz. XIII w.)¹⁸⁴, kolejne zaś z Wielkopolski z miejscowości Konin-Posoka (2 poł. XII w.) oraz z Pomorza Zachodniego ze Słupska (XII w.)¹⁸⁵ Jeden zabytek wyłowiono z jeziora Wolskiego koło Izdebnia (pocz. XIII w.)¹⁸⁶, a kolejny

¹⁷² L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko...*, s. 316, 326, 328, 345-346, tabl. VII; XI: 1.

¹⁷³ L. Rauhut, J. Rauhut, Cz. Potemski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz w 1959 r.*, WA, t. XXVII, z. 3, 1962, s. 308, tabl. LXXI: 17.

¹⁷⁴ H. Wiklak, *Cmentarzysko z XII w. w Dąbrowie Zielonej, pow. Radomsko*, WA, t. XXIX, z. 4, 1963, s. 360, ryc. 1.

¹⁷⁵ M. Głosek, *Znaki...*, s. 157, nr kat. 71, tabl. VI: 2; tenże, *Miecze...*, s. 170, nr kat. 408.

¹⁷⁶ M. Głosek, *Znaki...*, s. 60, 145; tenże, *Miecze...*, s. 107, 160, 166-167, nr kat. 287, 362.

¹⁷⁷ M. Głosek, *Miecze...*, s. 147, nr 134-136.

¹⁷⁸ V. Kazakevičius, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 79-81, ryc. 89, 91; V. I. Kulakov, *Drevnosti prussov...*, s. 77, ryc. 15: 38; *Lietuvių Materialine...*, s. 28-29, ryc. 12: 1.

¹⁷⁹ A. N. Kirpičnikov, *Meči i sabli...*, ryc. 10, s. 54, tabl. XXVII: 3.

¹⁸⁰ A. Bruhn-Hoffmeyer, *Middelalderens tveæggede...*, s. 18, 40-41; t. II, s. 8, ryc. IX: a, c, d.

¹⁸¹ R. E. Oakeshott, *The Sword...*, s. 94.

¹⁸² M. Głosek, *Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń sieczna, drzewcowa i obuchowa*, [w:] *Plemięta. Średniowieczny gródek w Ziemi Chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Toruń 1985, s. 99-101, tabl. IX: 1; tenże, *Miecze...*, s. 30, 161, nr kat. 290.

¹⁸³ R. E. Oakeshott, *The Sword...*, s. 31-32; M. Głosek, *Miecze...*, s. 27.

¹⁸⁴ M. Głosek, *Znaki...*, s. 143, 145, tenże, *Miecze...*, s. 159-160, nr kat. 278, 287.

¹⁸⁵ M. Głosek, A. Nadolski, *Miecze średniowieczne...*, s. 38, 50.

¹⁸⁶ M. Głosek, *Miecze...*, s. 157, nr kat. 252.

okaz datowany na koniec XI-pocz. XII w. odkryto na cmentarzysku w Pokrzywnicy Wielkiej¹⁸⁷.

Powyższe analogie w większości są znaleziskami luźnymi, pozbawionymi kontekstu kulturowego, dlatego też ramy czasowe ich użytkowania określono ogólnie na XII-XIII w. Wobec skromnego wyposażenia pochówku z Gródka, jego datowanie oparto na chronologii mieczy typu XI i ustalono na XII w.¹⁸⁸ Ostatnio, chronologię grobu jak i jego wyposażenia poddał weryfikacji J. Kuśnierz i uściślił na 2 poł. XII-pocz. XIII w.¹⁸⁹, łącząc go z grodem i systemem osad przyrodowych w Gródku nad Bugiem, datowanych na XI-XIII w.¹⁹⁰

W opozycji do tych ustaleń stoi pogląd M. Wołoszyna, który próbuje zakreślić ramy czasowe pochówku na podstawie ornamentu na kościanych okładzinach łubia. Opierając się na datowaniu dendrochronologicznym stanowiska Belaja Veža oraz na znalezionych tam kościanych okładzinach łubia¹⁹¹, sugeruje on, że tego typu, dość ubogi jeszcze ornament, charakterystyczny jest dla 2 poł. XI-1 poł. XII w., dlatego sam pochówek z Gródka skłonny jest on datować na XI, najpóźniej 1 połowę XII w.¹⁹²

W wyniku przeprowadzonej konserwacji miecza udało się odsłonić na obu płazach głowni napisy łacińskie wykonane majuskułą romańską i ograniczone z obu stron krzyżami laskowanymi (ryc. 2: 4A). Napisy mieszczą się w obrębie zboczy a ich wysokość wynosi 1,0 cm i wykonano je techniką inkrustacji żelazem w żelazie. Początkowo napisy odczytano jako +INHOMEFECT+ oraz +INCELIIDNFECIT+¹⁹³ Natomiast J. Kuśnierz odczytał napisy następująco: +INHOMEFCT+, według niego literę H odwrócono

o 90, wobec czego brzmiał on +IN H(onestatem) OM(nipotens) EF(f)ECT(oris)+ („ku czci Wszehmocnego Stworzyciela”).

+INGELII(?)RMEFCIT+ Występuje tu imię INGELRII (przestawione litery IIR=RII), skrócone słowo F(E)CIT, gdzie opuszczono literę E oraz nastąpiła zbitka liter CI, czyli napis brzmiałby w tłumaczeniu „Ingelrii mnie uczynił”¹⁹⁴.

Na podstawie analizy zdjęcia głowni miecza wraz z napisami nasuwa się jeszcze inna możliwość. Zamiast przestawionej o 90 litery H może to być litera N. Wówczas napis brzmiałby +INNOMEFECT+, co można tłumaczyć jako wykonaną, przez niezbyt wprawionego w piśmie kowala, zniekształconą zbitkę z opuszczonymi literami dwóch wyrażen IN NOMINE i ME FECIT.

Analogie do mieczy typu XI w Europie Środkowej nie należą do rzadkości, są spotykane właściwie wszędzie, podobnie jak typ X. Liczbę 39 egzemplarzy wymienia M. Głosek, z czego 11 przypada na ziemie polskie, 8 na Czechy i Słowację, 15 na Niemcy a 5 na Węgry. Jednak w nielicznych tylko przypadkach występuje połączenie głowni typu XI z głowicą stylu A. Dwa takie miecze pochodzą z okolic Poczdamu. Pierwszy z nich wydobyto z kanału Sacrov w Poczdamie, drugi odkryto w miejscowości Sprenberg. Oba są datowane na XI-pocz. 1 poł. XII w. Taki też egzemplarz z nieznannej miejscowości, datowany na 2 poł. XII-1 poł. XIII w. przechowywany jest w Muzeum w Stralsundzie¹⁹⁵. Nieliczne także okazy pochodzą z terenu Słowacji¹⁹⁶.

Jeszcze mniej jest znanych w Europie Środkowej mieczy z imieniem Ingelrii. Jeden egzemplarz wyłowiono z Dunaju w miejscowości Erd na Węgrzech, drugi pochodzi także z Węgier z nieznannej miejscowości zaś trzeci z miejscowości Myjava na Słowacji. Wszystkie należą do typu X i są datowane na XI-XII w.¹⁹⁷ Miecz z Gródka jest więc pierwszym mieczem typu XI z tego warsztatu z ziem polskich. Łącznie z terenu Europy znanych jest 37 mieczy z różnorodną pisownią tego wytwórcy. Występują one przeważnie od IX do XI w.¹⁹⁸

Także napis +INNOMEFECT+ nie ma zbyt wielu odpowiedników. Z terenu Polski jest to miecz typu X, A, 1 z cmentarzyska w Grzebsku koło Mławy

¹⁸⁷ L. R a u h u t, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska...*, s. 544; M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 161, nr 294.

¹⁸⁸ S. J a s t r z ę b s k i, J. M a c i e j c z u k, *Grób wczesnośredniowieczny z Gródka nad Bugiem, stan. 1C, woj. Zamojskie*, [w:] *Studia nad etnogenezą Słowian*, t. II, red. G. Labuda, S. Tabaczyński, Wrocław 1988, s. 55, ryc. 3: 1.

¹⁸⁹ J. K u ś n i e r z, *Przyczynek do handlowego i militarnego znaczenia Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka*, red. J. Feduszka, Zamość 2000, s. 22-23.

¹⁹⁰ S. J a s t r z ę b s k i, J. M a c i e j c z u k *Grób wczesnośredniowieczny...*, s. 60-61; J. K u ś n i e r z, *Przyczynek do handlowego...*, s. 23.

¹⁹¹ W. E. F l o r i o v a, *Kostjanye detali, lukov, kolčanov i nalučij Beloj Veži*, [w:] *Stepi Evropy v epohu srednevekov'ja. Sbornik statej*, red. A. V. Evglevskij, Doneck 2000, t. I, s. 101-116.

¹⁹² M. W o ł o s z y n, *Między wschodem a zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1C w Gródku, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, t. „Acta Archeologica Mediaevalia” I, Kraków-Sanok 2005, s. 87-99.

¹⁹³ A. U r b a Ń s k i, *Spacerkiem po Muzeum*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, 1991, nr 3, s. 14.

¹⁹⁴ J. K u ś n i e r z, *Przyczynek do handlowego...*, s. 21, ryc. 3.

¹⁹⁵ M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 27, 149, nr kat. 158, s. 150, nr kat. 166; s. 154, nr kat. 218.

¹⁹⁶ A. R u t t k a y, *Waffen und Reitersrüstung...*, cz. I, ryc. 10: 4.

¹⁹⁷ M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 103-104, 139, nr kat. 18, s. 172, nr kat. 434, tabl. XXI, fot. 1.

¹⁹⁸ A. G e i b i g, *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter*, Offa-Bücher, t. 71, Neumunster 1991, s. 123.

datowany na 2 poł. XI-pocz. XII w. Napis na jego głowni ma postać +NNOMNNAE oraz OINN...NT i jest poprzedzony krzyżami laskowanymi. Podobnie więc jak w przypadku miecza z Gródka, napis nie jest wykonany poprawnie¹⁹⁹. Drugi egzemplarz z napisem inwokacyjnym posiada miecz wyłowiony z Jeziora Lednickiego i datowany na 1 poł. XI w.²⁰⁰ W podanych przykładach oba napisy nie współwystępują na jednej głowni. Podobne napisy odczytano na głowniach mieczy z 2 poł. XI-XIII w. na terenie Rusi²⁰¹.

Głownie mieczy typu XII są szerokie, płaskie z dobrze wyodrębnionym sztychem, zastawa lekko rozszerza się ku rękojeści. Zbrocze zwykle jest jedno i zaczyna się już na trzpieniu rękojeści. R. E. Oakeshott miecze tego typu datuje na lata 1170-1330²⁰². Głowice są różnych kształtów, najczęściej wysokie, górą silnie półkolistą wysklepioną lub dyskoidalną.

Do grupy tej należy miecz z Radymna (nr kat. 13, ryc. 3: 4), który podobnie jak egzemplarz wcześniej opisywany z tej miejscowości, znaleziony został w trakcie wybierania żwiru na lewym brzegu Sanu. Miecz jest żelazny, obosieczny, z półkolistą głowicą i prostym długim jelem. Głowica jest długa i dość szeroka z łagodnie zakończonym sztychem, pośrodku głowni zbrocze zanikające ku sztychowi. Na głowni, poniżej zastawy umieszczone są inkrustowane srebrem znaki w formie zdwojonych łacińskich krzyży oraz krzyży w kole. Na jednym płacie trzykrotnie powtórzono znak krzyża zdwojonego naprzemiennie ze znakiem krzyża o kulistym zakończeniu ramion wpisanego w okrąg. Krzyże zdwojone posiadają dodatkowo zakończenia ramion jak u krzyża laskowanego. Dwa z nich zawierają w środku romby, z wierzchołków których wyrastają ramiona krzyży. Na drugim płacie widoczne są dwa znaki krzyża zdwojonego obwiedzonego okręgiem, dwa znaki w kształcie czterolistnej rozety oraz jedno koło z nieczytelnym wypełnieniem²⁰³. Egzemplarz ten początkowo zaliczono do typu XI, B₁, 1 wg R. E. Oakeshotta i datowano na XI-XII w.²⁰⁴ Po szczegółowej analizie

został on przeklasyfikowany przez M. Głoska na typ XII, B, 1 i datowany na 2 poł. XII-1 poł. XIII w.²⁰⁵

Z terenu ziem Polski znanych jest kilka egzemplarzy mieczy, które na swych głowniach posiadają zbliżone wizerunki zdwojonych krzyży. Są to m. in. okazy z Rzeczkowa (XI w.)²⁰⁶, miejscowości Szarłej (przechowywanym w Wielkopolskim Muzeum Wojskowym w Poznaniu) z połowy XIV w.²⁰⁷, a także dwa egzemplarze pochodzące z miejsc bliżej nieokreślonych, a przechowywane w Muzeum Narodowym we Wrocławiu i Muzeum Narodowym w Szczecinie²⁰⁸. Tego typu znaki występują też dość szeroko poza granicami Polski, m. in. w Czechach i Słowacji – zabytki z Muzeum w Bratysławie z 2 poł. XV w. i z Muzeum w Jevišovicach z XII w.²⁰⁹

Znaki krzyża z kulistymi zakończeniami ramion posiadają analogię w znakach na głowni miecza przechowywanego w Muzeum w Elblągu z XIII w., ma on jednak mniejsze rozmiary w porównaniu ze znakiem na głowni miecza z Radymna²¹⁰.

Drugi z mieczy typu XII znaleziony został w Krośnie (nr kat. 10). Głowica mieczowa jest szeroka i płaska, z zastawą lekko poszerzoną ku rękojeści, zbrocze zaczyna się już na trzpieniu, sztych jest odłamany. Jelec prosty i relatywnie długi, głowica jest soczewkowata. Miecz został zaliczony do typu XII, B, 6? i datowany na połowę XIII w.²¹¹

Łącznie z zabytkami pochodzącymi z terenu Małopolski, typ XII (wg R. E. Oakeshotta) w Polsce reprezentowany jest przez 17 egzemplarzy, z których tylko połowa posiada określone miejsce znalezienia. Należą do nich np. miecze z Izdebną (XIII w.) czy Osiecznej (kon. XIII w.)²¹².

Miecz z głowicami typu B pochodzących ze środkowowschodniej Europy jest zdecydowanie mniej niż z głowicami typu A. Na terenie Rusi luźno znaleziono jedynie dwa takie egzemplarze (Kijów i miejscowość nieznana na Ukrainie), zaliczono je do typu IV wg A. N. Kirpičnikova, który to datowany jest przez niego XII-XIII w.²¹³ Na wschodnim pobrzeżu Bałtyku znaleziono 11 mieczy z elipsoidalnymi

¹⁹⁹ L. R a u h u t, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ...*, s. 536, tabl. VII, ryc. 1: i; M. G ł o s e k, *Znaki...*, s. 139, nr kat. 10; tenże, *Miecze...*, s. 105-106, 157, nr kat. 249.

²⁰⁰ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Tajemnice mieczy z Lednicy...*, s. 23-24, rys. 3.

²⁰¹ Tenże, *Meči i sabli...*, s. 163, tabl. XXVIII: 4.

²⁰² R. E. O a k e s h o t t, *The Sword In...*, s. 32; M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 28; tenże, *Militaria z grodziska w Plemiętach...*, s. 99.

²⁰³ M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 56-57, 59, tabl. XIII z nr kat. 302; P. A. N o w a k o w s k i, *Analiza archeologiczna...*, s. 39, nr 2, tabl. 1: 2.

²⁰⁴ A. K o p e r s k i, *Zespół zabytków archeologicznych z Radymna w zbiorach Muzeum Okręgowego w Przemyślu*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. 3, 1980, poz. 27, s. 99, ryc. 28.

²⁰⁵ M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 162, nr kat. 302.

²⁰⁶ Ibidem, s. 57; tenże, *Znaki...*, s. 72.

²⁰⁷ M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 56, 163, nr kat., 318, tabl. XXVIII, fot. 5 i tabl. XIV do nr kat. 318.

²⁰⁸ M. G ł o s e k, *Znaki...*, s. 72, nr kat. 73, tabl. XXI, ryc. 2 (Wrocław) i nr kat. 62, tabl. XVII, ryc. 2 (Szczecin).

²⁰⁹ M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 56, 140, nr kat. 38, 41, tabl. XXXIII, fot. 5.

²¹⁰ Ibidem, s. 59, tabl. XIV z nr kat. 343.

²¹¹ Ibidem, s. 158, nr kat. 266.

²¹² Ibidem, s. 28, 157, nr kat. 251, s. 160, nr kat. 282.

²¹³ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Meči i sabli...*, s. 54, ryc. 10, tabl. XXV: 4; XXXI: 2, 3.

głowicami i z jelicami prostymi lub lekko zagiętymi ku głównej. Trzy z nich odkryto na sambijskim cmentarzysku w Irzekapinis-Klincovka z XI w., a dalsze cztery na cmentarzyskach w zachodniej Litwie (Anduliali, Palanga, Žašinas) datowanych na XI-XII w. i uważanych za wyroby kowalstwa bałtyjskiego²¹⁴. Z terenu Słowacji pochodzi egzemplarz z miejscowości Krchleby z 1 poł. XIII w.²¹⁵ a na terenie Niemiec ze Stralsundu²¹⁶.

Kolejny miecz typu XII znaleziono w Górach Świętokrzyskich wraz z zaginioną dziś parą ostróg. (nr kat. 3, ryc. 3: 5). Omawiany zabytek ma szeroką, obosieczną głownię z dobrze wyodrębnionym sztychem i szerokim zbroczem sięgającym do 2/3 długości głowni, zaczynającym się już na trzpieniu rękojeści. Jelec jest prosty i dość długi, w przekroju kwadratowy, zaś głowica dyskoidalna typu H. Zabytek ten datowany jest na XIII w.²¹⁷ Analogiczny egzemplarz pochodzi z Chrystowic (nr kat. 4, ryc. 3: 6) i posiada identycznie ustaloną chronologię.

W Polsce okazy tego typu są dosyć często spotykane. Na pierwszym miejscu powinno się wymienić miecz koronacyjny królów polskich, zwany Szczerbcem (XII, I, 6), którego pierwotnym właścicielem był zapewne Bolesław Pobożny. Datowany jest on na 2-3 ćw. XIII w.²¹⁸ Inne egzemplarze, np. z Bobrowicka i Izdebnia datowane są na XIII w.²¹⁹

Miecze z głowicami dyskoidalnymi na terenie Rusi określane są jako typ VI wg A. N. Kirpičnikova. Pochodzą one głównie z XII i XIII w. (Psków, Gorodišče, Nowogród, Ukraina), aczkolwiek znane są także egzemplarze datowane na początek XIV stulecia (Nowogród)²²⁰. Na terenie Słowacji A. Ruttkay kilkanaście znanych okazów zaliczył do wydzielonego przez siebie typu XVI datowanego na XIII-XIV w. jak

np. Černovir, Dlhá nad Váhom, Ploštín, Mužla²²¹. Z obszaru plemion bałtyjskich pochodzi 14 egzemplarzy, m. in. z kurhanu Slengiai na Litwie z XII-XIII w.²²² Na XII w. można datować miecz z Gustov w Niemczech północno-wschodnich²²³. Grupa mieczy (grupa III a) o płaskich, dyskoidalnych głowicach została przez A. Bruhn-Hoffmeyer zamknięta w ramach czasowych przypadających na 2 poł. XII do przełomu XII i XIII w.²²⁴

Z terenu Małopolski pochodzi jeszcze jeden miecz, niestety mocno niekompletny, wyłowiony z rzeki Siniuchy w okolicach Cermna nad Huczwą (nr kat. 2A, ryc. 2: 3). Był on pierwotnie zgięty w okrąg i wrzucony do rzeki i w tej formie przypadkowo znaleziony. Zachowała się jedynie głownia ze sztychem zwięzającym się spiczasto. Fragmentaryczność znaleziska nie pozwala na jego precyzyjną klasyfikację, z pewnym prawdopodobieństwem zaliczyć go można do typu XI lub XII wg R. E. Oakeshotta, przy czym zbrocze sięgające do samego sztychu jest charakterystyczne raczej dla typu XI²²⁵. Datowanie tego zabytku obejmuje okres od XI po XIII w.²²⁶

Rozprzestrzenienie znalezisk

Znaleziska mieczy w Małopolsce nie tworzą wyraźnych skupiska, ale rozkładają się dość równomiernie, głównie wzdłuż cieków wodnych (mapa 1). Kilka egzemplarzy znaleziono nad Wisłą lub w jej bezpośrednim sąsiedztwie (nr kat. 1, 11, 17). Mniejsze zagęszczenie notujemy w górnym biegu Bugu (nr kat. 5, 6) oraz środkowego Sanu (nr kat. 12, 13). W części zachodniej Małopolski znaleziska mieczy pochodzą głównie z cmentarzysk (nr kat. 4, 7-8, 15). Brak natomiast znalezisk z centralnej części Małopolski z okolic Krakowa.

Miecz w ikonografii małopolskiej

Miecz stosunkowo często pojawia się w ikonografii małopolskiej. Do najstarszych zaliczyć należy wyobrażenia mieczy na denarach tzw. królewskich Bolesława Śmiałego z lat 1076-1079 (nr kat. 15-16, ryc. 39: 1, 3) ale są one bardzo schematyczne. Podobnie jest w przypadku wyobrażeń na monetach książąt małopolskich jak Władysława II Wygnança,

²¹⁴ V. K a z a k e v i č i u s, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 85-86, 122-123, nr kat. 1-4, 7-8, 10-11, ryc. 98-100.

²¹⁵ M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 138, nr kat. 13.

²¹⁶ *Corpus...*, 1979A, s. 38, nr 40/5, il. 1.

²¹⁷ Z. Ż y g u l s k i jun., *Broń w dawnej...*, ryc. 37; M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 163, nr kat. 320; M. G ł o s e k, A. N a d o l s k i, *Miecze średniowieczne...*, s. 15, 36, nr kat. 16, tabl. V: 16.

²¹⁸ A. N a d o l s k i, *Szczerbiec (próba analizy bronioznawczej)*, [w:] *Na granicach archeologii*, AAL, nr 17, Łódź 1968, 105-124; tenże, *Jeszcze raz o Szczerbcu*, MMWZP, t. VII, 1992, s. 219-225; M. G ł o s e k, *Znaki...*, s. 139; tenże, *Miecze...*, s. 158, tabl. XXVI, nr kat. 262; Z. Ż y g u l s k i jun., *Broń w dawnej...*, s. 89-92; J. P. S o b o l e w s k i, *Szczerbiec, insygnium – amulet Bolesława Pobożnego*, [w:] *Studia z dziejów średniowiecznej Europy środkowo-wschodniej*, red. J. Tyszkiewicz, „Fasciculi Historici Novi”, t. 2, Warszawa 1998, s. 71-95.

²¹⁹ M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 155, 157, nr kat. 227, 251.

²²⁰ A. N. K i r p i č n i k o v, *Meči i sabli...*, s. 55-56, ryc. 10, tabl. XXII: 3; XXVII: 1, 2; XXX: 2-4.

²²¹ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I., ryc. 14: 1-6; 15: 3, cz. II, s. 259; M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 138, nr kat. 8.

²²² V. K a z a k e v i č i u s, *IX-XIII a. Baltų...*, s. 89-91, 123-124; V. I. K u l a k o v, *Drevnosti prussov...*, ryc. 15: 42, 43.

²²³ *Corpus...*, 1979A, s. 65, nr 41/122, i. 4.

²²⁴ A. B r u h n - H o f f m e y e r, *Mittelalterens tveæggede...*, t. I, s. 18, 44-45, t. II, s. 12, 13, tabl. X: a-e.

²²⁵ M. G ł o s e k, *Miecze...*, s. 27-28, ryc. 2.

²²⁶ *Ibidem*, s. 27, 178.

Bolesława Kędzierzawego, Mieszka III Starego, Kazimierza Sprawiedliwego, Henryka Brodatego i Bolesława Wstydlwego (nr kat. 17-20, 22-23, 25, 27, 33-34, ryc. 39: 4-7, 9, 12; 40: 2, 9, 10). Na szeregu przedstawień dopatrzeć się można szerokiej głowni z równie szerokim zbroczem na całej jej długości, co zbliża je do typu X wg R. E. Oakeshotta. Na pieczęciach Sąda Dobiesławowica, kasztelana wojnickiego z 1236 r (nr kat. 11, ryc. 38: 10) oraz Pakosława, wojewody sandomierskiego z 1238 r (nr kat. 12, ryc. 38: 11) widać wyraźnie głownię zwężającą się ku sztychowi i posiadającą zbrocze na całej jej długości. Na tych samych pieczęciach zaobserwować można również jelec, który na pieczęci nr kat. 16 rozszerza się ku końcom, a na pieczęci nr kat. 17 jest to prosty jelec krzyżowy. Taki też jelec jest widoczny na płycie nagrobnej z kościoła św. Jakuba w Sandomierzu z XII/XIII-3 ćw. XIII w. (nr kat. 37, ryc. 40: 14) i płycie nagrobnej z Wąchocka z XIII w. (nr kat. 39). Na pozostałych płytach nagrobnych z tegoż opactwa, wyobrażone na nich miecze posiadają jelce rozszerzające się ku końcom (nr kat. 38, 40-41). Na pieczęciach nr kat. 16 i 17 głowica mieczowa jest okrągła, podobnie jak na wspomnianej płycie z Sandomierza (nr kat. 37; ryc. 40: 14) i płytach z Wąchocka (nr kat. 38-41). Przypominają one głowice dyskoidalne zbliżone do typu G i H wg R. E. Oakeshotta.

Sposoby noszenia mieczy w Małopolsce

Niestety źródła archeologiczne nic nie mówią nam o technice mocowania pochew mieczowych stąd też i sposoby noszenia mieczów przez wojowników możemy odtworzyć tylko poprzez analizę źródeł ikonograficznych. Na tej podstawie możemy stwierdzić, że miecze mocowano przeważnie na pasach przewieszonych w tali. Przeważnie są to pasy taliowe poziome, jak np. na pieczęci pieszej Leszka Białego księcia krakowskiego z 1210 roku (nr kat. 4, ryc. 38: 4). Podobny pas widzimy na rysunku wczesnośredniowiecznej figurze z Krakowa, wiązanej z kulturą Bałtów (ryc. 40: 13)²²⁷. Zapewne pasom taliowym towarzyszyły skórzane lub może tekstylne rapcie, dzięki którym miecz przyjmował wygodną w użyciu pozycję poziomą. Stosowano też pasy taliowe ukośne, czego dowodem jest pieczęć piesza Bolesława Wstydlwego z lat 1235-1250 r. (nr kat. 9, ryc. 38: 9). Około 2 połowy XII w. przyjęła się krótkotrwała moda noszenia długiej sukni pod pancerzem. Taśma pasa mieczowego była niewidoczna spinając szatę

²²⁷ A. Nowakowski, T. H. Orłowski, *Dwa przedstawienia uzbrojenia bałtyjskiego w średniowiecznej plastyce figuralnej z ziem polskich*, AUNC, Archeologia, t. 8, 1984, s. 83-95, ryc. 1: a, b.

pod pancerzem. W nim dopiero wycięty był specjalny otwór, przez który wystawała rękojeść miecza²²⁸.

Dwa miecze znalezione na cmentarzysku w Końskich w grobach nr 71 i 170 reprezentują dwa różne sposoby ich noszenia. Miecz z grobu nr 71 (nr kat. 7) znajdował się przy prawym boku zmarłego głownią skierowany był ku dołowi. Natomiast miecz z grobu nr 170 (nr kat. 8) znaleziono po lewej stronie zmarłego. Także po lewej stronie złożono miecz zmarłemu wojowi pochowanemu w Bochothnicy na Lubelszczyźnie (nr kat. 1).

Przykłady noszenia miecza po prawej stronie nie należą do rzadkości, zaobserwowano je w takim układzie w grobie nr 1120 na cmentarzysku w Cedyni²²⁹ oraz grobie nr 16 w Pokrzywnicy Wielkiej²³⁰. Brak natomiast w materiale małopolskim, przesłanek świadczących o noszeniu miecza na plecach, znanym skądinąd z terenu Rusi, Słowacji i Skandynawii²³¹.

Okucia pochwy miecza

Z mieczami nierozzerwalnie związane są pochwy mieczowe, których znaleziska są nieporównywalnie rzadsze niż samych mieczy. Spowodowane jest to przede wszystkim wykorzystywaniem do ich produkcji nietrwałych materiałów takich jak skóra i drewno. Właściwie jedynymi pewnymi śladami ich używania są pozostałości tzw. trzewików, czyli dolnych okuć pochwy miecza wykonywanych z metalu, czasem szlachetnego, oraz znacznie rzadziej metalowych szyjek mocujących i zabezpieczających górną część pochwy.

Spośród mieczy małopolskich na kilku zaobserwowano ślady pochwy. Należą do nich miecze z Bochothnicy (nr kat. 1) i Końskich (nr kat. 7, 8). Oczywiście stan zachowania nie pozwala na jednoznaczne stwierdzenie w jaki sposób zostały wykonane. Resztki drewna pozwalają jedynie zauważyć, że

²²⁸ L. K a j z e r, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Wrocław 1976, s. 101; A. N a d o l s k i, *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Wrocław 1979, s. 42; A. N a d o l s k i, *Łądowa technika wojskowa od połowy XII wieku do 1333*, [w:] *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. Nadolski, Warszawa 1994, s. 136, tenże, *Polska broń...*, s. 38. Szerzej na temat sposobów noszenia pasa mieczowego, por. także O. Ł a w r y n o w i c z, *O sposobach noszenia pasa mieczowego we wczesnym średniowieczu*, AHP, t. 15/1, 2005, s. 348-351.

²²⁹ H. M a l i n o w s k a - Ł a z a r c z y k, *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Cedyni w latach 1976-1985*, MZP, t. 31, 1985, s. 93; P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 33.

²³⁰ L. R a u h u t, L. D ł u g o p o l s k a, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko...*, s. 311-312.

²³¹ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Meči i sabli...*, s. 25; A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 276; P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 31, 33.

były do deszczułki być może obciążone skórą i/lub materiałem.

Z terenu Małopolski znane są jak dotychczas jedynie trzy²³² egzemplarze trzewików. Pochodzą one z grodziska w Trzcinicy, Zawadzie Lanckrońskiej i Tuligłowach.

W trakcie badań grodziska w Trzcinicy natrafiono w północnej części majdanu na skarb przedmiotów ze srebra, a jednym z nich był właśnie bogato zdobiony srebrny trzewik (nr kat. 2, ryc. 3: 10). Wykonany jest on ze blachy srebrnej i ozdobiony dwoma aplikacjami – u góry i u dołu. Dolna aplikacja składała się z dwóch takich samych elementów, zdobionych stylizowanym ornamentem roślinno-plecionkowym o głębokim reliefie. Tworzy go centralnie usytuowana palmeta złożona z motywu serca wyrastającego z dwóch przewiązanych listków, z których spływają ukośnie w dół dwie łodygi o formie wstęg, każda opleciona esowatą taśmą. Między nimi, poniżej, umieszczono dekoracyjny kaboszon. Kołpak kończy się u dołu profilowanym guzkiem. U góry pochwa zakończona jest także ozdobną aplikacją – taśmowato spłaszczonymi wałkami zdobionymi ciągłym, podwójnym ornamentem plecionkowym, podkreślonym w dolnej części ciągłym zdobieniem perełkowym. Szczyt zwieńczenia posiada kształt głowy drapieżnego ptaka (zapewne orła), z zakrzywionym dziobem i wielkimi mocno podkreślonymi oczami. Aplikację wykonano również techniką odlewu²³³.

Okucie wraz z aplikacjami jest wyjątkowo duże, bo waży obecnie 79 gramy, ma 190 mm długości i 50 mm szerokości²³⁴. Jego ornamentyka posiada liczne analogie oraz nawiązania w sztuce wczesnośredniowiecznej Europy. Trzewik ten jest pierwszym tego rodzaju zabytkiem na ziemiach polskich. Jego pozycję chronologiczną określają najlepiej pozostałe elementy skarbu oraz datowanie analogicznych zabytków, odkrytych dotychczas w niewielkiej liczbie na terenach Europy wschodniej – Ukrainy i krajów nadbałtyckich. Najbliższym odpowiednikiem do naszego zabytku jest okucie odkryte w 1939 roku wraz z częścią miecza i innymi zabytkami w grobie książęcym lub rycerskim w cerkwi Dziesięcinnej

²³² Jak dotychczas niejasne są informacje o czwartym trzewiku znalezionym w Czermnie nad Huczwą, i którego obecnie miejsce przechowywania nie jest znane. Powyższej informacji udzielił mgr P. N. Kotowicz z Muzeum Historycznego w Sanoku oraz mgr D. Tereszczuk z Krakowa, którym składam serdeczne podziękowania.

²³³ J. G a n c a r s k i, *Ozdobne okucie pochwy miecza z wczesnośredniowiecznego skarbu z grodziska w Trzcinicy gm. Jasło, stanowisko 1*, Spr. Arch., t. XLVIII, 1996, s. 167-168.

²³⁴ Ibidem, s. 171.

Bogurodzicy w Kijowie²³⁵. Zarówno dolny ornament trzewika jak i górny jest bardzo podobny do zdobienia tego elementu na okuciu z Trzcinicy. Posiada on 18,5 cm długości. Odkrywca M. K. Karger datował je na w oparciu o źródła pisane na 1093 rok, uważając grób za pochówek kniazia Rościława Mściławicza²³⁶. A. N. Kirpičnikov i G. F. Korzuchina określili chronologię powyższego zabytku na pierwszą połowę XI w.²³⁷ Ostatnie studia i wyniki analizy metodą radiowęglową ¹⁴C wykonane z tego szkieletu pozwalają datować go na lata 1010 do 1028²³⁸. Zatem, jeżeli pochwa była dość długo w użyciu, mogła być wykonana w początkach XI lub nawet końcu X w.

Tego typu trzewik pochwy miecza odkryty został także w kurhanie w miejscowości Puteli na Łotwie, na północ od Rygi, na cmentarzysku kurhanowym Liwów, wraz z bogatym inwentarzem. Posiada on aż 22 cm długości. Dolna aplikacja trzewika nawiązuje stylistycznie do okazu z Małopolski, górna jest silnie stylizowana. Okucie posiada dodatkowy wzór na jednej stronie futerału, w postaci odwróconego drzewa i ptaków. Kurhan datowany jest na początek XI w.²³⁹ Dwa pozostałe trzewiki o takim kształcie i ornamentacie znaleziono w strefie przybałtyckiej. Datowane są one na podstawie współwystępującego z nimi materiału zabytkowego na XI-XII w.²⁴⁰

Jeśli chodzi o skarb z grodziska w Trzcinicy, to bardzo bogaty kontekst kulturowy odkrycia, w skład którego weszły m. in. monety niemieckie cesarzy od Ottona I po Henryka IV, określa jego chronologię na nie później niż rok 1026²⁴¹. Z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że trzewik ten wykonany został przez rzemieślnika z terenów położonych nad Zatoką Ryską²⁴². Innym możliwym terenem wytwarzania takich przedmiotów może być obszar północnego Południoprusa, a w szczególności największy ośrodek wytwórczy w tym czasie na tych terenach czyli Kijów²⁴³.

²³⁵ M. K. K a r g e r, *Kniażeskie pogrebenie XI v. v Desjatinnoj Cerkvi*, „Kratkie Soobščeniija Instytutu Arheologii Akademii Nauk USSR”, 1940, z. 4, s. 12-20, ryc. 4-5; tenże, *Arheologičeskie issledovanija drevnego Kieva*, Kiev 1951, s. 101-105; A. N. K i r p i č n i k o v, *Meči i sabli...*, tabl. XXXIII: 1.

²³⁶ M. K. K a r g e r, *Kniażeskie...*, s. 18.

²³⁷ A. N. K i r p i č n i k o v, *Meči i sabli...*, s. 65, 92-93, nr kat. 8; G. F. K o r z u c h i n a, *Iz istorii drevnerusskogo oružia XI veka*, „Sovietskaja Arheologija”, t. 13, 1950, s. 69-71, ryc. 1.

²³⁸ J. G a n c a r s k i, *Ozdobne okucie pochwy...*, s. 171.

²³⁹ G. F. K o r z u c h i n a, *Iz istorii drevnerusskogo...*, s. 71, 73, ryc. 2.

²⁴⁰ J. G a n c a r s k i, *Ozdobne okucie...*, s. 172.

²⁴¹ Ibidem.

²⁴² Ł. O k u l i c z - K o z a r y n, *Finowie zachodni*, Warszawa 1993, s. 163-185.

²⁴³ G. F. K o r z u c h i n a, *Iz istorii drevnerusskogo...*, s. 73-74.

Zabytek z Trzciny mógł tu dostać się w wyniku wymiany handlowej, gdyż ówczesny gród ten znajdował się na szlaku z Kijowa do Krakowa. Nie można jednak wykluczyć, że został zdobyty w czasie wyprawy wojennej (np. zdobycie Kijowa w 1018 roku przez wojska Bolesława Chrobrego) a następnie zakopany na majdanie grodziska. Jest to o tyle prawdopodobne, że trzewikowi towarzyszą monety niemieckie, a wyprawa Bolesława Chrobrego była wspierana przez oddziały przysłane przez cesarza Niemiec.

Drugi trzewik znaleziono trakcie archeologicznych badań na grodzisku „Zamczysko” w Zawadzie Lanckrońskiej stan. 1 (nr kat. 4, ryc. 3: 9), niestety poza kontekstem stratygraficznym²⁴⁴. Trzewik wykonany jest z brązu, ma kształt trójkąta, zaokrąglonego u dołu, gdzie znajduje się zakończenie w postaci rozetki z małą gałką. U góry okucie jest również trójkątne z dodatkowym palmetowatym zakończeniem, natomiast cała płaska powierzchnia okucia jest pozbawiona jakichkolwiek zdobień. Analogiczny egzemplarz, należący do tej samej grupy, był przechowywany przed II wojną światową w zbiorach Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (obecnie Muzeum Archeologiczne w Krakowie), znaleziony w Podhorcach (obecnie Plisnes'k, raj. Oles'k, obl. Lwiv, Ukraina) w grobie razem z mieczem typu X odmiany starszej wg J. Petersena. Pochówek ten datowany jest obecnie na koniec X-pocz. XI w. Trzewik posiada formę łukowatą u dołu, u góry zaś płaskiego trójkąta, zdobiony jest trzema wypukłymi listwami równoległymi do jego górnych ramion. Przez środek przechodzi pionowe zgrubienie, u góry zakończone w-kształtnie²⁴⁵.

Trzewiki tego typu należałoby zaliczyć do okuć z motywem tzw. orientalnej palmety, podgrupy wareskiej wg P. Paulsena²⁴⁶. Zbliżone formą i rodzajem zdobienia zabytki odkrywano na terenach Węgier, Rusi Kijowskiej (głównie w okolicach Kijowa)²⁴⁷ czy

też na terenie Bułgarii²⁴⁸ a także kultur ludów bałtyjskich²⁴⁹. Przedmioty te datowane są głównie na koniec X-XI w., natomiast pojedyncze egzemplarze trzewików nie zdobionych lub oszczędnie ornamentowanych występują jeszcze w XII w.²⁵⁰ Zabytek z Zawady Lanckrońskiej datujemy tym samym na 2 poł. X-XI w.

Trzeci trzewik pochodzi z grodziska w Tuligłowach (nr kat. 3, ryc. 3: 12). Ma on formę U-kształtną, wykonany jest z rynienkowato uformowanej, prostokątnej blaszki żelaznej. Przy zabytku brak jest jednego końca okucia. W środkowej części trzewika i na zachowanym końcu widoczne otwory po nitach mocujących okucie do pochwy²⁵¹. Okucie znaleziono w warstwach kulturowych, które obecnie można datować na XI-XII w.²⁵² Z uwagi na kształt zabytku, z terenu Polski posiadamy wiele analogii. Należą do nich m. in. trzewik z dawnego grodu na Ostrówku w Opolu. Uformowany jest on z prostokątnej blaszki o zaokrąglonych narożnikach i datowany jest na lata po 1240 r. wraz z warstwą II (niwelacyjną), w której został znaleziony²⁵³. Również ze Śląska pochodzi zabytek z grodziska na Ostrogu w Raciborzu, datowanego na XII-XIII w.²⁵⁴ Kolejną analogią jest zabytek odkryty podczas badań zamku w Czchowie. To U-kształtne okucie, zaopatrzone jest w niewielkie prostokątne występy mocujące trzewik do pochwy. Datowane jest na 2 połowę XIV-XV w.²⁵⁵

W przypadku trzewika z grodziska w Tuligłowach mamy chyba do czynienia z prostą a zarazem bardzo uniwersalną formą ochrony dolnej części pochwy, którą, w odróżnieniu od kunsztownie zdobionych i importowanych, mogła zostać wykonana przez miejscowego kowala. Musiała ona dobrze spełniać swoją

²⁴⁴ G. L e Ń c z y k, *Prasłowiański gród w Zawadzie Lanckrońskiej*, Kraków 1950, tabl. XVIII:1; J. P o l e s k i, *Stratygrafia i chronologia osadnictwa na grodzisku w Zawadzie Lanckrońskiej*, AAC, t. XXXIII, 1990, s. 120, ryc. 11: a.

²⁴⁵ G. L e Ń c z y k, *Trzy miecze wikingi w zbiorach Muzeum Archeologii Przedhistorycznej PAU w Krakowie*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. Włodzimierza Demetriewicza*, Poznań 1930, s. 373-375, ryc. 6, tabl. 3; R. L i w o c h, *Militaria...*, s. 54, fot. 17, 18, ryc. 16.

²⁴⁶ P. P a u l s e n, *Schwertortbänder der Wikingerzeit*, Stuttgart 1953, s. 62-63, ryc. 74.

²⁴⁷ G. F. K o r z u c h i n a, *Iz istorii drevnerusskogo...*, s. 63, tabl. I: 38,40,41, 44,48; P. S i k o r a, *Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu – katalog źródeł*, MSROA, t. XXII, 2001, s. 112, tabl. III: 42-44.

²⁴⁸ V. Y o t o v, *The Vikings...*, s. 16, 18-19; tenże, *V'or 'zenieto i snarżazhenieto...*, s. 51, ryc. 22, Tab. 8.

²⁴⁹ V. I. K u l a k o v, *Drevnosti prussov...*, s. 30, ryc. 16: 2-6.

²⁵⁰ P. P a u l s e n, *Schwertortbänder...*, s. 65.

²⁵¹ M. C a b a l s k a, *Zagadnienie grodzisk z potrójną linią wałów w świetle badań w Tuligłowach*, woj. *Przemysł*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. 4, 1981, s. 16, ryc. 10:27; tenże, *Wielozłonowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowach*, woj. *Przemysł*, MSROA, za lata 1976-1979, Rzeszów 1984, s. 137, ryc. 7:26.

²⁵² Por. J. P o l e s k i, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 439-440. W starszej literaturze grodzisko to było datowane na VIII? IX-XI w., por. M. C a b a l s k a, *Wielozłonowe grodzisko...*, s. 131-143, tam starsza literatura.

²⁵³ K. W a c h o w s k i, *Militaria z grodu na Ostrówku w opolu*, [w:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opolu. Militaria – wyroby bursztynowe*, red. B. Gediga, Wrocław 1984, s. 13.

²⁵⁴ Ł. K o n i a r e k, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne na Śląsku*, mps pracy doktorskiej, Wrocław 1996, s. 54, tabl. XIX: d.

²⁵⁵ A. M i r e k - K u k u ł k a, *Przedmioty metalowe z badań zamku w Czchowie w 1993 roku*, MSROA za 1993 rok, 1994, s. 284, 290, tabl. II: c.

rolę skoro czas stosowania tego typu okucia obejmuje na terenie ziem polskich okres około pięciu stuleci²⁵⁶.

Szabla

Szabla jest długą bronią sieczną, która w odróżnieniu od miecza posiada zawsze jednosieczną (czasami o obosiecznym sztychu), zakrzywioną głównię, przeznaczoną głównie do ciecicia. Rękojeść szabli we wczesnym średniowieczu jest zawsze otwarta, krzyżowa²⁵⁷.

Z terenu Małopolski znane są obecnie dwa egzemplarze szabli wczesnośredniowiecznej znalezione w Czechowicach i Radymnie nad Sanem oraz uchwyt rapci szabli z grobu nr 6 na cmentarzysku w Przemyślu, ul. Rycerska 9a.

Szabla pochodząca z Czechowic (nr kat. 1, ryc. 3: 8) została znaleziona w domniemanym grobie Węgra, wraz z zaginionym dziś czekanem. Wykonana jest z żelaza i charakteryzuje się nieznaczną, łukowatą krzywizną jednosiecznej główki. Jelec jest zagięty w kierunku główki, zakończony na obu końcach kulistymi zgrubieniami. Trzpień rękojeści jest lekko odgięty w stronę przeciwną do krzywizny główki. Nie zachowała się główka. Jest to typowy okaz szabli starowęgierskiej, a na podstawie bardzo charakterystycznego kształtu, oraz współwystępowaniem z czekanem typu „wielkomorawskiego”, jest datowana na X w. Zastrzec jednak należy, iż określenia grobu jako pochówku Węgra, występujące w starszej literaturze niekoniecznie musi być słuszne. Badania prowadzone przez Josefa Blahę na cmentarzysku w okolicy Ołomuńca rzucają nowe światło na kwestię przynależności etnicznej szabel starowęgierskich. Okazało się bowiem, iż wśród grobów z typowo słowiańskim wyposażeniem znaleziono tam również pochówek wyposażony w przedmioty słowiańskie i węgierską szablę. Badacz ten interpretuje to znalezisko jako grób przedstawiciela ludności miejscowej, gdzie szabla była łupem wojennym lub dla użytkownika była po prostu wygodniejsza niż miecz. Istnieje więc i taka możliwość przynależności etnicznej pochówku z Czechowic²⁵⁸.

²⁵⁶ Analogiczną techniką wykonano także trzewik pochwy (miecza?) znalezione w warstwach kulturowych pochodzących z XVI-XVII w. podczas badań reliktyw „rezydencji murowanej” w Nowym Dworze nad Wartą; R. Grygiel, T. Jurek, *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa. Dzieje rezydencji i ich właściciele*, Łódź 1996, s. 181, ryc. 141: 3.

²⁵⁷ W. Kwaśniewicz, *Dzieje szabli w Polsce*, Warszawa 1999, s. 11-19, tam też szersza terminologia dotycząca szabli.

²⁵⁸ A. Nadołski, *Studia...*, s. 68, tabl. XXXIII: 1. Informacje prof. dr hab. Krzysztofa Wachowskiego, za które serdecznie dziękuję.

Szablę z Radymna (nr kat. 2, ryc. 3: 7), podobnie jak miecze i inne militaria znaleziono podczas wybierania żwiru na lewym brzegu Sanu. Szabla wykonana jest z żelaza o nieznacznie łukowato wygiętej, jednosiecznej główki z pojedynczym zboczem. Na krótki trzpień rękojeści nasadzony jest krępy jelec, owalny w przekroju, z kulistymi gałkami na końcach i zdobiony ukośnymi kreseczkami. Przy trzpieniu zachowany jest fragment drewnianej pochwy. Główka wraz z częścią trzpienia są odłamane. Zabytek ten datowany jest na X-XI w.²⁵⁹

Omówione zabytki ze względu na identyczne ukształtowanie główki i formę jelca należą do tego samego typu – szabel węgierskich. Typ ten masowo wręcz występuje na terenie Węgier (nie bez podstaw jest tak określany) pomiędzy Dunajem a Cisą. L. Kovács z tego terenu wymienia bez mała 150 egzemplarzy tej broni²⁶⁰. Są to okazy począwszy od prostych, nie zdobionych (Rakamaz-Strázsadomb, grób 52, X w.; Tizsasüly-Éhhalom, 1 poł. X w.)²⁶¹ po zabytki z rękojeściami inkrustowanymi złotem, srebrem czy miedzią oraz z bogato zdobionymi okuciami pochew (Tiszafüred-Környéke, X w.; Szob-Vendelin, grób 51, X-XI w.)²⁶². Wszystkie zachowane egzemplarze posiadają lekko łukowato wygięte ku główce jelce, zakończone kulistymi zgrubieniami (typ 1A-C wg Kovácsa). Datowanie poszczególnych okazów obejmuje przeważnie okres od IX do XI w.²⁶³

Z terenów Rusi, szable z łukowato wygiętym ku główce jelcem i kulistych jego zakończeniach określane jako typ 1A, wg systematyki A. N. Kirpičnikova. Ich chronologia obejmuje okres od 2 poł. X po XI w. jak np. egzemplarze z Šestovicy (X w.) i Sahnovki (XI w?)²⁶⁴. Z terenu Słowacji można podać przykłady węgierskich szabel datowanych na X w. pochodzące ze stanowisk Zemianska Olča, Nesvady i Sered I, grób 1/57²⁶⁵. Zbliżone kształtem główki oraz jelca o kulistych zakończeniach zabytki znamy również z terenu Bułgarii, gdzie występują również w X i XI w.²⁶⁶

²⁵⁹ A. Koperski, *Zespół zabytków...*, s. 100; P. A. Nowakowski, *Analiza archeologiczna...*, s. 14.

²⁶⁰ L. Kovács, *Die Waffen der Landnehmenden Ungarn: Säbel, Kampfäxte, Lanzen*, „Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften”, t. 10/11, 1980/1981, s. 246-248, tabl. 1, 2.

²⁶¹ *A Honfoglaló, Magyarország*, red. I. Fodor, Budapest 1996, s. 96-97, il. 23-25; s. 293, il. 1.

²⁶² *Ibidem*, s. 67-70, il. 1-5; s. 288, il. 1; s. 411, il. 1.

²⁶³ *Ibidem*, s. 67-70, 119, 253, 289, 293, 411.

²⁶⁴ A. N. Kirpičnikov, *Meči i sabli...*, s. 68-69, ryc. 13, nr 6, 9, 12, 17; G. F. Korzuchina, *Iz istorii drevnerusskogo...*, s. 78, 80, tabl. IV: 9-12.

²⁶⁵ A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. 1, ryc. 16: 1, 2, 4.

²⁶⁶ V. Yotov, *V'or 'zenieto i snarjaženieto...*, s. 67, 69, ryc. 30, 31, 34, tabl. 9, 10.

Na starowęgierskim cmentarzysku z 1 poł. X w. w Przemyślu przy ul. Rycerskiej 9 w grobie nr 6, przy pasie zmarłego znaleziono uchwyt do rapci szabli (nr kat. 1, ryc. 3: 11). Samej szabli zapewne nie złożono. Uchwyt reprezentuje typ III: 2 wg L. Kovácsa²⁶⁷, a analogiczne zabytki pochodzą m. in. z cmentarzysk w Tiszaeszlár-Bashalom (groby 10, 11) i Streda nad Bodrogiem (grób 3)²⁶⁸.

Na zakończenie należy podkreślić, że znaleziska szabel i ich elementów garniturów w Małopolsce stanowią element obcy kulturowo, związany z infiltracją węgierską na tereny na północ od Karpat. Znaleziono je bowiem również w grobach w węgierskich Europie zachodniej w Aspres-les-Corps, w departamencie Haut-Alpes we Francji i w Eislingen, Kr. Goppingen w Niemczech związanych z ekspansją węgierską przed bitwą na Lechowym Polu w 955 r.²⁶⁹

Noże bojowe

Noże ze względu na swój uniwersalny charakter są niezwykle trudne do wydzielenia jako forma bojowa. W polskiej literaturze bronioznawczej ustalili się poglądy A. Nadolskiego, który za bojowe uważał egzemplarze, których długość głowni wynosiła co najmniej 20 cm²⁷⁰. Ponieważ jednak noże takie nadal należały do rzadkości, w kolejnym opracowaniu krótkiej broni białej, M. Lewandowski granicę tę obniżył do 15 cm postulując jednocześnie zwrócenie baczniejszej uwagi na masywność głowni²⁷¹. Zaznaczyć należy jednak, że A. Nadolski swoje ustalenia oparł o materiał z okresu wczesnego średniowiecza, natomiast M. Lewandowski odniósł je do materiałów późnośredniowiecznych. Stosując kryterium A. Nadolskiego z terenu Małopolski dysponowalibyśmy 2 egzemplarzami noży bojowych, zaś kryterium M. Lewandowskiego zwiększa nam tę liczbę do 7 okazów, z których 6 pochodzi z cmentarzysk a siódmy z grodziska w Jurowie. Wszystkie znaleziska są precyzyjnie datowane.

Omawiane 7 egzemplarzy zaliczyć należy do grupy A wg M. Lewandowskiego, charakteryzującej

się jednosieczną, wąską, trójkątną głownią oraz obustronnie wyodrębnionym trzpieniem (pozbawionym otworów), umieszczonym w osi symetrii głowni²⁷². Cztery noże pochodzą z cmentarzyska w Krakowie-Zakrzówku (nr kat. 2-5, ryc. 4: 1-4) z grobów nr 19, 31 i 62. W grobie nr 19 – mężczyzny, przy jego lewym biodrze znajdowały się dwa długie (długość całkowita 27,3 i 27,2 cm) noże z trzpieniami do rękojeści (nr kat. 2, 3, ryc. 4: 1, 2), na których zaobserwowano resztki okładziny wykonanej z drewna liściastego. Wzajemne usytuowanie noży (równolegle obok siebie), ich układ oraz zachowane resztki pochew wskazują, że znajdowały się one w dwóch związanych ze sobą pochwach lub w jednej przedzielonej (podwójnej). Odległość pasa zmarłego od noży zdaje się wskazywać na przywieszenie pochew na rapciach. W pochówku tym prócz wspomnianych dwóch noży znaleziono również grot strzały z zadziarami²⁷³. Trzeci z noży z grobu nr 31 (nr kat. 4, ryc. 4: 3) mężczyzny, także znaleziony został przy lewym boku, trzonkiem na wysokości pasa zmarłego (dł. całkowita 20,8 cm). Na trzpieniu rękojeści można dopatrzeć się szczątkowych pozostałości drewna liściastego, z którego wykonano uchwyt. Na głowni zachowały się resztki skórzanej pochwy, obustronnie okutej w dolnej części mosiężną blachą. Strona zewnętrzna zdobiona jest żeberkiem wykonanym z pręta mosiężnego o przekroju daszkowatym. Żeberko to na obu końcach i po środku ma romboidalne rozszerzenia z owalnymi zgrubieniami z obu stron. W rozszerzeniach tych umieszczone są nity łączące wszystkie warstwy składowe pochwy (żeberko, blacha, skóra, blacha). Pomiędzy górnymi nitami zachowane są fragmenty rzemyka opasującego pochwę i służącego zapewne do umocowania jej do pasa²⁷⁴. Czwarty wreszcie nóż (dł. całkowita 20,4 cm) znaleziono w grobie nr 62 (nr kat. 5, ryc. 4: 4) mężczyzny, przy jego lewym boku, z rękojeścią na wysokości pasa. Na nożu nie zachowały się ślady trzonka ani pochwy. Zabytek ten wykonano z żelaza o różnej twardości. Trzpień z ostrzem wykuto ze stali, zaś tylec z żelaza²⁷⁵. Cmentarzysko z którego pochodzą wymienione noże datowane jest na 2 poł. XI-1 poł. XII w.²⁷⁶

Dwa kolejne okazy, które można uznać za bojowe, pochodzą z grobów nr 12 i 28c z cmentarzyska z 2 poł. XI w. w Końskich (nr kat. 6, 7), jednakże zły stan ich zachowania (głównie połamane, w kawałkach,

²⁶⁷ L. Kovács, *Die Waffen der Landnehmenden...*, tabl. 1.

²⁶⁸ A. Koperski, *Groby wojowników z koniem na cmentarzysku „staromadziarskim” w Przemyślu*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Warszawa-Lublin 2003, s. 366, ryc. 3: 1.

²⁶⁹ M. Schultze, *Das ungarische Kriegergrab von Aspres-les-Corps. Untersuchungen zu den Ungareneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899-955 N. Chr.)*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, t. 31, 1984, s. 478, ryc. 5.

²⁷⁰ A. Nadolski, *Studia...*, s. 68, tabl. XXXIII: 2-4.

²⁷¹ M. Lewandowski, *Puginaty średniowieczne z ziem polskich*, [w:] *Medievalia Archeologica*, red. A. Nadolski, AAL, t. 31, 1986, s. 104.

²⁷² Ibidem, s. 104-105

²⁷³ W. Morawski, E. Zaitz, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Krakowie-Zakrzówku*, *Mat. Arch.*, t. XVII, 1977, s. 73-74, tabl. III: 7, 8.

²⁷⁴ Ibidem, s. 77, tabl. V: 12.

²⁷⁵ Ibidem, s. 89, tabl. XI: 5.

²⁷⁶ Ibidem, s. 142.

brak trzpieni rękojeści) nie pozwala na dokładniejszą analizę. Egzemplarz odkryty na cmentarzysku w Strzemieszycach Wielkich z 2 poł. XI-pocz. XII w. (nr kat. 8, ryc. IV: 5) znaleziono w grobie nr 39 będącym pochówkiem mężczyzny. Nóż złożono w okolicach miednicy zmarłego. Ostatni, a zarazem najmłodszy okaz, pochodzi z grodziska w Jurowie i jest on datowany na XII-1 poł. XIII w. (nr kat 1, ryc. 4: 6).

Noże uznawane za bojowe nie należą do częstych znalezisk na terenie ziem polskich. Jako analogie można tu przytoczyć przede wszystkim nóż z grobu nr 73 na cmentarzysku w Lutomierniku pod Łodzią z 1 poł. XI w.²⁷⁷ oraz z grobu nr 16 na XI-wiecznym cmentarzysku w Młodzikowie²⁷⁸. Kolejne egzemplarze znamy z cmentarzysk w Dębinie, grób nr 25 z 2 poł. XI-1 ćw. XII w.²⁷⁹ i Psarach, grób nr 50 z XI w.²⁸⁰ Dość licznie są również reprezentowane na Pomorzu Zachodnim (Cedynia, Kunowo, Wolin), gdzie datowane są od XI do XIII w.²⁸¹

Trudniej jest wymienić analogie z państw sąsiednich, gdyż często kategoria noży bojowych nie figuruje w zestawie form uzbrojenia²⁸². Wyróżnia się je w materiale z terenu Moraw, gdzie osiągają również długości ok. 15-20 cm i więcej. Uznaje się je jako wyposażenie dodatkowe wojownika, ponieważ w niektórych przypadkach znaleziono je obok mieczy, np. Břeclav-Pohansko, grób 174. Wystąpiły także na cmentarzyskach Hluk, Količín, Předmostí, Syrovín i Staré Město²⁸³. Noże bojowe wyróżnia dla Słowacji A. Ruttkay, dzieląc je na dwie podstawowe grupy A i B w zależności od ukształtowania głowni i trzpienia ale także formy okuć pochewki. Okazy małopolskie mieszczą się generalnie w czterech odmianach typu A wg A. Ruttkaya, datowanych od IX do XI w.²⁸⁴ Na terenie byłej Jugosławii występują w grobach starochorwackich, np. w Nin-Ždrijac, Kašić-Maklinovo. Ich długość waha się w przedziale od 20 do prawie 40 cm a datowane są na VIII-1 poł. IX w.²⁸⁵

²⁷⁷ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku...*, s. 90, Tabl. LXIX: 10.

²⁷⁸ L. Leciejewicz, W. Łosiński, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Młodzikowie w powiecie średzkim*, FAP, t. 11, 1960, s. 110-112, ryc. 9: 2.

²⁷⁹ Z. Pokuta, L. Wojda, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko we wsi Dębina, woj. sieradzkie*, PiMMAiEŁ, S.A., t. 26, 1979, s. 106, Tabl. V, XV: 1.

²⁸⁰ T. Trębaczewicz, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne...*, s. 144, Tabl. IV: d, XVII: 8.

²⁸¹ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 34-35, Tabl. V: 4, 6, 8, VI: 3.

²⁸² Z sytuacją taką mamy do czynienia np. na Rusi, Por. A. N. Kirpičnikov, *Meči i sabli...*, s. 72-73, ryc. 17.

²⁸³ B. Dostál, *Slovanská pohřebiště...*, s. 74, tabl. XV: 8, XXIX: 14, XXII: 4, XX: 11, XXXV: 10-12, XL: 1, XLI: 6, 16, LVI: 10, LVIII: 20; V. Hrubý, *Staré Město, velkomorawské pohřebiště „Na Válich“*, Praha 1955, s. 173-174.

²⁸⁴ A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 295-297, ryc. 34.

²⁸⁵ J. Belošević, *Materijalna kultura...*, s. 101-102, tabl. XXI: 1-3; XXIV: 2; XXXIX.

Broń obuchowa

Czekany i topory

Czekany i topory stanowią dwa, spokrewnione ze sobą rodzaje broni obuchowej, których zasadniczym przeznaczeniem jest rażenie przeciwnika swoją masą, zwielokrotnioną poprzez osadzenie jej na długim toporzysku¹. We współczesnym bronioznawstwie ciągle nie ma odpowiedzi na podstawowe pytanie o sposób oddzielenia form bojowych od narzędzi. Za formy *stricte* bojowe uważa się jedynie czekany, z funkcjami toporów bywa natomiast różnie. W związku z powyższym uwzględniliśmy wszystkie zabytki, które ewentualnie służyć mogły do walki.

W przełomowej pracy A. Nadolskiego na 178 okazów uwzględnionych w katalogu, 20 egzemplarzy pochodziło z omawianego terytorium Małopolski². Dwadzieścia lat później A. Żaki wymienia 40 żeleźców (łącznie z zabytkami z cmentarzyska w Końskich) o pewnym pochodzeniu³. Taką samą liczbę podaje J. Poleski w pracy poświęconej Małopolsce z 1992 roku, ale bez cmentarzyska w Końskich (12 egzemplarzy)⁴. Zebrany w naszej pracy materiał w liczbie 91 całkowicie lub fragmentarycznie zachowanych żeleźców⁵ jest zarówno wyrazem znacznego przyrostu bazy źródłowej, ale i przeprowadzenia starannej kwerendy muzealnej. Najwięcej znalezisk wystąpiło na cmentarzyskach – 24 egz. oraz na osadach

– 24 egz., natomiast z mniejszą ich liczbą możemy się zetknąć na grodziskach – 11 egz. Znaczący odsetek w tym zbiorze stanowią zabytki luźne, odkryte poza kontekstem warstwy kulturowej, reprezentowane aż przez 32 egz.

Z licznej rzeszy powstałych systematyk broni obuchowej w Europie stosować będziemy przede wszystkim klasyfikację opracowaną przez A. Nadolskiego, jako najbardziej adekwatną do materiałów z Małopolski, tylko sporadycznie i dość ogólnikowo wykorzystamy klasyfikację toporów opracowaną dla materiałów z Ostrowa Lednickiego autorstwa W. Tokarskiego⁶. Jedynie w przypadku dwóch egzemplarzy czekanów, nieznanymi A. Nadolskiemu (Kraków, Przemyśl, ul. Rycerska, grób 6), ze względu na ich rzadką formę posiłkować się będziemy typologiami opracowanymi przez A. N. Kirpičnikova dla broni obuchowej z ziem ruskich, A. Ruttkaya i J. Poulika dla materiałów słowackich i morawskich oraz L. Kovácsa dla zabytków węgierskich⁷. Mniejsze znaczenie będą miały dla naszych rozważań klasyfikacje J. Petersena dla Skandynawii, I. Heindla dla Słowiańszczyzny połabskiej oraz A. Bartoskovej dla Słowacji, pominać ich jednak nie wypada⁸.

¹ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Łódź 1996, s. 9-10; A. Nowakowski, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 70.

² A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, s. 39, 158-175.

³ A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974, s. 269.

⁴ J. Poleski, *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, „Prace Archeologiczne UJ” nr 52, Kraków 1992, s. 16-17.

⁵ Nie będziemy omawiać grupy zabytków, reprezentowanych przez trzy egzemplarze z Gródka nad Bugiem, określanymi jako toporki miniaturowe, których pełne zestawienie i omówienie znajduje się w pracy W. P. Anasiewicz, M. Wołoszyn, *Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów*, AP, t. XLVII, z. 2, 2002, s. 245-286.

⁶ W. Tokarski, *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa, oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. I. *Mosty traktu gnieźnieńskiego*, red. Z. Kurnatowska, Lednica-Toruń 2000, s. 78-80.

⁷ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie. Vypusk vtoroj. Kopija, sulicy, boevye topory, bulavy, kistiemi IX-XIII vv.*, „Arheologia SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov”, Vypusk E1-36, Moskwa-Leningrad 1966 (dalej cytowane jako A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2.; A. Ruttkaya, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, cz. I, Slov. Arch., t. XXIII, z. 1, 1975, s. 119-215; cz. II, t. XXIV, z. 2, 1976 s. 246-395; J. Poulik, *Staroslovanska Morava*, Praha 1948; L. Kovács, *Die Waffen der Landnehmenden Ungarn: Säbel, Kampfäxte, Lanzen*, [w:] *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, t. 10/11 [1980/1981] Budapest 1982, s. 243-255.

⁸ J. Petersen, *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Kristiania 1919;

Czekany

Mianem czekanów bronioznawcy określają topory, których obuch zaopatrzony jest w jakikolwiek uformowany młotek lub kolec przeznaczony do zwiększania siły ciosu⁹. Powszechnie przyjmuje się również, że są to egzemplarze o *stricte* bojowym zastosowaniu¹⁰. A. Nadolski w swojej pracy wymienił 15 egzemplarzy czekanów, z czego tylko dwa pochodzące z Końskich i Lipowca, czyli terytorium Małopolski. Dziś baza źródłowa obejmuje aż 16¹¹ okazów zachowanych w całości oraz dwa fragmentarycznie.

Do czekanów odmiany Ia należy zaliczyć jeden z okazów znaleziony w jamie na osadzie w Igołomii koło Krakowa (nr kat. 11, ryc. 4: 7). Posiada on asymetryczne, wyciągnięte ku dołowi, ostrze z prosto ściętą brodą i wąską szyjką, która przechodzi w płasko ścięty obuch z silnie zaznaczonym młotkiem. W górnej części żelźca, przy osadzie od strony obucha, znajduje się okrągłe wgłębienie przypuszczalnie na główkę klina wzmacniającego osadzenie toporzyska. Autor opracowania zaliczył go do typu III toporów wg A. Nadolskiego¹². Obuch żelźca zaopatrzony w młotek i ogólne proporcje każą jednak zaliczyć powyższy zabytek do czekanów. Swym wyglądem najbardziej przypomina on egzemplarze mieszczące się w odmianie a typu I wg A. Nadolskiego, charakteryzującej się właśnie asymetrycznym, szerokim ostrzem wyciągniętym w brodę i osadą pozbawioną wąsów¹³. Analogiczne formy czekanów znaleziono na cmentarzysku w Lutomiersku koło Łodzi, datowanym na I poł. XI w.¹⁴, cmentarzyskach w Szarowie (XI w.),

Buszkowie, (XI w.)¹⁵, Orszymowicach (2 poł. XI w.)¹⁶ oraz w Lasocinie na Śląsku (XI w.)¹⁷.

Początkowo, przez wielu polskich badaczy, czekany z brodatym ostrzem były uważane za formę rodzimą „produkowaną” po przejęciu przez lokalne rzemiosło wschodniego wzoru¹⁸. Nie jest to chyba stwierdzenie w pełni prawdziwe, gdyż zbliżone wyglądem czekany z cmentarzysk morawskich B. Dostál określił jako typ IIIB i datował na okres od VII do końca IX a nawet początek X w., czego przykładem może być egzemplarz ze Starego Města-Na valách, grób nr 21/AZ¹⁹. Zbliżony wyglądem zabytek, datowany na VIII/IX w., pochodzi ze stanowiska Količyn na Morawach²⁰. Nieco inaczej postrzega ich genezę A. Ruttkay, który znane z terenu Słowacji egzemplarze określił w ramach własnego typu V odmiany A i B (10 egz.) o bardzo silnie podciętych brodach, widząc w nich wyroby lub wpływy węgierskie²¹. Forma ta również występuje na terenie Rusi (typ IA wg A. N. Kirpičnikova), do którego należą m. in. okazy z Kabanskoe i guberni władymirskiej, datowane na X-XI w.²² Podobnie jak egzemplarz z Lutomierska, mają one ostrze wyciągnięte w brodę i kulistą formę osady. Tym ostatnim szczególnie różnią się od czekana z Igołomii, o osadzie prostokątnej. Podobną formę reprezentują zabytki pochodzące z cmentarzysk wczesnobułgarskich znad Wołgi z X-pocz. XI w. zostały sklasyfikowane przez V. Yotova jako typ 2B²³.

Wiele problemów przysparza określenie chronologii czekana z Igołomii. Autor publikacji datował go na podstawie analogii, głównie z terenów na południe

I. Heindel, *Äxte des 8. Bis. 14. Jahrhunderts im westslawischen Siedlungsgebiet zwischen Elbe/Saale und Oder/Neise*, ZfA, t. 26, z. 2, 1992, s. 17-56; A. Bartošková, *Slovanské depoty železných předmětů v Českoslovenku*, „Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně”, t. 13, 1986, s. 5-7, ryc. 1.

⁹ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 40; M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń...*, s. 9-10.

¹⁰ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 48; A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe oružie...*, t. 2, s. 33.

¹¹ Do tej liczby należy doliczyć zabytek znaleziony w miejscowości Krzykawa, stan. 12, gm. Bukowa, pow. Olkusz, który należy do typu Id (bradatica) wg A. Nadolskiego i jest datowany na IX w. Por. A. Tyniec-Kępińska (red.), *Katalog, [w:] Pradzieje i wczesne średniowiecze Małopolski. Przewodnik po wystawie*, red. J. Rydzewski, Kraków 2005, nr kat. 162, s. 320.

¹² J. Machnik, *Wyniki badań 1953-1954, [w:] Igołomia, cz. 1. Osada wczesnośredniowieczna*, red. S. Nosek, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 42. W ślad za nim klasyfikuje go także A. Żak, *Archeologia Małopolski...*, s. 271, ryc. 212: b.

¹³ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 41-42.

¹⁴ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*, AAUL, nr 7, Łódź 1959 s. 53, tabl. XXXVI: d.

¹⁵ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 41, 158-159, 170-171, nr kat. 8, 125, tabl. XII: 1, 2.

¹⁶ Ibidem, s. 41, 168-169, nr kat. 99.

¹⁷ W. Sarnowska, *Topory wczesnośredniowieczne z obszaru Śląska*, „Światowit”, t. XXIV, 1962, s. 498, ryc. 4; K. Wachowska, *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku*, Wrocław 1975, s. 91, ryc. 9: 1; P. Paulsen, *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*, Berlin 1939, ryc. 14: 4-6.

¹⁸ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 42; K. Jążdżewski, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949*, Mat. Wśr., t. 1, 1951, s. 110.

¹⁹ B. Dostál, *Slovanská pohřebišťe ze střední doby hradištní na Moravě*, Praha 1966, s. 71-72, ryc. 15: 11.

²⁰ J. Poulik, *Staroslovanska...*, s. 36-37, tabl. LXXVIII: 2.

²¹ A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 307, ryc. 42.

²² A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe oružie...*, t. 2, s. 35, 112, nr kat. 214, 216; tabl. XII: 7-8.

²³ S. A. Pletneva, N. A. Mažitov, *Vostočnoevropejskie stepi vo vtoroj polovinie VIII-X v.*, [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja*, „Arheologia SSSR”, Moskva 1981, tabl. 52: 120; V. Yotov, *V'or'ženieto i snaržanieto ot b'lgarskoto srednovekovue (VII-XI vek)*, Varna 2004, s. 91-92, Tab. 16, ryc. 44, tabl. XLVII: 557, 558.

od łuku Karpat, na 2 poł. VIII-XI w.²⁴ Powyższe stwierdzenie zdaje się również potwierdzać znalezione w tym samym obiekcie starowęgierskie, brązowe okucie końca pasa, które można datować na 1 poł. X w.²⁵ Potwierdzają je również przedstawione powyżej analogie. Trzeba jednak zaznaczyć, że jamę 53, a tym samym znaleziony w jej wypełnisku czekan, wiązać należy za autorami opracowującymi wymienione stanowisko z drugą fazą osadniczą, datowaną szeroko na XI-XIII w. Na podstawie opublikowanego zbioru ceramiki z obiektu, w szczególności jej zaawansowanej technologii wykonania, materiał ten można datować począwszy od XI do XII a nawet XIII w.²⁶ Celowe byłoby zatem ponowne przeanalizowanie zarówno materiału zabytkowego z obiektu (jamy) 53 jak i jego ewentualnych relacji stratygraficznych. Na podstawie analogii i formy osady sam czekan można datować raczej na IX-XII w.

Przedstawione powyżej spostrzeżenia wskazują, że czekany z brodatym ostrzem w swej pierwotnej formie (osada kulista) uznać należy za import z obszarów ościennych, przede wszystkim ze wschodu i południa. Brodata forma ostrza bardzo popularna na terenie całej Słowiańszczyzny, połączona z wyraźnie obcą w kształcie kulistą osadą jest zbyt słabym argumentem, aby świadczyć o lokalnym – polskim pochodzeniu czekanów typu Ia. Należy jednak zwrócić uwagę, że prace rosyjskie, czeskie i słowackie powstały w wiele lat po ukazaniu się pracy A. Nadolskiego.

Odmiana Ic jest reprezentowana w Małopolsce przez 8 zabytków. Pierwszym z nich jest czekan z 2 poł. XI w. znaleziony na cmentarzysku w Końskich w grobie nr 102, gdzie spoczywał przy prawej nodze zmarłego (nr kat. 25, ryc. 4: 8). Zabytek ten ma ostrze wąskie, lekko rozszerzające się i nieznacznie opuszczone ku dołowi. Jego osada zaopatrzona jest obustronnie w niewielkie wąsy, a wykształcony obuch posiada półkolisty, spłaszczony młotek. Do tego samego typu należy drugi z czekanów, znaleziony luźno, podczas badań wczesnośredniowiecznej osady w Igołomii (nr kat. 12, ryc. 4: 9). Ostrze czekana jest wąskie z zaznaczoną podciętą brodą, młotek jest czworoboczny, tępo ucięty a osada pozbawiona jest wąsów. Według autorki opracowania powyższy czekan

pochodzi najpewniej z XII-XIII w.²⁷ Kolejnym egzemplarzem przynależnym odmianie c jest okaz znaleziony luźno w miejscowości Lipowiec koło Krakowa (nr kat. 40, ryc. 4: 10). Żeleziec posiada wąskie, symetrycznie rozszerzające się wachlarzowato ostrze i młotek o 4 piórach z guziczkowatym zakończeniem. Jego chronologię tylko ogólnie określiliśmy na XI w.

Powyższe egzemplarze ze względu na kształt żeleźca zaliczamy w poczet typu Ic wg A. Nadolskiego, datowanego na XI wiek i według tegoż autora wywodzącego się z terenów wschodnioeuropejskich²⁸. Analogiczne okazy pochodzą z Korzybia na Mazowszu (XI w.)²⁹ oraz Poddębic koło Łodzi (XII-XIII w.)³⁰. Na terenie Rusi czekany o wąskim i lekko ku dołowi opuszczonym ostrzu występują w XI i XII w., jednakże różnią się nieznacznie formą osady, która w ich przypadku jest kulista³¹.

Z pewnym wahaniem do grupy tej zaliczyliśmy także trzy egzemplarze pochodzące ze skarbu przedmiotów żelaznych z osady Kraków-Kurdwanów, stan. 9 (nr kat. 32-34, ryc. 4: 11-13) oraz po jednym zabytku z Zawady Lanckorońskiej (nr kat. 78, ryc. 5: 2) i Radymna³² (nr kat. 63, ryc. 5: 1). Żeleźca tych czekanów charakteryzują się wąskim, lekko ku dołowi wyciągniętym ostrzem i osadą pozbawioną wąsów jak i kapturka. Młotek obucha jest słabo wyodrębniony, czworokątny i bardzo masywny. W rzucie z góry żeleźca mają wyraźnie klinowaty kształt. Długości ich są zróżnicowane i wahają się od 14 cm (Radymno, nr kat. 63) – 17 cm (nr kat. 33, 77) do 21-24 cm w przypadku dwóch pozostałych egzemplarzy z Kurdwanowa (nr kat. 32, 34). Skarb z Kurdwanowa datowany jest na IX-XI w. (por. niżej), egzemplarz z Zawady Lanckorońskiej może być datowany tak jak grodzisko, tj. na IX-X w.³³, natomiast znalezisko

²⁷ E. Dąbrowska, *Wyniki badań w latach 1955-1956*, [w:] *Igołomia, cz. I. Osada wczesnośredniowieczna*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, red. S. Nosek, s. 139, 140.

²⁸ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 41.

²⁹ *Ibidem*, tabl. XII: 5.

³⁰ H. Wiklak, *Cmentarzysko z XII i XIII w. w Poddębicach*, PiMMAiEŁ, S. A. t. 5, 1960, s. 189, tabl. XLIV: 3.

³¹ A. N. Kirpichnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 33, 35, tabl. XI: 6, 8; XVIII: 3, 5.

³² Zabytek z Radymna został określony jako typ IVc, mimo że autor zauważył, iż jego obuch zaopatrzone jest w czworokątny młotek, por. A. Koperski, *Zespół zabytków archeologicznych z Radymna w zbiorach muzeum Okręgowego w Przemyślu*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. III, 1980, s. 99, nr 25, ryc. 26. Podobnie czyni P. A. Nowakowski, *Analiza archeologiczna militariów z Radymna, woj. Przemyśkie*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, r. IX, s. 17, nr kat. 9, tabl. 5: 3.

³³ J. Polecki, *Stratygrafia i chronologia osadnictwa na grodzisku w Zawadzie Lanckorońskiej*, AAC, t. XXXIII, 1995-1996, s. 123; tenże, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2004, s. 367.

²⁴ J. Machnik, *Wyniki badań...*, s. 42-43.

²⁵ *Ibidem*, s. 44-45, tabl. XVIII: 17; J. Polecki, *Kontakty interregionalne mieszkańców Małopolski w VI-X w.*, [w:] *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, red. K. Wachowski, Wrocław 1997, s. 59, ryc. 7: 3.

²⁶ Por. J. Machnik, *Wyniki badań...*, tabl. XVIII. Świadczą o tym przede wszystkim silnie wykształcone krawędzie naczyń, czasami z wrębem na pokrywkę oraz zredukowana ich ornamentyka.

z Radymna jako luźne posiada chronologię ustaloną ogólnie na XII-XIV w.³⁴

Autorzy opracowujący skarb z Kurdwanowa³⁵ skłonni byli widzieć w nich formę zbliżoną do typu Id wg A. Nadolskiego, czemu jednak przeczy brak obecności wąsów w osadzie, które w/w odmiana powinna posiadać (patrz niżej – typ Id). Bardziej przypominają one okazy grupy Ic charakteryzującej się wąskim ostrzem, osadą bez wąsów i obuchem często zaopatrzonym w tępo uformowany młotek. Przedstawione przez nich analogie z terenu Słowacji, w tym liczny materiał pochodzący ze skarbów przedmiotów żelaznych - m. in. ze skarbu z miejscowości Vršatecké Podhradie,³⁶ dotyczą wyraźnie typu II wg J. Poulika i A. Rutkaya a Id wg A. Nadolskiego, czyli czekanów z wąsami. Nie odpowiadają one wyglądem czekanom z Kurdwanowa, Radymna i Zawady Lanckorońskiej.

Bezpośrednich analogii z terenu Polski nie udało się odnaleźć. Brak ich także na Rusi. Identyczną formę posiada natomiast czekan znaleziony w Carsdorf-Pegau nad Elsterą, stanowiący wyposażenie wczesnośredniowiecznego grobu słowiańskiego z X/XI w.³⁷ Zbliżone okazy odnotowano również w inwentarzach grobowych na chorwackim cmentarzysku Biskupija-Crkvina z VIII-IX w.³⁸ oraz stanowiskach Car Asen i Pliszka w Bułgarii, datowanych na X-XI w.³⁹ Jakkolwiek analogiczny materiał pochodzi z zupełnie innych stanowisk, to datowanie zespołu z Krakowa-Kurdwanowa właściwie nie ulega przy tym zmianie.

Do odmiany Id należą czekany o wąskim ostrzu, często wyciągniętym w podciętą brodę, których obuch zakończony jest czworokątnym lub okrągłym w przekroju młotkiem. A. Nadolski datował je na X w. i jak słusznie zauważył, na terenie ziem polskich tego typu forma broni obuchowej pojawiła się w wyniku ożywionych kontaktów z Wielkimi Morawami⁴⁰.

Za najstarszy egzemplarz tej odmiany na terenie Małopolski uważany jest czekan z grodziska w Chodliku, stan. 4 (nr kat. 4, ryc. 5: 3). Znaleziono go w IV

poziomie osadniczym, datowanym na okres pomiędzy końcem VIII a połową IX w.⁴¹ Łączenie opisywanych egzemplarzy z wpływami z terenu Wielkich Moraw nie jest jedyną możliwą interpretacją, gdyż forma ta jest już spotykana na stanowiskach awarskich a później staroęgierskich⁴² a także na terytorium Rusi. Samo datowanie zabytku z Chodlika skłania jednak do pozostania przy „tezie” wielkomorawskiej.

Drugi egzemplarz o cechach typu Id pochodzi z grodziska „Fajka” w Trepczy koło Sanoka (nr kat. 72, ryc. 5: 4) i wchodził on w skład wczesnośredniowiecznego skarbu przedmiotów żelaznych odkrytego na majdanie grodziska. Czekan posiada czworokątną osadę, częściowo uszkodzoną, pierwotnie zaopatrzoną w wąsy. Obuch ukształtowany w formie czworobocznego, tępo uciętego i lekko rozszerzającego się przy końcu młotka. Ostrze czekana jest wąskie, proste, lekko ścięte w dolnej części, z zaznaczoną i wyraźnie podciętą brodą. Szyjka żeleźca jest wąska i zarazem krótka, poszerza się w kierunku ostrza. Czas zdeponowania skarbu określono na 2 poł. IX-pocz. X w.⁴³

Do opisanej odmiany zaliczamy również dwa luźno znalezione egzemplarze. Pierwszy, z okolic Krasnegostawu (nr kat. 39, ryc. 5: 5), posiada niskie wąsy oraz słabo wykształcony młotek a całość sprawia dosyć masywne wrażenie. Datować go można w oparciu o analogie na IX-X w. Zabytek drugi znaleziony w miejscowości Łąki-Byki koło Osuch (nr kat. 43) posiada bardziej smukłą sylwetkę za sprawą silniej „wyciągniętych” wąsów i wyraźnie podkreślonego, czworokątnego, młotka. Datujemy go podobnie, czyli na IX-X w. Interesujący jest fakt, że oba czekany pochodzą ze wschodniej części Małopolski.

Kształt żeleźca opisanych okazów jest identyczny z formą czekanów typu I wg J. Poulika (tzw. bradatica)⁴⁴, który jako pierwszy wydzielił je w materiale morawskim. Typ ten stanowi najbardziej

³⁴ P. A. Nowakowski, *Analiza archeologiczna...*, s. 17, nr kat. 9.

³⁵ J. Polewski, J. Rodak, *Frühmittelalterlicher Hortfund mit eisengegenständen von Kraków Kurdwanów*, AAC, t. XXXVI, 2001, s. 60-61.

³⁶ A. Bartošková, *Slovanské depoty železných...*, s. 19, 39, 59, Ryc. 7B: 9, 13B: 2, 18B: 5.

³⁷ I. Heindel, *Äxte...*, s. 27-28 ryc. 12: a.

³⁸ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7.-9. Stoljeća*, Zagreb 1980, s. 102, tabl. XXXVIII: 4, 6.

³⁹ Określone jako typ 7B wg V. Yotowa, por. V. Yotov, *V'or 'ženieto...*, s. 100, Tab. 16, tabl. LII: 608, 609.

⁴⁰ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 41-42.

⁴¹ A. Gardawski, *Chodlik. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970, s. 44, 109, datowanie metodą C¹⁴ dało wynik 810±30 lat.; Por także S. Hoczyk, *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego stanowiska IV w Chodliku, pow. Opole Lubelskie*, Spr. Arch., t. XX, s. 308, 309.

⁴² C. Bálint, *Die Archäologie der Steppe. Stepenwölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis. Zum 10. Jahrhundert*, Wien-Köln 1989, ryc. 68: 8.

⁴³ J. Ginalska, *Wczesnośredniowieczne depozyty przedmiotów żelaznych z Grodziska „Fajka” w Trepczy koło Sanoka*, Spr. Arch., t. XLIX, 1997, s. 227-228, 237; J. Ginalska, P. N. Kotowicz, *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszczce” w Trepczy, pow. Sanok*, stan.2, MSROA, t. XXV, 2004, s. 193 i przypis 10.

⁴⁴ J. Poulik, *Staroslovanska...*, s. 33-34, tabl. LIII: 9, LVII: 2, LXII: 10.

rozpowszechnioną formę w IX wiecznej kulturze wielkomorawskiej, przeżywającą się jeszcze w wieku X. Cechą charakterystyczną tego typu czekanów jest wyodrębniony młotek oraz silnie podcięta broda. Są one tak popularne na terenie Wielkich Moraw, że traktuje się je jako wytwór typowy dla tych terenów, jednakowoż forma ta znana była już wcześniej z cmentarzysk awaro-słowiańskich z VII-VIII w.⁴⁵ Analogiczne okazy tego typu znalezione na ziemiach polskich są efektem oddziaływań południowych (głównie morawskich). Należy do nich m. in. egzemplarz z Popęszyc na Śląsku, który być może pochodzi jeszcze z okresu przedwielkomorawskiego (VII-VIII w.)⁴⁶. Dwa takie czekany znaleziono na Mazowszu. Są to egzemplarze z Czerchowa⁴⁷ oraz miejscowości nieznanej na Mazowszu Płockim. Ich chronologia jest nieco późniejsza, obejmuje bowiem raczej X w.⁴⁸ Jeden okaz znaleziono aż na północy Polski w Bardach (VIII/IX-2 poł. IX w.)⁴⁹. Najnowszym znaleziskiem jest, odkryty wraz z ostrogą oczkowatą, czekan z osady w Barkowicach Mokrych koło Sulejowa, datowany na IX w.⁵⁰

Na Słowacji czekany o ostrzu z brodą i osadzie z wąsami tworzą typ I wg A. Ruttkaya w odmianach A-C wyróżnionych głównie ze względu na kształt osady⁵¹. Wg A. Bartoškovéj określane są one jako typy IVAa i IVAb⁵². Dobrą analogią do analizowanych czekanów

małopolskich jest zabytek typu IVAa wchodzący w skład skarbu żelaznego z Mikulčic I, datowany na 2 poł. IX-pocz. X w.⁵³ Inne analogie z terenu Moraw są na tyle liczne, że wystarczy wymienić duży zbiór czekanów odkrytych na stanowiskach Brno-Malomerice (1 poł. IX w.), Hluk (2 poł. IX-1 poł. X w.), Stražnice (1 poł. IX w.), Blučina oraz Mikulčice-Klášteřisko (2 poł. IX w.) i Břeclav-Pohansko⁵⁴. Na Słowacji najbardziej zbliżone wyglądem egzemplarze pochodzą m. in. z miejscowości Besa oraz Dvorniky⁵⁵ czy Vratecke Pohradie, datowane na koniec IX i pocz. X w.⁵⁶ W dużej ilości okazy tego typu występują również na terenie dzisiejszej Austrii, głównie w morawskich grobach z IX-X w.⁵⁷ Podobną chronologię wykazują bułgarskie zabytki z Dobricka i Okorszi⁵⁸. Natomiast jednym z najbardziej na wschód wysuniętych znalezisk tego rodzaju jest zabytek pochodzący z cmentarzyska w Gniezdowie z początku X w.⁵⁹

Pomimo tak wyraźnych analogii z terenu na południe od łuku Karpat, istnieje możliwość, że zarówno czekan z Chodlika jak i Trepczy zostały wykute w miejscowych warsztatach kowalskich. Żeleźce z Chodlika odkute zostało ze zwykłego żelaza o dużej zawartości fosforu (ruda darniowa) i następnie słabo obrobione cieplnie⁶⁰. Podobne wyniki dała analiza metaloznawcza okazu z Trepczy, według której, wykonany on został z dwóch kawałków żelaza fosforowego⁶¹, a więc również w jednej z prostszych technik kowalskich. Oba okazy mogły więc z powodzeniem

⁴⁵ J. H a m p e l, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig 1905, t. I, s. 86, ryc. 103; K. W a c h o w s k i, *Ziemia polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej*, PA, t. 29, 1981, s. 154-155; J. E i s n e r, *Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště*, Bratislava 1952, ryc. 51: 6, 107: 14.

⁴⁶ W. S a r n o w s k a, *Topory wczesnośredniowieczne...*, s. 501-504, ryc. 9; K. W a c h o w s k i, *Ziemia polskie...*, s. 155, ryc. 3: a. Tak wczesne datowanie zabytku z Popęszyc krytykuje M. Dulnicz. Według niego zabytek ten jest charakterystyczny raczej dla 2 poł. VIII-pocz. X w. Por. M. D u l i n i c z, *Problem datowania grodzisk typu Tornow i grupy Tornow-Klenica*, AP, t. XXXIX, z. 1-2, 1994, s. 40.

⁴⁷ J. K a m i Ń s k a, *Gród w Czerchowie w świetle wykopalisk*, PA, t. 9, z. 2-3, 1953, s. 409, ryc. 9; K. W a c h o w s k i, *Ziemia polskie...*, s. 155, ryc. 3:d.

⁴⁸ K. W a c h o w s k i, *Ziemia polskie...*, s. 155, ryc. 3: e; A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 160, 174, tabl. XIII: 3.

⁴⁹ W. Ł o s i Ń s k i, *Sprawozdanie z badań archeologicznych ekspedycji wykopaliskowej IHKM PAN w Świelubiu i Bardach pow. Kołobrzeg w 1962 r.*, Spr. Arch., t. XVI, 1964, s. 163, ryc. 1; P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, AAL, nr 48, Łódź 2002, s. 53, tabl. XII: 2.

⁵⁰ M. G ó r a, *Osada otwarta z okresu wpływów rzymskich i wczesnośredniowieczna osada obronna w Barkowicach Mokrych koło Sulejowa*, PiMMAiEŁ, S.A., t. 42, 2004, s. 472, tabl. XLII: 1.

⁵¹ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 306, ryc. 42.

⁵² A. B a r t o š k o v á, *Slovanské depoty železných...*, s. 6, ryc. 1.

⁵³ Ibidem, s. 26-27, 79, ryc. 9: 24.

⁵⁴ B. D o s t á l, *Slovanská pohřebiště...*, s. 117-118, tabl. IX: 8; s. 126-128, tabl. XV: 2, 10; s. 175-177, tabl. LI: 1, 3, LII: 16; J. P o u l i k, *Staroslovanska...*, s. 333-34, tabl. LIII: 2, LVII: 2; Z. K l a n i c a, *Mikulčice-Klášteřisko*, „Památky Archeologické”, t. LXXVI, z. 2, 1985, ryc. 14: 13; 15: 25; 22: 9, 12; 23: 2, 3; 24: 2; F. K a l o u s e k, *Břeclav-Pohansko. Velkomoravské pohřebiště u kostela*, Brno 1971, ryc. 148: 6, 174; 21, 221: 2, tabl. 37: 1, 5, 6.

⁵⁵ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, s. 131, ryc. 21:1; 143, ryc. 21:2.

⁵⁶ A. B a r t o š k o v á, *Slovanské depoty železných...*, s. 20, 58-59, ryc.: 18B: 4; 7B: 10; A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, ryc. 22: 3.

⁵⁷ H. F r i e s i n g e r, *Waffenfunde des neunten und zehnten Jahrhunderts aus Niederösterreich*, AA, t. 52, 1972, s. 43-48, ryc. 2-5, 7-9.

⁵⁸ V. F o t o v, *V'or'ženieto...*, s. 91, ryc. 43, tabl. XLVI: 553, 555, 556.

⁵⁹ V. B. P e r c h a v k o, *Zapadnoslavjanskije elementy vranesrednevekovoj kulture meždureč' a Dnepra i Nemana*, „Kratkie Soobščenija”, vyp. 187, 1985, s. 30-31, ryc. 1: 3.

⁶⁰ J. P i a s k o w s k i, *Badania metaloznawcze przedmiotów żelaznych i żuźla z wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych w Chodliku*, woj. Lublin, Spr. Arch. t. XLI, 1990, s. 263, 267, 269.

⁶¹ J. G i n a l s k i, *Wczesnośredniowieczne depozyty...*, s. 235.

zostać wykonane w miejscowym warsztacie kowalskim. Tym niemniej stanowią (jako import lub naśladownictwo) wyraźny ślad wpływów Państwa Wielkomorawskiego na tereny na północ od łuku Karpat.

Odmienny wygląd posiada egzemplarz pochodzący z domniemanego grobu Węgra, odkryty w Czechowicach koło Gliwic (nr kat. 6, ryc. 5: 6). Wraz z czekaniem znaleziono szablę starowęgierską. Zabytek ten, dziś już zaginiony, posiadał długie i wąskie ostrze, oraz osadę zaopatrzoną w trójkątne wąsy i obuch zaopatrzone w kwadratowy w przekroju młotek. Przez A. Nadolskiego zaliczony został w poczet czekanów typu Id (mimo iż nie posiada wyraźnie zaznaczonej brody), zaś w oparciu o chronologię szabli w typie starowęgierskim, datowany na X w.⁶²

Ogólny kształt żelazca zabytku z Czechowic skłania do zaliczenia go do typu II toporów wg J. Poulika⁶³, który pojawia się już na cmentarzyskach awaro-słowiańskich i przechodzi do inwentarza form wielkomorawskich⁶⁴. Jako analogie można podać czekany, przynależne jeszcze kulturze awaro-słowiańskiej, pochodzące m. in. ze stanowisk Devínska Nová Ves⁶⁵, Zlutawa, Želovce oraz Sturovo⁶⁶. Z okresu morawskiego pochodzą czekany z miejscowości Zbehy (IX-X w.)⁶⁷ i Žabokreky (VIII-pocz. IX w.)⁶⁸ na Słowacji oraz Semice (VIII-IX w.)⁶⁹, Drzovice (IX-X w.), Luhacovice (IX w.) i Břeclav-Pohansko na Morawach⁷⁰. Egzemplarze tego typu znaleziono również na terytorium Bułgarii na grodzisku w Styrmien (VIII-XI w.), Presławiu i Nowej Czernie (X w.)⁷¹.

Na podstawie wyżej omówionych zabytków, możemy postulować podział typu Id na dwie podgrupy,

tak jak już to uczynił P. Świątkiewicz dla materiałów zachodniopomorskich⁷². Do odmiany Id₁ odpowiadał typowi I wg J. Poulika i A. Ruttkaya zaliczylibyśmy zatem egzemplarze z Chodlika, Trepczy, Łąk-Byków oraz Krasnegostawu, natomiast do odmiany Id₂, odpowiadającej typowi II wg J. Poulika i A. Ruttkaya, okaz z Czechowic. Wyraźnie również rysuje się granica czasowa użytkowania tego typu czekanów (Id₁ oraz Id₂) w Małopolsce, która obejmuje okres od końca VIII po X w.

Krótkiego komentarza wymaga sprawa określenia typu, omawianych poniżej, dwóch zabytków. Klasyfikacja A. Nadolskiego nie zawiera takiej odmiany wśród czekanów, a oznaczenie ich jako typ II wg A. N. Kirpičnikova, może być powodem mylenia go z typem II A. Nadolskiego (topory o wachlarzowatym ostrzu). Trudno także postulować dodanie nowej odmiany do typu I wg A. Nadolskiego, ponieważ został on już rozbudowany przez M. Głoska dla materiałów późnośredniowiecznych. Postulujemy zatem o zaliczenie go do podgrupy 3 odmiany d typu I, do której ze względu na kształt żelazca jest najbardziej zbliżony. Stąd też określamy je jako typ Id₃.

Należą do niego dwa zabytki, o formie niespotykanej nigdzie indziej w Polsce. Zostały one odkryte w Przemyślu i Krakowie. Czekan z Przemyśla (nr kat. 62, ryc. 5: 8) znaleziono w bogato wyposażonym grobie nr 6, na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku starowęgierskim m. in. wraz z dwoma strzemionami, wędzidłem i fragmentem łuku⁷³. Czekan ten o długości 15,2 cm, ma owalną osadę, pozbawioną wąsów i kapturka. Osada przechodzi w krótką szyjkę, która z kolei rozszerza się ku górze i dołowi, tworząc szerokie, trapezowate, o prostej krawędzi tnącej ostrze. Młotek czekana, jeżeli można tu użyć takiego określenia, ma postać wąskiego, symetrycznie rozszerzającego się ostrza, o długości około 5 cm. Cmentarzysko, na terenie którego znaleziono powyższy czekan datowane jest na I poł. X w.⁷⁴

Analogiczny zabytek odkryto we wczesnośredniowiecznym grobie wojownika w Krakowie przy ul. św. Tomasza, gdzie spoczywał przy lewej ręce zmarłego (nr kat. 29, ryc. 5: 7). Autorzy publikujący znalezisko datują je na 2 poł. X, względnie początek XI w., wiążąc jednocześnie z zajęciem Krakowa przez

⁶² A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 68, 160-161.

⁶³ J. Poulik, *Staroslovanska...*, s. 33.

⁶⁴ K. Wachowski, *Ziemia polskie...*, s. 155.

⁶⁵ J. Eisner, *Devínska Nová...*, s. 127, 132, ryc. 64: 2, 73: 6; por. także C. Bálint, *Die Archeologie...*, ryc. 68: 8.

⁶⁶ K. Wachowski, *Ziemia polskie...*, s. 155, ryc. 4: a, b; Z. Čiliňská, *Frühmittelalter Gräberfeld in Želovce*, „Archaeologica Slovaca”, t. 5, red. B. Chropovský, Bratislava 1973, tabl. CXVI: 1; także, *W kwestii pobytu Awarów w Karpatach słowackich*, AAC, t. IV, 1964, z. 1-2, s. 167, tabl. IV: 4.

⁶⁷ A. Ruttkaya, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, s. 190, ryc. 22: 6.

⁶⁸ D. Biáleková, *Osadnictwo słowiańskie nad środkowym Wagiem i górną Nitrou*, AAC, t. IV, z. 1-2, 1964, s. 190, tabl. III: 6-7.

⁶⁹ A. Bartošková, *Slovanské depoty železných...*, s. 50-51, ryc. 16A: 5.

⁷⁰ B. Dostál, *Slovanská pohřebiště...*, s. 124, tabl. XIV: 13; s. 141-142, tabl. XXVI: 1, 2; F. Kaloúsek, *Břeclav-Pohansko...*, ryc. 147: 4, 246: 11, tabl. 37: 2, 4.

⁷¹ Z. Kurnatovská, *Elementy uzbrojenia i uporządkowania jeździeckiego z wczesnośredniowiecznego grodziska w Styrmien w Bułgarii*, Sl. Ant., t. XX, 1973, s. 93, ryc. 2: 8.

⁷² P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 52-53.

⁷³ A. Koperski, *Cmentarzysko „staromadziarskie” w Przemyślu*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 29, 1982, s. 262-263, tenże, *Przemyśl*, [w:] *A Honfoglaló Magyarorságra*, red. I. Fodor, Budapest 1996, s. 446, tabl. 5: 3.

⁷⁴ A. Koperski, *Cmentarzysko...*, s. 264.

Mieszka I przed 990 r.⁷⁵ Pozostaje jednak pytanie z użytkownika jakiego pochodzenia łączyć należy powyższe znalezisko? Z pobliskiego Krakowa-Okolu pochodzi węgierskie okucie pasa⁷⁶. Natomiast wspomniane przez autorów opracowanie antropologiczne wykazuje, że analiza czaszki zmarłego pozwala antropologom zaliczyć ją do kategorii spotykanych na terenach Europy wschodniej⁷⁷. Czekany tego rodzaju również występują częściej na terenie Rusi niż Węgier (por. niżej). Mamy więc tutaj do czynienia albo z pochówkiem Węgra lub raczej z grobem wojownika ruskiego wchodzącego w skład drużyny Mieszka I.

Tego rodzaju czekany, które A. N. Kirpičnikov sklasyfikował jako typ II, znane są z dość licznych znalezisk (26 egzemplarzy) z terenu dzisiejszej Rosji. Określane są tam mianem czekanów o trapezowatym ostrzu lub czekanów „dwusiecznych”. Znaleziska ich pochodzą zarówno z północnej Rosji – Stara Ładoga jak i z Kijowa. Występują także na Kaukazie (maksymalny zasięg południowy) jak i w Baszkirii (maksymalny zasięg wschodni). Okres ich stosowania określany jest na X-pocz. XI w.⁷⁸ Spotykane są także w Szwecji (Birka), na Węgrzech (6 sztuk, np. Bihar, Demecser, Somotor) i Litwie⁷⁹.

Według A. N. Kirpičnikova Ruś była pośrednikiem w rozprzestrzenianiu się tego typu toporów na zachód i południe Europy⁸⁰. Podobną tezę reprezentuje A. Ruttkay, który czekany „dwusieczne” na Słowacji (określone przez niego jako typ IVC) wiąże z oddziaływaniami węgierskimi w X w.⁸¹ Z poglądami rosyjskiego badacza zgadza się L. Kovács, który czekany o podwójnym ostrzu (typ IA i B wg L. Kovácsa) znane z terenu Węgier określa jako wywodzące się ze wschodu⁸². Niewątpliwie sama forma wywodzi się ze wschodu, i jej rozprzestrzenienie na terytorium Słowacji a także Małopolski łączyć należy z oddziaływaniami węgierskimi lub ruskimi w X w. Nielicznie zabytki tego rodzaju występują także w Bułgarii (typ IVB wg V. Yotowa) gdzie datuje się je na X-XI w.⁸³

Podsumowując, możemy stwierdzić, że czekany jako forma *stricte* bojowa, w różnych swych odmianach, w Małopolsce były stosowane od 2 poł. VIII do XIII w.

Topory

Typ II

Do typu II należą topory o ostrzu symetrycznym, wachlarzowato rozszerzonym, czasem zaopatrzonym w zawieszkę. Osada jest słabo zaznaczona i posiada niewielkie wąsy, brak jest kapturka. Niektóre egzemplarze, zwłaszcza północnoeuropejskie, posiadają bogate zdobienie⁸⁴.

Z terenu Małopolski znamy jedynie jeden egzemplarz takiego topora, w dodatku jest on uszkodzony. Znaleziono go na cmentarzysku szkieletowym w Końskich, w grobie nr 70 z 2 poł. XI w. (nr kat. 21, ryc. 6: 1), który interpretuje się jako pochówek wojownika konnego. Spoczywał on przy nogach zmarłego wraz z toporem typu Va i parą ostróg typu II: 1 wg Z. Hilczerrówny. Jego ostrze wyraźnie rozchyła się ku górze i ku dołowi a osada zaopatrzona jest w dwie pary wąsów.

Topory typu II wg A. Nadolskiego powszechnie uważane są za formy pochodzenia skandynawskiego. Tak interpretował je A. Nadolski⁸⁵, podobnie czyni W. Sarnowska⁸⁶ oraz J. Żak⁸⁷. J. Petersen oznacza je jako typ M i datuje na koniec okresu wikingów. W Europie północnej stanowiły one najpopularniejszą formę broni obuchowej, z terenu Finlandii znanych jest z ponad 70 egzemplarzy⁸⁸. Topór z cmentarzyska w Końskich jest (obok zabytku z Nakła z XI-XII w.)⁸⁹ jednym z najbardziej na południe wysuniętych znalezisk tego typu nie tylko w Polsce ale i w Europie. Prócz dwóch wymienionych powyżej egzemplarzy znaleziono je jeszcze na 9 innych cmentarzyskach w Polsce. Za najstarsze uznaje się znaleziska z wielkopolskich cmentarzysk w Skokówku i Luboniu pod Poznaniem datowanych przez M. Karę na 2 poł. -kon. X-1 poł. XI w.⁹⁰ Nieco

⁸⁴ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 43.

⁸⁵ Ibidem, s. 43.

⁸⁶ W. S a r n o w s k a, *Topory...*, s. 499-500.

⁸⁷ J. Ż a k, *Materiały o studiów nad kontaktami wschodniopomorsko-skandynawskimi w X-XI wieku – broń skandynawska*, Pom. Ant., t. II, 1968, s. 300-310.

⁸⁸ J. P e t e r s e n, *De norske vikingesverd...*, s. 46-47, ryc. 44-45; E. K i v i k o s k i, *Die Eisenzeit Finnlands*, cz. II, Helsinki 1951, s. 119, tabl. 106: 821.

⁸⁹ W. S a r n o w s k a, *Topory...*, s. 499, ryc. 5; A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 166-167, nr kat. 90.

⁹⁰ M. K a r a, *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*, [w:] *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny zachodniej*, red. L. Leciejewicz, Wrocław-Warszawa 1991, s. 111, 114-115; T. K u r a s i Ń s k i, *Topory typu M w grobach na terenie Polski wczesnośredniowiecznej - próba oceny znalezisk*, [w:] *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2005, s. 199-225.

⁷⁵ M. i R. M y s z k a, *Wczesnośredniowieczny grób wojownika odkryty w Krakowie*, Spr. Arch., t. LII, s. 365-366.

⁷⁶ J. P o l e s k i, *Kontakty interregionalne...*, s. 59, ryc. 7: 2.

⁷⁷ M. i R. M y s z k a, *Wczesnośredniowieczny grób...*, s. 359.

⁷⁸ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, ryc. 6, s. 30, 35, 104-107, tabl. XII: 1-6; XVII: 2, XVIII: 1, 4.

⁷⁹ P. P a u l s e n, *Axt und Kreuz...*, ryc. 12: 1-3; L. K o v á c s, *Die Waffen der Landnehmenden...*, s. 248-249, tabl. 3: 1; 4: 1-5.

⁸⁰ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe...*, t. 2, s. 35.

⁸¹ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 307, 310, ryc. 42.

⁸² L. K o v á c s, *Die Waffen der Landnehmenden...*, s. 248-249, tabl. 3: 1; 4: 1-5.

⁸³ V. Y o t o v, *V'or ženieto...*, s. 97-98, ryc. 51; tabl. L: 581, 582.

młodsze wydają się być okazy z Mazowsza i Polski centralnej datowane głównie na XI w. jak np. Psary⁹¹, Blichów, Turów i Korzybie Wielkie⁹². Najświeższe odkrycie pochodzi ze Szczecina-Podzamcza i jego chronologię udało się precyzyjnie określić na podstawie badań dendrochronologicznych stanowiska na lata 980-990⁹³. Natomiast na 2 poł. X-1 poł. XI w. mogą być datowane cztery egzemplarze z Ostrowa Lednickiego⁹⁴.

Na terenie Rusi topory o takim kształcie występują głównie w jej północnej części (typ VII wg A. N. Kirpičnikova) a ich występowanie jest czytelne w materiale archeologicznym od 2 poł. X do XIII w.⁹⁵ Większą popularnością cieszyły się jednak na ziemiach zamieszkiwanych we wczesnym średniowieczu przez plemiona bałtyjskie, skąd znamy ponad 200 okazów. Na podstawie znalezisk grobowych datowane są one na XI-XII w., ale występują na tym obszarze jeszcze w wieku XIII już jako efekt lokalnej produkcji⁹⁶. Podobnie datowany jest zbiór inkrustowanych srebrem toporów z Finlandii⁹⁷ oraz Estonii⁹⁸. Okazy tego typu znane są też z obszaru słowiańszczyzny połabskiej, jak np. 2 egz. z grodziska w Teterow, datowane na XI-XII w. czy Schwaban (XI w.) i Volksdorf (XI-XII w.)⁹⁹. Topory bojowe o

wachlarzowatym ostrzu pojawiły się w Skandynawii około połowy X w. (np. Birka¹⁰⁰) ale zasadniczo ich występowanie obejmuje okres przypadający na koniec X i XI w. W przeciągu XI stulecia rozprzestrzeniły się po całej Europie, na zachodzie sięgając aż po tereny dzisiejszej Anglii, Irlandii i Francji¹⁰¹.

Typ IV

Do typu IV A. Nadolski zaliczył topory o wąskim ostrzu i różnorodnie uformowanej osadzie, wydzielając wśród nich 5 podtypów (IV a-e). Z terenu Małopolski znane mu były wówczas jedynie dwa egzemplarze, pochodzące z grobów 42 i 170 na cmentarzysku w Końskich. Dziś ich liczba wynosi 25¹⁰² zabytków zachowanych w całości oraz 3 fragmentarycznie. Omawiany zbiór zawiera większość odmian wyróżnionych przez A. Nadolskiego.

Odmiana IVa charakteryzuje się wąskim ostrzem ze smukłą szyjką i osadą zaopatrzoną w wysoki kapturek oraz różnej wielkości wąsy. Z cmentarzyska w Końskich pochodzą dwa egzemplarze spełniające kryteria wydzielenia tej odmiany. Pierwszy z nich wchodził w skład wyposażenia jednego z najbogatszych grobów, nr 170, określanego jako grób wojownika konnego (nr kat. 26, ryc. 6: 2). Znalezione go wraz z mieczem typu X („iks”), parą ostróg typu II: 2 wg Z. Hilczarówy i dwóch grotów włóczni typu V wg A. Nadolskiego. Żeleźce topora o wąskim, symetrycznie rozszerzającym się ostrzu, zaopatrzonym w zawieszkę spoczywało przy prawym kolanie zmarłego i ostrzem skierowane było na zewnątrz. Owalna osada topora zaopatrzonego jest zarówno w wąsy, jak i w długi kapturek. Drugi z okazów znaleziono w grobie nr 42 (małego chłopca), przy prawym kolanie zmarłego (nr kat. 17, ryc. 6: 3). Półokrągłe ostrze topora jest wachlarzowato rozszerzone i zaopatrzone w zawieszkę. Jego szyjka odznacza się znaczną smukłością. Osada charakteryzuje się wydatnym kapturkiem, lecz nie posiada wąsów. Mimo to słusznie bywa on określany

⁹¹ T. Trębaczkiwicz, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Psary, pow. Piotrków Trybunalski*, PiMMA-iEL, S.A., t. 9, 1963, s. 138, 145, tabl. VII: 3.

⁹² T. Kurasinski, *Topory typu M...*, tam też pełne i kompetentne zebranie oraz omówienie zabytków z cmentarzysk polskich.

⁹³ E. Wilgocki, *Szczecin-Podzamcze. Kwartał 5. Wstępne wyniki badań z lat 1997-2001*, [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, red. H. Paner, M. Fudziński, vol. 2, Gdańsk 2003, s. 155, ryc. 15: 3.

⁹⁴ J. Górecki, *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań 2001, s. 140, 142, 178, nr kat. 137-140, ryc. 87: 2, 10, 11.

⁹⁵ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 39, 110, 122-123, tabl.: XV: 1-5; XXII: 1.

⁹⁶ V. Kazakevičius, *Topory bojowe typu M. Chronologia i pochodzenie na ziemiach Bałtów*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, red. Z. Kurnatowska, t. 2, Wrocław 1996, s. 233-237, ryc. 1, 3, 5-7; V. I. Kulakov, *Drevnosti prussov VI-XIII vv.*, „Arheologia SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov”, Moskva 1990, s. 32, tabl. XXV: 12, XXVIII: 5, XXIX: 2, XXXIX; E. S. Mugurevič, *Vostočnaja Latvija i sosednie zemli v X-XIII vv. Ēkonomiceskie svjazi s Rus’ju i drugimi territorijami. Puti soobščenia*, Riga 1965, s. 44, tabl. VII: 6.

⁹⁷ E. Kivikowski, *Die Eisenzeit...*, s. 18-19, 40, ryc. 821, 1115; J. Leppäaho, *Späteisenzeitliche Waffen aus Finnland*, Helsinki 1964, s. 130, tabl. 63; S. I. Kockurina, *Drevnjaja Korela*, Leningrad 1982, s. 23, ryc. 5: 7.

⁹⁸ J. Selirand, *Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.-13. sajand)*, Tallin 1974, s. 92, tabl. IV:3; V. Kazakevičius, *Topory bojowe...*, s. 238.

⁹⁹ I. Heindel, *Äxte...*, s. 34, Abb. 15: a; W. Unwerzag, E. Schuldt, *Teterow. Ein slawischer Burgwall in Mecklenburg*, Berlin 1963, s. 32, 106, tabl. 30: c, d; J. Herrmann, P. Donat, *Corpus Archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik 7. Bis*

12. Jahrhundert, t. I, 1973, s. 138, nr 16/13, il. 4, 5 (dalej cytowane jako *Corpus...*); *Corpus...* 1979A, s. 302, nr 47/87, il. 2.

¹⁰⁰ P. Hallinder, *Streit- und Arbeitsäxte*, [w:] Birka II: 2. *Systematische Analysen der Gåbefunde*, G. Arwidsson (red.), Stockholm 1986, s. 46-47.

¹⁰¹ J. Petersen, *De norske vikingesverd...*, s. 46-47, ryc. 44-45; A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 39; M. Wheeler, *London and the Vikings*, [w:] *London Museum Catalogues*, nr 1, Londyn 1927, s. 18, 25-26, ryc. 3-4, 9:3; P. Paulsen, *Axt und Kreuz...*, s. 15, 70, ryc. 5, 28; H. Arbmán, N. O. Nilson, *Armes Scandinaves de l'époque Viking en France*, „Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum”, 1967-1968, s. 166, 174, 200, ryc. 4, 13.

¹⁰² Do tej liczby należy doliczyć zabytek z miejscowości Hołdowiec, gm. Kazimierza Wielka, należący do odmiany IV a wg A. Nadolskiego i datowany na XI w., por. A. Tyńciec-Kępińska, (red.), *Katalog...*, nr kat. 174, s. 325.

jako typ IVa, gdyż do tej odmiany jest on najbardziej zbliżony swym wyglądem. Chronologię cmentarzyska a więc i toporów określono na 2 poł. XI w.¹⁰³

Kolejny topór omawianej odmiany znaleziono w wyposażeniu grobu nr 5, przy prawej nodze zmarłego, na starowęgierskim cmentarzysku w Przemyślu, ul. Rycerska 9a. Omawiany egzemplarz charakteryzuje się bardzo smukłą formą całego żelezca. Ostrze jest bardzo wąskie (4 cm) i przechodzi w wąską (1 cm) i smukłą szyjkę. Osada zaopatrzone jest w kapturek i wąsy. Chronologia cmentarzyska została określona na 1 poł. X w. (nr kat. 61, ryc. 6: 4). Następny zabytek pochodzi z Kakowa-Kurdwanowa, stan. 9 i wchodził w skład licznego skarbu przedmiotów żelaznych, wraz z trzema czekanami typu Ic, zdeponowanego między IX a XI w. (nr kat. 35, ryc. 6: 7).

Do tej odmiany zaliczony został również luźno znaleziony topór, znajdujący się w prywatnej kolekcji w Lublinie, a pochodzący z południowych okolic Krasnegobrodu (nr kat. 38, ryc. 6: 5). Datować go można na XI w. Podobnie określiliśmy także chronologię luźno znalezionego egzemplarza, który przechowywany jest w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej (nr kat. 47, ryc. 6: 6).

Z pewnym prawdopodobieństwem do odmiany a tegoż typu zaliczyć można częściowo zachowany topór znaleziony na wczesnośredniowiecznej osadzie w Nowej Hucie-Mogile, stan. 1c (nr kat. 5A, ryc. 10: 6). Fragment, który dotrwał do naszych czasów składa się z osady wraz z większą częścią szyjki. Osada pierwotnie miała w górnej i dolnej części wąsy i kapturek, nie zachowany w części górnej. Natomiast szyjka jest dość długa i nieznacznie rozszerza się przechodząc w ostrze. Ogólny kształt ostrza, wąskiego symetrycznie rozszerzającego się, oraz osada topora zaopatrzone w wąsy i kapturek może świadczyć o przynależności do odmiany a typu IV. W przypadku typu Va, przy tak zachowanym fragmencie powinna już być widoczna wyciągnięta w dół broda. Autorka publikująca znalezisko, określiła jego chronologię na koniec X-pocz. XI w.¹⁰⁴ Zaważyło na tym zbyt późne datowanie ostrogi o zaczepach płytkowo-nitowych (wielkomorawskiej w typie karolińskim), określonej mylnie przez autorkę jako typ II:1 wg Z. Hilczerówny. Ostrogę z Nowej Huty Mogiły należy zaliczyć zdecydowanie do ostróg typu VB wg D. Bialekovej,

datowanego na 2 poł. IX-1 poł. X w.¹⁰⁵ I tak też należy interpretować chronologię samego topora.

Dwa fragmenty topora odkryto w trakcie badań grodziska w Szczaworyżu, stan. 1 (nr kat. 8A, ryc. 10: 12). Pierwszy z nich to częściowo zachowana osada z kapturem, fragment drugi to ułamane w połowie długości, wąskie ostrze, o maksymalnej szerokości 5 cm. Jak wykazała analiza metaloznawcza, obie części posiadają identyczną technikę wykonania¹⁰⁶ i wobec tego pochodzą zapewne z tego samego egzemplarza. Na tej to podstawie można próbować określić typ prezentowanego zabytku. Wąskie ostrze i osada zaopatrzone w kapturek skłaniają do zaliczenia także tych fragmentów do typu IVa. Omawiane destrukty znaleziono w obiekcie pochodzącym wg E. Dąbrowskiej ze starszej fazy zasiedlenia grodu, datowanej m. in. sprzączką ostrogi wielkomorawskiej na VII/VIII-2 poł. IX w.¹⁰⁷

Wszystkie cztery publikowane przez A. Nadolskiego okazy odmiany IVa datowane są, na podstawie zabytków przynależnych zespołom z cmentarzysk na XI w.¹⁰⁸ Stosunkowo dobrze reprezentowane są one także we wczesnośredniowiecznym materiale z terenu Rusi. Formy te, określane jako typ III wg A. N. Kirpičnikova, występują w okresie od X po XII w. z tym, że żelezce zaopatrzone w zawieszkę są charakterystyczne raczej dla stuleci XI i XII¹⁰⁹. W początkowym okresie występowania, czyli w X-XI w. topory takie stanowiły przede wszystkim wyposażenie

¹⁰⁵ K. Wachowski, *Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku*, AUL, Folia Archeologica, t. 23, 2001, s. 168; D. Bialekovej, *Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung)* Slov. Arch., t. XXV, z. 1, 1977, s. 136, 138.

¹⁰⁶ J. Piaskowski, *Metaloznawcze badania materiałów żelaznych z wczesnośredniowiecznego grodziska w Szczaworyżu, pow. Busko*, Spr. Arch., t. XXVI, 1974, s. 231.

¹⁰⁷ Np. E. Dąbrowska, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Szczaworyżu, pow. Busko w latach 1965-1966 (rejon: gród właściwy)*, Spr. Arch., t. XXII, 1969, s. 285; tejsze, *Wczesnośredniowieczny gród w Szczaworyżu, pow. Busko Zdrój, w świetle badań 1962-1968*, Spr. Arch. t. XXII, 1970, s. 205. Z takim datowaniem grodziska w Szczaworyżu polemizuje E. Gąssowska, która na podstawie własnych badań tego stanowiska uważa obiekt za jednofazowy i datuje na VII/VIII-X w. Młodsze zabytki łączy natomiast z funkcjonowaniem osadnictwa na ruinach grodu w XI-XII w., por. E. Gąssowska, *Wyniki weryfikacji chronologiczno-kulturowej i funkcjonalnej grodziska w Szczaworyżu, gm. Busko Zdrój w latach 1988/1989*, Peregrinus, t. 3, 1990, s. 9-34. Na IX-X w. datuje grodzisko w Szczaworyżu, J. Polecki, *Wczesnośredniowieczne grody dorzecza Dunajca*, Kraków 2004, s. 430-431.

¹⁰⁸ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 44, 163-74; tabl. XVI: 1.

¹⁰⁹ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, ryc. 6, s. 30.

¹⁰³ J. Gąssowski, *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu*, Mat. Wśr., t. II, 1952, s. 167-168.

¹⁰⁴ R. Hahulska-Ledwos, *Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie-Mogile*, MANH, t. III, 1971, s. 106, 258; tejsze, *Wczesnośredniowieczny skarb żelazny z Mogiły, pow. Kraków*, WA, t. XXVI, z. 3-4, s. 255.

wojowników ruskich, ponieważ większa część pochodzi z kurhanów włodzimierskich i przypisuje im się raczej bojową funkcję (62 egzemplarze określone jako bojowe a jedynie 8 jako robocze)¹¹⁰. Opisywana forma występuje także (aczkolwiek mniej licznie) na Słowacji – typ IIC wg A. Ruttkaya¹¹¹. Na terenie wschodnich Niemiec analogiczny topór pochodzi z Demmin z XI-XII w.¹¹² Jako analogię do egzemplarza z Przemysła podać można serię tego typu toporów z cmentarzysk węgierskich z X w. Z terenu dzisiejszych Węgier są to okazy z Halimba-Cseres (grób 142), Ógyalla-Bagota (grób 3), Székesfehérvár-Rundfunkstation (grób A) oraz Szob-Kiserdő (grób 21)¹¹³, określone przez L. Kovácsa jako typ VIB¹¹⁴. Występujące w strefie nadbałtyckiej egzemplarze są często ornamentowane (platerowane) srebrem, jak np. okazy z Biljarska czy Kokemäki¹¹⁵.

Z zaprezentowanych 6 egzemplarzy z Małopolski, trzy pochodzą z cmentarzysk, w tym dwa z grobów uznanych za pochówki wojowników konnych (Końskie, grób 170; Przemysł, Rycerska 9a, grób 5), co podobnie jak w przypadku zabytków ruskich i węgierskich skłania do interpretowania ich jako okazy bojowe. Niestety nie da się już chyba obecnie utrzymać tezy A. Nadolskiego o miejscowym, tj. słowiańskim pochodzeniu tej odmiany, która podobnie jak wiele innych rodzajów uzbrojenia, swoje pojawienie się w Europie środkowej zawdzięcza Awarom a następnie Węgom.

Odmiana b typu IV toporów o wąskim ostrzu charakteryzuje się występowaniem jedynie wąsów oraz stosunkowo długą i smukłą szyjką.

Topór o takich cechach znaleziony został luźno kilkanaście kilometrów na południe od Tomaszowa Lubelskiego i znajduje się w prywatnej kolekcji w Lublinie (nr kat. 71, ryc. 6: 8). Zabytek ten posiada wąskie, asymetryczne ostrze, dołem wyciągnięte w płasko ściętą brodę. Szyjka topora jest bardzo długa i smukła. Owalna osada zaopatrzona jest w słabo zaznaczone wąsy przechodzące w tulejkowatą osadę. Topory tej odmiany A. Nadolski na podstawie znanych mu dwóch egzemplarzy z Lubonia i Głogówka (Głogowca) datował na XI w.¹¹⁶ W nowszej literaturze

okazy o takich parametrach określane są jako tzw. typ Popęszyce, od topora znalezionej na Śląsku w tej właśnie miejscowości¹¹⁷. Najstarsze jego formy odnaleźć można na obszarze kultury awaro-słowiańskiej¹¹⁸ a później także węgierskiej¹¹⁹. Podkreślano również ich brak w inwentarzu uzbrojenia na terenie Wielkich Moraw¹²⁰, aczkolwiek udało nam się odnaleźć podobny kształtem topór w skarbie przedmiotów żelaznych w miejscowości Pluzna, o wymiarach zbliżonych (długość 21,2 cm) do zabytku małopolskiego¹²¹. Prócz wyżej wymienionych, bliską analogię do omawianego egzemplarza stanowiłby wspomniany wyżej topór z Popęszyc, datowany na okres przedwielkomorawski, czyli VII-VIII w.¹²² Odpowiednikami są również trzy okazy z terenu Słowiańszczyzny Połabskiej, w tym m. in. uszkodzony z grodziska B w Tornow, datowany na okres VIII-1 poł. IX w.¹²³ Na podstawie naszych ustaleń chronologię topora z okolic Tomaszowa Lubelskiego określamy na VIII-IX w.

Specyficzną formę na pograniczu czekanów a toporów o wąskim ostrzu stanowi zespół odkryty w Piotrowinie (nr kat. 50-56, ryc. 6: 10-16). Egzemplarze tego typu odznaczają się znaczną długością 28-36 cm i wąskim, około 5-6 cm, ostrzem. Osada zaopatrzona jest w niezbyt wysokie wąsy i niski kapturek, co sprawia, że najbardziej przypominają kształtem typ IVb. Pomimo, że niektórzy badacze interpretują je jako grzywny siekieropodobne¹²⁴, można wszelako widzieć w nich również broń czy też narzędzie niż tylko formę płacidła. Przemawia za tym starannie uformowane żełżece, a w szczególności osada toporzyska, która w przypadku grzywien jest zaznaczona symbolicznie. Z ziem polskich pochodzi właściwie tylko jedna analogia. Jest nią topór z Jankowic na

¹¹⁷ K. Wachowski, *Ziemia polskie...*, s. 155.

¹¹⁸ Ibidem, s. 155; J. Hampel, *Altertümer des frühen...*, t. I, s. 84, ryc. 93; L. Kovács, *Die Waffen der Landnehmenden...*, s. 249, tabl. 3.

¹¹⁹ J. Hampel, *Altertümer des frühen...*, t. I, s. 84, ryc. 94, 96; Z. Váňa, *Madári a Slované ve svetle archeologických nálezů X.-XII. století*, Slov. Arch., t. II, 1954, tabl. VIII: 2.

¹²⁰ K. Wachowski, *Ziemia polskie...*, s. 156.

¹²¹ A. Bartošková, *Slovanské depoty železných...*, s. 37, ryc. 13B: 3.

¹²² K. Wachowski, *Ziemia polskie...*, ryc. 5: a; W. Sarnecka, *Topory wczesnośredniowieczne...*, s. 501-504, ryc. 8.

¹²³ I. Heindel, *Äxte...*, s. 28-29, 47, ryc. 13: a; J. Herrmann, *Tornow und Vorberg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz*, Berlin 1966, s. 116-117, 122, tabl. 39: f.

¹²⁴ Porównaj E. Zeitz, *Frühmittelalterliche axtförmige Eisenbarren aus Klempolen*, Slov. Arch., t. XXXVI, z. 2, 1988, s. 262-275; tenże, *Wczesnośredniowieczne grzywny siekieropodobne z Małopolski*, Mat. Arch., t. XXV, 1990, s. 142-178; K. Jaworski, *Grody w Sudetach (VIII-X w.)*, Wrocław 2005, s. 298, 300, ryc. 153.

¹¹⁰ Ibidem, s. 35, 44, Tab. 12, tabl. XIII: 1-2, XVII: 7.

¹¹¹ A. Ruttkaya, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, ryc. 27:1, cz. II, s. 307, ryc. 42.

¹¹² *Corpus...* 1979A, s. 275, nr 47/26, il. 1.

¹¹³ L. Kovács, *Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II: a homokbányai temetőrészlet. (Adatok a nyéltámaszos balták, valamint trapéz alakú kengyelek értékeléséhez)*, CAH, 1986, ryc. 10A: 1-4.

¹¹⁴ Tenże, *Die Waffen der Landnehmenden...*, s. 249, tabl. 3: VI.

¹¹⁵ P. Paulsen, *Axt und Kreuz...*, s. 115, ryc. 64: 1, 2.

¹¹⁶ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 44, 160-161, 166-167, nr kat. 30, 74, tabl. XVI: 2; K. Wachowski, *Ziemia polskie...*, s. 156, ryc. 5: c; W. Sarnecka, *Topory wczesnośredniowieczne...*, s. 495-497, ryc. 2, datuje go na VII-VIII w.

Śląsku, datowany na VII-VIII w.¹²⁵ Podobny wydaje się także egzemplarz odkryty w grobie nr 555 na cmentarzysku awaro-słowiańskim z 2 poł. VII-VIII w. w Devinskiej Novej Vsi pod Bratysławą¹²⁶. Prawie identycznej wielkości (długość: 29,0; 28,6 i 28,4 cm) i kształtu trzy okazy znaleziono także na terenie Czech w skarbie przedmiotów żelaznych ze stanowisk Mutěnice (IX w.) oraz jeden zabytek w miejscowości Pluzna (dł. 27,2 cm), określone jako typ IIAa wg A. Bartoskovéj¹²⁷. Nie można z całą pewnością stwierdzić czy prezentowane tu zabytki są formą bojową topora¹²⁸ czy może raczej narzędzia do obróbki drewna. Skarb z Piotrawina można zatem w oparciu o analogie datować na VIII-IX w.

Licznie reprezentowaną grupą toporów (6 egz.) na terenie Małopolski we wczesnym średniowieczu jest typ IV odmiana c, wg A. Nadolskiego, charakteryzujący się wąskim ostrzem oraz osadą pozbawioną wąsów i kapturka.

Najstarszym egzemplarzem należącym do tej kategorii jest topór znaleziony w wypełnisku jamy (obiektu mieszkalnego) na wczesnośredniowiecznej osadzie w Żarnowcu stan. 1 (nr kat. 82, ryc. 7: 1). Na podstawie ceramiki z obiektu może być on datowany na IX-pocz. X w. Również na X-XI w. datowany jest toporek z osady w Krakowie-Dębnikach (nr kat. 30). Natomiast jednym z młodszych jest zabytek pochodzący z grodziska w Jurowie (nr kat. 13, ryc. 7: 4). Jego żelaziec posiada wydłużone, łukowate ostrze, osada jest gładka, pozbawiona wąsów i kapturka. Grodzisko, na którym wzmiankowany topór znaleziono datowane jest na XII-1 poł. XIII w. Omówione egzemplarze wyznaczają tym samym ramy czasowe użytkowania tej odmiany w Małopolsce. W ten horyzont czasowy wpisują się dwa luźno znalezione okazy z Radymna nad Sanem (nr kat. 64, 65, ryc. 7: 2, 3) i jeden z okolic Przemyśla, stan. 304 (nr kat. 58, ryc. 5: 5).

Typ IV odmiany c występuje powszechnie w pozostałych dzielnicach Polski, nieobce są znaleziska tego typu toporów także na Rusi i terenach dzisiejszych Czech i Słowacji. Z Ostrowa Lednickiego pochodzi zbiór toporów uzyskanych w trakcie badań podwodnych, datowanych głównie na 2 poł. X-1 poł. XI w., w tym kilka egzemplarzy tej odmiany¹²⁹. Z sąsiedniego Śląska pochodzą m. in. zabytki z grodów na Ostrówku

w Opolu (XI w.) i Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (poł. XI w.)¹³⁰. Na Pomorzu Zachodnim odmiana IV c występuje począwszy od X po 2 poł. XII w.¹³¹

Na Rusi topory o wąskim ostrzu i osadzie bez wąsów określane są jako typ VIII (ale jego formy późniejsze z XI-XII w.) i VIIIA wg A. N. Kirpičnikova, występują one głównie w XI-XIII w. Wymienić można m. in. okazy ze stanowisk Zaslav (XI w.) czy Gorodišče (XII-1 poł. XIII w.)¹³². Liczne są również znaleziska na terenie słowiańskiej Meklemburgii, gdzie datuje się je na przełom X/XI-XII w.¹³³, jak zabytki z Putgarten (IX-XII w.)¹³⁴ i Demmin (XI-XII w.)¹³⁵ oraz grodzisk w Behren Lübchin (1171 r.-XII/XIII w.)¹³⁶ i Starigard/Oldenburg z warstw X-wiecznych¹³⁷. Na terenie Słowacji i Moraw egzemplarze takie uznawane są za starsze. B. Dostál określił je jako typ V i datował generalnie na IX-X w., ale samą formę wywodzi już z okresu lateńskiego. Również na IX-X w. określił znane sobie z terenu Słowacji okazy A. Ruttkay (typ IIIA), np. Vršatské Podhradie¹³⁸. Na terenie Węgier, L. Kovács zaklasyfikował je jako typ VIC wywodzący się z kultury ugro-fińskiej z wpływami północnoeuropejskimi i określił ich chronologię na X w. jak egzemplarze z cmentarzysk w Deszk, Pécs i Vasas¹³⁹.

Do rzadziej reprezentowanych odmian na terenie Małopolski należą topory odmiany IVd, charakteryzujące się stosunkowo krępą budową oraz osadą ze słabo zaznaczonymi wąsami i płaskim obuchem. Topór typu IVd¹⁴⁰ znaleziono w grobie nr 91 na cmentarzysku

¹³⁰ K. Wachowski, *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opolu. Militaria – wyroby bursztynowe*, red. B. Gediga, Wrocław 1984, s. 16, ryc. 4: b; J. Kaźmierczyk, J. Kramarek, C. Lasota, *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1976 roku*, Sil. Ant., t. 20, 1978, s. 150, ryc. 24: f.

¹³¹ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 55-56, tabl. XII: 5-7, 11.

¹³² A. N. Kirpičnikova, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, ryc. 6, s. 39-40, 124-127, nr kat. 449, 493-494, tabl. XV: 8-9; XVI: 11.

¹³³ I. Heindel, *Äxte...*, s. 33.

¹³⁴ *Corpus...* 1979A, s. 98-102, nr 41/272, il. 201-203.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 275, nr 47/25, il. 2, 4.

¹³⁶ E. Schuld, *Behren-Lübchin. Eine spätslawische Anlage in Mecklemburg*, Berlin 1965, s. 96-97, tabl. 12: III: 5; 14: III: 131.

¹³⁷ T. Kempe, *Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien. Die Waffen des 8.-13. Jahrhunderts*, Neumünster 1991, s. 19, nr kat. 10.

¹³⁸ B. Dostál, *Slovanská pohřebišť...*, s. 72, ryc. 15: 14; A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 307, 310-311, ryc. 42.

¹³⁹ L. Kovács, *Die Waffen der Landnehmenden...*, s. 249, tabl. 3: VI: 6.

¹⁴⁰ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 44-45. Mimo, że egzemplarz ten posiada wyraźne wąsy (*Ibidem*, s. 162, nr kat. 52, tabl. XVI:3), autor zalicza go do typu IVc, który (*Ibidem*, s. 44) „posiada osadę bez wąsów i kapturka”.

¹²⁵ W. Sarnowska, *Topory wczesnośredniowieczne...*, s. 497-498, ryc. 3.

¹²⁶ J. Eisner, *Devínska Nová...*, s. 125, ryc. 60: 7.

¹²⁷ A. Bartoskovéj, *Slovanské depoty železných...*, s. 36, 37, 106, ryc. 11C: 1-3; 13B: 2.

¹²⁸ Zabytek z Devinskiej Novej Vsi znaleziono w grobie określonym jako pochówek jeźdźca, co może sugerować jego bojowe przeznaczenie, por. J. Eisner, *Devínska Nová...*, s. 125.

¹²⁹ W. Tokarski, *Militaria – broń...*, s. 80, tabl.: III:1-2; IV: 7; J. Górecki, *Gród na Ostrowie...*, s. 140, ryc. 84: 2.

w Końskich z 2 poł. XI w. (nr kat. 24, ryc. 7: 6). Znajdował się on z prawej strony czaszki zmarłego, ostrzem wbity w ziemię. Jego żeleźce posiada wąskie, wachlarzowato rozszerzające się ostrze i osadę z wąsami bez kapturka. Drugi egzemplarz, znacznie dłuższy i bardziej smukły, odkryto podczas badań na stanowisku Kraków-Wawel, w warstwach z XI w. (nr kat. 36, ryc. 7: 7)¹⁴¹. Charakteryzuje się on wąskim, wachlarzowatym ostrzem przechodzącym w długą i wąską szyjkę, uszkodzoną w górnej części. Tulejkowata osada nie posiada kapturka i wąsów.

Bardzo duża ilość toporów odmiany d (aż 35 egz.) wystąpiła w zespole militariów z Ostrowa Lednickiego z 2 poł. X-1 poł. XI w.¹⁴². Inne dobrze datowane egzemplarze znaleziono przy reliktach mostu w Jeziorze Bobęcińskim na Pomorzu Zachodnim (2 poł. XII w.) oraz na szczecińskim podzamczu, którego chronologię udało się precyzyjnie określić na 1184 r.¹⁴³

Na terenie Rusi, topory o wąskim ostrzu i z osadą o silnie uwydatnionych wąsach, występują w X i pocz. XI w. – typ VIII wg A. N. Kirpičnikova¹⁴⁴. W okresie tym używano ich przede wszystkim jako narzędzia do obróbki drewna, aczkolwiek nierzadko pełniły także funkcje bojowe¹⁴⁵. Bardzo licznie występują też na terytorium Słowian Połabskich w Meklemburgii np. Neubrandenburg, st. 68 (VII-XIII w.)¹⁴⁶ oraz Putgarten (IX-XII w.)¹⁴⁷.

Podsumowując, należy zaznaczyć, że topory o wąskim ostrzu pojawiają się w Małopolsce już na długo przed X w., wyrazem tego może być egzemplarz z grodziska w Szczaworyżu. Znajduje to potwierdzenie również w materiale z innych dzielnic Polski jak np. z Szelig na Mazowszu i Popęszyc na Śląsku.

Typ V

Topory typu V o szerokim ostrzu zaopatrzonym w brodę tworzą najliczniejszą grupę wśród omawianej grupy zabytków na terytorium Polski. Omawiany przez nas zbiór liczy 38 egzemplarzy reprezentujących

wszystkie odmiany a-d. Występują one przeważnie na cmentarzyskach – 14 egz. i grodziskach – 6 egz., rzadziej na osadach, skąd znamy zaledwie 3 egz., z których tylko jeden jest zachowany w całości. Duży udział, 15 szt., mają również żeleźce nie posiadające określonego miejsca znalezienia lub gdy charakter stanowiska nie jest w pełni rozpoznany.

Odmiana Va charakteryzuje się osadą zaopatrzoną zarówno w silnie wykształcony kapturek jak i wyraźnie zaznaczone wąsy. Ostrze jest szerokie i wyciągnięte w brodę, czasem płasko ściętą. Baza źródłowa, którą dysponujemy liczy obecnie 14¹⁴⁸ okazów tej odmiany.

Topór taki znaleziono w skarbie narzędzi żelaznych pochodzącym z grodziska „Fajka” w Trepczy koło Sanoka (nr kat. 73, ryc. 7: 8), wraz z omówionym wyżej czekaniem typu Id. Żeleźce jest zachowane w całości a osada ma formę nieregularnego owalu i zaopatrzona jest w niewielkie wąsy i łukowato ukształtowany kapturek. Ostrze topora jest asymetryczne, rozszerzone wachlarzowato i podcięte ku dołowi. Szyjka topora smukła, w przekroju kwadratowa, rozszerzająca się zarówno w kierunku osady jak i ostrza. Analiza metaloznawcza zabytku wykazała, że opisywany topór wykonano z trzech kawałków metalu o różnej twardości i właściwościach. Rdzeń stanowiło żelazo fosforowe, powierzchnie tnące zaś są twarde, wykonane ze stali o nierównomiernym stopniu nawęglenia¹⁴⁹. Powyższe zabiegi zastosowano w celu zwiększenia właściwości użytkowych topora. Zdeponowanie skarbu określono na 2 poł. IX-pocz. X w.

Bardzo zbliżony do niego wyglądem jest egzemplarz pochodzący z grobu w Zawichoście-Podgórzu, stan. Pieczyska (nr kat. 79, ryc. 7: 9). Żeleźce spoczywało w odległości około 30 cm od prawej nogi zmarłego na przedłużeniu kości prawej dłoni. Ostrze topora jest asymetrycznie wyciągnięte dołem w brodę, łukowato podcięte. Szyjka jest długa i smukła przechodzi w osadę zaopatrzoną w wąsy i kapturek. Powyższy pochówek łączony jest z okresem funkcjonowania pobliskiego grodu i datowany na XI w.¹⁵⁰

Dwa topory typu Va odkryto na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Końskich z 2 poł. XI w.

¹⁴¹ W literaturze bywa często określany mylnie jako IVc, głównie z powodu złej jakości ryciny w pracy A. Ż a k i, *Archeologia Małopolski...*, s. 262, ryc. 212: a. Egzemplarz ten znajdujący się na wystawie w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu i posiada wyraźnie zaznaczone wąsy co skłania do omawiania go jako odmiana IVd.

¹⁴² W. T o k a r s k i, *Militaria – broń...*, s. 80, tabl. III: 4; IV: 1-6, 8-14; V: 1-9; J. G ó r e c k i, *Gród na Ostrowie...*, s. 140, ryc. 84: 3-11, 86: 12.

¹⁴³ P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 56, tabl. XIII: 4, tam dalsza literatura dotycząca obu egzemplarzy.

¹⁴⁴ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 30, ryc. 6; s. 39, tabl. XV: 7; XVI: 11.

¹⁴⁵ Ibidem, tabl. 12, s. 44.

¹⁴⁶ *Corpus...* 1979A, s. 389-391, nr 50/148.

¹⁴⁷ Ibidem, s. 34-35, nr 39/96, tab. 1.

¹⁴⁸ Do tej liczby należy doliczyć zabytek z miejscowości Łąki Byki koło Osuch, pow. Biłgoraj, należący do odmiany V a wg A. Nadolskiego, por. D. T e r e s z c z u k, *Średniowieczne militaria proveniencji wschodniej w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. I, Kraków-Sanok 2005, s. 133-134, tabl. I: 2.

¹⁴⁹ J. G i n a l s k i, *Wczesnośredniowieczne depozyty...*, s. 235.

¹⁵⁰ B. B a l c e r, *Stanowisko Pieczyska (Zbrza Wielka) w Zawichoście-Podgórzu, pow. Sandomierz w świetle pierwszych wykopalisk*, WA, t. XXXII, z. 3-4, 1966-1967, s. 371, 373.

Pierwszy z nich, złożony przy nogach zmarłego, pochodzi z grobu nr 14 (nr kat. 15, ryc. 7: 10). Drugi również znajdował się przy nogach zmarłego i znaleziono go w grobie nr 70 (nr kat. 22, ryc. 7: 11) interpretowanym jako pochówek wojownika konnego, gdzie wystąpił wraz z toporem typu II i ostrogami II: 2 wg Z. Hilczerówny. Także na cmentarzysku z 2 poł. XI-XI/XII w. w Złotej pod Sandomierzem (nr kat. 81, ryc. 8: 1) w grobie nr 17, przy prawym ramieniu zmarłego zdeponowano topór o cechach odmiany Va. Kolejnym cmentarzyskiem w Małopolsce na którym wystąpił topór omawianej odmiany, jest Stradów, stan. VI (nr kat. 70, ryc. 8: 2). Odkryto go w grobie nr 2, przy prawym kolanie zmarłego. Chronologię nekropolii ustalono na 2 poł. XI-kon. XII w.¹⁵¹

Kilka toporów omawianej grupy znaleziono podczas badań wczesnośredniowiecznych grodzisk małopolskich. Należy do nich egzemplarz z grodziska w Sanoku-Białej Górze, stan. 1 (nr kat. 69, ryc. 8: 3). Niestety zabytek ten znaleziono przy pomocy wykrywacza metali pozbawiając go w ten sposób kontekstu kulturowego, toteż jego chronologię ustalono ogólnikowo na okres od X do pocz. XII w. Następne dwa zabytki pochodzą z grodziska w Trzcinicy (nr kat. 74, 75 ryc. 8: 4, 10), ale jako znaleziska luźne, oderwane od kontekstu warstw kulturowych, posiadają jedynie ramową chronologię stanowiska czyli X-XI w.¹⁵²

Dwa topory typu Va znaleziono w Radymnie nad Sanem (nr kat. 66, 67, ryc. 8: 6, 7), w miejscu średniowiecznej przeprawy przez San. Datowane są na XI w., podobnie jak topór z okolic miejscowości Obrocz koło Zwierzyńca (nr kat. 49, ryc. 8: 9). W górnej części osady tego ostatniego zabytku znajduje się trójkątne podcięcie, służące być może do klinowania toporzyska a tym samym wzmocnienia jego obsadzenia, choć nie jest wykluczone, że samo toporzysko było po prostu profilowane w przekroju. Możliwe jest również, że wspomniane podcięcie nie było utworzone celowo, a wynikało jedynie z procesu technologicznego, który polegał na zawinięciu osady i sklepaniu jej z szyjką topora¹⁵³. Kolejne okazy pochodzą z Łysej Góry, stan. 1/6 (nr kat. 44, ryc. 8: 8), miejscowości nieznanej przechowywany w Muzeum im. St. Staszica w Hrubieszowie (nr kat. 46, ryc. 8: 5) oraz Gruszowa (nr kat. 9) i nie posiadają pewnie ustalonej chronologii.

Analogie do typu Va są bardzo liczne i obejmują w zasadzie cały obszar Europy Środkowej. W Polsce

są to cztery żeleźce wyłowione na Ostrowie Lednickim, datowane na 1 poł. XI w.¹⁵⁴. Po kilka okazów tego typu toporów znaleziono na cmentarzyskach, np. Czarna Wielka (XI w.), Nieporęt (XI w.), Rostków (XI w.)¹⁵⁵, Góra (2 poł. XI w.)¹⁵⁶ oraz Psary (XI w.)¹⁵⁷ i Lutomiersk pod Łodzią (1 poł. IX w.)¹⁵⁸.

Najstarsze zabytki wiązać należy niewątpliwie z kulturą awarską (np. Devínska Nová Ves)¹⁵⁹ a następnie staro-węgierską. Na terenie Węgier L. Kovács określa je jako typ VIII wg własnej systematyki i datuje na X stulecie¹⁶⁰. Kilka z pośród nich pochodzi z cmentarzysk Nagytarcsán II, Nagyhalász, Szob-Vendelin (grób 49) oraz Nagytarcsa-Sandgrube (grób 13)¹⁶¹.

Prezentowana odmiana na Rusi należy do licznego typu IV wg A. N. Kirpičnikova. Czas użytkowania tych form obejmuje okres od X do XII w. i są to żeleźce zaopatrzone w wąsy i kapturek np. Gniezdowo (X w.), Andrejkova (XI w.), Selibka (XI w.), Traškovici (XI w.)¹⁶². Łącznie znaleziono ich na tym terenie aż 256 egzemplarzy, występujących zarówno jako wyposażenie grobowe i interpretowanych jako broń (144 szt.) jak i na osadach i określanych jako narzędzia ciesielskie (112 szt.)¹⁶³. Na tej podstawie stwierdzić możemy, że z powodzeniem mogły być wykorzystywane zarówno w walce jak i przy obróbce drewna. Na Morawach, Czechach i Słowacji forma ta ma bogatą tradycję sięgającą już okresu rzymskiego¹⁶⁴. Określana jest jako typ VE wg A. Ruttkaya, III wg J. Poulika lub IIICb wg A. Bartoškovej¹⁶⁵ i reprezentowana jest

¹⁵⁴ W. Tokarski, *Militaria – broń...*, s. 80-81, tabl. II: 12, 14; J. Górecki, *Gród na Ostrowie...*, s. 140, ryc. 85: 13; A. Kola, G. Wilke, *Mosty sprzed tysiąca lat. Archeologiczne badania podwodne przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, Toruń 2000, ryc. 56: e, u.

¹⁵⁵ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 160-171, nr kat. 15, 91 114, 115, tabl. XVII: 1.

¹⁵⁶ M. Kowiańska-Piaszykowska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko rządowe w Górze, pow. Turek*, FAP, t. 11, 1960, s. 188, 191, ryc. 29, 32: 3.

¹⁵⁷ T. Trębaczkiwicz, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne...*, s. 154, tabl. VII: 1.

¹⁵⁸ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku...*, s. 52, Tabl. XXXV: a.

¹⁵⁹ J. Eisner, *Devínska Nová...*, ryc. 107:14; C. Bálint, *Die Archeologie...*, ryc. 68: 7.

¹⁶⁰ L. Kovács, *Die Waffen der Landnehmenden...*, s. 249, tabl. 3; VIII.

¹⁶¹ Tenże, *Honfoglalás kori sirok Nagytarcsán II...*, s. 93, ryc. 3: 4; 10B: 1-4.

¹⁶² A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 30, ryc. 6; tabl. XIII: 3-8; XVI: 2; XVII: 8; XVIII: 2; XXI: 1, 2, 8-12; XXII: 6; XXIII: 2, 7; XXIV: 1.

¹⁶³ Ibidem, s. 36; tabl. 12, s. 44.

¹⁶⁴ J. Poulik, *Staroslovanska...*, s. 37.

¹⁶⁵ A. Ruttkaya, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 307, ryc. 42; A. Bartoškova, *Slovanské depoty železných...*, s. 5, 7, ryc. 1; J. Poulik, *Staroslovanska...*, s. 37, ryc. 11.

¹⁵¹ H. Zolla-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe stan. VI w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka*, Spr. Arch., t. XVIII, 1966, s. 268-269.

¹⁵² J. Polecki, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 438.

¹⁵³ Por. M. Głosek, *Militaria znalezione w fosie na Placu Dominikańskim we Wrocławiu*, „Studia Archeologiczne”, t. XXIX, 1997, s. 161.

m. in. przez zabytki z miejscowości Žitavska Tõn (IX w.), Gajary, Krašnany oraz okazu przechowywanego w Muzeum w Komarnie¹⁶⁶. Odmiana ta spotykana jest w wyposażeniu grobów z XI-XII w. na Litwie¹⁶⁷ jak i na terenie słowiańszczyzny połabskiej, np. zabytek z Demmin w północno-wschodnich Niemczech (XI-XII w.)¹⁶⁸. Wspomnieć również należy, że zabytki północnoeuropejskie często wyróżniają się platerowanymi srebrem żelźcami¹⁶⁹. Zabytki z terenu Bułgarii V. Yotov sklasyfikował jako własny typ 6 datując na X-XI w.¹⁷⁰

Na podstawie powyższego, skróconego oczywiście, przeglądu znalezisk z Europy środkowo-wschodniej, stwierdzamy, że topory o brodatym żelźcu z osadą zaopatrzoną w wąsy i kapturek są formą niezwykle popularną, z wyraźnym zagęszczeniem znalezisk w Polsce i na Rusi, ale mimo to nie da się już chyba obecnie utrzymać tezy A. Nadolskiego o miejscowym, tj. słowiańskim pochodzeniu tej formy, którą raczej wiązać należy z oddziaływaniami awarskimi (Devinska Nová Ves) na kulturę słowiańską.

Odmiana Vb charakteryzuje się osadą zaopatrzoną jedynie w dobrze wykształcony kapturek. Ostrze jest szerokie i wyciągnięte w brodę, czasem płasko ściętą. Baza źródłowa, którą dysponujemy liczy obecnie 7 egzemplarzy.

Topór typu Vb¹⁷¹ znaleziono na cmentarzysku w Końskich z 2 poł. IX w. w grobie 48, przy lewym udzie zmarłego (nr kat. 18, ryc. 9: 1). Posiada on szerokie ostrze silnie wyciągnięte w brodę, która przechodzi w smukłą szyjkę. Owalna osada zaopatrzona jest jedynie w kapturek. Kolejne egzemplarze odkryto na cmentarzysku z XI-XII w. w Drażgowie (Kolonja) (nr kat. 7, ryc. 9: 2) oraz podczas badań ratowniczych osady przyrodowej w Chełmie, stan. 144 z XII-XIII w. (nr kat. 3, ryc. 9: 4). W odróżnieniu od egzemplarza z Drażgowa topór z Chełma jest bardziej krępy, głównie za sprawą krótkiej i szerokiej szyjki.

Wiele zabytków omawianej odmiany znaleziono luźno, bez kontekstu nawarstwień kulturowych, wskutek czego ich chronologię ustalono jedynie na podstawie analogii. Należą do nich m. in. topór znaleziony na północ od miejscowości Bliżów, niedaleko Zwierzyńca (nr kat. 2, ryc. 9: 3) z XI-XIII w. oraz dwa okazy przechowywane w Muzeum w Przemyśle pochodzące z bliżej nieokreślonych miejsc znalezienia. Pierwszy z nich jest datowany na 2 poł. X-XII w. a drugi na XI-XIII w. (nr kat. 59, 60, ryc. 9: 6, 7). Kolejny egzemplarz pochodzi ze stanowiska wielokulturowego w Moroczynie, stan. 25 (nr kat. 48, ryc. IX: 9) i został znaleziony luźno przy cmentarzysku grupy masłomęckiej. Datowany jest na XII-XIII w. Na XI-XIV w. określono chronologię zabytku z Uchani koło Krasnegostawu (nr kat. 76, ryc. 9: 8), natomiast bliżej nieokreślony czasowo pozostaje okaz znaleziony w Lipowcu (nr kat. 41, ryc. 9: 5).

Na ogólną liczbę kilkunastu sztuk toporów typu Vb zawartych w pracy A. Nadolskiego, w większości przypadków zespoły pozwalają datować tę odmianę na XI w. ale spotyka się je także na stanowiskach z XII w.¹⁷² Z 1 poł. XI w. pochodzą między innymi topory typu Vb znalezione na cmentarzysku w Lutomińsku koło Łodzi¹⁷³. W świetle przeprowadzonych analiz metaloznawczych tychże zabytków ustalono, iż dzięki prostej technologii produkcji, ich wykonanie leżało w możliwościach przeciętnego kowala¹⁷⁴. Kolejne dwa egzemplarze znaleziono podczas badań wczesnośredniowiecznego mostu tzw. „gnieźnińskiego” na Ostrowie Lednickim z 2 poł. X-1 poł. XI w.¹⁷⁵ Z terenu Śląska pochodzą dwa, o nie do końca wyjaśnionym pochodzeniu, zdobione wizerunkiem byka lub tura (?) okazy z Żagania i Gubina, datowane na XI-XII w.¹⁷⁶ Egzemplarz z Ujścia datowany jest na XII/XIII w.¹⁷⁷

Na terenie Rusi omawiane zabytki najbardziej zbliżone są do typu IVA toporów z brodą, ale wystę-

¹⁶⁶ A. Ruttka y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, s. 204, ryc. 27: 8; A. Bartošková, *Slovanské depoty železných...*, s. 64, 106, ryc. 18C: 7; J. Poulik, *Staroslovanska...*, tabl. LXXVIII: 1, 3.

¹⁶⁷ A. Radin' š, *Pogrebal'nyj obrjad i inventar' latgal'skich zachoronienij X-XIII vekov*, „Archaeologia Lituana”, t. 2, 2001, s. 110, ryc. 18: 2, 3, 5, 6.

¹⁶⁸ I. Heindel, *Äxte...*, s. 44, ryc. 23: f; *Corpus...* 1979A, s. 275, nr 47/26, il. 1.

¹⁶⁹ P. Paulsen, *Axt und Kreuz...*, ryc. 27: 2-5; 31: 1, 2; 78, 79.

¹⁷⁰ V. Yotov, *V'or'ženieto...*, s. 99-100, ryc. 55; tabl. LI: 589, 590.

¹⁷¹ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 162-163 – określa go jako typ IVa. Asymetryczne ostrze wyraźnie wyciągnięte w brodę oraz osada bez wąsów każą jednak przeklasyfikować go na typ Vb.

¹⁷² A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 45, 161 i nn.; tabl. XVII, ryc. 4-7.

¹⁷³ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku...*, s. 52, tabl. XXXV: a-f; XXXVI: a.

¹⁷⁴ J. Piaskowski, *Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych*, [w:] A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku...*, s. 53.

¹⁷⁵ W. Tokarski, *Militaria – broń...*, s. 80-81 (jako typ III), tabl. I: 5, 7; J. Górecki, *Gród na Ostrowie...*, s. 140, ryc. 85: 6, 8.

¹⁷⁶ W. Sarnowska, *Topory wczesnośredniowieczne...*, s. 507-511, ryc. 12, 13; A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 45, tabl. XVII: 5; P. Paulsen, *Axt und Kreuz...*, ryc. 87, 88.

¹⁷⁷ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 58, tabl. XIV: 6.

pują dużo później bo dopiero w XII-XIII w. jako forma powstała w wyniku rozwoju toporów z brodą o osadzie z wąsami i kapturkiem. Znalezione są łącznie ze 118 egz., z których jedynie 16 to okazy określone jako bojowe¹⁷⁸. Jak słusznie zauważono brak ich w inwentarzu stanowisk na południe od Karpat a także na Połabiu¹⁷⁹.

Podsumowując rozważania dotyczące tej odmiany, jej okres stosowania w Małopolsce obejmuje wieki od X do XIII.

Odmiana Vc charakteryzuje się dość szerokim ostrzem wyciągniętym w brodę, płasko ściętą w dolnej części. Owalne osady posiadają bardzo słabo zaznaczone wąsy, kapturków brak. Poniżej omówimy 8 znanych nam egzemplarzy.

Do odmiany tej należy pięć zabytków stanowiących wyposażenie grobowe na cmentarzysku w Końskich. Pierwszy z toporów, znaleziono obok nóg zmarłego w grobie nr 1 (nr kat. 14, ryc. 9: 10). Posiada on proste ostrze, w znacznej części uszkodzone, z płasko ściętą brodą przechodzącą w długą i smukłą szyjkę. Osada zaopatrzona w wyraźne, trójkątne wąsy. Drugi topór pochodzi z grobu nr 19 (nr kat. 16, ryc. 9: 11), spoczywał przy prawej nodze zmarłego. Różni się on od poprzedniego egzemplarza prosto uformowanym ostrzem przechodzącym w krótką i krępą szyjkę, a osada posiada bardzo słabo zaznaczone wąsy. Topór trzeci, znaleziony w grobie nr 50 (nr kat. 19, ryc. 9: 12) z ostrzem lekko łukowatym i płasko ściętą brodą, przechodzące także w krótką i krępą szyjkę. Osada zaopatrzona jest w wyraźnie zaznaczone trójkątne wąsy. Kolejny okaz znaleziono w grobie nr 58 (nr kat. 20, ryc. 9: 13), przy prawej stopie zmarłego. Osada toporzyska ma lekko zaznaczone, półkoliste wąsy. Wreszcie ostatni z toporów, z grobu nr 72 (nr kat. 23) znany jest tylko z opisu i spoczywał na prawym łokciu zmarłego. Wszystkie pięć egzemplarzy datujemy tak jak cmentarzysko, tj. na 2 poł. XI w.

Do omawianej grupy należy zaliczyć także zbytek pochodzący z grodziska „Grobla” w Podegrodziu koło Nowego Sącza (nr kat. 57, ryc. 10: 1). Jego półkoliste ostrze ma lekko w poziomie ściętą brodę i długą szyjkę. Osada jest typowa dla tej odmiany. Czas funkcjonowania grodziska zamyka się w okresie od XI do XIII w. Topór typu Vc znaleziono na domniemanym cmentarzysku w Beszowej (nr kat. 1, ryc. 10: 2). Zasadniczo nie różni się on wyglądem od toporów z Końskich, lecz posiada bardzo szerokie ostrze – 15 cm. Znaleździś datowane jest na XI-XII w. Orientacyjnie na XI-XIII w. można datować luźne

znalezisko topora z Cycowa koło Łęcznej (nr kat. 5, ryc. 9: 14).

Na podstawie zebranych egzemplarzy odmiany Vc z Małopolski, możemy określić ramy chronologiczne jej stosowania na XI-XIII w.

Topory typu Vc znamy m. in. z podwodnych i lądowych badań prowadzonych na Ostrowie Lednickim. Podczas badań obu mostów wydobyto tam łącznie aż 28 okazów tej odmiany. Na 2 poł. X-1 poł. XI w. datowane są znaleziska wodne a na XII w. zabytki z grodu¹⁸⁰. Zbiór czterech egzemplarzy, niestety ściślej nie datowanych (XI-XII w.?) pochodzi z Jeziora Steklińskiego w Ziemi Chełmińskiej¹⁸¹. Natomiast dobrze zachowany topór pochodzi z badań na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu i datowany jest na 1 ćw. XI w.¹⁸² Spotykamy je na cmentarzyskach w Dębnie (3 ćw. XI-1 ćw. XII w.)¹⁸³ i Nieporęcie (XI-XII w.)¹⁸⁴ a także osadzie w Rogóźnie z poł. XII-XIII w.¹⁸⁵

Pierworzoru toporów typu Vc, podobnie jak i typu Va szukać należy chyba już na stanowiskach z okresu przedwielkomorawskiego i wielkomorawskiego jeżeli nie wcześniej. B. Dostał występujące na cmentarzyskach na terenie Moraw egzemplarze oznacza jako typ IIIA i IIIB i datuje za J. Poulikiem na okres od VII do początku X w., wywodząc jednocześnie ich genezę z okresu rzymskiego¹⁸⁶. Podobnie czyni A. Ruttka dla terenu Słowacji, gdzie sześć analogicznych form określa jako typ VA¹⁸⁷. Topory o takich cechach występują również w skarbach przedmiotów (narzędzi) żelaznych w Czechach i Słowacji, np. Žabokreky, Šaratice datowane na okres wielkomorawski¹⁸⁸. I chyba z

¹⁸⁰ W. Tokarski, *Militaria – broń...*, s. 79, 80-81, tabl.: II:1-10, 13; III: 9-11; J. Górecki, *Gród na Ostrowie...*, s. 140, ryc. 85: 7-11; 86: 1-8.

¹⁸¹ W. Chudziak, *Ziemia chełmińska na przełomie I i II tysiąclecia – „pogranicze w ogniu”?*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, red. K. Grażawski, Włocławek-Brodnica 2003, s. 75, ryc. 5.

¹⁸² J. Kąźmierczyk, *Ku początkom Wrocławia, cz. III. Gród na Ostrowie Tumskim w X-XIII w. (uzupełnienie do cz. I i II)*, Wrocław 1995, ryc. 64.

¹⁸³ Z. Pokuta, L. Wojda, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko we wsi Dębina, woj. sieradzkie*, PiMMAIEŁ, S. A., t. 26, 1979, tabl. XIV: 1.

¹⁸⁴ L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe z przełomu XI i XII w. w Nieporęcie*, WA, t. XVIII, 1951-1952, tabl. XXXII: 5.

¹⁸⁵ S. Jasnosz, *Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego Ziemi Obornicko-Rogozińskiej*, cz. III, FAP, t. 33, 1982-1983, s. 97, ryc. 180: 6.

¹⁸⁶ B. Dostał, *Slovanská pohřebišť...*, s. 71-72, ryc. 15: 10-11; J. Poulik, *Staroslovanska...*, s. 35-38.

¹⁸⁷ A. Ruttka, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 307, 308, ryc. 42.

¹⁸⁸ A. Bartošková, *Slovanské depoty železných...*, s. 62, ryc. 20: 11; J. Poulik, *Staroslovanska...*, s. 35-38, ryc. 11: 1, 2.

¹⁷⁸ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe oružie...*, t. 2, ryc. 6, s. 30, 37, tabl.: V:11; XIII: 9, 10; XVI:4; XXIV:2.

¹⁷⁹ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 58.

taką również właśnie formą topora należy utożsamiać fragment żelazca pochodzący ze skarbu przedmiotów żelaznych w Nowej Hucie, datowanego na 2 poł. IX-1 poł. X w., a nie jak chciała autorka z typem III wg A. Nadolskiego (por. niżej).

W późniejszym okresie (X-XIII w.) typ Vc występuje już niemal w całej Europie środkowej. Na Rusi są to topory określane jako typ VI wg A. N. Kirpičnikova, które są uchwytnie w materiale archeologicznym od X do XII w. – Pavlov-Pogost, Kabanskoe, Jabłonica. Znane są one łącznie ze 197 egzemplarzy, częściej identyfikowanych jako narzędzia do obróbki drewna niż jako formy *stricte* bojowe¹⁸⁹. W Bułgarii jest to typ 8 odmiana A i B wg V. Yotova, który datuje go generalnie na X-XI w.¹⁹⁰ Na terenie Słowian połabskich topory z brodą i osadą z „kapturkiem” znane są ze stanowisk Damgarten (VII-XII w.) oraz grodzisk w Teterow (X-XII w.),¹⁹¹ Starigard/Oldenburger¹⁹² oraz Behrem-Lübchin (1171-XII/XIII w.)¹⁹³ i Demmin (XI-XII w.)¹⁹⁴.

Odmianę Vd tworzą egzemplarze o osadzie pozbawionej zarówno kapturka jak i wąsów. Najstarszym zabytkiem jest tutaj, częściowo tylko zachowany, topór ze Złotej koło Pińczowa (nr kat. 80, ryc. 10: 11) znaleziony luźno na terenie pobliskiego cmentarzyska, datowanego na X-XI w. Analogiczny, niewielkich wymiarów toporek typu Vd pochodzi z osady w Parsęku na Pomorzu Zachodnim, stan. 2, datowanym na koniec XI-1 poł. XII w.¹⁹⁵ Do odmiany d typu V należy również topór wyłowiony na początku XX wieku z rzeki Wisły w Krakowie (nr kat. 28, ryc. 10: 4). Posiada on łukowate, szerokie ostrze zakończone brodą, łukowato podciętą od strony szyjki. Osada pozbawiona jest wąsów i kapturka. Datowany jest na XII-XIII w. Kolejne dwa, pozbawione kontekstu archeologicznego, egzemplarze pochodzą z miejscowości Gruszów (nr kat. 10) oraz Wroźne (nr kat. 77). Tylko hipotetycznie zaliczyć je można do okazów wczesnośredniowiecznych, podobnie jak zabytek z Lipowca (nr kat. 42).

Zbliżony wyglądem zabytek pochodzi także z cmentarzyska Břeclav-Pohansko, por. F. K a l o u s e k, *Břeclav-Pohansko...*, ryc. 154: 5, tabl. 37: 7.

¹⁸⁹ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, ryc. 6, s. 30, 38-39, tabl. XIV: 7-10; XVII: 6; XXI: 11, 13; XXII: 7; XXIII: 9.

¹⁹⁰ V. Y o t o v, *V'or 'zenieto...*, s. 100-101, tabl. LII: 613-614, 617.

¹⁹¹ *Corpus...* 1979A, s. 11, nr 38/35, il. 2; s. 251, nr 45/77, il. 2, 4.

¹⁹² T. K e m p k e, *Starigard/Oldenburger...*, s. 19, ryc. 5: 3.

¹⁹³ E. S c h u l d t, *Behrem-Lübchin. Eine...*, tabl. 12: III: 334, 364; 13: III: 339, 360, 363, 610; 13: IV: 1.

¹⁹⁴ *Corpus...* 1979A, s. 275, nr 47/24, il. 3; nr 47/25, il. 5.

¹⁹⁵ P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 58, tabl. XIV: 2.

Odmiana d jest wyraźnie odmianą noszącą znamiona długiego okresu występowania. Najstarsze egzemplarze pochodzą z badań mostów na Ostrowie Lednickim (2 poł. X-1 poł. XI w.)¹⁹⁶, Gniezna (X w.), Olszewa (XI w.)¹⁹⁷, Legnicy (XI w.) a także Wrocławia-Sołtysowic (XII-XIII w.)¹⁹⁸. Młodsze pochodzą z grodzisk w Sieradzu (XI-XII w.)¹⁹⁹ i Raciążu (1 poł. XIII-1305 r.)²⁰⁰. Najmłodsze zaś okazy datowane są na XIII-XV w. jak np. Międzyrzecz, Kraków-Rakowice oraz Tarnów²⁰¹.

Na Rusi żelazce toporów o takich cechach określane są mianem typu V i VA występujących w X-XII (typ V) i w XIII wieku (typ VA)²⁰². Najbardziej zbliżone wyglądem do toporów z Małopolski są egzemplarze typu VA, posiadające prostokątną osadę i datowane na XIII w., a spotykane sporadycznie także później²⁰³. Na 2 poł. XIII i XIV a także pocz. XV wieku przypada chronologia typu toporów pochodzących z ziem Słowiańszczyzny połabskiej, skąd znanych jest łącznie z 11 okazów²⁰⁴, do których należą zabytki m. in. z Demmin (XI-XIII w.) i Prenzlau (XI-XIII w.)²⁰⁵ oraz Teterow (XI/XII-2 poł. XII w.)²⁰⁶.

Nietypowy egzemplarz topora, który zaliczyć można do typu V, lecz trudno jednoznacznie określić jego odmianę, znaleziono podczas badań Sukiennic w Krakowie (nr kat. 27, ryc. 10: 3). Jego ostrze jest szerokie, wyciągnięte w brodę, poziomo u dołu ściętą. Szyjka jest długa i dość smukła i przechodzi w masywną osadę, w rzucie z góry prostokątną. Osadę toporzyska wzmacnia bardzo wysoki a szeroki zarazem, masywny kapturek. Całość tworzy wrażenie niepospolitej masywności. Topór znaleziono w warstwie osadniczej datowanej na połowę XIII w.²⁰⁷ Kształt

¹⁹⁶ W. T o k a r s k i, *Militaria – broń...*, s. 80-81, tabl.: I: 6, 8; III: 7, 12, 13.

¹⁹⁷ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem...*, nr kat. 33, 97, tabl. XVIII: 7.

¹⁹⁸ W. S a r n o w s k a, *Topory wczesnośredniowieczne...*, s. 493, ryc. 1.

¹⁹⁹ T. Ł a s z c z e w s k a, *Wyniki badań nad wczesnośredniowiecznymi konstrukcjami obronnymi podgrodzia, „Sieradz w wczesnym średniowieczu”*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 7, 1962, tabl. XV: 8.

²⁰⁰ E. K o w a l c z y k, *Raciąż – średniowieczny gród i kasztelania, „Archeologia Baltica”*, t. VI, 1986, tabl. LX: a, b; M. G ł o s e k, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 35, 90, nr kat. 80, 81, tabl. XI: H, F.

²⁰¹ M. G ł o s e k, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 35-36, 86-92, nr kat. 36, 51, 106, tabl. XI: A, D, E, G.

²⁰² A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, ryc. 6, s. 30.

²⁰³ Ibidem, tabl. XIV: 6; XXIII: 5.

²⁰⁴ I. H e i n d e l, *Äxte...*, s. 42-43, 50, ryc. 22: g.

²⁰⁵ *Corpus...* 1979A, nr 47/27, il. 1; nr 54/87, il. 1, 3.

²⁰⁶ W. U n w e r z a g t, E. S c h u l d t, *Teterow, ein slawischer...*, s. 105-106, 129, tabl. 30: a, 31: a.

²⁰⁷ T. D a b r o w s k i, *Badania archeologiczne Sukiennic krakowskich*, KHKM, R. XXIX, z. 4, s. 455.

żeleźca przypomina najbardziej topory typu V odmian a-c, o szerokim ostrzu z poziomo ściętą brodą. Osada natomiast wykazuje wyraźne cechy późnośredniowieczne – jest masywna i prostokątna w rzucie. Kapturek wydaje się być już tylko wczesnośredniowiecznym reliktem. Bezpośrednich analogii nie odnaleźliśmy.

Typ VI

Typ VI reprezentowany jest w Małopolsce przez dwa okazy. Z Radymna nad Sanem (nr kat. 68, ryc. 10: 5) pochodzi topór żelazny o wąskim, lekko łukowatym ostrzu, długą i wąską szyjką o facetowanych krawędziach oraz wieloboczną, szeroką osadą bez wąsów i kapturek. Jego długość całkowita wynosi 22 cm przy szerokości ostrza 6 cm. Datowany jest na XI w. Analiza metaloznawcza powyższego egzemplarza wykazała, że ostrze wykonano z nawęglonego żelaza, szczególnie w partii środkowej i tnącej. Jest to typowa technika wykonywania narzędzi i broni przez miejscowe warsztaty kowalskie²⁰⁸.

Zbliżony kształtem zabytek znaleziono luźno na terenie XI-wiecznego cmentarzyska (?) w Działawicach (nr kat. 8). Długość żeleźca wynosi jedynie 6 cm przy średnicy światła osady 2,1 cm. Być może, jeżeli długość jest podana poprawnie) możemy mówić tu o miniaturze topora.

Na terenie Polski tego typu żeleźce są określane jako typ VI wg A. Nadolskiego, któremu udało się zidentyfikować jedynie dwa takie egzemplarze. Jeden z nich został znaleziony na cmentarzysku z 1 poł. XI w. w Lutomierniku pod Łodzią, drugi także na XI-wiecznym cmentarzysku w Brześciu Kujawskim²⁰⁹. Być może jednak najstarszym okazem tego typu jest zabytek pochodzący z grodziska w Ostrawie, gdyż W. Sarnowska datowała go już na VII-VIII w.²¹⁰ W ostatnich latach podczas badań mostów na Ostrowie Lednickim znaleziono kilka takich żeleźców, z których dwa datowane są na okres użytkowania mostów, tj. na 2 poł. X-1 poł. XI w.²¹¹ Generalnie forma ta ze względu na wąskie ostrze i czworokątną osadę nawiązuje już do kształtu współczesnych siekier, co na pewno utrudnia czasem ich poprawną identyfikację i datowanie.

²⁰⁸ J. P i a s k o w s k i, *Metaloznawcze badania wczesnośredniowiecznych narzędzi żelaznych z Radymna, woj. przemyskie*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. IV, 1981, s. 176, 179-180, 182.

²⁰⁹ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 47, tabl. XVIII: 8, 9; A. N a d o l s k i, A. A b r a m o w i c z, T. P o k l e w s k i, *Cmentarzysko z XI wieku...*, s. 52, tabl. XXXVI; c.

²¹⁰ E. P e t e r s e n, *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6. – 8. Jahrhunderts. Aus dem Landesamt für Vorgeschichte in Breslau*, Lipsk 1939, s. 66, ryc. 96; W. S a r n o w s k a, *Topory wczesnośredniowieczne...*, s. 500; Ł. K o n i a r e k, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne na Śląsku*, mps pracy doktorskiej, Wrocław 1996, s. 21, tabl. 16: a.

²¹¹ J. G ó r e c k i, *Gród na Ostrowie...*, s. 140, ryc. 86:10.

Na terenie Moraw występują dość często na cmentarzyskach wielkomorawskich, jak np. Vysočany, Jarohněvice, Hluk, Strážovice i Čechyně²¹².

Topory i czekany zachowane fragmentarycznie

Czekany

W trakcie badań wczesnośredniowiecznej osady w Nowej Hucie-Mogile (nr kat. 4A, ryc. 10: 8), w jednym z obiektów znaleziono fragment „nasady małego toporka z obuchem”. Osada jest lekko rozszerzona a obuch ma kształt masywnego występu o przekroju podłużnym prostokątnym. Zabytek datowany jest na 2 poł. IX-pocz. X w. Zachowany fragment pozwala zaliczyć go z pewnym prawdopodobieństwem do typu Id wg A. Nadolskiego. Trudno jednak, na podstawie zachowanej jedynie osady czekana, sprecyzować czy da się go zaklasyfikować do typu I wg J. Poulika (tzw. bradatica), do których należy np. czekan z Chodlika, czy do typu II wg J. Poulika, do którego zaliczyliśmy egzemplarz z Czechowic. Podobne wątpliwości mamy w przypadku drugiego, nieco mniejszego fragmentu czekana z tej samej osady (nr kat. 3A, ryc. 10: 9). Znalezione fragmenty datować można na IX-X w. podobnie jak omówione wyżej egzemplarze z Małopolski.

Topory

Fragment topora o wąskim ostrzu znaleziono podczas badań wczesnośredniowiecznej osady w Żernikach Dolnych (nr kat. 9A, ryc. 10: 10). Bliższe określenie przynależności typologicznej topora nie jest możliwe, podobnie jak fragmentu ostrza z grodziska w Naszacowicach (nr kat. 7A) i osady w Chełmie-Bielawinie (nr kat. 1A).

Ze skarbu przedmiotów żelaznych, odkrytego na wczesnośredniowiecznej osadzie w Nowej Hucie-Mogile (nr kat. 5A, ryc. 10: 7) pochodzi żeleźce topora, z którego zachowało się jedynie ostrze. W stosunku do szyjki jest ono lekko wzniesione ku górze, natomiast bardzo silnie wydłużone ku dołowi przechodzi w ukośnie ściętą brodę. Krawędź ostrza jest nieznacznie łukowata, prawie prosta. Długość ostrza, pierwotnie odpowiadająca jego szerokości wynosi 14,8 cm przy szerokości szyjki 4 cm. Na podstawie zachowanej części topora, autorka zaliczyła go do niezbyt licznych w Polsce typu III toporów wg A. Nadolskiego²¹³, który charakteryzuje się szerokim, niemal prostym, asymetrycznym ostrzem, wyciągniętym zarówno ku górze jak i ku dołowi. Osada z uwydatnionymi wąsami, często posiada płasko ścięty

²¹² B. D o s t á l, *Slovanská pohřebiště...*, s. 72, ryc. 15: 14; tabl. XV: 11; XVII: 10; LIV: 25; LXXVI: 19.

²¹³ R. H a h u l s k a - L e d w o s, *Wczesnośredniowieczna osada...*, s. 106, tabl. LXI:3, s. 109; teźże, *Wczesnośredniowieczny skarb żelazny...*, s. 255, tabl. LXV:5.

obuch²¹⁴. W Polsce typ ten jest reprezentowany przez zabytki z Włostowa, Witoni a także inkrustowany okaz z Lubonia pod Poznaniem, datowane na XI w.²¹⁵ Z terenu Prus pochodzi topór ze stan Malbork-Piaski.²¹⁶ Niektóre jednak zdobione egzemplarze np. z Lunow w Brandenburgii i Teterow w Meklemburgii²¹⁷ oraz z Wiskiauten w Prusach datowane są na X w.²¹⁸ Dość licznie topory takie występują na terenie słowiańszczyzny połabskiej. Należą do nich m. in. okazy z Behrem-Lubchin oraz z Teterow, datowane na XI-XII w.²¹⁹ Naszym zdaniem zaliczenie powyższego fragmentu do toporów typu III jest dyskusyjne, ponieważ na podstawie tak skromnie zachowanego fragmentu trudno stawiać tak daleko idące wnioski. Równie dobrze można go zaliczyć do którejś z odmian typu V wg A. Nadolskiego. Datowanie odkrytego depozytu z Nowej Huty autorka określiła na koniec X-pocz. XI w.²²⁰ ale zaważyło na tym zbyt późne datowanie ostrogi o zaczepach płytkowych w typie wielkomorawskim, pochodzącej raczej z 2 poł. IX-1 poł. X w.²²¹ i tak można określić czas użytkowania tego fragmentu topora.

Rozprzestrzenienie zabytków

Rozrzut geograficzny toporów charakteryzuje się występowaniem znalezisk głównie we wschodniej (pogranicze polsko-ruskie) oraz południowo-zachodniej (okolice Krakowa) części Małopolski (mapa 3). Skupisko „wschodnie” zaznacza się w okolicach górnego Wieprza i górnego Bugu już w okresie plemiennym (Łąki Byki, okolice Krasnegostawu) jednakże większość znalezisk na tym odcinku pochodzi z okresu od XI do XIII w. Jest to zarówno wynik częstych w tym rejonie konfliktów polsko-ruskich, ale również jak może się wydawać stacjonowania oddziałów wojskowych w wymienionych ośrodkach grodowych. Skupisko, nazwijmy je „krakowskie” lub centralne, z którego najstarsze znaleziska pochodzą już z 2 poł. IX w. (Mogiła Nowa-Huta) wiązać zapewne należy z organizacją terytorialną i wojskową plemienia Wiślan. W okresie państwa wczesnopiastowskiego (koniec X-XIII w.) znaczenie tego skupiska wzrasta,

co egzemplifikują znaleziska ze stołecznego Krakowa i pobliskich stanowisk w Krakowie-Kurdwanowie, Lipowcu, Stradowie i Igołomii. Wyraźne zagęszczenie znalezisk notujemy także w okolicach dorzecza górnego i środkowego Sanu (Przemyśl, Radymno, Sanok, Trepca). Prawdopodobne jest, że skupisko to ma związek z grodem w Przemyślu i jego siecią grodową. Na pozostałym obszarze (pomiędzy Wisłą i Sanem) znaleziska są mniej liczne i nierównomiernie rozrzucone, głównie w pobliżu rzek. Trudno uzasadnić taki stan rzeczy. Może być on zarówno wynikiem stanu badań, ale i słabiej w tym rejonie rozwiniętej sieci osadniczej.

Problematyka wydzielenia toporów bojowych

Zagadnienie to zostało już częściowo omówione na przykładzie materiałów z Pomorza Zachodniego przez P. Świątkiewicza²²². Podobnie jak na Pomorzu również z Małopolski nie dysponujemy ani jednym egzemplarzem żeleźca o asymetrycznym ostrzu (patrząc z góry), która to cecha wg M. Głóska, w odniesieniu do zabytków późnośredniowiecznych, świadczy bezsprzecznie o roboczym (ciesiołka) przeznaczeniu topora²²³. Trudno również dokonać takiego podziału na podstawie długości toporzyska, co wg I. Heindla ma decydujące znaczenie przy określaniu funkcji żeleźca, gdyż topory posiadać miały toporzyska dłuższe, siekiery zaś krótsze. Nie zachowało się też żadne toporzysko, na podstawie długości którego moglibyśmy przeprowadzać wiążące analizy. Jedyne w przypadku małopolskich cmentarzysk, możemy orientacyjnie stwierdzić w jakiej odległości od dłoni znajdował się żeleziec, a co za tym idzie w przybliżeniu określić długość toporzyska. Z reguły są to informacje o żeleźcach złożonych przy stopach zmarłego (np. nr kat. 18) lub przy jego czaszce (nr kat. 22), trudno zatem określić dokładnie długość toporzyska, prawdopodobnie mogło mieć ok. 0,5-0,7 m. Niestety dla stanowisk takich jak osady czy grodziska nie dysponujemy nawet takimi informacjami. Na terenie Moraw, w Mikulčicach znaleziono dwa czekany (czyli formy bojowe) typu Id wg A. Nadolskiego z toporzyskami o imponującej długości 78,5 oraz 87 cm wykonanymi z drewna jesionowego oraz klonowego²²⁴. Podobnie dość długie są toporzyska

²¹⁴ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 43, tabl. XV.

²¹⁵ Ibidem, s. 43.

²¹⁶ M. H f t k a, *Wczesnośredniowieczne topory z Malborka*, Pom. Ant. t. IV, 1971, s. 445, ryc. 1, 2.

²¹⁷ I. H e i n d e l, *Äxte...*, s. 41, ryc. 21: f, g.

²¹⁸ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 43.

²¹⁹ I. H e i n d e l, *Äxte...*, s. 41, ryc. 20:h; 21:a, b.

²²⁰ R. H a h u l s k a - L e d w o s, *Wczesnośredniowieczna osada...*, s. 258.

²²¹ K. W a c h o w s k i, *Elementy rodzime i obce...*, s. 168; D. B i a l e k o v á, *Sporen von slawischen...*, s. 136, 138. Por. także rozdział poświęcony oporządzeniu jeździeckiemu, podrozdział ostrogi.

²²² P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 59-60.

²²³ M. G ł o s e k, *Stan i perspektywy badań nad średniowiecznymi toporami w Polsce*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 34, 1987, s. 210; tenże, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 48-51.

²²⁴ L. P o l a ċ e k, O. M a r e k, R. S k o p a l, *Holzfunde aus Mikulčice*, [w:] *Studien zum Burgwall von Mikulčice*, t. 4, Brno 2000, s. 199-202, ryc. 22: 2, 4; 24; 3-4; 26: 2; J. G i n a l s k i, P. N. K o t o w i c z, *Elementy uzbrojenia...*, s. 194-195.

toporów wydobytych podczas badań mostów na Ostrowie Lednickim, których długość waha się od 60-80 do nawet 120 cm²²⁵. O długich toporzyskach przy egzemplarzach bojowych świadczą również przedstawienia na oponie z Bayeux, powstałej w latach tuż po 1066 r.²²⁶ Informacje te potwierdzają więc pośrednio tezę I. Heindla.

Wspomniany niemiecki badacz, skłania się również ku tezie, że topory o wąskim ostrzu były formą raczej bojową. W większości małopolskich przypadków można potwierdzić tą hipotezę. Wiele egzemplarzy toporów o wąskim ostrzu, np. typu IVa pochodzi z grobów uznanych za groby wojowników konnych, np. z cmentarzysk w Przemyślu, ul. Rycerska (grób 6) oraz grobów w Końskich (grób 42, 91 i 170) poświadczają ich bojowe przeznaczenie. Z reguły również czekany, uznawane za formę bojową, posiadają ostrza wąskie.

Identyczna sytuacja występuje w przypadku toporów o ostrzu szerokim. Także tutaj znamy liczne znaleziska grobowe, np. Końskie (nr kat. 12-14, 16-18, 20-21), Beszowa (nr kat. 1), Złota, pow. Sandomierz, grób 17 (nr kat. 81), Stradów (nr kat. 70) oraz Zawichost-Podgórze (nr kat. 79). Z terenu Węgier przytoczyliśmy kilkanaście przykładów na występowania w grobach konnych wojowników węgierskich zarówno toporów o wąskim ostrzu (typ IVa) jak i ostrzu szerokim (typ Va).

Ustalenia te konwenują w znacznej mierze z ustaleniami A. N. Kirpičnikova dla ziem ruskich, gdzie np. typ IV i IVA (o szerokim ostrzu z kapturkiem) w równej mierze określany jest jako bojowy i jako narzędzie (odpowiednio 106 do 101 egzemplarzy w wiekach XI-XII). Także typ V i VA wg A. N. Kirpičnikova (odpowiadający toporom Vd wg Nadolskiego) w X-XI w. jest interpretowany zarówno jako forma bojowa (36 egz.) jak i narzędzie (24 egz.). Wątpliwości co do funkcji bojowej nie budzą na Rusi jedynie czekany (typ I i II) oraz typ VII (o wachlarzowatym ostrzu)²²⁷. Interpretacje ruskie potwierdza obserwacja przedstawień na sławnej Oponie z Bayeux, gdzie przedstawieni są cieśle używający do obróbki drewna zarówno toporów o ostrzu szerokim (zbliżone do typu III wg A. Nadolskiego) jak i toporów o ostrzu wąskim. Takie same formy użyte są później w walce. Jako typowy oręż bojowy występują natomiast topory przypominające wyglądem typ II wg A. Nadolskiego²²⁸.

Poruszanej kwestii nie rozwiązuje również zaproponowany podział M. CH. Aleškovskiego, który uważa, że długim toporzyskom, charakterystycznym dla form bojowych, towarzyszą mniejsze średnice osady. Średnica otworów u form bojowych waha się od 1,5 x 3,0 do 2,0 x 4,0 cm. Siekiery posiadają średnice mieszczące się w przedziale od 4,0 x 4,5 do 3,2 x 4,0 cm²²⁹. W pierwszej grupie z terenu Małopolski mieściłyby się przede wszystkim czekany, np. Igołomia (nr kat. 11, 12), Końskie (nr kat. 25), Kraków, ul. Św. Tomasza (nr kat. 29), Lipowiec (nr kat. 40) czy Trepcza (nr kat. 72). W grupie tej zawierają się także topory o wąskim ostrzu, np. Końskie (nr kat. 17, 26), Kraków-Kurdwanów (nr kat. 35), okolice Przemyśla (nr kat. 58) i Żarnowiec (nr kat. 82). Licznie reprezentowane są tutaj okazy o szerokim ostrzu, jak Chełm (nr kat. 3), Drażgów (nr kat. 7), Końskie (nr kat. 15, 18, 20, 21), okolice Przemyśla (nr kat. 60), Stradów (nr kat. 70), Trepcza (nr kat. 73), Zawichost-Podgórze (nr kat. 79) i Złota pow. Sandomierz (nr kat. 81). Wart podkreślenia jest fakt, że w przypadku egzemplarzy o szerokim ostrzu, ich znaleziska pochodzą prawie wyłącznie z grobów i z reguły reprezentują odmianę Va wg A. Nadolskiego.

Znacznej wielkości średnice otworów zaobserwaliśmy natomiast, co ciekawe, w przypadku trzech czekanów z Krakowa-Kurdwanowa (nr kat. 32-34), co burzyć może, znane przeświadczenie o typowo bojowej funkcji tego rodzaju broni. Wśród toporów o wąskim ostrzu znalazły się jedynie dwa zabytki z Jurowa (nr kat. 13) oraz okolic Tomaszowa Lubelskiego (nr kat. 71). Podobną, skromną, liczebność posiada grupa toporów o szerokim ostrzu, reprezentowana przez luźno znalezione zabytki z okolic Przemyśla (nr kat. 59) oraz Uchani koło Krasnegostawu (nr kat. 75).

Generalnie potwierdzają się, za wyjątkiem czekanów z Krakowa-Kurdwanowa, przedstawione wyżej ustalenia A. N. Kirpičnikova sformułowane w odniesieniu do materiałów z Rusi.

W rozwiązaniu, chociaż częściowym tej kwestii, pomóc mogło by rozszyfrowanie znaczenia słowa *bipennis*, którego używali kronikarze średniowieczni na określenie bojowej formy topora. Pierwsza wzmianka pochodzi z opisu zamachu na życie Ottona z Bambergu, z relacji Herborda z połowy XII w. Dowiadujemy się z niej, że podczas misji do pogan, w 1127 roku biskup został zaatakowany przez miejscowego chłopca uzbrojonego w *bipennis*. Napastnik chybił jednak swej ofiary, trafiając narzędziem zbrodni w nawierzchnię mostu. Uderzenie było tak silne, że niedoszły zbrojca nie mógł wyciągnąć topora, gdyż ten utkwiał głęboko

²²⁵ W. Tokarski, *Militaria – broń...*, s. 84; A. Kola, G. Wilke, *Mosty sprzed tysiąca...*, s. 69.

²²⁶ W. Grape, *La Tapisserie de Bayeux*, München 1994.

²²⁷ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 43, 44, tabl. 10, 12.

²²⁸ W. Grape, *La Tapisserie...*

²²⁹ M. Ch. Aleškovski, *Kurgany russkich družinnikov XI-XII vv.*, „Sovietskaja Archeologia”, 1960, z. 1, s. 71-87, ryc. 1-3.

w drewnie nawierzchni mostu, a misjonarzowi udało się ująć z życiem²³⁰. Po raz drugi zwrot taki figuruje w opisie Wincentego Kadłubka z pocz. XIII w., który wymieniając formacje bojowe wśród wojsk wymienia on także *bipennibus*²³¹. Niestety nie wiadomo jaką konkretnie formę toporów kronikarze ci mieli na myśli pisząc te słowa. Zaznaczyć jednak należy, że zwrot *bipennis*, różnie pisany, występuje w źródłach pisanych aż do końca późnego średniowiecza i to zarówno w odniesieniu do toporów jak i narzędzi²³².

Na obecnym stanie badań nie jest więc możliwe stuprocentowe rozdzielenie form bojowych od narzędzi. Podkreślić zatem należy, po raz już któryś z rzędu, że w zależności od zaistniałych okoliczności, prawie każda forma mogła służyć jako groźna broń lub jako narzędzie.

Buławy

Buława jest bronią o kulistej lub wielopłaszczyznowej, ale zawsze jednolitej głowicy wykonanej z metalu, z otworem w środku dla osadzenia drewnianego, lub rzadziej w okresie średniowiecza metalowego trzonka²³³. Nie dysponujemy jak na razie typologią tego typu broni dla ziem polskich. W naszym opracowaniu skorzystamy więc z klasyfikacji opracowanej dla zabytków ruskich przez A. N. Kirpičnikova oraz L. Kovácsa dla terenu Węgier. Z obszaru Małopolski pochodzi siedem egzemplarzy głowic buław. Jedna należy do typu I, dwie z nich reprezentują typ II, pozostałe należą do typu buław gwiazdzystych, czyli do typów III i IV wg A. N. Kirpičnikova.

Typ I

Typ I wg A. N. Kirpičnikova charakteryzuje się czworokątną zazwyczaj osadą i czterema, dużymi piramidalnymi guzami, pełnymi w środku. Do tego typu zaliczyliśmy okaz z grodziska Czermno nad Huczwą (nr kat. 1, ryc. 11: 6). Posiada on 4 duże, pełne w środku guzy w kształcie ostrosłupa, odlane razem z czworokątną osadą. Ciekawostką jest fakt wykonania głowicy z ołowiu, czyli metalu relatywnie miękkiego, wskutek czego kolce buławy są zniekształcone od uderzeń.

²³⁰ *Herbordi vita Ottonis Episcopi Babenbergensis*, „Monumenta Poloniae Historica”, t. II, wyd. A. Bielowski, Kraków 1961, III, 22, s. 119: „(...) agri possessor (...) securim belicam utriusque manibus levans caput episcopi ferirenisus est. Sed (...) bipennis casso vuluere in trabem pontis iuxta quem stabant perlata est tam fortier, ut a feriente veduci non posset”. Na ten temat również M. G ł o s e k, *Późnośredniowieczna broń...*, s. 21-22.

²³¹ *Magistri Vincentii Chronicon Polonorum*, „Monumenta Poloniae Historica”, t. II, wyd. J. Szlachtowski, Lwów 1872, s. 286; M. G ł o s e k, *Późnośredniowieczna broń...*, s. 21.

²³² M. G ł o s e k, *Późnośredniowieczna broń...*, s. 21.

²³³ *Ibidem*, s. 54.

Warstwa, z której ten zabytek wydobyto pozwala go datować na XI-XIII w. Analogiczna buława pochodzi m. in. z kurhanu nr 18 w Zagorii, obl. Twerskiej z XI w.²³⁴ Na terenie Bułgarii, analogiczne egzemplarze tworzą typ II wg lokalnej klasyfikacji V. Yotowa. Datowane są one na X-XI w. ale znane są również okazy młodsze. Wymienione zabytki pochodzą ze stanowisk Pliszka, Wielki Presław a ich masa waha się w przedziale od 230 do 500 gram²³⁵. Na terenie Węgier L. Kovács włączył je do typu I, datowanego na XI w.²³⁶ Podobnie powinien być datowany analogiczny zabytek z Liptovskiej Mary na Słowacji²³⁷.

Typ II

Typ II wg A. N. Kirpičnikova obejmuje egzemplarze o głowicach w kształcie sześcienu i wykonanych przeważnie z żelaza. Z Małopolski znamy dwa takie okazy. Pierwszy znaleziono na terenie grodziska Czermno nad Huczwą w warstwach datowanych na XII-1 poł. XIII w. (nr kat. 2, ryc. 11: 7). Drugi zabytek określony na XI w.²³⁸ pochodzi z Krakowa-Okółu i wyróżnia się piękną, inkrustowaną srebrem powierzchnią (nr kat. 6, ryc. 11: 8). Do wykonania zdobienia użyto dwóch rodzajów srebra. Tło blaszki z rozetką stanowi srebro wysokiej próby, natomiast listki rozetki wykonano z metalu gorszej jakości. Pomiedzy zewnętrznymi częściami liścia a środkiem znajduje się połączona blaszka miedziana. Na siankach z otworami znajduje się inkrustacja w postaci pierścieni gładkich oraz skręconych ze sobą i rozklepanych²³⁹. Wykonane zdobienie świadczy zarówno o dużych umiejętnościach rzemieślnika jak i o wysokiej randze społecznej osoby, dla której buława ta została przeznaczona. Niewielka średnica otworu, (w którym tkwią jeszcze resztki drewna), wynosząca tylko 13 mm, może świadczyć obok bogatej inkrustacji, o paradnej – insygnialnej funkcji powyższego egzemplarza. Co ciekawe zabytek ten, pomimo swojej unikatowości, nie

²³⁴ A. N. K i r p i č n i k o v, *Drevnerusskoe oružie...*, t. 2, s. 48, 130, tabl. XXV: 1, XXVII: 1.

²³⁵ V. Y o t o v, *V'or 'ženieto...*, s. 109, tabl. 19, ryc. 60: 665, 660; tabl. LIV: 655, 658, 660.

²³⁶ L. K o v á c s, *A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI-XIV. Századi csillag alakú buzogányai*, „Folia Archeologia”, t. XXII, 1971, s. 168, 170, ryc. 1:2; 2:2-5; 4: 1; 6: 4.

²³⁷ J. H o š š o, *Historicko-archeologický výskum w Liptovskej Mare*, „Archeologia historia”, t. 1, 1974, s. 257, ryc. 4.

²³⁸ Z takim datowaniem zabytku z Krakowa-Okółu nie zgadza się A. Michalak, który opierając się na analogiach z terenu Rusi, określa jej chronologię raczej na XII-XIII w., por. A. M i c h a l a k, *Głowica buławy z Trzciana, pow. Międzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu na tle znalezisk europejskich*, „Archeologia środkowego Nadodrza”, t. IV, 2005, s. 190, 203, nr kat. 9.

²³⁹ E. M. N o s e k, *Co dała konserwacja buławy*, ZOW, t. 39, z. 3, 1973, s. 229.

doczekał się odpowiadającej mu rangą publikacji, co więcej, jest zupełnie pomijany przy wszelkiego rodzaju monografiach dotyczących zarówno uzbrojenia jak i kultury rycerskiej w średniowiecznej Polsce²⁴⁰.

Z terenu Polski znanych jest jedynie kilka analogicznych egzemplarzy. Brązowy, sześcienny okaz znaleziony w fosie zamku w Ciechanowie wraz z dwoma mieczami i na ich podstawie datować go można na I poł. XV w.²⁴¹ Dwie następne, znalezione luźno głowice pochodzą z Mielnicy Dużej w Wielkopolsce a ich chronologia obejmuje okres od XIII do XV w.²⁴²

Buławy o sześciennych głowicach wykonanej najczęściej z żelaza są natomiast licznie spotykane w ruskim materiale archeologicznym z wczesnego średniowiecza. Były one najpopularniejszym typem buław w XII-XIII w. a dzisiaj stanowią prawie 50% znalezisk. Warto również zaznaczyć, że jako forma prosta stanowiły wyposażenie bojowe zwykłych wojów, stąd też zapewne znaczna liczba znanych zabytków²⁴³. Analogiczne egzemplarze pochodzą z Rajek koło Żytomierza z XII-1 poł. XIII w., tak samo datowany jest okaz z Drohobuża²⁴⁴. Na XII-XIII w. datowana jest buława pochodząca z Mościsk, obwód Lwowski²⁴⁵. Na terenie Węgier L. Kovács włączył je do swego typu II i datował na XII-1 poł. XIII w.²⁴⁶

Typ III

Do typu III wg A. N. Kirpičnikova zaliczyliśmy dwa egzemplarze z terenu Małopolski. Pierwszy z nich został znaleziony już w połowie XIX wieku w miejscowości Grądy (nr kat. 4, ryc. 11: 5)²⁴⁷. Głowica,

odlana z brązu, posiada gwiazdzisty kształt i składa się z czterech dużych piramidalnych kolców, obwiedzionych u nasady linią ryty. Przy każdym narożniku podstawy kolca znajdują się mniejsze, stożkowate guzy, w łącznej liczbie 12 sztuk. Trójkątne pola pomiędzy nimi wypełniają małe, ziarenkowane guzki. Tuleje głowicy, zarówno dolna jak i górna zdobione są poziomymi liniami rytymi, na skrajach ograniczone małymi, półkulistymi guzkami. Dolna część tulei posiada prostokątne wycięcie. Głowica ta została odlana w postaci cienkich ścianek a jej duże kolce są puste w środku. Tak delikatny i bogato ornamentowany wyrób miernie nadawał się do zastosowania na polu walki, mógł zatem być wykorzystywany raczej jako atrybut dowódcy.

Do tej samej grupy należy głowica znaleziona podczas badań założenia obronnego w Stołpiu, stan. 1 (nr kat. 8, ryc. 11: 1). Jej kształt jest nieomal identyczny w stosunku do zabytku z Grądów. Głowica posiada bowiem cztery duże, również puste w środku kolce i dwanaście mniejszych kolców stożkowych. Powierzchnia pomiędzy nimi także wypełniona jest drobnymi guzkami. Tuleja głowicy jest z obu stron przedłużona i zdobiona karbowaniem. Zbytek datowany jest na XII-1 poł. XIII w.

Typ głowic gwiazdzistych o małych kolcach w kształcie stożka (typ III wg A. N. Kirpičnikova) jest powszechnie występującym rodzajem głowic na terenie wczesnośredniowiecznej Rusi. Stanowi on najdoskonalszą formę tego typu rodzaju broni wraz z głowicami o małych kolcach w kształcie ostrosłupów (typ IV wg tegoż autora). Zabytki te są reprezentowane przez 8 egzemplarzy datowanych na XII-XIII w.²⁴⁸ Najbliższą analogią do okazu z miejscowości Grądy jest niemal identyczna głowica o długiej tulei pochodząca z rejonu Bieriegowskiego w obl. Zakarpatksoj, można nawet pokusić się o przypuszczenie, że być może obie pochodzą z jednego warsztatu²⁴⁹. Także głowica ze Stołpia wykonana została zapewne w warsztacie na Rusi, analogiczny bowiem egzemplarz pochodzący z Kijowa odkryto w obiekcie, który interpretowano jako pracownia artysty-metalurga²⁵⁰.

Pewna ilość głowic buław, które można zaliczyć do typu III znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego

²⁴⁰ Np. Z. Żygulski jun, *Bronń w dawnej Polsce, na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975; O. Ławrynowicz, *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, AAL nr 51, Łódź 2005.

²⁴¹ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń...*, s. 55-56, 95, nr kat. 1, tabl. XXXII: E.

²⁴² W. Hensel, Z. Hilczner-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. IV, Wrocław 1972, s. 43, ryc. 14; 1, 2; M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń...*, s. 56, 95, nr kat. 2, 3, tabl. XXXII: A, B.

²⁴³ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 48, Tab. 13, 14.

²⁴⁴ Ibidem, s. 130-131, tabl. XXV: 3; J. Kuśnierz, *Militaria z badań archeologicznych latopisowego grodu Czerwienia*, [w:] *Archeologija Ternopel'scini*, Ternopil' 2003, s. 219; B. A. Priščepa, J. Nikolčenko, *Litopisnyj Dorohobuż w periodii Kijvskoj Rusi. Do istorii naselennia Zahidnoj Volyni w X-XIII stolitjach*, Rivne 1996, s. 104-105, ryc. 66: 3.

²⁴⁵ O. Ławrynowicz, P. Strzyż, *Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza*, APŚwsch., t. VI, 2003, s. 261, ryc. 1: 2.

²⁴⁶ L. Kovács, *A Magyar Nemzeti Múzeum...*, s. 170, 172, ryc. 1: 2.

²⁴⁷ W literaturze bywa niekiedy mylnie określana jako pochodząca ze skarbu w Gorzycach, pow. Dąbrowa Tarnowska, por. np. E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym*

ziemi wiślickiej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 206, ryc. 19; A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 198-199. Właściwa nazwa miejscowości, por. M. Cabalska, R. Madyda, M. Parczewski, K. Tunia, *Materiały do przedziejów powiatu Dąbrowa Tarnowska*, Materiały Star. i Wśr. t. III, 1975, s. 393, tabl. XII: 9.

²⁴⁸ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, ryc. 6, s. 30; 130-131, tabl. XXVI: 1-3; tabl. XXIX: 3.

²⁴⁹ Ibidem, s. 130-131, tabl. XXIX: 1.

²⁵⁰ Ibidem, s. 51, tabl. XXVI: 1.

w Budapeszcie, i datowane są one przez L. Kovácsa podobnie jak wyroby ruskie na XII-1 poł. XIII w.²⁵¹ Zapożyczenie dokonało się więc niemal jednocześnie i na wielu węgierskich egzemplarzach dostrzec można jeszcze szczegóły zdobnictwa wspólne z pierwowzorem ruskim (pseudosznur, drobne guzki wokół kołców).

Typ IV

Kolejne trzy głowice gwiazdziste zaliczyć należy do typu IV wg A. N. Kirpičnikova. Pochodzą one z Czermna nad Huczwą, Radymna koło Przemyśla, oraz okaz z miejscowości nieznannej przechowywany w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie. Brązowa buława z Czermna znaleziona została luźno na podgrodziu grodziska (nr kat. 3, ryc. 11: 2). Baniasta głowica zapatrzona jest w cztery piramidalne kolce oraz osiem mniejszych, bocznych o takim samym kształcie. W połowie odległości pomiędzy mniejszymi kołcami znajduje się 12 mniejszych, o stożkowatej formie z zaokrąglonymi końcami. Duże i średnie kolce obwiedziono podwójną linią ziarenkowatych guzków, wielkości główki od szpilki. Tak wyglądająca głowica przechodzi w walcowatą tuleję, zakończoną wywinętym na zewnątrz brzegiem. Wykonana jako lity odlew najpewniej była egzemplarzem *stricte* bojowym.

Bardzo zbliżony wygląd do okazu z Czermna prezentuje brązowa głowica z Muzeum w Rzeszowie (nr kat. 6, tabl. 11: 4). Poza opisanymi wyżej elementami posiada ona dodatkowe zdobienie w postaci ornamentu pseudosznurowego, który otacza każdy z dużych kołców oraz nasady tulei, które dodatkowo zdobione są podwójnym, poziomym rzędem i trójkątami wykonanymi takim samym sposobem. Przestrzeń pomiędzy pasami pseudosznurowymi otaczającymi duże kolce zdobiona jest podwójnym rzędem drobnych kuleczek. Małe, stożkowate kolce dodatkowo zdobione są poziomymi żłobkami rytmami. W odróżnieniu jednak od egzemplarza z Czermna głowica ta duże kolce ma puste, podobnie jak zabytki z miejscowości Grądy i Stołpie. Niewykluczone więc, że były to egzemplarze pełniące jedynie funkcje atrybutów dowódczych.

Trzeci z okazów tego typu został wydobyty podczas eksploatacji kruszywa w Radymnie nad Sanem w miejscu wczesnośredniowiecznej przeprawy przez rzekę (nr kat. 7, ryc. 11: 3). Forma jej jest identyczna jak dwu poprzednich, wyróżnia się jedynie tym, że przestrzeń pomiędzy dużymi kołcami i obie tuleje zdobione są potrójnym rzędem guziczkowatych guzków.

Ponieważ większość egzemplarzy typu IV z Małopolski jest znaleziskami luźnymi określenie

ich chronologii oparliśmy na analogiach ruskich i węgierskich. Głowice buław o piramidalnej formie mniejszych występów określane są jako typ IV wg A. N. Kirpičnikova. Z terenu Rusi pochodzi 19 egzemplarzy tego typu buław, datowanych na XII-XIII w. Najczęściej występują na Rusi Kijowskiej i Ziemi Halicko-Włodzimierskiej gdyż z tych ziem pochodzi ponad połowa znalezisk. Wszystkie posiadają taki sam kształt, i podobnie jak egzemplarze z terenu Małopolski, różnią się od siebie jedynie szczegółami zdobnictwa²⁵². Pozwoliło to aby A. N. Kirpičnikov wyodrębnił wśród zebranego materiału cztery odmiany wyrobów nazwanych od produkującego je ośrodka²⁵³. Odlewano je w formach dwudzielnych, o czym świadczą widoczne szwy (np. nr kat. 6) a w celu ułatwienia produkcji często gotowe wyroby stosowano później jako podkład do wykonania kolejnych formy, stąd właśnie duża ilość identycznych egzemplarzy w różnych częściach Europy środkowo-wschodniej. Im dalej od kijowszczyzny tym dbałość o szczegóły jest mniejsza, drobne elementy zdobnicze ulegają zatarciu, stają się niewidoczne. Z takimi przykładami mamy do czynienia w Bułgarii, u Bałtów i Szwecji²⁵⁴. W Polsce z naśladownictwem (ale tylko kształtu) buław ruskich spotykamy się w przypadku zabytków pochodzących ze Sławęcina koło Łęczycy²⁵⁵, Góry Birów w Podzamczu²⁵⁶ oraz ornamentowanego okazu datowanego na połowę XIII-XIV w. ze Starego Miasta we Wrocławiu²⁵⁷.

Liczna kolekcja głowic buław o mniejszych kołcach w formie ostrosłupa (typ IV wg L. Kovácsa) znajduje się w Muzeum Narodowym w Budapeszcie. Także one posiadają konstrukcję uproszczoną w stosunku do oryginałów, niemniej jednak nadal występuje zdobienie w postaci granulacji pól pomiędzy guzami, która stopniowo zanika i pozostają jedynie kubiczne guzy. Datowanie ich obejmuje okres od XII do połowy XIV w.²⁵⁸ Na terytorium Słowacji wystę-

²⁵² A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 130-133, tabl.: XXVI: 4; XXVII: 1-7; XXVIII: 2-4; XXIX: 2.

²⁵³ Ibidem, s. 52.

²⁵⁴ Ibidem, s. 54, tabl. XXVI: 4.

²⁵⁵ T. J. Horbacz, *Głowica wczesnośredniowiecznej buławy ze Sławęcina koło Łęczycy*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 23, 1976, s. 287, ryc. 1; M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń...*, s. 55, tabl. XXXII: D.

²⁵⁶ B. Muzolf, *Badania na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, Katowice, 1998, s. 114-117.

²⁵⁷ K. Kamiński, *Paradna głowica buławy ze Starego Miasta we Wrocławiu*, KHKM, R. XLVIII, 2000, nr 3-4, s. 163-164, ryc. 2, 3.

²⁵⁸ L. Kovács, *A Magyar Nemzeti Múzeum...*, s. 172-178, tabl. 3: 2-3; 4: 2-4; 5: 1-4; 6: 1-3; 7: 2.

²⁵¹ L. Kovács, *A Magyar Nemzeti Múzeum...*, s. 172, tabl. III: 1.

pujące egzemplarze posiadają znacznie uproszczoną formę (typ 1 i 2 wg A. Ruttkaya), złożoną jedynie z kubicznych większych i mniejszych guzów. Pozbawione są jakichkolwiek zdobień i datowane na połowę XIV w. Ich tuleje są owalne lub wielokątne a i sama głowica jest też bardziej masywna niż w przypadku wyrobów ruskich²⁵⁹. Z przykładami takich okazów mamy do czynienia również w Bułgarii, do których należą zabytki przechowywane w Muzeum Warneńskim, datowane na XII-1 poł. XIII w.²⁶⁰

Wysoka jakość wykonania i zachowane szczegóły zdobnictwa buław z Radymna, Czerwna nad Huczwą i Muzeum Okręgowego w Rzeszowie pozwala uznać je za oryginalne wyroby warsztatu ruskiego.

Podsumowując możemy stwierdzić, że miejsce znalezienia omówionych wszystkich pięciu egzemplarzy głowic gwiazdzistych układa się w pasie pogranicza polsko-ruskiego (mapa 6), kiedy to w XII-XIII w. tereny księstwa halicko-włodzimierskiego stają się przedmiotem zainteresowania ówczesnych władców Małopolski. Znaleziska te najprawdopodobniej należy wiązać ze wzmożoną ruską działalnością wojskową na tym terenie. Nie ulega również wątpliwości, że zostały one wykonane w ruskich warsztatach odlewniczych. Natomiast o ich dużej przydatności w walce świadczy stosowanie ich w okresie późniejszym w Polsce centralnej i południowej, co poświadczają, wymienione wyżej, egzemplarze z Góry Birów, Wrocławia i Sławęcina koło Łęczycy.

Co do techniki wykonania, można założyć, że egzemplarze o kolcach pustych w środku (Stołpie, Grądy i Muzeum w Rzeszowie) nie nadawały się do zastosowania w boju, gdzie uległy by szybkiemu uszkodzeniu. Uznać je więc należy za insygnium dowódcze, natomiast egzemplarze lite mogły być z powodzeniem stosowane w walce. Bez względu natomiast na sposób wykonania mogą świadczyć o zamożności i wysokiej pozycji społecznej użytkownika. Najczęściej uznaje się, że stanowiły, podobnie jak brązowe inkrustowane kiścienie, wyznacznik wyższej funkcji wśród wojowników konnych, czyli ludzi zamożnych²⁶¹. Dla wojów pieszych przeznaczone były raczej egzemplarze w kształcie sześcianu i wykonane z pospolitszego żelaza²⁶².

²⁵⁹ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, ryc. 29: 1-4, 32: 1; cz. II, s. 315, ryc. 45.

²⁶⁰ H. K u z o v, *Bozdygani ot Warnenskija Archeologiceski Muzej*, [w:] *Weapons and Military Equipment during the late Antiquity and the middle Ages 4th-15th centuries*, Varna, s. 2002, s. 183, tabl. II: 13.

²⁶¹ A. N. K i r p i ċ n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 52-53, 65.

²⁶² Ibidem, s. 48.

Kiścienie

Kiścien to broń obuchowa, której głowica kościana, rogowa lub metalowa umocowana była na długim rzemieniu, owiniętym wokół ręki wojownika lub przymocowany do specjalnej drewnianej rączki. Odwijając rzemień wprawiało się kiścien w coraz szybszy ruch obrotowy, który uderzając z dużą siłą mógł ranić, ogłuszyć lub nawet zabić przeciwnika²⁶³.

Z terenu Małopolski pochodzą cztery kiścienie zachowane w całości oraz kolejne dwa zachowane fragmentarycznie²⁶⁴. Z pośród okazów zachowanych w całości, dwa znajdują się w prywatnej kolekcji w Lublinie, trzeci znaleziono na grodzisku w Czerwnie nad Huczwą a czwarty odkryto na osadzie w Pełnatyczach koło Przeworska. Oba uszkodzone egzemplarze pochodzą z grodziska „Horodyszczce”, stan. 2 w Trepczy koło Sanoka.

Pierwszy z kiścieni, wykonany z żelaza znaleziony został prawdopodobnie w okolicach miejscowości Szarajówka koło Łukowej (nr kat. 4, ryc. 12: 1). W rzucie bocznym zabytek ma kształt zaokrąglonego deltoidu z przymocowanym i lekko wychylonym w bok U-kształtnym uchem o kwadratowym przekroju. Dół korpusu zwieńczony jest zaokrąglonym stożkiem. Na powierzchni zabytku, w środkowej części widoczny jest znak w postaci dwóch wygiętych i prawie stykających się końcami linii rytych pomiędzy którymi w największej ich wydętości znajdują się kolejne dwie, tym razem poziome linie ryte, tworzące coś w rodzaju wąskiego pasa heraldycznego²⁶⁵. Nie wiemy, czy chodzi tu o znak kowala (wytwórcy), ornament wykonany na zamówienie, czy też mniej lub bardziej pospolity symbol. Sam zabytek nie znajduje analogii w publikowanym materiale polskim jak i krajów sąsiednich. Nawet praca A. N. Kirpičnikowa dotycząca broni

²⁶³ Ibidem, s. 65; B. R o k i t o w s k a, M. W o ł o s z y n, *Wczesnośredniowieczne zabytki pochodzenia wschodniego z wykopalisk w Pełnatyczach, pow. Przeworsk*, „Rocznik Przemyski”, t. XXXVII, z. 1, 2001, s. 47.

²⁶⁴ Nie uwzględniliśmy w niniejszym zestawieniu kiścienia przechowywanego w Muzeum Okręgowym w Tarnowie a pochodzącego z dawnej kolekcji Państwa Szymanowskich. Według opinii A. Szpunara powstała ona częściowo na Małopolsce a częściowo na Ukrainie, wobec czego pochodzenie kiścienia nie jest jasne, por. A. S z p u n a r, *Zabytki archeologiczne w kolekcji Państwa Szymanowskich w Tarnowie*, „Rocznik Tarnowski”, 1991/92, s. 233; B. R o k i t o w s k a, M. W o ł o s z y n, *Wczesnośredniowieczne zabytki Wczesnośredniowieczne zabytki...*, s. 50, przypis 19.

²⁶⁵ J. S z y m a Ń s k i, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993, s. 26.

obuchowej na Rusi nie zawiera podobnego kiścienia²⁶⁶. Stąd też tylko z dużym prawdopodobieństwem datować możemy nasz zabytek na okres wczesnego średniowiecza. Wątpliwości nie budzi funkcja militarna zabytku, który tworząc ongiś całość z rzemykiem lub sznurkiem mocowanym jednym końcem do ucha kiścienia, drugim zaś owijanym wokół ręki, stawał się bronią stosunkowo groźną i skuteczną.

Drugi z kiścieni, zdecydowanie mniejszy i bardziej zaokrąglony pochodzi z okolic Gródka nad Huczwą (nr kat. 2, ryc. 12: 2). Zabytek został odlany z brązu, jego wysokość wynosi jedynie 3,7 cm przy maksymalnej szerokości 2,1 cm. Na szczycie kiścienia znajduje się uszko służące – tak jak w poprzednim zabytku – do mocowania rzemienia lub sznura. Co ciekawe, zabytek ten jest pusty w środku, a zatem jego masa jak i wytrzymałość na uderzenie są niewielkie. Obie strony kiścienia na jego czołowych powierzchniach są ornamentowane. Dekoracja to stosunkowo płytki ryt, mający postać jajowatych pól wypełnionych trójkątami i wolutami, które z jednej strony są zatarte, natomiast na drugiej widać je jeszcze dość wyraźnie. Kiścień posiada dwa otwory, na górze i dole korpusu. Otwór górny znajduje się pod uchem po stronie zatartego ornamentu, natomiast otwór dolny, usytuowany po drugiej stronie korpusu, położony jest w dolnej części pola ornamentowanego i zaślepiiony ołowiem. Ten ostatni stanowi zapewne pozostałość po procesie odlewniczym – przez niego wypływał wosk podczas odlewu. Otwór górny jest prawdopodobnie wynikiem uszkodzenia.

Analogie do opisanego wyżej zabytku znajdujemy licznie na terenie Rusi. A. N. Kirpičnikov określił go jako typ III w swojej klasyfikacji kiścieni, zaliczając do typu z tzw. „czarnym” ornamentem. Katalog zabytków zawiera 20 egzemplarzy tego typu na 127 ogółem znanych kiścieni, co stanowi prawie 16% całego zbioru, a więc liczbę dość znaczną. Autor określił czas ich produkcji na pierwszą połowę XIII w.²⁶⁷ Zabytki w tym typie są puste w środku i ogólnie podobne do siebie, różnią się jedynie formą ornamentu oraz wielkością²⁶⁸. Dwa spośród nich znajdują się w zbiorach polskich, jeden w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, drugi również w Warszawie, w Państwowym Muzeum Archeologicznym²⁶⁹. Typ ten miał powstać w wyniku stopniowego upiększania broni na Rusi. Korpusy owych kiścieni odlewane były z brązu, a wnętrza wypełniono ołowiem. W celu zmniejszenia zużycia ołowiu, wytapiano go

tak, że wypływał przez otwór wydrążony na dole kiścienia. Na tak odlany korpus z brązu nakładano „czarny” ornament, wypełniając rowki wykonane na powierzchni kiścienia. Ornament tworzą woluty i trójkąty układające się w jedną z kompozycji rozkwitającego krzyża. W przeciwieństwie do innych pamiątek, gdzie krzyż stanowi główny motyw, tutaj nie zawsze jest obecny lub widoczny, znikając w płataninie trójkątów i wolut.

Głównym ośrodkiem produkcji tego typu kiścieni, podobnie jak i innych typów, był Kijów. Na 20 zebranych egzemplarzy 14, czyli 70% to właśnie tamtejsze wyroby²⁷⁰. Typ ten nie był raczej traktowany jako narzędzie walki, do której nadawał się słabo, ze względu na swoją konstrukcję, ale jako przedmiot sztuki brązowniczej i jubilerskiej dobrze świadczył na korzyść zamożności właściciela. Nie można także wykluczyć, że stawał się zabawką w rękach dziecka.

Zabytek ten można uznać za wytwór brązownika czy też jubilera z terenu Rusi, jeśli nie z samego Kijowa i datować na pierwszą połowę XIII w.

Kiścień z grodziska w Czermnie nad Huczwą (nr kat. 1, ryc. 12: 6) jest znaleziskiem luźnym, pozbawionym kontekstu warstwy kulturowej i wykonany został z rogu. Ma on kształt spłaszczonej gruszki z podłużnie wywierconym otworem. Jest ozdobiony na prawie całej swej powierzchni. Na przeciwległych jego płaszczyznach przedstawiono ryte wyobrażenia. Na jednej stronie jest to górna część postaci męskiej w szacie i z trójkątną czapą na głowie (zapewne bojara), po stronie drugiej wyryto pół kobietę pół ryby z uniesionymi w górę rękoma i fryzurą przypominającą loki. Najpewniej jest to przedstawienie syreny. Otok ciężarka ozdobiony jest motywem plecionki. Na podstawie analizy ornamentu jego chronologię ustalono na XII-pocz. XIII w. wiążąc zabytek z kręgiem oddziaływań bizantyjskich²⁷¹ aczkolwiek bezpośrednich analogii brak zarówno na Rusi jak i wspomnianych terenach Bizancjum.

Czwarty z kiścieni znaleziono podczas planowych prac wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Pełnaticzach (nr kat. 3, ryc. 11: 3). Zabytek ten wykonano z rogu łosia lub jelenia i ma on kształt owalu z lekko wypłaszczoną podstawą. Średnica otworu przechodzącego przez środek zabytku wynosi 12 mm, a przy zewnętrznych krawędziach rozszerza się do 17-18 mm. Dolna część tegoż okazu zdobiona jest nacięciami rozchodzącymi się promieniście od wylotu otworu.

²⁷⁰ Ibidem, s. 62.

²⁷¹ J. G u r b a, A. C z e r e p i ń s k i, *Ciekawy staroruski zabytek z Czerwienia*, ZOW, t. 31, z. 3, 1965, ryc. 2-3; tychże, *Rogowy kiścień z Czermna*, [w:] *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, red. K. Jażdżewski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 484-486, ryc. 1-4.

²⁶⁶ A. N. K i r p i ń k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2.

²⁶⁷ Ibidem, s. 62, 64, tab. 12, 15, 16.

²⁶⁸ Ibidem, tabl. XXIX: 5; XXXIII: 1-4; XXXI: 1-10.

²⁶⁹ Ibidem, s. 136, tabl. XXIX: 5.

Omawiany egzemplarz należy zaliczyć, podobnie jak kiściń z Czermna do typu I wg A. N. Kirpičnikowa, który obejmuje wszystkie kiścienie wykonane z kości lub rogu, bez rozdzielania na kształt zabytku²⁷². Pierwotnie kiścienie tego typu zaopatrzone były w żelazny trzpień, przechodzący przez otwór, do którego mocowano rzemień.

Niewielka średnica otworu w przypadku zabytku z Pełnatycz składania do analizowania go jako kiścienia a nie główicy buławy²⁷³. Rogowe kiścienie należą do najstarszych znalezisk tego typu na Rusi, pojawiają się już w 2 poł. X w. i pozostają w użytku do XIII w. włącznie²⁷⁴. Jako najbliższe analogie podać można dwa kościane egzemplarze z Cimljanskaja i Nowogrodu a także kiścienie ołowiane z Nowogrodu i Verhnie Saltovo. Znaleziska z Cimljanskaja i Verhnie Saltovo datowane są na X-XI w., a zabytki nowogrodzkie pochodzą z XII-XIV w.²⁷⁵ Analogie z ziem polskich to okazy z Ostrowa Lednickiego oraz Ostrówka w Opolu z 1 poł. XI w.²⁷⁶

Niestety, pomimo że kiściń z Pełnatycz znaleziono podczas badań archeologicznych, autorzy określają jego datowanie ogólnie na 2 poł. X-XIII w.²⁷⁷

Ruska proveniencja zabytku z Pełnatycz i innych tego typu kiścieni w Polsce nie podlega właściwie dyskusji. Należy jednak zaznaczyć, że zbliżone wyglądem kościane kule z otworem po środku występują w kulturze materialnej Awarów już w VI-VII w. Znane są z bardzo licznych znalezisk na terenie Kaganatu Awarskiego – Kotliny Węgierskiej, ale także Słowacji, np. Devinská Nová Ves, grób 28. Niestety, podobnie

jak w przypadku zabytku z Pełnatycz, w literaturze nie ma pewności czy są to kiścienie czy może główice buław²⁷⁸. Znaleziska rogowych kiścieni pochodzą również z terenu Bułgarii, np. Kresna Skała, Warna i Silistrensko gdzie reprezentują typ I, odmiana A, wg V. Yotova. Pojawiają się na tym terenie w VII-VIII w. ale występują jeszcze w XI i XII stuleciu²⁷⁹.

Dwa kolejne egzemplarze tej ciekawej broni pochodzą z grodziska „Horodyszcz” w Trepczy stan. 2, koło Sanoka, niestety oba zabytki zachowane są fragmentarycznie a ich przydatność badawczą dodatkowo umniejsza brak kontekstu kulturowego znalezisk.

Pierwszy z nich (nr kat. 6, ryc. 12: 4) należy do typu IIA wg A. N. Kirpičnikova (reprezentowanego na Rusi przez 22 egz.), charakteryzującego się dekoracją w postaci drobnych, kulistych wypukłości na całej powierzchni korpusu, odlanego z brązu i wypełnionego ołowiem. Kiścienie typu IIA w większości znajdowane są w grodach południowo zachodniej Rusi, w których były zapewne produkowane. Najbliższe analogie do zabytku z Trepczy pochodzą z Verbyčki, Grigorivki datowane na XII-XIII w.²⁸⁰, oraz egzemplarze z Iziaslavja z 1 poł. XIII w. oraz Mstislavia z XII-pocz. XIII w.²⁸¹ Na tej podstawie egzemplarz z Trepczy datować można ogólnie na XII-XIII w. i jak na razie pozostaje on jedynym tego typu znaleziskiem na terenie ziem polskich.

Drugi fragment kiścienia z Trepczy (nr kat. 5, ryc. 12: 5) reprezentuje typ IIIA wg A. N. Kirpičnikova, do którego należą zabytki odlane z brązu, puste w środku a następnie wypełnione ołowiem. Typ ten posiada na ogół kształt kulisty a powierzchnia kiścienia jest pokryta bogatym zazwyczaj reliefowym zdobieniem w postaci ornamentyki zoomorficznej oraz znakami i napisami. Na okazy trepczańskim jest to przedstawienie, które kojarzy się może z ptasimi nogami, z których jedna zakończona jest symbolicznie przedstawionymi szponami (?). Na dwóch egzemplarzach tej grupy z terenu Rusi zaobserwowano symbole Rurykowiczów (Nowogród, Piskoń)²⁸². Datowanie

²⁷² A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe...*, t. 2, s. 59.

²⁷³ Jako główice buław klasyfikowane są też czasami kuliście główice o niewielkich średnicach otworu, por. np. A. F. Medvedev, *Orużie Novgoroda Velikogo*, „Materiały i Issledovanija po Arheologii SSSR”, nr 65, *Trudy Novgorodskoj Arheologičeskoj Ekspedicii*, red. A. V. Archovskij, B. A. Kollin, t. II, Moskwa 1959, ryc. 7: 1; A. R. Artemev, *Kistienni i bułavy iz raskopok Novgoroda Velikogo*, „Materiały po arheologii Novgoroda”, Moskwa 1990, s. 10, 11, ryc. 7:2, 8:1, 3.

²⁷⁴ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 59.

²⁷⁵ Ibidem, tabl. XXX: 1, 2; V. Kryganov, *Kistienni saltovomajackoj kul'tury Podon'ja*, „Sovietskaja Arheologia”, 1987, z. 2, s. 63, 64, ryc. 1: 2-4, 2: 11.

²⁷⁶ A. Wrzosek, *Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno*, FAP, t. XII, 1961, s. 250, tabl. I: 12; M. Norka-Gulkowa, *Wyroby z rogu i kości z wczesnośredniowiecznego gródka-miasta na Ostrówku w Opolu*, „Opolski Rocznik Muzealny”, t. 8, 1985, s. 285-287, ryc. 28: i – tam jako ciężarek bezmianu wagi; M. Wołoszyn, *Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X-XII w. – wybrane problemy*, [w:] *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salamon i J. Strzelczyk, Kraków 2004, s. 262.

²⁷⁷ B. Rokitońska, M. Wołoszyn, *Wczesnośredniowieczne zabytki...*, s. 49, przypis 16.

²⁷⁸ É. Garam, *Avári kori csont ostor vagy korbácsvégek és ostorozmányok*, CAH, 1998, s. 109, ryc. 3: 1-10.

²⁷⁹ V. Yotov, *V'or'żenieta...*, s. 109-111, tabl. 19, ryc. 61, tabl. LV, LVI.

²⁸⁰ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 136, nr kat. 65, 80, tabl. XXIX: 4, XXXI: 9; L. Raht, *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, Materiały Wśr., t. V, 1960, s. 253-254, tabl. XIX: 2.

²⁸¹ V. L. Alekseev, *Drevnyj Mstislavl' (po materialam raskopok 1959-1964, 1968 i 1969)*, „Kratkie Soobščeniija”, vyp. 146, s. 46, ryc. 2: 1; A. N. Kirpičnikov, *Massovoe orużie bliźnego boja iz raskopok drevnego Izjaslavja*, „Kratkie Soobščeniija”, vyp. 155, 1977, ryc. 4: 7.

²⁸² A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 138-139, nr kat. 102, 104.

typu IIIA obejmuje przeważnie okres XII-XIII w., aczkolwiek najstarsze zabytki pochodzą już z 2 poł. XI w.²⁸³ Na XII-XIII w. możemy więc datować drugi kiścień z Trepczy.

Kiścienie występujące we wschodniej strefie Małopolski (mapa 4) wyraźnie sygnalizują znany od

dawna fakt przenikania i stosowania wschodnich form uzbrojenia, mających częstokroć praktyczne zastosowanie w boju. Znajdźiska ich grupują się wzdłuż południowo wschodniej granicy, czyli na terenach, które w okresie od XI do XIII w. pozostawały w strefie wpływów książąt halicko-włodzimierskich.

²⁸³ Ibidem, tabl. 16 na s. 64.

Broń drzewcowa

Włócznia jest bronią drzewcową, to znaczy złożoną z długiego drzewca i osadzonego na nim grotu. Tradycje używania tego rodzaju broni sięgają epoki kamienia i spotykane były już w najbardziej prymitywnych kulturach. Była ona, podobnie jak i miecz, takim elementem uzbrojenia, który obok funkcji *stricte* bojowych pełnił również funkcje bojowo-rozpoznawcze, insygnialne i heraldyczne. Funkcje te, uformowane w trakcie procesów historycznych, pierwotnie wiązały się z jednej strony z włócznią jako elementem uzbrojenia, z drugiej zaś strony ze znakami bojowymi używanymi przez większość wojsk. Włócznia posiadała także wysoki walor symboliczny, zawdzięczając go licznym przekazom podkreślającym jej wielką moc sakralną, za pomocą której posiadacze takiego oręża odnosili zwycięstwa¹.

Istnieją dwa sposoby posługiwania się bronią drzewcową. Można nią walczyć wręcz, wówczas mamy do czynienia z włócznią w ścisłym tego słowa znaczeniu, lub też rzucać i w takim przypadku jest to oszczep. We wczesnym średniowieczu, groty broni drzewcовой na terenie Polski nie podlega wyraźnemu różnicowaniu ze względu na pełnioną funkcję. W wielu przypadkach ten sam grot, osadzony na drzewcu mógł służyć zarówno do pchnięcia jak i rzucania. Jedynie groty z zadziornymi (typ VIII i formy niewielkie typu VII i IX wg systematyki A. Nadolskiego) były zapewne bronią przeznaczoną jedynie do rzucania.

Groty osadzano na drzewcu, których łączną długość określono na około 2m². Wnioskowano tak głównie na podstawie obserwacji pochówków wczesnośredniowiecznych, w których groty włóczni niejednokrotnie leżą przy głowie zmarłego. Materiały małopolskie w tym względzie nie wnoszą nam właściwie

nic nowego, jednakże konieczne należy zaznaczyć, iż podczas badań relikwów mostów na Ostrowie Lednickim (1 poł. XI w.) znaleziono zachowane drzewce znacznie przekraczające tę umowną granicę³.

W pracy A. Nadolskiego uwzględniono 172 egzemplarze grotów włóczni i oszczepów z ziem polskich, z czego z terytorium Małopolski było to 16 egzemplarzy w tym 14 ze znanych stanowisk lub miejscowości⁴. A. Żaki w swojej pracy z lat siedemdziesiątych, poświęconej kulturze materialnej Małopolski wymienia 31 znanych grotów znalezionych na 15 stanowiskach⁵. Podobną liczbę wymienia J. Poleski⁶. Nasza monografia uzbrojenia małopolskiego obejmuje 47 pewnych znalezisk, jednakże przyrost ten jest spowodowany w głównej mierze odkryciem wielu grotów pozbawionych kontekstu kulturowego, pochodzących z miejscowości nieznanymi lub akwenów wodnych. Ich wartość poznawcza jest w związku z tym o wiele mniejsza. Omawiając zabytki posługujemy się typologią A. Nadolskiego⁷ przytaczając jego charakterystykę typów. W nielicznych wypadkach stosować będziemy, jako tło porównawcze, obce klasyfikacje a zwłaszcza systematykę A. N. Kirpičnikova⁸ dla materiałów z terenu Rusi,

³ W. Tokarski, *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa, oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. I. *Mosty traktu gnieźnieńskiego*, red. Z. Kurnatowska, Lednica-Toruń 2000, s. 85; A. Kola, G. Wilk, *Mosty sprzed tysiąca lat. Archeologiczne badania podwodne przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, Toruń 2000, s. 84, ryc. 74, 75.

⁴ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, s. 53, 176-189 (Końskie – 13 egz., Skawina, Gozdów, Złota pow. Sandomierz).

⁵ A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974, s. 272.

⁶ J. Poleski, *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, „Prace Archeologiczne UJ”, t. 52, Kraków 1992, s. 17-18.

⁷ A. Nadolski, *Studia...*, s. 53-56.

⁸ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie. Vypusk vtoroj. Kopja, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteny IX-XIII vekov*, „Arheologija SSSR. Svod arheogičeskikh istočnikov”, Vypusk E1-36, Moskva-Leningrad 1966, s. 5-25, ryc. 1. (Dalej cytowane jako A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2.).

¹ Szersze informacje na temat pozabojuowego znaczenia włóczni w średniowieczu znaleźć można w pracach: Z. Piech, *Ikonaografia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 53, 54; O. Ławrynowicz, *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, AAL nr 51, Łódź 2005, s. 98-100, 114, 115.

² A. Nowakowski, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 65.

A. Ruttkaya⁹ dla Słowacji a także J. Petersena¹⁰ dla zabytków ze Skandynawii.

Analiza typologiczno-
-chronologiczna materiału

Typ I obejmuje groty o liściu bardzo wąskim, długim, w przekroju czworokątnym – kwadratowym lub romboidalnym. Krawędzie ostrza są praktycznie równoległe do siebie. Czasem między liściem a tuleją (przechodzących bez wyraźnego ograniczenia), znajduje się zgrubienie w kształcie dookólnego pierścienia. Ukształtowanie liścia tych grotów wskazuje, iż celem ich było przebijanie mocnej osłony ciała (np. pancerzy). Świadczy o tym także duża średnica tulejki, umożliwiająca oprawienie ich na grubszym niż zwykle drzewcu. Z terenu Małopolski dysponujemy prawdopodobnie czterema¹¹ grotami tego typu. Pierwsze dwa pochodzą z grodziska w Przemyślu, z których jeden ma zniszczony liść. Datowane są one z pewnym prawdopodobieństwem na XI i XI/XII w. (nr kat. 31, 33, ryc. 12: 9). Trzeci grot odkryto na grodzisku w Tuligłowach (nr kat. 42, ryc. 12: 7) i pochodzi on z XI-XII w.¹² Czwarty zabytek znaleziono luźno, bez kontekstu kulturowego na terenie cmentarzyska w Skawinie koło Krakowa i w związku z tym nie posiada on pewnie ustalonej chronologii (nr kat. 40, ryc. 12: 8). Wszystkie wymienione okazy posiadają zbliżony wygląd. Groty są długie od 31 do 35 cm, o liściu wąskim (grubość 1,2-1,5 cm), igłowym. Tuleje są raczej krótkie, ale u wylotu dość szerokie o średnicy od 3,0 do 3,5 cm, co niewątpliwie świadczy o mocowaniu ich do grubego, solidnego drzewca, umożliwiającego zadawanie silnych pchnięć, zdolnych do przebicia lub rozerwania ówczesnych pancerzy.

⁹ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, cz. I, Slov. Arch., t. XXIII, z. 1, 1975, s. 119-215; cz. II, t. XXIV, z. 2, 1976 s. 246-395.

¹⁰ J. P e t e r s e n, *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Kristiania 1919, s. 22-35.

¹¹ Do tej liczby należy doliczyć luźno znaleziony zabytek z miejscowości Ulów, pow. Tomaszów Lubelski, należący do typu I wg A. Nadolskiego, por. D. T e r e s z c z u k, *Średniowieczne militaria proveniencji wschodniej w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. I, Kraków-Sanok 2005, s. 135, 137, tabl. II: 2.

¹² W starszej literaturze grodzisko w Tuligłowach było datowane na VIII-XI w., por. M. C a b a l s k a, *Wielocłonowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowach, woj. Przemyśl*, MSROA za lata 1976-1979, 1984, 131-143, tam starsza literatura. W świetle ponownej kwerendy źródłowej, wykonanej przez M. Parczewskiego datowanie grodziska przesuwa się na XI-XII w., por. J. P o l e s k i, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2004, s. 439-440.

Odpowiedniki tego typu z terenu Polski są dość liczne. Egzemplarz pochodzący ze Szczecina, inkrustowany srebrem i złotem (miedzią?), datowany jest na X w.¹³ Groty znalezione na cmentarzyskach w Buczku koło Łasku i Turowie pochodzą z XI w.¹⁴, a na XII-XIII w. datowany jest egzemplarz z cmentarzyska w Poddębicach koło Łodzi¹⁵. Dwa groty tego typu wystąpiły również na grodzisku w Raciążu a ich chronologia obejmuje okres od poł. XIII w. do 1305 r.¹⁶

Analogiczne groty włóczni występują szeroko na terenie Rusi w okresie od X do XIII w., ze szczególnym upowszechnieniem od XI stulecia, ale najstarsze zabytki znane są na tym terenie już w VIII-IX w. Określane są jako typ V wg A. N. Kirpičnikova i według niego są one wyrazem wpływu uzbrojenia wschodnioeuropejskich plemion koczowniczych na Europę środkową. Groty te najliczniej występują bowiem w okolicach Charkowa, nad środkowym Donem i w północnym Kaukazie¹⁷. Z kolei na Słowacji wąskie, o romboidalnym w przekroju ostrzu, groty określane są jako typ VI wg A. Ruttkaya a ich upowszechnienie na tym terenie wiąże on ze środowiskiem awaro-słowiańskim a następnie starowęgierskim¹⁸. Spotykamy je także dość licznie na Węgrzech, m. in. zdobiony na tulei egzemplarz z Esztergom czy grot z Majs, oba pochodzące z X-XI w.¹⁹ Z obszaru dzisiejszej Bułgarii, groty tego rodzaju (typ 4A wg V. Yotova) datowane są przeważnie na VIII-XI w. i są to zabytki z Pliszki, Car Asen, Silistenska i Chaskova²⁰. W Skandynawii i w Finlandii w okresie wikingów występują rzadko²¹,

¹³ P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, AAL, nr 48, Łódź 2002, s. 39; A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 184-185, nr 124, tabl. XIX: 1.

¹⁴ A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 54, 176-177, nr 3; s. 184-185, nr 132, tabl. XIX: 3.

¹⁵ H. W i k l a k, *Cmentarzysko z XII i XIII w. w Poddębicach*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 5, 1960, s. 190, tabl. XLV: 3.

¹⁶ E. K o w a l c z y k, *Raciąż – średniowieczny gród i kasztelania*, „Archeologia Baltica”, Łódź, t. VI, tabl. LXI: A; K. N a d o l s k a - H o r b a c z, *Uzbrojenie średniowieczne na Pomorzu Gdańskim do okresu krzyżackiego*, mps pracy doktorskiej Łódź 1995, nr kat. 16, 19, tabl. XXVIII: 2; XXIX: 1.

¹⁷ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 15-16, tab. 4, nr. 191-200, tabl. IV: 13, IX: 8.

¹⁸ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 302-303, ryc. 36; J. E i s n e r, *Devínska Nová Ves. Slovanské Pohřebišťe*, Bratislava, ryc. 45: 9, 96: 2.

¹⁹ L. K o v á c s, *A Honfoglaló Magyarok lánzsái és lánzsás temtkézésük*, Alba Regia, t. XI, 1970, s. 91, ryc. 5: 8.

²⁰ V. Y o t o v, *V'or'ženieto i snaržaženieto ot b'lgarskoto srednovekovue (VII-XI vek)*, Warna 2004, s. 82, Tab. 12, 13, tabl. XLV.

²¹ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 16-17.

niemniej jednak właśnie za import z tych terenów uważany jest wspomniany, inkrustowany grot ze Szczecina. Na tej podstawie sądzić można, iż ich forma miała, zwłaszcza od XI wieku, jednak szerszy kontekst, i mogła być wytwarzana i stosowana w wielu ośrodkach jednocześnie.

Do typu II należą groty łączące w sobie cechy typów I i III. Charakteryzują się bardzo długim, wąskim, lecz u dołu wyraźnie rozszerzającym się w stosunku do tulei liściem. Dolne krawędzie liścia są zatępione. Im bliżej końca tym liść jest węższy, a zarazem grubszy tak, że przekrój początkowo płaski lub soczewkowaty, przy końcu staje się niemal kwadratowy. Zwiększało to zastosowanie bojowe tego rodzaju grotów, ponieważ dobrze nadawały się zarówno do walki z przeciwnikiem chronionym przez pancerz jak i pozbawionym takiej ochrony. Z Małopolski znany dwa takie egzemplarze. Pierwszy pochodzi z bliżej nieokreślonego (zniszczonego) grobu na cmentarzysku z 2 poł. XI w. w Końskich (nr kat. 18). Jest to grot znacznych rozmiarów o długości całkowitej 38,8 cm i średnicy tulejki 2,4 cm. Zabytek drugi znaleziony w grobie nr 3 na XI-wiecznym cmentarzysku w Silniczce zachował się niestety fragmentarycznie (nr kat. 39).

Analogiczne groty typu II z terenu Polski są nieliczne i datowane raczej na XI w. Grupują się przeważnie w Polsce centralnej i na Mazowszu. Należą do nich zabytki z cmentarzysk w Dzierżążni, Orszymowicach oraz Turowie²². Fragment takiego grotu znaleziono również w grobie 58 na cmentarzysku z 1 poł. XI w. w Lutomierniku pod Łodzią²³. Z tego też okresu pochodzi aż jedenaście egzemplarzy odkrytych przy relikwach mostów na Ostrowie Lednickim. Ich długość wynosi od 32 do 54 cm, a na niektórych tulejkach stwierdzono platerowanie miedzią i srebrem²⁴. Na 1 ćw. XII w. datowany jest zabytek z cmentarzyska w Pokrzywnicy Wielkiej²⁵ a z XII-XIII w. pochodzą 4 groty odkryte na cmentarzysku w Poddebicach koło Łodzi²⁶.

²² A. Nadolski, *Studia...*, s. 176-177, nr 16, tabl. XXI: 1; 182-183, nr 93; 184-185, nr 130, tabl. XX: 2.

²³ A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomierniku pod Łodzią*, AAUL, nr 7, Łódź 1959, s. 55, tabl. XXXVIII: d.

²⁴ W. Tokarski, *Militaria – broń...*, s. 84, tabl. VI: 2, 7; J. Górecki, *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań 2001, s. 134, ryc. 83: 1-2, 4-6; 83A: 1-2.

²⁵ L. Rauhut, E. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, WA, t. XXXVI, z. 3, 1971, s. 310, tabl. V: a.

²⁶ H. Wiklak, *Cmentarzysko z...*, s. 190, tabl. XLV: 1, 2, 4, 6.

Szeroki jest zasięg występowania powyżej zaprezentowanego typu w Europie środkowo-wschodniej. Zbliżone do nich okazy spotykane są na terenie słowiańszczyzny połabskiej w Behrem-Lübchin (XII/XIII w.) i Teterow²⁷. Na Rusi nieliczne zabytki mieszczą się w typie III, raczej odmiany b (charakteryzującej się węższym liściem) wg A. N. Kirpičnikova, która występuje począwszy od XI po XIII w. – Malaja Gorka, Manujlova, Kalichovščina²⁸. Występują także na terenie Skandynawii²⁹ i na terytorium Bałtów jak zabytki z Suvorova, Wietrova i Irzekapinis³⁰. Na terenie Węgier i Słowacji zbliżonych wyglądem egzemplarzy nie udało nam się odnaleźć³¹, co pozwala twierdzić, że zabytek z Końskich wyznacza prawdopodobnie południową granicę występowania typu II, obejmującą głównie tereny północno-wschodniej Europy.

W ramach typu III mieszczą się średniej wielkości groty o liściu w kształcie deltoidu, którego krótsze boki zwrócone są ku tulejce. Przekrój liścia jest z reguły płasko-soczewkowaty, a dolne krawędzie liścia są wyraźnie zatępione. Z Małopolski posiadamy cztery egzemplarze tego typu. Pierwszy pochodzi z grobu nr 30 na cmentarzysku w Krakowie-Zakrzówku i datowany jest na 2 poł. XI-pocz. XII w. (nr kat. 21, ryc. 12: 10). Drugi znaleziono w grobie nr 89 na cmentarzysku w Końskich z 2 poł. XI w. (nr kat. 12, ryc. 12: 12)³². Trzeci grot, z Wróblika Szlacheckiego określony na XI w. (nr kat. 45, ryc. 12: 11) jest znaleźnikiem luźnym. Ostatni, fragmentarycznie zachowany egzemplarz znaleziono na osadzie w Nisku z XI-XII w. (nr kat. 32). Wymiary i kształty zachowanych w całości okazów są zbliżone do siebie i ich długość oscyluje w granicach od 18,7 cm (nr kat. 12) do 22,5-23,0 cm (nr kat. 21, 45). Maksymalna szerokość liścia znajduje się w ok. 1/4 jego długości i mieści się w granicach od 3,5 cm (nr kat. 45) do 5,0 cm (nr kat. 12).

²⁷ W. Unverzagt, E. Scholdt, *Teterow, ein slawischer Burg im Deutschen Osten*, Berlin 1963, tabl. 48: b; E. Scholdt, *Behren-Lübchin. Eine spätslawische Anlage in Mecklenburg*, Berlin 1965, s. 125, tabl. 40: III: 340.

²⁸ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 12-14, tabl. IV: 1; V: 5; VII: 3, 8; VIII: 8-13.

²⁹ E. Kivikovskii, *Die Eiseszeit Finnlands. Bilderatlas und Text*, t. II, Helsinki 1951, s. 18, tabl. 103: 805-806.

³⁰ V. I. Kulakov, *Drevnosti prussov VI-XIII vv.*, „Arheologia SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov”, Moskva 1990, s. 111, 131, tabl. XVII: 6, XXVII: 9, XXXVII: 1.

³¹ Egzemplarz z Muzeum w Komarnie (A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, ryc. 26: 15) podany przez P. Świątkiewicza jako analogia do typu II. Nie jest to dobry przykład gdyż zabytek ten nawiązuje raczej do typu I wg A. Nadolskiego oraz V wg A. N. Kirpičnikova, por. P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 40.

³² Przez A. Nadolskiego mylnie sklasyfikowany jako typ VII, który zawiera egzemplarze o długości do ok. 12 cm, por. A. Nadolski, *Studia...*, s. 178-179, nr 37.

Polskie analogie, o ustalonej chronologii, pochodzą przeważnie z XI w. Należą do nich groty z cmentarzysk w Łubówku (o ornamentowanej tulejce i nasadzie liścia) jak i dwa okazy ze Skrzyńska (zdobiony srebrem i miedzią)³³. Inne, już nie zdobione zabytki, pochodzą z cmentarzysk w Buczku i Witonii w Polsce centralnej³⁴. Na 2 poł. X-1 poł. XI w. datowane są dwa egzemplarze (w tym jeden o ornamentowanym liściu) znalezione w okolicach mostu „gnieźnińskiego” na Ostrowie Lednickim³⁵. Podobnie określoną chronologię posiada okaz z cmentarzyska w Lutomierniku pod Łodzią³⁶.

Typ III na terenie Rusi stanowi jeden z powszechniej używanych rodzajów grotów w wiekach IX-XII oraz jeszcze w XIII w. Należą do nich okazy ze Starej Ładogi czy Nowogrodu, które A. N. Kirpičnikov określa jako typ III, odmiana a³⁷. Na Słowacji A. Ruttkay zalicza je do swego typu IV, odmiany B i także datuje na X-XIII w. jak np. platerowany grot z Trenčina czy okaz z Muzeum w Komarnie³⁸. Z terenu Niemiec pochodzą egzemplarze z grodziska Teterow (X-XIII w.)³⁹. Znane groty ze Skandynawii koncentrują się w Norwegii i Gotlandii (typ G i M wg J. Petersena) datowane są przeważnie na X-XI w.⁴⁰ Na terenie państw bałtyjskich są to np. groty z cmentarzysk Wolnoe i Irzekapinis (poł. XI w.)⁴¹ czy Kazdunga, Turaida, Salaspils (XI-XII w.)⁴².

Do typu IV należą groty średniej wielkości, krępe, o liściu w kształcie wydłużonego serca. Dolne krawędzie liścia są wyraźnie zatępione a tulejka jest stosunkowo długa. Szerokie liście posiadają proporcje 1:2

w stosunku do długości ostrza. Ze względu na dużą powierzchnię rażenia nadają się dobrze do walki z przeciwnikiem nie chronionym pancerzem. Z terenu Małopolski dwa z nich pochodzą z grobów nr 53 (nr kat. 9, ryc. 13: 2) i 58 (nr kat. 10, ryc. 13: 1) z cmentarzyska w Końskich z 2 poł. XI w., a jeden egzemplarz z okolic Gródka nad Bugiem jest znaleziskiem pozbawionym kontekstu warstwy kulturowej (nr kat. 4, ryc. 12: 3). Groty te wyróżniają się niewielką długością od 12,7 cm (nr kat. 4) do 18,5-19 cm (nr kat. 19, 10). Liście są znacznej szerokości od 2,9 cm (nr kat. 5) do 5,6-5,8 cm (nr kat. 13-14). Pomimo niewielki rozmiarów tulejki posiadają czasem znaczną średnicę 2,5-2,7 cm (nr kat. 9, 10). Do wyjątków należy zbytek z Gródka o średnicy tulei 1,6 cm. Można stwierdzić, o czym będzie jeszcze mowa niżej, że równie dobrze mogły to być groty oszczepu (Gródek) jak i włóczni (Końskie).

Większość egzemplarzy typu IV z innych terenów Polski również datowana jest na XI w. Należą do nich groty z Kałdusa, dwa zabytki pochodzą z cmentarzyska w Orszymowicach, po jednym znaleziono na cmentarzyskach w Pieścidlach i Rostkowie na Mazowszu⁴³. Dwa kolejne zabytki odkryto na cmentarzysku z XII-XIII w. w Poddębicach koło Łodzi⁴⁴. Brak tego typu grotów na Słowacji jak również na Węgrzech, a tylko sporadycznie pojawiają się na Rusi i terenach zajętych przez Słowian połabskich⁴⁵, co wiąże się prawdopodobnie z łączeniem ich z grotami o cechach typu V wg A. Nadolskiego.

Typ V jest najliczniej reprezentowanym rodzajem grotów włóczni zarówno na ziemiach polskich jak i w Małopolsce. Obejmuje on groty o liściu lancetowatym, tzw. „w kształcie liścia wierzby”. Ze względu na powszechność stosowania tego typu grotów włóczni, mieszczą się w nim formy różnej wielkości, proporcji a także kształtu liścia. Z terenu Małopolski pochodzi łącznie aż 29 egzemplarzy typu V, w liczącym 47 egzemplarzy zbiorze, co stanowi prawie 62% całości. Wśród nich znajdujemy zabytki różniące się między sobą kształtem liścia, co pozwala, podobnie jak w przypadku zbioru z Pomorza Zachodniego na wydzielenie dwóch odmian⁴⁶. Podział typu V wyglądałby następująco. Odmiana Va posiada ostrze w kształcie „liścia wierzby” i maksymalną szerokością przypadającą na ¼-½ jego długości. Groty odmiany

³³ Ibidem, s. 180-181, 184-185, nr 78, 113, 114, tabl. XXI: 2-4; J. Żak, *Materiały do studiów nad kontaktami wschodniopomorsko-skandynawskimi z XI i XII wieku – broń skandynawska*, Pom. Ant., t. 2, 1968, s. 296-297, ryc. 3.

³⁴ A. Nadolski, *Studia...*, s. 176-177, 186-187, nr 4, 145, tabl. XXI: 1, 5.

³⁵ W. Tokarski, *Militaria – broń...*, s. 84, tabl. VI: 1, 9; J. Górecki, *Gród na Ostrowie...*, s. 134, ryc. 82: 4.

³⁶ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku...*, tabl. XXXIX: d.

³⁷ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 14, Tabl VIII: 6-7.

³⁸ A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung...*, t. I, ryc. 17: 10, 10a; 31:27; t. II, s. 301, ryc. 36.

³⁹ *Corpus Archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik 7. Bis. 12. Jahrhundert*, red. J. Herrmann, P. Donat, t. II, 1979A, s. 251, nr 45/77, il. 5 (dalej cytowane jako *Corpus...*).

⁴⁰ E. Kivikovsky, *Die Eiseszeit Finnlands...*, s. 18, tabl. 104: 807-809; J. Petersen, *De norske vikingesverd...*, s. 29, 35, ryc. 17, 18, 25.

⁴¹ V. I. Kulakov, *Drevnosti prussov...*, s. 126, 148, 152 tabl. XXXII: 1; LIV; V. V. Sedov, *Finno-ugry i balty w epochu srednevekovija*, ASSR, 17, 1987, s. 449, tabl. 130, ryc. 13.

⁴² D. C. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era (1050-1350)*, New York 1988, s. 410-411, ryc. 1081, 1084, 1085, 1088.

⁴³ A. Nadolski, *Studia...*, s. 177-179, 182-183, nr 28, 91, 92, 96, 104.

⁴⁴ H. Wiklak, *Cmentarzysko z...*, s. 190, tabl. XLV: 5, 8.

⁴⁵ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 14-15, tabl. IX: 1-2, jako typ IV wg tegoż autora. Analogie z Meklemburgii, patrz P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 42, przyp. 52.

⁴⁶ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 42-44.

Vb mają maksymalną szerokość liścia tuż przy jego przejściu w tulejkę a krawędzie ostrza biegną niemal równoległe do siebie.

Do odmiany Va zaliczyliśmy 28 egzemplarzy o liściu w kształcie „liścia wierzby”. Największe ich skupisko zanotowaliśmy na cmentarzysku w Końskich datowanym na 2 poł. XI w. gdzie łącznie znaleziono 9 okazów (nr kat. 7, 11, 13-17, 19, ryc. 14: 1-6), nierzadko w kontekście innego uzbrojenia zaczepnego. Poza wspomnianym cmentarzyskiem, dwa egzemplarze z XI w. odkryto w miejscu przeprawy przez San w Radymnie (nr kat. 35, 36, ryc. 13: 10, 11). Pojedyncze znaleziska znamy m. in. z wczesno-średniowiecznej osady w Mogile-Nowej Hucie, stan. 1 (nr kat. 28, ryc. 14: 7) oraz grodu w Krakowie-Wawelu, których chronologia określana jest na IX-X w. (nr kat. 20, ryc. 13: 12) oraz z grodziska w Tuligłowach z XI-XII w. (nr kat. 44, ryc. 14: 8) i Przemyśla, datowanego na XI/XII w. (nr kat. 32, ryc. 13: 13). Zabytki z Hłomczy (nr kat. 5, ryc. 13: 7), Sanoka-Olchowca (nr kat. 38, ryc. 13: 9), Tyrawy Wołoskiej (nr kat. 44, ryc. 13: 8) mają chronologię określoną na podstawie analogii na X-XI w.

Grupa ta stanowi zbiór bardzo zróżnicowany co do wielkości. Znajdujemy w niej groty o niewielkiej długości (15-20 cm), jak np. Łazy stan. 2 (nr kat. 25, ryc. 14: 9) czy Sanok-Olchowca (nr kat. 38, ryc. 13: 9). Na przeciwnym biegunie znajdują się groty z Przemyśla (nr kat. 32, ryc. 13: 13) i Hłomczy (nr kat. 5, ryc. 13: 7) o długości odpowiednio 41,0 i 40,5 cm. Groty tej odmiany, z jednym wyjątkiem, posiadają tuleje w przekroju okrągłe. Jedynie grot z Radymna (nr kat. 36, ryc. 13: 11) wyróżnia się wielobocznym przekrojem tulei. W większości przypadków (16 egz.) tuleje mają średnicę powyżej 2 cm, rzadziej są to wartości w przedziale 1,5-2,0 cm. Do wyjątków należą ponownie groty ze stanowisk Sanok-Olchowca (nr kat. 38) i Łazy stan. 2 (nr kat. 25) o średnicach tulejek odpowiednio 0,9 i 1,3 cm. Ze względu na niewielką długość i średnicę tulejek, być może mogły one pełnić funkcję grotów oszczepu. Zróżnicowane są również szerokości liści mieszczące się w przedziale od 1,7 cm (nr kat. 41) do 4,6-4,7 cm (nr kat. 36, 37).

Na dokładniejsze omówienie zasługują w tym miejscu dwa egzemplarze. Pierwszy z nich, to grot z Nowej Huty-Mogily, stan. 1c (nr kat. 28, ryc. 14: 7) z obiektu 6b/62. Charakteryzuje się on bardzo niestarannie wykonaną, krótką i wąską, a zarazem asymetryczną tuleją. Znaleziony został w obiekcie, wraz z dwoma strzemionami typu II B i C wg W. Świętosławskiego. Obiekt ten był datowany przez autorkę na podstawie ceramiki na 2 poł. X-pocz. XI w.⁴⁷ Przedstawione powyżej datowanie

⁴⁷ R. H a h u l s k a - L e d w o s, *Wczesnośredniowieczne strzemiona z Nowej Huty-Mogily*, Mat. Arch., t. VI, 1959-1960, s. 122; W. Ś w i e t o s ł a w s k i, *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź 1990, s. 93.

objektu oraz znalezionych w jego wypełnisku zabytków nie jest jednak jednoznaczne. Badaczka podkreśla bowiem, że materiał ceramiczny jest identyczny z tym odkrytym w skarbie przedmiotów żelaznych, zawierającym m. in. ostrogę płytkowo-nitową (typ VB wg D. Bialekovej) oraz fragmenty dwóch toporów⁴⁸. Skarb ten autorka datowała mylnie na koniec X-pocz. XI w.⁴⁹, zamiast na 2 poł. IX ewentualnie początek X w. (tak jak ostroga w typie wielkomorawskim)⁵⁰. Można tym samym pokusić się o przesunięcie datowania strzemion jak i grotu włóczni na ten sam okres. Przemawia za tym również datowanie analogicznych okazów strzemion z terenu Wielkich Moraw, pochodzących raczej z IX-pocz. X w. (por. podrozdział im poświęcony). Jednoznacznie problem wyjaśnić może ponowna analiza układu stratygraficznego oraz ceramiki z obiektu 6b/62. J. Poleski sugeruje, że mógł być to niewielki skarb przedmiotów żelaznych, starszy od obiektu (jamy) 6b/62⁵¹. Możliwe jest zatem że mamy do czynienia z jednym z najstarszych grotów typu V w Małopolsce pochodzącym z IX-X w.

Kilka słów należy również poświęcić jednemu wśród małopolskich grotów typu V o ornamentowanej tulei, który znaleziony został w Krakowie na Wzgórzu Wawelskim (nr kat. 20, ryc. 13: 12). Jest ona wprawdzie ułamana tuż przy styku z liściem, można jednak dostrzec ostrołukowe ryty na styku liścia z tuleją. W literaturze wskazuje się na frankijską proveniencję takich grotów zdobionych rytymi ostrołukami i datowanych na VIII i IX w.⁵² Dopiero później, drogą handlową, przeniknęły one do Skandynawii, na tereny nadbałtyckie i Ruś⁵³. Z terytorium dzisiejszej Litwy, Łotwy i Estonii pochodzi aż 56 ornamentowanych w ten sposób egzemplarzy z 26 stanowisk, datowanych kontekstem archeologicznym na okres IX-1 poł. XI w. Najwięcej, bo aż 14 okazów znaleziono na cmentarzysku w Kaup koło Wiskiauten z IX-X w.⁵⁴ Tego typu

⁴⁸ Porównaj R. H a h u l s k a - L e d w o s, *Wczesnośredniowieczne strzemiona...*, s. 122, przypis 9.

⁴⁹ Tejże, *Wczesnośredniowieczny skarb żelazny z Mogily, pow. Kraków*, WA, t. XXVI, z. 3-4, s. 258.

⁵⁰ D. B i a l e k o v á, *Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobeđim (Typologie und Datierung)*, Slov. Arch., t. XXV, z. 1, 1977, s. 136, 138.

⁵¹ J. P o l e s k i, *Wczesnośredniowieczne groty...*, s. 450-451, tam też starsza literatura dotycząca tego problemu.

⁵² J. Ź a k, *Frankijskie elementy kulturowe w kulturze protopolskiej (VI-VI-IX w.)*, Pom. Ant., t. 8, 1979, s. 49, nr 17; tenże, „Importy” skandynawskie na ziemiach zachodnio-słowiańskich od IX do XI wieku, Poznań 1967, s. 287-294.

⁵³ J. Ź a k, *Materiały do studiów...*, s. 294-295.

⁵⁴ V. K a z a k e v i č i u s, *Dėl E tipo ietigalių ornamentuotomis ámovomis chronologijos ir kilmės*, „Archaeologia Litwana”, t. 1, 2000, s. 186-188, ryc. 1, 2, 4, 5.

groty licznie są odkrywane również w Skandynawii. Z terenu Finlandii na ogółem 250 sztuk grotów typu E, 30 posiadało ornamentowane tuleje, w większości datowane na X w.⁵⁵ Na Rusi ornamentowane groty typu Va znajdują się jako wyposażenie kurhanów wojowników jak np. w Gniezdowie czy Gorodiszczu (X-XI w.)⁵⁶ Na terytorium dzisiejszej Polski egzemplarze tak ornamentowane pochodzą z Elbląga, stan. 20, Kopic na Pomorzu Zachodnim, Ostrowa Lednickiego (1 poł. XI w.) oraz fragmentarycznie zachowany okaz z Lubonia pod Poznaniem (2 poł. X-1 poł. XI w.)⁵⁷. Kilka egzemplarzy o takiej ornamentyce wchodziło w skład skarbu 11 grotów włóczni z Karpnik w Sudetach. Znalezione tam groty, zdobione m. in. ostrołukami datowane są obecnie na koniec VIII-1 poł. IX w.⁵⁸

Na marginesie zaznaczyć należy, że możliwa jest również interpretacja groty z Krakowa-Wawelu (nr kat. 20) jako typ VI wg A. Nadolskiego, czego nie można jednoznacznie rozstrzygnąć wobec uszkodzenia zabytku. Podobny rodzaj zdobienia stosowano na włóczniach skrzydełkowych z okresu karolińskiego (VIII w.), np. na terenie Austrii czy Węgier⁵⁹. Być może więc w przypadku groty z Krakowa-Wawelu mamy do czynienia z importem frankijskim lub północnoeuropejskim. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że jego analiza metaloznawcza wykazała złożoną technikę wykonania grota, polegającą na wykuciu go z trzech kęsów żelaza o różnym stopniu nawęglenia a więc i twardości⁶⁰. Warstwa kulturowa, z której zabytek został wydobyty datowana jest na IX-X w.⁶¹

Groty z Krakowa-Wawelu oraz Mogiły-Nowej Huty wyznaczają na dzisiaj początek stosowania typu Va w Małopolsce. Najmłodszy, pewnie datowany, egzemplarz pochodzi z Przemyśla z XI/XII w. (nr kat. 32). Nie znaczy to jednak aby już w XII w. widzieć zmierzch ich stosowania na omawianym obszarze.

W sprawie datowania typu Va warto zwrócić się raz jeszcze w stronę Rusi. A. N. Kirpičnikov na tym terenie określił je jako typ I i widział ich genezę w okresie merowińskim a upowszechnienie się w okresie wikingim. Omawiając groty tego typu zauważył, iż na przełomie X i XI w. następuje skrócenie liścia przy jednoczesnym wzroście długości i rozszerzeniu się tulei⁶². Na tej podstawie można pokusić się o konfrontację tego ustalenia z materiałem małopolskim. W starszy horyzont grotów długich i smukłych wpisują się nam dobrze datowane egzemplarze z Mogiły-Nowej Huty i Krakowa-Wawelu (IX-X w.). Natomiast do horyzontu drugiego, o dłuższej i szerszej tulei oraz liściu z maksymalnym rozszerzeniem w ¼ długości, możemy zaliczyć egzemplarze z cmentarzyska z 2 poł. XI w. w Końskich. Pozostaje jednak pytanie czy na tej podstawie można datować także okazy pozbawione kontekstu kulturowego. Potwierdzenie można by uzyskać raczej na drodze analizy większego ilościowo i dobrze datowanego zbioru.

Analogie do podtypu Va z terenu Polski są, jak już zaznaczono, nader liczne. Najstarsze egzemplarze, datowane na VI w. pochodzą z cmentarzyska w Tumianach, Młoteczna czy Pasymia na Mazurach⁶³, czyli są znacznie starsze od okazów merowińskich i frankijskich, co być może wynika z popularności i uniwersalności kształtu groty. Na cmentarzysku z 1 poł. XI w. w Lutomińsku koło Łodzi znaleziono łącznie 26 grotów typu V⁶⁴. Na XI w. datowane są dwa egzemplarze pochodzące z cmentarzyska w Luboniu pod Poznaniem, w tym jeden z tuleją ornamentowaną. Podobną chronologię wykazują okazy z cmentarzysk w Skokówku w Wielkopolsce oraz Psarach⁶⁵. Z XI w. pochodzi też 5 grotów z cmentarzyska w Turowie pod Płockiem⁶⁶. Kilkanaście egzemplarzy wyłowiono

⁵⁵ E. K i v i k o v s k i, *Die Eiseszeit Finnlands...*, s. 17, tabl. 101: 794-796; J. P e t e r s e n, *De norske vikingesverd...*, s. 26, 28, ryc. 12, 13.

⁵⁶ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, tabl. I: 1, 2; VI: 4.

⁵⁷ P. K i t t e l, *Średniowieczne uzbrojenie zaczepne Prusów z obszaru północno-wschodniej Polski*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, 2002, nr 2 (236), s. 174, 176, tabl. 2: 6; P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 42-43, tabl. IX: 7; J. G ó r e c k i, *Gród na Ostrowie...*, tabl. 82: 5; J. Ż a k, *Materiały do studiów...*, ryc. 1, 2.

⁵⁸ K. J a w o r s k i, *Groty w Sudetach (VIII-X w.)*, Wrocław 2005, s. 54-56, ryc. 11: e. Tam starsze prace dotyczące tego znaleziska wraz z dawniejszą chronologią zbioru.

⁵⁹ Np. E. S z a m e i t, *Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich*, Teil II: *Die Saxe und Lanzen spitzen*, AA, t. 71, 1987, s. 156-164, 167-169, ryc. 3-6; L. K o v á c s, *A Honfoglaló Magyarok...*, s. 89, ryc. 3: 1, 3-4; tabl. XXXIA: 1-3.

⁶⁰ J. P i a s k o w s k i, *Metaloznawcze badania wczesnośredniowiecznych przedmiotów żelaznych z Krakowa-Dębnik*, Spr. Arch., t. XXXII, 1980, s. 267.

⁶¹ A. Ż a k i, *Archeologia Małopolski...*, s. 274, przypis 511, tam starsza literatura.

⁶² A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 12.

⁶³ P. K i t t e l, *Średniowieczne uzbrojenie...*, s. 177, tabl. 2: 2, 3.

⁶⁴ A. N a d o l s k i, A. A b r a m o w i c z, T. P o k l e w s k i, *Cmentarzysko z XI wieku...*, s. 54, tabl. XXXVII- XL.

⁶⁵ Z. H e n s e l, Z. H i l c z e r - K u r n a t o w s k a, *Studia nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VI, Poznań 1987, s. 119-120, ryc. 61: 1; T. T r e b a c z k i e w i c z, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Psary*, Pow. Piotrków Trybunalski, PiMMAiEŁ, S. A., t. 9, 1963, s. 138, tabl. VI: 1, 2; A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 180-181, NR 54, tabl. XXIII: 4.

⁶⁶ A. N a d o l s k i, *Studia...*, s. 184-185, nr 133-137.

podczas badañ reliktyw mostów na Ostrowie Lednickim. Groty te osiagaly znacznà dluogość bo a¿ do 73 cm przy dluogości liścia dochodzącej do 60 cm. Wśród nich występują równie¿ okazy z ornamentem w ksztalcie ostrołuków. Ich utratę przez właścicieli łączy się przeważnie z najazdem Brzetysława w 1038/39 r.⁶⁷ Młodsze zabytki pochodzą z cmentarzyska w Poddębicach (XII-XIII w.) i grodziska w Racią¿u datowanego od poł. XIII do 1305 r.⁶⁸

Na Rusi występują powszechnie jako wspomniany ju¿ typ I datowany od IX do XII w., znany w liczbie 83 sztuk. Starsze egzemplarze sà często bogato ornamentowane, czasem damascenowane i łączone sà z warsztatami nadreńskimi. Okazy młodsze to ju¿ w przewadze produkcja miejscowa⁶⁹. Dla terenu Skandynawii J. Petersen określił je jako typ E, występujący ju¿ od połowy VIII po 1 poł. XI w.⁷⁰ Na Słowacji forma ta tworzy typ II grotów włóczni wg A. Ruttkaya, datowany najczęściiej na IX-XII w., lecz sà znane równie¿ okazy starsze. Reprezentowany jest na tym terenie przez 26 zabytków np. Dobra Voda i Gajary⁷¹. Na cmentarzysku w Devínskiej Novej Vsi koło Bratysławy grot taki znaleziono w grobie nr 559 z 2 poł. VII-VIII w.⁷² Stosunkowo licznie reprezentowane sà na terenie Węgiel, np. Budapeszt-Dunameder i Törtel datowane na okres wczesnoarpadyjski, czyli 2 poł. X-XI w. Nierzadko groty węgierskie z tego okresu noszą ślady damascenizacji⁷³. Na terytorium Bułgarii (1A, B wg V. Yotowa) typ ten pojawia się ju¿ w VIII stuleciu i stosowany jest do XI w. i dłużej. Jako przykłąd można podać zabytki z Pliszki, Wielkiego Preślawia, Topoli i Nowej Czerny⁷⁴. Na terenie Niemiec wschodnich egzemplarz z Verchen datowany jest na X-XII w.⁷⁵ Przedstawiony zasięg

występowania potwierdza, że groty lancetowate mają zasięg ponadregionalny i występują przez całe wczesne średniowiecze, zanikają stopniowo w XIII w. ale występują jeszcze w późnym średniowieczu.

Do odmiany Vb zaliczyliśmy groty, które posiadają maksymalnà szerokość liścia tu¿ przy przejściu w tulejkę. Ostrza liścia poniżej słabo zaznaczonego szpicu biegnà niemal równolegle do siebie co sprawia, że wydają się bardziej masywne ni¿ odmiana Va, przypominają trochę typ III wg A. Nadolskiego. Do podgrupy tej zaliczyliśmy tylko jeden egzemplarz znaleziony niestety bez zwiàzku z warstwà kulturowà na grodzisku w Zawadzie Lanckorońskiej (nr kat. 47, ryc. 14: 13) i datujemy go na podstawie ogólnej chronologii grodziska na IX-X w.⁷⁶ Wymiary zabytku nie sà znane, co uniemożliwia dokonanie dokładniejszej analizy porównawczej. Z terenu Polski wymienić można zabytki z Cedyni (koniec X-pocz. XII w.) czy Szczecina-Podzamcza (poł. XIII w.)⁷⁷. Na poczàtek XV w. datowane sà cztery groty z gródka stożkowatego w Plemiętach w Ziemi Chełmińskiej⁷⁸. Analogie z terenu sąsiedniej Słowacji stanowią tu egzemplarze ze stanowisk Gajary, Horné Srnie oraz okaz z Muzeum w Komarnie, które tworzą typ III grotów wg A. Ruttkaya, datowany od IX po XIV w.⁷⁹ Na terenie Rusi A. N. Kirpičnikov zaliczył je do typu IV odmiany A, która pojawia się w XII w. i stosowana jest jeszcze w XIII stuleciu⁸⁰.

Typ VII obejmuje groty małych rozmiarów o liściach różnego ksztaltu, lancetowatych lub w przybliżeniu deltoidalnych. Wszystkie charakteryzują się małą średnicà tulejek, co pozwala na osadzenie ich jedynie na cienkim drzewcu. Głównym kryterium ich wydzielenia jest więc wielkość a nie ksztalt, co rodzi poważne wątpliwości przy odróżnianiu ich od grotów strzał (por. niżej). Z Małopolski pochodzą dwa egzemplarze grotów typu VII. Pierwszy znaleziono w grobie nr 52 na cmentarzysku z 2 poł. XI w. w Końskich (nr kat. 8, ryc. 14: 15) a drugi z osady z XI-XII w. w Nisku (nr kat. 29). Jak ju¿ zaznaczyliśmy, groty te trudno odróżnić od grotów strzał, stąd też i badacze

⁶⁷ J. Górecki, *Gród na Ostrowie...*, s. 133-134, ryc. 82: 1-3, 5; W. Tokarski, *Militaria – broń...*, s. 84, 86, tabl. VI: 8.

⁶⁸ H. Wiklak, *Cmentarzysko z...*, s. 190, tabl. XLV: 7; E. Kowalczyk, *Racią¿ – średniowieczny...*, tabl. XLI; K. Nadolska-Horbacz, *Uzbrojenie średniowieczne...*, nr kat. 20, 21.

⁶⁹ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe oruże...*, t. 2, s. 9, 12, 21, Tabl.: I: 1-2; II: 1-3; V: 1-2; VI: 3-4; VII: 1-4; XI: 3-4, 7.

⁷⁰ J. Petersen, *De norske vikingesverd...*, s. 25, 26, 28; E. Kivikowski, *Die Eiseszeit Finnlands...*, s. 17, tabl. 101: 794-796.

⁷¹ A. Ruttkaya, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, ryc. 17: 3, 6; cz. II, s. 300, ryc. 36.

⁷² J. Eisner, *Devínska Nová Ves...*, s. 126, tabl. 61: 7.

⁷³ L. Kovács, *A Honfoglaló Magyarok...*, s. 91, 94, 108, ryc. 5: 4, Tabl. XXXIV: 6, XXXII: A3; tenże, *Die Budapesteser Wikingerlanze (Geschichtsabriss der ungarischen Königslanze)*, AAASH, t. XXI, 1970, s. 323-324, ryc. 1, 2, tabl. LIII.

⁷⁴ V. Yotov, *V'or'ženieto...*, s. 79, Tabl. 12, 13, tabl. XLI: 503-511.

⁷⁵ *Corpus...* 1979A, nr 47/85, il. 8.

⁷⁶ J. Poleski, *Stratygrafia i chronologia osadnictwa na grodzisku w Zawadzie Lanckorońskiej*, AAC, t. XXXIII, 1995-1996, s. 123.

⁷⁷ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 45, tabl. XI: 2-5.

⁷⁸ M. Głosek, *Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń sieczna, drzewcowa i obuchowa*, [w:] *Plemięta, średniowieczny gródek w Ziemi Chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Toruń 1985, s. 104, tabl. XI: 1-4.

⁷⁹ A. Ruttkaya, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, ryc. 17: 1, 20: 11, 26: 11; cz. II, s. 300-301.

⁸⁰ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe oruże...*, t. 2, s. 15, tabl. II: 5-7, IX: 3-4.

nie są zgodni i różnie je interpretują. Dla materiałów z Ostrówka w Opolu egzemplarze o długości poniżej 10 cm K. Wachowski określa jako groty strzał⁸¹. Przeciwno takiemu zaklasyfikowaniu zabytku z Końskich przemawia znaczna średnica tulejki, wynosząca 1,7 cm, co jest raczej zbyt dużą wartością jak na grot strzały. Można przyjąć, iż mamy do czynienia z bronią nadającą się raczej do rzucania niż ze strzałą a już zupełnie należy wykluczyć możliwość używania go jako grotu włóczni.

Analogie z Polski przeważnie datowane są na XI w. i zaliczyć należy tu groty z Kałdusa i Wolina⁸². Trudno natomiast przytoczyć podobne zabytki z terenu innych państw, ponieważ często są tam określane jako groty strzał. Niemniej jednak zauważalne jest występowanie niewielkich liściowatych grotów oszczepów na terenie Rusi⁸³ i Węgier⁸⁴.

Typ VIII charakteryzuje się liściem z zadziorami i dość długą tulejką. Nadawały się one raczej wyłącznie do rzucania, a ich geneza sięga już okresu rzymskiego. Znajdywane są dość rzadko zarówno w Polsce jak i Europie środkowej. Z terenu Małopolski dysponujemy zaledwie dwoma takimi zabytkami. Pierwszy, znaleziony w Radymnie nad Sanem datowany jest na X w. (nr kat. 34, ryc. 14: 14), drugi znaleziono w Będzinie w warstwach przemieszanych w związku z czym można go datować na X-XIII w. (nr kat. 2).

Analogie z ziem polskich to groty z miejscowości Wąsacz i cmentarzyska w Złotorii, oba datowane na X w., natomiast grot z grodziska w Szywnawaldzie nie posiada pewnej chronologii.⁸⁵ Na Rusi, znany z 20 egzemplarzy, określane bywa jako typ VII wg A. N. Kirpičnikova, i występuje od IX do XII w. Licznie znajduwane są na cmentarzyskach kurhanowych Smoleńszczyzny, na cmentarzysku Michajłowskim a także na terenie państw bałtyjskich i Powołżu⁸⁶. Sporadycznie występują na terenie Węgier (Szárzard)⁸⁷. Na obszarze Słowacji (typ VIIa wg A. Ruttkaya)

znane są egzemplarze z Plavecké Páldrie i Trenčín-Kubrá⁸⁸.

Jak już wspomniano jest to forma wywodząca się już z okresu rzymskiego i jest powszechnie spotykana na stanowiskach kultury przeworskiej⁸⁹, toteż w przypadku luźno znalezionych egzemplarzy trudno jednoznacznie określić chronologię zabytku. Przykładem może służyć grot pochodzący z wczesnośredniowiecznej osady w Nowej Hucie-Mogile. Zabytek ten posiada zdobioną poziomymi rowkami nasadę tulejki, pozostała jej część uległa zniszczeniu. Grot datowany był na X w.⁹⁰ Obecnie jednak jego czas użytkowania określono na fazę B1 (1-3 ćw. I w. n.e.) włączając w poczet zabytków kultury przeworskiej⁹¹.

Groty nieokreślone typologicznie

W jednym⁹² przypadku mamy do czynienia z grotem, którego nie sposób wpasować w systematykę A. Nadolskiego. Zabytek znaleziono luźno na terenie wczesnośredniowiecznej osady na stanowisku 25 w Gródku Nadbużnym. Długość grotu wynosi 122 mm przy szerokości 21 mm. Tuleja zdobiona jest w górnej części pierścieniem z cienkiej złotej blaszki, ornamentowanym łańcuszkiem nieregularnych rombów stykających się bokami⁹³. Autorzy publikujący zabytek przytoczyli analogie pochodzące z terenu Niziny Węgierskiej, jak np. egzemplarz z cmentarzyska w Környe (grób 129) łączonego z etnikum awarskim. Chronologię grotu ustalono na VI-VII w.⁹⁴

⁸⁸ A. Ruttkaya, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 303, tabl. 36.

⁸⁹ Por. P. Kaczanowski, *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Kraków 1995, s. 29, ryc. XVI: 1.

⁹⁰ R. Hahulska-Ledwos, *Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie-Mogile*, MANH, t. III, 1971, s. 174, 204, tabl. C: 3.

⁹¹ E. Kubica-Kabacińska, B. Szmoniewski, *Łyżka odlewnicza z wczesnośredniowiecznej osady w Krakowie-Nowej Hucie-Mogile*, stan. 1, MANH, t. XXIII, 2002, s. 75, ryc. 7: 3.

⁹² Trzeba w tym miejscu również wspomnieć o (opublikowanych niedawno, stąd też brak ich w Katalogu) dwóch grotach broni drzewcowej (sulicy) zachowanych w całości i jednym fragmentarycznie, znalezionych luźno w miejscowości Ulów, pow. Tomaszów Lubelski. Charakteryzują się one niewielką długością (12,7 i 15,2 cm), lancetowatym liściem oraz mocowaniem do drzewca za pomocą trzpienia. Posiadają one liczne analogie na terenie wczesnośredniowiecznej Rusi i na tej podstawie można je datować na X-XIII w. Szerzej na ten temat D. Tereščuk, *Średniowieczne militaria...*, s. 137, tabl. III: 1-3.

⁹³ E. i A. Kokowsky, *Wczesnośredniowieczny grot z Gródka nad Bugiem w woj. zamojskim*, LMA, t. III, 1990, s. 49-50, ryc. 2.

⁹⁴ Á. Salamón, I. Erdélyi, *Das völkerwanderungszeitliche Gräbelfeld von Környe*, „Studia Archaeologica”, t. 5, 1971, s. 27, 70-71, tabl. XVIII: 5, XXII: 1.

⁸¹ K. Wachowski, *Średniowieczna broń miotająca na Śląsku w świetle znalezisk z Ostrówka w Opolu*, AP, t. XXVII, z. 1, s. 175. Por. także uwagi w tej kwestii P. Świątkiewicza, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 47, który również groty poniżej 10 cm włącza w inwentarz grotów strzał.

⁸² A. Nadolski, *Studia...*, s. 178-179, 186-187, nr 27, 141, tabl. XXIX: 1.

⁸³ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, tabl. X: 7, 8.

⁸⁴ L. Kovács, *A Honfoglaló Magyarok...*, s. 93, ryc. 7.

⁸⁵ A. Nadolski, *Studia...*, s. 184, 185, 186, 187, tabl. XXIX: 6.

⁸⁶ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 17, 18, tabl. X: 3-6.

⁸⁷ L. Kovács, *A Honfoglaló Magyarok...*, s. 93, 108 ryc. 7: 8, tabl. XXXII: B: 4.

Za awarski uznali go również H. Zoll-Adamikowa i J. Poleski⁹⁵. Ponownie problemem tym zajął się W. Szymański, który zakwestionował zbieżność wyglądu zabytku Gródka z egzemplarzami awarskimi, które są zarówno dłuższe jak i posiadają większą średnicę tulei w stosunku do powyżej omawianego zabytku. Udało mu się również odnaleźć lepiej zachowany okaz z miejscowości Terebiń koło Hrubieszowa. Na podstawie kształtu liścia i średnicy tulei uznał go za pocisk kuszy lub wielkiego łuku o chronologii raczej późnośredniowiecznej⁹⁶. Biorąc pod uwagę szeroki okres zasiedlenia okolic Gródka nad Bugiem datowanie grotu na VI-VII w. wydaje się niemożliwe do utrzymania, co skłania nas do wyłączenia tegoż egzemplarza z dalszych analiz.

Toki włóczni

Toki są to żelazne okucia dolnej części drzewca oszczepu lub włóczni, służące zapewne do pewniejszego osadzania ich w ziemi lub ułatwiających ich transport przez wojownika poprzez oparcie włóczni na strzemieniu. Z taką funkcją spotkać się można na oponie z Bayeux⁹⁷. W materiale archeologicznym z terenu Małopolski toki reprezentowane są przez pojedynczy egzemplarz znaleziony w trakcie badań grodziska „Horodyszcz” w Trepczy koło Sanoka, stan. 2. Posiada on kształt stożka, o średnicy 1,8-1,9 cm i długości 5,2 cm. Zabytek ten został znaleziony bez kontekstu warstwy kulturowej i ma w związku z tym bardzo szeroką chronologię ustaloną na VIII-pocz. XIV w. (nr kat. 1, ryc. 14: 16). Ze względu na stożkowatą, tulejkowatą formę zaliczyć go należy do typu II wg J. Góreckiego⁹⁸ lub typu A wg P. Świątkiewicza⁹⁹. Na terenie Polski toki wykonane analogicznie jak okaz z Trepczy są spotykane dość licznie, by wymienić np. egzemplarze z Ostrowa Lednickiego (1 poł. XI w.)¹⁰⁰, Czarska (2 poł. XII w.)¹⁰¹, Szczecina-Podzamcza

(pocz. XII w.)¹⁰² czy cmentarzyska w Dziekanowicach (2 poł. XI w.)¹⁰³. Łącznie ich liczba na terenie Polski sięga kilkunastu sztuk¹⁰⁴.

Poza granicami Polski znaleziska toków broni drzewcowej pochodzą z Rusi, np. z Nowogrodu datowane na XI-XIV w.¹⁰⁵ oraz cmentarzysk wielkomorawskich z IX-X w.¹⁰⁶

Włócznia w ikonografii Małopolski

Włócznia jest często reprezentowana w ikonografii wczesnośredniowiecznej Małopolski. Występuje na 4 pieczęciach pieszych (nr kat. 1, 3, 4, 10, ryc. 38: 1, 2, 4, 9) i na 7 pieczęciach konnych (nr kat. 2, 5-9, 11-13, ryc. 38: 2, 5-8, 10-12) z tejże dzielnicy. Jest to najprawdopodobniej związane z faktem, iż na dworze krakowskim podczas obejmowania władzy, kultywowana była tradycja błogosławieństwa włóczni, znanego z Pontyfikatów Krakowskiego, a odnoszącego się zapewne do insygnium jakim była włócznia św. Maurycego¹⁰⁷. Na pieczęci Bolesława Wstydlwego z 1250-1279 r. (nr kat. 10, ryc. 38: 9) występuje ona razem z mieczem, pojawia się też na dwóch pieczęciach pieszych Leszka Białego z pocz. XIII w. (nr kat. 3, 4, ryc. 37: 3, 4) w towarzystwie tarczy i hełmu obręczowego (?). Na pieczęci Bolesława Wstydlwego (nr kat. 10) a także chyba Leszka Białego (nr kat. 4) grot włóczni posiada lancetowaty kształt i wyraźnie widoczne żeberko, natomiast grot na pieczęci Leszka Białego i Konrada Mazowieckiego z lat. 1194-1199 (nr kat. 2, ryc. 38: 2) jest krępy, romboidalny. W pozostałych przypadkach przedstawień napieczętych oraz wszystkich monetach schematyczne przedstawienia nie pozwalają na dokładniejszą analizę kształtu grotu.

¹⁰² P. Ś w i ą t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 49, nr kat. 3, tam źle określona ilustracja, gdyż nie występuje on na wymienionej tablicy.

¹⁰³ J. W r z e s i ń s k i, *Cmentarzysko szkieletowe w Dziekanowicach, gm. Lubowo, st. 2, SL, t. 1, 1989, s. 126.*

¹⁰⁴ Zbiorcze zestawienie wraz z mapką znajduje się w pracy J. G i n a l s k i, P. N. K o t o w i c z, *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszcz” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2, MSROA, t. XXV, 2004, s. 200, ryc. 6.*

¹⁰⁵ A. F. M e d v e d e v, *Orużie Novgoroda Velikogo*, „Materialy i Issledovania po Arheologii SSSR”, nr 65, 1959, s. 130, ryc. 3: 9; 4: 11-13; J. G i n a l s k i, P. N. K o t o w i c z, *Elementy uzbrojenia...*, s. 200-201. Tam dalsza lista znalezisk z terenu Rusi i dotycząca nich literatura.

¹⁰⁶ V. H r u b ý, *Staré Město, velkomorawské pohřebiště „Na Valách”*, Praha 1955, s. 176, tabl. 30: 4, 5, tabl. 76: 8; B. D o s t á l, *Slovanská pohřebiště z střední doby hradištní na Moravě*, Praha 1966, s. 73, tabl. 15; 29, tabl. XL: 7.

¹⁰⁷ Z. P i e c h, *Ikonografia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 55, 57; O. Ł a w r y n o w i c z, *Treści ideowe broni...*, s. 99-100.

⁹⁵ H. Z o l l - A d a m i k o w a, *Zur Chronologie des awarenzeitlichen Funde aus Polen, [w:] Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*, red. K. Godłowski, R. Madyda-Legutko, Kraków 1992, s. 300, ryc. 3: a; J. P o l e s k i, *Podstawy i metody...*, ryc. 5: 5.

⁹⁶ W. S z y m a ń s k i, *Stan wiedzy o zabytkach awarskich z obszarów położonych na północ od terytorium Kaganatu*, AP, t. XL, z. 1-2, 1995, s. 137, 142. Hipotezę zakłada nieco fakt zdobienia go złotą blaszką, chyba zbyt bogato jak na grot broni miotającej.

⁹⁷ W. G r a p e, *La Tapisserie de Bayeux*, München 1994.

⁹⁸ J. G ó r e c k i, *Gród na Ostrowie...*, s. 136, ryc. 83B: 10.

⁹⁹ P. Ś w i ą t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 49.

¹⁰⁰ W. T o k a r s k i, *Militaria – broń...*, 87, tabl. VII: 7-8.

¹⁰¹ J. R a u h u t o w a, *Czarsk we wczesnym średniowieczu od VII do XII wieku*, Wrocław 1976, s. 92, ryc. 37: 5.

Rozprzestrzenienie znalezisk

Znaleziska grotów broni drzewcowej w Małopolsce nie tworzą wyraźniejszych skupisk (mapa 5). Najliczniej wystąpiły one na cmentarzysku w Końskich, gdzie łącznie znaleziono ich 13 sztuk. Pozostałe okazy, pochodzące głównie ze znalezisk pozbawionych kontekstu kulturowego, często ze zbiorników wodnych, grupują się w południowo-wschodniej części Małopolski w okolicach środkowego i dolnego Sanu (Przemyśl, Radymno, Wróblak Szlachecki, Tyrawa Wołoska, Rudnik, Sanok Olchowce). Mniejsze skupisko rysuje się w okolicach górnego Bugu i Wieprza (Krasnystaw, Gródek nad Bugiem). Tylko w niewielkim stopniu wystąpiły one na grodziskach (Zawada Lanckorońska, Przemyśl, Tuligłowy). Zupełnie sporadycznie odnajdujemy je na osadach otwartych (Nisko, Nowa Huta-Mogiła). Natomiast mało jest znalezisk z Krakowa i okolic, skąd pochodzi zaledwie kilka egzemplarzy (Kraków-Wawel, Mogiła-Nowa Huta, Skawina).

Zagadnienie rozróżnienia grotów włóczni i oszczepów

Włócznia z założenia była bronią uniwersalną, przeznaczoną zarówno do walki wręcz jak i do rzucania, stosować ją również mogli zarówno wojowie piesi jak i konni. Oszczep był bronią bardziej specjalistyczną, przeznaczoną jedynie do rzucania i stosowaną przez wojowników konnych¹⁰⁸. Rozróżnienie zatem poszczególnych grotów broni, pozwoliłoby w pewnym stopniu na określenie zarówno samej struktury wojska we wczesnośredniowiecznej Małopolsce, jak i określenie stopnia popularyzacji oszczepu w walce. Brak jest jednak w tym względzie wyraźnych, jednoznacznie sformułowanych kryteriów, które dokonanie takiego rozdziału by umożliwiły. Bronioznawcy próbowali zastosować w tym celu różne kryteria¹⁰⁹. A. Nadolski za grotty włóczni uważa typ VI z poprzeczką oraz duże egzemplarze typów I, II, III i V. Grotty oszczepów to typy VII i VIII. Badacze rosyjscy jak A. F. Medvedev i A. N. Kirpičnikov zalecają zwrócenie uwagi na wagę grotu lub jego wymiary i ogólne proporcje, jako podstawowe kryterium przy rozróżnianiu grotów włóczni od grotów oszczepów¹¹⁰.

W celu przeprowadzenia próby rozdziału grotów włóczni i oszczepów poddaliśmy analizie 36 grotów o

Tabela. 1. Porównanie cech grotów broni drzewcowej.

Lp.	Nr kat.	Typ	Cechy										
			Długość ogólna			Tuleja					Liść		
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	3	V			X			X	X			X	
2	4	IV	X					X	X			X	
3	5	V			X		X		X			X	
4	6	V			X			X		X		X	
5	7	V			X			X		X	X		
6	8	VII	X				-		X		X		
7	9	IV	X					X		X			X
8	10	IV	X					X		X			X
9	11	V		X				X		X		X	
10	12	III	X					X		X			X
11	13	V			X			X		X		X	
12	14	V			X			X		X		X	
13	15	V		X				X		X			X
14	16	V			X			X	X			X	
15	17	V			X			X		X		X	
16	18	II			X			X		X		X	
17	19	V			X			X		X		X	
18	21	III		X				X		X			X
19	22	V		X				X		X		X	
20	23	V		X				X		X			X
21	24	V		X		X				X			X
22	26	V			X	X			X				X
23	28	V			X	X			X				X
24	29	VII	X										
25	32	V			X			X		X	X		
26	34	VIII		X				X	X				X
27	35	V			X		X			X		X	
28	36	V			X		X			X			X
29	37	V			X	X				X			X
30	38	V		X				X		X			X
31	40	I			X		X			X	X		
32	41	V		X				X	X		X		
33	42	I			X			X		X	X		
34	43	V			X		X			X			X
35	44	V		X				X	X				X
36	45	V		X				X		X			X

znanych wymiarach, które określiliśmy w ramach 12 cech charakterystycznych. Skorzystaliśmy przy tym ze schematu zaproponowanego przez P. Świątkiewicza dla materiałów zachodniopomorskich¹¹¹, nieznacznie je tylko upraszczając¹¹². Spowodowane jest to dwoma

¹⁰⁸ A. Nowakowski, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 65, 69.

¹⁰⁹ Poglądy te przedstawił szczegółowo P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 50. W tym miejscu zaprezentujemy tylko ważniejsze z nich.

¹¹⁰ A. F. Medvedev, *Orużje Novgoroda...*, s. 128; A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 23.

¹¹¹ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 50, tabl. 4.

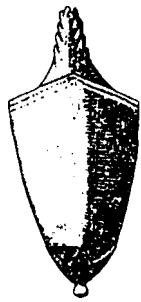
¹¹² Pominęliśmy takie cechy jak światło tulei (okrągłe, wieloboczne) i występowanie żeberka, które to cechy mają znaczenie chyba drugorzędne lub w nie występują w Małopolsce.

czynnikami. Po pierwsze daje on moŹliwość realnego okreœlania wszystkich cech i proporcji grotów, po drugie zastosowanie takiej samej metody daje moŹliwość porównania uzyskanych wyników.

Wyróżniliśmy wiêc nastêpujåce cechy grotów. Pierwszå grupę stanowi dÅugoœć caÅkowita: 1 – grot krótki do 20 cm; 2 – grot œredniej dÅ. 20-30 cm; 3 – grot dÅugi ponad 30 cm. Grupå drugå jest dÅugoœć liœcia: 4 – liœć krótki do 0,25% dÅ. grotu; 5 – liœć œredniej dÅugoœci 0,25-0,30% dÅugoœci grotu; 6 – liœć dÅugi 0,3% dÅugoœci grotu. Kolejna wartoœć to œrednica tulei: 7 – tuleja wåska do 2 cm œrednicy; 8 – powyŹej 2,1 cm œrednicy. Ostatnia grupę stanowi szerokoœć liœcia: 9 – liœć wåski o szerokoœci do 2,5 cm; 10 – liœć o œredniej szerokoœci 2,6-4,0 cm; 11 – liœć szeroki powyŹej 4 cm. ZakÅadamy wiêc, Źe grot włóczni powinien mieç znacznå dÅugoœć caÅkowitå, szeroki liœć i œrednicę tulei umoŹliwiajåca osadzenie go na odpowiednim drzewcu. Poszczegółne wartoœci w

przypadku oszczepów powinny byç odpowiednio mniejsze. O potencjalnym przeznaczeniu danego egzemplarza stanowiç powinien zespół kilku cech.

Analizie poddaliśmy 36 egzemplarzy. Najliczniejszå grupę stanowiå duŹe i œrednie groty o tulejach duŹej lub œredniej wielkoœci oraz szerokim lub smukłym liœciu. Do grupy tej zaliczamy 22 egzemplarze, uznajåc je za włócznie, co stanowi 58% zbioru. Tylko trzy groty z caÅå pewnoœciå moŹna uznaç za naleŹåce do grupy oszczepów i reprezentujå one typy VII i VIII wg A. Nadolskiego. PozostaÅe 11 egzemplarzy, niespeÅna 32% uznaç naleŹy za formy niecharakterystyczne, posiadajåce niezbyt dÅugie groty o œredniej dÅugoœci tulejkach. Na podstawie przeprowadzonej analizy parametrów grotów włóczni, stwierdziç moŹemy, iŹ nie daje ona jednoznacznych rezultatów, a uzyskane wyniki równie dobrze moŹna sformuÅowaç na podstawie wzrokowej oceny zabytku.

Broń miotająca

Do broni miotającej zaliczamy oręż wyrzucający pociski przy pomocy energii mechanicznej nagromadzonej w sprężystym materiale¹. W średniowieczu były to proca², łuk i kusza. W Małopolsce posiadamy ślady stosowania zarówno pospolitego łuku równowego (prostego) jak i bardziej skomplikowanego w budowie, ale jednocześnie doskonalszego łuku refleksyjnego (złożonego) oraz oczywiście kuszy. Budowa jak i ich działanie zostały już szeroko omówione w literaturze zarówno polskiej³ oraz obcej⁴.

Łuk

Najbardziej okazałe fragmenty łuku oraz łubia, a ściślej rzecz ujmując ich okładziny znaleziono w grobie wojownika w Gródku nad Bugiem (nr kat. 2-10, ryc. 15: 2-11) wraz z mieczem typu XI, A, 1 wg R. E. Oakeshotta⁵. Odnalezione fragmenty można podzielić na dwie grupy. Pierwsza to trzy kościane, niezdobione płytki (nr kat. 4, 6, 10, ryc. 15: 2-4), które najprawdopodobniej są pozostałością części środkowej łuku refleksyjnego, tzw. majdanu. Grupa druga, składająca się łącznie z czterech listew, dwóch trapezowatych płytek i jednego uchwytu rogowego

(nr kat. 2, 3, 5, 7-9, ryc. 15: 5-11), to okucia oraz uchwyt łubia, czyli pojemnika na łuk. Spośród tej grupy, trzy listwy (nr kat. 5, 7, 8, ryc. 15: 5-7) zdobione są ornamentem oczkowym w postaci ciągłego pasma kółek koncentrycznych zachodzących na siebie i dodatkowo ograniczonych linią przykrawędną. Część przykrawędna zdobiona jest dodatkowo skośnymi nacięciami na całej długości listwy. Na trapezowatych płytkach (nr kat. 2, ryc. 15: 9-10) ornament jest w zasadzie identyczny, z tym, że występują na nich trzy pionowe rzędy opisanych wyżej kółek, ograniczonych liniami przykrawędnymi. Zdobienie na uchwycie rogowym (nr kat. 9, ryc. 15: 11) ma postać oczek połączonych ze sobą skośnymi żłobkami. Poza tym element ten posiada cztery mniejsze otwory na nity oraz otwór większy, zapewne na rzemień. W tym też miejscu element ten nosi wyraźne ślady obtarć (wyświecenia). Wszystkie ornamentowane listwy i płytki rogowe na spodniej stronie są chropowate, zapewne w celu lepszego wiązania klejem⁶. Do zamocowania okładzin zastosowano również nity, z których zachował się tylko jeden oraz kilka otworków po nich (ryc. 15: 5-7).

Na terenie Polski elementy te nie posiadają licznych odpowiedników. Zbliżone kształtem części konstrukcyjne łuku refleksyjnego pochodzą z Drohiczyzna nad Bugiem i datowane są na XII-pocz. XIII w.⁷ a także z Wrocławia z warstw określonych na przełom X i XI w. oraz na 2 ćw. XI w.⁸ Niedawno ponownie opublikowano znalezisko z Ostrowa Lednickiego, które w świetle najnowszej analizy, również

¹ A. Nowakowski, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 74; A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII w.*, Łódź 1954, s. 60.

² Proca w materiale małopolskim nie jest reprezentowana, jeśli wyłączyć z rozważań, humorystyczną raczej, wzmiankę o znalezieniu takowej podczas badań zamku w Będzinie i datowanej na pierwszy najazd mongolski z 1241 r., por. W. Błasiński, *Będzin przez wieki*, Poznań 1982, s. 465-466, ryc. 386.

³ J. Werner, *Polska broń. Łuk i kusza*, Wrocław 1974, s. 10, 27-28, ryc. 14; T. Wojciechowski, *Znaleziska fragmentów kusz na ziemiach polskich*, KHKM, R. XXXVII, 1989, z. 3-4, s. 481-496.

⁴ A. F. Medvedev, *Ručnoe metalnoe orużie*, „Arheologia SSSR”, „Svod arheologičeskikh istočnikov”, vyp. E1-36, 1966, s. 10-15, tabl. 1.

⁵ S. Jastrzębski, J. Maciejczuk, *Grób wczesnośredniowieczny z Gródka nad Bugiem*, stan. 1C, woj. zamojskie, [w:] *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, t. II, red. G. Labuda, S. Tabaczyński, Wrocław 1988, s. 55, 57-58, ryc. 3: 1.

⁶ Ibidem, s. 58.

⁷ K. Musianowicz, *Nowe materiały do kontaktów Drohiczyzna nad Bugiem z Nowogrodem Wielkim*, RB, t. 2, 1961, s. 425-426, 427, ryc. 1: a-b, 2; W. Świątowski, *Elementy wschodnie wśród militariów z XIII w. znalezionych na terenie Polski*, SMDHW, t. XXXVIII, 1996, s. 4, ryc. 2: A.

⁸ K. Jaworski, *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*, Wrocław-Warszawa 1990, tabl. II: s-t; M. Wołoszyn, *Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X-XII w. – wybrane problemy*, [w:] *Wędrowka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. J. Salamon, i J. Strzelczyk, Kraków 2004, s. 261, ryc. 9: a.

uznawane jest za część składową łuczyska, tzw. majdanu. Zabytek pochodzi z warstw datowanych na XI-XIII w.⁹ Liczne analogie odnaleźć możemy zarówno w kulturze Rusi Kijowskiej (np. Nowogród, z 2 poł. XII w.) jak i na terenach związanych z obecnością koczowników gdzie ich chronologia obejmuje dość szeroki okres od X do XIII w.¹⁰

Wiele trudności nastęrcza określenie ram czasowych pochówka w Gródku nad Bugiem. Autorzy publikujący znalezisko datowali je na XII w.¹¹ Po kilku latach, J. Kuśnierz przeprowadził powtórna analizę inwentarza grobowego. Skupiwszy się w szczególności na analizie typologicznej miecza i odkrytych na jego głowni inskrypcjach (por. rozdział poświęcony mieczom) chronologię pochówku określił na koniec XII-pocz. XIII w.¹² Natomiast w opozycji do ustaleń J. Kuśnierza, stoi pogląd M. Wołoszyna, który próbuje określić ramy czasowe znaleziska z Gródka na podstawie ornamentu okładzin łubia. Opierając się na datowaniu dendrochronologicznym stanowiska w Belaja Wieży i znalezionych tam okładzinach¹³. Sugeruje on, że tego typu, dość ubogi jeszcze ornament, charakterystyczny jest na tym stanowisku dla 2 poł. XI-1 poł. XII w. Na tej podstawie sam pochówek z Gródka skłony jest on datować na XI a najpóźniej na 1 poł. XII w.¹⁴

Ciekawym znaleziskiem jest również fragment zdobionej, kościanej listwy rogowej, być może część

składowa łuku refleksyjnego, pochodzący z badań grodziska w Demblinie, stan. 1 (nr kat. 1, ryc. 15: 12). Ma ona postać długiej listwy zdobionej motywem owali przesuniętych względem siebie o ½ długości, umieszczonych w czterech pionowych rzędach. Jej proveniencji można szukać w kręgu oddziaływań starowęgierskich, i w związku z tym mogłaby być ona datowana na koniec IX-1 poł. X w.¹⁵ Ornament taki wystąpił na rogowych wąsach wędzideł znalezionych na cmentarzyskach sprzed połowy X w. w Szeghalom i Sárretudvari-Hízófold na Węgrzech¹⁶. Same okładziny łuków refleksyjnych też są częstym inwentarzem w grobach węgierskich tego okresu¹⁷. Jeśli zabytek z Demblina byłby rzeczywiście związany z kulturą koczowniczych Węgrów, jak to zakłada E. Dąbrowska, to jego odkrycie byłoby jeszcze jednym śladem pozwalającym założyć możliwość ich penetracji w 1 poł. X w. także tej części dorzecza górnej Wisły.

Kolejne fragmenty kościanych okładzin łuku refleksyjnego znaleziono w grobach nr 6 i 13 na cmentarzysku starowęgierskim w Przemyślu, ul. Rycerska 9a. W grobie szóstym była to połówka wygładzonej płytki z otworami do przymocowywania, o długości około 15,7 cm (nr kat. 15, ryc. 15: 20). Stanowiła ona prawdopodobnie wzmocnienie środkowej części łuku refleksyjnego. Trzy elementy kościane pochodzące z grobu nr 13 noszą ślady wcięć i nacięć (nr kat. 19-21, ryc. 15: 21-23). Fragmentaryczność znaleziska nie pozwala na dokładniejsze określenie ich funkcji, prawdopodobnie dwie z nich znajdowały się na końcach łuczyska, w partii zaczepowej cięciwy. Analogiczne kościane elementy łuku występują na cmentarzyskach zarówno w kotlinie Panońskiej, jak np. w Karos Eperjszeges, Kenézlő, Tiszaeszlár-Ujtelep, Ismerelten Lelohelg, Hódmezővásárhely, Ikervár Virág¹⁸ jak również na cmentarzyskach węgierskich

⁹ P. D m o c h o w s k i, J. W r z e ś i ń s k i, *W poszukiwaniu łuku refleksyjnego – możliwości interpretacji na przykładzie znaleziska z Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Wędrowki rzeczy i idei w średniowieczu*, „Spotkania Bytomskie”, t. V, red. S. Moździoch, Wrocław 2004, s. 315-317, ryc. 2. W tymże artykule (na s. 327-328) autorzy podają jeszcze dwa zabytki: z Ostrowa Lednickiego oraz Błonia na Mazowszu, które również mogą być częściami składowymi łuku refleksyjnego.

¹⁰ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe oružie...*, tabl. 3: 1-5; 5: 1-4; 6: 9-12; 8: 1-2 (płytki rogowe); tenże, *Oružje Novgoroda Velikogo. Trudy novgorodskoj arheologičeskoj ekspedicii*, t. II, „Materialy i issledovania po arhieologii SSSR”, nr 65, Moskwa 1959, s. 143-144, ryc. 4-7; V. E. F l o r i o v a, *Kostjanye detali, lukov, kolčanov i nalučij Beloj Veži*, [w:] *Stepi Evropy v epohu srednevekov'ja, Sbornik statej*, red. A. V. Evglevskij, Doneck, t. I, 2000, ryc. 4, 5, 7; V. Y o t o v, *V'or'ženieto i snarjaženieto ot b'lgarskoto srednovekovue (VII-XI vek)*, Warna 2004, ryc. 4: 7-8, 19, 20-22; tabl. II: 7-15, III: 16-17, 21-22.

¹¹ S. J a s t r z ę b s k i, J. M a c i e j c z u k, *Grób wczesnośredniowieczny...*, s. 60.

¹² J. K u ś n i e r z, *Przyczynek do handlowego i militarne go znaczenia Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura i sztuka*, red. J. Feduszka, Zamość 2000, s. 22.

¹³ W. E. F l o r i o v a, *Kostjanye detali...*, s. 101-116.

¹⁴ M. W o ł o s z y n, *Między wschodem a zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1C w Gródku, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. I, Kraków-Sanok 2005, s. 88, 96.

¹⁵ E. D a b r o w s k a, *Quelques remarques sur la pénétration hongroise sur le territoire de la Pologne du Sud*, [w:] *Berichte über den II. Internationalen Kongres für Slawische Archäologie*, t. II, Berlin 1973, s. 365; J. P o l e s k i, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2004, s. 212-213.

¹⁶ J. H a m p e l, *Ujabb tanulmányok a honggalási kor emlékeivöl*, Budapest 1907, tabl. 29, cytat za J. P o l e s k i, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 212-213; por także *A Honfoglaló Magyarorságra*, red. I. Fodor, Budapest 1996, s. 269, ryc. 32.

¹⁷ A. T o č i k, *Altmagyarische Gräbefelder in der Südwest-slowakei*, „Archeologica Slovaca-Fontes”, t. III. 1968, tabl. III: 4-6, XXII: 4-6, XXXB: 1-4.

¹⁸ *A Honfoglaló Magyarorságra...*, s. 99, ryc. 30; s. 155, ryc. 11; s. 194, ryc. 2; s. 318, ryc. 3; B. N. K a t a l i n, L. R é v é s z, *Egyedi típusú honfoglalás kori íjcsontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetéről*, CAH, 1986, s. 124-125, ryc. 2-4; G. K i s s, *Vas megye 10-12. századi sír – és Kincsleletei*, Szombathely 2000, tabl. 10, 14, 25.

na Słowacji, np. Bánov, Sered¹⁹ i Rumunii²⁰ oraz na terenie Bułgarii, np. Pliszka²¹.

W grobach nr 1 i 6 na wspomnianym cmentarzysku w Przemyślu znaleziono również liczne pozostałości okuć łubia. Pojemniki te wykonane ze skóry wzmacniane były żelaznymi okuciami wlotu pojemnika, sztabkowatymi płytkami bocznymi a całość łączono za pomocą licznych nitów. Relikty łubia stwierdzone w grobie nr 1 to sztabka – blaszka z nitem oraz dwa luźne nity (nr kat. 12-14, ryc. 15: 16-18). W grobie 6 zarejestrowano około 40 fragmentów okuć sztabkowatych różnego kształtu (nr kat. 16-18, ryc. 15: 13-15). Szersze okucia z grobu nr 6 pozwalają określić średnicę wylotu łubia na około 10-15 cm a okucia boczne określają jego długość na około 60 cm. Pojemnik, wraz z odkrytymi 5 grotami strzał z trzpieniem, złożony był przy prawej stronie pasa zmarłego. Zauważyć również należy, że przy blaszanym, szerszym, okuciu zachowały się resztki drewna, co wskazywałoby, że pojemnik mógł być wykonany właśnie z tego surowca²².

Podobne zabytki są nierzadko spotykane w grobach koczowników²³. We wschodniej Europie stosowano dwie odmiany łubi. Wykonywano je z kory brzoźowej i wzmacniano nakładkami kościanymi (Gródek nad Bugiem) lub wykonane ze skóry lub drewna wzmacniano okuciami żelaznymi (Przemyśl, ul. Rycerska). Ten ostatni rodzaj pojemników występował najczęściej w IX-pocz. XI w.²⁴ W grobach z okresu podboju Kotliny Karpackiej przez Węgrów żelazne części łubia spotykane są często i datowane głównie na X-XI w. jak np. na cmentarzyskach w Ikervár Virág, Bánov i Sered²⁵, czy Vejtent na terenie dzisiejszej Rumunii²⁶.

¹⁹ A. T o č i k, *Altmagyarische Gräbefelder...*, tabl. III: 1-6, XXXIII: 4-9, XXXV: 1-4.

²⁰ F. M e n d e l e t, D. T ā n a s e, G. E r v i n, *X. Századi Honfoglalás kori temetőrészet Vejtén (Temes Megye, Románia)*, „Archaeologiaj Értesítő”, nr 126, 2001, s. 99-112, ryc. 3: 3-7.

²¹ V. Y o t o v, *V'or'ženieto i snarjaženieto...*, ryc. 4: 7, 8, 19, 20-22; tabl. II: 7-15, III: 16, 17, 21, 22.

²² A. K o p e r s k i, M. P a r c z e w s k i, *Wczesnośredniowieczny grób Węgra-koczownika z Przemyśla*, AAC, t. XVIII, 1978, s. 159; A. K o p e r s k i, *Groby wojowników z koniem na cmentarzysku „staromadziarskim” w Przemyślu*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Warszawa-Lublin 2003, s. 369.

²³ G. A. F o d o r o v - D a v y d o v, *Kočevniki vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskih hanov*, Moskva 1966, s. 29, ryc. 4: 8; A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 19-23, tabl. 7.

²⁴ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 20.

²⁵ A. T o č i k, *Altmagyarische Gräbefelder...*, tabl. IV: 1-11, XXX: 1-2, XXXVII: 8-9; A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. Bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, cz. II, Slov. Arch., t. XXIV, z. 2, 1976, s. 333-334; G. Kiss, *Vas megye...*, tabl. 26, 30, 31.

²⁶ F. M e n d e l e t, D. T ā n a s e, G. E r v i n, *X. Századi Honfoglalás...*, s. 99-112, ryc. 4: 6-17.

Prawdopodobnie na okucia kołczanu natrafiono w obiekcie 13 na grodzisku w Szczaworyżu, stan. 1 (nr kat. 22, ryc. 15: 19). Odkryto w nim razem kilka grotów strzał z zadziorami a znalezione nity uznano za okucia pojemnika, w którym w/w groty przechowywano. Pochodzą one ze starszej fazy osadniczej grodu, a co za tym idzie mogą być datowane od VII/VIII do 2 poł. IX w.²⁷

Mniej liczne w Małopolsce są znaleziska, używanych powszechnie we wczesnym średniowieczu, łuków równikowych (prostych). Duży fragment takiego zabytku znaleziono podczas badań na Wawelu w południowo-zachodniej części Wzgórza Zamkowego (nr kat. 11, ryc. 15: 1). Mierzy on 65 cm długości i wykonany został z drewna cisowego. Jest to część łuczyska w wcięciem do zamocowania cięciwy. Zabytek datowany jest na podstawie stratygrafii na XI w.²⁸

Nieliczne zachowane fragmenty łuków równikowych z terenu Polski pochodzą z badań reliktyw mostu gnieźnieńskiego na Ostrowie Lednickim i datowane są na 2 poł. X-1 poł. XI w.²⁹, na XI w. datowany jest również łuk odkryty w Opolu³⁰ a na koniec X-XI w. określono najświeższe znalezisko tego typu ze stanowiska Wolin-Ogrody, st. 4³¹. Z późnego średniowiecza pochodzi część łuczyska znaleziona w Brzegu na Śląsku³².

²⁷ Np. E. D a b r o w s k a, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Szczaworyżu, pow. Busko w latach 1965-1966 (rejon: gród właściwy)*, Spr. Ar., t. XX, 1969, s. 285; teź, *Wczesnośredniowieczny gród w Szczaworyżu, pow. Busko Zdrój, w świetle badań 1962-1968*, Spr. Ar. t. XXII, 1970, s. 205. Z takim datowaniem grodziska w Szczaworyżu polemizuje E. Gąsowska, która na podstawie własnych badań tego stanowiska uważa obiekt za jednofazowy i datuje na VII/VIII-X w. Młodsze zabytki łączy natomiast z funkcjonowaniem osadnictwa na ruinach grodu w XI-XII w., por. E. G a s s o w s k a, *Wyniki weryfikacji chronologiczno-kulturowej i funkcjonalnej grodziska w Szczaworyżu, gm. Busko Zdrój w latach 1988/1989*, „Peregrinus”, t. 3, 1990, s. 9-34. Na IX-X w. datuje grodzisko w Szczaworyżu J. P o l e s k i, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2004, s. 430-431.

²⁸ A. Ż a k i, *Sprawozdanie z prac archeologicznych na Wawelu w 1954 r.*, Spr. Arch., t. II, 1954, s. 104, ryc. 2: a.

²⁹ W. T o k a r s k i, *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa, oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. I, *Mosty traktu gnieźnieńskiego*, red. Z. Kurnatowska, Lednica-Toruń 2000, s. 77, tabl. VI: 12, 14.

³⁰ W. H o ł u b o w i c z, *Opole w wiekach X-XII*, Katowice 1956, s. 231; K. W a c h o w s k i, *Średniowieczna broń miotająca na Śląsku w świetle znalezisk z Ostrówka w Opolu*, AP, t. XXVII, z. 1, 1982, s. 187.

³¹ W. F i l i p o w i a k, *Some aspects of the development of Wolin in the 8th-11th centuries in the light of the results of new research*, [w:] *Polish lands of the turn of the first and the second Millenia*, red. P. Urbańczyk, Warszawa 2004, ryc. 21: 1.

³² M. G ł o s e k, L. K a j z e r, *Łuk średniowieczny znaleziony w Brzegu*, Sil. Ant., t. 19, 1977, s. 241-250.

Z analogii z poza ziem polskich wymienić należy szczątkowe znalezisko łuku pochodzące z badań na grodzisku Starigard/Oldenburg³³ oraz kilka łuczysk (7 dobrze zachowanych egzemplarzy) pozyskanych w trakcie badań prowadzonych od wielu lat w Haithabu. Warto zaznaczyć, że długość łuczyska jednego z nich wynosi aż 191 cm³⁴.

Grotty strzał

Grotty strzał są najliczniej reprezentowanymi elementami uzbrojenia w Małopolsce. Ilość ich w 1954 roku wynosząca tylko 8 egzemplarzy³⁵ wzrosła gwałtownie w wyniku wzmożonych, powojennych badań archeologicznych. W latach 70-tych A. Żaki wymienił już 110 pewnych oraz kolejnych 40 domniemanych znalezisk³⁶. Dzisiaj stwierdzić można, iż znalezisk określonych typologicznie znamy 331, łącznie zaś z informacjami niepewnymi liczba ta sięga co najmniej 348³⁷ sztuk. Z owych 331 zabytków określonych typologicznie, znaleziska grotów strzał i bełtów najliczniej wystąpiły na grodziskach skąd pochodzą 252 egzemplarze. Następne w kolejności są osady, które dostarczyły 39 zabytków, a cmentarzyska 29. Tylko 9 grotów nie ma określonego miejsca znalezienia. Z analizowanego zbioru wyłączyliśmy nieliczne zabytki wykonane z rogu lub kości używane najprawdopodobniej w czasie polowań³⁸.

Dla terenu Małopolski, wskutek nagromadzenia dużej ilości grotów strzał o proveniencji wschodniej, związanej z intensywną penetracją tych terenów przez ludy koczownicze, w szczególności mongolskie w XIII w., trudno jest stosować systematykę opracowaną przez A. Nadolskiego, który wydzielił cztery typy grotów do strzał łuku³⁹. Ponieważ największą różnorodność form liścia notujemy w przypadku typu III, o płaskim liściu z trzpieniem, postanowiliśmy nie tworzyć nowej, lokalnej, typologii⁴⁰, która prawdopodobnie szybko uległaby dezaktualizacji⁴¹. Proponujemy w zamian system, który da możliwość określenia zabytku w oparciu o systematykę A. Nadolskiego z jednoczesnym oznaczeniem typu według klasyfikacji A. F. Medvedeva. W praktyce oznacza to, że np. grot z trzpieniem o liściu romboidalnym zapiszemy jako typ III/52. Dla osób z „branży” jest to konkretna informacja o zabytku, odczytana bez konieczności studiowania zawilego schematu matematycznego. W przypadku pozostałych typów - zaopatrzonych w tulejkę także metoda ta może mieć praktyczne zastosowanie.

Dla zebranego materiału w postaci grotów strzał i bełtów kuszy stosować będziemy typologię opracowaną

³³ T. K e m p k e, *Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien. Die Waffen des 8.-13. Jahrhunderts*, Neumünster 1991, s. 37, ryc. 20.

³⁴ H. P a u l s e n, *Pfeil und Bogen in Haithabu*, „Bericht über die Ausgrabungen in Haithabu”, z. 33, *Das archäologische Fundmaterial*, VI, red. K. Schitzel, Neumünster 1999, s. 95-108, ryc. 1-9, tam też dalsza literatura dotycząca innych znalezisk z Europy północno-zachodniej.

³⁵ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 190-191, nr 106-109; 192-193, nr 117, 132-133; 220-221, nr 27, tabl. XXX: 1-4; XXXI: 3-4.

³⁶ A. Ż a k i, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974, s. 274-275.

³⁷ Liczba ta powiększyła się o nowe znaleziska. Należą do nich grotty strzał i bełtów kuszy znalezione na stanowiskach w Sanoku-Białej Górze, por. R. F e d y k, P. N. K o t o w i c z, *Zamczysko. Średniowieczne grodzisko w Sanoku-Białej Górze*, część I. *Zabytki metalowe i kamienne*, Sanok 2006, s. 10-14; oraz w Czermnie nad Huczwą, por. J. K u ś n i e r z, *Militaria z Czerdna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na Gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. I, Kraków-Sanok 2005, s. 114-123, tabl. III: 29-30.

³⁸ Należą do nich romboidalny, kościany grocik z kurhanu w Husynem (K. Ż u r o w s k i, G. M i k o ł a j c z y k, *Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husyń w pow. Hrubieszowskim w 1954 r.*, Spr. Arch, t. I, 1955, s. 254, ryc. 9: d.); stożkowaty, kościany grocik z Sanoka-Wzgórza Zamkowe, stan. I (P. N. K o t o w i c z, *Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego*

w Sanoku. *Katalog zbiorów*, Sanok 2002, s. 25, nr kat. 72, tabl. II: 13), rogowy grocik z Czerdna nad Huczwą (J. K u ś n i e r z, *Militaria z badań archeologicznych latopisowego grodu Czerwienia*, [w:] *Archeologija Ternopěl'scini*, Ternopěl 2003, s. 218, tabl. II: 20) oraz kościany grocik z Chelma, stan. 144 (B. G o s i k - T y - t u ł a, J. G o ł u b, W. K o m a n, B. W e t o s z k a, *Przegląd prac konserwatorskich w województwie lubelskim za 1999 rok*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, 2000, s. 19, ryc. 1: 8.

³⁹ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 64-65.

⁴⁰ Typologia taka została opracowana dla materiałów z Pomorza Zachodniego, gdzie jednak różnorodność form jest znacznie mniejsza, a poza tym sam system jest mało przejrzysty, por. P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, AAL, nr 48, Łódź 2002, s. 61-68, Tab. 5. Problemu nie rozwiązuje również studium W. Świętosławskiego, który omawia znaleziska grotów z trzpieniem z ziem polskich, dzieląc je na grupy oznaczone jako I-XIV. Przyrost bazy źródłowej narzucałby również rozbudowanie tej systematyki, por. W. Ś w i e t o s ł a w s k i, *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę środkową w XIII w.*, Łódź 1997, s. 74-89.

⁴¹ W ostatnim czasie obserwuje się bardzo duży przyrost materiału źródłowego, dotyczącego grotów strzał z trzpieniem na terenie Małopolski, czego przykładem mogą być prace poświęcone grodziskom w Trepczy, stan. I i 2, por. P. N. K o t o w i c z, *Militaria średniowieczne...*, s. 6-8; J. G i n a l s k i, P. N. K o t o w i c z, *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszcz” w Trepczy, pow. Sanok. stan. 2*, MSROA, t. XXV, 2004, s. 187-244, czy militariom z „Zamczyska” w Sanoku-Białej Górze, por. R. F e d y k, P. N. K o t o w i c z, *Zamczysko. Średniowieczne...*. Należy się spodziewać, że liczba znalezisk będzie rosła dalej. Np. zbiór militariów, w tym liczne grotty strzał, z Gródka nad Bugiem znajduje się w opracowaniu przez mgr. J. Kuśnierza z Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

przez A. F. Medvedeva dla broni miotającej na Rusi w VIII-XIV w. Autor uwzględnił w niej prócz samych grotów także elementy wyposażenia wojowników, czyli kościane części kołczanów i łubi, ochrony przedramienia itd. Ze względu na ogromną ilość grotów i ich zróżnicowanie klasyfikacja ta jest znacznie rozbudowana. A. F. Medvedev oddzielił strzały od bełtów, i podzielił na dwie grupy w zależności od sposobu mocowania na promieniu za pomocą tulejki lub trzpienia. Podstawą wydzielenia poszczególnych typów był natomiast kształt liścia. Typy 1-7 są zaopatrzone w tulejki i płaski liść. Typy 8-11 to groty z tulejkami i liściem graniastym w przekroju. W skład typów 12-27 weszły zabytki z trzpieniem i trójlistnym liściem. Typy 28-74 reprezentują okazy z trzpieniem i liściem w przekroju płaskim. Kolejna grupa, typy 75-106, to zabytki z trzpieniem i liściem w przekroju graniastym jak również o liściu rozwidłonym podwójnie lub potrójnie. Podobne zasady badacz ten przyjął przy podziale grotów bełtów, wśród których wyróżnił typy 1-8 zaopatrzone w tulejkę oraz typy 9-19 mocowane za pomocą trzpienia. Wydzielił również osobne typy dla zabytków wykonanych z kości i rogu⁴². Każdy z nich został określony pod względem genezy i chronologii, co sprawia, że powstała praca zasługująca na szczególne uznanie, a co za tym idzie, niesie ze sobą znaczne treści poznawcze, bardzo przydatne dla materiałów z terenu Małopolski.

Groty typu I

Groty tego typu mają bardzo szeroki zasięg w Małopolsce. Na ogólną liczbę 331 egzemplarzy, 116 to groty strzał typu I, stanowią tym samym około 35% całego zbioru tego typu zabytków. Występują na wszystkich rodzajach stanowisk, głównie na grodziskach, ale także na osadach otwartych i cmentarzyskach.

Długość małopolskich grotów z tulejką i zadziorami waha się od 4,7 cm (nr kat. 313, ryc. 17: 6); 5,1 cm (nr kat. 205, ryc. 22: 6); 5,2 cm (nr kat. 188, ryc. 23: 3) do maksymalnie 9,6 cm (nr kat. 97, ryc. 22: 28). Średnice wylotu są również zróżnicowane i zamykają się w granicach od 0,5 cm (nr kat. 111, 144, ryc. 17: 24) do 1,2 cm (nr kat. 181, 234, ryc. 23: 1). Często są to wartości od siebie zależne, czyli większe groty posiadają także większą średnicę tulei, tak dobraną, aby były pewnie osadzone na promieniu strzały. Chronologia ich użytkowania obejmuje okres od VII/VIII-IX w. jak np. Naszacowice (nr kat. 132-135, ryc. 23: 10-13), Szczaworyż⁴³ (nr kat. 220-231,

ryc. 16: 15-18, 20-21, 23, 25, 27-29). Występują one aż do końca XIII stulecia a nawet do pocz. XIV w.: Chełm-Bielawin (nr kat. 18, ryc. 22: 22), Sanok-Wzgórze Zamkowe, stan. 1 (nr kat. 211-212, ryc. 23: 4-5). Największe nasilenie występowania obejmuje okres czterech stuleci od IX do XII w.

Przeгляд materiałów z Małopolski, daje możliwość ustosunkowania się do tezy K. Wachowskiego sformułowanej na podstawie analizy materiałów z grodziska na Ostrówku w Opolu, a dotyczącej zmiany długości zadziorów wraz z upływem czasu. Według tego badacza okazy młodsze mają zasadniczo dłuższe zadziory⁴⁴. Z interesującego nas obszaru do tej koncepcji można przyporządkować groty posiadające zadziory dłuższe lub równe długości tulejki. Pochodzą one z cmentarzyska Kraków-Zakrzówek, grób 19 z końca XI-poł. XII w. (nr kat. 97, ryc. 22: 28) i Krakowa-Dębniek z IX-XII w. (nr kat. 84, 85). Dwa egzemplarze pochodzą z Sanoka-Wzgórze Zamkowe, stan. 1 i datowane są na XII-XIV w. (nr kat. 211-212, ryc. 23: 4-5). Jeden grocik odkryto na grodziska „Horodysko” w Trepczy stan. 2 z VIII-pocz. XIV w. (nr kat. 290, ryc. 18: 2). Odrzucając, *a priori*, skrajnie wczesne datowania egzemplarzy z Krakowa-Dębniek i Trepczy, stan. 2 otrzymalibyśmy przedział czasowy od końca XI do pocz. XIV w. Teoretycznie można stosować tą metodę dla określania ogólnej chronologii grotów o długich zadziorach i uznawać je za młodsze. Forma o długich zadziorach i krótkiej, masywnej tulejce określana jest jako osobna odmiana (A1d) wg A. Ruttkaya. Zasięg czasowy jej stosowania na Słowacji badacz ten widzi w wiekach XIV i XV⁴⁵.

Nie dostrzegamy natomiast możliwości odwrócenia tej metody, czyli aby egzemplarze o małych liściach z krótkimi zadziorami uznawać za starsze. Niewielkie grociki typu I znamy zarówno z zespołów starszych z VII/VIII-IX w., np. Szczaworyż (nr kat. 222, 225, 229), Łazy stan. 2 i 4 (nr kat. 112-114) ale i zespołów młodszych jak Jurów z XII-1 poł. XIII w. (nr kat. 74-78).

Większość grotów typu I wykonywano zapewne w miejscowych, niewielkich warsztatach kowalskich. Przykładem jest seria zabytków z grodziska w Szczaworyżu, stan. 1, które znaleziono w obiekcie nr 15, interpretowanym jako kuźnia. Odkryto je wraz z dwoma fragmentami topora typu IVa⁴⁶.

W Polsce jest to najpowszechniej występujący typ grotów do strzał łuku. Duże ich skupiska występują

⁴² A. F. Medvedev, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 49-89, tabl. 12-31.

⁴³ O problemach z datowaniem grodziska w Szczaworyżu, stan. 1 pisaliśmy wyżej, przy omawianiu elementów wyposażenia łuczніка.

⁴⁴ K. Wachowski, *Średniowieczna broń miotająca...*, s. 180, ryc. 7: j.

⁴⁵ A. Ruttkaya, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 327-328, ryc. 54.

⁴⁶ E. Dąbrowska, *Wczesnośredniowieczny gród w Szczaworyżu...*, s. 201.

właściwie w każdej dzielnicy. Na terenie Śląska pojawiają się już w VII-VIII w. (Żukowice, VI-VIII w.; Gostyń, 2 poł. VIII-1 poł. IX w.)⁴⁷ i trwają do początków późnego średniowiecza jak egzemplarze z XII-XIII w. z Wrocławia-Starego Miasta i Ostrowa Tumskiego⁴⁸. Podobnie na terenie Pomorza Zachodniego ich udokumentowane stosowanie zamyka się w okresie od IX w. (Radacz) do XII/XIII w. (Cedynia, st. 2, Szczecin-Wzgórze Zamkowe)⁴⁹. Na terenie Wielkopolski wystąpiły np. na grodzisku w Bruszczewie⁵⁰. W Polsce centralnej i na Mazowszu znaleziono je m. in. na cmentarzyskach z XI w. w Psarach, Pokrzywnicy Wielkiej i Lutomierni⁵¹ oraz Drohiczyńcu z XII-XIII w.⁵²

Także przez cały okres wczesnego średniowiecza forma ta występuje w Europie środkowo-wschodniej, jednak nigdzie poza Polską nie stanowią one tak dużego udziału procentowego. Na terenie Rusi typ ten, wraz z grotami o skręconej tulei występuje rzadziej i znany jest ze 140 egzemplarzy (typ 2 wg A. F. Medvedeva). Na tym terenie upowszechniają się one począwszy od VIII w. i trwają do wieku XIII. Większe skupiska znajdują się raczej w zachodniej części Rusi i pochodzą z Kijowa, Gniezdowa, Gorodiszcza czy Nowogródka⁵³. Na Słowacji, grupa ta określona została jako typ A1a wg A. Ruttkaya, który stanowi blisko 1/5 wszystkich grotów strzał, w większości znajdujących na cmentarzyskach i grodziskach z IX-poł. X w. Na osadach występują one jeszcze w XII w.⁵⁴ Na terenie Czech

znane już są ze stanowisk awaro-słowiańskich, jak np. na cmentarzysku z VII-VIII w. w Dolných Dunajovicach⁵⁵. Z obszaru zajętego przez Słowian połabskich (wschodnie Niemcy) groty te odkryto na grodzisku w Starigardzie/Oldenburgu w warstwach z X-XI w.⁵⁶ Nie stanowią one także znaczącego udziału w inwentarzu form na terenie Bułgarii (typ I6B wg Yotova), który datowany jest począwszy od VIII w.⁵⁷ Podobnie okres ich pojawienia się jest wyznaczony na terytorium Chorwacji, gdzie występują już od VIII-IX w.⁵⁸

Do odosobnionych znalezisk wśród małopolskich grotów strzał należą egzemplarze z pojedynczym zadziorem. Jest to grocik znaleziony bez związku z warstwą kulturową na grodzisku „Horodyszczce” w Trepczy koło Sanoka, stan. 2 (nr kat. 251, ryc. 18: 1). Jego datowanie można ustalić jedynie w oparciu o analogie i datowanie grodziska na IX-pocz. XIV w. Zachowana długość grocika wynosi 6,1 cm a średnica tulejki 0,6-0,7 cm. Niewielkich rozmiarów jest też okaz z grodziska w Czerminie nad Huczwą, datowany na X-XIII w. (nr kat. 54, ryc. 20: 9). Należą one do stosunkowo rzadkiej odmiany określanej przez A. F. Medvedeva jako typ 1. Zna on zaledwie dwa takie zabytki datowane szeroko na X-XIII w. i wiąże je z połowem ryb⁵⁹. Na Słowacji groty z tulejką i jednym zadziorem A. Ruttkay określa jako typ A1c i oznacza ich czas użytkowania na IX-1 poł. X w.⁶⁰ W Polsce mimo pewnej unikatowości, analogiczny okaz pochodzący z Gniezna datowany jest na XI w.⁶¹ Niewątpliwie częściej jednak groty te są określane jako uszkodzone zabytki z dwoma zadziarami.

Za osobną odmianę można uznać groty o liściu z zadziarami i tulejce tordowanej, podobnie jak uczynił to A. Ruttkay (typ A1b) dla zabytków z terenu Słowacji. Występują one o wiele rzadziej niż zwykłe

⁴⁷ M. P a r c z e w s k i, *Żukowice pod Głogowem w zaraniu średniowiecza*, „Głogowskie Zeszyty Naukowe”, t. 2, 1989, s. 37, 47, tabl. LII: 12; E. P e t e r s e n, *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6.-8. Jahrhunderts. Aus dem Landesamt für Vorgeschichte in Breslau*, Lipsk 1939, s. 65, ryc. 92: 2, 3.

⁴⁸ J. K a z m i e r c z y k, *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. I, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966, s. 136, 145, ryc. 43: 20.

⁴⁹ P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 63.

⁵⁰ M. B r z o s t o w i c z, *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań 2002, s. 54, ryc. 25: 1-4; 29: 5.

⁵¹ L. R a u h u t, L. D ł u g o p o l s k a, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w budowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, WA, t. XXXVI, z. 3, 1971, s. 297-298, 320-321, ryc. 11: i, tabl. IX: f; T. T r e b a c z k i e w i c z, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Psary pow. Piotrków Tryb.*, PiMMiEŁ, S. A., t. 9, 1963, s. 138-139, tabl. V: 1, 2; A. N a d o l s k i, A. A b r a m o w i c z, T. P o k l e w s k i, *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomierni pod Łodzią*, AAUL, nr 7, Łódź 1959, s. 56, tabl. XXXVI: e-j.

⁵² K. M u s i a n o w i c z, *Drohiczyńcu we wczesnym średniowieczu*, Mat. Śsr. t. 6, 1969, s. 152, tabl. XIV: 2, XIX: 4, XXXVI: 13, XLII: 8.

⁵³ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 56, tabl. 30: 2, 13: 1.

⁵⁴ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 327-328, ryc. 54.

⁵⁵ Z. K l a n i c a, *Předvelkomoravské pohřebišťe v Dolních Dunajovicích*, „Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně”, 1971, z. 1, tabl. 3: 3-5; 4: 5, 6; 9: 1, 4, 5.

⁵⁶ T. K e m p k e, *Zur überregionalen Verarbeitung der Pfeilspitzentypen des 8.-12. Jahrhunderts aus Starigard/Oldenburg*, BRGK, Bd. 69, 1988, s. 300-301, ryc. 1, 4; tenże, *Starigard/Oldenburg. Hauptburg...*, s. 31, ryc. 12, 27.

⁵⁷ V. Y o t o v, *V'or ženiето i snaržaženieto...*, s. 28, Tab. 3; tabl. XIX; 281-292, XX: 298-300.

⁵⁸ J. B e l o š e v i ć, *Materialna kultura Hrvata od 7.-9. Stoljeća*, Zagreb 1980, s. 104-105, tabl. XXX: 4-5, XXXIII: 26-27, XXIX; 17, 20-22, 24-25.

⁵⁹ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 56, tabl. 30: 1.

⁶⁰ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 328, ryc. 54.

⁶¹ J. G ó r e c k i, *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań 2001, s. 157, ryc. 94: 8.

groty z tulejką i zadziarami. Z Małopolski znamy go jedynie z kilku egzemplarzy. Należy do nich zabytek datowany na IX/X-poł. XI w. z Naszacowic⁶² (nr kat. 128, ryc. 21: 3), trzy egzemplarze z wymienianego już grodziska w Szczaworyżu, stan. 1 z VII/VIII-2 poł. IX i XI-XII w.⁶³ (nr kat. 220, 223, 228, ryc. 16: 19, 22, 24). Po jednym zabytku znaleziono na osadzie z IX w. w Krakowie Nowej Hucie-Mogile (nr kat. 121, ryc. 20: 31) i na grodzisku z X w. w Stradowie (nr kat. 217; ryc. 16: 31). Wielkości poszczególnych egzemplarzy mieszczą się w przedziale od 7 do 8,6-9,0 cm przy średnicy tulejki od 0,7 do 1,0 cm.

Wbrew pozorom analogie z terenu Polski są dość liczne i prócz sztandarowych przykładów Gniezna⁶⁴, Ostrowa Tumskiego (XI w.)⁶⁵ czy Ostrówka w Opolu (3 ćw. XII w.)⁶⁶ ich lista obejmuje dziś 18 egzemplarzy datowanych począwszy od końca VIII do połowy XI a sporadycznie jeszcze na XII w.⁶⁷

Na terenie Słowacji wspomniany już typ A1b A. Ruttkay zamyka w ramach chronologicznych od IX do poł. X stulecia⁶⁸, a na Rusi egzemplarze o tordowanej tulejce wchodzi w skład typu 2 wg A. F. Medvedeva, np. okaz z grodziska Novotroickoe datowany jest na IX w.⁶⁹

Wielu badaczy twierdzi, że tordowanie tulejek miało praktyczne znaczenie. Wzmacniać mogło samą konstrukcję dłuższej zazwyczaj tulejki, ale również zapobiegało głębszemu wbijaniu się drzewca strzały w tulejkę przy uderzeniu w cel⁷⁰. Ta druga sugestia wydaje się raczej mało realna zważywszy, że i tak strzały były raczej jednorazowego użytku, a poza tym tulejka nie tordowana też ograniczała wbijanie się promienia w grot. Bardziej prawdopodobne może

być lepsze utrzymywanie przez tordowaną tulejkę grotu trucizny⁷¹.

Kolejną grupą grotów strzał jest forma, która dotychczas nie była wydzielana na stanowiskach wczesnośredniowiecznych z terenu Polski. Są to okazy o stożkowej tulei przechodzącej płynnie w również stożkowy liść. Wystąpiły one w ilości 5 sztuk na grodzisku w Naszacowicach (nr kat. 129, 131, 136, 138, 140, ryc. 19: 3-5, 7, 9). Ich długość wahała się od 53 do 68 mm, a datować je można na od IX do XI w. Jeden egzemplarz pochodzi z grodziska „Zamczysko” w Podegrodziu z XI w. (nr kat. 149, ryc. 19: 28). Najmłodszym zabytkiem jest XIII wieczny grocik pochodzący z wału grodziska „Horodyszcz” w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 286, ryc. 24: 3). Można przypuszczać, że również w pozostałych dzielnicach Polski występują one dość często, jednak nie są interpretowane jako oddzielny typ grotów strzał, lecz jako tuleje grotów, od których odpadły ostrza. Bezspornym dowodem, iż jest to osobny rodzaj grotów jest celowe zakuwanie ostrza w szpic, niekiedy w przekroju czworoboczny lub wielokątny (np. nr kat. 140). Nie można oczywiście wykluczyć możliwości wtórnego przekuwania tulejek grotów liściowatych lub z zadziarami, które uległy wcześniej złamaniu, jednak po ponownym przystosowaniu groty takie nadal spełniać mogły swoje pierwotne funkcje⁷².

Podobne groty (typ 6 wg T. Kempke) odkryto na grodzisku Starigard/Oldenburg w warstwach pochodzących z XI-XII w.⁷³ Wśród okazów tego typu z terenu Słowacji czy Rusi nie spotykamy egzemplarzy żelaznych, lecz jedynie kościane. Z terenu Rusi Kijowskiej A. F. Medvedev, 96 grotów wykonanych z kości określił jako typ 1 i datował głównie na XII-XIII w., jakkolwiek najstarsze egzemplarze pochodzą już z IX w. najmłodsze zaś pojawiają się jeszcze w XVI stuleciu⁷⁴. Na Słowacji zabytki takie są rzadsze (typ 3 wg A. Ruttkaya), i ich czas stosowania przypada zarówno na IX-X jak i XII-XIII w.⁷⁵ Na stanowiskach z ziem polskich groty tego typu występują sporadycznie jak np. Poznań-Ostrów Tumski z końca XIII w.,

⁶² A. Ż a k i, *Wyniki wstępnych badań grodziska w Naszacowicach, pow. Nowy Sącz*, WA, t. XX, z. 3, 1954, s. 235, 240, ryc. 9:4; tenże, *Archeologia Małopolski...*, ryc. 220.

⁶³ Porównaj uwagi do datowania przedstawione przy omawianiu grocików z tulejką i zadziarami z tegoż grodziska.

⁶⁴ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 190, tabl. XXX: 5, J. G ó r e c k i, *Gród na Ostrowie...*, s. 157, ryc. 94: 3.

⁶⁵ J. K a ż m i e r c z y k, J. K r a m a r e k, C. L a s o t a, *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1975 roku*, Sil. Ant., t. 19, 1977, s. 182, 214, 218, 224, ryc. 10.

⁶⁶ K. W a c h o w s k i, *Średniowieczna broń miotająca...*, s. 195, tenże, *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola. Militaria – wyroby bursztynowe*, red. B. Gediga, Wrocław 1984, s. 101.

⁶⁷ W. D u d a k, T. K u r a s i ń s k i, *Wczesnośredniowieczne tordowane groty strzał znalezione na terenie Polski. Rekonesans badawczy*, AHP, t. 15/1, 2005, s. 355-360, ryc. 2, 3.

⁶⁸ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, s. 328, ryc. 54.

⁶⁹ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, tabl. 13: 1.

⁷⁰ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 328; P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 63.

⁷¹ J. T y s z k i e w i c z, *Jady bojowe Słowian Zachodnich we wczesnym średniowieczu*, KHKM, 1961, R. IX, z. 1, s. 3-22; J. T y s z k i e w i c z, E. W i d y - T y s z k i e w i c z, *Euroazjatyckie trucizny roślinne stosowane w walce*, [w:] *Pochwała historii powszechnej*, Warszawa 1996, s. 78-88; W. D u d a k, T. K u r a s i ń s k i, *Wczesnośredniowieczne tordowane...*, s. 362.

⁷² J. P o l e s k i, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 274.

⁷³ T. K e m p k e, *Starigard/Oldenburg. Hauptburg...*, ryc. 27.

⁷⁴ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 87, ryc. 30: 103.

⁷⁵ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 327-328, ryc. 54; B. D o s t á l, *Slovanská pohřebišť z střední doby hradištní na Moravě*, Praha 1966, s. 73, ryc. 15: 29, tabl. LXVI: 5.

Ostrówek w Opolu z 1 ćw. XIII w.⁷⁶ oraz Wrocław-Ostrów Tumski z 4 ćw. X w.⁷⁷

Wspomnieć również należy o grocie strzały (?) z tulejką i rozwidlonym liściu, datowanym na IX-XI w., a pochodzącym z grodziska w Trzcinicy (nr kat. 307, ryc. 16: 9). Nie posiadamy do niego żadnych analogii.

Grotów typu II

Należą do niego grotów z tulejkami o liściach płaskich w kształcie trójkątnym lub lancetowatym. Przekrój poprzeczny liścia jest soczewkowaty lub daszkowaty. W Małopolsce należą one do form rzadszych w porównaniu z typem I czy III. Wystąpiły one w liczbie 29⁷⁸ egzemplarzy, co stanowi niespełna 9% omawianego zbioru. Największe ich skupisko zanotowano na grodzisku „Horodyszczce” w Trepczy, stan. 2 skąd dysponujemy 7 zabytkami (nr kat. 240, 248, 254, 279-280, 287, 291, ryc. 18: 5-7, 14-16). Cztery egzemplarze datowane na IX-XI w. pochodzą z grodziska w Naszacowicach (nr kat. 134, 137, 142-143, ryc. 19: 6, 15, 16). Po dwa grotów znaleziono na osadzie w Nowej Hucie-Pleszowie, stan. 17 i 18 z XI w. (nr kat. 145-146, ryc. 20: 29-30) jak również na grodzisku z IX-X w. w Zawadzie Lanckorońskiej (nr kat. 326-327, ryc. 19: 20, 22). Pojedyncze znaleziska znamy z Jadownik Podgórných z IX-X w. (nr kat. 73, ryc. 21: 6), Nowej Huty-Mogiły, stan. 1 i 62A (nr kat. 120, 126, ryc. 20: 32), Chełma, ul. Czarnieckiego z XII-XIII w. (nr kat. 17, ryc. 17: 14), Sandomierza z lat 1180-1260 (nr kat. 184, ryc. 17: 18), Wybrzeża, stan. 1 z 2 poł. IX-XI w. (nr kat. 321, ryc. 21: 4), Tuligłów z XI-XII w. (nr kat. 312, ryc. 17: 13); Krakowa-Okółu z 2 poł. X-1 poł. XI w. (nr kat. 88, ryc. 20: 38) oraz Jurowa z XII-1 poł. XIII w. (nr kat. 80).

Grotów strzał typu II stanowią w materiale Małopolskim, jak już zaznaczyliśmy, jedynie około 9% wszystkich odkrytych znalezisk. Jest to wskaźnik zbliżony do materiałów ze Słowacji (5,5%) oraz grodziska w Starigardzie/Oldenburgu (8%)⁷⁹. Ich długość ogólna oscyluje w granicach od 5,0 cm (nr kat. 83) do 9,3 cm (nr kat. 98, ryc. 20: 29), a średnica tulejek, podobnie jak w typie I, zawiera się w przedziale od 0,5 cm (nr kat. 318, ryc. 24: 4) do 1,2 cm (nr kat. 277, ryc.

21: 7). Długość grotów typu II w zasadzie nie zmienia się w czasie. Najstarsze egzemplarze pochodzą z IX-X w. (nr kat. 73, 134, 137, 142-143, 326-327) i występują do XIII w. (nr kat. 17, 80, 184). Największe nasilenie ich występowania przypada na okres od XI do XIII w. (nr kat. 17, 80, 98, 145-146, 312).

Na terenie Rusi grupa ta określana jest jako typy 3, 4 i 5 wg A. F. Medvedeva, wyróżnione zostały ze względu na kształt liścia. Typ 3 posiada liść w kształcie rombu z maksymalnym rozszerzeniem w dolnej części liścia, typ 4 charakteryzuje się kształtem w formie kropli wody, nazywany bywa też „ostrolistnym”, natomiast typ 5 przypomina kształtem liść wierzby. Analogiczne egzemplarze pochodzą z Hotomela i cmentarzyska Mališevskiego z VII-IX w. (typ 4) a także okolic Kijowa i Iziaslavia (typ 5)⁸⁰.

Na Słowacji także spotykamy się z trzema odmianami grotów o liściu płaskim z tulejką. Jest to typ A7 odmiany a-c wg A. Ruttkaya, które różnią się od siebie właściwie tylko szerokością liścia. Odmiana o liściach bardzo smukłych datowana jest na IX-poł. X w. a grotów nieco szersze występują głównie na cmentarzyskach z tego samego okresu, ale sporadycznie przetrwały do wieku XIII⁸¹. W północno-wschodnich Niemczech na grodzisku Sarigard/Oldenburg grotów takie wystąpiły w nawarstwieniach z XI w. (typ 4 wg T. Kempkego)⁸². Dla obszaru dzisiejszej Bułgarii wyróżniono ich dwie odmiany C-D typu I. 1 wg V. Yotova, które znane są łącznie z 16 okazów datowanych od VIII do XI w. ale i później. Należą do nich egzemplarze z Wielkiego Prestławia i Car Asen⁸³.

W zasadzie większość zabytków z Małopolski zbliża się wyglądem do typu 5 wg A. F. Medvedeva lub typu A7a wg A. Ruttkaya, jednak często silna korozja lub deformacje utrudniają ich klasyfikację. Ponadto kształt liścia nie ma wpływu na bliższe datowanie grotów, podobnie jak ma to miejsce na Śląsku czy Pomorzu Zachodnim⁸⁴.

Analogie do typu II z terenu Polski stanowią np. zabytki z Gniewu i Gniezna (2 poł. X-1 poł. XI w.)⁸⁵.

⁷⁶ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950-1953*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2, 1960, s. 120, tabl. XI: 50-53, ryc. 54: 15, 83: 20; K. Wachowski, *Średniowieczna broń miotająca...*, ryc. 13: 1.

⁷⁷ J. Kaźmierczyk, *Ku początkom Wrocławia. Cz. 1. Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od X do połowy XI w.*, Wrocław-Warszawa 1991, s. 62, ryc. 34: a.

⁷⁸ Największe tego rodzaju znalezisko pochodzi z grodziska Sanok-Biała Góra, stan. 1B, por. R. Fedyk, P. N. Kotowicz, *Zamczysko. Średniowieczne...*, s. 11, nr kat. 108, ryc. 17: 1.

⁷⁹ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 65, tam dalsza literatura.

⁸⁰ A. F. Medvedev, *Ručnoe metalnoe...*, s. 57, tabl. 30: 4, 5.

⁸¹ A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, ryc. 19: 16, 18; 20: 2, 4; 21: 6; cz. II, s. 329, ryc. 54; B. Doštal, *Slovanská pohřebišť...*, s. 73, ryc. 15: 17, 18, tabl. XX: 7, 10, 11; LII: 10.

⁸² T. Kempke, *Zur überregionalen Verbreitung...*, ryc. 1, 3.

⁸³ V. Yotova, *V'or 'ženieto i snaržanieto...*, s. 26, Tab. 3, tabl. VII: 90-101.

⁸⁴ K. Wachowski, *Średniowieczna broń miotająca...*, s. 183; P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 64. Tam też szerszy wykaz znalezisk wraz z ich datowaniem.

⁸⁵ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem...*, tabl. XXX; 7, 8; J. Górecki, *Gród na Ostrowie...*, s. 157, ryc. 94: 4-6.

Licznie wystąpił również we wszystkich poziomach osadniczych (2 poł. X-XIV w.) na Ostrówku w Opolu, stanowiąc aż 2/3 całego zbioru grotów z tego stanowiska, aczkolwiek większość z nich to zabytki o graniastym przekroju liścia⁸⁶.

W omawianej powyżej grupie wyróżniają się dwa egzemplarze. Jeden znaleziono na terenie grodziska w Czerminie nad Huczwą (nr kat. 59, ryc. 20: 28). Grot jest bardzo długi (12,8 cm) o wąskim ostrzu (0,4 cm), średnica tulejki wynosi 0,8 cm. Ze względu na kształt i wymiary uznano go za grot strzały służący do polowań na ptaki i datowano na X/XI w.⁸⁷ Drugi fragment tego typu grotu odkryto na cmentarzysku przycerkiewnym datowanym na XI-pocz. XIV w. w Trepczy, stan. 2 koło Sanoka. Zabytek ten wystąpił (jako wyposażenie?) w grobie nr 34 (nr kat. 240, ryc. 24: 2). W toku poszukiwań udało się nam odnaleźć analogię pochodzącą z cmentarzyska Połomskiego, grobu nr 55, datowanego na IX-X w. Wymiary grotu są niemal identyczne jak w egzemplarzu z Czermina⁸⁸. Wchodził on w skład wyposażenia grobowego wojownika, co może przesądzać jednak o jego bojowym a nie myśliwskim charakterze. Duża ilość smukłych i długich grotów z tulejką pochodzi z wymienionego już wielokrotnie grodziska Starigard/Oldenburg z warstw określonych chronologicznie na IX w.⁸⁹ Znaleziono je również w trakcie prac prowadzonych na stanowisku w Haithabu⁹⁰.

Grotu typu III

Należą do niego grotty o różnorodnie uformowanym liściu przechodzącym w trzpień służący do mocowania grotu w promieniu strzały. Występują one o wiele częściej niż typ II a nawet typ I, co spowodowane jest w głównej mierze penetracją południowo-wschodniej części dzisiejszej Małopolski przez wojska mongolskie w XIII w. Starsze grotty z trzpieniem z Małopolski należą do znalezisk rzadkich i łączyć je należy raczej z wpływami z terenów południowych (Awarzy, Węgrzy). Właściwie każdy z nich posiada nieco inny kształt liścia, wobec czego zaliczenie ich do jednego typu jest często problematyczne. W celu precyzyjnego rozdzielenia materiału zastosowaliśmy klasyfikację powstałą z połączenia typologii A. Nardolskiego oraz A. F. Medvedeva (czytaj wyżej).

⁸⁶ K. Wachowski, *Średniowieczna broń miotająca...*, ryc. 13: a, c, m.

⁸⁷ A. Zbierski, *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czermina nad Huczwą (zabytki ruchome z wyjątkiem ceramiki)*, AP, t. IV, 1959 z. I, s. 126.

⁸⁸ A. F. Medvedev, *Ručnoe metalnoe...*, s. 58, tabl. 30: 8; 13: 18. Tam jako typ 10.

⁸⁹ T. Kempe, *Zur überregionalen Verbreitung...*, ryc. 1.

⁹⁰ H. Paulsen, *Pfeil und Bogen...*, s. 114, ryc. 13: 26, tam dalsza literatura i przykłady podobnych zabytków z terenu Europy zachodniej i północnej.

Typ III/12-27

Grotty z trzpieniem o potrójnym liściu

Forma ta należy do unikalnych na terenie ziem Polski, i występuje poza grotem z Piotrowic Wielkich na Śląsku⁹¹, jedynie na terenie Małopolski, skąd znamy cztery⁹² takie egzemplarze. Dwa odkryto na grodzisku „Zamczysko” w Zawadzie Lanckorońskiej i datowane są one na IX-X w. (nr kat. 324-325, ryc. 19: 19, 21). Pozostałe dwa okazy pochodzą ze znalezisk luźnych lub warstw przemieszanych, i wobec tego nie posiadają bliżej określonej chronologii. Należą do nich grotty z Maszkowa (nr kat. 116, ryc. 21: 10) oraz zabytek znaleziony na grodzisku „Horodyszczce” w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 284, ryc. 18: 17).

Omawiane grotty wykształciły się prawdopodobnie na wschodzie Europy, toteż na terenie dzisiejszej Rosji obserwujemy duże zagęszczenie ich występowania. Spotykane są na stanowiskach datowanych na VIII-X w. i będących siedzibą niektórych wschodnioeuropejskich ludów koczowniczych. Łącznie znanych jest tam kilkadziesiąt egzemplarzy, np. grotty z Knjażej Gory (koń. IX-pocz. X w.)⁹³ oraz Sarkel-Belaja Veża (IX w.)⁹⁴. Na terytorium dzisiejszej Bułgarii odnaleziono do tej pory 12 takich okazów datowanych na VIII-XI w. Egzemplarze te określone są jako typ II.1.B wg Yotova i pochodzą m. in. z Wielkiego Prestawia (IX-XI w.) i Topola (VIII-X w.)⁹⁵.

⁹¹ J. Sztybelowski, *Awarowie a początki państwa polskiego*, ZOW, t. 26, z. 1, 1960, ryc. 13-14; M. Parczewski, *Płaskowyz Głubczycki we Wczesnym średniowieczu*, „Prace Archeologiczne UJ”, t. 31, Warszawa-Kraków 1982, s. 75, 151.

⁹² Dwa takie grotty znaleziono podczas badań wielokulturowego stanowiska w Podzamczu na Górze Birów, patrz B. Muzolf, *Badania kompleksu stanowisk na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1993 roku*, Katowice 1997, s. 45, ryc. 2: 1; tenże, *Badania wielokulturowego stanowiska na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1993 roku*, Katowice 1997, ryc. 2: 7. Ze względu jednak na występowanie na tym stanowisku m. in. licznych materiałów kultury przeworskiej, trudno jednoznacznie przypisać je do okresu wczesnego średniowiecza. Podobne formy znane są również ze stanowisk datowanych na okres wpływów rzymskich, o czym świadczy znalezisko grotów tego typu z Grzybowa, por. K. Garbacz, *Rzymskie trójskrzydełkowe grociki strzał z Grzybowa, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg*, Spr. Arch., t. XLVII, 1995, s. 211-219.

⁹³ A. F. Medvedev, *Ručnoe metalnoe...*, s. 60-61, tabl. 30: 21; 12: 26, 27; 13: 16; 15: 20-22.

⁹⁴ I. I. Ljapuskina, *Pamjatniki saltovo-majackoj kultury v basenje rjeki Dona*, „Materiały i issledowanija po arheologii SSSR”, nr 62, 1958, ryc. 16; S. A. Plietneva, N. A. Mażitov, *Vostočnoevropejskie stepi vo vtoroj polovinie VIII-X v.*, [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja*, „Arheologija SSSR”, Moskva 1981, tabl. 36: 20-22; M. I. Artamonov, *Sarkel-Belaja Veża*, „Materiały i Issledowanija po Arheologii SSSR”, nr 62, 1958, ryc. 29: 2.

⁹⁵ V. Yotov, *V'or'ženieto i snarjaženieto...*, s. 29, tabl. 5, tabl. XXII: 325-330, XXIII: 331-336.

Swoje występowanie w Europie środkowej forma trójlistna grotów zawdzięczają jednak głównie wpływowi awarskim począwszy od pocz. VII w., np. cmentarzyska Varpalota (1 poł. VII w.) i Hetényegyháza-Mária ÚT na Węgrzech⁹⁶, Želovce i Devínska Nová Ves na Słowacji (VII-VIII w.)⁹⁷ oraz Dolne Dunajowice w Czechach (VII-VIII w.)⁹⁸. Pojedyncze okazy zaklasyfikowane do tej grupy trafiają się także na osadach i w grobach wielkomorawskich z IX wieku – Blučina, Brno-Židenice, Žlutava, Břeclav-Pohansko, Mikulčice⁹⁹.

Wart podkreślenia jest fakt, że tego typu grociki, ale o nieco smuklejszych proporcjach pochodzą również z „wikińskiego” stanowiska w Haithabu¹⁰⁰. Wystąpiły one również w inwentarzu grotów na grodzisku Starigard/Oldenbourg w Niemczech (typ 2 wg T. Kempke z X-XI w.)¹⁰¹. Jednakże i w tym przypadku ich forma jest zdecydowanie inna (bardziej smukła) od grotów awarskich i węgierskich. Zauważalny zanik tej formy w VIII-X w. próbowano łączyć z szerszym wprowadzaniem na stan uzbrojenia różnego rodzaju ochron ciała – pancerzy kolczych i lamelkowych oraz hełmów, których groty te nie mogły przebić. Jest to o tyle teza dyskusyjna, że Awarzy, wśród których były one bardzo popularne, prowadzili działania wojenne z Frankami, ci ostatni zaś ochrony ciała już stosowali. W ostatnim czasie smukły grocik z trójlistnym ostrzem odkryto na stanowisku Wolin-Ogrody, stan. 4¹⁰².

Typ III/30

Charakteryzuje się on płaskim, sercowatym liściem z krótkimi, łukowato podciętymi od spodu

⁹⁶ C. B á l i n t, *Die Archäologie der Steppe. Steppenwölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*, Wien-Köln, 1989, ryc. 75: 5; I. B ó n a, *Ein Frühawarisches Gräberfeld in der Unio-Sandgrube von Varpalota*, CAH, 2000, s. 154, tabl. I: 12-15; E. H. T ó t h, *Grab 70 des Awarischen Gräberfeldes von Hetényegyháza-Mária ÚT*, AAASH, t. LI, 1999/2000, z. 1-4, s. 405, 407, ryc. 6: 12-15.

⁹⁷ Z. Č l i n s k á, *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*, „Archaeologica Slovaca”, t. 5, red. B. Chropovský, Bratislava 1973, tabl. VI: 8-10; VIII: 25-26; XIV: 18-19; XXX: 7-8; LIII: 13-15; J. E i s n e r, *Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště*, Bratislava 1952, obr. 41: 2, 3, 6, 7; 72: 16; 73: 12, 16; 84: 15, 16; 85: 4; 89: 4.

⁹⁸ Z. K l a n i c a, *Předvelkomoravské pohřebiště...*, tabl. 4: 3; 9: 2.

⁹⁹ B. D o s t á l, *Slovanská pohřebiště...*, s. 73, ryc. 15: 19, tabl. LXIV: 5; J. P o u l i k, *Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích*, „Monumenta Archaeologia”, t. 12, Praha 1963, s. 66, ryc. 32: 3, tabl. XXIV: 5; F. K a l o u s e k, *Břeclav-Pohansko. Velkomoravské pohřebiště u kostela*, Brno 1971, obr. 221: 3, tabl. 5.

¹⁰⁰ H. P a u l s e n, *Pfeil und Bogen...*, s. 112-113, ryc. 13: 10-12.

¹⁰¹ T. K e m p k e, *Zur überregionalen Verbreitung...*, s. 296, ryc. 1-2.

¹⁰² W. F i l i p o w i a k, *Some aspects...*, ryc. 21: c.

zadziarami oraz trzpieniem węższym od nasady liścia. Z terenu Małopolski dysponujemy jednym, luźno znalezionym egzemplarzem na stan. 4 w Gródku nad Bugiem¹⁰³ (nr kat. 68, ryc. 22: 26). W zachodniej części Rusi groty typu 30 wg A. F. Medvedeva pojawiają się w IX-X w. a szczególną popularność zyskują w okresie od XII do 1 poł. XIII w. Ich długość zawiera się w przedziale od 67 do 110 mm przy szerokości liścia 10-40 mm¹⁰⁴. Dla terenu Słowacji A. Ruttkay określił je jako typ B12 i datuje na okres IX-poł. X w.¹⁰⁵ Podobnie, bo na X-XI w. określono chronologię tego rodzaju znalezisk w Bułgarii (typ I6A wg V. Yotova)¹⁰⁶. Trzy grociki o zbliżonym wyglądzie odkryto na Pomorzu Zachodnim w Bardach (VII-IX/X w.), Gardźcu(?) (VIII-XII w.) i Starym Drawsku (XII/XIII-XIV w.)¹⁰⁷. Na podstawie powyższych analogii chronologia grocika z Gródka może być ujęta jedynie w szerokie ramy IX-XIII w., być może z ukierunkowaniem na XII-XIII w.

Typ III/35

Groty tej odmiany charakteryzują się kształtem liścia w formie wydłużonego sześciokąta, o lekko podciętych dolnych krawędziach. W materiale małopolskim forma ta reprezentowana jest tylko przez jeden egzemplarz, datowany na XI w. a znaleziony na grodzisku w Podegrodziu, stan. 2, (nr kat. 147, ryc. 19: 25). Analogie znane są z terenów środkowego Powoźa z VIII-IX w. oraz kurhanowych cmentarzyskach w Kaniewskim i Polomskim także z VIII-IX w.¹⁰⁸

Typ III/40

Do omawianego typu należą dwa groty pochodzące z grodziska „Horodyszczce” w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 264-265, ryc. 18: 18-19) oraz pojedyncze znaleziska z osady w Bielinach, stan. 1 z XI-XIII w. (nr kat. 16, ryc. 21: 18), grodziska w Sanoku-Białej Górze, stan. 1 z XII-XIII w. (nr kat. 204, ryc. 22: 5), Będzina-Wzgórza Zamkowego z XI-XIII w. (nr kat. 1, ryc. 22: 14) oraz grodziska w Trzciny z IX-XI w. (nr kat. 302-304, ryc. 16: 12-14). Charakteryzują się one smukłym liściem o

¹⁰³ Pierwotnie został on określony jako zbliżony do typu 31, por. J. R o g a t k o, *Nowe znaleziska z okolic Gródka nad Bugiem woj. Zamość*, Spr. Arch., t. XLVI, 1994, s. 176, ryc. 4: c, co w świetle charakterystyki poszczególnych typów nie wydaje się do końca słuszne.

¹⁰⁴ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 62, tabl. 13: 19, 20; 15: 28-29.

¹⁰⁵ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 332, ryc. 54.

¹⁰⁶ V. Y o t o v a, *V'or'ženieto i snarjaženieto...*, s. 28, tabl. XIX: 279-280.

¹⁰⁷ P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 66, tabl. XVII: 4-6. Tam jako typ II: 1-A: 1.

¹⁰⁸ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 63, tabl. 12: 34, 14: 19, 20, 30: 31.

łukowato podciętych dolnych krawędziach. Znaleziska takich grotów z IX-XII w. znane są z Kazachstanu i południowej Syberii, natomiast najpóźniej datowane, na XVIII w., są egzemplarze z terenów Niziny Zachodniosyberyjskiej¹⁰⁹. Zbliżone wyglądem groty na Słowacji określane są jako typ B1b wg A. Ruttkaya i ich czas użytkowania przypada na IX-X i XII-XIII w.¹¹⁰ Kilkanaście grocików, datowanych od pocz. X do końca XIII w., odkryto na grodzisku Styrmen w Bułgarii. V. Yotov określił je jako typ I3B, pojawiający się na tym terenie od VIII w.¹¹¹ Szeroka chronologia tej odmiany nie pozwala już na klasyfikowanie jej jako bezpośrednio związanej z Tatarami.

Typ III/41

Do omawianej grupy należą egzemplarze posiadające liście romboidalne oraz wypukłe górne krawędzie liścia. Proporcje szerokości do długości liścia wynoszą 1: 2 lub 1: 3, natomiast szerokość oscyluje w granicach od 15 do 25 mm. Groty liściowate z trzpieniem pochodzą z grobu nr 1 (nr kat. 168, ryc. 19: 29) i 2 egzemplarze z grobu 6 (nr kat. 174-175, ryc. 19: 35-36) na cmentarzysku w Przemyślu, przy ul. Rycerskiej 9a z 1 poł. X w. Po trzy okazy znaleziono na grodzisku w Czermnie nad Huczwą z XI-XIII w. (nr kat. 30, 39, 44, ryc. 20: 16-17, 21) oraz na stan. 2 w Trepczy z VIII-poł. XI w. (nr kat. 246, 277, 294, ryc. 18: 20, 26, 32). Pojedyncze zabytki odkryto w Gródku nad Bugiem, stan. 3 (nr kat. 67, ryc. 22: 25), Kraków-Okół z XI-XIII w. (nr kat. 86, ryc. 21: 1) oraz na grodzisku w Naszacowicach, który to grocik datowany jest na koniec IX-1 poł. X w. (nr kat. 139, ryc. 19: 8).

Do omawianej grupy zabytków znajdujemy liczne analogie na terenach wschodnioeuropejskich. Około 16 sztuk odkryto (do lat sześćdziesiątych) na stepach nadczarnomorsko-kaspijskich, (typ WV wg G. A. Fedorova-Davydova)¹¹². Natomiast centralna część Europy wschodniej dostarczyła w tym samym czasie ponad 500 okazów, określonych jako typ 41 wg A. F. Medvedeva¹¹³. Typ ten, zwany też przez badaczy typem „gniezdowskim”, występuje w szerokim przedziale chronologicznym od VIII do XIV w. Okaz z Przemyśla należy do form starszych, większych i staranniej

wykonanych, datowanych na okres VIII-poł. XI w. Do tego samego typu należy grocik z Krakowa-Okółu, którego chronologia przypada na XI-XIII w. Na terenie Słowacji groty tego typu, które występują powszechnie w grobach starowęgierskich z X w. np. Bánov, Dolný Peter i Sered, Břeclav-Pohansko, określane są jako typ B1c wg A. Ruttkaya¹¹⁴. Częste ich znaleziska odnotowujemy również na terenie Bułgarii, gdzie przyporządkowano je do typu I3B wg V. Yotova, pojawiającego się w VIII w. i spotykanego jeszcze w XIII stuleciu¹¹⁵.

Typ III/43

Należą do niego dwa groty z XII-1 poł. XIII w. pochodzące z grodziska „Horodyszczce”, stan. 2 w Trepczy (nr kat. 266-267, ryc. 18: 25, 27) i pojedyncze znaleziska z „Horodnej”, stan. 1 w Trepczy z IX-XI w. (nr kat. 237, ryc. 23: 7) oraz zabytek z Rudki, stan. 25/44, znaleziony bez związku z warstwą kulturową (nr kat. 179, ryc. 22: 13). Groty tej odmiany posiadają szerokie, płaskie liście i łukowato podcięte dolne krawędzie. Same liście mają kształt romboidalny z maksymalnym rozszerzeniem w połowie swojej długości. Egzemplarze te określane są jako typ 43 przez A. F. Medvedeva. Badacz ten twierdzi, że na terenie Europy Wschodniej są spotykane od IX do XIII w., jednak nasilenie ich występowania przypada na okres ekspansji mongolskiej na tereny Rusi, czyli na połowę XIII w.¹¹⁶ Okazy o takim kształcie są powszechne również na terenie Węgier (XII-XIII w.) oraz Słowacji, gdzie jako typ B2b datowane są na X-XIII w.¹¹⁷ Występują również dość licznie na terytorium Bułgarii (Wielki Pesław, Topola, Jakimovo) określone przez V. Yotova jako typ I.3.B datowany na okres od VIII do XI w.¹¹⁸

Typ III/44

Do grupy grotów romboidalnych o maksymalnej szerokości w dolnej części liścia, czasami o podciętej dolnej krawędzi, zaliczyliśmy dwa okazy z grobu nr 6 na cmentarzysku starowęgierskim z 1 poł. X w. w Przemyślu, ul. Rycerska 9a z grobu 6 (nr kat. 172-173, ryc. 19: 33, 34) i cztery groty z Gródka nad Bugiem, stan. 1A, z których trzy datowane są na VIII-IX w. (nr kat. 61-63), czwarty można ogólnie określić na wczesne

¹⁰⁹ W. Ś w i e t o s ł a w s k i, *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII wieku*, Łódź 1997, s. 85.

¹¹⁰ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 329-330; ryc. 54.

¹¹¹ Z. K u r n a t o w s k a, *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z wczesnośredniowiecznego grodziska w Styrmen w Bułgarii*, Sl. Ant., t. XX, 1973, s. 98, ryc. 3B; V. Y o t o v, *V'or'żeniето i snarjaženieto...*, s. 27, tabl. VIII-XIV.

¹¹² G. A. F e d o r o v - D a v y d o v, *Kočevniki vostočnoj...*, s. 27-28, ryc. 3.

¹¹³ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 65-66, tabl. 13: 29,31, 34, 15: 33-38, 16: 1, 18: 14,15, 30: 37.

¹¹⁴ A. T o č i k, *Altmagyarische Gräbefelder...*, tabl. IV: 14; VI: 2; VII: 6; XIII: 2, 4; L: 5; F. K a l o u s e k, *Břeclav-Pohansko...*, obr. 20; 1, tabl. 44: 2.

¹¹⁵ V. Y o t o v, *V'or'żeniето i snarjaženieto...*, s. 27, tabl. XI-XIV.

¹¹⁶ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 66-67, tabl. 30: 39; 16: 2; 20: 26, 27.

¹¹⁷ W. Ś w i e t o s ł a w s k i, *Archeologiczne ślady...*, s. 66, ryc. 23: e; A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 330, ryc. 54.

¹¹⁸ V. Y o t o v, *V'or'żeniето i snarjaženieto...*, s. 27, Tab. 3-4, tabl. XI-XIV.

średniowiecze (nr kat. 60). Do odmiany tej włączamy również znalezisko z 2 poł. VIII-XI w. z grodziska w Naszacowicach (nr kat. 130, ryc. 19: 2) oraz dwa groty ze Wzgórza Zamkowego w Lublinie, stan. 1, w tym jeden znaleziony przy szkielecie na cmentarzysku z XII w. (nr kat. 103, ryc. 22: 19) a drugi w chacie z XII-XIII w. (nr kat. 107, ryc. 22: 21). Kolejne zabytki pochodzą z Chełma, stan. 144 z XIII w. (nr kat. 27, ryc. 17: 15) oraz miejscowości Sawin, datowany na IX-X w. (nr kat. 215, ryc. 22: 12).

Forma tych grotów została określona jako typ 44 wg A. F. Medvedeva, który ich występowanie w Europie Wschodniej wyznacza na okres od IX do XIV w. Wśród nich egzemplarze charakteryzujące się bardziej krepą budową (stosunek długości do szerokości 1:2) datowane są raczej na IX-X w. i w ten horyzont wpisuje się z całą pewnością okaz z Naszacowic. Zabytki bardziej smukłe (o proporcjach 1:3-1:4) występują w całym okresie, czyli od IX do XIV w. Ogólnie groty tego typu na terenie Rusi nie są często spotykane, gdyż znanych jest tylko 44 egzemplarze, pochodzących m. in. z Knjażej Gory, cmentarzyska w Gniezdowie i z Nowogrodu¹¹⁹. Na terenie Słowacji są one określane jako typ B2a wg A. Rutkaya i często są spotykane na cmentarzyskach związanych z obecnością Węgrów na tym terenie, np. Bánov, Červeník i Sered¹²⁰. Pojedyncze znaleziska odnotowano na stanowiskach Styrmen, Nowa Czerna, Skała i Pliszka w Bułgarii gdzie zostały sklasyfikowane jako typ I3A wg V. Yotova i datowane na VIII-XI w.¹²¹

Typ III/47

Groty te charakteryzują się małymi rozmiarami i idealnie symetrycznym, rombopatym ostrzem. Trzpień przechodzi w liść bez zaznaczonego zgrubienia i to stanowi podstawę odróżniającą odmianę 47 od 48¹²². W jej poczet zaliczyliśmy dwa egzemplarze z Podegrodzia koło Nowego Sącza datowane na XI w. (nr kat. 148-149, ryc. 19: 26, 27) oraz prawdopodobnie jeden z Naszacowic z 2 poł. VIII-XI w. (nr kat. 141, ryc. 19: 14) o ornamentowanej linią rytą nasadzie trzpienia. Na terenie wschodniej Europy groty te występują od VIII do XIV w., przy czym egzemplarze smuklejsze (Stara Ładoga, Nowogród) datowane są raczej na VIII-IX w. a groty o liściu szerszym na XI-XIV w.¹²³

¹¹⁹ A. F. Medvedev, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 67, tabl. 30: 40; 13: 26; 15: 26, 27; 18: 11; 26: 6; W. Świątosławski, *Archeologiczne ślady...*, s. 83-84.

¹²⁰ A. Tóčík, *Altmagyarische Gräbelfelder...*, tabl. VI: 1, 3; VII: 7-8, 11; VIII: 3, 5; X: 5, 7; XXXIII: 16-21.

¹²¹ Z. Kurnatowska, *Elementy uzbrojenia...*, s. 98, ryc. 3: B; V. Yotov, *V'or'ženieto i snarjaženieto...*, s. 27, tabl. X.

¹²² A. F. Medvedev, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 68, tabl. 30; 43.

¹²³ Ibidem, s. 68.

Typ III/48

Groty tej grupy, podobnie jak w typie 47, charakteryzują się małymi rozmiarami i idealnie symetrycznym, rombopatym ostrzem. Na styku trzpienia z liściem znajduje się zgrubienie. Do odmiany tej należą dwa groty z IX-pocz. XIV w. z grodziska „Horodyszczce” (nr kat. 241, 268, ryc. 18: 33, 34) i jeden z IX-XI w. z grodziska „Horodna” (nr kat. 236, ryc. 23: 6) położonych w Treczy koło Sanoka oraz po dwa okazy z XII-XIII w. z Sanoka-Białej Góry (nr kat. 201, 209, ryc. 22: 2, 10) i z IX-X w. z kurhanu w Husynnem (nr kat. 69, 72, ryc. 21: 22, 25). Wczesnych egzemplarzy tej grupy używano w południowej części Syberii w okresie od VI do X w. po czym rozprzestrzeniły się one w X-XII w. na tereny Mongolii i wschodniej Syberii. Na okres od IX do XIV w. datowane są groty tego typu z obszaru Rusi¹²⁴. Na terenie Bułgarii (oba typy 47 i 48 wg A. F. Medvedeva) występują począwszy od VIII po XI w. a nawet dłużej i zostały sklasyfikowane jako typ I4A wg V. Yotova¹²⁵.

Typ III/51

Kolejną grupą grotów są zabytki niewielkich rozmiarów, charakteryzujące się romboidalnym liściem, szerszym w górnej części, niewielkimi wymiarami i krepą budową o proporcjach 1:2-1:3. Należy do niego egzemplarz datowany na XI w. a pochodzący z Gródka nad Bugiem (nr kat. 64) oraz dwa okazy z XII-XIII w. z grodziska w Sanoku-Białej Górze (nr kat. 203, 210, ryc. 22: 4, 11). Na terenie Rusi występują one w okresie od X do XIV w. np. Belaja Veża czy Knjażej Gory. Analogiczny okaz znaleziono podczas badań zamku w Czchowie i datować go można najwcześniej na 4 ćw. XIII w.¹²⁶ Na XIV-pocz. XV w. należy określić chronologię grocika z gródka w Plemiętach w ziemi chełmińskiej¹²⁷.

Typ III/52

Dwa groty strzał o deltoidalnym kształcie liścia pochodzą z grobu nr 1 oraz po jednym z grobu 6 i 13 na cmentarzysku z 1 poł. X w. w Przemyślu, ul. Rycerska 9a (nr kat. 169-171, 177, ryc. 19: 29, 32, 38) należą do typu 52 wg A. F. Medvedeva. Do odmiany

¹²⁴ W. Świątosławski, *Archeologiczne ślady...*, s. 82-83, ryc. 35; J. Ginalska, P. N. Kotowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 212.

¹²⁵ V. Yotov, *V'or'ženieto i snarjaženieto...*, s. 28, tabl. XVII.

¹²⁶ A. Mirek - Kukułka, *Przedmioty metalowe z badań zamku w Czchowie w 1993 roku*, MSROA 1993, 1994, s. 281-293, tabl. I.

¹²⁷ A. Kola, G. Wilk, *Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń strzelcza*, [w:] *Plemięta. Średniowieczny gródek w Ziemi Chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Toruń 1985, s. 114, tabl. XII, jako typ IIB5.

tej zaliczyliśmy również jeden egzemplarz ze stan. 2 w Łazach datowanego na VIII-XI w. (nr kat. 112, ryc. 17: 23) i grodziska z IX-X w. w Wietrznie-Bóbrce (nr kat. 316, ryc. 20: 35). Dwa groty określone chronologicznie na 2 poł. XII-XIII w. pochodzą z grodziska w Sanoku-Białej Górze (nr kat. 200, 207, ryc. 22: 1, 8). Typ ten oznaczony również jako WIV wg G. A. Fedorova-Davydowa, stanowi wśród ludów stepowych jedną z najbardziej rozpowszechnionych form¹²⁸. Wraz z podobnym typem W III obejmują one prawie 50% ogólnej liczby żelaznych groty strzał odkrytych w europejskiej strefie stepowej. W klasyfikacji A. F. Medvedeva analogiczne egzemplarze zostały sklasyfikowane jako typ 52, występujący bardzo licznie we wschodniej Europie i datowanego ogólnie na VIII-XIII w.¹²⁹ Ogromna większość takich groty pochodzących ze znalezisk grobowych grupuje się na północ od strefy leśno-stepowej. Znaleziska koncentrują się w dorzeczu środkowej i dolnej Oki, dolnej i środkowej Kamy i częściowo także Powołża. Drugie liczne skupisko występuje nad dolnymi odcinkami Wołgi i Donu. Trzecia grupa obejmuje środkowy bieg Dniestru i środkowe Podnieprze. Wreszcie czwarte zagęszczenie znalezisk znajduje się w Kotlinie Karpackiej. W tym przypadku większość z nich wchodziła w skład wyposażenia grobów starowęgierskich¹³⁰. Na terenie Słowacji znaleziono 73 egzemplarze groty określanych jako typ B3 wg A. Ruttkaya, z tego aż w 62 grobach Węgrów¹³¹. Kilka zabytków omawianej grupy wydobyto również na grodzisku Styrmien w Bułgarii i datowane są w przedziale od VIII do poł. XI w. Sklasyfikowano je jako typ I.4.B wg V. Yotova, który inne znane sobie 23 egzemplarze pochodzące m. in. z Pliszki, Wielkiego Presławia i grodziska Car Asen datuje na IX-XI w. podkreśla jednak, że występuje on jeszcze w młodszych epokach¹³².

Typ III/54

Ten typ groty strzał charakteryzuje się trójkątnym liściem o zróżnicowanej szerokości ostrza, wahaającej się od 17 do 45 mm. Na styku liścia z trzpieniem znajduje się wyraźnie widoczne zgrubienie. Ich zasięg

¹²⁸ G. A. Fedorov - Davydov, *Kočevniki vostočnoj...*, s. 27-28, ryc. 3.

¹²⁹ A. F. Medvedev, *Ručnoe metalnoe...*, s. 69-70, tabl. 30: 48.

¹³⁰ Np. J. Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, t. I, ryc. 382, 388, 409; t. III, tabl. 335: 1-9, 344: 11, 12, G. Kiss, *Vas megye...*, tabl. 9, 15, 19, 24, 27, 32, 46, 52, 54.

¹³¹ A. Ruttkaya, *Waffen und Reitersrüstung...*, cz. I, s. 330, ryc. 54.

¹³² Z. Kurnatowska, *Elementy uzbrojenia...*, s. 98, ryc. 3: B, Tab. I; V. Yotov, *V'or 'ženieto i snaržaženieto...*, s. 28, tabl. XVIII.

czasowy w Europie Wschodniej obejmuje okres od IX do XIV w., a apogeum popularności przeżywają w XII-XIV w. Analogie pochodzą zarówno z Syberii (Kotlina Misiuńska) jak i Ukrainy (Manevlovka, Dorohobuż) czy też Bułgarii Nadwołżańskiej¹³³. W Małopolsce dwa egzemplarze odkryto w nawarstwieniach kulturowych grodziska w Czermnie nad Huczwą, datowanych na XII-XIII w. (nr kat. 33, 43, ryc. 20: 19, 20). Pojedynczy zabytek pochodzi z XIII w. z Chełma, ul. Krzywa 37 (nr kat. 28; ryc. 20: 37). W starszej literaturze do tego typu zaliczano także grot z Przemyśla-Wzgórze Zamkowe, stan 1, datując go na XI-XIII w.¹³⁴ Obecnie jest on określany jako rylec do pisania, tzw. stilus¹³⁵.

Typ III/63

Należą do niego groty o laurowatym ostrzu i wąskich liściach (proporcje 1: 3-1: 4). Do grupy tej zaliczyliśmy pięć egzemplarzy pochodzących z grodziska w Czermnie nad Huczwą z poziomu określonego na XII-I poł. XIII w. (nr kat. 31, 34-38, ryc. 20: 10-15) oraz dwa zabytki z grodziska „Horodyszczce” w Trepczy, stan. 2, datowane na IX-XI i XIII w. (nr kat. 269-270, ryc. 18: 24, 28), Chełma-Bielawina z XII-I poł. XIV w. (nr kat. 19, ryc. 22: 23), grobu nr 12 w Końskich z 2 poł. XI w. (nr kat. 81, ryc. 21: 7)¹³⁶, grodziska w Zawadzie Lanckorońskiej z IX-X w. (nr kat. 329, ryc. 19: 23), Wietrzno-Bóbrka z IX-X w. (nr kat. 315, ryc. 20: 36) oraz prawdopodobnie egzemplarze z Łapczycy z X/XI-XII w. (nr kat. 109, ryc. 17: 4) oraz grodziska w Szczaworyżu (nr kat. 218, ryc. 16: 26).

Typ III/63 charakteryzuje owalny, wysmukły kształt liścia. Forma ta była stosowana już przez Hunów, a w wiekach IX-XI rozprzestrzeniła się w Europie Wschodniej i pozostała w użyciu jeszcze w późnym średniowieczu. Do X w. omawiane zabytki

¹³³ W. Świątosławski *Archeologiczne ślady...*, s. 85-86; A. F. Medvedev, *Ručnoe metalnoe...*, s. 70-71, tabl. 30: 50, 20; 40-42, 21; 1; B. A. Priščeпа, J. M. Nikolčenko, *Litopisnyj Dorohobuż v periodi Kijvskej Rusi. Do istorii naselennia Zahidnoj Volyni v X-XIII stolitach*, Rivne 1996, s. 107, tabl. 67: 25.

¹³⁴ Np. A. Kunysz, *Przemyśl wczesnodziejowy (w świetle ostatnich badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 1958-1959)*, RWRz, R. II, 1959, z. 1, Rzeszów 1961, ryc. 22; W. Świątosławski, *Archeologiczne ślady...*, s. 54-55, ryc. 19: a.

¹³⁵ A. Koperski, *Dzieje Przemyśla*, t. I. *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne*, cz. I, *Źródła archeologiczne do pradziejowego i wczesnośredniowiecznego Przemyśla*. Katalog, Przemyśl 2001, ryc. 54: C.

¹³⁶ Omawiany zabytek z cmentarzyska Końskich nie może być jednoznacznie określony jako grot strzały. W publikacji źródłowej na rysunku jest on w przekroju wyraźnie trójkątny, co może sugerować, że jest to zniszczony nożyk. Por. J. Gąsowski, *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu*, Mat. Wśr., t. II, 1952, tabl. VII: 2.

osiągają nieduże rozmiary, nie posiadają też szyjki i poprzeczki oddzielającej liść od płaskiego trzpienia. Z Rusi znanych jest 90 egzemplarzy np. z Białej Wieży, Knjażej Gory czy Wyszogrodu Kijowskiego¹³⁷. Trzy takie grociki odkryto w Podhorcach i są one datowane na X-XIII w.¹³⁸ Duże skupisko (74 szt.) występuje także w Bułgarii, gdzie określone są jako typ I.1.A-B wg V. Yotova i datowane są głównie na okres od VIII (a nawet już VII w.) po XI w. i później. Należą do nich okazy ze stanowisk Nowa Czerna, Pliszka i Wielki Presław¹³⁹. Na terenie Słowacji powyżej prezentowana grupa sklasyfikowana jest jako typ B1a wg A. Ruttkaya. Badacz ten 40 znanych sobie egzemplarzy pochodzących zarówno z cmentarzysk (także węgierskich) oraz osad datował na IX-1 poł. X oraz XII-XIII w.¹⁴⁰ Do starszych zabytków zaliczyć możemy zapewne groty z Zawady Lanckorońskiej, gdyż upadek grodu określony jest na X w., oraz okaz z Wietrzna-Bóbrki (IX-X w.). Natomiast grocik z Trepczy, jest formą pośrednią, prawdopodobnie z IX-XI w.¹⁴¹ Do egzemplarzy młodszych zaliczyć można zabytki z cmentarzyska w Końskich oraz grodzisk w Łączycy i Czermnie nad Huczwą.

Typ III/67

Bardzo licznie wśród grotów z trzpieniem reprezentowane są okazy o liściu deltoidalnym, których maksymalna szerokość znajduje się tuż za ostrzem. Czasem w miejscu styku liścia z trzpieniem występuje kuliste zgrubienie. Do omawianej grupy należy dziewięć egzemplarzy z grodziska Czermino nad Huczwą (nr kat. 32, 49-56, ryc. 20: 1-9), które najprawdopodobniej było obiektem najazdu mongolskiego z 1241 r. i stąd też datowane są one na połowę XIII w. Podobnie można określić chronologię pojedynczych znalezisk z Krakowa-Wawelu (nr kat. 91, ryc. 21: 12), trzy zabytki z grodziska „Horodyszcz” w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 247, 257, 278, ryc. 18: 29-31), Gródka nad Bugiem, stan. 1C (nr kat. 66, ryc. 22: 24) i Przemyśla-Wzgórze Zamkowe, stan. 1 (nr kat. 156, ryc. 21: 14). Zostały one przyporządkowane do typu 67 wg Medvedeva i są jednymi z najczęściej znajdowanych grotów strzał

¹³⁷ A. F. Medvedev, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 74, tabl. 30: 60; 14: 9, 10; 16: 24, 25; 18: 28, 29; 21: 9-11; W. Świątosławski, *Archeologiczne ślady...*, s. 79.

¹³⁸ R. Liwoch, *Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. I, Kraków-Sanok 2005, s. 39, 56, rys. 5, 6, 19, foto. 2, 3, 5.

¹³⁹ V. Yotov, *V'or'żeniето i snarjażeniето...*, s. 25-26, Tab. 3, 4, tabl. V-VII.

¹⁴⁰ A. Ruttkaya, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 329, ryc. 54.

¹⁴¹ J. Ginalscki, P. N. Kotowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 212.

na terenie Wielkiego Stepu, skąd reprezentowane są przez 415 egz. W przeważającej mierze pochodzą z XIII-XIV w., aczkolwiek pojedyncze okazy datowane są już na połowę I tys. n. e.¹⁴² Ich upowszechnienie się wiąże z ekspansją mongolską na zachód Europy. Duże skupiska znalezisk pochodzą m. in. z Kijowa, Izjasławia, Smoleńska, Starego Riazania, Dorohobuża¹⁴³. Znaczna ilość takich grocików pozyskana została podczas badań gródków stożkowatych z Nawrze i Plemiętach, z których ten ostatni spalono prawdopodobnie w 1414 r.¹⁴⁴ Znaleziska z Małopolski, podobnie jak i z innych terenów, wiązać można z najazdami mongolskimi.

Typ III/68 lub III/69

Do jednego z tych typów zaliczyliśmy grot datowany na XIII-pocz. XIV w. z grodziska „Horodyszcz” w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 271, ryc. 18: 35). Groty te posiadają szerokie, wachlarzowate ostrza i pojawiły się już w X w. na Zabajkału i Mandżurii, natomiast rozprzestrzeniły się w XIII i XIV w. na terenach Mongolii i południowej Syberii, co bezpośrednio wiązało się z ekspansją mongolską¹⁴⁵. Z terenu Polski analogiczne zabytki odkryto w Plemiętach (przed 1414 r?) i „Sobieniu” Monastercu, pow. Lesko¹⁴⁶. Zbliżone wyglądem egzemplarze znane są również z terenu Niziny Węgierskiej z X w.¹⁴⁷

Typ III/72

Włączyliśmy do niego jeden, mocno zniszczony grot datowany na XIII-pocz. XIV w. a znaleziony z grodziska „Horodyszcz” w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 239, ryc. 18: 36). Do tego typu należą groty o szerokim liściu i falistym ostrzu. Ich kształt wywodzi się z grotów pochodzących z IX-X w. z Zabajkała i Mongolii. Już od XI w. można dopatrzeć się jej także na Rusi i Bułgarii Nadwołżańskiej¹⁴⁸.

¹⁴² W. Świątosławski, *Uzbrojenie koczowników w Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII-XIV w.)*, AAL, nr 40, Łódź 1996, tabl. XIX: 3-4; tenże, *Archeologiczne ślady...*, s. 75-77

¹⁴³ A. F. Medvedev, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 75-76, Tab. 30: 64, 65; 24: 2-6; 26: 27-31; B. A. Priščepa, J. M. Niko-l'čenko, *Litopisnyj Dorohobuż...*, s. 107, tabl. 48: 1, 67: 11.

¹⁴⁴ A. Kola, G. Wilke, *Militaria z grodziska...*, s. 113-114, tabl. XII, typ IIB3; W. Świątosławski, *Archeologiczne ślady...*, s. 76-77.

¹⁴⁵ W. Świątosławski, *Archeologiczne ślady...*, s. 80; A. F. Medvedev, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 76-77, tabl. 30: 66, 68.

¹⁴⁶ A. Kola, G. Wilke, *Militaria z grodziska ...*, s. 112-113, tabl. XII; P. N. Kotowicz, *Militaria średniowieczne...*, s. 8, tabl. II: 14.

¹⁴⁷ *A Honfoglaló Magyarság...*, s. 171, fot. 2.

¹⁴⁸ W. Świątosławski, *Archeologiczne ślady...*, s. 80-81; J. Ginalscki, P. N. Kotowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 214.

Typ III/81

Groty te charakteryzują się wielobocznym lub kwadratowym przekrojem poprzecznym i niewielkimi wymiarami – długość 56-80 mm, szerokość liścia 7-11 mm. Formę taką reprezentuje grocik z grodziska „Horodyszcze”, stan. 2 w Trepczy (nr kat. 256, ryc. 18: 37) o masywnym sześciokątnym w przekroju liściu i krótkim trzpieniu, który można datować na X-XIV w. Do tej samej odmiany zaliczyliśmy grocik z Sanoka-Białej Góry określony na 2 poł. XII-XIII w. (nr kat. 208, ryc. 22: 9) oraz egzemplarz z Czermna nad Huczwą datowany na XII-XIII w. (nr kat. 41, ryc. 20: 23). Odpowiednikami są dla nich egzemplarze z grodzisk w Poperczu i Ekimaucach pochodzące z X w. oraz na grodziskach Wiatki (IX-XII w.) i Nowogrodu (2 poł. XIII w.)¹⁴⁹.

Typ III/82

Typ ten wyróżnia się występowaniem długiej szyjki i wąskim liściem w przekroju romboidalnym. Trzpień jest wyraźnie od szyjki oddzielony. Zaliczyliśmy do niego jeden egzemplarz pochodzący z kon. IX-pocz. XI w. z grodziska „Horodyszcze” w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 272, ryc. 24: 7). Niestety jest on silnie skorodowany oraz pozbawiony górnej części liścia. Groty omawianego typu były szeroko rozpowszechnione na Rusi w X w. aczkolwiek ich czas używania obejmuje okres od końca IX do pocz. XI w.¹⁵⁰

Typ III/90

Wyróżnione groty mają formę igłową i określane są jako typ 90 wg A. F. Medvedeva. Ich bardzo wąskie liście o przekroju graniastym przechodzą wyraźnymi wcięciami w trzpień. Należą do nich trzy egzemplarze z Czermna nad Huczwą, datowane na XII-XIII w. (nr kat. 40, 47, 48, ryc. 20: 22, 25-26). Forma ta wywodzi się z grotów kościanych znanych z południowej Syberii. Prostota ich kształtu spowodowała znaczne upowszechnienie się i występowanie aż po czasy nowożytności¹⁵¹. Podobne formą groty pochodzą również z terytorium Bułgarii¹⁵².

Typ III/91

Typ ten odznacza się występowaniem, krótkiej a z zarazem masywnej, kwadratowej lub romboidalnej w przekroju główki oraz przewężeniem na szyjce.

Groty takie upowszechniły się jako wynik udoskonalenia broni strzelczej w celu lepszego przebijania hełmów i ochron tułowia. Na terenie Rusi używano ich w X-XIV w.¹⁵³ Z Małopolski znany jest nam prawdopodobnie tylko jeden tego typu egzemplarz pochodzący z grodziska „Horodyszcze” w Trepczy, stan. 2 i datować go można w oparciu o analogie na X-pocz. XIV w. (nr kat. 282, ryc. 24: 20).

Groty o kwadratowym lub romboidalnym w przekroju i wąskim liściu występują dość pospolicie w Bułgarii gdzie określone zostały w zależności od kształtu i przekroju poprzecznego liścia jako typy II.2-3.A-B wg V. Yotova. Ich datowanie obejmuje szeroki okres od VIII do XI w. jak egzemplarze z Topoli czy Wielkiego Prestawia, jednakże można zaobserwować, że forma ta występuje jeszcze dużo później, bo aż do XIV w.¹⁵⁴

Typ III/93

Są to grociki wąskie (5-8 mm) o długich smukłych liściach (50-115 mm) określane jako „szydłowate”. Cechą charakterystyczną jest łagodne przejście liścia w trzpień bez zgrubienia czy uskoku. Zaliczamy do niej dwa egzemplarze z Czermna nad Huczwą pochodzące z 2 poziomu osadniczego, określonego na XI-XIII w. (nr kat. 42, 58, ryc. 20: 18) oraz jeden, silnie uszkodzony, z grodziska „Horodyszcze” w Trepczy, stan. 2, który może być datowany analogiami na X-pocz. XIV w. (nr kat. 273, ryc. 24: 21). We wschodniej Europie występują w X-XIV w. i do grupy tej należą okazy ze Starego Riazania, Pskowa i Nowogrodu¹⁵⁵. Odnotowujemy również ich obecność w Bułgarii¹⁵⁶. Zbliżone wyglądem zabytki, określone jako typ IIA4 wg A. Kola i G. Wilke zanotowano w inwentarzu form gródka stożkowatego w Plemiętach zniszczonego w 1414 r.¹⁵⁷

Typ III/95

Groty te mają wąskie (5-8 mm) i długie ostrze (od 50-145 mm) o kwadratowym lub romboidalnym przekroju z wyraźnym przewężeniem w okolicy przejścia liścia w trzpień. Zaliczyliśmy do niego pojedynczy egzemplarz z grodziska w Czermnie nad Huczwą. Jest to ornamentowany okaz posiadający nacięcia w

¹⁴⁹ A. F. Medvedev, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 80, tabl. 30: 85, 17: 3, 5, 17, 21: 41.

¹⁵⁰ Ibidem, s. 81, tabl. 30: 83, 17: 7-11; J. Ginalscki, P. N. Kotowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 214.

¹⁵¹ A. F. Medvedev, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 83, tabl. 30: 82; 12: 47; 19: 31; 21: 20, 21; W. Świątosławski, *Uzbrojenie koczowników...*, tabl. XVIII: 16; tenże, *Archeologiczne ślady...*, s. 88-89, ryc. 42, jako grupa XIV.

¹⁵² Z. Kurnatowska, *Elementy uzbrojenia...*, s. 102, ryc. 4A; V. Yotov, *V'or'żenieto i snarżenieto...*, s. 29-30, tabl. XXIII.

¹⁵³ A. F. Medvedev, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 83, tabl. 30: 86.

¹⁵⁴ V. Yotov, *V'or'żenieto i snarżenieto...*, s. 29-30, tabl. 3, 5; tabl. XXIII-XXIV; W. Świątosławski, *Archeologiczne ślady...*, s. 89, ryc. 42, tam też dalsza literatura.

¹⁵⁵ A. F. Medvedev, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 84, tabl. 30: 87, 17: 28, 19: 30, 21: 19, 32, 25; 15; J. Ginalscki, P. N. Kotowicz, *Elementy uzbrojenia...*, s. 215.

¹⁵⁶ V. Yotov, *V'or'żenieto i snarżenieto...*, s. 29-30, tabl. XXIII.

¹⁵⁷ A. Kola, G. Wilke, *Militaria z grodziska...*, s. 111, tabl. XII.

dolnej części ostrza, podciętego w miejscu przejścia w trzpień. Zachowany, zgrubiały fragment trzpienia jest ośmiobocznie facetowany. Zabytek znaleziono w warstwie datowanej na XII-1 poł. XIII w. (nr kat. 45, ryc. 20: 27). W Rosji występują one w szerokim okresie od VIII do XIV w., np. Sarkel-Belaja Veża i grodziska Wiatki z IX-XII w.¹⁵⁸

Typ III/97

To groty również o długim (60-100 mm) i wąskim (9-13 mm) liściu z wyraźnym przewężeniem w okolicach styku z trzpieniem. A. F. Medvedev wyróżnia jeszcze w nim cztery warianty w zależności od długości i proporcji ostrza oraz kształtu szyjki. Jedyny znany nam egzemplarz z Małopolski pochodzący z grodziska w Czermnie nad Huczwą (nr kat. 46, ryc. 20: 24) mieści się w opisie wariantu 2 występującego najczęściej w 2 poł. XI-XII w. jak np. egzemplarze Nowogrodu¹⁵⁹.

Różnorodność opisywanych typów pokazuje wyraźnie, że w południowo-wschodniej strefie przygranicznej Małopolski występuje wielkie zróżnicowanie stosowanych rodzajów grotów strzał, wynikające przede wszystkim z obecności na tym terenie dużej ilości plemion i oddziałów koczowniczych. Nasilenie tego zjawiska przypada na XIII w. w związku z ekspansją militarną Mongołów, którzy zaszczyli na tym obszarze stosowanie bardzo dużej ilości grocików różnorako ukształtowanych w zależności od pełnionej funkcji. Ich datowanie (zwłaszcza najczęściej znajdowanych luźnych egzemplarzy) jest o tyle wątpliwe (co właściwie podważa ich wiarygodność chronologiczną), że niezmiennicze ich formy występują na terytorium stepowym Azji do końca średniowiecza a nawet po nowożytność (np. groty o igłowatej formie). Jak wiadomo tereny południowo-wschodniej części Polski były celem łupieżczych wypraw Tatarów jeszcze w XVII w. Do grotów takich powinno się podchodzić z uzasadnioną rezerwą a nie automatycznie datować na najazdy mongolskie z XIII w.

Tak znacznego zróżnicowania kształtów nie obserwujemy w okresie poprzedzającym najazdy mongolskie. Podstawowym rodzajem były charakterystyczne dla całej Słowiańszczyzny zachodniej groty z tulejką (niekiedy tordowaną) o liściu z zadziorami lub liściowate bez zadziorów. Z rzadka natomiast występowały okazy z trzpieniem o liściu geometrycznym wiązane z oddziaływaniami awarskimi i węgierskimi i ewentualnie naśladowane przez miejscową społeczność.

Wartości klasyfikacyjne (typologiczne i chronologiczne) grotów strzał słusznej krytyce podał już

A. Nadolski, stwierdzając, że masowość produkcji tych zabytków powoduje powstanie ogromnej różnorodności drobnych odmian, która może doprowadzić do opisywania całego mnóstwa nowych typów, odmian itp., nie posiadających, jak można sądzić, żadnego istotnego znaczenia¹⁶⁰.

Kusza

Na terenie Małopolski nie stwierdziłem występowania w okresie wczesnego średniowiecza żadnych elementów składowych kuszy, a także pozostałości po hakach służących do jej naciągania. Jedynym śladem jej stosowania we wczesnym średniowieczu są zatem żelazne groty bełtów, których znamy na dzisiaj 59¹⁶¹ egzemplarzy, stanowiących zbiór o wiele bardziej jednolity niż grotów strzał, na co wpływ miała być może lepiej zorganizowana, masowa produkcja a co za tym idzie pewnego rodzaju standaryzacja. Z pośród owych 59 egzemplarzy, znakomita większość, bo 44 sztuki należą do typu I wg A. Nadolskiego, czyli mocowanych do drzewca za pomocą tulejki. Piętnaście egzemplarzy zaopatrzonych jest w trzpień, co pozwala je sklasyfikować jako typ II wg tegoż autora. Ważne uzupełnienie stanowi typologia grotów bełtów opracowana dla materiałów ruskich przez A. F. Medvedeva, który z wyróżnił osiem typów grotów bełtów z tulejką (typ 1-8) oraz jedenaście typów grotów z trzpieniem (9-19) określając je również pod względem genezy jak i chronologii¹⁶².

Baza źródłowa tej kategorii uzbrojenia jest dla Małopolski szczególnie uboga, z dwóch podstawowych względów. Po pierwsze brak jest większych zbiorów grotów bełtów, które mogłyby zostać wykorzystane do badań wielkościowych czy technologicznych. Po drugie, co stanowi problem zasadniczy, żaden liczny zespół grotów bełtów nie posiada precyzyjnej chronologii. Dotyczy to np. takich stanowisk jak grodzisko „Horodyszcz” w Trepczy, st. 2 koło Sanoka oraz Będzina. Większość zabytków z tych dwóch stanowisk pochodzi ze znalezisk nie związanych z warstwą kulturową lub znaleziono je na wtórnym złożu. Ustalona chronologia na podstawie analogii czy typologii (np. dla materiałów z Rusi) niekoniecznie musi być słuszna, ze względu na dużą arbitralność rozdzielania typologicznego materiałów.

¹⁶⁰ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 54.

¹⁶¹ Także ten zbiór znacznie się ostatnio powiększył o znaleziska z Sanoka Białej Góry, stan. 6, (prawdopodobnie 17 egz. z XII-XIII w.), por. R. F e d y k, P. N. K o t o w i c z, *Zamczysko. Średniowieczne...*, ryc. 20, 21, 25.

¹⁶² A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 93 i n., tabl. 31.

¹⁵⁸ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 84, tabl. 30: 89, 90, 12: 45, 46, 14: 29, 17: 29, 19: 27, 29, 21: 22, 34, 25: 3.

¹⁵⁹ Ibidem, s. 85, tabl. 30: 93, 19: 14, 21: 37-38.

Mimo, że nasz zbiór grotów bełtów kuszy liczy łącznie 59 egzemplarzy co nie jest liczbą małą, do wnikliwej analizy możemy wykorzystać jedynie kilka. Z zazdrością spojrzeć można na materiały z Ostrówka w Opolu i Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu na podstawie, których można tworzyć ciągi wagowe określające przydatność bojową pocisków.

Typ I

Groty bełtów z tulejką

Należą do niego 44 groty posiadające liść w przekroju czworokątny – romboidalny lub kwadratowy. Największy zbiór pochodzi ze stanowiska nr 2 w Trepczy koło Sanoka, gdzie łącznie znaleziono 11 okazów datowanych od XII po początek XIV w. (nr kat. 250, 258, 260-263, 276, 281, 283, 292, 296, ryc. 24: 14-17, 22-28). Na XII-XIII w. wydatowany jest zbiór także 11 grotów ze stanowiska Sanok-Biała Góra, stan. 1 (nr kat. 189-199, ryc. 23: 13-23). Pięć egzemplarzy pochodzi z Będzina z XII-XIII w. (nr kat. 7, 9, 11-12, 14, ryc. 24: 35-39). Kolejne groty bełtów znaleziono w Przemyślu na Wzgórzu Zamkowym, stan. 1 z XI-XIII w. (nr kat. 155, 161-167). Dwa, zróżnicowane wielkością egzemplarze z osady w Chełmie-Bielawinie, określono na XII-pocz. XIV w. (nr kat. 21-22, ryc. 23: 29-30), także dwa znaleziono na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie z 2 poł. XII-kon. XIII w. (nr kat. 101, 105, ryc. 23: 26-27). Pojedyncze zabytki tego typu pozyskano podczas badań osady wczesnośredniowiecznej, z XI-poł. XIII w. w Wieliczce stan. X (nr kat. 314, ryc. 23: 31), grodziska w Czermnie nad Huczwą z XII-XIII w. (nr kat. 57) oraz osady w Chełmie, ul. Łuczkowskiego, datowanej na XIII w. (nr kat. 24). Pozostałe egzemplarze nie mają określonej chronologii i stąd ich przydatność do analiz jest znikoma.

W analizowanym materiale można wyróżnić kilka wariantów, w zależności od kształtu ostrza jak i jego przejścia w tulejkę. Zgodnie z ustaleniami A. F. Medvedeva do grupy 1 zaliczyliśmy egzemplarze z Trepczy, stan. 2 (nr kat. 250, 258), Wieliczki, stan. X (nr kat. 314) i z Sanoka Białej-Góry, stan. 1 (nr kat. 189-194). Charakteryzuje się ona piramidalnym, dość smukłym, kwadratowym w przekroju liściem oraz wyodrębnioną szyjką. Odmiana ta jest na Rusi datowana od XII do XV w.¹⁶³

Odmiana druga, o piramidalnym liściu, przechodzącym w tulejkę bez szyjki, występuje od XIII do XIV w.¹⁶⁴ i w jej poczet włączyliśmy trzy zabytki z grodziska w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 260, 261, 296) oraz jeden z Sanoka-Białej Góry, stan. 1 (nr kat. 195).

Wreszcie odmiana 6 odznacza się laurową formą liścia oraz jego kwadratowym przekrojem. W materiale małopolskim jest reprezentowana m. in. przez zabytki z Sanoka-Białej Góry, stan. 1 (nr kat. 196-198) i Trepczy, stan. 2 (nr kat. 262, 276, 281). Na terenie Rusi jej chronologia została zakreślona dość szeroko bo od XIII do XV w.¹⁶⁵ Jako forma popularna posiada liczne analogie w materiale z terenu Polski. Wymienić tu można np. Ostrówek w Opolu (poł. XII-pocz. XIV w.)¹⁶⁶, Fordon koło Bydgoszczy (XII-XIV w.)¹⁶⁷ Słoszewy, pow. Brodnica (pocz. XV w.)¹⁶⁸ i Bolesławiec nad Prosną (XV-XVII w.)¹⁶⁹.

Typ II

Groty bełtów z trzpieniem

Groty te posiadają identyczny kształt liścia jak typ I ale mocowane są do promienia za pomocą trzpienia. Łącznie z Małopolski znamy jedynie ich 15 egzemplarzy. Z tej liczby 8 grotów pochodzi z grodziska w Będzinie, jednakże ich chronologia ustalona na XI-XIII w. (nr kat. 2-6, 8, 10, 13, 15, ryc. 24: 30-34) nie jest całkowicie wiarygodna, gdyż w większości zabytki te pozyskano z warstw rumowiskowych. Po dwa zabytki odkryto na stanowiskach Chełm, stan. 144 z XII-XIII w. (nr kat. 25-26, ryc. 23: 11-12) oraz Trepczy, stan. 2 z XII-pocz. XIV w. (nr kat. 243, 259, ryc. 24: 18, 29). Pojedynczy zbytek znaleziono na osadzie przygodowej w Chełmie-Bielawinie, datowanej na XII-pocz. XIV w. (nr kat. 20, ryc. 23: 28).

Tak przedstawiona klasyfikacja oraz rozróżnienie grotów strzał od grotów bełtów opiera się przede wszystkim na różnicach w wyglądzie samych zabytków. Warto jednak wspomnieć, o alternatywnej propozycji, zaproponowanej przez K. Wachowskiego, której najważniejszym czynnikiem pozwalającym odróżnić groty strzał i bełtów jest ich waga¹⁷⁰. W świetle tych ustaleń groty o wadze powyżej 14 gram należałyby wiązać z różnymi rodzajami kuszy, natomiast egzemplarze lżejsze były prawdopodobnie grotami

¹⁶⁵ Ibidem, s. 94, tabl. 31: 6.

¹⁶⁶ K. Wachowski, *Średniowieczna broń miotająca...*, ryc. 6.

¹⁶⁷ L. Rauhut, J. Rauhutowa, Cz. Potemski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz w 1959 r.*, WA, t. XXVII, z. 3, tabl. XXVI: 10, 12.

¹⁶⁸ A. Kola, G. Wilke, *Produkcja grotów bełtów do kuszy w średniowieczu w świetle współczesnych prób eksperymentalnych*, AUNC, Archeologia, t. 5, 1975, s. 163, ryc. 1 (typ G wg tychże autorów).

¹⁶⁹ J. Maik, *Military accessories from Bolesławiec on the Proсна*, FAH, fasc. X, 1997, s. 27-28, ryc. 9, 15 (typ Ia i IIIa).

¹⁷⁰ K. Wachowski, *Średniowieczna broń miotająca...*, s. 186-192.

¹⁶³ Ibidem, s. 94, tabl. 31: 1-2, 10-11.

¹⁶⁴ Ibidem., s. 94, tabl. 31: 12-13.

strzał. Przyjmując ten schemat możemy stwierdzić, w oparciu o groty o znanej masie, że za groty strzał należałoby uznać dwa groty z Trepczy, stan. 2, określone wyżej, jako groty bełtów (nr kat. 258, 281, ryc. 24: 14, 18), natomiast pociskiem do kuszy mógł być tylko jeden z egzemplarzy z tego samego stanowiska, zdefiniowany jako grot strzały typu I – z zadziorami i tulejką (nr kat. 289, ryc. 18: 10)¹⁷¹.

Na zakończenie zwrócić należy uwagę na chronologię grotów bełtów na niektórych stanowiskach. Co prawda w XI w. kusza wchodzi do powszechnego użytku w Europie Zachodniej, lecz już na terenie Europy środkowo-wschodniej precyzyjne datowanie tych zabytków na XI w. nie jest nam znane. Wyłączyć ich używania w tym czasie nie można, a należy sądzić, że była ona używana w tym czasie, co potwierdza choćby opis użycia kusz dany nam przez Galla Anonima z początków XII w. Kronikarz charakteryzuje jej zastosowanie jako broni znanej, nie będącej nowym rodzajem uzbrojenia zaczepnego. Co innego jest jednak stwierdzenie jej obecności w nawarstwieniach archeologicznych z XI w. W tym przypadku nie mamy pewnie datowanych stanowisk, a ich określona chronologia na XI-XIII w. (jak np. Wzgórze Zamkowe w Przemyślu czy grodzisko w Będzinie) nie rozwiązuje problemu.

Rozprzestrzenienie i lokalizacja znalezisk grotów broni miotającej

W Małopolsce zauważyć można, że groty broni miotającej (zarówno groty strzał jak i bełty kuszy) grupują się przede wszystkim nad wschodnią granicą dzielnicy (mapa 7). Znaleziono je w większości na grodziskach. Są to obiekty w Czermnie nad Huczwą (nr kat. 30-59), Gródku nad Bugiem (nr kat. 60-68), Jurowie (nr kat. 74-80), Przemyśl-Wzgórze Zamkowe, stan. 1 (nr kat. 154-167), Sanok-Biała Góra, stan. 1 (nr kat. 188-210) i Sanok-Wzgórze Zamkowe, stan. 1 (nr kat. 211-214) oraz Trepcza, stan. 1 i 2 (nr kat. 234-297). W przeważającej mierze są one datowane na XII-XIII w. i łączyć je należy ze wzmożonymi działaniami zbrojnymi na tym obszarze. Przede wszystkim jest to wynikiem działalności wojsk mongolskich w połowie i 2 połowie XIII w. Oczywiście chodzi tu o groty strzał z trzpieniem. Zagęszczenie znalezisk grotów bełtów łączyć należy z wyposażeniem wojsk ruskich lub polskich.

Drugie, o wiele mniej liczne skupisko zaobserwować można w Krakowie i jego najbliższych okolicach. Są to zarówno odkrycia na grodziskach jak i na osadach np. Będzin, stan. 1 i 2 (nr kat. 1-15), okolice Krakowa (nr kat. 84-100) i Nowej Huty (nr kat. 117-126, 144-146) oraz grodzisku w Stradowie i Szczaworyżu (nr kat. 216-232). W części są to depozyty związane z funkcjonowaniem organizacji plemiennej państwa Wiślan, jak np. gród w Szczaworyżu czy skupisko krakowskie.

¹⁷¹ J. G i n a l s k i, P. N. K o t o w i c z, *Elementy uzbrojenia...*, s. 218.

UZBROJENIE OCHRONNE

Ochrony tułowia

Na obecnym stanie badań z terenu Małopolski posiadamy kilka, zazwyczaj bardzo słabo zachowanych fragmentów kolczug, pancerza zbrojnikowego i lamelkowego oraz część karwasza czyli ochrony przedramienia. Destrukty kolczug pochodzą z grodzisk: Szczaworyż, stan. 1, Czermnio nad Huczwą, „Horodyszcze” w Trepczy, stan. 2 oraz osady w Igołomii. Karwasz pochodzi również z grodziska w Czermnio nad Huczwą zaś fragmenty pancerzy lamelkowego i zbrojnikowego znaleziono na grodzisku w Sanoku-Białej Górze, stan. 1, „Horodna” w Trepczy, stan. 1 i Będzin-Górze Zamkowej, stan. 1.

Pancerz kolczy

Najbardziej „okazały” fragment kolczugi znaleziono podczas archeologicznych badań wczesnośredniowiecznej osady w Igołomii (nr kat. 4, ryc. XXV: 5). W jednej z jam natrafiono na część kolczugi wykonanej z żelaznych kółek (dwa kółka łączone są na przemian kółkiem pojedynczym). Wzmiankowany fragment składa się z około 25-30 ogniwek o średnicy 7 mm, wykonanych z drutu o grubości 1,5 mm. Znaleziono go w obiekcie datowanym na drugą fazę osadniczą tj. XI-pocz. XIII w.¹

Trzy niewielkie skorodowane kawałki kolczugi odkryto na stanowisku „Horodyszcze” w Trepczy, stan. 2 koło Sanoka (nr kat. 25-26, ryc. 25: 2, 3), podczas badań cmentarzyska przycerkiewnego. Fragmenty posiadają kółka wykonane z drutu łączonego metodą zgrzewania o średnicy zewnętrznej 0,9-1,1 cm i jego grubości oscylującej w granicach 0,2-0,25 mm. Cmentarzysko a wraz z nim fragmenty pancerza kolczego datowane są na XII-XIII w.² Mniejszy fragment pochodzi z grodziska w Czermnio nad

Huczwą (nr kat. 2, ryc. 25: 8). Składa się on jedynie z 7 ogniwek o średnicy 10 mm, wykonanych z drutu o grubości 1,5 mm. Silna korozja uniemożliwiła przeprowadzenie szczegółowych badań i nie udało się dokładnie określić techniki wykonania kółek. Można jednak dostrzec, że częściowo są one lekko spłaszczone, co świadczy o ich łączeniu przez nitowanie lub jedynie zaklepanie/zgrzanie końców. Poziom, z którego pochodzi omawiany zabytek datowany został na XII-XIII w.³ Poza fragmentem plecionki kolczej natrafiono jeszcze w 2 wypadkach na kółka żelazne, przypominające swoją średnicą oraz grubością drut, z jakiego zostały wykonane omówione wyżej fragmenty kolczugi. Najmniejszy fragment znaleziono na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Szczaworyżu, stan. 1 (nr kat. 22, ryc. 25: 4). Powyższy fragment tworzą jedynie dwa kółeczka o średnicy wewnętrznej 10 mm wykonane z drutu o średnicy 2 mm. Ich końce połączono metodą nitowania. Znaleziono je luźno w warstwie rumoszu skalnego na majdanie grodziska, w związku z czym ich datowanie obejmuje szeroki okres od VII/VIII do XII w.⁴ W ostatnim czasie niewielki, ale dobrze zachowany odcinek kolczugi znaleziono na grodzisku w Naszacowicach, stan. 1. Są to cztery kółka o średnicy zewnętrznej 15 mm, lekko sklepanych na końcach i połączonych pojedynczym nitem.

¹ A. N a d o l s k i, *Prace wykopaliskowe w Czermnio nad Huczwą, pow. Tomaszów Lubelski w 1952 roku*, AP, t. IV, z. 1, 1959, s. 96.

² Tak można je datować za E. Dąbrowską, badaczką grodziska. Np. E. D a b r o w s k a, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Szczaworyżu, pow. Busko w latach 1965-1966 (rejon: gród właściwy)*, Spr. Arch., t. XX, 1969, s. 285; teje, *Wczesnośredniowieczny gród w Szczaworyżu, pow. Busko Zdrój, w świetle badań 1962-1968*, Spr. Arch. t. XXII, 1970, s. 205. Z takim datowaniem grodziska w Szczaworyżu polemizuje E. Gąsowska, która na podstawie własnych badań tego stanowiska uważa obiekt za jednofazowy i datuje na VII/VIII-X w. Młodsze zabytki łączy natomiast z funkcjonowaniem osadnictwa na ruinach grodu w XI-XII w., por. E. G a s o w s k a, *Wyniki weryfikacji chronologiczno-kulturowej i funkcjonalnej grodziska w Szczaworyżu, gm. Busko Zdrój w latach 1988/1989*, Peregrinus, t. 3, 1990, s. 9-34. Na IX-X w. datuje grodzisko w Szczaworyżu J. P o l e s k i, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2004, s. 430-431.

¹ J. M a c h n i k, *Wyniki badań w latach 1953-1954*, [w:] *Igołomia. Osada wczesnośredniowieczna*, cz. I, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 35, tabl. XIX, 12; A. Ż a k i, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974, s. 291, ryc. 231: c.

² J. G i n a l s k i, P. N. K o t o w i c z, *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszcze” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2*, MSROA, t. XXV, 2004, s. 204.

Znaleziono je w wypełniku fosy grodu i są one datowane na koniec X-XI w. (nr kat. 5, ryc. 25: 1).

Podsumowując możemy stwierdzić, iż pewnie datowane relikty kolczug z Małopolski poświadczają jej stosowanie począwszy od X w. z wyraźnym upowszechnieniem w wiekach XII i XIII.

W polskim materiale archeologicznym kolczugi lub ich fragmenty należą do rzadkości. A. Nadolski w latach 50-tych wymienił jedynie trzy stanowiska, na których odkryto pozostałości kolczwej plecionki (Wolin, Raszewy, Kostomłoty), datując je na okres od X do XII w.⁵ W ostatnich latach liczba znalezisk znacznie się powiększyła. W Lubomii znaleziono kilka kółek w zespołach datowanych już na 2 połowę VIII-IX w.⁶ Na przełom X/XI i 2 ćw. XI określono chronologię pozostałości dwóch kolczug znalezionych we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim⁷, a na połowę XI oraz 2 ćw. XIII-XIV w. z Ostrówka w Opolu⁸. Podczas podwodnych badań reliktyw mostów wczesnośredniowiecznych z 2 połowy X-1 poł. XI w. na Ostrowie Lednickim wydobyto egzemplarz kolczugi o wadze ok. 10 kg, mocno wprawdzie zbrylony, który jednak w dużej części udało się odczyścić i rozwinąć⁹.

Bardzo licznym materiałem porównawczym dysponujemy z terenów wczesnośredniowiecznej Rusi. Monografista tamtejszego uzbrojenia A. N. Kirpičnikov zebrał ponad sto kolczug lub ich fragmentów datowanych począwszy od VIII po XIII w. Niektóre z nich wyjęto z ziemi w stanie tak dobrym, że można je było rozwinąć, odczyścić i poddać ściślejszym badaniom. Średnica pierścieni kolczug wahała się od 6 do 8 mm oraz od 10 do 13 mm, grubość drutu od 0,8 do 2 mm, a ich waga oscylowała w granicach 5,5-6 kg. Na wykonanie jednego egzemplarza trzeba było użyć około 35-50 tys. kółek. Często w jednym

okazie znajdowano kółka różnych rozmiarów. W zasadzie zawsze jeden pierścień nitowany łączył się z czterema pierścieniami spawanymi, aczkolwiek spotykano także „wątki”, zarówno rzadsze jak i gęściejsze, jak i wykonane np. z samych kółek nitowanych. Wykonywano je głównie metodą nitowania (jeden lub dwa nity), za pomocą spawania (lutowania) lub jedynie zaklepując razem oba końce¹⁰. Typowa kolczuga ruska, jak np. egzemplarze z Nowogrodu czy Włodzimierza Wołyńskiego z XI-XII wieku, miała kształt tuniki (długości 60-70 cm, szerokości w pasie 60-65 cm, rękawy długości 20-30 cm) z rozcięciem pod szyją, czasami zaopatrzone były w kołnier¹¹. Podobna technika łączenia kółek stosowana była w Europie łacińskiej od wczesnego średniowiecza po XIV-XV w.¹²

Na pozostałych obszarach Europy Środkowej znaleziska kolczug są równie rzadkie jak w Polsce. W Czechach drobne pozostałości odkryto w Podbořanach, okr. Louny (VII-IX w.) i Břeclav-Pohansko¹³. Także na terenie Słowian połabskich w dzisiejszych Niemczech pięć, różnej wielkości, fragmentów kolczug znaleziono na grodzisku Starigard/Oldenburg datowanych w przedziale od IX do XII w.¹⁴

Pancerz lamelkowy

Pancerz lamelkowy, zwany również płytkowym pancerzem wiązonym¹⁵, wykonywano z płytek żelaznych, najczęściej zachodzących na siebie krawędziami pionowymi, tworzących charakterystyczne poziome pasy – segmenty. Zbrojniki nie były nitowane z podkładem, ale łączyły się ze sobą za pomocą skomplikowanych wiązań rzemieniem lub drutem przewlekany przez otworki w narożnikach płytek. Ten typ ochrony tułowia, skonstruowany w Azji, upowszechnili w Europie Awarzy i w późniejszym okresie

⁵ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, s. 77.

⁶ J. Szydłowski, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Lubomii, pow. Wodzisław Śląski, po trzech sezonach wykopaliskowych (1966-1968)*, Spr. Arch., t. XXII, 1970, s. 179; S. Kulpa, *Lubomia*, [w:] *Skarby ziemi wydarte. Górny Śląsk i pogranicze*, Katowice 2005, fot. na s. 101.

⁷ J. Kąźmierczyk, *Ku początkom Wrocławia, cz. 1. Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od X do poł. XI w.*, Wrocław 1991, ryc. 21, 51.

⁸ K. Wachowski, *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opolu. Militaria – wyroby bursztynowe*, red. B. Gediga, Wrocław 1984, s. 17-18, ryc. 6: a-c.

⁹ A. Kola, G. Wilke, *Mosty sprzed tysiąca lat. Archeologiczne badania prowadzone przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, Toruń 2000, s. 65, ryc. 48-49; J. Górecki, *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań 2001, s. 127, ryc. 81A.

¹⁰ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie*, Vypusk III: *Dospech, kompleks boevych sredstv IX-XIII vv.*, „Arheologia SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov”, vyp. E1-36, Moskva-Leningrad 1971, s. 9, 13, ryc. 2, tabl. II-III, V, dalej cytowane jako *Drevnerusskoe orużie...*, t. 3.

¹¹ Ibidem, s. 13, ryc. 3, tabl. IV.

¹² C. Blair, *European Armour circa 1006 to circa 1700*, London 1958, s. 20, ryc. 2, 3, 5, 6, 294.

¹³ J. Bubník, *Hradiště Rubín u Podbořan v severozápadních Čechách v raném středověku*, [w:] *Slovaňszczyzna w Europie Średniowiecznej*, red. Z. Kurnatowska, t. 1, Wrocław 1996, ryc. 4: 10-12; R. Pleiner, *Metalografický výzkum velkomoravské kroužkové zbroje z Břeclavi-Pohanska*, „Studia Archaeologica Brunensia”, t. 7, 2002, s. 77-81.

¹⁴ T. Kempe, *Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien. Die Waffen des 8.-13. Jahrhunderts*, Neumünster 1991, s. 41, ryc. 23: 1-4; 24; 25: 1, 2; 26: 1-3, 6.

¹⁵ A. Nowakowski, *Przyczynki do poznania tak zwanej zbroi mazowieckiej*, KHKM, R. XXI, 1973, z. 2, s. 291.

był szeroko stosowany na Węgrzech, Czechach, Rusi i wśród Bałtów¹⁶.

Rzadkim znaleziskiem, jedynym tego typu w Polsce południowej, są elementy pancerza lamelkowego znalezione podczas badań grodziska „Zamczysko” w Białej Górze koło Sanoka¹⁷, na majdanie grodziska, w wykopie IX, w warstwach datowanych na XII-XIII w. (nr kat. 6-7, 9-11, 13-20, ryc. 26: 1-14). Płytki podzielić można na dwie grupy. Pierwsza z nich, licząca 4 sztuki (nr kat. 17-20, ryc. 26: 1-4), to wąskie (1-2 cm) i długie (ok. 7 cm) prostokątne płytki wykonane z blachy grubości 3-4 mm. Zły stan ich zachowania nie pozwala na precyzyjne określenie sposobu ich mocowania. W trzech z nich znajduje się po jednym otworze w górnej części i żadna nie posiada otworu w dolnej części, co być może spowodowane jest znacznym stopniem korozji. Ponadto dwie z nich posiadają po jednym otworze w części środkowej.

Druga grupa płytek, licząca 4 sztuki (nr kat. 13-16, ryc. 26: 6-9) ma kształt zbliżony do kwadratu o zaokrąglonych dolnych rogach. Największa z nich posiada wymiary 7,5×6,5 cm, najmniejsza 4,5×4 cm. Wykonane są one z blachy grubości 3-5 mm. Także te zbrojniki są silnie skorodowane. Domniemywać można jedynie, że każda z nich miała dwa otwory w górnej części i jeden otwór na dole, o czym może świadczyć porównanie płytek nr kat. 13 i 15.

Najbliższą i właściwie jedyną analogię z terenu Polski do płytek z pierwszej grupy są fragmenty pancerza lamelkowego odkrytego na grodzisku w Raciążu, pochodzące z 2 poł. XIII-pocz. XIV w.¹⁸ Identyczny typ wąskich (1,5-3,5 cm) i długich (8-10 cm), prostokątnych lamelek, lekko łukowato wygiętych, znaleziono w warstwach z XIII-XIV w. w Nowogrodzie oraz z XII-XIII w. w Kitajewie koło Kijowa. Posiadają one także po trzy otwory, rozmieszczone wzdłuż dłuższych boków płytki. Łączono je ze sobą za pomocą skomplikowanego systemu rzemieni, bez żadnego podkładu¹⁹. Także

ikonografia ruska z tego okresu (np. pieczęć księcia Konstantyna Wsiewołodowicza z lat 1186-1218, przedstawienie Św. Jerzego, z pocz. XIV w.) zawiera liczne przedstawienia pancerzy lamelkowych²⁰. Wykonane rekonstrukcje zarówno zbrojników jak i układu całego pancerza, zarówno z terenów Rusi jak i znaleziska z Raciąża sugerują, że podobnie mogło wyglądać to w przypadku pancerza z Białej Góry.

Do płytek drugiej grupy z terenu Polski brak ścisłych analogii. Na Rusi żelazne płytki kwadratowe lub prostokątne (4×4-6 cm) łączono zarówno rzemieniami, jak np. egzemplarze z Nowogrodu (X po poł. XIII w.), czy wspomnianego już Kitajewa (XII-XIII w.)²¹ lub nitowano na podkładzie tekstylnym albo skórzanym układając dachówkowato – Nowogród (XI w.), w takim przypadku płytka posiada otwory jedynie w swojej górnej części²².

Domyślać się można, że omawiane zabytki drugiej grupy (kwadratowe) z Sanoka-Białej Góry podobnie jak płytki grupy pierwszej, połączono rzemieniem. Mniej prawdopodobne jest ich mocowanie do podkładu nitami, które odpadły²³. Interpretacja silnie uszkodzonego zbrojnika z nitem (brązowym?) również nie jest jednoznaczna. Mógł być bowiem bezpośrednio mocowany do podkładu z tkaniny lub skóry, aczkolwiek widoczny nit może być jedynie dodatkowym elementem mocującym – ozdobnym²⁴. Drugi wariant ma liczne odpowiedniki w materiale z Nowogrodu²⁵.

Do omówionych wyżej fragmentów pancerza lamelkowego z pewnym prawdopodobieństwem zaliczyć można pojedynczą płytkę(?) z grodziska w Będzinie-Górze Zamkowej, stan. 2 z końca X w. (nr kat. 1, ryc. 25: 19).

Prócz wspomnianych wyżej analogicznych relikwów pancerzy lamelkowych z terenu Rusi, najstarsze

¹⁶ Tenże, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 97, tabl. XVII: 3; A. N a d o l s k i, *Łądowa technika wojskowa od połowy X do połowy XII wieku*, [w:] *Polska Technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. Nadolski, Warszawa 1994, s. 67.

¹⁷ Liczba płytek pancerza lamelkowego z tego grodziska znacznie się powiększyła o nowe znaleziska (20 zbrojników), por. R. F e d y k, P. N. K o t o w i c z, *Zamczysko. Średniowieczne grodzisko w Sanoku-Białej Górze*, cz. I. *Zabytki metalowe i kamienne*, Sanok 2006, s. 14-15, ryc. 6, 7, 10.

¹⁸ E. K o w a l c z y k, *Raciąż – średniowieczny gród i kasztelania*, „Archeologia Baltica”, t. VI, Łódź 1986, s. 79, tabl. LXIV: a.

¹⁹ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 3, s. 17, ryc. 4: 1; Z. Ż y g u l s k i j u n., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975, s. 73, ryc. 35: c.

²⁰ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 3, s. 17, ryc. 18, Tabl VI – lewa część.

²¹ Ibidem, s. 17, ryc. 4: 4, 6, ryc. 17; A. F. M e d v e d e v, *K istorii plastinčotogo dospiecha na Rusi*, „Sovietskaja Arheologia”, z. 2, 1959, ryc. 1.

²² A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 3, s. 17, ryc. 4: 7, ryc. 6.

²³ Za pierwszą możliwością opowiada się autor opracowania fragmentów pancerzy, por. P. N. K o t o w i c z, *Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Okręgowego z Sanoku, Katalog zbiorów*, Sanok 2002, s. 10-11. W nowszej publikacji R. F e d y k a, P. N. K o t o w i c z a, *Militaria średniowieczne...*, s. 14-15, elementy te określono już jako fragmenty pancerza lamelkowego, co wydaje się bardziej słuszne.

²⁴ Za jego interpretacją jako pozostałości pancerza brygantynowego opowiadają się R. F e d y k i P. N. K o t o w i c z, *Militaria średniowieczne...*, s. 15-16, tam też dalsze analogie do tego typu znalezisk. Obie wersje są chyba równie prawdopodobne.

²⁵ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 3, s. 17-18, ryc. 4: 7; 6.

ich destrukty w Europie Środkowej z okresu wczesnego średniowiecza pochodzą z terenu Kaganatu Awarskiego, z ponad 20 stanowisk (w przewadze cmentarzysk) datowanych na VI-VII w.²⁶ Z kolei jednym z młodszych znalezisk tego typu w Europie jest kompletny pancerz lamelkowy wydobyty z pobojowiska pod Visby na Gotlandii z 1361 roku²⁷.

Pancerz zbrojnikowy

Innym rodzajem pancerza jest pancerz zbrojnikowy, złożony jak sama nazwa wskazuje z żelaznych zbrojników o kształcie prostokątnym lub kwadratowym, nitowanych na podkładzie skórzanym lub tekstylnym. Płytki układano dachówkowato, przy czym nity przechodzą jedynie przez górną krawędź płytki²⁸. Z terenu Małopolski z pancerzem zbrojnikowym wiążemy 1 płytkę²⁹ pochodzącą z grodziska w Sanoku-Białej Górze, stan. 1 z XII-XIII w. (nr kat. 8, ryc. 26: 12) oraz dwie płytki pochodzące z grodziska w Trepczy, stan. 1 datowanego na IX-XI w. (nr kat. 23-24, ryc. 26: 16-17). Wyróżniliśmy je na podstawie prostokątnego lub kwadratowego kształtu, zachowanych nitów lub ułożenia skorodowanych płytek, które zachodzą na siebie. Co ciekawe najstarsze relikty pochodzą już z IX-X w. (Trepcza, stan. 1) i występują do końca omawianego okresu, tj. XIII w. (Sanok-Biała Góra).

W Polsce brak większych fragmentów pancerzy zbrojnikowych z interesującego nas okresu. Licznie występują one natomiast na Rusi na stanowiskach datowanych przeważnie na XII-XIV w. jak np. Nowogród czy Smoleńsk³⁰. Najstarsze przedstawienia pancerzy zbrojnikowych w ikonografii ruskiej pochodzą już z XI w. ale najczęściej występują w stuleciach XII i XIII, jak np. na wyobrażeniach Św. Jerzego ze szkoły nowogrodzkiej z ok. 1170 r., Św. Dymitra z 1200-1250 r. i freskach monastyrów w: Kijowie, Nieriedicy, Spaso-Mirożskiego i Kirilovskiego, datowanych także

na XII-XIII w.³¹ Pancerz lamelkowy lub zbrojnikowy często wyobrażano również na pieczęciach książąt ruskich z X-pocz. XIII w.³²

Karwasz

Interesującym i odosobnionym w skali Europy Środkowej znaleziskiem jest fragment tylnej części karwasza z Czerdna nad Huczwą, datowany na poł. XIII w. (nr kat. 3, ryc. 25: 7). Zachowany jest dość dobrze pomimo ubytków wywołanych korozją. Wykonany został z cienkiej blachy żelaznej o grubości 1 mm, uformowany półksiężycowato o dużym promieniu krzywizny. Jego długość waha się od 15 do 20 cm przy szerokości od 10,4 do 11,6 cm. Promień krzywizny w części węższej (przy dłoni) wynosi 15 cm, zaś strony szerszej (przy łokciu) 21 cm. Na węższej krawędzi zachował się rząd okrągłych otworów, zaś przy krawędzi części szerszej widoczny jest fragment, zapewne zaczepu, przynitowany do całości karwasza. Wzdłuż dłuższej krawędzi widoczne są pozostałości 2 nitów żelaznych. Należy sądzić, że otworki przy węższej części karwasza były wykonane celem przymocowania go do kubraka nad dłonią. Natomiast fragment przyczepu i ślady po nitach na dłuższej krawędzi świadczyłyby o przyczepianiu karwasza do części przedramienia pod łokciem. Łagodnie zaokrąglony jeden z górnych rogów karwasza w części przyłokciowej, jak również delikatne zaokrąglenie krawędzi od strony wewnętrznej (wklęsłej) pozwala sądzić, że mamy do czynienia z karwaszem noszonym na lewym przedramieniu. Taka ochrona przedramienia składała się z 2 płytowych części, przedniej i tylnej, połączonych zawiaskami i spinanych przy pomocy małych sprzączek na rzemiennych paskach. Część przednia, zawsze większa, łukowato wyprofilowana chroniła przedramię od łokcia po przegub dłoni. Część tylna osłaniała wewnętrzną część przedramienia.

Wszystkie, nieliczne zresztą, znane okazy pochodzą z terenów zamieszkałych przez społeczności osiadłe, zaatakowane w średniowieczu przez Tatarów. Taki właśnie karwasz odkryto w miejscowości Sachnowka na Ukrainie w zgliszczach grodu zdobytego i spalonego w 1240 r. oraz w Verchnim Alkanie. We wszystkich przypadkach znalezione karwasze są elementami obcej kultury. Do czasów ekspansji mongolskiej nie były znane w tej części Europy³³. Inny punkt widzenia

²⁶ C. D e z s ö, *Avarkori páncélok a Kárpát – medencében* (cz. 1), „A Nyíregyházi Jónás András Múzeum Évkönyve”, t. XII-XIV, 1961-1971, (1972) s. 7-45.

²⁷ B. T h o r d e m a n, *Armour from the battle of Visby*, vol. I. *Text*, Upsalla 1939, s. 218-220, 245-284, ryc. 232, 265; vol. II, *Plates*, Upsalla 1940, pl. 133-145.

²⁸ Z. Ż y g u l s k i jun., *Broń w dawnej Polsce...*, s. 73-74; A. N o w a k o w s k i, *Uzbrojenie średniowieczne...*, s. 96-97; A. N a d o l s k i, *Łądowa technika wojskowa...*, s. 67.

²⁹ W nowszej publikacji R. Fedyka i P. N. Kotowicza jest ona określona jako pochodząca z pancerza brygantynowego, por. R. F e d y k, P. N. K o t o w i c z, *Militaria średniowieczne...*, s. 15-16. Do tej grupy zaliczają oni także (omówioną wyżej) płytkę z nitem brązowym, którą jednak trudno jednoznacznie interpretować.

³⁰ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 3, s. 19, ryc. 4: 8-9, ryc. 6.

³¹ Ibidem, s. 19, ryc. 18, 21, tabl. VII; XVIII-XXI; XXII: 1-4.

³² V. L. J a n i n, *Aktovy pecati drevnej Rusi X-XVvv.*, t. I, *Pecati X – načala XIII v.*, Moskva 1970, tabl. 1: 6, 7, 8; 7: 74.

³³ W. Ś w i e t o s ł a w s k i, *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII-XIV w.)*, AAL, nr 40, Łódź 1996, ryc. VIII: 1, 2; tenże, *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII wieku*, Łódź 1997, s. 90-91.

reprezentuje A. N. Kirpičnikov, który karwasz z Sachnovki datuje na lata 1230 i wiąże go z kulturą ruską a nie mongolską³⁴.

Źródła archeologiczne dotyczące pancerzy na terenie Małopolski poświadczają używanie wszystkich trzech rodzajów ochrony tułowia: kolczugi, pancerza łuskowego i lamelkowego. Fragmentaryczność zachowanych pancerzy nie pozwala jednakże nic powiedzieć na temat ich pełnego kształtu. W tym celu musimy sięgnąć do źródeł ikonograficznych. Najczęściej wyobrażaną na nich ochroną ciała była oczywiście kolczuga, z której przedstawieniem liczyć się można właściwie na większości omawianych pieczęci i monet. Na najwyraźniejszych przedstawieniach, tj. pieczęciach Bolesława Wstydlivego z lat 1250-1279 (nr kat. 10, ryc. 38: 9) oraz Leszka Białego z 1224 roku (nr kat. 5) ma ona postać pełnej zbroi kolczej z czepcem, rękawicami i trzewikami. Czepiec kolczy identyfikujemy również na monetach Bolesława Wstydlivego z lat 1243-1279 (nr kat. 35-36, ryc. 40: 11-12). Niekiedy kolczuga przykryta jest tzw. kiecą – tuniką pozbawiona rękawów, sięgającą za kolana i czasem rozciętą z przodu celem ułatwienia dosiada konia.

Pancerze kolcze o różnym kroju występują w ikonografii bardzo często. W sięgające kolankaftany oraz czepce są wyposażeni zbrojni przedstawieni na *Psalterium nocturnum* z XIII w.³⁵ oraz na licznych pieczęciach np. książąt wielkopolskich Mieszka Starego, z lat po 1177 r. i Przemysła I z lat 1252-1257³⁶ oraz śląskich Henryka I Brodatego z I poł. XII w.³⁷ Najliczniej jest także zauważalna w różnych scenach na Oponie z Bayeux z 2 poł. XI w., gdzie ma najczęściej postać sięgającego kolan kaftana z długimi rękawami³⁸.

W małopolskim materiale sfragistycznym obserwujemy również występowanie pancerza łuskowego lub lamelkowego. Na pieczęci Leszka Białego z 1220 roku (nr kat. 4, ryc. 38: 4) jest to sięgający do kolan kaftan bez rękawów, ściągnięty w pasie i rozcięty z przodu. Poziome pasy sugerują, że zbudowany mógł być ze zbrojników naszytych w układzie poziomym od wewnętrznej strony tkaniny. Nieco inny pancerz

wyobrażono na pieczęci Konrada Mazowieckiego z 1238 roku (nr kat. 7, ryc. 38: 6). Jest to kaftan wzmocniony mocowanymi do podkładu kółkami metalowymi, ale być może prezentuje on jeszcze specyfikę mazowiecką. Świadczą o tym liczne przedstawienia na pieczęciach mazowieckich z XIV w., jak np. Trojdena Mazowieckiego z 1341 r. oraz Ziemowita Mazowieckiego z 1343 r.³⁹ W każdym razie z pancerzem zbrojnikowym (a może lamelkowym) mamy do czynienia także na pieczęciach śląskich, np. Henryka I Brodatego z 1234 r.⁴⁰ jak również zachodniopomorskich Bogusława I szczecińskiego i Kazimierza I pomorskiego (około 1170 r.)⁴¹. W wyraźnie przedstawione pancerze z czepcami wykonanymi ze zbrojników wyposażeni są wojowie na drzwiach płockich (nowogrodzkich) z 2 poł. XII w.⁴² Taką zbroję posiada również zbrojny z figurki bałtyjskiej odnalezionej w Krakowie (Tabl. 40: 14)⁴³. W Europie starsze wyobrażenia pancerzy lamelkowych lub zbrojnikowych odnaleźć można na przedstawieniu azjatyckiego jeźdźcy z III w. n. e., przedstawieniu awarskiego łuczniaka z VIII w. czy wojownika karolińskiego z IX w.⁴⁴

Na podstawie omówionej bazy źródłowej możemy stwierdzić, że we wczesnym średniowieczu pancerz wykonany z niewielkich płytek w Małopolsce był formą dość powszechną.

Hełmy

Dla Małopolski dysponujemy tylko jednym⁴⁵ egzemplarzem wczesnośredniowiecznej ochrony głowy. Hełm znaleziono na terenie wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w miejscowości Silniczka (nr kat. 21, ryc. 25: 6). Niestety nie jest to znalezisko grobowe. Znaleziony on został na polnej drodze przecinającej

³⁴ A. N. Kirpičnikov, *Russische Körper-Schutzwaffen des 9.-16. Jahrhunderts*, Waffen- und Kostümkunde, 1976, s. 30, 31, ryc. 15.

³⁵ Z. Wawrzonowska, *Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV w.*, Łódź 1976, s. 16, Tab. XVII: 6; D. Tabor, *Iluminacje kodeksów śląskich XIII wieku*, Kraków 2004, ryc. 69.

³⁶ Z. Piech, *Ikonaografia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 204, nr 7, fot. 6; 209, nr 17, fot. 14.

³⁷ Ibidem, s. 221, nr 39, fot. 37.

³⁸ W. Grape, *La Tapisserie de Bayeux*, München 1994.

³⁹ A. Nowakowski, *Przyczynki do poznania...*, s. 291, ryc. 1, 2.

⁴⁰ Z. Wawrzonowska, *Uzbrojenie i ubiór...*, s. 16, nr kat. 5, tabl. II: 5.

⁴¹ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, AAL, nr 48, Łódź 2002, s. 98, nr kat. 4, 5, tabl. XXIII: 5, 7.

⁴² Z. Rajewski, *O niektórych hełmach wczesnośredniowiecznych*, WA, t. XXXVIII, z. 2, 1972, s. 358, ryc. 10.

⁴³ A. Nowakowski, T. H. Orłowski, *Dwa przedstawienia uzbrojenia bałtyjskiego w średniowiecznej plastyce figuralnej z ziem polskich*, AUNC, Archeologia, t. 8, 1984, s. 83-95, ryc. 1: a, b.

⁴⁴ P. Klučina, *Zbroj a zbraně. Evropa 6.-17. Století*, Praha-Lutomyšl 2004, ryciny na s. 68, 83, 106.

⁴⁵ W literaturze archeologicznej znaleźć można informacje także o fragmentach hełmu znalezionych w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów, które zaginęły zanim zdołano je zadokumentować, por. A. Żak, *Archeologia Małopolski...*, s. 291.

stanowisko. Omawiany element ma postać stożka wykonanego z jednego kawałka blachy żelaznej, obecnie silnie spłaszczony przez przejeżdżającą drogą pojazdy. Wysokość hełmu wynosi 20 cm przy średnicy u podstawy 23 cm i otworu górnego 5 cm. Stożek wykonano poprzez nacięcie prostokątnego kawałka blachy i złączenie siedmioma nitami. W bezpośrednim sąsiedztwie nitowanego złącza, w dolnej części stożka, występuje znaczny ubytek (śląd po odłamanym nosalu?). Krawędź hełmu jest silnie poszczerbiona. Na zewnętrznej powierzchni brak jakichkolwiek śladów zdobnictwa. Analiza metaloznawcza wykazała, że do jego wykonania użyto miękkiej, nie nawęglonej blachy żelaznej⁴⁶. Najprawdopodobniej górny otwór był przykryty stożkowatym zakonczeniem (tulejką), która różnie mogła być ukształtowana. Cmentarzysko, na którego terenie znaleziono opisywany egzemplarz datowane jest na XI stulecie⁴⁷.

Hełm ten swym zasadniczym kształtem przypomina XI-wieczne hełmy znalezione w Gieczu, Gnieźnie, Gorzuchach i Olszówce na terenie Wielkopolski⁴⁸. Głównymi cechami wspólnymi są tu otwór na tulejkę z pióropuszem jak i sam kształt dzwonu wykonanego z czterech kęsów blachy żelaznej. To, co odróżnia zabytek z Silniczki od egzemplarzy z Wielkopolski to przede wszystkim brak zdobień oraz fakt, iż został on wykonany z jednego kawałka blachy. Egzemplarze z Wielkopolski nie były zaopatrzone w nosal, lecz również w przypadku hełmu z Silniczki nie ma pewności, że on go posiadał. W świetle wieloletniej dyskusji udało się polskim badaczom ustalić, że hełmy znane z Wielkopolski mają proveniencję ruską i najpewniej tam zostały wykonane. Dostać się mogły na teren ziem polskich za pośrednictwem wojów Bolesława Chrobrego po zwycięskiej kampanii do Kijowa w 1018 r.⁴⁹ Na powyższe ustalenia znaczący wpływ miały badania rosyjskiego bronioznawcy A. N. Kirpičnikova, który zajął się systematyką hełmów na Rusi we wczesnym średniowieczu, zaliczając

omawiane egzemplarze do typu II⁵⁰. Występują one m. in. w kurhanach czernichowskich z X w. a także kurhanowych pochówkach z XI i XII w. na Wołyniu, w okolicach Równego i Żytomierza⁵¹.

Biorąc pod uwagę powyższe dociekania, skłonni jesteśmy uznać hełm z Silniczki za mocno uproszczoną formę hełmów wschodnich. Wzorując się na ich kształcie wykonano dzwon i zaopatrzone go w otwór na tulejkę. Natomiast brak zdobnictwa może być wynikiem zarówno uproszczonego procesu produkcji jak i możliwością zamówienia go przez niezbyt bogatego wojownika.

Niedostatek materiału archeologicznego po części rekompensują nam w tym względzie źródła ikonograficzne, aczkolwiek dopiero od 2 poł. XI w. Od tego czasu mamy dostęp do licznych zbiorów numizmatów pochodzących z mennicy krakowskiej, która interesuje nas w tym miejscu najbardziej. Na większości monet i pieczęci przedstawiono hełmy stożkowe o zróżnicowanej budowie. Prócz form wyraźnie stożkowych, występują też hełmy przypominające kształtem czapkę frygijską jak również hełmy półkuliste. Podobnie ze względu na konstrukcję wyróżnić można wśród nich zarówno formy o dzwonie litym, jak np. na pieczęci Mieszka III Starego z 1175 r. (nr kat 1, ryc. 38: 1), czasem wzmocnionym dookólną obręczą, jak na monecie Bolesława Wstydlivego z lat 1243-1279 (nr kat. 35, ryc. 40: 11) oraz hełmy o budowie segmentowej lub żebrowej, jak np. na pieczęci Leszka Białego z 1220 r. (nr kat. 4, ryc. 38: 4) i na monetach Władysława II Wygnanica z lat 1141-1144 (nr kat. 18, 19, ryc. 39: 5, 6). Niejednokrotnie hełmy zaopatrzone są w nosal, np. monety Bolesława Wstydlivego z lat 1243-1279 (nr kat. 36, ryc. 40: 12) na której przy dzwonie widać dodatkowo czepiec kolczy. Hełm z nosalem przedstawiono wyraźnie na pieczęci Bolesława Wstydlivego z lat 1250-1279 r. (nr kat. 10, ryc. 38: 9). Analogiczne formy ochrony głowy chętnie przedstawiano w ikonografii z pozostałych dzielnic Polski. Na Śląsku są to wyobrażenia na monetach Bolesława I Wysokiego (ok. 1190 r.) i pieczęci pieszej Henryka I Brodatego z 1234 r.⁵² Na Pomorzu Zachodnim należą do nich pieczęcie konne Bogusława I (1130-1187 r.) i Kazimierza I (przed 1180 r.)⁵³. Powszechnie hełmów takich używają wojowie na oponie z Bayeux⁵⁴.

⁴⁶ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych i powierzchniowych w międzyrzeczu Warty i Pilicy w latach 1969-1972*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 24, 1977, s. 284.

⁴⁷ Ibidem, s. 286.

⁴⁸ Z. Bocheński, *Polskie szyszaki wczesnośredniowieczne*, Kraków 1930; W. Somerfeld-Sarnowska, *O tzw. szyszakach wczesnośredniowiecznych*, WA, t. XVI, 1939-1948, s. 316-322.

⁴⁹ J. Antoniewicz, *Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnego średniowiecza w świetle źródeł archeologicznych*, WA, t. XXII, z. 2, 1955, s. 250-262; A. Nadolski, *Uwagi o wczesnośredniowiecznych hełmach typu wielkopolskiego*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 5, 1960, s. 99-123; tenże, *Lądowa technika wojskowa...*, s. 63-64; Z. Żygułski, jun., *Bronń w dawnej Polsce...*, s. 78-80.

⁵⁰ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 3, s. 24, ryc. 8, tabl. X: 2-3; XV:1; XVII:2.

⁵¹ Ibidem, s. 25-26, oraz katalog, nr-y kat 3-8.

⁵² Por. Z. Wawrzonowska, *Uzbrojenie i ubiór...*, s. 19, 69-70, nr 1, 3, 5, 8, s. 77-78, nr 5; Z. Piech, *Ikonaografia pieczęci...*, s. 221, nr 39, fot. 37.

⁵³ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 98, Tab. XV, nr 4, 5, tabl. XXIII: 5, 6.

⁵⁴ W. Grape, *La Tapiserie...*; C. Blair, *European Armour...*, s. 25-26, ryc. 7: A-C.

W nielicznych przypadkach, na dwóch odmianach monety Władysława II Wygnańca (nr kat. 19, ryc. 39: 6) oraz na pieczęci Konrada Mazowieckiego (nr kat. 8, ryc. 38: 6) być może przedstawiono hełm łuskowy, złożony ze skórzanego (?) podkładu pokrytego przymocowanymi doń łuskami lub płytkami. Hełm wyobrażony na monecie jest prawdopodobnie kształtu półkulistego natomiast hełm z pieczęci jest raczej w kształcie ostro zakończony stożka, który posiada również nosal i być może nakarczek. Trzeba tu jednak zastrzec, że pieczęć Konrada Mazowieckiego, odnosząca się do jego rządów w Krakowie, przedstawia być może lokalną specyfikę mazowiecką, a schematyczny rysunek monety nie daje nam w tym względzie także zupełnej pewności.

W materiale archeologicznym z terenu wczesnośredniowiecznej Małopolski brak śladów stosowania hełmów garnczkowych, ale występują one źródłach ikonograficznych. Najstarsze przedstawienia takiego hełmu, jeszcze z przedłużonymi tylko ściankami bocznymi, ale już o dzwonie w kształcie walca z płaskim zakończeniem, widoczne są na pieczęci Sąda Dobiesławowica i wojewody sandomierskiego Pakosława z 1236 i 1238 roku (nr kat. 11-12, ryc. 38: 10-11). Podobnie datowane są tego typu ochrony głowy na pieczęciach książąt śląskich: pieszej Henryka II Pobożnego z lat 1228-1234 oraz XIII-wiecznym fałszyfikacie pieczęci konnej Bolesława I Wysokiego⁵⁵ jak również pieczęci konnej Barnima I z lat 1235-1266⁵⁶.

Właściwy hełm garnczkowy po raz pierwszy przedstawiono na pieczęci Adama syna Lenarta, kasztelana krakowskiego z 1257 roku (nr kat. 13, ryc. 38: 12). Pieczęć przedstawia wczesną formę hełmu garnczkowego, charakteryzującą się płaskim, kanciatym dzwonem i brakiem klejnotu na jego szczycie. W Wielkopolsce i Polsce środkowej najstarsze wyobrażenia hełmów garnczkowych pojawiają się już na pieczęciach konnych Kazimierza I Konradowica, ks. kujawskiego z 1246 r. i Przemysła I, ks. wielkopolskiego z 1243-1247 r.⁵⁷ Na Śląsku hełm garnczkowy po raz pierwszy przedstawiono na pieczęci Konrada II Głogowskiego z lat 1248/1252-1272 r oraz Władysława I Opolskiego z lat 1257-1262⁵⁸. Na 1229 rok datowana jest pieczęć pomorska Barnima I, na której wyobrażono go z wczesnym hełmem garnczkowym⁵⁹.

⁵⁵ Z. W a w r z o n o w s k a, *Uzbrojenie i ubiór...*, s. 20, 77, nr kat. 3, 4, tabl. II: 3, 4.

⁵⁶ P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 98, Tab. XV, nr kat. 9, Tabl. XXIII: 2.

⁵⁷ Z. P i e c h, *Ikonografia...*, s. 208, 214, nr 15, 26, fot. 12, 24.

⁵⁸ Z. W a w r z o n o w s k a, *Uzbrojenie i ubiór...*, s. 20, 78-79, nr kat. 9, 10, tabl. III: 9, 10; Z. P i e c h, *Ikonografia pieczęci...*, s. 232, 246-247, nr 60, 88, fot. 55, 83.

⁵⁹ P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 98, nr kat. 8, Tabl. XXIII: 1.

W większości dzielnic Polski hełmy garnczkowe pojawiają się w 2-3 ćw. XIII w. i Małopolska nie jest tutaj wyjątkiem.

Tarcze

W Małopolsce, podobnie jak i w większości innych dzielnic Polski, brak zachowanych w całości okazów tarcz⁶⁰. Jedynym materialnym śladem stosowania tarcz na omawianym przez nas terenie miało być żelazne umbo znalezione prawdopodobnie na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Sasiadce⁶¹. Niestety umbo wraz z innymi militariami (min. mieczem, grotami włóczni, strzemieniem) nie zostało znalezione podczas prac wykopaliskowych, lecz trafiło do muzeum jako darowizna, jak się dziś okazuje przypadkowo zebranych przedmiotów⁶². Na podstawie analizy kształtu omawianego umba-stożek z długim kolcem, mało prawdopodobne jest jego datowanie na okres wczesnego średniowiecza, i bardziej logiczne będzie przesunięcie jego chronologii na okres rzymski, gdyż właśnie wtedy stosowano umba o takim kształcie. We wczesnym średniowieczu miały one raczej kształt półkulisty lub stożka o sferycznym zakończeniu⁶³.

W przypadku tarcz, podobnie jak w kwestii hełmów, z braku wiarygodnych źródeł materialnych posiłkować się musimy źródłami ikonograficznymi, w szczególności przedstawieniami na monetach i pieczęciach. Najstarsze monety polskie z elementami uzbrojenia to dwa denary Bolesława Śmiałego, pochodzące z mennicy krakowskiej. Na rewersie pierwszego z nich, zwanego książęcym, schematycznie przedstawiono postać jeźdźca na koniu z włócznią i migdałową tarczą (nr kat. 14, ryc. 39: 2). Drugi z denarów na rewersie ma przedstawioną scenę walki zbrojnego ze smokiem. I tutaj zasłania się on migdałową tarczą (nr kat. 16, ryc. 39: 1). Podobnie na monetach Władysława II Wygnańca z lat. 1141-1144 (nr kat. 18-20, ryc. 39: 5-6) Bolesława

⁶⁰ Jedynym pewnym materialnym śladem stosowania tarczy w Polsce jest dobrze zachowany egzemplarz znaleziony w wale obronnym grodziska w Szczecinie, por. A. U c i e c h o w s k a - G a w r o n, *Obwałowania wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Szczecinie w badaniach pracowni archeologicznej Zamku Książąt Pomorskich*, [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, cz. 2. *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2003, s. 188, ryc. 6-7.

⁶¹ Z. W a r t o ł o w s k a, *Gród Czerwieński Sutijski na pograniczu polsko-ruskim*, „Światowit”, t. 22, 1958, ryc. 4; A. Ż a k i, *Archeologia Małopolski...*, s. 291, ryc. 230.

⁶² Porównaj w tej kwestii rozdział *Miecze i garnitury mieczowe – miecz z Sasiadki*.

⁶³ Z. R a j e w s k i, *O niektórych hełmach...*, s. 358, ryc. 10; A. N. K i r p i c h o v, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 3, s. 36, ryc. 10.

Kędzierzawego z 2 lub 3 ćw. XII w. (nr kat. 21, ryc. 39: 8) oraz Bolesława Wstydlwego z lat 1250-1279 (nr kat. 35, ryc. 40: 11) zbrojni przedstawieni są z tarczami migdałowatymi lub w formie mniej lub bardziej wydłużonego trójkąta równoramiennego.

Dla końca XII i 1 poł. XIII w. dysponujemy dziesięcioma pieczęciami książąt małopolskich, na podstawie których możemy wnioskować o używanych tarczach. W większości przypadków mamy do czynienia z tarczami migdałowatymi. Na pieczęciach pieszych występuje ona 4 razy, a na konnych 6 razy. Występują one na pieczęciach pieszych: Mieszka Starego z 1175 r. (nr kat. 1, ryc. 38: 1), Leszka Białego z roku 1210 i 1220-1229 (nr kat. 3, 4, ryc. 38: 3-4) oraz na pieczęci Bolesława Wstydlwego z 1252 r. (nr kat. 10, ryc. 38: 9). Na pieczęciach pieszych z 1 poł. XIII w. (nr kat. 1, 3, 4) tarcze reprezentują formę zbliżoną do tarczy migdałowatej. Taki kształt posiadają przedstawienia z pieczęci nr 3 i 4, natomiast tarcza z pieczęci 1 jest dużych rozmiarów i posiada prosto ściętą górną krawędź. Natomiast tarcza z pieczęci nr 10 w kształcie małego trójkąta o zaokrąglonych bokach wyglądem przypomina tarcze jazdy.

Tarcze z pieczęci konnych (nr kat. 6-8, 11-13, ryc. 38: 6-7, 10-12) czyli Konrada Mazowieckiego z 2 ćw. XIII w. a także jego syna Bolesława z 1229(?) r. (nr kat. 6-8, ryc. 38: 6-7), oraz Sąda Dobiesławowica, Pakosława i Adama syna Lenarda z 2-3 ćw. XIII w. (nr kat. 11-13, ryc. 38: 10-12) są wyraźnie mniejsze i posiadają formę zbliżoną do trójkąta o lekko zaokrąglonych rogach. Tarcza migdałowata posiada bogatą ikonografię zachowaną na terenie Polski poza Małopolską. Występuje np. na kielichu drugim z Trzemeszna z 4 ćw. XII w.⁶⁴, licznych scenach na drzwiach płockich z poł. XII w. i gnieźnieńskich z 2 poł. XII w.⁶⁵, lecz trudno wiązać wyobrażenia na tych zabytkach z polską wojskowością.

Rzadkie są natomiast w ikonografii z terenu Małopolski przedstawienia tarcz okrągłych w omawianym okresie. Mamy je uwidocznione jedynie na monetach Władysława II Wygnańca (nr kat. 17- dwie odmiany, ryc. 39: 4), aczkolwiek oba przedstawienia są mało wyraźne. Niemniej jednak należy liczyć się z możliwością stosowania takich tarcz we wczesnośredniowiecznej Małopolsce, tym bardziej, że na terenie sąsiedniego Śląska tarcze takie, o brzegach dodatkowo wzmocnionych obręczą, zauważyliśmy na monecie Henryka I Brodatego z ok. 1200 r.⁶⁶ Podobne tarcze występują także w scenach figuralnych na drzwiach gnieźnieńskich z 2 poł. XII w.⁶⁷

oraz czarze włocławskiej z X-XII w.⁶⁸ ale jak już zaznaczyliśmy wyżej, trudno łączyć wyobrażenia na tych zabytkach z polską wojskowością. Okrągła tarczę z IX w. znaleziono na Łotwie w miejscowości Tirkom⁶⁹.

W niektórych przypadkach przedstawienia tarczy są na tyle wyraźne, że możemy dokładniej określić również budowę i sposób ich noszenia. Na pieczęciach Mieszka Starego z 1175 roku (nr kat. 1, ryc. 38: 1) i Leszka Białego z 1220 roku (nr kat. 4, ryc. 38: 4) oraz monetach Władysława II Wygnańca z lat 1143-1144 (nr kat. 19, 20, ryc. 39: 5-6) widać, że tarcza posiadała okucia brzegów, przedstawione jako linie biegnące równoległe do krawędzi tarczy. Na tarczach migdałowatych przedstawionych na monetach Władysława Wygnańca i Bolesława Kędzierzawego (nr kat. 19-21, ryc. 39: 6, 8) widoczne są być może również umba. Występują one jedynie na dużych tarczach migdałowatych, brak jest ich natomiast na tarczach okrągłych, ale być może jest to wynikiem stanu zachowania materiału źródłowego. Prawdopodobne jest także zdobienie ich powierzchni zarówno za pomocą nitów/ćwieków jak i malowania. Malowano głównie różnego rodzaju pasy, linie faliste (nr kat. 3, ryc. 38: 3). Na jednej tylko pieczęci pieszej Bolesława Wstydlwego z lat 1250-1279 (nr kat. 10, ryc. 38: 9) książę w lewej ręce trzyma małą tarczę o trójkątnym kształcie, z przedstawieniem – godłem Orła na zewnętrznej stronie⁷⁰.

Na pieczęci Leszka Białego (nr kat. 4, ryc. XXXVIII: 4), książę ma tarczę przewieszoną przez prawe ramię za pomocą szerokiego, skórzanego(?) rzemienia. Podobny sposób noszenia obserwujemy na pieczęci pieszej Henryka I Brodatego, ks. śląskiego z lat 1203-1238⁷¹. Na podstawie proporcji tarczy w stosunku do postaci zbrojnego można stwierdzić, że wysokość tarczy migdałowatej wynosiła około 80-120 cm⁷² a tarczy trójkątnej 60-80 cm.

⁶⁸ Ibidem, s. 589-591, ryc. 989, 992-995; P. S k u b i s z e w s k i, *Czara włocławska. Studia nad spuścizną Wschodu w sztuce wczesnego średniowiecza*, Poznań 1965, s. 22.

⁶⁹ V. A. Y a r t a n, *Drevnie ščity na territorii Latvijskoe SSR, Sovietskaja Arheologia* 1961, z. 1, s. 222, ryc. 6. Tarczę wykonano z deseczek jodłowych, obito skórą i wypchano dodatkowo trawą. Umo jest żelazne, kopulaste. Obecna średnica tarczy 85,5 cm, grubość deseczek 0,6 cm, średnica otworu na umbo 11,5 cm.

⁷⁰ Z. P i e c h, *Ikonografia pieczęci...*, s. 203-204, fot. 5.

⁷¹ Z. W a w r z o n o w s k a, *Uzbrojenie i ubiór...*, s. 22, 77-78, nr 5, tabl. II: 5; Z. P i e c h, *Ikonografia pieczęci...*, s. 221, nr 39, fot. 37.

⁷² Wymiary omówionej wyżej w przypisie 40 tarczy ze Szczecina wynoszą: 135 cm długości przy szerokości 86 cm; A. U c i e c h o w s k a - G a w r o n, *Obwałowania wczesnośredniowiecznego...*, s. 188, ryc. 6-7. Według ostatniego oglądu tej tarczy dokonanej przez prof. M. Głoska, jej długość, zdaniem tego badacza wynosi około 120 cm. Za informację serdecznie dziękuję.

⁶⁴ *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII w.*, red M. Walicki, t. 1, Warszawa 1971, s. 608, ryc. 1046.

⁶⁵ *Sztuka polska...*, s. 643, ryc. 1155, s. 652-653, ryc. 1182, 1184.

⁶⁶ Z. W a w r z o n o w s k a, *Uzbrojenie i ubiór...*, s. 22, 71, nr kat. 12, tabl. I: 12.

⁶⁷ *Sztuka polska...*, s. 653, ryc. 1184.

OPORZĄDZENIE JEŹDZIECKIE I RZĄD KOŃSKI

Oporządzenie jeździeckie, jako ważna część uzbrojenia wojownika konnego, nie służy bezpośrednio do walki, ale efektywnie ją wspomaga¹. Do oporządzenia zalicza się ostrogi oraz pejcze. Z kolei rząd koński (zwany niekiedy osiodłaniem) tworzą uzda (złożona z wędzidła lub munsztuka oraz połączonych z nim wodzy), siodło ze strzemionami, popręgiem i czaprakiem oraz towarzyszące im rzemienie ogłowia, podpiersienia i podogonia². Ważnym elementem są coraz częściej uwzględniane w rozprawach bronioznawczych podkowy, które wliczyć można również w poczet rzędu końskiego.

Z wymienionych powyżej elementów w materiale archeologicznym przeważają ostrogi, strzemiona i wędzidła oraz podkowy jako elementy wykonane z trwalszego materiału jakim jest żelazo, rzadziej brąz³. Do rzadkich znalezisk tej kategorii zabytków a znanych z Małopolski należy wymienić rogowe fragmenty okucia siodła i wąsy wędzideł. O pozostałych elementach wykonanych z surowców organicznych wnioskować możemy jedynie na podstawie, skromnie zresztą reprezentowanej, ikonografii.

Ostrogi

Podobnie jak i w innych dzielnicach Polski stonkowo licznie reprezentowane w materiale archeologicznym są ostrogi i ich garnitury – sprzączki i przewleczone spinające rzemienie, służące umocowaniu ostrogi na nodze jeźdźcy. Z terenu Małopolski dysponujemy 67 egzemplarzami ostróg wczesnośredniowiecznych określonymi typologicznie jak również 15, których ze względu na zły stopień zachowania określić precyzyjnie nie sposób. Zbiór uzupełniają elementy garniturów ostróg, reprezentowane łącznie przez 9 sprzączek i przewleczone rzemieni.

¹ A. Nowakowski, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 6-7.

² Ibidem, s. 107-108.

³ Nie uwzględniamy w tym miejscu przedmiotów określanych jak kółka żelazne, co do których brak jest pewności, czy rzeczywiście są to fragmenty wędzideł lub uprząży końskiej.

Omawiany zbiór, podobnie jak np. w przypadku mieczy, podzieliliśmy na dwie podstawowe grupy – ostrogi przedromańskie i romańskie⁴, każdą z nich dzieląc już dalej na odpowiednie typy. Dla ostróg przedromańskich o zaczepach haczykowatych, zarówno tych odgiętych na zewnątrz jak i zagiętych do środka, stosować będziemy systematykę J. Żaka⁵ z uzupełnieniami K. Wachowskiego⁶, który podszedł do zagadnienia ostróg haczykowatych od strony wpływów zachodnioeuropejskich na ich rozwój i produkcję na terenach zachodniosłowiańskich. W przypadku ostróg oczkowatych oraz wielkomorawskich w typie karolińskim czyli ostróg o zaczepach płytkowo-nitowych, skorzystamy przede wszystkim z ustaleń K. Wachowskiego⁷ pomimo, że często na zachowanych egzemplarzach część cech jest słabo czytelna czy to wskutek złego stanu zachowania zabytków czy też niewystarczającej jakości publikacji. W takich przypadkach posiłkować się będziemy sprawdzoną i przyjętą szeroko w literaturze, choć opracowaną tylko dla jednego stanowiska, typologią

⁴ Jest to podział umowny. Ostrogi przedromańskie (można je również określić jako przedpiastowskie) zawierają w sobie ostrogi haczykowate, oczkowate oraz płytkowo-nitowe w typie karolińskim. Do ostróg romańskich (ewentualnie piastowskich) zaliczyliśmy egzemplarze sklasyfikowane wg typologii Z. Hilczerówny. Zdajemy sobie sprawę z relatywizmu takiego postępowania, na co słusznie zwrócił uwagę już J. Poleski. Brak w materiale Małopolskim form pośrednich (pomiędzy wzmiankowanymi grupami), ułatwia podjęcie takiego kroku. Por. J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody dorzecza Dunajca*, Kraków 2004, s. 15-16.

⁵ J. Żak, *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie. Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Warszawa-Wrocław 1959; J. Żak, L. Maćkowska, *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI-X w. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Poznań 1988.

⁶ K. Wachowski, *Oddziaływanie zachodnie na twórczość ostróg haczykowatych u Słowian*, PA, t. 38, 1991, s. 85-107.

⁷ K. Wachowski, *Merowingische und karolingische Sporen auf dem Kontinent*, ZAM, t. 14/15, 1986/1987, (1988) s. 49-79; tenże, *Kultura karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia*, „Studia Archeologiczne”, t. XXIII, Wrocław 1992.

ostróg D. Bialekovej⁸, odnoszącą się do materiałów ze stanowiska Pobedim na Słowacji oraz monografią ostróg czeskich, słowackich i morawskich autorstwa B. Kavánovej⁹. Także typologie D. Bialekovej oraz K. Wachowskiego wykorzystaliśmy przy określaniu garniturów ostróg przedromańskich.

Omówienie typologiczne ostróg romańskich oparliśmy standardowo na historycznej już pracy Z. Hilczarównej, zaktualizowanej ostatnio przez ustalenia K. Wachowskiego dla zabytków z Ostrówka w Opolu¹⁰ pomimo, że również w tym przypadku nie wszystkie cechy dystynktywne wyróżnione przez tego badacza mogą być wykorzystane w praktyce.

Ostrogi przedromańskie

Ostrogi o zaczepach haczykowatych zagiętych do wnętrza

Odlane z brązu
Typ I, odmiana A

Wśród ostróg o zaczepach haczykowato zagiętych do środka, egzemplarze odlane z brązu występują jedynie w odmianach A-B-C typu I. Posiadają one przeważnie profilowane bodźce i często są ornamentowane na powierzchni ramion. Jedynym tego typu zabytkiem w Małopolsce jest ostroga znaleziona podczas badań grodziska w Chodliku, stan. 1 (nr kat. 3, tabl. 27: 1). Reprezentuje ona typ I: 2 wg J. Żaka ostróg o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza, wykonanych poprzez odlewanie z brązu¹¹. Należy ona do okazów o najniższych kabłąkach, czyli odmiany A. Ramiona kabłąka są w przekroju trójkątne i są odlane razem z bodźcem. Długość ostrogi z bodźcem wynosi 35 mm, a wewnętrzna wysokość kabłąka to jedynie 12 mm. Bodziec na styku z kabłąkiem zdobiony jest trzema dookołnymi rowkami. Zabytek z Chodlika wiązany był z najstarszą fazą osadniczą grodu datowaną na VI-VII w., sama ostroga ze względu na archaiczną formę, zbliżoną do ostróg późnorzymskich, była datowana na VI w. lub najpóźniej na jego połowę¹². Niestety przyrost

bazy źródłowej każe stwierdzić, iż odmiana A typu I (jak również typów II i III, o czym niżej) nie jest właściwie znana z zespołów pewnie datowanych na VI-1 poł. VII w. Symptomatyczny jest również fakt rozłącznego występowania dużych zespołów ceramiki wyłącznie ręcznie lepionej i ostróg z haczykowatymi zaczepami zagiętymi do wnętrza. W tym kontekście przekonywująca jest hipoteza W. Szymańskiego, który wiąże upowszechnienie się ostróg haczykowato zagiętych do wnętrza wśród Słowian z kontaktami na pograniczu wpływów słowiańskich, awarskich i frankijskich, czyli na terenie tzw. państwa Samona (lata 623/624-658/659)¹³. Pozwala to datować odmianę A typu I najwcześniej na 2 poł. VII w., lub pocz. VIII stulecia, aczkolwiek jej egzemplarze potrafiły przetrwać aż do pocz. IX w.¹⁴ W świetle obecnych danych podważa się również wczesne datowanie grodziska w Chodliku. Obecnie jego początek można określić najwcześniej na 1 poł. VIII w.¹⁵ Ostroga z Chodlika pochodzić może najpewniej z 2 poł. VII w. Także ceramika znaleziona wraz z ostrogą – zdobiona linią falistą i górą obtaczana jest bardziej charakterystyczna dla VII-VIII w., niż dla VI w.¹⁶

Jako analogie do omawianego zabytku służyć mogą brązowa, odlewana ostroga ze Szczecina-Wzgórza Zamkowe, datowana początkowo na 2 poł. VII-pocz. VIII w., a obecnie raczej na 2 poł. VIII-pocz. IX w.¹⁷ Na połowę VIII w. datowane są obecnie wykonane tą samą techniką ostrogi z Kopaniewa i meklemburskiej osady w Görke (poł. VIII-1 poł. IX w.)¹⁸.

J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 319-320, nr kat. 70.

¹³ W. Szymański, *Próba weryfikacji datowania zespołu osadniczego ze starszych faz wczesnego średniowiecza w Szeli-gach, woj. płockie*, AP, t. XXXII, 1987, s. 352, 358-359.

¹⁴ J. Polecki, *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, „Prace Archeologiczne UJ”, t. 52, Kraków 1992, s. 24; M. Dulnicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny północno-zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa 2001, s. 100-101; K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie...*, s. 90 i nn.

¹⁵ Por. J. Polecki, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 156-157, tam starsza literatura dotycząca tego zagadnienia.

¹⁶ Por. M. Parczewski, *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Kraków 1988, s. 101, 140; W. Szymański, *Próba weryfikacji...*, s. 352.

¹⁷ E. Cnotliwy, M. Dekówna, L. Leciejewicz, W. Łosiński, R. Rogosz, R. Rulewicz, S. Wesołowski, *Szczecin we wczesnym średniowieczu – Wzgórze Zamkowe*, Polskie Badania Archeologiczne, t. 23, 1983, s. 25, 283; J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 334; M. Dulnicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 247.

¹⁸ I. Gabriel, *Hof und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg*,

⁸ D. Bialeková, *Sporen von slavischen Fundplätzen in Pobedim*, Slov. Arch., t. XXV, 1977, s. 103-160.

⁹ B. Kavánová, *Slovanské ostruhy na území Československa*, „Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně”, R. IV, z. 3, Praha 1976.

¹⁰ Z. Hilczarówna, *Ostrogi polskie z X-XIII w.*, Poznań 1956; K. Wachowski, *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opolu. Militaria – wyroby bursztynowe*, red. B. Gediga, Wrocław 1984, s. 11-112.

¹¹ J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 21-22.

¹² A. Gardawski, *Chodlik. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970, s. 38-39, 104;

Przedstawione analogie potwierdzają bezzasadność tak wczesnego (VI w.) datowania ostrogi z Chodlika.

Trudno również jednoznacznie rozstrzygnąć kwestię miejsca produkcji ostrogi z Chodlika jak i samych ostróg typu I. Początkowo (J. Żak i L. Maćkowiak-Kotkowska) sądzili, że produkcją poszczególnych typów zajmowali się zarówno Słowianie jak i Bałtowie¹⁹. K. Wachowski uważał, że typy I i II wykonywali Germanie, zaś Bałtowie typy I i III, natomiast Słowianie I, II, III²⁰. Natomiast M. Dulinicz, w ślad za wnioskami I. Gabriela postulował zwrócić większą uwagę na zaczepy ostróg, które w egzemplarzach importowanych są wykonane bardzo dokładnie i często zdobione. Dodatkowym aspektem, który świadczy wg dwóch ostatnich badaczy na rzecz uznania ostróg odlewanych z brązu (a także dwuczęściowych) za importy jest ich liczba, wielokrotnie mniejsza, niż ostróg typu III²¹. Jeśli rzeczywiście ostrogi typu I produkowane były zarówno przez Bałtów jak i Słowian, na terenach przez nich zamieszkałych powinno rysować się wyraźne zagęszczenie znalezisk. Takiego zagęszczenia jednak nie ma i nieliczne znaleziska (łącznie 12 egzemplarzy) występują równomiernie rozrzucone na terenie Pomorza Zachodniego, Mazur czy Czech²². W obecnym stanie badań trudno powyższą kwestię rozsądzić jednoznacznie. Na frankijskie pochodzenie ostrogi z Chodlika sugerowane przez W. Szymańskiego brak jak na razie wystarczających dowodów.

Odkute z jednej sztabki żelaza

Typ III, odmiana A

Odmianę A typu III charakteryzuje bardzo niski, niemal półkolisty kabłąk. Większość tych ostróg posiada profilowane bodźce i kabłąki zdobione ukośnymi nacięciami na całej powierzchni lub w dolnej części ramion. Do odmiany tej zalicza się ostrogi o wysokości wewnętrznej nie przekraczającej 39 mm.

Trzy ostrogi odmiany A znaleziono na powierzchni ziemi w okolicach grodziska w Gródku nad Bugiem. Ostroga pierwsza (nr kat. 4, tabl. 27: 5) ma bodziec

o przekroju prostokątnym ze ściętymi narożnikami, prostokątną bazę oraz szeroką szyjkę zdobioną trzema poziomymi rowkami. Ostroga druga (nr kat. 5, tabl. 27: 6) ma formę półkola z bodźcem o przekroju prostokątnym ze ściętymi narożnikami i zdobionym poziomymi rowkami. Od bazy oddziela go szyjka, nad którą znajduje się fragmentarycznie zachowane zdobienie w postaci trzech karbów i dwóch rowków. Trzecia ostroga (nr kat. 6, tabl. 27: 4) wyróżnia się bodźcem kształtu walcowatego, zdobionym trzema rowkami i dwoma karbami. Ramiona także zdobione są ukośnymi rowkami. Na prawym ramieniu są one ułożone w potrójną jodełkę, powtórzoną i odwróconą wierzchołkami, na lewym ramieniu występują trzy półkoliste rowki.

Wszystkie trzy wyżej opisane ostrogi wykonano z żelaza z jednego kawałka metalu, należą więc do typu III: 2 wg J. Żaka a ich wymiary pozwalają zaliczyć je do odmiany A. Ornament na bodźcach nawiązuje do merowińskiego kręgu kulturowego, co było podstawą do określenia chronologii dwóch pierwszych ostróg na 2 poł. VII - 1 poł. VIII w., natomiast ostrogi trzeciej na 1 poł. VIII w.²³

Kolejny zabytek pochodzi z miejscowości Mokre (nr kat. 21, tabl. 27: 2). Znaleziono go przypadkowo w płaszczu kurhanu nr 41 na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku ciepłopalnym (stan. 1) podczas badań powierzchniowych. Bodziec tej ostrogi, o podstawie ośmiobocznej zdobiony jest żłobkami i karbami, szyjka jest klepsydrowata. W partiach przyzaczepowych ramiona posiadają nacięcia. Wieloboczne bodźce uznaje się jako wynik wpływów ornamentyki merowińskiej na wytwórczość słowiańską w 1 poł. VIII w.²⁴. Za takim datowaniem przemawiają również ukośne nacięcia w partiach przyzaczepowych ostrogi²⁵. Jeśli przyjąć, że zagubienie ostrogi miało związek z funkcjonowaniem cmentarzyska, to jej datowanie obejmuje okres od VII/VIII do IX w., tak jak badana nekropolia²⁶.

Ostatnia z ostróg tej odmiany pochodzi ze stanowiska nr 17 w Nowej Hucie-Pleszowie (nr kat.

BRGK, t. 69, 1988, s. 114-115, ryc. 4: 1; M. Dulinicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 100, 243, 278; U. Schoknecht, *Einige bemerkenswerte frühgeschichtliche Neufunde aus Görke im Kreis Anklam*, „Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Meklemburg”, 1963, s. 263-266, ryc. 167: a, d, f.

¹⁹ J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 240-246, 287-291.

²⁰ K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie...*, s. 87-88.

²¹ M. Dulinicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 100-101.

²² J. Żaki, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 15-17.

²³ W. Panasiwicz, *Trzy ostrogi z Gródka, pow. Hrubieszów*, APŚwsch., t. V, 2000, s. 211.

²⁴ K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie...*, s. 89, ryc. 5.

²⁵ Ibidem, s. 90, ryc. 6.

²⁶ W. Koman, *Badania ratownicze na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku kurhanowym w Mokrem, stan. 1, gm. Zamość w latach 1981-1987*, „Prace i Materiały Zamojskie”, t. III, 1991, s. 163; L. Gajewski, *Wczesnośredniowieczna ostroga o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza z miejscowości Mokre, woj. Zamość*, Sl. Ant., t. XXIX (1983), 1984, s. 297-299, ryc. 1-2; J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 337-338, tabl. I, ryc. 7.

22). Bodziec jej jest długi o przekroju poprzecznym kwadratowym, u nasady profilowany, zaś ramiona są szeroko rozpięte i w przekroju trójkątne. R. Hahulska-Ledwos włączyła opisywany zabytek do materiałów pochodzących z warstwy kulturowej, uznanej przez nią za najstarszą fazę zasiedlenia stanowiska nr 17 i datowała ją na VI w.²⁷ Bardziej prawdopodobne jest jednak powiązanie wymienionej warstwy kulturowej z fazą drugą zasiedlenia osady, datowaną na VIII w., i tak też zapewne należy datować ostrogę z Pleszowa.

Odmiana A typu III licznie występuje na stanowiskach z innych dzielnic Polski. Wymienić należy przede wszystkim serię wielkopolskich ostróg z Biskupina, stan. 4 (2 poł. VIII-IX w.) i Bonikowa, stan. 1 (2 poł. VIII w.)²⁸, które w starszej literaturze były datowane na 2 poł. VI w.²⁹ Egzemplarz z grodziska w Lubonii datowany jest na 2 poł. VIII w.³⁰ zaś dwa okazy z grodziska w Radaczu pochodzą z końca VII-2 poł. VIII w. oraz 2 poł. VIII-2 poł. IX w.³¹ Na VII-VIII w. są również datowane ostrogi z grodzisk położonych nad środkową Odrą w Niesulicach, Nowym Dworku, Połupinie i Żukowicach³². W oparciu o nowe ustalenie na 2 poł. VII w. przypada chronologia dwóch ostróg z grodziska w Szeligach koło Płocka, których pierwotne datowanie ustalono na 2 ćw. VI w.³³

Poza Polską podobne zabytki występują na stanowisku w Mikulčicach i grodzisku Pobedim (VIII w.)³⁴.

²⁷ R. Hahulska-Ledwos, *Materiały wczesnośredniowieczne ze stanowisk 17, 18 i 20 w Krakowie-Nowej Hucie (Pleszów)*, MANH, t. X, 1986, s. 123.

²⁸ M. Dulinić, *Kształtowanie się...*, s. 218, 219.

²⁹ J. Żak, *Najstarsze ostrogi...*, tabl. II: 2, 4, 9; J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, nr kat. 53-54, 67, tabl. II: 3, 7; III: 5.

³⁰ K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie...* s. 90, 102.

³¹ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, AAL, nr 48, Łódź 2002, s. 80, tabl. XVIII: 5, 7; M. Dulinić, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 245; J. Olezak, K. Siuchniński, *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. II, Poznań 1969, s. 103-111, ryc. 72: c.

³² J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 330-331, nr kat. 100, 102, 103, tabl. II: 6, III: 6-7; M. Parczewski, *Żukowice pod Głogowem w zaraniu średniowiecza*, „Głogowskie Zeszyty Naukowe”, t. 2, Głogów 1989, s. 43, tabl. XXII: 1; M. Dulinić, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 228. Porównaj też uwagi odnośnie do datowania ostrogi z Połupina, W. Szymanski, *Próba weryfikacji...*, s. 356-357.

³³ W. Szymanski, *Próba...*, s. 359; J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad...*, s. 335, nr kat. 115, 116.

³⁴ J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 109, tabl. IV: 4, 7; D. Bialeková, *Sporen von slavischen...*, s. 120, ryc. 2; B. Kavánová, *Slovanské ostruhy...*, s. 12, tabl. I: 1-3; Z. Klanič, *Počátky slovenského osídlení našich zemí*, Praha 1986, ryc. 29: 1, 2, 4.

Znacznie odmłodzono również datowanie ostróg odmiany A na terytorium Słowian połabskich. Znane egzemplarze pochodzą z osady w Dahmen z 2 poł. VIII-1 poł. IX w.³⁵ i Menzlin z 2 poł. VIII-poł. IX w.³⁶ Należy jeszcze zauważyć, a odnosi się to także do odmian krótkokabłąkowych B i C typu III, że na terytorium Rusi ostrogi o zaczepach haczykowato zaigiętych na zewnątrz i niskim kabłąku, którego ramiona zdobione są motywem ukośnych nacięć datowane są także na VIII-IX w. (typ VI A) jak np. egzemplarz ze stanowiska Ripniev na Ukrainie³⁷.

Odmiana B

Ostrogi tej odmiany posiadają również półkolisty, (lecz znacznie wyższy niż w odmianie A) lekko paraboliczny kabłąk. Część z nich ornamentowana jest karami lub ukośnymi żłobkami w dolnej części kabłąka. Często też występuje zdobienie bodźców. Wysokość wewnętrzna kabłąka mieści się w przedziale od 40 do 50 mm.

Pierwszy z omawianych zabytków został odkryty w kurhanie we wsi Husynne, stan. 1, (nr kat. 7, ryc. 27: 9). Znalaziono go bez związku z warstwą kulturową, lecz pochodzi on przypuszczalnie z osady znajdującej się pod i w pobliżu kurhanu „Księżycowa Mogiła”. Zewnętrzną powierzchnię ramion przy bodźcu i przy zaczepach zdobią poprzeczne żłobki. Bodziec ostrogi ma kształt stożkowatego, smukłego kolca i znajduje się na nim sześć poziomych karbów. Omawiana ostroga może być datowana na podstawie ornamentyki raczej na VII/VIII-VIII w., jakkolwiek ceramika i samo stanowisko datowane są na IX i X stulecie³⁸.

Dwie ostrogi odmiany B znaleziono w Nowej Hucie-Mogile. Pierwszą z nich, (nr kat. 15, ryc. 28: 2) odkryto na terenie osady na stan 1, w półziemiance wczesnośredniowiecznej. Ostroga ta jest datowana, głównie na podstawie kontekstu kulturowego oraz

³⁵ U. Schoknecht, *Einige bemerkenswerte...*, s. 263-266, ryc. 167: e; J. Herrmann, P. Donat, *Corpus Archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik 7. Bis. 12. Jahrhundert*, t. III, 1979A, s. 237-238, nr 45/11 (dalej cytowane jako *Corpus...*); M. Dulinić, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 276, tam też zmiany jej datowania wg różnych autorów.

³⁶ U. Schoknecht, *Menzlin. Ein frühgeschichtlicher Handelplatz an der Peene*, „Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg”, t. 10, 1977, s. 107-108; M. Dulinić, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 283, tam starsza literatura.

³⁷ V. B. Perchavko, *Pojavlene i raspostranene špor na teritoii Voštočnoj Evropy*, „Sovietskaja Archeologia”, R. 1978, z. 3, s. 123-124, ryc. 2: 11; 3-4.

³⁸ K. Żurowski, G. Mikolajczyk, *Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne, w pow. hrubieszowskim w 1954 r.*, Spr. Arch., t. I, 1955, s. 255, 256.

analogii na VII/VIII w.³⁹ Druga z ostróg została znaleziona w obiekcie 257/69 na stan. 62 A (nr kat. 19, ryc. 28: 1). Ma ona ramiona zdobione przy zaczepach ukośnymi bruzdami oraz stożkowaty bodziec, podkreślony w dolnej części dwoma żłobkami. Ostroga ta jest datowana na podstawie charakterystycznego zdobienia ramion kabłąka na połowę VIII w.

Kolejna ostroga pochodzi ze stanowiska w Kurdwanowie koło Krakowa (nr kat. 10, ryc. 27: 3), z jednej z ziemianek odkrytych podczas prac ratowniczych. Ramiona kabłąka zdobione są korbami, a stożkowaty bodziec posadowiony jest na klepsydrowatej szyjce. Także w tym przypadku ornament na ramionach oraz forma szyjki (wywodząca się z wzorców zachodnich), skłaniają do datowania powyższego egzemplarza na VII/VIII-VIII w.

Następny zabytek został znaleziony w Lipsku (nr kat. 11, ryc. 27: 8) w płaszczu kurhanu nr 35 podczas prac wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku, wraz z grotem strzały do łuku. Egzemplarz ten można datować na połowę VIII w.⁴⁰

Ostatnia ostroga ze Skoczowa-Międzyświecica koło Cieszyna (nr kat. 23, ryc. 27: 7) pochodzi z warstwy osadniczej grodziska i wyróżnia się bogatą ornamentyką. Jej ostrosłupowy bodziec, o podstawie zbliżonej do kwadratu zdobiony jest korbami, natomiast poprzeczne i ukośne żłobki na kabłąku wyłożone są srebrem. Ostroga ta, na podstawie formy bodźca, nawiązującego do stylistyki zachodniej, oraz ornamentyki ramion w partii przyzaczepowej, skłania do datowania jej na VIII-IX w., co zgadza się z chronologią badanego grodziska⁴¹.

Odmiana B typu III należy do szeroko rozprzestrzenionego wariantu ostróg. Cztery egzemplarze datowane na 2 poł. VIII w. pochodzą z grodziska w Lubomii⁴². Na 2 poł. VIII-pocz. IX w. określone są wielkopolskie znaleziska tego typu z Biskupina,

stan. 4⁴³ oraz pomorski zabytek z Ujścia (pocz. IX w.)⁴⁴ Na osadzie w Czekanowie na Mazowszu ostrogę taką znaleziono w warstwach z VIII w.⁴⁵ Chronologię ustaloną na IX a nawet pocz. X w. posiada okaz z grodziska w Bruszczewie⁴⁶, podobnie datowany jest zabytek z Połupina, stan. 2⁴⁷. Ostrogi tego typu znane są również z badań archeologicznych na terenie państw ościennych. Analogiczne zabytki odkryto w Mikulčicach (VIII w.) i na grodzisku w Pobedimie⁴⁸. Z terenu Połabia ostroga tej odmiany pochodzi ze stanowiska w Mittenwalde datowanego obecnie na 2 poł. IX-1 poł. X w.⁴⁹

Odmiana C

Ostrogi te posiadają już kabłąk w kształcie regularnej paraboli i z reguły są niezdobione. Tylko na nielicznych zabytkach pojawia się ornament w przyzaczepowych partiach kabłąka, którego wysokość wewnętrzna mieści się w przedziale 51-60 mm. Częsty brak zdobień i ogólnie mniej staranne wykonanie mogą być argumentem przemawiającym za ich miejscową produkcją, jednocześnie skutecznie utrudniając datowanie luźno znalezionych egzemplarzy.

Ostrogę z Nowej Huty-Mogiły, stan. 1 (nr kat. 16, ryc. 28: 3) znaleziono na wtórnym złożu. Wykonano ją z żelaza, kabłąk jest lekko asymetryczny, w kształcie zbliżonym do litery U, z jednym ramieniem nieco dłuższym i bardziej wygiętym. Bodziec jest w kształcie wydłużonego ostrosłupa, zdobiony u nasady 6 żłobkami. Na kabłąku pod bodźcem znajdują się dwie pionowe, szerokie bruzdy. Ostroga datowana jest na podstawie charakterystycznej formy i zdobienia bodźca na 2 poł. lub kon. VIII w. Druga z ostróg przynależna do odmiany C, pochodzi z Kurdwanowa i również została znaleziona w osadzie podczas prac ratowniczych. Datowana jest na VIII w. (nr kat. 9, ryc. 27: 10).

³⁹ J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 329, nr kat. 98.

⁴⁰ M. Drewno, *Wielki kurhan wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Lipsko pow. Zamość*, WA, t. XX, 1954, s. 307-309, ryc. 3; H. Zolldamkowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian, cz. I: Źródła*, Kraków 1975, s. 156, 158, 159, 160, 340, ryc. 5: d; J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 78, 325.

⁴¹ J. Polewski, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 423.

⁴² J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 326-327, nr kat. 89-92, tabl. VI: 1; VII: 1, VIII: 5, IX: 3; J. Sztybel, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Lubomii, pow. Wodzisław Śląski, po trzech sezonach wykopaliskowych (1966-1969)*, Spr. Arch., t. XXII, s. 184, ryc. 6: a; Ł. Koniarek, *Problem występowania wczesnośredniowiecznych ostróg haczykowatych w południowej części Dolnego Śląska*, Sl. Ant., t. XXXVII, 1996, s. 207.

⁴³ J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 314-315, nr kat. 55-58, tabl. VII: 6, 8; IX: 6, 8; M. Dulinicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 218.

⁴⁴ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 81, tabl. XVIII: 9.

⁴⁵ B. Zawadzka-Antosik, *Czekanów, gm. Jabłonna Lacka, IA, Badania rok 1980*, 1981, s. 145-146.

⁴⁶ M. Brzostowicz, *Bruszczański zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań 2002, s. 56-57, ryc. 25: 7.

⁴⁷ M. Dulinicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 228.

⁴⁸ B. Kavánová, *Slovanské ostruhy...*, s. 12, tabl. I: 2, 3; II: 1, 2; J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, nr kat. 9-13, 17-18, tabl. V: 9-10; VI: 2, 5; VIII: 1, 3-4; D. Bialeková, *Sporen von slavischen...*, s. 120-121, ryc. 2; Z. Klánica, *Počátky slovenského...*, ryc. 28: 4, 6; 32: 4.

⁴⁹ M. Dulinicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 100, 265, tam starsza literatura.

Z terenu sąsiedniego Śląska pochodzą dwie analogiczne ostrogi z Radłowic, st. 8 i Gilowa koło Niemczy, datowane na 2 poł. VIII-1 poł. IX w.⁵⁰ Egzemplarz z Kędrzyna ma chronologię ustaloną VIII/IX w.⁵¹ Liczny zbiór ostróg tej odmiany pochodzi z Mikulčic i grodziska Pobedim, które datowane są na 2 poł. VIII w.⁵² oraz Brna-Líšeň z 1 poł. VIII w.⁵³ Z terenu Niemiec zabytek taki pochodzi z grodziska Starigard/Oldenbourg i datowany jest na połowę VIII w.⁵⁴

Odmiana D

Ostrogi odmiany D mają kabłąki wydłużone, paraboliczne i wyłącznie sztabkowate. Rzadko występuje ukośne nacinanie ramion kabłąka, często natomiast ozdabiano je garbkami (zgrubienia kolankowate) w partiach przyzaczepowych. Bogato zdobione są również bodźce.

Z terenu Małopolski jedyny egzemplarz tej odmiany pochodzi z Krakowa (nr kat. 8, ryc. 27: 11). Został on znaleziony w najniższym (pożarowym) poziomie wczesnośredniowiecznym, uchwyconym w fosie „Gródka” przy ul. Mikołajskiej 19, na złożu wtórnym. Zabytek wyróżnia się profilowanym bodźcem, na którym znajdują się garb i karby (poziome i ukośne na bazie) a jego zachowane ramię w partii przyzaczepowej zaopatrzone jest w kolankowate zgrubienie ograniczone korbami.

Bliską analogię do powyżej przedstawionego egzemplarza stanowi ostroga z Biskupina z początku IX w.⁵⁵ Wspólną cechą tych dwóch okazów jest zarówno kielichowata postać bodźca jak i kolankowate zgrubienia przy zaczepach. Kształt ich bodźca nawiązuje

do ostróg wczesnokarolińskich o zaczepach płytkowo-nitowych. Na terenie Turynii pojawiają się one pod koniec VIII w., podobnie jak i na Morawach gdzie użytkowane są one głównie w 1 poł. IX w.⁵⁶ Również geneza zgrubień kolankowatych przy zaczepach wywodzi się od ostróg wczesnokarolińskich o zaczepach uszkowatych, które przez Śląsk w końcu VIII w. dotarły na Morawy i upowszechniły się do 1 poł. IX w.⁵⁷ Ostrogi haczykowate o kolankowatych zgrubieniach można na obszarze na północ od Karpat datować na koniec VIII lub raczej 1 poł. IX wieku. Chronologię zabytku z Krakowa określiliśmy na podstawie powyższych ustaleń na początek – 1 poł. IX w.⁵⁸

Z uwagi na kielichowaty kształt bodźca jako młodsze analogie, prócz wymienionego wyżej zabytku z Biskupina, zaliczyć można ostrogi z Klim na Podlasiu (IX/X w.) i Pasymia na Mazurach (VIII-IX w.)⁵⁹. Na terenie Rusi ostrogi średniokabłąkowe o rozwiniętych kielichowatych bodźcach (typ VIB wg V. B. Perchavko) datuje się również na koniec VIII i początek IX w.⁶⁰ Z terenów na południe od Karpat są to m. in. zabytki z miejscowości Sadská i Uherske-Hradište⁶¹.

Odmiana E

Odmiana E to ostrogi o długich, parabolicznych kabłąkach, różniące się między sobą długością i kształtem bodźca. Większość egzemplarzy jest zdobiona. Wysokość wewnętrzna kabłąków mieści się w granicach 78-83 mm. W obrębie odmiany E wyróżnia się dwie pododmiany. Pierwsza z nich to pododmiana Ea, która ma krótki lub średniodługi, spiczasty bodziec, natomiast druga pododmiana, określona

⁵⁰ Ł. Koniarek, *Problem występowania...*, s. 203-206, ryc. 1: a-b; K. Jaworski, P. Rzeźnik, *Nowe dane na temat kontaktów z ziemiami Moraw i (lub) Czech w świetle badań w Gilowie koło Niemczy w 1992 roku*, ŚSA, t. 35, 1994, s. 325, ryc. 13: r.

⁵¹ W. Łosiński, J. Olczak, K. Siuchniński, *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. IV, Poznań 1971, s. 70-77; M. Dulinicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 242-243; P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 81, tabl. XVIII: 10 datuje ją na 2 poł. VIII w.

⁵² B. Kavánová, *Slovanské ostruhy...*, s. 12, tabl. I: 4; J. Žák, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, nr kat. 19-24, tabl. X: 5-6, 9; XI: 1-2, 7; D. Bialeková, *Sporen von slavischen...*, s. 110, nr 41; Z. Klaniča, *Počátky slovenského...*, s. 99, ryc. 31: 1, 3, 4.

⁵³ B. Kavánová, *Slovanské ostruhy...*, s. 12, tabl. I: 9, 11.

⁵⁴ I. Gabriel, *Chronologie der Reitersporen*, [w:] *Starigard/Oldenbourg. Hauptburg der Slaven in Wagrien*, t. I, *Stratigraphie und Chronologie (Archäologische Ausgrabungen 1973-1982)*, Neumünster 1994, s. 125, 146, ryc. 36: 5.

⁵⁵ J. Žák, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 316, nr kat. 60, tabl. XIV: 6.

⁵⁶ Ibidem, s. 55, D. Bialeková, *Sporen von slavischen...*, s. 134.

⁵⁷ B. Kavánová, *Slovanské ostruhy...*, s. 31; K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie...*, s. 90, ryc. 6; J. Žák, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 55.

⁵⁸ K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie...*, ryc. 6; J. Žák, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 56.

⁵⁹ R. Odoj, *Wyniki badań grodziska z VI-VIII w. n. e. w Pasymiu, pow. Szczytno, a problemy kultury mazurskiej*, RO, t. 7, 1968, s. 126-127, tabl. I: 1; I. Górska, L. Paderewska, J. Prygała, W. Szymański, L. Gajewski, Ł. Okulicz, *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Warszawa 1976, s. 69-71, ryc. 103: b; M. Błoński, *Ostroga z Radachówki nad Świdrem*, [w:] *Słowianie ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulinicz, Warszawa-Lublin 2003, s. 109, tabl. II: b, c.

⁶⁰ V. B. Perchavko, *Pojavlene i raspostranene...*, s. 124, ryc. 3.

⁶¹ K. Wachowski, *Kultura karolińska...*, s. 100, ryc. 60; J. Žák, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 308, nr 39 tabl. X: 1.

jako Eb, charakteryzuje się często profilowanym, walcowatym bodźcem⁶².

Ostrogę pododmiany Ea znaleziono w Stradowie koło Kazimierzy Wielkiej (nr kat. 24, ryc. 27: 12), we wnętrzu chaty VII (obiekt 32B) na późniejszym podgrodziu. Egzemplarz ten był datowany na podstawie kontekstu kulturowego na 2 połowę VIII w.⁶³ W rezultacie ponownych badań archeologicznych stanowiska w Stradowie, przeprowadzono również weryfikację stratygrafii nawarstwień grodziska i podważono związek tejże ostrogi z obiektem 32B (datowanym obecnie na podstawie ceramiki oraz badań dendrochronologicznych na 2 poł. X-pocz. XI w.) tym samym wykluczono ją ze zbioru zabytków datujących początek grodu⁶⁴. Chronologię ostrogi zweryfikowano i ustalono, głównie na podstawie analogii, określając ją na 2 poł. IX w. Do wzmiankowanych analogicznych egzemplarzy należą ostrogi z Zamczyska (1 poł. IX w.) i Stargardu Gubińskiego (poł. IX w.) oraz okazy z grodziska Pobedim i z Mikulčic⁶⁵.

Kończąc omawianie ostróg o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza, można stwierdzić, że problem nie polega wyłącznie na ich miernym znaczeniu jako precyzyjnych datowników. Jest nim natomiast częsty fakt (występujący także przy okazji analizy innych elementów uzbrojenia), datowania ostróg pochodzących z zespołów posiadających kontekst kulturowy (np. ceramika) nie kontekstem, ale na podstawie bliższych lub dalszych analogii. Jak pokazują przytoczone wyżej przykłady, tylko precyzyjne datowanie (także w oparciu o analizy C¹⁴ i dendrochronologię) a nie w oparciu o (często wątpliwą) analizę porównawczą pozwoli na uściślenie okresów występowania poszczególnych odmian.

Ponadto, odrzucając skrajne datowanie ostróg odmian A-C na VI-1 poł. VII w. (na potwierdzenie

którego brak dzisiaj dowodów) oraz X w. (ostrogi tak datowane odmian A-C są bardzo rzadkie, z reguły na wtórnym złożu, w warstwach przemieszanych) otrzymujemy przedział od 2 poł. VII (VII/VIII w.) do IX w. Tak określona ich chronologia jest jednak jakimś wyznacznikiem czasowym, co w przypadku znalezisk pozbawionych większego zbioru ceramiki lub innych zabytków datujących może ułatwić znacząco datowanie zbioru lub stanowiska. Nie mogą one już jednak pełnić roli niezależnych wyznaczników chronologii.

Pojawienie się u Słowian ostróg o zaczepach haczykowatych zagiętych do środka łączy się jak już wspomniano z państwem Samona. Jego powstaniu i krótkiemu okresowi istnienia towarzyszyły ożywione kontakty, nie tylko militarne, trzech różnych prowincji kulturowych – słowiańskiej, awarskiej i frankijskiej. W interesującej nas kwestii przejawiały się one koniecznością wystawienia przez Słowian dużych formacji sprawnej jazdy, zdolnej przeciwstawić się konnicy awarskiej. Można się zatem domyślać, że jednym z elementów podnoszących efektywność jej działania było powszechniejsze zastosowanie ostróg, będące rezultatem zachodnich – frankijskich oddziaływań⁶⁶.

Ostrogi o zaczepach haczykowatych odgiętych na zewnątrz

Ostrogi o zaczepach haczykowatych odgiętych na zewnątrz występują o wiele rzadziej od wcześniej omówionych ostróg o zaczepach zagiętych do wnętrza. Niemniej jednak na dzień dzisiejszy dysponujemy 7 egzemplarzami tego typu z Małopolski. Ostrogi te nie posiadają zweryfikowanej typologii a ich starsze opracowanie jest w dużej mierze nieaktualne⁶⁷. Na potrzeby niniejszej rozprawy zastosowano systematykę i chronologię zaproponowaną niedawno przez K. Wachowskiego, opartą na podziale J. Żaka dla ostróg haczykowatych odgiętych do wnętrza⁶⁸. Trudno jest precyzyjnie określić zakres chronologiczny poszczególnych odmian, głównie ze względu na niewielką liczbę zabytków i stąd też datowanie ich jest tylko ramowe.

Odmiana A

Podobnie jak w przypadku ostróg o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza, odmianę A o zaczepach odgiętych na zewnątrz charakteryzuje niski, półkolisty kabłąk o wysokości wewnętrznej nie przekraczającej 39 mm.

⁶² J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 26-27.

⁶³ Np. E. Dąbrowska, *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII-X wieku*, Wrocław 1973, s. 66-67, 168, ryc. 8: 2; J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 334, tabl. XVI: 2.

⁶⁴ U. Maj, H. Zolli-Adamikowa, *W kwestii chronologii wczesnośredniowiecznego grodziska w Stradowie*, Spr. Arch., t. XLIV, 1992, s. 277, 281, 282; por. także M. Krąpiec, *Bezwzględne datowanie zwęglonego drewna z wału 3B wczesnośredniowiecznego grodziska w Stradowie*, Spr. Arch., t. L, 1998, s. 265-269.

⁶⁵ J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem...*, s. 306, 308, 334, 337, nr kat. 34, 37, 112, 122, tabl. XVI: 1, 4, 5-6; B. Kavánová, *Slovanské ostruhy...*, s. 12, tabl. II: 3, 7; D. Bialeková, *Sporen von slavischen...*, s. 109, nr 36, ryc. 4; Z. Klánica, *Počátky slovenského...*, ryc. 32: 8.

⁶⁶ Szerzej na ten temat W. Szymański, *Próba weryfikacji...*, s. 358-359 oraz J. Polecki, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 159-160.

⁶⁷ J. Żak, *Ostrogi z zaczepami haczykowato odgiętymi na zewnątrz*, PA, t. 11, 1959, s. 88-105.

⁶⁸ K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie...*, s. 86-87.

Ostróg o zaczepach haczykowatych zagiętych na zewnątrz znaleziono na terenie osady w Wołajowicach w wypełniku pieca nr 1 (nr kat. 30, ryc. 28: 10). Autorka publikacji datowała ją na VII w.⁶⁹ Niestety w nowszej literaturze podważono zasadność łączenia tego zabytku z obiektem i uznano go za znaleziony na wtórnym złożu⁷⁰. Wewnętrzna wysokość kabłąka ostrogi wynosząca 34 mm pozwala ją zaliczyć do odmiany A typu III, w związku z tym można ją datować na VII-VIII w.

Druga z ostróg tej odmiany została znaleziona bez związku z warstwą kulturową na terenie osady wczesnośredniowiecznej w Strzyżowie (nr kat. 25, ryc. 28: 6). Także i ją, na podstawie wewnętrznej wysokości kabłąka wynoszącej 32 mm, zaliczyliśmy do odmiany A i w związku z tym datowana została również na VII-VIII w. Trzeci egzemplarz znaleziono na wczesnośredniowiecznej osadzie w Nowej Hucie-Mogile, na stan 1 (nr kat. 17, ryc. 28: 8). Ostroga ta ma U-kształtny kabłąk i krótki, stożkowy bodziec. Jej chronologię określiliśmy tak samo jak dwóch poprzednich tj. na VII-VIII w.

Podobnie określoną chronologię posiadają okazy z Ostrej Skały i Trenčianskych Bohuslavíc na Słowacji⁷¹.

Odmiana B

Ostrogi tej odmiany posiadają również półkolisty, (lecz znacznie wyższy niż w odmianie poprzedniej) lekko paraboliczny kabłąk, a jego wysokość wewnętrzna mieści się w przedziale 40-50 mm. Do grupy tej zaliczyliśmy ostrógę pochodzącą z grodziska w Zawadzie koło Tarnowa (nr kat. 31, ryc. 28: 5). Wykuto ją z jednego kawałka żelaza i posiada ona półkolisty, asymetryczny kabłąk, zdobiony w partiach przyzaczepowych wąskimi, poziomymi nacięciami. Bodziec ostrogi jest krótki, stożkowy. Kontekst kulturowy obiektu (zaawansowana technologicznie ceramika), w którym ją odkryto, zmuszać powinien do datowania omawianego zabytku na X i I poł. XI w.⁷² Jednak tak długie stosowanie ostróg tego rodzaju jest mało prawdopodobne, bardziej prawdopodobna jest hipoteza, że także ten zabytek znalazł się w obiekcie na wtórnym złożu. Znany z wyżej omówionych

ostróg typu III A-C z zaczepami zagiętymi do środka motyw zdobienia ramion ukośnym żłobkowaniem jest powszechny raczej w VIII w.⁷³

Ostroga z Zawady posiada analogie w częściowo zachowanej ostrodze z Żukowic na Śląsku, którą należy datować na VIII w.⁷⁴, podobnie jak ostrogi znalezione w kurhanie w Bogatej na Białorusi i w Wilnie na Litwie⁷⁵.

Kolejny egzemplarz tej odmiany znaleziono na terenie osady w Nowej Hucie Mogile, stan. 62 i nie była ona dotąd publikowana (nr kat. 13, ryc. 28: 12). Wykonano ją z prostokątnej żelaznej taśmy. Posiada ona też niewielki, stożkowy bodziec. Na podstawie ogólnych cech odmiany B oraz współwystępującego materiału zabytkowego można ją datować na koniec VII-VIII w.⁷⁶

Odmiana C

Ostrogi te posiadają już kabłąk w kształcie regularnej paraboli i z reguły są niezdobione. Wysokość wewnętrzna kabłąka mieści się w przedziale 51-60 mm.

Do tej odmiany należą dwie ostrogi znalezione na wczesnośredniowiecznej osadzie w Nowej Hucie, Mogile, na stan 62 (obiekt 209) i 62A (obiekt 153) (nr kat. 18, 20, ryc. 28: 7, 8). Charakteryzują się one smukłymi U-kształtnymi kabłąkami wykonanymi z wąskiej taśmy i niewielkimi, stożkowatymi bodźcami. Na podstawie kontekstu kulturowego oraz analogii mogą być datowane począwszy od VIII po IX w.

W związku z rzadkością ostróg odmian A-C o zaczepach odgiętych na zewnątrz, zarówno w Polsce jak i Europie trudno jest znaleźć ściśle analogie. Są to przede wszystkim ostrogi odmiany A i B-C z Mikulčic na Morawach datowane na I poł. VIII-pocz. IX w. czy zabytki z Czech⁷⁷.

Odmiana D lub E

Odmiana D ostróg o zaczepach haczykowatych zagiętych na zewnątrz dotychczas nie była znana na ziemiach słowiańskich i uważano, że nie była na tym terenie wytwarzana, a reprezentowana była wyłącznie przez okazy merowińskie⁷⁸. W trakcie

⁶⁹ A. U z a r e w i c z o w a, *Wyniki badań sondażowych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Wołajowicach, pow. Hrubieszów*, WA, t. XXX, z. 3-4, 1964, s. 403-404, 412.

⁷⁰ J. P o l e s k i, *Podstawy i metody...*, s. 24-25, przypis 7.

⁷¹ V. T u r ě a n, *Niekoľko menších včasnostredových nálezov z juhozápadného Slovenska*, „Zborník Slovenskeho Narodního Muzea” 96, Archeologia, t. 12, 2000, s. 60; tenże, *Nové včasnostredové nálezy z Oravy*, [w:] *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*, red. G. Fusek, Nitra 2004, s. 430, ryc. 2: 2.

⁷² A. C e t e r a, J. O k o ŋ s k i, *Wstępne sprawozdanie z badań południowo-zachodniego rejonu grodziska w Zawadzie koło Tarnowa w latach 1984-1986*, AAC, t. XXVII, 1988, s. 128, 149-150.

⁷³ K. W a c h o w s k i, *Oddziaływania zachodnie...*, ryc. 6.

⁷⁴ M. P a r c z e w s k i, *Żukowice pod Głogowem...*, s. 43, 47, tabl. XXII: 1.

⁷⁵ J. Ź a k, *Ostrogi z zaczepami haczykowato...*, s. 95, ryc. 2: c, g.

⁷⁶ Za informacje na temat datowania zabytku dziękuję mgr Ewie Kubicy-Kabacińskiej z Muzeum Archeologicznego w Krakowie, Oddział w Nowej Hucie.

⁷⁷ Z. K l a n i c a, *Počátky slovenského...*, ryc. 28: 7-9; N. P r o f a n t o v á, *K nálezům ostruh z konce 7.-8. stol. v Čechách*, „Památky Archeologické”, Supplementum t. 2, 1994, s. 62-64, 67.

⁷⁸ J. Ź a k, *Ostrogi z zaczepami haczykowato...*, s. 88-105; K. W a c h o w s k i, *Oddziaływania zachodnie...*, s. 89.

kwerendy muzealnej egzemplarz o cechach pośrednich pomiędzy odmianą D a E odnaleźliśmy w materiałach Muzeum Archeologicznego w Krakowie, Oddział w Nowej Hucie. Znalezione go bez związku z jakąkolwiek warstwą kulturową w Nowej Hucie-Mogile, stan. 62A (nr kat. 14, ryc. 28: 11). Ostrogę wykonano z wąskiej taśmy żelaznej, bodziec ma formę ostrosłupa o podstawie prostokąta. Zachowany tylko jeden zaczep ma właściwie postać kółka a nie haczyka. Wewnętrzna wysokość kabłąka wynosząca 71 mm sprawia trudność odnośnie do jej klasyfikacji, ponieważ jest to wartość mieszcząca się w przedziale obu odmian⁷⁹. Ostroga odkuta jest wyraźnie z jednego kawałka metalu. Powstaje zatem pytanie czy jest to dowód na produkcję odmiany D ostróg o zaczepach odgiętych na zewnątrz przez Słowian, czy kolejny egzemplarz odmiany E. Jakiej możliwości by nie uznać za poprawną, jej datowanie można zamknąć między końcem VIII i 1 poł. IX w. czyli tak jak ostróg o zaczepach zagiętych do środka.

Na zakończenie podkreślić należy, że automatyczne datowanie ostróg o zaczepach haczykowato odgiętych na zewnątrz na okres wczesnego średniowiecza może być dyskusyjne. Zabytki o takich cechach, zwłaszcza o niskim kabłąku, występują już dużo wcześniej np. na Rusi od ok. III-IV w. – Šatkovko (IV-VI w.)⁸⁰. Tradycję taką potwierdzają także J. Szymański i K. Wachowski⁸¹. Właściwie ostrogi znalezione luźno, poza kontekstem kulturowym (Strzyżów) lub na wielokulturowych osadach z okresu rzymskiego i wczesnego średniowiecza (ostrogi z Nowej Huty Mogiły, stan. 62, 62 A) nie mogą być dokładnie datowane na okres wczesnośredniowieczny. *Nota bene*, żadna z ostróg o zaczepach odgiętych na zewnątrz nie posiada precyzyjnego datowania. Nawet egzemplarze z Zawady koło Tarnowa i Wołajowic znalezione prawdopodobnie na wtórnym złożu. J. Poleski liczy się z ich występowaniem od VII w. aż do X w.⁸² Podobną opinię wyraża M. Dulnicz⁸³. W starszych fazach wczesnego średniowiecza były one formą niewątpliwie bardziej prymitywną, a co za tym idzie mniej funkcjonalną, dlatego też nie zyskały szerszego uznania i na terenach Słowiańszczyzny zachodniej zostały szybko wyparte przez ostrogi z zaczepami zagiętymi do środka. Pozostały dłużej w

użyciu (do X w.) jedynie na terenach Słowiańszczyzny wschodniej⁸⁴. Zatem także i one nie mogą stanowić precyzyjnych wyznaczników chronologicznych przydatnych przy datowaniu stanowisk.

Ostrogi o zaczepach oczkowych

Ostrogi oczkowe pojawiły się w Europie w okresie merowińskim a następnie występują w czasach karolińskich. Wyróżniają się od egzemplarzy haczykowatych dłuższymi ramionami kabłąka, symetrycznymi owalnymi oczkami oraz długością całkowitą wynoszącą 11-14 cm⁸⁵.

Do niedawna jedyną znaną tego typu ostrogą z terenu Małopolski był egzemplarz znaleziony na osadzie w Chodliku stan. 2 (nr kat. 2, ryc. 29: 1). Ostroga ta posiada prosty, U-kształtny kabłąk, wykonany ze sztabki o przekroju półkolistym przy bodźcu i owalnym przy zaczepach. Same zaczepy mają postać prostokątnych płytek z wąskimi otworami. Bodziec ostrogi jest prosty i zdobiony potrójnym profilowaniem. Zabytek ten datowany jest na 2 połowę VIII w.⁸⁶

W ostatnich latach baza źródłowa powiększyła się jeszcze o trzy zabytki. Pierwszy z nich znaleziono, niestety bez związku z warstwą kulturową, na grodzisku „Horodyszcze” w Trepczy, stan. 2 koło Sanoka a jego chronologię ustalono na 2 poł. VIII-pocz. IX w. (nr kat. 27, ryc. 29: 5). Drugie z nowszych znalezisk, datowane na VIII/IX stulecia pochodzi z grodziska wczesnośredniowiecznego w Będzinie-Wzgórze Zamkowe, stan. 2 (nr kat. 1, ryc. 28: 13). Egzemplarz ten posiada jeden zaczep w kształcie klasycznego oczka, natomiast drugi jest uformowany w postaci dogiętego do ramienia zaczepu haczykowatego odgiętego na zewnątrz. Trzeci zabytek odkryto na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Trzcinity (nr kat. 28, ryc. 29: 4) i ostroga ta może być datowana na 2 poł. VIII w.⁸⁷

Pojawienie się na ziemiach polskich okazów należących do tzw. ostróg o zaczepach oczkowatych łączy się z oddziaływaniami zachodnioeuropejskimi a ściślej merowińskimi i wczesnokarolińskimi. Oryginalne okazy merowińskie i karolińskie są rzadkością na terenach Słowiańszczyzny. Według D. Bialekovej były one wykonywane z brązu, lub żelaza i w takim

⁷⁹ Por. K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie...*, s. 86-87, ryc. 1.

⁸⁰ Porównaj V. B. Perchavko, *Pojavlene i raspostranene...*, s. 122-123, ryc. 2: 8-9; 3; 4: 6, 13.

⁸¹ W. Szymański, *Próba weryfikacji...*, s. 359; K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie...*, s. 89.

⁸² J. Poleski, *Podstawy i metody...*, s. 24.

⁸³ M. Dulnicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny...*, s. 102.

⁸⁴ W. Szymański, *Próba weryfikacji...*, s. 359.

⁸⁵ D. Bialekovej, *Sporen von slavischen...*, s. 123.

⁸⁶ A. Gardawski, *Chodlik. Wczesnośredniowieczny...*, s. 107; K. Wachowski, *Merowingische und karolingische...*, s. 58, 72.

⁸⁷ Datowanie radiowęglowe najstarszej fazy grodziska to lata 770-780, por. J. Gancarski, *The early Medieval Stronghold at Trzcinita in the District of Jasło. Preliminary research, Results*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków-Krosno 2003, s. 274, Tab. II.

przypadku bodziec był zazwyczaj wnitowany w kabłąk. Naśladownictwa słowiańskie są wykonywane wyłącznie z żelaza i to przeważnie z jednego kawałka. Autorka ta datuje ich pojawienie się w Europie środkowej (typ IIA) na 2 poł. VIII-pocz. IX w.⁸⁸ Podobnie ich rozpowszechnienie na tym terenie określa K. Wachowski, wydzielając wśród nich dwa podtypy. Typ III/1 charakteryzuje się szeroką przewleczką (*Schlaufensporen*) a typ III/2 posiada oczko nie odstające poza szerokość ramienia (*Ösensporen*)⁸⁹. W tym kontekście okaz z Chodlika uznaje się za wczesnokarolińską ostrogę oczkową⁹⁰, natomiast trzy pozostałe są raczej ich miejscowym naśladownictwem.

Z terenu Polski pochodzi kilka takich ostróg, już to importów już to wykonanych jako naśladownictwa, znaleziono je m. in. na stanowiskach Jedlina Zdrój – Kamieński i Stary Zamek na Dolnym Śląsku, Stargard Gubiński, Bolesławiec nad Ślęzą, Tyniec nad Ślęzą oraz na grodzisku w Niedowie. Posiadają one zaczepy uformowane w postaci oczek lub haczyków odgiętych do środka lub na zewnątrz. Ich datowanie obejmuje okres od końca VIII do pocz. IX w.⁹¹ Ostroga taka odkryta została też niedawno w Polsce środkowej na stanowisku Barkowice Mokre i datowana jest na IX w.⁹² Na terenie Czech dwa zbliżone wyglądem okazy znaleziono na stanowisku Mikulčice, zaś na Słowacji jest to np. egzemplarz ze Smolenic i grodziska Pobedim (2 poł. VIII-pocz. IX w.)⁹³. W ozdobnej, czystej karolińskiej formie występują one również na terenie byłej Jugosławii (2 poł. VIII w.) oraz Czech i Słowacji⁹⁴.

⁸⁸ D. Bialeková, *Sporen von slavischen...*, s. 123-124.

⁸⁹ K. Wachowski, *Merowingische und karolingische...*, s. 56-58; tenże, *Kultura karolińska...*, s. 35-36.

⁹⁰ Por. K. Wachowski, *Der karolingische Fundhorizont in Südpolen*, „Archäologisches Korespondenzblatt”, t. 17, z. 4, 1987, s. 523-528, ryc. 3: 1, tenże, *Merowingische und karolingische...*, s. 58; tenże, *Kultura karolińska...*, ryc. 61.

⁹¹ K. Wachowski, *Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku*, AUL, Folia Archeologica, t. 23, 2001 s. 153, ryc. 5: a, b, 6: a-e.

⁹² M. Góra, *Osada otwarta z okresu wpływów rzymskich i wczesnośredniowieczna osada obronna w Barkowicach Mokrych koło Sulejowa*, PiMMAiEL, S. A., t. XLII, 2004, s. 466, 485, tabl. XXXIX: 6.

⁹³ B. Kavánová, *Slovanské ostruhy...*, tabl. II: 9, 11; A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, cz. I, Slov. Arch., t. XXIII, z. 1, 1975, ryc. 22: 9; D. Bialeková, *Sporen von slavischen...*, s. 123-124, ryc. 3: 10: 2; Z. Klánica, *Počátky slovenského...*, ryc. 30: 5, 6.

⁹⁴ D. Jelovina, *Mačevi i ostruge. Karoliňog obilježja u Muzeju Hrvatskih Arheoloških Spomenika*, Split 1986, s. 11-12, tabl. XXI: 221, 224; J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7-9. Stoljeća*, Zagreb 1980, s. 106-107; P. Kouřil, *Zur chronologischen Stellung von Sporen, deren Arme mit rechteckigem Rahmen mit fester Schnalle beendet sind*, [w:] *Velká Morava mezi východem a západem*, Brno 2001, ryc. 5-7.

Z ciekawą ostrogą mamy do czynienia w przypadku drugiego, także znalezionego bez związku z warstwą kulturową egzemplarza z grodziska „Horodyszcze” w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 26, ryc. 31: 6). Jeden z zaczepów ostrogi uformowany jest w charakterystyczne oczko, natomiast drugi to klasyczny zaczep haczykowy zagięty do środka. Mała wysokość wewnętrzna jej kabłąka, oscylująca w granicach 4,9-5,4 cm nie pozwala na zaliczenie jej do klasycznych ostróg oczkowych, charakteryzujących się długością 11-14 cm. Jej wymiary skłaniają raczej do zaliczenia jej do grupy B-C typu III wg J. Żaka. Można przypuszczać, że próbowano już wówczas naśladować ostrogi oczkowe w oparciu o niskokabłąkowe odmiany B-C ostróg o zaczepach haczykowato zagiętych do wewnątrz. Pozwala to datować ostrogę na 2 poł. VIII-1 poł. IX w.⁹⁵ Zbliżony egzemplarz o zaczepach oczkowych prezentuje niskokabłąkowa ostroga z grodziska Rötha w Saksonii, obecnie uznawana za egzemplarz oczkowy, datowany na 2 poł. VIII w.⁹⁶

Ostrogi płytkowo-nitowe

Pierwowzorem tego typu były okazy bogato zdobionych ostróg znane z państwa frankijskiego a następnie również Słowiańszczyzny południowej. Wyróżniają się one zaczepem w formie płytki (różnego kształtu) z pionowo umieszczonymi nitami (*Vertikalnietsplättchensporen*)⁹⁷. Przez K. Wachowskiego są one określane jako typ VII, natomiast D. Bialeková ujęła je w typ VB.

Ostrogę wielkomorawską w typie karolińskim odkryto w skarbie przedmiotów żelaznych na osadzie w Nowej Hucie-Mogile (nr kat. 12, ryc. 29: 2). Posiada ona nieco asymetryczny U-kształtny kabłąk z zaczepami płytkowymi w kształcie rombu i trójkąta. Bodziec jest prosty, złożony z szyjki i kolca. Szyjka wykonana jest z dwóch części: sześciobocznej podstawy i walcowatej części górnej. Jej cztery ścianki podstawy ornamentowane są ukośnymi żłobkami tworzącymi motyw kątów (jodełki?) a dwie pozostałe, przeciwległe, mają wyżłobioną szeroką i płytką bruzdę otoczoną drobnymi, ukośnymi karbami.

⁹⁵ J. Ginalska, P. N. Kotowicz, *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszcze” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2*, MSROA, t. XXV, 2004, s. 222.

⁹⁶ J. Żak, *Najstarsze ostrogi ...*, s. 71, ryc. 21, tabl. III: 8; K. Wachowski, *Oddziaływania zachodnie...*, s. 89; W. Coblenz, *Reitersporen von Burgen des 9. Bis 11. Jahrhunderts in Sachsen*, Slov. Arch., t. XXXVII, z. 1, 1989, s. 6-7, ryc. 1: 1; 2: 1.

⁹⁷ K. Wachowski, *Kultura karolińska...*, s. 36.

Walcowata szyjka posiada ornament w postaci trzech pierścieni przylegających do siebie. U nasady bodźca na ramionach ostrogi znajdują się także dwa żłobki wypełnione srebrem. Kolec jest smukły w kształcie wydłużonego owalu o przekroju poprzecznym również owalnym. Datowanie odkrytego depozytu z Nowej Huty autorka określiła na koniec X-pocz. XI w.⁹⁸ Jednakże, jak już słusznie zauważono w literaturze przedmiotu⁹⁹ zaważyło na tym zbyt późne datowanie ostrogi o zaczepach płytkowo-nitowych, określonej mylnie przez autorkę jako typ II:1 wg Z. Hilczerówny. Ostrogę z Nowej Huty Mogiły należy jednak zdecydowanie zaliczyć do typu VB wg D. Bialekovej datowanego przez nią na 2 poł. IX-1 poł. X w.¹⁰⁰ Tak też należy określić czas zdeponowania skarbu a tym samym i ostrogi z Nowej Huty.

Drugi egzemplarz tego typu pochodzi z osady w Zawadzie koło Tarnowa, stan. 1 (nr kat. 32, ryc. 29: 3). Posiada ona prosty w rzucie bocznym U-kształtny kabłąk o trójkątnym przekroju ramion. Bodziec ostrogi pozbawiony szyjki o kolcu stożkowatym, u nasady zdobionym trzema poziomymi żłobkami. Zaczepy płytkowe mają kształt litery D. Fragment trzeciej ostrogi odkryto na grodzisku wczesnośredniowiecznym Wietrzno-Bóbrka (nr kat. 29, ryc. 29: 7). Zachowało się jedynie jedno ramię o przekroju trójkątnym, zakończone prostokątną płytką zaopatrzoną w cztery nity. Także ten fragmentarycznie zachowany zabytek należy do typu VB wg D. Bialekovej, więc jego datowanie jest analogiczne jak dwóch poprzednich. Niemal identyczny, prostokątny zaczep ostrogi typu VB z czterema nitami, odkryto również na grodzisku w Szczaworyżu (nr kat. 12A, ryc. 30: 5). Wszystkie powyższe zabytki są datowane na 2 poł. IX-1 poł. X w.

Z terenu Polski jako analogie posiadamy znalezisko z grodziska w Lubonii na Śląsku oraz fragmentarycznie zachowane ramiona ostróg typu VB z zaczepem, znalezione na grodziskach w Niemczy i Gilowie na Śląsku¹⁰¹. Geneza ostróg z zaczepami

płytkowo-nitowymi, jak już wspomniano, wiąże się z wpływami karolińskimi. Jednakże ich rozpowszechnienie się w Europie środkowej zawdzięczają one Wielkim Morawom, toteż na terenie Czech i Słowacji występuje największe zagęszczenie znalezisk, by wymienić tylko stanowiska Břeclav-Pohansko, Staré Město „Na válach” i Mikulčice¹⁰². Spotykane są one również często w byłej Jugosławii jako oryginalne, bogato zdobione, okazy wczesnkarolińskie datowane na 2 poł. VIII-1 poł. IX w. np. Biskupija Črkvina¹⁰³.

Zapewne zaczepem ostrogi typu IVA lub IIIA, IIIB wg D. Bialekovej¹⁰⁴ jest fragment odkryty na grodzisku w Naszacowicach, stan. 1 (nr kat. 7, ryc. 30: 2). Ma on kształt prostokątnej płytki, w dolnej jej części znajdują się trzy poziomo umieszczone nity. Pod nitami umieszczono blaszkę miedzianą, na którą z kolei nałożono blaszkę ze srebra zdobioną parami wypukłych kółeczek umieszczonych pomiędzy nitami. Zabytek ten datowany winien być najprawdopodobniej na 2 poł.-kon. IX w. Analogiczne bowiem ostrogi typu IIIA i B oraz IVA pochodzą m. in. z grodziska Pobedim na Słowacji¹⁰⁵. Nie można jednak wykluczyć, że jest to okucie rzemienia o innym przeznaczeniu.

Garnitury ostróg przedromańskich

Większość odkrytych garniturów ostróg z terenu Małopolski wiąże się z ostrogami wielkomorawskimi w typie karolińskim. Występują one w postaci sprzączek i przewleczek do rzemieni. Żelazną przewleczkę rzemienia ostrogi odkryto na grodzisku w Stradowie (nr kat. 6, ryc. 30: 7), dwie kolejne pochodzą z grodziska w Naszacowicach (nr kat. 4, 5, ryc. 30: 1, 4) a jedna z grodziska w Będzinie (nr kat. 1, ryc. 30: 8). Wszystkie wyróżniają się prostokątną, o lekko wypukłych dłuższych bokach tarczką, zaopatrzoną w prostokątną ramkę. Zbliżona do nich kształtem tarczki i ramki jest przewleczka do rzemienia pochodząca z grodziska Wietrzno-Bóbrka (nr kat. 9, ryc. 30: 10) a ostatnio również z grodziska

⁹⁸ R. H a h u l s k a - L e d w o s, *Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie-Mogile*, MANH, t. III, 1971, s. 106, 258; tejże, *Wczesnośredniowieczny skarb żelazny z Mogiły, pow. Kraków*, WA, t. XXVI, z. 3-4, 1959-1960, s. 255.

⁹⁹ Np. E. D a b r o w s k a, *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły*, Wrocław 1973, s. 43; J. G i n a l s k i, *Wczesnośredniowieczne depozyty przedmiotów żelaznych z grodziska „Fajka” w Trepczy koło Krosna*, Spr. Arch, t. XLIX, 1997, s. 236-237; J. P o l e s k i, *Podstawy i metody...*, s. 16.

¹⁰⁰ K. W a c h o w s k i, *Elementy rodzime i obce...*, s. 168; D. B i a l e k o v á, *Sporen von slavischen...*, s. 136, 138.

¹⁰¹ K. W a c h o w s k i, *Elementy rodzime i obce...*, s. 163, ryc. 11: d; J. S z y d ł o w s k i, *Wczesnośredniowieczne grodzisko...*, s. 184, ryc. 10: a; K. J a w o r s k i, M. P a t e r n o g a, *Grodzisko z przełomu IX i X w. w Gilowie koło Niemczy. Badania w 2001 roku*, ŚSA, t. 44, 2002, ryc. 1: 3, 8-9.

¹⁰² B. K a v á n o v á, *Slovanské ostruhy...*, tabl. III: 1; IV: 1-5; V: 1-5; VI: 1-9; VII: 1-6; XI: 5, XII: 1, 3, 4; V. H r u b ý, *Staré Město – velkomoravské pohřebiště „Na Valách”*, Praha 1955, s. 186-187, ryc. 31-33; B. D o s t á l, *Slovanská pohřebiště z střední doby hradištní na Moravě*, Praha 1966, s. 74-75, ryc. 16: 1-3; D. B i a l e k o v á, *Sporen von slavischen...*, s. 138, Tab. I, nr 37, 38; Z. K l a n i c a, *Mikulčice-Klašteřisko*, „Památky Archeologicke”, t. LXXVI, z. 2, 1985, ryc. 14: 18, 19; 17: 3, 4; 19: 5, 6; 24: 8, 9

¹⁰³ J. B e l o š e v i ć, *Materijalna kultura...*, s. 106, tabl. XXVI: 3, 4; XXVII: 1, 2; XXIX: 1, 2, 5, 18, 22; XXX: 1, 2; XXVII: 5-10; LXXII: 1, 2; D. J e l o v i n a, *Mačevi i ostruge...*, tabl. IV: 50, 51; VI: 72, 73; VII: 82, 83; XVI: 190, 191; XVII: 196, 197.

¹⁰⁴ D. B i a l e k o v á, *Sporen von slavischen...*, s. 144, ryc. 17; s. 145, ryc. 18.

¹⁰⁵ Ibidem, tabl. 10: 3, 6, 7; ryc. 17, 18.

„Horodna” w Trepczy, stan. 1 koło Sanoka (nr kat. 8). Sprzączkę do ostrogi, której ramkę ze skuwką wykonano z jednego kawałka metalu, znaleziono na grodzisku w Szczaworyżu, stan. 1 (nr kat. 7, ryc. 30: 6). Kompletna sprzączka z przewleczką do ostrogi pochodzi z grodziska w Naszacowicach (nr kat. 3, ryc. 30: 3). Większość z wymienionych zabytków, poza okazem ze Szczaworyża, stan. 1, należy datować tak jak ostrogi wielkomorawskie tj. na 2 poł. IX-1 poł. X w.¹⁰⁶

Z terenu Polski bliskie analogie do przewleczek rzemieni ze stanowisk w Będzinie, Wietrznie-Bóbrce, Stradowie, Naszacowicach i Trepczy, stan. 1 stanowią egzemplarze z grodziska w Gilowie na Śląsku¹⁰⁷ i Bruszczewie w Wielkopolsce¹⁰⁸. Na Słowacji są to okazy z wymienianego wielokrotnie grodziska Pobedim oraz cmentarzyska w Mikulčicach-Klašteřisku (typ IIA przewleczek wg D. Bialekovej)¹⁰⁹. Sprzączka z przewleczką z grodziska w Naszacowicach posiada analogie na Śląsku – Gilów¹¹⁰ oraz Pobedim i Mikulčice-Klašteřisko na Morawach¹¹¹. Druga z przewleczek z grodziska w Naszacowicach, o trójdzielnej tarczce (nr kat. 5, ryc. 31: 7), należy do typu IIC wg D. Bialekovej, występującego o wiele rzadziej niż typ IIA. Najbliższą analogię stanowią egzemplarze odkryte na cmentarzysku w Bini, na grodzisku Pobedim i cmentarzysku Mikulčice-Klašteřisko na Morawach¹¹².

Niejednoznacznie w literaturze określany jest zabytek z grodziska w Szczaworyżu, który nie posiada analogii z terenu Polski i nie ma kontynuacji w stuleciach następnych. Jego obecność w inwentarzu zabytków z grodziska wiąże się w wpływami kultury wielkomorawskiej z IX-pocz. X w.¹¹³ a jako najbliższe

analogie przedstawiane są sprzączki z cmentarzyska w Starym Mieście „Na Valach” z grobu 307/AZ¹¹⁴. Odmienne datuje ten element J. Poleski, który jego chronologię określił na X-XI w.¹¹⁵

Ostrogi romańskie

Omawiając ostrogi romańskie o zaczepach płytkowych oprzemy się głównie na ustaleniach dokonanych przez Z. Hilczerną. Ostrogi te datowane na X-XIII w. podzielone zostały przez tą autorkę na trzy typy, w zależności od ukształtowania bodźca:

– typ I obejmuje ostrogi z długim, prostym bodźcem

– typ II obejmuje ostrogi z bodźcem kolcowym

– typ III obejmuje ostrogi o bodźcu gwiazdzistym

Każdy z typów posiada szereg odmian, wydzielonych ze względu na formę ukształtowania ramion jak i kąta, który tworzyły ramiona z bodźcem lub (u K. Wachowskiego) wysokości wygięcia ramion.

Typ I, odmiany I

Ostrogi typu I, odmiany I charakteryzują się wydłużonym kabłąkiem w kształcie litery U. Zaczepy posiadają różnorodną formę, jednak najczęściej mają postać płytek czworokątnych, owalnych lub trójkątnych z przeważnie dwoma, rzadziej jednym otworem na nit. Rzemienie służące do umocowania ostrogi na nodze były włożone pomiędzy dwie płytki i na stałe przynitowane i stąd też czasem ostrogi te określa się mianem płytkowo-nitowych. Bodziec w odmianie I ułożony jest w tej samej płaszczyźnie co ramiona kabłąka. W budowie samego bodźca zaznaczają się pewne różnice i tak może on mieć kształt prostego pręta, lub posiadać na samym końcu przewężenie lub zgrubienie. W Europie Środkowej ostrogi odmiany pierwszej datowane są w ogromnej przewadze na X i 1 połowę XI w., natomiast odmiana druga datowana jest na 1 połowę XI w.¹¹⁶, aczkolwiek znane są także nieliczne zabytki młodsze.

Odmianę 1 typu I na terenie Małopolski reprezentują dwie ostrogi z osady w Krakowie-Dębnikach, które datowane są na X-1 poł. XI w. (nr kat. 9, 10, ryc. 31: 11, 12). Ich profilowane bodźce skłaniają do datowania raczej na XI w. Zbiór uzupełniają dwie, nie najlepiej zachowane ostrogi z Krakowa-Wawelu (nr kat. 14, 16, ryc. 31: 1, 7) określone na X (nr kat. 16) i XI w. (nr kat. 14) oraz źle zachowane zabytki z Zawady Lanckorońskiej datowany na X-1 poł. XI w.

¹⁰⁶ Por. uwagi na temat datowania tego typu elementów w pracy P. N. K o t o w i c z a, *Żelazna przewlecza z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodna” w Trepczy stan. 1, pow. Sanok*, RP, t. XXI, z. 2, Archeologia, 2005, s. 118-119.

¹⁰⁷ K. J a w o r s k i, *Znaleziska wielkomorawskie w Gilowie, Niemczy i Starym Książu na Dolnym Śląsku*, [w:] *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, red. K. Wachowski, Wrocław 1997, s. 117, ryc. 3: c, e, f; tenże, *Grody w Sudetach (VIII-X w.)*, Wrocław 2005, ryc. 144, 145.

¹⁰⁸ M. B r z o s t o w i c z, *Bruszczański zespół osadniczy...*, s. 59, ryc. 26: 4.

¹⁰⁹ D. B i a l e k o v á, *Sporen von slavischen...*, s. 140, ryc. 14; 15: 4, 8, 9; Z. K l a n i c a, *Mikulčice-Klašteřisko...*, ryc. 10: 11; 14: 12; 23: 8.

¹¹⁰ K. J a w o r s k i, *Znaleziska wielkomorawskie...*, s. 117, ryc. 3: d, g.

¹¹¹ D. B i a l e k o v á, *Sporen von slavischen...*, s. 142-143, tabl. 16: 2-5, 7, 9, 10; Z. K l a n i c a, *Mikulčice-Klašteřisko...*, ryc. 17: 1; 20; 2.

¹¹² S. H o l č i k, *Velkomoravské pohrebisko w Bini*, „Sbornik Slovenského Národného Muzea”, t. 85, 1991, s. 95, tabl. 5; D. B i a l e k o v á, *Sporen von slavischen...*, Ryc. 15: 2; Z. K l a n i c a, *Mikulčice-Klašteřisko...*, ryc. 19: 3.

¹¹³ E. D ą b r o w s k a, *Wielkie grody...*, s. 68, przyp. 80; K. W a c h o w s k i, *Der karolingische...*, s. 524, nr 15, ryc. 2: 3.

¹¹⁴ V. H r u b ý, *Staré Město...*, s. 192, ryc. 34: 5, 8.

¹¹⁵ J. P o l e s k i, *O sposobach uprawiania archeologii – w odpowiedzi K. Wachowskiemu*, AAC, t. XXXII, 1993-1994, s. 244; tenże, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 431.

¹¹⁶ Z. H i l c z e r n ą, *Ostrogi polskie...*, s. 30-31.

(nr kat. 35, ryc. 31: 5) i Opatowa z XI w.? (nr kat. 21) oraz Czermna nad Huczwą¹¹⁷.

Z terenu Polski ostrogi typu I: 1 pochodzą z grodziska w Tumie pod Łęczycą, wśród nich są również egzemplarze platerowane miedzią i srebrem (X-poł. XI w.)¹¹⁸. Wymienić również należy okazy o profilowanych bodźcach, w tym jeden inkrustowany złotem a drugi srebrem z Wrocławia-Ostrów Tumski (3 ćw. XI w.)¹¹⁹ i Brześcia Kujawskiego, które datowane są na X-XI w.¹²⁰ Z kilkunastu zabytków pochodzących z Ostrowa Lednickiego 4 należą do tej właśnie odmiany i datowane są na 2 poł. X-1 poł. XI w. w tym jedna o profilowanym bodźcu¹²¹. Dwa kolejne egzemplarze pochodzą z Żakowa, stan 2, z 2 poł. X-XI w.¹²² Na Rusi ostrogi o takim kształcie i proporcjach, określane jako typ I wg A. N. Kirpičnikova, występują najczęściej w XI-XII w., ale pojawiają się już w X w. by przetrwać aż do 1 poł. XIII stulecia. Liczniejsze znaleziska notuje się w Nowogrodzie oraz Połocku i Mińsku¹²³. Odmiana 1 na terenie Niemiec wschodnich reprezentowana jest m. in. przez egzemplarze z Klinken (X/XI w.) i Kreis Osterburg (X w.)¹²⁴. Na

terenie Słowacji ostrogi o długim bodźcu odpowiadają typowi 8 wg A. Ruttkaya datowanego na 2 poł. X-1 poł. XI w.¹²⁵ W tym horyzoncie czasowym mieszczą się także czeskie zabytki z Libic, Levego Hradca i Brna-Lišen¹²⁶.

Odmiana 2

Odmiana 2 różni się od pierwszej jedynie nieznacznie ku górze odgiętym bodźcem (kąąt 15-20°)¹²⁷, pozostałe cechy są dla obu odmian identyczne. Z terytorium nas interesującego znamy zaledwie jeden egzemplarz ostrogi typu I: 2, który znaleziono w Krakowie na Wawelu i datowany jest na 1 poł. XI w. (nr kat. 17, ryc. 30: 11). Charakteryzuje się ona długim, prostym bodźcem, na końcu profilowanym. Zaczepy są w kształcie kwadratowej płytki z jednym nitem, typu A1 wg K. Wachowskiego. W Polsce analogiczne ostrogi o profilowanym i lekko odgiętym od płaszczyzny bodźcu typu I odmiana 2 odkryto na stanowiskach: Szynwałd (2-3 ćw. XI w.), Nieporusze-wo, Mielno, Luboń, Gniezno (XI w.)¹²⁸ i Pokrzywnica Wielka, grób A (2 poł. XI w.)¹²⁹.

W Europie zachodniej i środkowej, ostrogi o długim bodźcu, często profilowanym, określane niekiedy mianem „ottońskich”, pochodzą m. in. ze stanowisk: Gaulskopf, Kr. Höxter, Weisman-Neudorf, Kr. Lichtenfels, Oldenburg, grób 5, Praga-Michle, grób 4 czy Nørre Longelse i datowane są na 2 poł. X-1 poł. XI w.¹³⁰ Na Rusi ostrogi o długim bodźcu i ramionach lekko odgiętych od płaszczyzny kabłąka określone są jako typ Ia wg A. N. Kirpičnikova. Występują one najczęściej w XI-XII w., ale pojawiają się już w wieku X i przeżywają się do 1 poł. XIII w. Generalnie odmiana ta nie przyjęła się tam szerzej i znane są jedynie pojedyncze egzemplarze pochodzące z Nowogrodu i Kijowa¹³¹. Warto

¹¹⁷ Jest ona źle zachowana i może być nawet datowana po 1 poł. XIII w., por. J. K u ś n i e r z, *Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na Gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. I, Kraków-Sanok 2005, s. 125, tabl. V: 40.

¹¹⁸ A. N a d o l s k i, *Stratygrafia i chronologia*, [w:] *Łęczycza wczesnośredniowieczna*, red. A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, t. II, Wrocław 1989, s. 107-108, Tab. 3, 4.

¹¹⁹ J. K a ź m i e r c z y k, *Ku początkom Wrocławia*, cz. I. *Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od poł. XI do poł. XIII w.*, Wrocław 1993, s. 94, ryc. 52; tenże, *Ku początkom...*, cz. III, *Gród na Ostrowie Tumskim w X-XIII w.* (uzupełnienie do cz. I i II), Wrocław 1995, s. 125, ryc. 103, 10: 1; J. K a ź m i e r c z y k, K r a m a r e k, C z. L a s o t a, *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1975 roku*, Sil. Ant., t. 19, 1977, s. 195, ryc. 10: d.

¹²⁰ A. N a d o l s k i, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, ryc. 10, 11, tabl. XXXVI: 2-4.

¹²¹ J. G ó r e c k i, *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań 2001, s. 145, ryc. 88: 1-5; W. T o k a r s k i, *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa, oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. I. *Mosty traktu gnieźnieńskiego*, red. Z. Kurnatowska, Lednica-Toruń 2000, s. 88 omyłkowo zalicza ją do typu II: 1.

¹²² W. H e n s e l, Z. H i l c z e r - K u r n a t o w s k a, A. Ł o s i ń s k a, *Studia i Materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VII, Poznań-Toruń 1995, s. 401, ryc. 221: 2.

¹²³ A. N. K i r p i ń k o v, *Snaraženie vsadnika i verhovogo konia na Rusi IX-XIII vv.*, „Arheologia SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov”, vyp. E1-36, Leningrad. s. 63-64, Tab. 22, 23, ryc. 39, tabl. XVIII: 1-3.

¹²⁴ *Corpus...*, 1973, s. 106, nr 13/8, il. 1, 2; s. 180, nr 19/69, il. 1.

¹²⁵ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 348-349, ryc. 72.

¹²⁶ Z. H i l c z e r ó w n a, *Ostrogi polskie...*, s. 29-30, tam starsza literatura.

¹²⁷ Ibidem, s. 25-26, ryc. 5, tabl. II.

¹²⁸ W. T o k a r s k i, *Wczesnośredniowieczna ostroga z grodziska w Szynwałdzie, stanowisko I, woj. kujawsko-pomorskie*, [w:] *Studia nad osadnictwem ziemi chełmińskiej*, Toruń 1999, s. 290-291, ryc. 1; W. H e n s e l, Z. H i l c z e r - K u r n a t o w s k a, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. IV, Poznań 1972, s. 44, ryc. 95; s. 183, ryc. 15; Z. H i l c z e r ó w n a, *Ostrogi polskie...*, tabl. II, nr 31, 69.

¹²⁹ L. R a u h u t. L. D ł u g o p o l s k a, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, WA, t. XXXVI, z. 3, 1971, s. 328, 345, ryc. 80.

¹³⁰ T. K i n d, *Archäologische Funde von Teilen der Reitausrüstung aus Europa und ihr Beitrag zur Kultur- und Sozialgeschichte der Ottonenzeit*, [w:] *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit*, red. J. Hennig, Mainz am Rhein 2002, s. 286-287, ryc. 3: 2-4, 8-9.

¹³¹ A. N. K i r p i ń k o v, *Snaraženie vsadnika...*, s. 64-65, Tab. 22, 23, ryc. 39.

wymienić również ostrogi z X w. z Kömmlichen, Baderitz, Zehren i Oberstaucha w Saksonii¹³² oraz z Altenhausen (XI w.), Elbeu¹³³ i Teterow (XI w.)¹³⁴ w północnych Niemczech.

Typ II

Do typu II należą ostrogi z bodźcem kolcowym, o różnej jego formie. W ramach typu II wyróżniono pięć odmian w zależności od ukształtowania ramion kabłąka.

Odmiana 1

Odmiana 1 datowana przez Z. Hilczeronę na 2 poł. X-1 poł. XI w. ma ramiona w kształcie litery U, w rzucie bocznym proste. Bodziec jest nieodgięty, leży w płaszczyźnie kabłąka i składa się z dość długiej szyjki oraz niezbyt dużego kolca¹³⁵. Z terenu Małopolski do odmiany tej należy sześć ostróg, znalezionych parami przy nogach zmarłych, w grobach nr 58, 70 i 72 na cmentarzysku z 2 poł. XI w. w Końskich (nr kat. 1, 2, 4, ryc. 32: 1, 2). Cechy odnalezionych ostróg pokrywają się z wyznacznikami odmiany 1. Bodziec jest złożony z dość długiej i smukłej szyjki i krótkiego piramidального lub stożkowego kolca. Ramiona kabłąków są w przekroju trójkątne lub półokrągłe. Żadna z ostróg nie posiada śladów zdobienia. Zaczepy mają postać owalnej płytki z jednym otworem (A1) lub ósemkowej płytki z dwoma otworami (A2 wg K. Wachowskiego). Ostrogę o podobnym kształcie znaleziono na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Tuligłowach (nr kat. 32, ryc. 31: 9). Jej U-kształtne ramiona kabłąka zwieńczone są krótkim bodźcem o krótkiej szyjce i rombooidalnym kolcu. Zaczepy mają postać owalnych płytek z jednym nitem (A1). Grodzisko datowane jest obecnie na XI-XII w.¹³⁶ Kolejny egzemplarz pochodzi ze stanowiska nr X w Wieliczce (nr kat. 34, ryc. 33: 3). Jej bodziec złożony jest ze smukłej szyjki i piramidального kolca o silnie wklęsłych ściankach typu IIc2 wg K. Wachowskiego. Na podstawie kontekstu kulturowego autorka badań datowała ostrogę dość późno, bo na 2 poł. XII-poł. XIII w.¹³⁷ Jeśli datowanie to jest

poprawne to mamy do czynienia z jedną z najmłodszych ostróg tej odmiany w Polsce. Ostatni tego rodzaju zabytek z Krakowa-Wawelu o cechach IIa2-1U-B2 wg K. Wachowskiego datowany jest na poł. XI-kon. XII w. (nr kat. 13, ryc. 31: 3).

Czas występowania typu II odmiany 1 w Małopolsce, o ile przyjąć, że poprawne jest datowanie zabytku z Wieliczki, obejmuje okres od 2 poł. XI aż do 2 poł. XII-1 poł. XIII w.

Z terenu Polski ostrogi typu II: 1 pochodzą np. z cmentarzyska w Korzybiu (XI w.), Olbrachtowic (XI w.), Grzebska (XI/XII-pocz. XII w.) i Łysakowa (XI w.)¹³⁸. Kilka egzemplarzy datowanych na 2 poł. X-XI w. pochodzi z grodziska w Tumie koło Łęczycy¹³⁹. Z terenu Słowiańszczyzny połabskiej pochodzą zabytki z Wernigerode (2 poł. X-1 poł. XI w.) i Elbeu¹⁴⁰. Interesująca jest natomiast niewielka liczba tego typu ostróg na terenie wczesnośredniowiecznej Rusi, spowodowana dłuższym, bo aż do 1 poł. XIII w., przeżywaniem się ostróg o długim, prostym bodźcu (typ I wg A. N. Kirpičnikova)¹⁴¹. Na terenie Słowacji ostrogi o takim kształcie i proporcjach A. Ruttkay umieścił w obrębie typu 9 grupy A datowanego tak jak w Polsce na 2 poł. X i XI w.¹⁴²

Odmiana 2

Odmiana 2 posiada także U-kształtne ramiona kabłąka, prostego w rzucie bocznym, aczkolwiek niekiedy występuje zaczątek jego wygięcia. Bodziec nie leży w płaszczyźnie kabłąka, lecz jest uniesiony do góry o kąt około 10-15°. Jest on stosunkowo krótki i składa się z niskiej szyjki i najczęściej dwupiramidalnego kolca.

Także ta odmiana najliczniej reprezentowana jest na cmentarzysku w Końskich skąd pochodzą 4 egzemplarze z grobów nr 71 i 170 (nr kat. 3, 5, ryc. 32: 3-6). Ostrogi posiadają U-kształtną formę kabłąka, w jednym przypadku jest on lekko łukowato wygięty. Bodziec składa się z krótkiej, przysadzistej szyjki i kolca w formie dwupiramidalnej (grób 71) oraz ostrosłupa na podstawie sześciokąta (grób 170). Zaczepy są w formie owalnych płytek z dwoma otworami

¹³² W. C o b l e n z, *Reitersporen von Burgen...*, s. 14, ryc. 4: 1, 2; 6: 1, 2; 8.

¹³³ *Corpus...*, 1973, s. 207, nr 25/2, il. 1; 215-216, nr 26/14, il. 4-6.

¹³⁴ W. U n w e r z a g t, E. S c h u l d t, *Teterow. Ein slawischer Burgwall in Mecklemburg*, Berlin 1963, s. 123-124, tabl. 45: a.

¹³⁵ Z. H i l c z e r ó n a, *Ostrogi polskie...*, s. 34, 46-47.

¹³⁶ W starszej literaturze grodzisko w Tuligłowach było datowane na VIII? IX-XI w., por. M. C a b a l s k a, *Wielozłonowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowach, woj. Przemyśl*, MSROA za lata 1976-1979, 1984, 131-143, tam starsza literatura. W świetle ponownej kwerendy, wykonanej przez M. Parczewskiego datowanie grodziska przesuwają się na XI-XII w., por. J. P o l e s k i, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 439-440.

¹³⁷ J. D u d a, *Badania archeologiczne prowadzone w Wieliczce na stanowisku nr X w 1995 roku*, Spr. Arch, t. XLIX, 1997, s. 258-259.

¹³⁸ L. R a u h u t, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, Mat. Star i Wśr. t. I, 1971, s. 514-515, 517, tabl. III: b, IV: b; B. Z a w a d z k a - A n t o s i k *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Grzebsku, pow. Mława*, WA, t. XXXVIII, z. 3-4, 1973, s. 484, tabl. II: b.; A. N a d o l s k i, *Studia...*, tabl. XXXVII: 2, 3.

¹³⁹ A. N a d o l s k i, *Stratygrafia i chronologia...*, s. 108, tabl. 3-4.

¹⁴⁰ *Corpus...*, 1973, s. 341, nr 33/46, il. 1; 215-216, nr 26/14, il. 1.

¹⁴¹ A. N. K i r p i c n i k o v, *Snarażenie vsadnika...*, s. 63-65, tabl. 23, 24.

¹⁴² A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 348.

(A2). Przekrój ramion kabłąka jest kwadratowy lub półkolisty. Powyżej zaprezentowane ostrogi datowane są na 2 poł. XI w. i jednocześnie należą do jednych z najstarszych, zachowanych, egzemplarzy tej odmiany w Polsce.

Fragment podobnej ostrogi z XI w. znaleziono na wczesnośredniowiecznej osadzie w Nowej Hucie-Mogile (nr kat. 19, ryc. 33: 11). Kabłąk jej jest prosty, bodziec (IIa1 wg K. Wachowskiego) lekko odgięty, składa się ze stożkowej szyjki i dwupiramidalnego kolca. Na bodźcu i kabłąku widoczne ślady złocenia lub może raczej platerowania miedzią. Kolejna ostroga typu II: 2 o cechach IIa2-2P-A2 wg K. Wachowskiego pochodzi z osady w Turbi i datowana jest na XII-XIII w. (nr kat. 33, ryc. 30: 12). Na X-XI w. ustalono chronologię ostrogi niewiadomego pochodzenia z Krakowa-Piaski (nr kat. 11, ryc. 31: 10).

Trudności interpretacyjne sprawia ostroga pochodząca rzekomo z grodziska Sąsiadka¹⁴³ (nr kat. 29, ryc. 33: 10). Źle wykonany rysunek nie pozwala precyzyjnie określić jej odmiany. Ramiona kabłąka mają formę U-kształtną zakończoną smukłą i dość długą szyjką z dwupiramidalnym(?) kolcem o prostych ściankach. Zaczepy mają postać owalnej płytki z dwoma poziomo umieszczonymi otworami. Bez wątplenia ostroga należy do typu II, być może odmiany 1 lub 2, w związku z czym można ją datować ramowo na XI-XII w.

Z. Hilczerówna datowała odmianę 2 głównie na 2 poł. XI w.¹⁴⁴ Najstarszy egzemplarz tej odmiany pochodzi z cmentarzyska w Lutomierniku pod Łodzią z 1 poł. XI w.¹⁴⁵ W Małopolsce obserwujemy jednak podobną sytuację do tej z Ostrówka w Opolu, gdzie odmiana ta występuje jeszcze w XIII w. i posiada bodźce silnie wydłużone o wklęsłych ściankach typu IIc1 wg K. Wachowskiego¹⁴⁶. W ten nurt dłuższego stosowania wpisuje się egzemplarz z Turbi, który datowany jest na XII-XIII w. (nr kat. 33).

Odpowiednikami tych ostróg z terenu Polski są ostrogi z mazowieckich cmentarzysk w Pokrzywnicy Wielkiej, gr 16 (2 ćw. XII w.) i Turowa (XI w.)¹⁴⁷. Należą do nich także ostrogi z dużych ośrodków grodowych na Śląsku w Opolu na Ostrówku i Wrocławiu

na Ostrowie Tumskim, datowane na ok. 1150-1230¹⁴⁸ oraz w wielkopolskim Kaliszu z poł. XI w.¹⁴⁹ i Bruszczewie (poł. XI-1 poł. XII w.)¹⁵⁰. Środkowopolskie grodzisko w Tumie koło Łęczycy dostarczyło egzemplarzy datowanych głównie na XI w.¹⁵¹

Także w przypadku tej odmiany na terenie Rusi, trzeba się liczyć z dłuższym okresem jej stosowania od XI-XII aż do 1 poł. XIII w.¹⁵² Na Słowacji znane egzemplarze A. Ruttkay datuje na poł. XI w., jak np. Zemianske Podhradie¹⁵³ i Strachotín k. Dolnich Vestonic na Morawach (XI-XII w.)¹⁵⁴. Ostroga tej odmiany pochodzi również z grodziska Starigard/Oldenburg z warstwy datowanej na poł. X-2 poł. XI w.¹⁵⁵

Odmiana 3

Odmiana 3 posiada najczęściej kabłąk w kształcie litery U, aczkolwiek zdarzają się już formy V-kształtne. W rzucie bocznym ramiona kabłąka są lekko wygięte łukowato. Bodziec zazwyczaj osadzony jest asymetrycznie, składa się z krótkiej szyjki i dwupiramidalnego kolca. W stosunku do płaszczyzny kabłąka bodziec odchyła się o kąt 15-30° w dół. Odmiana ta datowana jest na 2 poł. XI-1 poł. XII w.,¹⁵⁶ jednakże na terenie Ostrówka w Opolu występuje aż do XIII w.¹⁵⁷

Najpewniej do odmiany 3 należy ostroga znaleziona w Krakowie przy kościele Mariackim (nr kat. 7, ryc. 33: 2). Została ona wykonana z żelaza a następnie pozłocona. Posiada U-kształtne ramiona kabłąka, lecz jej zaczepy są odłamane. Bodziec złożony jest z cylindrycznej szyjki i piramidального kolca o lekko wklęsłych ściankach bocznych, można go zatem określić jako typ IIb2 wg K. Wachowskiego i na tej podstawie datować na 2 poł. XII-1 poł. XIII w.¹⁵⁸ Jest on również osadzony asymetrycznie w stosunku do kabłąka (patrząc z boku), co w Opolu jest raczej cechą XIII-wieczną¹⁵⁹. Odmianę

¹⁴⁸ K. Wachowski, *Militaria...*, s. 42-43, ryc. 25, s. 88, tabl. 7; A. Busko, B. Czerska J. Kaźmierczyk, *Wrocławskie zagrody z XI-XII w. odkryte na Ostrowie Tumskim*, ŚSA, t. 26, 1985, s. 66, tabl. XIX: 10, 14.

¹⁴⁹ M. Błoński, *Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu*, AP, t. XLV, 2000, s. 58-59, 61, ryc. 1: b.

¹⁵⁰ M. Brzostowicz, *Bruszczański zespół osadniczy...*, s. 59, 61, ryc. 31: 5.

¹⁵¹ A. Nadolski, *Stratygrafia i chronologia...*, s. 108, Tab. 3-4.

¹⁵² A. N. Kirpičnikov, *Snarażenie vsadnika...*, s. 64, 69.

¹⁵³ A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, s. 349.

¹⁵⁴ B. Novotný, *Význam podkov, ostruh a udidel z hradiska Vysoká Zahrada – castrum Strachotín u Dolních Věstonic na Moravě*, „Archaeologia Historica”, t. 4, 1979, s. 292, tabl. 5.

¹⁵⁵ I. Gabel, *Chronologie...*, ryc. 40, nr 16, tabl. 12.

¹⁵⁶ Z. Hilczerówna, *Ostrogi polskie...*, s. 39, 52-53.

¹⁵⁷ K. Wachowski, *Militaria...*, s. 43.

¹⁵⁸ Ibidem, s. 33-34, ryc. 18, tab. 4, 5, 7.

¹⁵⁹ Ibidem, s. 35, ryc. 19, tab. 4, 5.

¹⁴³ O wątpliwej proveniencji militariów pochodzących z tej miejscowości pisaliśmy już przy okazji omawiania miecza typu X, E, 1, wg R. E. Oakeshotta.

¹⁴⁴ Z. Hilczerówna, *Ostrogi polskie...*, s. 47-48.

¹⁴⁵ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI w. w Lutomierniku pod Łodzią*, AAL nr 7, Łódź 1959, s. 56-57, tabl. XLI.

¹⁴⁶ K. Wachowski, *Militaria...*, s. 42-43.

¹⁴⁷ L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko...*, s. 313, 347, tabl. VI: e.

tą reprezentuje także posrebrzana ostroga znaleziona na Rynku Głównym w Krakowie (nr kat. 8, ryc. 33: 1). Charakteryzuje się ona U-kształtnym kabłąkiem o przekroju półkolistym z zaczepami płytkowymi z jednym nitem. Bodziec składa się z krótkiej szyjki i kolca w formie ostrosłupa o podstawie kwadratu. Jego wklęsłe ścianki pozwalają określić go precyzyjnie jako IIc2 wg K. Wachowskiego i datować na kon. XII-1 poł. XIII w. Trzecia z ostróg z Krakowa-Wawelu, dotychczas niepublikowana (nr kat. 15, ryc. 31: 8), posiada niecharakterystyczny kabłąk i bodziec o cechach IIa2-3U-? wg K. Wachowskiego. Datowana jest na podstawie stratygrafii na poł. XI-kon. XII w. Do omawianej odmiany zaliczyć należy także zabytek pochodzący z badań grodziska „Grobla” w Podegrodziu koło Nowego Sącza (nr kat. 25, ryc. 32: 8). Posiada on łukowato wygięte ramiona kabłąka z owalnymi zaczepami o dwóch otworach (A2). Bodziec ostrogi złożony jest ze smukłej szyjki i kolca o formie dwupiramidalnej z lekko „zapadniętymi” krawędziami, można więc go określić jako typ IIb1 i datować na 1 poł. XII – aż do poł. XIII w.¹⁶⁰, co odpowiada chronologii grodziska¹⁶¹. Kolejna ostroga pochodzi ze stanowiska Świętomarz (nr kat. 30, ryc. 30: 13). Może być opisana jako typ IIa2-3V-D? wg systemu K. Wachowskiego, w związku z czym należy datować ją na 2 poł. XII-XIII w. Następna ostroga odmiany 3 pochodzi ze stanowiska nr 49 w Nowej Hucie-Pleszowie (nr kat. 24, ryc. 32: 11) a jej cechy to zaczepy typu A2 oraz bodziec złożony ze smukłej szyjki i małego ostrosłupowego kolca o prostych ściankach (IIa2). Nie są to precyzyjne wyznaczniki chronologiczne, zatem jej datowanie oparto na materiale ceramicznym pochodzącym z 2 poł. XII-poł. XIII w. Ostatni¹⁶² omawiany zabytek odkryto na osadzie z końca XII-XIII w. w Piotrawinie, stan. 1 (nr kat. 22, ryc. 33: 6).

Odpowiedniki do typu II: 3 w większości pochodzą z Opola-Ostrówka z warstw datowanych od końca XI do poł. XIII w., przy czym egzemplarze starsze posiadają kolec piramidalny typu a2, natomiast młodsze mają już kolec dwupiramidalny o lekko wklęsłych ściankach – typów b1 i c1¹⁶³. Poza Qpolskim Ostrówkiem, na Śląsku licznie wystąpiły na stanowiskach Wrocław-Grabiszyn (XI w.)¹⁶⁴ oraz Ostrów Tumski

we Wrocławiu (kon. XII-1 poł. XIII w.)¹⁶⁵. Kilka pochodzi z cmentarzysk mazowieckich, np. Grzebsk, grób 3, wraz z ostrogą typu II:1 (XI/XII-pocz. XIII w.)¹⁶⁶. W dużej liczbie pochodzą one także z Kalisza (2 poł. XI-3 ćw. XII-2 poł. XIII w.)¹⁶⁷. Egzemplarze z Pomorza Zachodniego mieszczą się w przedziale od 3-4 ćw. XII do poł. XIII w.¹⁶⁸ W niewielkiej liczbie są one reprezentowane na Słowacji (8 egzemplarzy) gdzie określone są jako wariant 2a grupy B wg typologii A. Ruttkaya datowany od połowy XII do połowy XIII w.¹⁶⁹ Na terenie Rusi ostrogom typu II: 3 wg Z. Hilczerówny odpowiada typ II wg A. N. Kirpičnikova, który jest datowany w większości przypadków pomiędzy początkiem XII a poł. XIII w.¹⁷⁰

Odmiana 4

Odmiana 4 posiada już przeważnie kabłąk V-kształtny, rzadziej U-kształtny, o silnym esowatym wygięciu ramion (11-14 mm wg K. Wachowskiego), przy czym ich wygięcie przypada najczęściej około połowy długości ramion. Bodziec jest silnie odgięty ku dołowi o kąt 30-60° od płaszczyzny kabłąka i składa się z krótkiej szyjki i dużego piramidalnego kolca. Odmiana zasadniczo datowana jest na 2 poł. i koniec XII- oraz XIII w. na nawet pocz. XIV stulecia¹⁷¹.

Do odmiany 4 typu II należy ostroga z Raciborowic (nr kat. 26, ryc. 33: 7). Silnie wygięte ramiona kabłąka są ornamentowane po stronie zewnętrznej poprzecznymi żłobkami. Zabytek ten znaleziony został bez związku z warstwą kulturową i tylko na podstawie analogii datować go można na 2 poł. XII-XIII w. Należy do niej również egzemplarz pochodzący ze stanowiska w Krakowie-Gródku, datowany materiałem zabytkowym na 1 poł. XIII w. (nr kat. 6, ryc. 32: 7).

Bardzo ciekawy zabytek pochodzi ze Wzgórza Zamkowego w Sanoku, stan. 1 (nr kat. 28, ryc. 32: 9). Ostrogę w całości wykonano z brązu a jej łukowaty kabłąk pokryty jest ornamentem w postaci poprzecznych, szerokich żłobień, które noszą ślady złocenia.

¹⁶⁰ Ibidem, s. 85, tabl. 3.

¹⁶¹ J. P o l e s k i, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 305.

¹⁶² Ostrogę tej odmiany znaleziono także w Czermnie nad Huczwą i jest ona datowana na schyłek XII-1 poł. XIII w., por. J. K u ś n i e r z, *Militaria z Czermna...*, s. 125, tabl. V: 39.

¹⁶³ K. W a c h o w s k i, *Militaria...*, s. 43-49; M. B ł o Ń s k i, *Średniowieczne ostrogi...*, s. 62.

¹⁶⁴ Z. H i l c z e r ó w n a, *Ostrogi polskie...*, s. 45, 88; J. K r a m a r e k, *Wczesnośredniowieczne materiały osadnicze z terenu Wrocławia*, Sil. Ant., t. 15, 1973, s. 163.

¹⁶⁵ J. K a ź m i e r c z y k, J. K r a m a r e k, C. L a s o t a, *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1972 roku*, Sil. Ant., t. 16, 1974, s. 254, 256, ryc. 10: c.

¹⁶⁶ B. Z a w a d z k a - A n t o s i k, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko...*, s. 484, tabl. II: a.

¹⁶⁷ M. B ł o Ń s k i, *Średniowieczne ostrogi...*, s. 62-63, ryc. 3: a, b.

¹⁶⁸ P. Ś w i a t k i e w i c z, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 85, tabl. XIX: 6, 10, 11, XX: 1-3.

¹⁶⁹ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 349; P. K o š o v á, *Ku klasifikácii vrcholnostredovekých ostrôh z územia Slovenska (12.-15. storočie)*, „Archaeologia historica”, t. 29/04, s. 527-530, tab. 1, 2.

¹⁷⁰ A. N. K i r p i č n i k o v, *Snaraženie vsadnika...*, s. 65, 69, tabl. XVIII: 4-6.

Bodziec ma postać piramidalnego kolca osadzonego na krótkiej szyjce. Owalne zaczepy posiadają jeden otwór (A1). Archaiczne zaczepy i U-kształtny kabłąk skłania ku datowaniu jej na 2 poł. XII w. Progresywne cechy bodźca prezentuje kolejny zabytek, pochodzący z grodziska w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 31, ryc. 34: 4). Jej cechy charakterystyczne można zapisać jako typ II d-4V-C1 wg K. Wachowskiego. W związku z powyższym niniejszy zabytek należy datować na 2 poł. XII-1 poł. XIII w.

Ostroga odmiany 4 wystąpiła też na stanowisku nr 49 w Nowej Hucie-Pleszowie (nr kat. 23, ryc. 32: 10). Posiada ona paraboliczny kabłąk, którego ramiona w partii środkowej są silnie zgięte i zakończone zaczepem typu D₁. Każde z ramion posiada po trzy prostokątne, ozdobne zgrubienia. Bodziec ostrogi składa się ze smukłej szyjki i dużego kolca w kształcie ostrosłupa o prostych krawędziach typu IIa2. Cecha D₁ pojawia się w Opolu najwcześniej około przełomu XII i XIII stulecia i na tej podstawie można z dużym prawdopodobieństwem ostrogę z Pleszowa datować na XIII w. Ostatnim zabytkiem reprezentującym odmianę 4 w Małopolsce jest niepublikowana dotychczas ostroga z Krakowa-Wawelu (nr kat. 12, ryc. 31: 2), której poszczególne parametry oddaje zapis IIa2-4P-B2 wg K. Wachowskiego. Są to cechy dość archaiczne, zatem ostroga może być ogólnie datowana na XII-XIII w.

Analogie tradycyjnie już pochodzą z Ostrówka w Opolu z warstw datowanych na lata 1125-1250¹⁷² i Kalisza datowane na lata 1125-1185 oraz poł. XIII w.¹⁷³ Dokładnie określono również chronologię dwóch okazów z Elbląga, zagubionych w przedziale od lat 60-tych po lata 80-te XIII w.¹⁷⁴ Zbliżoną chronologię posiadają również cztery egzemplarze z Drohiczyzna nad Bugiem¹⁷⁵. Z terenu Niemiec znane zabytki pochodzą z Dornburga (XII-XV w.) i Altenhausen (XI-XIV w.)¹⁷⁶. Wśród militariów ze Słowacji odmianie II: 4 odpowiadają okazy klasyfikowane jako typ 3 i 4 grupy B wg A. Ruttkaya o bodźcach z wykształconym już ogranicznikiem, które datowane są w przedziale od poł. XII do poł. XIII w. (np. Hrubanovo-Bohatá z 2 poł. XII-1 poł. XIII w.)¹⁷⁷. Licznie występują

również na Rusi, określone jako typ IV i IVA wg A. N. Kirpičnikova i są one datowane na XII-1 poł. XIII stulecia. Największe skupiska obu odmian zanotowano na stanowiskach w północno-zachodniej Białorusi (Mińsk, Połock, Grodno, Nowogródek) i okolicach Gorodiszcza¹⁷⁸.

Odmiana 5

Odmiana 5 ostróg posiada kabłąk wyłącznie V-kształtny, w rzucie bocznym największe wygięcie ramion występuje w części przyczepowej, a w niektórych egzemplarzach zgięcie ramienia zbliża się do kąta 90°. Z drugiej strony bodziec jest również bardzo silnie odgięty w dół tak, że rzut boczny ostrogi przypomina literę Z. Bodziec składa się z niezbyt długiej szyjki i masywnego, lecz smukłego kolca.

W Małopolsce jest ona reprezentowana przez dwa, dość dobrze zachowane egzemplarze. Pierwszy znaleziono podczas badań Wzgórza Zamkowego w Lublinie (nr kat. 18, ryc. 33: 5). Posiada on V-kształtny kabłąk zakończony bodźcem złożonym z niskiej i krępej szyjki i kolca składającego się z płaskiej, kolistej obrączki i małego stożka typu IIe wg K. Wachowskiego i z zaczepami typu C. Skłania to do datowania tego egzemplarza raczej na poł. XIII-XIV w. Bliską analogię stanowi tu fragment ostrogi znaleziony w Kaliszu-Zawodziu o podobnej chronologii¹⁷⁹. Druga z ostróg odmiany 5 pochodzi z Krakowa Nowej Huty-Mogiły, stan 62a (nr kat. 20, ryc. 32: 12). Jej kabłąk w kształcie litery V jest kolankowato zagięty przy zaczepach typu C₂. Bodziec odgięty pod kątem 90° złożony jest ze smukłej szyjki i stożkowatego kolca typu IIa2. Właśnie taki typ bodźca w odmianie 5 pojawia się w Opolu najwcześniej, w związku z czym ostrogę z Nowej Huty można datować także już na koniec XII-pocz. XIII z możliwością użytkowania po XIV w. Podobnie datowane (od końca XII w.) są bodźce IIa2 odmiany 5 z Zawodzia w Kaliszu¹⁸⁰.

Odmiana 5 generalnie datowana jest w Polsce na XIII w., a szczególnie na jego drugą połowę aż po początek XIV stulecia¹⁸¹, aczkolwiek pierwsze egzemplarze pojawiają się w Opolu i Gdańsku już pod koniec XII w.¹⁸² Na grodzisku w Tumie koło Łęczycy ich pojawienie się zostało określone na

¹⁷¹ Z. Hilczernowa, *Ostrogi polskie...*, s. 39-40, 56-57.

¹⁷² K. Wachowski, *Militaria...*, s. 49, tabl. 4.

¹⁷³ M. Błoński, *Średniowieczne ostrogi...*, s. 63-64, ryc. 4: a-c.

¹⁷⁴ M. Marcinkowski, *Ostrogi ze Starego Miasta w Elblągu*, Pom. Ant., t. XIX, 2003, s. 179, 181, ryc. 2: 1, 3.

¹⁷⁵ K. Musianowicz, *Drohiczyzn we wczesnym średniowieczu*, Mat. Wśr. t. 6, 1969, s. 155, tabl. V: 12, XIV: 14, 14a, XVI: 10, XXXVIII: 15.

¹⁷⁶ *Corpus...* 1973, s. 373, nr 37/6, il. 1-3; 207, nr 25/2, il. 2-3.

¹⁷⁷ A. Ruttkaya, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 349-350.

¹⁷⁸ A. N. Kirpičnikov, *Snarażenie vsadnika...*, s. 66-67, 69, tab. 22, 23, Tabl. XX: 1-4.

¹⁷⁹ M. Błoński, *Średniowieczne ostrogi...*, s. 65, ryc. 5: d.

¹⁸⁰ Ibidem, s. 65, ryc. 5: a.

¹⁸¹ Z. Hilczernowa, *Ostrogi polskie...*, s. 42-43, 58.

¹⁸² K. Wachowski, *Militaria...*, s. 53; B. Kościński, *Wstępne wyniki badań na stanowisku 2. w Gdańsku w 1996 roku*, [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych. Materiały z konferencji zorganizowanej z okazji tysiąclecia Gdańska*, red. H. Paner, Gdańsk 1998, s. 94.

około 1200 r.¹⁸³ Do analogii, prócz wspomnianego Gdańska i Łęczycy, wpisać można licznie (ponad 20 egz.) występujące ostrogi z Ostrówka w Opolu z warstw datowanych na lata od 1185 r. do poł. XIII w.¹⁸⁴ oraz trzy zabytki z Elbląga, o ograniczniku w postaci kulki, które datowane są na 2 poł. XIII w.¹⁸⁵ Z pojedynczych znalezisk znamy je z Błonia i Santoka z XIII w.¹⁸⁶ oraz Raciąża z 2 poł. XIII-pocz. XIV w.¹⁸⁷ i Fordonu koło Bydgoszczy¹⁸⁸.

Poza Polską, na terenie Rusi, typ III wg A. N. Kirpičnikova, pojawia się już w XII w. (czyli wcześniej niż w Europie Środkowej) i występuje do 1 połowy stulecia następnego. Najliczniejsze znaleziska pochodzą z Nowogrodu, północno-zachodniej Białorusi (Mińsk, Połock, Grodno, Nowogródek, Wołkowysk) i Gorodiszcza¹⁸⁹. Na terytorium sąsiedniej Słowacji ostrogi odmiany 5 (typ 4B wg A. Ruttkaya) posiadają chronologię ustaloną głównie na XIII w.¹⁹⁰

Ostrogi zachowane fragmentarycznie lub nieokreślone

Fragment ramienia ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza pochodzi z osady w Nowej Hucie, Mogiła, stan 1. (nr kat. 6A, ryc. 28: 4). Ostroga nie posiada zachowanego bodźca, natomiast ramiona w partii przyzaczepowej posiadają ukośne żłobkowanie. Ze względu na wysokość ramienia, (ponad 70 mm) należy ona zapewne do odmiany C wg J. Żaka, w związku z czym datować ją można na VIII-IX w. Dwa bliżej nieokreślone ramiona ostróg haczykowatych pochodzą także z grodziska w Trepczy, stan. 2 koło Sanoka (nr kat. 14A, 15A, ryc. 29: 6, 8). Można je jedynie orientacyjnie datować na 2 poł. VII-X w. Z grodziska w Stradowie pochodzi fragment ostrogi w postaci częściowo zachowanego ramienia i silnie

skorodowanego bodźca. Na podstawie rysunku zaliczyć ją można do typu I wg Z. Hilczerówny i datować na X-XI w. (nr kat. 11A). Podobnie określamy czas użytkowania egzemplarza z Podegrodzia, stan. 2 (nr kat. 8A, ryc. 33: 8), z którego również zachował się jedynie skorodowany bodziec z częścią ramion. Na X-1 poł. XI datujemy ramię ostrogi typu I:1-2 lub II:1-2 o zaczepie A1 znalezione w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 13A, ryc. 33: 12).

Dwa fragmenty ostrogi typu II – bodziec ze stykiem ramion kabłąka znaleziono na Wawelu w Krakowie. Pierwszy z nich (nr kat. 4A, ryc. 33: 9), posiada bodziec, składający się ze smukłej szyjki i dwupiramidalnego kolca o spiczastym zakończeniu i wklęsłych ściankach bocznych. Niniejsze stwierdzenie pozwala określić go precyzyjnie jako typ c1 wg K. Wachowskiego i datować na 1 poł. XIII w. Drugi fragment (nr kat. 5A, ryc. 31: 6) o cechach IIa2-?-? jest datowany na XI-XII w.

Fragment ramienia ostrogi z zaczepem pochodzi z cmentarzyska w Sandomierzu, z grobu 174 (nr kat. 10A, ryc. 33: 13). Ramię ostrogi długości ok. 10 cm jest dość silnie wygięte łukowato i posiada prostokątny zaczep z dwoma poziomymi otworami typu D1. Naszym zadaniem jest to ostroga typu II odmiany 3 lub 4. Cmentarzysko to datowane jest na pierwszy lub drugi najazd mongolski na Polskę, czyli na 2-3 ćw. XIII w.¹⁹¹ Posiadamy również wzmiankę o znalezieniu posrebrzanej ostrogi w Przemyślu (nr kat. 9A) w 1918 r, która później zaginęła.

Sprzączki ostróg romańskich

W swoich poszukiwaniach natrafiłem na zaledwie jedną sprzączkę do ostróg romańskich, datowaną na poł. XI-poł. XIII w. pochodzącą z badań Arsenалу w Krakowie (nr kat. 2, ryc. 30: 9). Egzemplarz ten należy do typu III wg K. Wachowskiego, i charakteryzuje się tym, że sprzączka nie była bezpośrednio mocowana do rzemienia ale do ostrogi, czemu służył specjalny zaczep przy sprzączce. Najbardziej zbliżone wyglądem okazy do sprzączki z krakowskiego Arsenалу pochodzą z Ostrówka w Opolu z warstwy B, datowanej na lata 1125-1160¹⁹².

Rozmieszczenie zabytków

W Małopolsce znane są obecnie trzy skupiska ostróg o zaczepach haczykowatych zagiętych do

¹⁸³ A. N a d o l s k i, *Stratygrafia i chronologia...*, s. 108, Tab. 3-4.

¹⁸⁴ K. W a c h o w s k i, *Militaria...*, s. 506-586, tabl. 5.

¹⁸⁵ M. M a r c i n k o w s k i, *Ostrogi ze Starego...*, s. 181, ryc. 2: 2, 4, 8.

¹⁸⁶ Z. H i l c z e r ó w n a, *Ostrogi polskie...*, s. 51, tabl. VII, nr 9, 24, 53.

¹⁸⁷ A. K o w a l c z y k, *Raciąż, średniowieczny gród i kasztelania na Pomorzu w świetle źródeł archeologicznych i pisanych*, „Archeologia Baltica”, Łódź 1986, s. 80, tabl. XLV: c.

¹⁸⁸ L. R a u h u t, J. R a u h u t, Cz. P o t e m s k i, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz w 1959 r.*, WA, t. XXVII, z. 3, 1962, s. 158, tabl. XXVII: 2, 7.

¹⁸⁹ A. N. K i r p i c n i k o v, *Snarażenie vsadnika...*, s. 65-66, 69, tabl. 22, 23, tabl. XIX: 1-6.

¹⁹⁰ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 350; P. K o š o v á, *Ku klasifikácii vrcholnostredovekých...*, s. 530-533, tabl. 1.

¹⁹¹ J. G ą s s o w s k i, *Materiały do osadnictwa wczesno-średniowiecznej Sandomierszczyzny*, Mat. Wśr., t. VI, 1969, s. 426, 427.

¹⁹² K. W a c h o w s k i, *Militaria...*, s. 64-65, ryc. 43: r, s, tabl. 1.

wnętrza (mapa 10). Pierwsze z nich znajduje się nad górną Wisłą i można nazwać je tzw. „krakowskim”, zaś drugie to skupisko tzw. „zamojskie”. Właściwie poza owymi skupiskami znajdują się tylko ostrogi ze Skoczowa i Chodlika. W skupisku „krakowskim” znaleziono łącznie 13 całych oraz jeden zabytek zachowany fragmentarycznie. Wystąpiły one na następujących stanowiskach: Nowa Huta-Pleszów, stan. 17, odmiana A (nr kat. 22), Nowa Huta-Mogiła, odmiana A (nr kat. 17), odmiana B (nr kat. 14, 15, 19), odmiana C (nr kat. 16, 18, 20) i odmiana D lub E (nr kat. 14), Kraków-Kurdwanów, odmiana B (nr kat. 10) i odmiana C (nr kat. 9), Kraków „Gródek” odmiana D (nr kat. 8) oraz Stradów, odmiana Ea (nr kat. 24). Należy tu również wymienić fragment ostrogi haczykowej z Nowej Huty-Mogiły (nr kat. 6A). Ostrogi te można łączyć z wojownikami plemienia Wiślan. Najstarsze z nich pochodzące z tego skupiska można pewnie datować na VII/VIII-VIII w. (Nowa Huta Pleszów i Mogiła oraz Kurdwanów) po IX w. (Kraków, Stradów).

Drugie ówczesne skupisko, określane jako „zamojskie” także jest licznie reprezentowane. Należą do niego ostrogi ze stanowisk Gródek nad Bugiem (nr kat. 4-6), Husynne (nr kat. 7), Lipsko (nr kat. 11), Mokre (nr kat. 21), Strzyżów (nr kat. 25) i Wołajowice (nr kat. 30). Łączyć je można zapewne z organizacją terytorialną plemienia Łędzian.

Trzecie, nieznane do niedawna skupisko, zaznaczyło się w rejonie południowo-wschodniej Małopolski, w widłach Sanu, Wisły i Dunajca. Ostrogi haczykowe wystąpiły tu na stanowiskach Trepcza, stan. 2 (nr kat. 26) oraz dwie dalsze z tego stanowiska zachowane we fragmentach (nr kat. 14A, 15A) i na grodzisku w Zawadzie koło Tarnowa (nr kat. 31).

W okresie wielkomorawskim wymienione skupiska nadal funkcjonują. Świadczą o tym egzemplarze ostrogi ze skarbu w Nowej Hucie-Mogile (nr kat. 12) a także fragment ostrogi ze Szczaworyża (nr kat. 12A). Większa koncentracja tych zabytków znajduje się także w skupisku trzecim w południowo-wschodniej części Małopolski, reprezentowanym przez znaleziska ostróg wielkomorawskich z Zawady koło Tarnowa (nr kat. 32) i oczkowatych z Trzciny (nr kat. 28) i Trepczy, stan. 2 (nr kat. 27). Licznie występują tu również elementy garniturów ostróg (nr kat. 1-3, 8, 9).

Warto również zaznaczyć, że na niektórych stanowiskach w IX w. ostrogi haczykowe współwystępują z okazami płytkowo nitowymi oraz garniturami do nich. Zależność taką zaobserwować można na terenie osady w Nowej Hucie Mogile (Tab. XII, nr kat. 12, 20) oraz Stradowie (tab. XII, nr kat. 24 oraz tab. XIV, nr kat. 6).

Ostrogi romańskie w pewnej mierze grupują się wokół dużych ośrodków władzy państwowej lub terytorialnej (mapa 10), np. Kraków-Dębniaki (nr

kat. 9-10), Nowa Huta-Mogiła i Pleszów (nr kat. 19, 20, 23, 24) a także Kraków-Wawel (nr kat. 6-8, 11-17) czy Wieliczka (nr kat. 34), Lublin (nr kat. 18) i Sanok (nr kat. 28). W wielu przypadkach są to okazy platerowane srebrem a nawet złotem, czyli wykonane były dla osób wysoko postawionych i pełniących odpowiedzialne (dochodowe) funkcje w ówczesnym państwie polskim. Pośrednio potwierdza nam to tezę o stacjonowaniu oddziałów jazdy a może i oddziału książęcego w stołecznym (od poł. XI w.) Krakowie i okolicznych miejscowościach, zdolnych do szybkiego powołania do służby w razie niebezpieczeństwa.

Pejczy

Pejcz jest elementem wyposażenia jeździeckiego o typowo wschodniej proveniencji. Służył on do powodowania koniem bez użycia ostróg. Często pejczy zaopatrzone były w uchwyty, czyli główki wykonane z kości, brązu, żelaza lub laki. Geneza omawianych przedmiotów nie jest do końca rozwiązana. Obecnie najstarsze przykłady główek do rękojeści pejczy pochodzą z terenów nadczarnomorskich wiązane są z Chazarami i datowane na VIII w. W późniejszym okresie (IX-XIII w.) popularne były głównie na terenach stepowych, od południowej Syberii po Europę wschodnią w tym Ruś¹⁹³. Logiczną konsekwencją takiego stanu rzeczy jest fakt nielicznego występowania tego typu elementów w inwentarzu uzbrojenia w Małopolsce. Do grupy tej należą znalezione w ostatnim czasie na terenie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w rejonie Gródka nad Bugiem (nr kat. 1, 2, ryc. 33: 14, 15) dwie nasadki nahajki zwieńczone stylizowaną głową drapieżnego ptaka. Oba zabytki wykonano ze stopu miedzi, posiadają silnie wyeksponowany, zakrzywiony do dołu dziób i duże oczy. W trakcie poszukiwań autorom publikującym oba zabytki udało się odnaleźć w materiałach europejskich zbior liczący 36 zbliżonych kształtem znalezisk, datowanych ogólnie na XII-XIII w. Zaliczyć je można do typu IV okuc wg A. N. Kirpičnikova¹⁹⁴. Z terenu Polski pochodzi znane zakończenie z Ostrówka w Opolu, znalezione w warstwach z lat 1038-1060¹⁹⁵. Listę znalezisk z terytorium Polski uzupełnić należy o nasadkę wykonaną z laki, która jednak nie w pełni stylistycznie odpowiada zabytkom z Gródka nad Bugiem.

¹⁹³ W. Ś w i ę t o s ł a w s k i, *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*, Łódź 1997, s. 92, tam dalsza literatura dotycząca zagadnienia.

¹⁹⁴ A. N. K i r p i ę n i k o v, *Snarazhenie vsadnika...*, s. 74-75, 109, tabl. XXIV: 7-9.

¹⁹⁵ K. W a c h o w s k i, *Militaria...*, s. 17, 66, ryc. 6: e; W. Ś w i ę t o s ł a w s k i, *Archeologiczne ślady...*, s. 91-93.

Datowana jest na 2 poł. XIII-pocz. XIV w. a znaleziono ją podczas badań grodziska w Raciążu¹⁹⁶.

Poza Polską znaleziska obejmują obszar głównie północnej i wschodniej Europy¹⁹⁷. Na podstawie analizy stylu i wspomnianych analogii chronologię obu egzemplarzy z Gródka nad Bugiem ustalono na XIII w., z możliwością wykonania na terenie państwa bułgarskiego. Używane były zapewne przez wojownika ze wschodu.

Siodło

Znaleziskiem unikatowym na terenie wczesnośredniowiecznej Polski a tym samym Małopolski jest okucie łęku siodła (?) znalezione na terenie Krakowa-Wawelu i dotychczas nieopublikowane (nr kat. 1, ryc. 34: 1). Element wzmacniający konstrukcję siodła wykonano z rogu, i ma on długość 11,2 cm a szerokość od 2,1 do 4,2 cm. Okucie w kształcie odwróconej litery T posiada po dwa otwory na końcach dłuższych ramion oraz otwór pojedynczy na ich styku. Zabytek datowany jest na X-XI w.

Przyjmuje się często, że tego rodzaju przedmioty stanowiły wzmocnienie (element konstrukcyjny) przedniego łęku siodła, aczkolwiek nie ma na to wystarczających dowodów¹⁹⁸. Niektórzy badacze, jak np. J. Żak w ogóle nie wiążą ich z siodłami, lecz widzą w nich części uprzęży końskiej¹⁹⁹. Z kolei R. Wagner wyklucza ich funkcję jako okucia łęku przedniego, dopuszczając wszakże możliwość stosowania ich jako element składowy siodła²⁰⁰.

Jak już zaznaczyliśmy okucia łęku siodła rzadko znajduwane są na stanowiskach z tego okresu, przede wszystkim ze względu na rodzaj surowca używanego do ich produkcji. Z podobnymi elementami mamy do czynienia w materiale archeologicznym ze Śląska, skąd pochodzą trzy pewne tego typu znaleziska. Na X-XI w. datowane jest okucie znalezione we Wrocławiu

na Ostrowie Tumskim²⁰¹, nieco większe od egzemplarza z Krakowa. Dwa kolejne egzemplarze znalezione już w XIX w. w Miliczu i Grodźcu koło Głogowa, nie posiadają one, jako znaleziska luźne, ustalonej chronologii, aczkolwiek A. Nadolski datuje je na XII w.²⁰² Również na XII w. określono chronologicznie bogato ornamentowany zabytek z Gniezna²⁰³.

W większej ilości znaleziska rogowych okuć reprezentowane są na stanowiskach z terenu dawnej Rusi Kijowskiej. Najbardziej zbliżone kształtem do okazu wawelskiego są kościane płytki znalezione w kurhanie X na cmentarzysku w Šestovicy koło Czernichowa, datowanym na X w.²⁰⁴ Są one co prawda kunsztowniejsze i mają większą ilość otworów mocujących, lecz sama idea pozostaje niezmienną. Pomimo sugestii, że zabytki takie mogą być okładzinami kołczanów lub chomąt, A. N. Kirpičnikov uznaje je za okładziny lub okucia niewysokich łęków siodła²⁰⁵. Poza Rusią występują one na terenie kotliny panońskiej już od czasów zasiedlenia jej przez Awarów a następnie Węgrów oraz z terenu Czech²⁰⁶.

Z siodłem związane są jeszcze dwa zabytki²⁰⁷. Są nimi żelazne, prostokątne sprzączki o zaokrąglonych narożnikach i dłuższych bokach mniej lub bardziej wgiętych do środka. Znalezione zostały na cmentarzysku staromadziarskim w Przemyślu, w grobach nr 1 i 6, datowanych na 1 poł. X w. (nr kat. 2, 3, ryc. 34: 2, 3). Pierwszą interpretuje się jako sprzączkę uprzęży

²⁰¹ K. Jaworski, J. Kaźmierczyk, P. Reźnik, *Przegląd badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1989 r.*, ŚSA, t. 32, 1991, s. 171, tabl. XVII: 1; K. Jaworski, P. Reźnik, *Wrocławski Ostrów Tumski we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Civitas Principales – wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, Gniezno 1998, s. 92, nr kat. XI. 35.

²⁰² F. Geschwendt, *Sattelbeschlüge der Wikingerzeit aus Schlesien*, „Altschlesien”, t. 6, z. 2, 1936, s. 317, ryc. 1-2; A. Nadolski, *Studia...*, s. 89, 216; R. Wagner, *Wpływ szkół jeździeckich...*, s. 13, 87; J. Żak, *Rogowe części...*, s. 195, ryc. 1, tam jako pochodzące z X w.

²⁰³ J. Żak, *Rogowe części...*, s. 195, ryc. 2.

²⁰⁴ A. N. Kirpičnikov, *Snaraženie vsadnika...*, s. 35, 90, ryc. 20; J. Żak, *Rogowe części...*, s. 197, ryc. 5: a- b.

²⁰⁵ A. N. Kirpičnikov, *Snaraženie vsadnika...*, s. 36.

²⁰⁶ *A Honfoglaló Magyarság*, red. I. Fodor, Budapest 1996, s. 154-155, fot. 11; 194-195, fot. 2-3; J. Żak, *Rogowe części...*, s. 196-197, ryc. 3, 4, 6; tam też starsza literatura dotycząca tychże znalezisk.

²⁰⁷ Poniżej omawiamy tylko te zabytki, które bezspornie można łączyć z uprzężą końską. Pominięte zostały sprzączki, które określono jako „końskie” tylko na podstawie ich ogólnego wyglądu. np. z Biecza czy Igołomii. Ich masywność ani szerokość ramy nie może *a priori* przesądzać o ich pierwotnej funkcji. Podobnie postąpiliśmy, rezygnując z omówienia czworokątnego okucia z nitami w narożnikach z grodziska w Tuligłowach, które wg J. Poleskiego mogłoby pełnić ewentualnie funkcję okucia uprzęży końskiej, por. J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 440.

¹⁹⁶ A. Kowalczyk, *Raciąż, średniowieczny...*, s. 80, tabl. LXVII: c.

¹⁹⁷ Rozmieszczenie znalezisk w Europie obrazuje ryc. 2 w artykule E. A. Kokołosy, *Nahajki z rękojeścią w kształcie ptasich głów z Gródka nad Bugiem*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Warszawa-Lublin 2003. W 2006 roku zakończenie nahajki w kształcie głowy ptaka znaleziono podczas badań prowadzonych w Drohiczyne nad Bugiem. Uprzejma informacja dr J. Sikory z Łodzi za którą serdecznie dziękuję.

¹⁹⁸ A. Nadolski, *Studia...*, s. 89.

¹⁹⁹ J. Żak, *Rogowe części uprzęży końskiej*, „Slavia Antiqua”, t. 3, 1952, s. 197 i rekonstrukcje na rycinach 7-9, aczkolwiek niektóre z nich są raczej błędne. Tam też dalsza literatura potwierdzająca jego tezę.

²⁰⁰ R. Wagner, *Wpływ szkół jeździeckich na budowę rzędu końskiego w Polsce*, „Rocznik Nauk Rolniczych”, seria D – Monografie, t. 144, Warszawa 1986, s. 13.

końskiej, drugą jako sprzączkę popręgu²⁰⁸. Szerokość rzemieni, do których została użyta wynosiła ok. 2,5-3 cm. Sprzączki tego kształtu posiadają liczne analogie w materiale węgierskim, pochodzącym ze stanowisk nad środkowym Dunajem z X w.²⁰⁹

Strzemiona

Ta kategoria zabytków doczekała się w Polsce solidnego opracowania przez W. Świątosławskiego²¹⁰ i typologia tego autora zostanie wykorzystana przy omawianiu strzemion, których z terenu Małopolski znamy jedenaście egzemplarzy. Znalaziono je parami na trzech stanowiskach w Krakowie Nowej Hucie-Mogile – 2 szt.; Radymnie – 2 szt. i w Przemyślu, przy ul. Rycerskiej 9 – 4 szt., oraz jeden egzemplarz na zamku w Będzinie. Częściowo zachowane zabytki odkryto w grobie nr 55 na cmentarzysku Przemyśl-Wzgórze Zamkowe 1 oraz na grodzisku Sanok-Biała Góra, stan. 1A.

Typ II

Dwa strzemiona pochodzą z osady wczesnośredniowiecznej w Krakowie Nowej Hucie-Mogile, stan. 1. Oba omawiane zabytki wraz z grotem włóczni znaleziono razem na dnie jamy nr 6b/62 (obiektu mieszkalnego?), w pobliżu paleniska. Pierwsze ze strzemion (nr kat. 2, ryc. 34: 9) ma zawieszki w kształcie prostokąta z otworem w kształcie odwróconego trapezu, osadzoną na dość wysokiej i szerokiej szyjce. Kabłąk w zarysie szerokiego półowalu w dolnej części rozszerza się w szeroką i płaską płytkę przechodzącą małym uskokiem w tej samej szerokości poziomą stopkę. Po stronie zewnętrznej zakończeń ramion i stopki znajdują się 3 szerokie i głębokie bruzdy. Strzemie powyższe należy do typu II, odmiany B wg typologii W. Świątosławskiego.

Drugi z zabytków (nr kat. 3, ryc. 34: 8) ma półkoliste uszko umieszczone na szerokiej i niskiej szyjce z otworem zawieszki o kształcie spłaszczonego owalu.

Kabłąk ma również formę wydłużonego owalu, a przekrój poprzeczny jego ramion jest rombowy. Końce ramion posiadają rozszerzenie w kształcie trójkątnej płytki przechodzącej pod kątem prostym w poziomą stopkę. Po stronie zewnętrznej płytki i stopki znajduje się grube żeberko, będące przedłużeniem ramion kabłąka. Omawiany zabytek reprezentuje odmianę C typu II wg W. Świątosławskiego. Oba zabytki na podstawie znalezionej w wypełniku jamy ceramiki autorka datowała na 2 poł. X i pocz. XI w.²¹¹

Do typu II wg W. Świątosławskiego należą strzemiona o wyraźnie wyodrębnionej zawieszce, połączone z górnymi łukami kabłąków cienkimi szyjkami²¹². Do odmiany B z terenu Polski należy tylko jeden, opisany poniżej egzemplarz, brak zatem miejscowych analogii. Liczne pochodzą one natomiast z terenów Europy Wschodniej, m. in. znad Donu i Morza Azowskiego, datowane na poł. IX-pocz. X w. jak grodzisko Pravobiereżnoe Cimpljanskoe, Sarkel-Belaja Veża²¹³. Nad Wołgą występowały również jako wyposażenie grobowe wczesnobułgarskich cmentarzysk z IX-pocz. X w.²¹⁴ jak również na terenie Bułgarii europejskiej z VIII-IX w.²¹⁵ Podobnie datowane są znaleziska z obszaru dzisiejszej Słowenii²¹⁶. Na terenie Rusi egzemplarze tej odmiany występują głównie na pograniczu lasostepu i datowane są na IX-X w.²¹⁷

Odmiana C jak wynika z dotychczasowych ustaleń także nie ma analogii na pozostałych ziemiach Polski. Strzemiona tego typu są szeroko rozprzestrzenione u Awarów od 2 poł. VIII do VIII/IX w.²¹⁸, a także licznie

²¹¹ R. H a h u l s k a - L e d w o s, *Wczesnośredniowieczne strzemiona z Nowej Huty-Mogily*, Mat. Arch., t. VI, 1967, s. 122; W. Ś w i ę t o s ł a w s k i, *Strzemiona...*, s. 93.

²¹² W. Ś w i ę t o s ł a w s k i, *Strzemiona...*, s. 39, 41.

²¹³ I. I. L j a p u š k i n, *Pamjatniki saltovo-majackoj kultury v basenje rjeki Dona*, „Materiały i issledowanija po arheologii SSSR”, nr 62, 1958, ryc. 15, 22; S. A. P l e t n e v a, N. A. M a Ź i t o v, *Vostočnoevropejskie stepi vo vtoroj polovinie VIII-X v.*, [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovia*, „Arheologija SSSR”, Moskwa 1981, ryc. 36: 38; M. I. A r t a m o n o v, *Sarkel-Bielaja Veža*, „Materiały i issledowanija po arheologii SSSR”, nr 62, 1958, ryc. 29: 6.

²¹⁴ S. A. P l e t n e v a, N. A. M a Ź i t o v, *Vostočnoevropejskie stepi...*, s. 167, ryc. 52: 35, 107-108.

²¹⁵ V. Y o t o v, *V'or'ženieto i snaržženieto ot b'lgarskoto srednevekovie (VII-XI vek)*, Varna 2004, s. 147, Tab. 27, tabl. LXXII: 772.

²¹⁶ Š. K a r o, *Die Typologie der frühmittelalterlichen Steigbügel aus slowenischen Fundorten*, [w:] *Zbornik na počest' Dariny Bialekovej*, red. G. Fusek, Nitra 2004, s. 166, ryc. 2. Określone jako typ I wg tegoż autora, datowany od VIII po 2 poł. XI w.

²¹⁷ A. N. K i r p i ę n i k o v, *Snarženie vsadnika...*, s. 49-50, tabl. XIV: 11, 12.

²¹⁸ J. S z y m a ń s k i, *Stan wiedzy o zabytkach awarskich z obszarów położonych na północ od terytorium Kaganatu*, AP, t. XL, z. 1-2, 1995, s. 138-139.

²⁰⁸ A. K o p e r s k i, M. P a r c z e w s k i, *Wczesnośredniowieczny grób Węgra-koczownika z Przemyśla*, AAC, t. XVIII, 1978, s. 169-170; A. K o p e r s k i, *Groby wojowników z koniem na cmentarzysku „staromadziarskim” w Przemyślu*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Warszawa-Lublin 2003, s. 370.

²⁰⁹ J. H a m p e l, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig 1905, t. I, ryc. 671-677, 683-692, t. II, -20 s. 461, t. III, tabl. 357: 4, 359: 9, 368: 6, 415: 1-3; A. T o ę i k, *Altmagyarische Gräbefelder in der Südwestslowakei*, „Archeologica Slovaca-Fontes”, t. III, 1968, tabl. III: 17, IV: 17, VI: 17, VII: 18, IX: 30, XII: 7, XXIX: 19, LIV: 19, 20.

²¹⁰ W. Ś w i ę t o s ł a w s k i, *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź 1990.

występują na terenie Moraw w IX-pocz. X w. Określone są tam jako typ IA1 wg Z. Měchurovej (skarby z Mikulčic II, Pohanska k. Nejdku, Břeclav-Pohansko i Brankovice)²¹⁹. Nieliczne egzemplarze znane są również z terenu Bułgarii, gdzie zaklasyfikowano je jako typ IIIc wg V. Yotova, który datowany jest na VIII-X w.²²⁰ Na terenie Słowenii są klasyfikowane jako typ 2 wg Š. Karo, datowany na VIII stulecie²²¹.

Przedstawione powyżej datowanie obiektu a zarazem strzemion z Nowej Huty nie jest jednak jednoznaczne. Autorka, która opublikowała znalezisko podkreśla bowiem, że materiał ceramiczny jest identyczny z tym odkrytym w skarbie przedmiotów żelaznych²²², który jak już zauważyliśmy wyżej datowała mylnie na koniec X-pocz. XI w.²²³, zamiast na 2 poł. IX a najpóźniej do 1 poł. X w. (tak jak ostroga płytkowo-nitowa). Można zatem w odniesieniu do znaleziska z Nowej Huty próbować przesunąć datowanie strzemion jak i grotu włóczni na ten sam okres. Nie przeczą temu, a wręcz przemawiają za, również przytoczone przez nas analogie, datowane przeważnie na IX-pocz. X w. Podobną opinię wyraża W. Szymański, który jednocześnie sprzeciwia się łączeniu jednego z omawianych zabytków (nr kat. 3) z kulturą awarską²²⁴ za jaki uznali go H. Zoll-Adamikowa oraz J. Poleski²²⁵. Kwestię datowania zespołu jednoznacznie wyjaśnić może ponowna analiza układu stratygraficznego z obiektu i całej osady, J. Poleski sugeruje bowiem, że mógł być to niewielki skarb przedmiotów żelaznych, starszy od obiektu (jamy) 6b/62²²⁶.

Typ IIIA

Z cmentarzyska staromadziarskiego w Przemyślu z 1 poł. X w. pochodzą 4 egzemplarze strzemion,

znalezione parami w grobach nr 1 i 6. Strzemiona z grobu nr 1, (nr kat. 4, 5, ryc. 34: 4, 5) charakteryzują się owalną, gruszkowatą formą, z wyodrębnioną prostokątną zawieszka i prostokątnym otworem do zamocowania rzemienia. Czwórgraniaste w przekroju poprzecznym ramiona kabłąka przechodzą w płaską, łukowatą stopkę, wzmocnioną od spodu żeberkiem. Należą one do typu III, odmiany A (wg W. Świętosławskiego), która charakteryzuje się wyodrębnionymi, prostokątnymi zawieszkami, połączonymi bezpośrednio z górnymi częściami kabłąków²²⁷. Z ziem polskich najbliższe analogie do tych dwóch zabytków, pochodzą z grobu nr 5 na cmentarzysku z 1 poł. XI wieku w Lutomierniku koło Łodzi²²⁸. Na terenie Rusi są one bardzo popularną formą przez cały X wiek²²⁹, podobnie jak na Węgrzech. Okazy węgierskie są przy tym często inkrustowane srebrem i przeważnie są datowane na X w., np.: Rakamaz-Strázsadomb, Karos-Eperjesszög, Szered, Zemplen-Szélmalomdomb²³⁰. Występują one także na starowęgierskich cmentarzyskach w południowo-zachodniej Słowacji oraz na terenie dzisiejszej Słowenii²³¹.

Typ IVA

Dwa kolejne strzemiona pochodzące z grobu nr 6 na tym samym cmentarzysku posiadają formę zbliżoną do trójkąta o zaokrąglonych narożnikach. Ramiona kabłąków wykonano z płaskiej taśmy żelaznej i dołem przechodzą one w stopkę o szerokości 13 cm, wzmocnioną żeberkiem (nr kat. 6, 7; ryc. 34: 6, 7). Strzemiona należą do typu IV odmiany A, która wyróżnia się brakiem wyodrębnionej zawieszki, zastąpionej otworem na puślisko wykonanym w płasko rozklepanej górnej części kabłąka²³².

Do tego samego typu (IVA) należy jedno ze strzemion z Radymna nad Sanem koło Przemyśla (nr kat. 9, ryc. 34: 11). Znalezione zostało wraz z innymi militariami podczas wybierania żwiru. Posiada ono formę trapezową z zawieszka niewyodrębnioną. Ramiona kabłąka w przekroju poprzecznym są czworokątne, stopka

²¹⁹ A. Bartoškova, *Slovanské depoty železných předmětů v Českoslovenku*, „Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně”, t. 13, 1986, s. 83, ryc. 10B: 30; 15A: 14; 22; Z. Měchurová, *Trmeny, a jiné součásti sedla z časné středověkého období*, „Časopis Moravského Muzea”, 1983, t. LXVIII s. 68-69, tabl. II: 3, 5; IV: 3, 14.

²²⁰ V. Yotova, *V'or ženieta...*, s. 144-145, Tab. 27, ryc. 84: 763, tabl. LXXII: 762-763.

²²¹ Š. Karo, *Die Typologie...*, s. 167-169, ryc. 3, 4.

²²² Porównaj R. Hahulska-Ledwos, *Wczesnośredniowieczne strzemiona...*, s. 122, przyp. 9.

²²³ R. Hahulska-Ledwos, *Wczesnośredniowieczny skarb żelazny z Mogiły, pow. Kraków*, WA, t. XXVI, z. 3-4, 1959-1960, s. 258.

²²⁴ W. Szymański, *Stan wiedzy o zabytkach...*, s. 138, 139, 142.

²²⁵ H. Zoll-Adamikowa, *Zur Chronologie des awarenzeitlichen Funde aus Polen*, [w:] *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*, red. K. Godłowski, R. Madyda-Legutko, Kraków 1992, s. 302-303, 310, ryc. 3: e, f; J. Poleski, *Podstawy i metody datowania...*, ryc. 5: 5.

²²⁶ J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 450-451, tam też starsza literatura dotycząca tego zagadnienia.

²²⁷ W. Świętosławski, *Strzemiona...*, s. 43, 97.

²²⁸ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI w. ...*, s. 60-61, 164, tabl. XLV: c, d.

²²⁹ B. A. Kolčín, *Novogrodskie drevnosti, reznoe derevo*, „Arheologija SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov”, vyp. E1-55, Moskva 1971, s. 47; A. N. Kirpičnikov, *Snarženie vsadnika...*, s. 47, tabl. XIV: 1-6.

²³⁰ *A Honfoglaló Magyarorságon...*, s. 118, ryc. 11; L. Kovács, *Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit*, AAASH, 1986, t. XXXVIII, nr 1-2, ryc. 4: 1-5.

²³¹ A. Točík, *Altungarische Gräberfelder in der Südwestslowakei...*, tabl. IV: 19-20; VI: 18-19; VIII: 7-8; X: 1-2; XII: 1-2, 26-27; XXI: 1-4; XLIX: 5-6. A. Ruttka, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. I, t. XXIV; cz. II, 1976, s. 354-355; Š. Karo, *Die Typologie...*, s. 169, ryc. 7.

²³² W. Świętosławski, *Strzemiona...*, s. 46-47, 102.

jest szeroka i profilowana. Analogiczne strzemię, zachowane fragmentarycznie, znaleziono podczas badań zamku w Będzinie, w warstwach przemieszanych, więc jego chronologia została określona tylko ramowo na XII-XIII w. (nr kat. 1, ryc. 34: 10). Fragment strzemia, które zaliczyć można także do tej odmiany, znaleziono na powierzchni stanowiska w Sanoku-Białej Górze, stan. 1A, i datowany jest on na podstawie analogii na X-XIII w. (nr kat. 11). Wszystkie cztery egzemplarze, należą jak już zaznaczyliśmy do typu IV, odmiany A, która w Polsce datowana jest dwufazowo na 1 poł. X i XII-XIII w.²³³

Para strzemion z grobu nr 6 na cmentarzysku w Przemyślu ma bardzo bliskie analogie wśród okazów odkrytych na starowęgierskich cmentarzyskach z X w. z terenu obecnych Węgier i Słowacji²³⁴. Na Węgrzech zabytki tego typu posiadają często srebrną inkrustację jak np. strzemiona ze stanowiska Beregszász-Kishegy²³⁵. Egzemplarze z Radymna i z Będzina, zbliżone są kształtem do strzemion przemyskich, jednakże posiadają większą masywność, szerszą górną krawędź kabłąka i większy otwór na puśliko oraz szerszą stopkę. Formę tę powstałą w wyniku ewolucji strzemion węgierskich można datować na XII-XIV w., co poświadczają m. in. analogie z Ostrogu w Raciborzu czy Żukowic koło Głogowa na Śląsku²³⁶.

Typ IVD

Drugie ze strzemion z Radymna (nr kat. 10, ryc. 34: 12) ma kabłąk owalny, zawieszka nie jest wyodrębniona i tworzy jedną całość z ramionami kabłąka, który wykonany jest ze sztabki o przekroju poprzecznym czworokątnym. Stopka jest wklęsła, niewyodrębniona i profilowana. Strzemię należy również do typu IV, ale odmiany D i datowane może być na XII-XIV w.²³⁷ Najbliższe analogie stanowią zabytki pochodzące ze stanowisk w Błoniach, woj. mazowieckie i Leśnicy koło Strzelc Opolskich na Śląsku²³⁸. Należy

wymienić również egzemplarz z Kalisza, odnaleziony w parze²³⁹ ze strzemiem (typ IIIB wg W. Świętosławskiego, datowany na XII-XIII w.), które datować można na podstawie analogii i ornamentyki głównie na XI-XII w.²⁴⁰ Omawiana forma zbliża się również do strzemion typu IX i IXa wg A. N. Kirpičnikova, który datuje typ IX na XI-XII w. a odmianę IXa na XII-XIII w. Podobnie chronologię bałtyjskich egzemplarzy, np. z Irzekapinis (XI w.) określa V. I. Kulakov²⁴¹, czyli wcześniej niż W. Świętosławski dla ziem polskich. Biorąc pod uwagę, że oba strzemiona kaliskie wystąpiły razem, można postulować przesunięcie początków pojawienia się odmiany IVD w Polsce na XI-XII w.²⁴²

Fragment strzemia znaleziono w wyposażeniu grobu 55 na cmentarzysku w Przemyślu-Wzgórzu Zamkowe, stan. 1 (nr kat. 8.). Zabytek zachował się bez stopki, toteż jego przynależność typologiczna jest niepewna. Najbardziej przypomina ono odmianę C typu IV wg W. Świętosławskiego, która jest w Polsce datowana na XI-XIII w.²⁴³ Cmentarzysko, na którym omawiany zabytek znaleziono, jest określone począwszy od XII w. a nawet 2 poł. XII w.²⁴⁴, tym samym strzemię można datować w przedziale XII-XIII w.

Wędzidła

Wędzidła dwudzielne

Typ I

Najpowszechniejszym typem wędzideł we wczesnośredniowiecznej Małopolsce są oczywiście wędzidła

²³⁹ Autorzy publikujący wymienione zabytki stwierdzają, że strzemiona wchodziły w skład inwentarza grobowego i były razem związane tak silnie, iż początkowo uznano je za jeden egzemplarz i jako taki zainwentaryzowano. Prawdopodobieństwo, że znalazły się przypadkowo obok siebie jest właściwie wykluczone, por. T. Baranowski, L. Gajewski, Z. Hensel, *Para ozdobnych strzemion z grodziska w Kaliszu*, [w:] *Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gąsowskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, red. A. Buko, Warszawa 1998, s. 183, 184, 185, ryc. 2.

²⁴⁰ H. A. Knorr, *Der Steigbügel von Pritzerbe, Kr. Brandenburg, Ausgrabungen und Funde*, t. 3, z. 3, 1958, s. 113, tabl. 16, 17, 18; M. Wołoszyn, *Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X-XII w. – wybrane problemy*, [w:] *Wędrowniacy i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salamon i J. Strzelczyk, Kraków 2004, s. 261-262.

²⁴¹ A. N. Kirpičnikov, *Snarazhenie vsadnika...*, s. 52-53, 97, 99, tabl. XV: 1, 12; V. I. Kulakov, *Drevnosti prussov VI-XIII vv.*, „Arhologia SSSR. Svod arheologičeskich istočnikov”, Moskwa 1990, s. 36, tabl. XLIII.

²⁴² Por. sugestie autorów publikujących egzemplarze z Kalisza, T. Baranowski, L. Gajewski, Z. Hensel, *Para ozdobnych strzemion...*, s. 185.

²⁴³ W. Świętosławski, *Strzemiona...*, s. 48.

²⁴⁴ A. Koperski, *Cmentarzysko szkieletowe na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu*, „Rocznik Przemyski”, t. XL, z. 2, 2004, s. 175-176.

²³³ Ibidem, s. 67.

²³⁴ A. Točík, *Altmagyarische Gräberfelder in der...*, tabl. XXX: 13-14; XXXII: 16-17; XXXVII: 15-16LXI: 7-9.

²³⁵ *A Honfoglaló...*, s. 134, ryc. 7; L. Kovács, *Über einige...*, ryc. 4: 6-7; A. Ruttka, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 355; A. Točík, *Nachgrossmährische Gräberfelder des 10. Und 11. Jh. in der Südslovakei*, „Studijné zvesti Archeologického Ustavu Slovenskej Akadémie Vied”, t. 23, 1987, ryc. 5.

²³⁶ W. Świętosławski, *Strzemiona...*, s. 48, 102-103; M. Kaczkowski, *Charakterystyka osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Głogowa od połowy V do połowy XI w. w świetle źródeł archeologicznych*, ZZM, t. 2, 1971, s. 15; S. Kuzniar-Niedźwiedzka, H. Nejo, D. Woźniak, *Racibórz w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, [w:] *Szkice z dziejów Raciborza*, Katowice 1967, s. 46.

²³⁷ W. Świętosławski, *Strzemiona...*, s. 67, 106.

²³⁸ Ibidem, s. 104-105.

dwuczłonowe z kolistymi krępulcami. Znamy je łącznie z dziesięciu kompletnych egzemplarzy, wśród których rozróżniamy kilka wariantów.

Najliczniej reprezentowane są wędzidła dwuczłonowe z kółkami o średnicy około 5 cm. Na takie okazy natrafiono w grobach nr 1 i 13 na starowęgierskim cmentarzysku w Przemyślu, przy ul. Rycerskiej 9a z 1 poł. X w. (nr kat. 14, 16, ryc. 35: 1, 3). Są one wykonane z żelaza i składają się z dwóch prętów połączonych ze sobą, zaopatrzonych na wolnych końcach w kółka. Pręty międzyzębia połączone ze sobą zaginając końce w kształcie haczyków, a następnie spajając ze sobą w rodzaj ruchomego przegubu. Kółka zostały przewleczone przez okrągłe otwory, przebite w wydatnie rozszerzonych i lekko spłaszczonych końcach prętów. Wędzidła dwuczłonowe o nierównej długości prętach międzyzębia występują szczególnie często i są uważane za charakterystyczne dla Węgrów (Püspökładány-Eperjesuölgy, grób 26 z X w.)²⁴⁵.

Takie samo wędzidło, wykonane prymitywną techniką kucia na zimno, określone na IX-X w. odkryto podczas badań stanowiska „Grodzisko” w Złotej koło Sandomierza (nr kat. 30, ryc. 35: 4). Pręty międzyzębia o długości 8,0 i 6,5 cm mają czworoboczny przekrój poprzeczny, a średnica kółek wynosi 5 cm. Inny, częściowo zachowany zabytek pochodzi z badań w Krakowie-Wawelu i datowany jest na X-XI w. (nr kat. 7) a na IX-pocz. XIV w. określona jest chronologia okazu z grodziska „Horodyszcz” w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 22, ryc. 35: 6).

Za odmienny wariant można uznać dwa wędzidła. Pierwsze pochodzi ze wspomianej już wielokrotnie przeprawy w Radymnie nad Sanem (nr kat. 17, ryc. 35: 14). Ma ono prostą dwuczłonową formę złożoną z dwóch prętów połączonych na hak, na których zagiętych końcach umocowano dużej średnicy (9 cm) kółka. Zabytek ten znaleziono bez związku z warstwą kulturową, więc nie można precyzyjnie określić jego chronologii. Drugie, właściwie identyczne wędzidło, o średnicy kółek 10 cm, pochodzi ze stan. 1D w Gródku nad Bugiem (nr kat. 3, ryc. 35: 13). Podobnie jak okaz z Radymna jest ono pozbawione kontekstu kulturowego i w związku z tym nie jest precyzyjnie datowane.

Z terenu dzisiejszej Polski trzy takie wędzidła, o średnicy kółek od 9 do 11 cm, pochodzą z cmentarzyska w Tumianach na Mazurach, gdzie znaleziono je w grobach nr IX i XIV (2 szt.) Datowane są one już na 2 poł. VI-1 poł. VII w.²⁴⁶ Zabytki takie poza

Polską znaleziono blisko mazurskich Tumian, na litewskich cmentarzyskach w Suworowie i Irzekapi-nis, grób 32 (XI w.)²⁴⁷. Forma ta występuje również często na terenie Rusi i określana jest jako typ IV, podgrupa trzecia, wg A. N. Kirpičnikova, charakteryzująca się średnicą kółek powyżej 6-7 cm. W polskiej literaturze próbowano, raczej bezskutecznie, powiązać średnicę kółek z chronologią²⁴⁸. Rosyjski badacz uważa natomiast, że wielkość kółek miała bezpośredni związek jedynie z temperamentem konia. Mniejsze kółka stosowano dla koni czułych, większe dla dzikich. Duże kółka przy wędzidłach na Rusi wprowadzono w XII w. i używano je jeszcze w następnym stuleciu²⁴⁹. Natomiast na terenie Niemiec wędzidła z pierścieniami o dużych średnicach stosowano we wczesnym okresie merowińskim i później ich średnica stopniowo maleje²⁵⁰. Podobny egzemplarz z Brna-Lišnéń został określony na VIII-XI w.²⁵¹ Trudno jednoznacznie wypowiedzieć się na temat datowania wędzidła z Radymna i Gródka nad Bugiem, pozostaniemy przy określeniu ich jako wczesnośredniowieczne, z pewnym ukierunkowaniem na XII-XIII w. w związku ze znalezieniem ich w strefie pogranicza polsko-ruskiego.

Na interesujące wędzidło dwuczłonowe, stanowiące kolejny wariant typu I, natrafiono w grobie nr 6 na starowęgierskim cmentarzysku z 1 poł. X w. w Przemyślu, przy ul. Rycerskiej 9a (nr kat. 15, ryc. 35: 2). Wykonane jest ono z żelaza i składa się z dwóch prętów połączonych ze sobą. Elementy międzyzębia połączone ze sobą zaginając końce w kształcie haczyków, a następnie spajając ze sobą w rodzaj ruchomego przegubu. Na wolnych końcach zaopatrzono je w podwójne pierścienie. Większe pierścienie, średnicy 6 cm, umożliwiały mocowanie rzemieni ogłowia, pierścienie mniejsze, o średnicy 3 cm, służyły do przyczepiania wodzy.

W Polsce wędzidła o podwójnych kółkach na końcach międzyzębi nie występują. Na Rusi znane są jako typ IVa wg A. N. Kirpičnikova i autor ten doliczył się 7 egzemplarzy datowanych na IX-X w., a pochodzących z terenu południowo-wschodniej

²⁴⁷ V. I. K u l a k o v, *Drevnosti prussov...*, tabl. XVI: 2.

²⁴⁸ Por. np. K. W a c h o w s k i, *Militaria...*, s. 67-68.

²⁴⁹ A. N. K i r p i c h n i k o v, *Snaraženie vsadnika...*, s. 16-17, tabl. VI.

²⁵⁰ J. O e x e l e, *Studien zu merovingerzeitlichen Pferdegeschirr am Beispiel der Trensen*, „Gerermanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit”, ser. A, t. 16, Mainz 1992, s. 105.

²⁵¹ Z. M ě c h u r o v á, *Součásti uzděni...*, s. 276, tabl. II: 11; J. Poulík, *Velkomoravské hradisko Staré Zámky u Brna*, „Archaeologické Rozhledy”, t. 1, 1949, s. 50-51.

²⁴⁵ A. H o n f o g a l ó, *Magyarság...*, s. 245, 248, ryc. 4.

²⁴⁶ T. B a r a n o w s k i, *Pochówki koni z Tumian, w woj. olsztyńskim*, AP, t. XLI, 1996, z. 1-2, s. 73, 101-104, 110-111, ryc. 26: b, 27, 38: a, b.

a pochodzących z terenu południowo-wschodniej Rosji – na Muromszczyźnie i w okolicach Suzdala. Wędzidła takie w Europie zachodniej znane były już w VII-VIII w. a w wieku X były już przestarzałe i wychodziły z użycia²⁵². Zapewne podwójne kółka miały znaczenie praktyczne, służyły do powodowania koniem o dużej sile²⁵³.

Interesujące są również znaleziska wędzideł dwuczłonowych z grodzisk „Horodyszcz” i „Horodna” w Trepczy, stan. 1 i 2 (nr kat. 20-21, 23, ryc. 35: 5, 10, 11), które wyróżniają się międzyzębiem wykonanym z blachy żelaznej, zwiniętej w kształt stożka i połączonej haczykowato. Powyższe zabytki znaleziono bez związku z warstwami kulturowymi i w związku z tym zabytek z „Horodyszcz” określony jest mało precyzyjnie bo na IX-pocz. XIV w, natomiast fragmenty dwóch egzemplarzy z „Horodnej” datowane są na IX-XI w. Liczne analogie do tak wykonanych wędzideł pochodzą z terenu Czech i Słowacji z XIII-XV w.²⁵⁴ Z kolei prawdopodobnie najstarsze tą techniką wykonane wędzidła znaleziono na cmentarzysku w Devěnskiej Novej Vsi pod Bratysławą z 2 poł. VII-VIII w.²⁵⁵ Bliską terytorialnie analogią do zabytków z Trepczy jest również okaz z Podhorców na Ukrainie, datowany jednak szeroko, bo na X-XIII w.²⁵⁶

Ponadto na kilka²⁵⁷ fragmentów wędzideł dwuczłonowych, których formy nie można precyzyjnie określić, natrafiono na stanowiskach: Igołomia (nr kat. 6), Trepcza, stan. 2 (IX -pocz. XIV w.) (nr kat. 24-26, ryc. 35: 7-9), Sanok-Biała Góra (XII- XIII w.) (nr kat. 18, ryc. 35: 12), Chełm-Bielawin (XII-pocz. XIV w.) (nr kat. 1) oraz Piotrawin, stan. 3 o tordowanym (?) międzyzębiu datowane na koniec XII-XIV w. (nr kat. 11, ryc. 35: 15).

Dwudzielne wędzidła z litymi prętami międzyzębia i pojedynczymi kółkami stanowią również najpowszechniejszą ich formę, jaka była używana we

wczesnośredniowiecznej Polsce. Najstarsze zabytki znane z wymienionego już cmentarzyska grupy olsztyńskiej w Tumianach, datowanego na 2 poł. VI-pocz. VII w.²⁵⁸ Kilka sztuk znaleziono podczas badań mostów na Ostrowie Lednickim, przeważnie datowanych na czas najazdu czeskiego z lat 1038/39²⁵⁹. Odkryto je również m. in. na cmentarzysku w Lutomierniku pod Łodzią (1 poł. XI w.)²⁶⁰ oraz na Ostrówku w Opolu (ok. 1180-1240)²⁶¹. Analogiczną formę, także o szerokim zasięgu czasowym A. Ruttkay i Z. Měchurová dla terenu Słowacji określili jako typ II stosowany od XI do XIV w.²⁶². Od około X w. zaczynają się również upowszechniać na terenie Rusi, jak np. dwudzielne wędzidła z Małoe Terjuszewo (XIII w.), Nowogródek (1 poł. XIII w.) i Gorodišče (2 poł. XII-1 poł. XIII w.) oraz na Węgrzech²⁶³.

Wędzidła z pobocznkami

Typ II

W dwóch przypadkach mamy do czynienia z rogowymi wąsami wędzideł. Pierwszy zabytek, i to tylko jeden wąs, bez międzyzębia pochodzi z wczesnośredniowiecznego grodziska Sąsiadka (nr kat. 19, ryc. 36: 10). Zachowany fragment długości około 12 cm wykonano z rogu i ma on rombowały przekrój, jest łukowato wygięty i w szerszej swej części zakończony jest trójgraniaście. W połowie i 2/3 długości wąsa wykonano dwa poprzeczne otwory. Przez górny otwór przechodzi silnie zniszczony pręt żelazny (długości około 10 cm), który był pierwotnie zapewne częścią składową wąsa, służącą do mocowania rzemieni ogłowia. Wąs rogowy na całej powierzchni zdobiony jest ornamentem rytym, w postaci ukośnych żłobków w dolnej części oraz dzielonych na pół owali i poziomych kresek w części górnej.

Z ziem Polski nie dysponujemy bezpośrednimi analogiami do zabytku z Sąsiadki. Wędzidło o kościanych wąsach, jak sugeruje A. Nadolski, miało być znalezione przez Niemców w 1940 r. na cmentarzysku w Lutomierniku koło Łodzi. Niestety z wędzidła zachowało się jedynie międzyzębie i nie można nic powiedzieć o kształcie wąsów²⁶⁴. Rogowy krępulec

²⁵² A. N. Kirpičnikov, *Snaraženie vsadnika...*, ryc. 4, s. 12; 17, tabl. II: 5.

²⁵³ A. Koperski, *Groby wojowników...*, s. 370.

²⁵⁴ P. Kouřil, *Archeologické nálezy z hradu Templštejnu (železné předměty)*, „Archaeologia historica”, t. 4, 1979, s. 132-133, ryc. 2: 8,9, tam dalsza lista znalezisk z tych terenów.

²⁵⁵ J. Eisner, *Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště*, Bratislava 1953, ryc. 29: 5.

²⁵⁶ R. Liwoch, *Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Materiały z konferencji*, „Acta Militaria Mediaevalia” I, Kraków-Sanok 2005, s. 39, 41, rys. 8, fot. 6.

²⁵⁷ Do tej liczby należy doliczyć cztery (?) fragmenty wędzideł dwuczłonowych, znalezionych na grodzisku w Czermnie nad Huczwą i datowanych na XII-XIII w., por. J. Kusnierz, *Militaria z Czermna...*, s. 126, tabl. V: 42-45.

²⁵⁸ T. Baranowski, *Pochówki koni...*, s. 73, ryc. 6:c, 9: a, 13: a, 17: a, 21: a, 30: a.

²⁵⁹ W. Tokarski, *Militaria...*, s. 87, tabl. VI: 6, 10; J. Górecki, *Gród na Ostrowie...*, s. 145, 146, ryc. 89: 1-3.

²⁶⁰ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI w. ...*, s. 63, tabl. LI: c, d; LIII: a.

²⁶¹ K. Wachowski, *Militaria...*, s. 67-68, ryc. 48: a-g, 54.

²⁶² A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 357-358.

²⁶³ A. N. Kirpičnikov, *Snaraženie vsadnika...*, s. 17-18, tabl. II: 6, V: 3, VI.

²⁶⁴ A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI w. ...*, s. 63, 172, tabl. LIII: c; XCV: 1

pochodzi również z grobu II na cmentarzysku „grupy olsztyńskiej” w Tumianach na Mazurach, datowanego już na 2 poł. VI-pocz. VII w.²⁶⁵ Grodzisko w Sąsiadce ma szeroką chronologię od końca X po XIII w. Zwarzywszy jednak na fakt, że wędzidło znalezione w warstwie niwelującej teren pod wał grodu a także archaiczną formę samego zabytku, jego chronologię należy określić najpóźniej na X w.²⁶⁶

Bliskie i dość liczne analogie pochodzą z terenu dzisiejszej wschodniej Rosji. Dużą liczbę tego typu rogowych wąsów znalezione na cmentarzysku w Bijuksku²⁶⁷. Pochodzą one także z kurhanów czernichowskich – np. całkowicie zachowany egzemplarz z Ljubeča²⁶⁸. Na tej podstawie możemy stwierdzić, że rogowe wąsy wędzideł stanowiły pierwowzór wędzideł z pobocznkami metalowymi (por. niżej). Starszy typ rogowych wąsów był najczęściej zaopatrzony w otwory, przez które przeciągano rzemienie ogłowia a przez metalowe kółko wodze służące do powodowania koniem. W późniejszych egzemplarzach (Ljubeč, Sąsiadka) otwory te służyły do zamocowania metalowej pętli, pełniące funkcje mocowania ogłowia. Zakończenie międzyzębia mocowano w połowie długości wąsów i na końcu zaopatrywano w kółka służące do zaczepiania wodzy. Prócz Rusi wędzidła z rogowymi wąsami stosowano m. in. na Węgrzech np. cmentarzysko w Sárrétudvari-Hizöfld, grób 129 (X w.)²⁶⁹, Słowacji²⁷⁰ czy na terytorium zamieszkanym przez plemiona bałtyjskie²⁷¹. Występują również na terenie Bułgarii, np. Wielki Presław, gdzie określono je jako typ I wg V. Yotowa, datowany na okres od IX do XI w.²⁷² Natomiast na terenie Europy zachodniej krepulce z materiałów organicznych wychodzą z użycia już około 2 połowy VI w.²⁷³

Drugi rogowy wąs wędzidła, wykonany z kości słoniowej, pochodzi z Przemyśla (nr kat. 13, ryc. 36: 8). Ma on kształt litery „f”. Prosta część wąs zdobiona jest

skośnymi rowkami. Grubsze zakończenie oprawione jest w złotą skuwkę o średnicy 2,0 cm i wysokości 2,3 cm. W środkowej części wąsa znajdują się cztery otwory o średnicy 3 mm²⁷⁴. Niestety do naszego zabytku nie znaleźliśmy ścisłej analogii. Możemy jednak powiedzieć, że na Rusi, rogowe wąsy zdobione ukośnymi żłobkami i pozbawione trójgromiastych zakończeń występują w późniejszym okresie, tj. XII-XIII w., przy czym po najeździe mongolskim nie są już spotykane²⁷⁵. Tak też datujemy zabytek z Przemyśla.

Nielicznie reprezentowane na terenie Małopolski są również wędzidła z pobocznkami metalowymi, reprezentowane przez dwa egzemplarze zachowane w całości, pochodzące ze stanowisk w Chełmcu, stan. 1 i Nowej Huty-Pleszowa, stan. 17 oraz częściowo zachowany egzemplarz z Krakowa-Okołu i dwie pobocznice z Gródka nad Bugiem. Omawiane w starszej literaturze kolejne dwa okazy z Mymonia, pow. Sanok oraz Gródka nad Bugiem, są raczej późnośredniowieczne (patrz niżej).

Wędzidło z Chełmca, stan. 1 (nr kat. 2, ryc. 36: 7) znalezione podczas archeologicznych badań grodziska, przy wewnętrznej konstrukcji wału. Omawiany egzemplarz posiada pobocznice długości 14 i 14,5 cm, zaopatrzone w prostokątne płytki z dwoma, czworobocznymi otworami. Właściwe wędzidło jest dwudzielne i składa się z dwu złączonych ze sobą ramion. Charakterystyczną cechą tego okazu jest sposób łączenia wąsów z wędzidłem. Kółka zewnętrzne zamknięto wokół pobocznicy przewlekając je haczykowato przez pierwszy otwór w prostokątnej płytce²⁷⁶. Zastosowanie wąsa zapobiegało przeciąganiu wędzidła na jedną stronę pyska końskiego. Poprzez dodanie płytki ulepszono konstrukcję, bowiem otwory umożliwiają zarówno dokładne umocowanie pobocznicy jak również służą do przyczepiania rzemieni ogłowia. Wędzidło znalezione w nawarstwieniach konstrukcji wału grodziska i w związku z tym jego chronologie określono na IX-X w.²⁷⁷

Bardzo zbliżone wyglądem wędzidło znalezione w jednej z jam o charakterze gospodarczym na terenie osady w Pleszowie-Nowej Hucie, stan. 17 (nr kat. 12, ryc. 36: 6). Wędzidło z Pleszowa posiada pobocznice w postaci prętów żelaznych długości 14

²⁶⁵ T. Baranowski, *Pochówki koni...*, t. XLI, 1996, z. 1-2, s. 73, 84-85, ryc. 6: a, 7.

²⁶⁶ Na wiek IX-X/XI datuje je A. Żak, *Archeologia Małopolski...*, s. 288.

²⁶⁷ M. P. Zavituchina, *Mogilnik vriemieni rannich kočevnikov bliz g. Bijukska*, „Arheologičeski Sbornik”, t. 34, 1961, s. 101-103, tabl. 5, 6.

²⁶⁸ A. N. Kirpičnikov, *Snaraženie vsadnika...*, s. 15, tabl. IV: 1.

²⁶⁹ *A Honfoglaló Magyarorságon...*, s. 265, 270, ryc. 32.

²⁷⁰ A. Ruttka, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 357, ryc. 75.

²⁷¹ V. I. Kulakov, *Drevnosti prussov...*, ryc. 21: 2.

²⁷² V. Yotov, *V'or'ženieto...*, s. 136, Tab. 24, tabl. LXIX: 741-743, 748-751.

²⁷³ J. Oexle, *Studien zu merovingenzeitlichen...*, s. 102-106; J. Hampe, *Altertümer des frühen...*, s. 246, ryc. 582.

²⁷⁴ A. Kunysz, *Przemyśl wczesnodziejowy*, Rzeszów 1960, s. 64; M. Cabalska, *Wędzidła z pobocznkami z wielowarstwowych stanowisk wczesnośredniowiecznych*, WA, t. XXXV, z. 1, 1970, s. 16.

²⁷⁵ A. N. Kirpičnikov, *Snaraženie vsadnika...*, s. 15.

²⁷⁶ M. Cabalska, *Wczesnośredniowieczne wędzidło żelazne z grodziska w Chełmcu, pow. Nowy Sącz*, WA, t. XXXII, z. 1, 1966, s. 4.

²⁷⁷ Ibidem, s. 9.

i 16 cm, zaopatrzone w uchwyty z otworami do przymocowania rzemieni ogłowia. Obie pobocznice mają w przekroju poprzecznym w części środkowej kształt czworokątny, a na końcach okrągły. Część środkowa wędzidła – międzyzębie, zachowało się szczątkowo. Datowanie obiektu obejmuje okres 2 poł. X-XI w.²⁷⁸

Przeprowadzone badania metaloznawcze wędzideł z Chełmca i Pleszowa pozwoliły stwierdzić wysoki kunszt kowalski wykorzystany przy ich wyrobie. Zastosowano bowiem obok zgrzewania także łączenie części metalowych za pomocą wpustów a także nawęglenie większości elementów wędzideł²⁷⁹. Prawdopodobny jest więc ich import z terenu Wielkich Moraw lub Kotliny Panońskiej.

Trzecie z wędzideł, określone w literaturze jako „huńskie”, pochodzące z Mymonia²⁸⁰, w rzeczywistości jest chyba znacznie późniejsze, ponieważ jego chronologie wiązać należy z okresem funkcjonowania grodziska, które jest datowane na XIV-XV w. i tak też należałoby określić samą chronologię wędzidła²⁸¹. Posiada ono również bliską analogię w zabytku z Międzyrzecza w Wielkopolsce, datowanego na koniec I poł. XIV w.²⁸² W świetle przytoczonych danych „huńska” proveniencja okazu z Mymonia wydaje się być rzeczywiście przykrym nieporozumieniem lub efektem naciągania faktów do z góry założonych wniosków.

Niestety, także w przypadku wędzidła z Gródka nad Bugiem, stan. 1D, znalezione bez związku z warstwą kulturową, mamy poważne wątpliwości, czy egzemplarz ten można zaliczyć w poczet wędzideł wczesnośredniowiecznych, tak jak chce tego J. Rogatko²⁸³. Cytując wyżej wymienioną pracę M. Cabalskiej, powołuje się on na analogie wędzideł z Międzyrzecza, Mymonia i Gdańska, jako zabytków pochodzących z okresu wczesnośredniowiecznego, w stosunku jednak do większości, których wykazano

bezsprzecznie ich metrykę późnośredniowieczną. Szyszkowate zakończenie pobocznicy, a także usprawnienie w postaci obrotowo zamocowanego kółka do mocowania rzemieni ogłowia skłaniają do datowania także tego egzemplarza na XIV-XV w. a nawet czasy nowożytnie. Konstrukcje taką posiada egzemplarz wędzidła pochodzący z badań na Skale Biśnik koło Podzamcza, który w oparciu o kontekst kulturowy (np. ostrogi z bodźcem gwiaździstym) można datować na kon. XIII-I poł. XIV w.²⁸⁴ Także na terenie Moraw cebulowato-szyszkowate zakończenia pobocznicy datowane są na XIII-XIV w.²⁸⁵

Prawdopodobnie część wędzidła z pobocznicy znaleziono również w Krakowie-Okole (nr kat 8, ryc. 36: 9). Interpretacja ta jest niepewna ze względu na dużą fragmentaryczność odkrytego zabytku. A. Żaki powołując się na analogie słowackie określił ten zabytek jako część strzemięcia²⁸⁶. Nie wydaje się to słuszne ze względu na małą rozpiętość ramion „zawieszki”. Bardziej prawdopodobne jest zaliczenie jej jako części składowej wędzidła z pobocznicy, a ściślej fragment samej pobocznicy. Stwierdzamy tak na podstawie analogii z terenu Państwa Wielkomorawskiego, skąd Z. Měchurová podaje przykłady kilkunastu identycznie wyglądających, utraconych, pobocznicy datowanych na IX-pocz. X w.²⁸⁷ Analizowany fragment stanowił pierwotnie część składową pobocznicy odmiany 1 lub 2 wg A. Ruttkaya lub odmiany 7 lub 8 wg Z. Měchurovej²⁸⁸. Jego chronologię ustalić możemy zatem także na IX-X w.

Wczesnośredniowieczne wędzidła z pobocznicy nie są częstym znaleziskiem z terenów Polski. Prócz omawianych zabytków z Małopolski wymienić można należą do nich m. in. egzemplarze z Opoła, o nieustalonej chronologii²⁸⁹, Lutomińska (I poł. XI w.) i Ciepłego (X/XI-1 poł. XI w.)²⁹⁰. Najbliższe

²⁷⁸ A. K u l c z y c k a, *Wczesnośredniowieczne wędzidło żelazne z Pleszowa, pow. Kraków*, Mat. Arch. t. II, 1960, s. 294.

²⁷⁹ A. M a z u r, E. N o s e k, *Porównanie technologii wykonania wędzideł z Chełmca, pow. Nowy Sącz, Mymonia, pow. Sanok i Nowej Huty-Pleszowa*, Materiały Arch., t. VIII, 1967, s. 220, 222.

²⁸⁰ M. C a b a l s k a, *Wędzidło typu huńskiego z Mymonia, pow. Sanok, SROA za rok 1965*, Rzeszów 1966, s. 59-61, ryc. 1.

²⁸¹ Por. M. C a b a l s k a, *Grodzisko w Mymoniu, pow. Sanok w świetle badań archeologicznych*, Mat. Star. i Wśr., t. III, 1975, s. 333, 338, ryc. 3; M. P a r c z e w s k i, *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat*, AAC, t. XXV, 1986, s. 195-196.

²⁸² M. C a b a l s k a, *Wędzidła z pobocznicy...*, s. 15, ryc. 1: c.

²⁸³ J. R o g a t k o, *Nowe znaleziska z okolic Gródka nad Bugiem, woj. Zamość*, Spr. Arch., t. XLVI, 1994, s. 173, 176-177, ryc. 5

²⁸⁴ B. M u z o l f, *Badania na skale z Jaskinią Biśnik i na Górze Grodzisko Pańskie w Strzegowej, woj. katowickie*, ŁSA, t. II, 1996, s. 110-111, ryc. 2-3, 5.

²⁸⁵ Z. M ě c h u r o v á, *Součásti koňské výstroje ze zanikle stredo-veke osady Konovlovky, kat. Niěkovice-Herpice, okr. Vyšov, „Časopis Moravského Muzea. Acta Musei Moraviae”*, t. LXX, 1985.

²⁸⁶ A. Ź a k i, *Archeologia Małopolski...*, s. 287, przyp. 550.

²⁸⁷ Z. M ě c h u r o v á, *Součásti uzdeňi koň...*, s. 265, Tab. V: 16-34.

²⁸⁸ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrustung...*, cz. II, s. 357, ryc. 75; Z. M ě c h u r o v á, *Součásti uzdeňi koň...*, 267, tabl. I.

²⁸⁹ K. W a c h o w s k i, *Militaria...*, s. 69.

²⁹⁰ M. K a r a, *Frühmittelalterliches Grab eines bewaffneten Kaufmannes aus dem Ort Ciepły (Warmhof) in Danziger Pommern im Lichte einer erneuten Analyse*, AUL, Folia Archeologica, t. 23, 2001, s. 134, ryc. 2: 3; tenże, *Grób uzbrojonego jeźdźcy z Ciepłego na Pomorzu Gdańskim*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kóčka-Krenz, W. Kosiński, Poznań 1998, s. 515-516, ryc. 2: 3.

podobieństwo wykazuje zabytek z cmentarzyska w Lutomiersku, z grobu nr 5. Jest on prawie identyczny zarówno pod względem wymiarów jak i zaopatrzenia w prostokątną płytkę z dwoma otworami²⁹¹. Okaz taki wydobyto również podczas badań podwodnych mostów na Ostrowie Lednickim, w związku z czym jest on datowany na 1 poł. XI w.²⁹² A. Nadolski określił wędzidła z pobocznkami jako typ II i widział w nich etap doskonalenia formy w celu lepszego powodowania koniem.

Z terenów pozapolskich najbliższych analogii dostarczają ziemie pozostające we wczesnym średniowieczu w kręgu kultur koczowniczych. Są to głównie znaleziska z Niziny Węgierskiej oraz Czech i Słowacji, wiążące się z pobytami na tych terenach Awarów i Węgrów, oraz znaleziska z terenów południoworosyjskich stepów, domeny różnorodnych plemion koczowniczych. Z cmentarzysk awaro-słowiańskich pochodzą identyczne egzemplarze ze Słowacji z Zitavskiej Toni (poł. VIII-pocz. IX w.)²⁹³ oraz cmentarzyska w Devěnskiej Novej Vsi koło Bratysławy (2 poł. VII-VIII w.)²⁹⁴ czy stanowisk Chotěbuz-Podbora na Śląsku czeskim i grodzisku Pobedim²⁹⁵. Spotyka się je również w skarbach przedmiotów żelaznych – Brankovice, Mikulčice [I], Moravský Ján²⁹⁶. Podobnie z terenu Węgier znamy wiele takich wędzideł i wymienić można tu m. in. egzemplarze z grobów w Mandok, Szered i z Pusztą Pörös a także cmentarzyska w Bashalom, datowanego na IX-1 poł. X w.²⁹⁷ Na Rusi przejęto je bezpośrednio od koczowników ze stepów nadczarnomorskich i należą do nich znaleziska z terenu kultury sałtowo-majackiej (VIII-X w.), np. z grodziska Prawobiereżnoe Cimljanskoe²⁹⁸.

²⁹¹ K. J a z d z e w s k i, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań w r. 1949*, Mat. Wśr., t. I, 1951, s. 124-126.

²⁹² J. G ó r e c k i, *Gród na Ostrowie...*, s. 146-147, ryc. 89: 4.

²⁹³ V. B u d i n s k i - K r i c k a, *Pohrebisko z neskorej doby avarskej w Zitavskiej Toni na Slovensku*, „Slovenská Archeológia”, t. IV, 1956, s. 55, tabl. XIV:3.

²⁹⁴ J. E i s n e r, *Devínska Nová...*, ryc. 8: 3; 15: 8; 29: 1; 47: 3, 9.

²⁹⁵ P. K o u ř i l, *Severní předpolí Moravské Brány z zásah velkomoravský*, [w:] *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, red. K. Wachowski, Wrocław 1997, s. 71-72, Ryc. 7; Z. M ě c h u r o v á, *Součásti uzděni koně...*, tabl. IV: 8, 9.

²⁹⁶ A. B a r t o š k o v á, *Slovanské depoty...*, s. 84-85, ryc. 3: 17, 20; 10: 44, 45; 12: 13, 15, 16.

²⁹⁷ J. D i e n s, *Un cimetiére de Hongrois conquerants á Bashalom*, AAASH, t. VII, 1956, tabl. LXVIII: 4; LXXI: 12; A. T o č i k, *Almagyarische Gräberfelder...*, tabl. XXXIX: 7; XL: 11; XLIV: 7; LXII: 1-2.

²⁹⁸ I. I. L j a p u š k i n, *Pamjatniki saltovo-majackoj...*, ryc. 15; S. A. P l e t n e v a, N. A. M a ž i t o v, *Vostočnoevropejskije stepi...*, tabl. 36: 38

Liczne odpowiedniki dowodzą, że omawiany typ wędzideł z pobocznkami w postaci prostych prętów żelaznych jest elementem charakterystycznym dla kultury materialnej koczowników i zapewne im zawdzięczają swoje powstanie. Wymienione udoskonalenie za pośrednictwem Awarów na przełomie VI/VII w. poprzez kontakty wojskowo-handlowe rozprzestrzeniło się po całej Europie Środkowej. W opisywanej formie zaczynają zanikać około XI w. i jedynie na terenie Litwy występują jeszcze w XII stuleciu²⁹⁹.

Dwie dalsze interesujące pobocznice – wąsy wędzideł znaleziono bez związku z warstwą kulturową na terenie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Gródku nad Bugiem (nr kat. 4, 5, ryc. 36: 1, 2). Pierwsza z nich (nr kat. 5, ryc. 36: 2) ma płaskie w przekroju, wydłużone ramiona, pierwotnie zapewne posiadała prostokątny występ w części środkowej. Do ramion w części dolnej przymocowany był żelazny pręt pogrubiony na końcach. Zabytek był prawdopodobnie na powierzchni ramion zdobiony cienką blaszką, a pręt cienkim drutem. Blaszki tworzyć mogły ornament geometryczny zaś drut na przecię tworzył drabinkę³⁰⁰.

Drugi wąs (nr kat. 4, ryc. 31: 1) charakteryzuje się łukowatym wygięciem ramion do dołu, zaś ponad ramionami jest płaski występ zaopatrzony w cztery wyrostki oraz mały otwór. Drugi otwór wykonano na zbiegu ramion i służył do mocowania wędzidła. Także ten wąs na występie oraz na ramionach jest ornamentowany kolorowym metalem, niestety jego wzór jest niemożliwy do ustalenia.

Oba zabytki nie posiadają bliskich analogii z ziem polskich. Według D. Tereszczuka publikującego zabytki z Gródka jest nią wąs wędzidła odkryty na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Niedowie koło Zgorzelca na Śląsku³⁰¹ i jest on uznawany za starowęgierski³⁰². Jest to wszelako zabytek z innego kręgu kulturowego i nieco innym kształcie, nie stanowi zatem ścisłego odpowiednika.

Prezentowane części wędzideł z Gródka nad Bugiem występują licznie na stanowiskach ruskich.

²⁹⁹ Z. M ě c h u r o v á, *Součásti uzděni koně...*, s. 268-269; A. N. K i r p i č n i k o v, *Snarazenie vsadnika...*, s. 14-15.

³⁰⁰ D. T e r e s z c z u k, *Dwie wczesnośredniowieczne pobocznice wędzideł z Gródka nad Bugiem, pow. Hrubieszów*, APŚwsch., t. VI, 2003, s. 255.

³⁰¹ H. Ś l e d z i k - K a m i Ń s k a, *Grodzisko wczesnośredniowieczne nr 1 w Niedowie, gm. Zgorzelec. Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w 1985 roku*, ŚSA, t. 28, 1989, tabl. XXXVII: b.

³⁰² K. W a c h o w s k i, *Śląsk w dobie przedpiastowskiej. Studium archeologiczne*, Wrocław 1997, s. 61-62, ryc. 32: e; K. J a w o r s k i, *Grody w Sudetach...*, s. 49, ryc. 8: c.

Zaliczają się one do pobocznic odmiany 12 i 13 typu III wędzideł wg A. N. Kirpičnikova. Pierwszy z zabytków z Gródka ma swój odpowiednik w okazie z grodziska w Szućince koło Kijowa, datowanego na XI-XII w. Wąs drugi jest analogiczny do egzemplarza z Nowogrodu z warstwy określonej na 2 poł. XI w. Zabytki tego typu przeważnie są zamknięte w ramach czasowych od XI do XII w.³⁰³ Zbliżone kształtem i ornamentyką egzemplarze pochodzą również z terenu kultury pruskiej, jak np. z grobów 36 i 39 cmentarzyska w Irzekapinis i stanowiska Rimaisai z XII w.³⁰⁴ Pobocznicę z Gródka nad Bugiem można datować na XI-XII w.

Wędzidła jednodzielne

Typ III

Najprostszym typem wędzideł spotykanych w Małopolsce, są wędzidła jednodzielne. Znalezione są one z trzech egzemplarzy datowanych na XI-XII w., znalezionych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Tuligłowach (nr kat. 27-29, ryc. 36: 3-5) oraz jednego zabytku z XII-1 poł. XIII w. z grodziska w Jurowie (nr kat 5). Wędzidła te mają postać łukowato wygiętych sztabek żelaznych, w przekroju poprzecznym owalnych, na końcach których uformowano poprzez zawinięcie „uszy”, przez które przechodzą kółka żelazne. W pierwszym egzemplarzu z grodziska w Tuligłowach, zachowanym w całości, długość całkowita wynosi 30 cm przy długość pręta około 16 cm i średnicy wewnętrznej kółek odpowiednio 8 i 5 cm. Dwa pozostałe okazy nie mają niestety zachowanego drugiego kółka, a średnice zachowanych oscylują w granicach 4 cm. Długości ich kabłąków mieszczą się w granicach od 15 do 20 cm. Natomiast długość międzyzębia zabytku z Jurowa to 19,3 cm.

W polskiej literaturze określane są one jak już wspomniano jako typ III wg A. Nadolskiego. Spoza Małopolski dysponujemy dobrze zachowanym zabytkiem pochodzącym z grobu nr 3 z XI-wiecznego cmentarzyska w Lutomierniku koło Łodzi³⁰⁵. Na Pomorzu Zachodnim wędzidła takie znaleziono w Policach i Starym Drawsku, te ostatnie datowane na XII-XIV w.³⁰⁶ oraz Cedyni z 2 poł. X-pocz. XII w.³⁰⁷ Egzemplarz jednodzielny wyłowiono również podczas badań mostu

„gnieźnińskiego” na Ostrowie Lednickim. Zabytek ten ma chronologię określoną na 2 poł. X-1 poł. XI w.³⁰⁸

Wędzidła jednodzielne są licznie spotykane na terenach Rusi (typ VI wg A. N. Kirpičnikova), w szczególności tych zajmowanych przez plemiona koczownicze. Autor ten nie bez słuszności twierdzi, że były one formą bardziej prymitywną niż wędzidła dwuczściowe, jednak w związku z prostotą konstrukcji służyły do kierowania koniem trudnym, narowistym, szczególnie w terenie zalesionym. Z 32 znalezisk tego typu na tym terenie, aż 28 odnosi się do X-XI w., a tylko po 2 datowane są na XI w. i XII-XIII w. Nie zyskały one szerszego uznania a największe skupiska występują w okolicach Kijowa i Białej Wieży. Na teren Rusi dostały się w wyniku kontaktów z koczownikami: Pieczyngami, Czarnymi Kłobukami i po części z Torkami³⁰⁹. Poza terenami Polski i Rusi występują także na Słowacji (typ III wg A. Ruttkaya, a także Z. Měchurovej), skąd pochodzą dwa egzemplarze. Wędzidło z osady w Bajče-Vlkanova, przez A. Töcika uważane jest za starowęgierskie i datowane na IX-X w., drugi okaz z ze Spiškých Tomášovcíc posiada identyczną chronologię³¹⁰. Tego typu znaleziska występują nawet na terenie dzisiejszych Niemiec w Neu-Nieköhr z XI-XII w.³¹¹, jak również Norwegii (Fonbekk, Ullensaker)³¹² i Szwecji (Tuna k. Alsike)³¹³. Ich południowy zasięg występowania wyznaczają egzemplarze z Pliszki w Bułgarii datowane od IX do XI i później (typ 3 wg V. Yotova)³¹⁴. Stwierdzić dowodnie możemy, że forma ta jest ponadregionalna, jak większość zresztą form wędzideł, a jej genezę wywodzić zaś należy od wschodnioeuropejskich plemion koczowniczych, a zwłaszcza Pieczyngów.

Podkowy

Do wyposażenia konia zaliczane są również przez bronzoznawców podkowy, które wchodziły w skład

³⁰⁸ W. Tokarski, *Militaria...*, s. 87, 88; J. Górecki, *Gród na Ostrowie...*, s. 147, ryc. 89: 5.

³⁰⁹ A. N. Kirpičnikov, *Snarażenie vsadnika...*, s. 17-18; S. A. Pletneva, *Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskich stepjach*, [w:] *Trudy volgo-donskoj arheologičeskoj ekspedicii*, red. M. I. Artamonov, t. I, „Materialy i issledovanija po arheologii SSSR”, nr 62, Moskwa-Leningrad 1958, ryc. 4, teźże, *Drevnosti černych klobukov*, „Arheologia SSSR, Svod arheologičeskich istočnikov”, vyp. E 1-19, Moskwa 1973, tabl. 18: 2, 9.

³¹⁰ Z. Měchurová, *Součásti uzděni koně ve velkomoravské obdobi*, „Archeologia historica”, t. 8, 1984, s. 277, tabl. II: 1; IV: 6; A. Ruttkaya, *Waffen und Reiterausrüstung...*, cz. II, s. 357-358, ryc. 75.

³¹¹ J. Herrmann, *Die Slawen in Deutschland*, Berlin 1970, s. 60, 166, ryc. 109: c.

³¹² J. Petersen, *Vikingetidens redskaper*, t. 4, Oslo 1951, s. 15, il. 11.

³¹³ T. J. Arne, *Das Bootgräberfeld von Tuna in Alskie (Uppland)*, Stockholm 1934, s. 64-65, tabl. V: 1.

³⁰³ A. N. Kirpičnikov, *Snarażenie vsadnika...*, s. 15.

³⁰⁴ V. I. Kulakov, *Drevnosti prussov...*, tabl. XLI, LII, LIV; M. Gimbutas, *The Balts*, London 1963, s. 274, ryc. 73, 74.

³⁰⁵ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI w. ...*, s. 64, tabl. LIII: d.

³⁰⁶ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne...*, s. 90, tabl. XXI: 16.

³⁰⁷ H. Malinowska-Łazarczyk, *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Cedyni, w latach 1976-1985*, MZP, t. 31, 1985, s. 93

rzędu końskiego. Zebraliśmy mniej lub bardziej pewne informacje na temat 28 egzemplarzy³¹⁵. Jest to znaczny przyrost w stosunku do pracy A. Żakiego, który wymienia jedynie 9 znanych sobie wówczas zabytków³¹⁶. Dla materiałów z Małopolski (i ogólnie Polski) podkreślić należy zarówno nienajlepszą jakość materiału ilustracyjnego jak i zły stan zachowania samych przedmiotów, utrudniający znacznie możliwość ich prawidłowego zaklasyfikowania. Zebrany materiał podzieliliśmy wg stosowanej w Polsce systematyki J. Kaźmierczyka, opracowanej co prawda jedynie dla materiałów ze Śląska z X-XIV w.³¹⁷ ale z powodzeniem stosowaną również w odniesieniu do pozostałych ziem Polski.

Typ I/1

Typ I/1 podków charakteryzuje się płaską ramą o najczęściej falistym układzie brzegu ramion, owalnym prześwitem ramy z umieszczonymi w niej sześcioma otworami na podkowiaki oraz brakiem zaczepów na końcach ramion³¹⁸. Nie wszystkie wymienione przez nas poniżej zabytki są dokładnym odpowiednikiem typu I/1 wg J. Kaźmierczyka. Należą tu bowiem egzemplarze o prostej, nieprofilowanej ramie, przy czym często otwory na podkowiaki są tylko trzy lub cztery i mają kształt okrągły a nie owalny/elipsoidalny. Są to najstarsze podkowy zebrane z terenu Małopolski. Należą więc do niej okazy z grodziska w Łapczycy z X-XII w. (nr kat. 13, ryc. 37: 9), grodziska w Tuligłowach z XI-XII w. (nr kat. 29, ryc. 37: 13) oraz dwa, niepublikowane egzemplarze z osady w Nowej Hucie-Mogile, stan 62 (nr kat. 14-15, ryc. 37: 18), których chronologię prawdopodobnie określić można na X-XI w. Zabytki te wyznaczają początek stosowania podków w Małopolsce. Za najmłodsze egzemplarze tego typu w Małopolsce można uznać dwie podkowy znalezione na osadzie przygodowej z XII-pocz. XIV w. w Chełmie-Bielawinie (nr kat. 1, 3, ryc. 37: 10, 14). Były one wówczas już niewątpliwym przeżytkiem.

Podkowy o prostej ramie pozbawionej zaczepów nie zyskały szerszego zastosowania we wczesnym średniowieczu w Europie i są rzadko spotykane³¹⁹. Analogiczny do nich okaz datowany na I poł. X w. pochodzi ze stanowiska Stará Kouřim w Czechach. Wyróżnia się ona również niewielkimi wymiarami, czterema okrągłymi otworami na podkowiaki oraz prostą nieprofilowaną krawędzią ramy. Brak również zaczepów na końcach ramion³²⁰.

Typ II/1

Typ II/1 posiada większość cech wspólnych z typem I/1. Charakteryzuje się więc płaską ramą o owalnym prześwicie, falistym układem brzegu ramion, najczęściej o przekroju prostokątnym lub trójkątnym oraz głębokimi gniazdami na podkowiaki. Nowością jest występowanie zaczepu na końcu jednego z ramion³²¹. Jeden zachowany w całości egzemplarz znany z Radymna (nr kat. 16, ryc. 37: 8) ze średniowiecznej przeprawy przez rzekę. Zabytek ten datowany jest na X-XII w.³²² Druga podkowa, znaleziona bez związku z warstwą kulturową na grodzisku „Horodyszcze” w Trepczy, stan. 2 jest określona ogólnie na X-XIII w. (nr kat. 26, ryc. 37: 20). Podkowy śląskie należące do tej grupy stosowano w okresie od X do XIII w.³²³, zaś okazy spoza Polski datowane są na XII-XIII w.³²⁴ Analogiczny, dobrze zachowany egzemplarz pochodzi z Sieradza z warstw określonych na 3 ćwierć XI w.³²⁵ Na terenie Słowacji sklasyfikowane są jako typ II, zwany także germańskim, występujący od X do XIV w.³²⁶

Z odmianami I/1 lub II/1 należy również łączyć trzy, w tym jedną stosunkowo niewielkich rozmiarów, zachowane fragmentarycznie podkowy z grodziska „Horodyszcze” w Trepczy, stan. 2 (nr kat. 25, 27-28, ryc. 37: 19, 21, 22). Za przynależnością do powyższych typów przemawia przede wszystkim rodzaj zachowanego zakończenia ramienia, w tym przypadku płaskiego oraz brak bruzdy. Nie można natomiast stwierdzić czy drugie z ramion posiadało zaczep. Ich

³¹⁴ V. Y o t o v, *V'or 'ženieto...*, s. 136, Tab. 24, tabl. LXVIII: 736-740.

³¹⁵ Nie uwzględniamy w tym zestawieniu podkowy z Sandomierza datowanej na lata 1180-1260, (J. G a s s o w s k i, *Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznej Sandomierszczyzny*, Mat. Wśr., t. VI, 1969, s. 426, ryc. 100: a; A. Ż a k i, *Archeologia Małopolski...*, s. 288-299, ryc. 229: d.), która w świetle pracy J. Kaźmierczyka wydaje się być przeznaczona raczej do podkucia wołu, por. J. K a ź m i e r c z y k, *Podkowy na Śląsku w X-XIV wieku (studia z dziejów kultury materialnej)*, Wrocław 1978, s. 105-109, ryc. 33: a-c. Z kolei doliczyć należy w tym miejscu połówkę podkowy z grodziska w Czermnie nad Huczwą z połowy XIII w., por. J. K u ś n i e r z, *Militaria z Czermna...*, s. 127, tabl. V: 46.

³¹⁶ A. Ż a k i, *Archeologia Małopolski...*, s. 288.

³¹⁷ J. K a ź m i e r c z y k, *Podkowy...*

³¹⁸ Ibidem, s. 21-24, 28, ryc. 3: a-i

³¹⁹ Ibidem s. 29-30.

³²⁰ M. B e r a n o v a, *Najstarší Slovanské podkovy a počátek novodobého zápřehu koní*, „Sborník Národního Muzea v Praze”, t. XXIV, z. 1/2, 1970, s. 15, tabl. I: 2; J. K a ź m i e r c z y k, *Podkowy...*, s. 30, przypis 16, tam starsza literatura.

³²¹ J. K a ź m i e r c z y k, *Podkowy...*, s. 31, ryc. 9.

³²² P. A. N o w a k o w s k i, *Analiza archeologiczna militariów z Radymna, woj. Przemyskie*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. IX, 1998, s. 29.

³²³ J. K a ź m i e r c z y k, *Podkowy...*, s. 33.

³²⁴ Ibidem, s. 33, przypis 21.

³²⁵ J. K a m i Ń s k a, *Badania na stanowisku I: Osada otwarta, gród starszy, gród młodszy*, PiMMAiEŁ, S. A., nr 7, 1962, s. 90-91, tabl. 2: 19.

³²⁶ P. B a x a, *Podkivanie na Slovensku v 11.-13. Storočí*, Slov. Arch., t. XXIX, z. 2, 1981, s. 426-427, 431, ryc. 3: 6.

chronologię, w oparciu o analogie, ustalono ogólnie na X-XIII w.

Typ III/2

Podkowy tej odmiany charakteryzują się płaską lub modelowaną ramą, falistym układem jej brzegu, owalnym lub ostrołukowym prześwitem, przeważnie głębokimi gniazdami i dwoma zaczepami oraz różnym przekrojem ramion³²⁷. Z terenu Małopolski zaliczyliśmy do niej zabytek ze zbiorowej mogiły z około połowy XIII w. w Sandomierzu (nr kat. 19, ryc. 37: 5) oraz dwa zachowane fragmentarycznie egzemplarze datowane na XI-XIII w. z Krakowa-Wawelu (nr kat. 10, 11, ryc. 37: 15, 16). Na terenie Śląska najstarsze podkowy tej odmiany pojawiają się już w X-XI w. młodsze zaś występują do końca XII-1 poł. XIII w. (Wrocław) i 2 poł. XIII w. (Nysa)³²⁸. Na terenie Słowacji okazy o takich cechach określane są jako gallo-rzymskie, lecz okres ich stosowania obejmuje XI-XIV stulecie, np. Sitno (XIII-XIV w.), Nitra (XI-XIII w.) i Smolenice³²⁹. Podobne okazy pochodzą z Gorodišča (1 poł. XIII w.) na Rusi³³⁰ oraz Teterow (XI-XII w.)³³¹, Malchin i Nosentin³³² na terytorium Słowian Połabskich.

Ze względu na stan zachowania, kilka dalszych egzemplarzy możemy zaklasyfikować jedynie ogólnikowo do omówionych wyżej odmian II/1-III/1 lub III/2. Do tej grupy zaliczyliśmy trzy zabytki pochodzące z grodziska w Trepczy, stan. 1 „Horodna” (nr kat. 22-24, ryc. 37: 1-3). W oparciu o ich zachowane fragmenty można je zaliczyć do typu II/1 lub III odmiany 1 lub 2. Pierwszy z nich charakteryzuje się występowaniem płaskiej ramy, falistym brzegiem ramion, owalnym prześwitem ramy, głębokimi otworami na podkowiaki i obecnością tylko jednego zaczepu. Otworów na podkowiaki jest zwykle sześć. Odmiana 1 i 2 typu III różni się właściwie tylko ostrołukowym prześwitem ramy a także występowaniem już dwóch zaczepów na końcach ramion. Okazy z grodziska „Horodna” wyróżniają się brakiem falistości ramy a także mniejszą ilością gniazd na podkowiaki. Najmniejszy egzemplarz posiada zaczep odmiany A/2, datowane na X/XI-XIV w., natomiast pozostałe egzemplarze o zaczepach A/3 są datowane na X-XIV w.³³³ W oparciu

o wstępną chronologię stanowiska podkowy z grodziska „Horodna” są określone na XI w.

Kolejne trzy fragmenty podków, które można zaliczyć także do typu III/2 znaleziono w Krakowie-Wawelu. Nie posiadają one jednak pewnie określonej chronologii (nr kat. 7-9). Następne dwa destrukty przynależne prawdopodobnie do tej odmiany znane są badań osady przyrodowej w Chełmie-Bieławinie, datowanej na XII-pocz. XIV w. (nr kat. 2, 4, ryc. 37: 11-12).

Typ III/3

Do tej odmiany należą podkowy o płaskiej lub nieznacznie modelowanej ramie i owalnym jej prześwicie, falistych brzegach ramy, głębokimi gniazdami i dookólną lub odcinkową bruzdą między otworami oraz dwoma zaczepami na końcach ramion³³⁴. Zaliczyliśmy do niej dwa okazy z przeprawy w Radymnie, datowane na X-XII w. (nr kat. 17, 18, ryc. 37: 6-7). Zabytki tego typu ze Śląska o ustalonej chronologii mieszczą się w okresie począwszy od XI w. (Legnica) do pocz. XII w. (Wrocław)³³⁵. Inne odpowiedniki z terenu Polski pochodzą m. in. z Sieradza (3 ćw. XI w.), Poznania (1 poł. XII w.)³³⁶ i Bruszczeva (XI-XIII w.)³³⁷. Z państw sąsiednich egzemplarze takie pochodzą m. in. z Niemiec – Ilsenburg (XI w.)³³⁸ i Czech – Dolne Věstonice (XI-XII w.)³³⁹.

Typ V/2

Typ V odmiana 2 charakteryzuje się silnie wy-modelowaną ramą i opływowym kształtem brzegu ramion, owalnym prześwitem ramy, brakiem bruzdy i gniazd na podkowiaki, dużą szerokością ramy oraz brakiem zdecydowanie wykształconych zaczepów³⁴⁰. Jeden egzemplarz, zachowany częściowo, pochodzi z badań archeologicznych prowadzonych na grodzisku w Sanoku-Białej Górze, stan. 1 z XIII w. (nr kat. 20, ryc. ryc. 37: 4). Drugi, silnie skorodowany zabytek pochodzi z osady produkcyjnej Kraków-Sidzina datowanej na 2 poł. XII-XIV w. (nr kat. 6). Odmiana ta w materiale śląskim jest reprezentowana jedynie przez jeden egzemplarz z XIII- 1 poł. XIV w. pochodzący z zamku w Ślęzy³⁴¹.

³²⁷ J. K a ż m i e r c z y k, *Podkowy...*, s. 50, ryc. 14.

³²⁸ Ibidem, s. 52, 54.

³²⁹ P. B a x a, *Podkúvanie na Slovensku...*, s. 426, ryc. 3: 1; 5: 5; 12; 13: 6, 7.

³³⁰ A. N. K i r p i č n i k o v, *Snaraženie vsadnika...*, s. 83-84, ryc. 49: 2.

³³¹ W. U n w e r z a g t, E. S c h u l d t, *Teterow...*, s. 125, tabl. 31: c.

³³² *Corpus...*, 1979A, s. 265, nr 46/63, il. 1; s. 566, nr 57/55, il. 1.

³³³ J. K a ż m i e r c z y k, *Podkowy...*, s. 142, ryc. 41

³³⁴ Ibidem, s. 56-57, ryc. 15.

³³⁵ Ibidem, s. 56-57, 59.

³³⁶ J. K a m i Ń s k a, *Badania na stanowisku I...*, s. 88, tabl. I: 12; W. B ł a s z c z y k, *Wyniki badań archeologicznych w strefie osady św. Gotarda na Starym Mieście w Poznaniu*, FAP, t. 23, 1973, s. 180, ryc. 107.

³³⁷ M. B r z o s t o w i c z, *Bruszczański zespół osadniczy...*, s. 73-74, ryc. 29: 12.

³³⁸ *Corpus...* 1973, s. 337, nr 33/25, il. 2.

³³⁹ B. N o v o t n ý, *Význam podkov, ostruh a udidel z hradiska Ysoká Zahrada - castrum Strachotín u Dolních Věstonic na Moravě*, „Archaeologia historia”, t. 4, 1979, s. 287, 291, tabl. 1, 3.

³⁴⁰ J. K a ż m i e r c z y k, *Podkowy...*, s. 83, 86.

³⁴¹ Ibidem, s. 86.

Na terenie Rusi pojawienie się podków przypada na XI stulecie, ale powszechnie zaczęto je stosować dopiero w XII-XIII w. A. N. Kirpičnikov wyróżnił z tego terytorium jedynie dwa typy podków, z których drugi, o falistej ramie datowany jest na XII-XIII w., jak np. egzemplarze z Gorodiszcza, Nowogródka, Pskowa, Rajek i Kniażnej Gory³⁴². Wcześniej podkowy zaczęto stosować na terenie dzisiejszej Słowacji, najstarsze egzemplarze są tam datowane już na VIII-IX w. (grodzisko Sousedovice koło Strakonic, Staré Město na Morawach), w większej ilości pojawiają się jednak od I poł. X w – Staré Kouřim oraz w Pradze 1 – ul. Bartoljéjská³⁴³.

Oporządzenie jeździeckie i rząd koński w ikonografii Małopolski

Do obrazu oporządzenia jeździeckiego oraz rzędu końskiego uzyskanego na podstawie analizy źródeł archeologicznych w niewielkim tylko stopniu możemy dodać informacje pozyskane z analizy źródeł ikonograficznych. Na monetach przedstawienie konia występuje rzadko i spotykamy je jedynie na dwóch brakteatach Mieszka III Starego z lat 1173-1177 (nr kat. 22, 23, ryc. 39: 10, 11). Na odmianach monety nr kat. 23 widoczne jest nieokreślone bliżej strzemię z puśliskiem oraz rzemienie wodzy. Widoczne są również na nich rzemienie ogłowia, w szczególności zaś te, na wysokości czoła (naczółek). Niewidoczne są również zupełnie ostrogi, z wyjątkiem wyobrażenia na monecie nr kat. 22.

Trochę więcej danych w interesującym nas temacie dostarcza nam małopolska sfragistyka. Przedstawienia rycerza z koniem występują 12 razy. Ostrogi, jako nieodłączny atrybut jeźdźcy, widoczne są na pieczęciach Konrada Mazowieckiego z 1238 r. (nr kat. 7, ryc. 38: 6) oraz pieczęci Sąda Dobiesławowica z 1236 r. (nr kat. 11, ryc. 38: 10). Widać na nich ostrogi o krótkim, krępych bodźcu kolcowym. Często widoczną częścią siodła jest potnik-czaprak, oraz łąki – przedni i tylny. Na wielu pieczęciach widać wodze, ogłowia, a już rzadziej widoczne są strzemiona (nr kat. 6, 7, 8, 9, 11-13, ryc. 38: 5-8, 10-12). Prawdopodobnie na pieczęci Pakosława z 1238 (nr kat. 12, ryc. 38: 11) widoczny jest kropierz. Poza samymi elementami rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego wyobrażenia napieczęte dają nam obraz o pozycji jeźdźcy, który siedzi z nogami lekko wyciągniętymi ku przodowi i wspartymi na strzemionach. Wyraźniejsze przedstawienia wyglądu

siodła, wodzy itp. daje nam ikonografia ruska, przede wszystkim duża ilość miniatur z XII-XIII w.³⁴⁴

Wytwórczość elementów oporządzenia jeździeckiego i rzędu końskiego

Części oporządzenia jeździeckiego z Małopolski wykonano głównie z żelaza, poza brązową ostrogą haczykową z Chodlika (nr kat. 3) oraz Sanoka (nr kat. 28). Często natomiast powierzchnie ostróg platerowano miedzią jak zabytek z Mogiły- Nowej Huty, stan. 1 (nr kat. 19), srebrem jak ostrogi z Krakowa-Wawelu (nr kat. 8), Skoczowa-Międzywiescia (nr kat. 23) lub złotem: Kraków-Wawel (nr kat. 7). Na szczególną uwagę zasługuje fragment zaczepu ostrogi lub okucia jej rzemienia z grodziska w Naszacowicach (nr kat. 7A) wykonany z żelaza, miedzi i srebra i ornamentowany puncowaniem. Niektóre z ostróg zdobione są żłobkami, być może wypełnianymi szlachetniejszym metalem jak w przypadku ostróg z Nowej Huty-Pleszowa, stan. 49 i Raciborowic (nr kat. 24, 26). Brak jest uchwytnych śladów cynowania ostróg, biorąc pod uwagę dane z innych dzielnic, należy również liczyć się z taką ewentualnością.

Poza wymienionymi egzemplarzami ornamentowanymi ich produkcja nie wymagała specjalistycznych technik obróbki. Ostrogę z osady w Krakowie-Dębnikach wykonano ze słabego jakościowo żelaza z dużą zawartością fosforu, pochodzącego zapewne z lokalnej rudy darniowej³⁴⁵. Brak jest natomiast, śladów warsztatów zajmujących się metalurgią metali kolorowych, z którymi można by wiązać zabytek z Chodlika (nr kat. 3).

Także w przypadku elementów rzędu końskiego, zapewne jego znaczna część pochodzi z warsztatów lokalnych. Wyjątkiem są tutaj prawdopodobnie dwa wędzidła z poboczniami z Chełmca i Pleszowa (nr kat. 2, 10) przy wykonaniu, których wykorzystano skomplikowane techniki kowalskie, jak nawęglanie i zgrzewanie stali i żelaza oraz łączenie elementów na wpusty, co wymagało niezłego opanowania warsztatu kowalskiego³⁴⁶. Za import, i to z odległego terenu należy również uznać wąs wędzidła znaleziony w Przemyślu i wykonany z kości słoniowej, zakończony złotą skuwką.

³⁴⁴ A. N. Kirpičnikov, *Snaraženie vsadnika...*, s. 40-41, ryc. 26-28, 31.

³⁴⁵ J. Piaskowski, *Metaloznawcze badania wczesnośredniowiecznych przedmiotów żelaznych z Krakowa-Dębnik*, Spr. Arch., t. XXXII, 1980, s. 264, 266, tab. 1.

³⁴⁶ A. Mazur, E. Nosek, *Porównanie technologii wykonania wędzidel z Chełmca, pow. Nowy Sącz, Mymonia, pow. Sanok i Nowej Huty Pleszowa*, Mat. Arch, t. VIII, 1967, s. 222.

³⁴² A. N. Kirpičnikov, *Snaraženie vsadnika...*, s. 83-84, ryc. 49: 2.

³⁴³ M. Beránová, *Najstarší Slovanské...*, s. 15, tabl. I: 2-6.

UZBROJENIE W KONTEKŚCIE HISTORYCZNO-KULTUROWYM WYBRANE ZAGADNIENIA

Problematyka występowania w Małopolsce uzbrojenia pochodzącego z obcych kręgów kulturowych

Wśród militariów wczesnośredniowiecznych z terenu Małopolski wydzielić można kilka grup, reprezentujących wpływy odmiennych kręgów kulturowych.

Militaria karolińskie

Pierwszym kręgiem kulturowym, którego wpływy widoczne są w materiale małopolskim, jest krąg wczesnokaroliński obejmujący okres od 2 połowy VIII w. do początku IX w. Z kręgiem tym wiązać możemy ostrogę oczkowatą pochodzącą z grodziska w Chodliku (nr kat. 2), która datowana jest na 2 poł. VIII w. Pojawienie się wczesnokarolińskich ostróg oczkowatych zaowocowało również lokalną produkcją ich naśladownictw. Do zabytków tych zaliczyć możemy ostrogę z Będzina (nr kat. 1) z VIII/IX w., grodziska w Trzcinicy (nr kat. 28) z 2 poł. VIII w. oraz ostrogę z Trepczy, stan. 2 koło Sanoka z 2 poł. VIII-pocz. IX w. (nr kat. 27).

Za wyrób karoliński¹ uznajemy miecz typu H z Machowa² (nr kat. 11). Te często występujące w materiale zachodnio-, północno- i południowo-europejskim miecze, docierały na terytorium Polski dwoma drogami: przez Skandynawię i Wielkie Morawy. Do Małopolski mógł się on dostać naddunajskim szlakiem handlowym, gdyż właśnie nim docierało wyposażenie wojskowe na teren państwa Wielkich Moraw, w odróżnieniu od mieczy tego typu z Pomorza Zachodniego, które zapewne dotarły na te tereny za pośrednictwem ośrodka handlowego w Haithabu³.

¹ Tak określa go np. K. Wachowski, *Kultura karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia*, Studia Arch., t. XXIII, Wrocław 1982, ryc. 1: 3.

² O problemach z określeniem jego przynależności typologicznej pisaliśmy szerzej w rozdziale poświęconym mieczom i garniturom mieczowym.

³ J. Żak, *Problem pochodzenia mieczy tzw. „wikińskich” na ziemiach zachodniosłowiańskich, głównie polskich*, AP, t. IV, z. 2, 1959, s. 300-301; K. Wachowski (rec.), J. Połeski, *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, „Zeszyty Naukowe UJ”, t. 52, Kraków 1992, AAC, t. XXXII, 1993-1994, s. 229.

Miecz z Machowa wiążemy z wpływami państwa wielkomorawskiego, i datujemy ostrożnie na IX w. Nie można jednak wykluczyć, że dostał się on na ten teren przypadkowo w wyniku działań wojennych, np. prowadzonych przez cesarstwo Franków przeciwko Czechom w 806 r.⁴ Analizując geograficzne rozmieszczenie militariów związanych z kręgiem karolińskim, pomimo ich niewielkiej ilości, zauważyć można, że nie tworzą one wyraźniejszego skupienia, występują zarówno w zachodniej (Będzin) jak i wschodniej (Trzcinica, Trepcza) części Małopolski. Brak natomiast obecnie pewnych znalezisk uzbrojenia o proveniencji karolińskiej w okolicach Krakowa. Zaznaczyć wszakże wypada, że na Wawelu znaleziono okucie z VIII w. zdobione w anglokarolińskim stylu zwierzęcym, i które może pochodzić z garnituru ostrogi⁵.

Militaria wielkomorawskie

Militaria z tego kręgu kulturowego, stanowią najliczniejszy zbiór zabytków o obcej proveniencji w Małopolsce. Wraz z wpływami kultury wielkomorawskiej na ziemię Wiślan i Łędzian docierały również przedmioty o późnokarolińskiej i późnoawarskiej proveniencji. U schyłku IX w. za panowania księcia Świętopełka teren Małopolski dostał się pod bezpośredni wpływ Wielkich Moraw. Materialnym odzwierciedleniem tych kontaktów jest przede wszystkim liczna grupa toporów i czekanów o genezie naddunajskiej, a więc form powstałych na styku kultury słowiańskiej i awarskiej, które następnie zyskały szersze zastosowanie w kulturze wielkomorawskiej.

Liczenie reprezentowane są formy broni obuchowej wywodzące się ze środowiska awarskiego, a przyjęte na stan uzbrojenia za pośrednictwem Wielkich Moraw. Pierwsza grupa to czekany należące do typu Id wg A.

⁴ Por. szerzej na ten temat P. Riché, *Karolingowie. Ród który stworzył Europę*, Warszawa 1997, s. 103-104.

⁵ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnokarolińskie okucie z ornamentem zoomorficznym znalezione w Krakowie na Wawelu*, „Acta Archeologica Waweliana”, red. H. Zoll-Adamikowa, Z. Pianoski, t. 2, 1998, s. 93-104.

Nadolskiego (wyróżnionej przez nas pododmiany 1) lub typu I wg J. Poulika. Reprezentowany jest przez egzemplarze ze stanowisk: Chodlik⁶ (nr kat. 4), Łąki-Byki (nr kat. 43), Trepcza, stan. 2 (nr kat. 72). Forma ta, czyli tzw. „bradatica”, jest dość charakterystyczna dla kultury wielkomorawskiej, a za okres jej największej popularności uważa się wiek IX.

Do typu Id wg A. Nadolskiego (wyróżnionej przez nas pododmiany 2) lub typu II wg J. Poulika należy czekan z Czechowic (nr kat. 6), znaleziony razem z szabłą węgierską, datowany na X w. Do tej liczby dodać należy także dwa fragmenty czekanów z wąsami i młotkiem czworokątnym pochodzące z osady w Nowej Hucie-Mogile (nr kat. 3A, 4A). W omawianej grupie toporów i czekanów, mieści się także znalezisko kilku smukłych egzemplarzy z Piotrawina nad Wisłą (nr kat. 50-56). Formy tego typu określane właśnie mianem typu „Piotrawin”, czasami uznawane za formę płacidła, zaliczyliśmy jednak do militariów, względnie narzędzi do obróbki drewna. Ich datowanie obejmuje okres VIII-IX w. a ich kształt przypomina wyraźnie czekany wielkomorawskie.

Początek stosowania toporów z wąskim ostrzem, typu IV a wg A. Nadolskiego, w znacznym stopniu można również wiązać z zaznaczającymi się wpływami z terenu na południe od łuku Karpat. Dysponujemy dwoma egzemplarzami tej odmiany, zachowanymi co prawda we fragmentach, niemniej jednak ich przynależność typologiczna jest w zasadzie pewna. Są to żełęczce z grodziska z VII/VIII-2 poł. IX w. w Szczaworyżu (nr kat. 8) i osady z 2 poł. IX-pocz. X w. w Nowej Hucie-Mogile (nr kat. 6). Topór odmiany IVb wg A. Nadolskiego pochodzi z okolic Tomaszowa Lubelskiego. Okazy te określane dziś mianem typu „Popęszyce” datowane są z reguły na VIII i IX w., czyli na okres przedwielkomorawski a następnie wielkomorawski.

Najliczniejszą rozpoznaną do tej pory grupę przedmiotów wywodzących się ze środowiska wielkomorawskiego tworzą elementy wyposażenia jeździeckiego, odkryte, poza jednym przypadkiem, na grodziskach. Były to ostrogi płytkowo-nitowe i żelazne garnitury do przypinania ostróg (komplet składał się z ze sprzączki ze skuwką, przewlecarki i okucia końca rzemienia). Na terenie Małopolski zabytki tego rodzaju odkryto na grodziskach w Będzinie, Wzgórze Zamkowe (nr kat. 1), Naszacowicach (nr kat. 3-5), Stradowie (nr kat. 6), Szczaworyżu (nr kat. 7), Trep-

czy, stan. 2 (nr kat. 8), Wietrznie-Bóbrce (nr kat. 29) i Zawadzie koło Tarnowa (nr kat. 32). Z terenu osady w Nowej Hucie-Mogile pochodzi zachowana w całości ostroga (nr kat. 12). Wymienione elementy datowane są zasadniczo na 2 poł. IX w. Jak widać na podstawie wymienionych stanowisk, znaleziska te układają się zarówno w zachodniej, centralnej jak i wschodniej części Małopolski, co może przemawiać za twierdzeniem, że wpływy powyższego kręgu kulturowego w znaczący sposób oddziaływały na tereny małopolskie.

Ponieważ dotychczas nie udało się pozyskać archeologicznych dowodów na potwierdzenie ewentualnej obecności oddziałów wielkomorawskich w Małopolsce, ani tym samym na ich włączenie w obręb Rzeszy Wielkomorawskiej, założyć należy, iż w ciągu 2 poł. IX w. nastąpiło jedynie przyswojenie pewnych elementów uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego, stosowanego w siłach zbrojnych Wielkich Moraw. W tym samym czasie, za pośrednictwem morawskim na teren Małopolski i Śląska dotarły pewne elementy kultury późnokarolińskiej⁷. Przedstawiony powyżej zbiór przedmiotów wywodzący się z kultury wielkomorawskiej wydaje się ubogi i mało znaczący. Są to jednak tylko pozory, ponieważ w istocie jest to znaczny procent tej kategorii przedmiotów, datowanych na IX w. Wskaźnik ten dla terenu sąsiedniego Śląska wynosi około 50%⁸. Listę przedmiotów związanych z uzbrojeniem uzupełniają ozdoby i części stroju o proveniencji wielkomorawskiej. Wymienić tu można lunule z grodziska w Naszacowicach, zausznicę z Krakowa-Okolu, srebrną zausznicę z Będzina⁹.

Militaria starowęgierskie

Niewątpliwie największe znaczenie ma w tym miejscu odkrycie w Przemyślu, ul. Rycerska 9a nekropoli niewielkiej grupy Węgrów z 1 poł. X w., która dostarczyła licznych zabytków uzbrojenia. W grobie 6 znaleziono m. in. czekan i topór o wąskim ostrzu. Topór reprezentuje typ IVa wg A. Nadolskiego a jego geneza łączy się niewątpliwie z omówionymi wyżej wpływami awarskimi i wielkomorawskimi. Natomiast czekan reprezentuje rzadki w Polsce typ (Id₃ wg naszej propozycji) określane na Rusi jako typ II wg A. N. Kirpičnikova, który określane bywa również jako „czekany o trapezowatym ostrzu” bądź też „czekany dwusieczne”. Okres ich stosowania określane jest na

⁶ Nie wszyscy badacze uznają ten egzemplarz za wywodzący się z Wielkich Moraw. J. Poleski uważa, że mógł być zarówno produktem awarskim, jak i ruskim, por. J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2004, s. 450, przyp. 191.

⁷ K. Wachowski, *Kultura karolińska...*, s. 108.

⁸ Ł. Koniarek, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne na Śląsku*, mps. pracy doktorskiej, Wrocław 1996, s. 124-128.

⁹ Por. J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 168-169, tam starsza literatura.

X-pocz. XI w.¹⁰ Wg A. N. Kirpičnikova Ruś była pośrednikiem w rozprzestrzenianiu się tego typu toporów na zachód i południe Europy¹¹. Podobną tezę reprezentuje A. Ruttkay, który zabytki te z terenu Słowacji (określone przez niego jako typ IVC) wiąże z oddziaływaniami starowęgierskimi w X w.¹² Z poglądami A. N. Kirpičnikova zgadza się L. Kovács, który czekany o podwójnych, lecz odmiennie ukształtowanych ostrzach, (typ IA i B wg L. Kovácsa) z terenu Węgier określa jako wywodzące się ze wschodu¹³. Niewątpliwie sama forma jest pochodzenia wschodniego, jednakże jej obecność w Przemyślu łączyć należy z oddziaływaniami węgierskimi.

Drugą grupę elementów wyposażenia wojownika, związaną z Węgrami, stanowią okładziny łuków refleksyjnych oraz łubia jak również groty strzał. Elementy okładzin łuków refleksyjnych wystąpiły w grobie 6 i 13 (nr kat. 15, 19-21), natomiast same okładziny i nity łubia w grobach 1 i 6 (nr kat. 12-14, 16-18). Znaleźiska łuków refleksyjnych pochodzą zarówno ze stanowisk awarskich jak i starowęgierskich¹⁴. Trzeba jednak zaznaczyć, że zwłaszcza w przypadku rogowych elementów konstrukcyjnych, np. nakładek bocznych, górnych i dolnych, brak jest możliwości jednoznacznego rozróżnienia zabytków węgierskich i wschodnioeuropejskich¹⁵. Z pewnym prawdopodobieństwem, do zabytków związanych z wpływami starowęgierskimi można zaliczyć kościaną okładzinę łuku (?) z grodziska w Demblinie (nr kat. 1).

Większy problem stanowi natomiast wydzielenie w materiale zabytkowym starowęgierskich grocików strzał. Na cmentarzysku w Przemyślu wystąpiły charakterystyczne grociki o romboidalnym liściu z

trzczeniem. Zanotowano je w wyposażeniu grobów nr 1, 6, 13. Brak jednak możliwości określenia zasięgu obecności Węgrów w Małopolsce, na podstawie analizy występowania wspomnianych grocików. Na niektórych terenach Europy środkowej groty te mogą być związane głównie z obecnością grup koczowniczych Węgrów przed połową X w., w późniejszym okresie bowiem w tych regionach nie pojawiały się już inne grupy koczowniczych najeźdźców, którzy mogli stosować ten rodzaj broni. Na terenie południowej i wschodniej Polski (w tym Małopolska) należy liczyć się z obecnością grup wschodnioeuropejskich koczowników lub wojsk ruskich, które używały również romboidalnych grotów strzał podobnych lub niemal identycznych do tych, które wykorzystywali Węgrzy przed połową X w. Przykładem może być odkrycie takich grocików na grodzisku „Zamczysko” w Podegrodziu datowanym na XI w. Dlatego też większość typów romboidalnych grotów z trzcieniem z terenu Polski nie może być jednoznacznie uznawana za zabytki o wąskich ramach chronologicznych (koniec IX-1 poł. X w.), ani też nie można bezsprzecznie określać ich użytkowników¹⁶.

Starowęgierskie elementy rzędu końskiego z cmentarzyska w Przemyślu reprezentują trzy wędzidła z grobów 1, 6 i 13 (nr kat. 12-14) oraz dwie pary strzemion z grobów 1 i 6 (nr kat. 4-7). W przypadku wędzideł z grobów 1 i 13, charakteryzujących się prostą dwuczłonową formą, za ich starowęgierskim pochodzeniem przemawia właściwie jedynie kontekst kulturowy odkrycia. Gdyby znalezione zostały luźno (bez kontekstu warstw kulturowych) prawdopodobnie ich przynależność etniczna byłaby trudna do określenia. Strzemiona z grobu 1 (typ IIIA) i grobu 6 (typ IVA) stanowią formę popularną na terenie całej Kotliny Panońskiej i uznawane są za charakterystyczny wyrób dla tych terenów.

Pozostałe elementy o proveniencji starowęgierskiej z terenu Małopolski to znaleźiska szabel pochodzące z przeprawy w Radymnie nad Sanem (nr kat. 2) oraz Czechowic (nr kat. 1) a także uchwyt rapci szabli z grobu nr 6 na cmentarzysku w Przemyślu (nr kat. 1).

Powyższe zestawienie uzupełniają trzy odkryte na terenie Małopolski starowęgierskie, brązowe elementy pasa, pochodzące z osady w Igołomii, na grodzisku w Naszacowicach oraz w obrębie podgrodzia grodu w Krakowie¹⁷. Brak bezpośrednich przesłanek do odpowiedzi na pytanie o charakter kontaktów mieszkańców Małopolski

¹⁰ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie. Kopja, sulicy, boevye topory, bulavy, kistieni IX-XIII vv.*, „Arheologia SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov”, vyp. E1-36, Moskva-Leningrad 1966, ryc. 6, s. 30, 35, 104-107, Tabl. XII:1-6; XVII:2, XVIII:1,4.

¹¹ Ibidem, s. 35.

¹² A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. Bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, cz. II, Slov. Arch., t. XXIV, z. 2, 1976 s. 307, 310, ryc. 42.

¹³ L. Kovács, *Die Waffen der Landnehmenden Ungarn: Säbel, Kampfsäxte, Lanzen*, „Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften”, t. 10/11, 1982, s. 248-249, tabl. 3: 1; 4: 1-5.

¹⁴ P. Ric, *Glavno orużje nomadskih ratnika. Rekonstrukcija avarskog refleksnog luka*, „Rad Vojvodanskih Muzjeja”, t. 28, 1982-1983, s. 81-91; B. K. Nagy, L. Révész, *Egedi típusú honfoglalás kori ij csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetéről*, CAH 1986, s. 123-134.

¹⁵ B. K. Nagy, L. Révész, *Egedi típusú...*, ryc. 2-4; A. F. Medvedev, *Ručnoe metalnoe orużie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv.*, „Arheologia SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov”, t. E1-36, Moskva 1966, s. 14.

¹⁶ Por. J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody...*, s. 172.

¹⁷ J. Poleski, *Kontakty interregionalne mieszkańców Małopolski w VI-X wieku*, [w:] *Śląsk i Czecha a kultura wielkomorawska*, red. K. Wachowski, Wrocław 1997, s. 58-61, ryc. 7: 1-3, tam starsza literatura dotycząca tych znaleźisk.

z grupami ludności węgierskiej. Znajomość dziejów politycznych tego ludu do 1 poł. X w., pozwala przypuszczać, że znane dzisiaj powiedzenie „Polak Węgier – dwa bratanki” niekoniecznie było wówczas słuszne.

Elementy wschodnie

Wydzielenie materiałów o proveniencji wschodniej w materiale małopolskim, jest o tyle utrudnione, że znaczna część tej dzielnicy w okresie od 2 poł. X do XIII w. pozostawała pod stałym panowaniem książąt ruskich. Zrekonstruowana granica była przesunięta o około 50 km na zachód w stosunku do obecnej wschodniej granicy Polski¹⁸. Właściwie większość militariów z tego terenu powinno być uznane za wyroby ruskie. Poszczególne grupy elementów uzbrojenia, które mogą być uznane jako wywodzące się ze wschodu, zostaną tu pokrótce scharakteryzowane.

Wśród broni obuchowej w Małopolsce, zwraca uwagę duży udział czekanów, czyli broni wywodzącej się zasadniczo z terenów na południe od łuku Karpat i ze wschodu. Są one reprezentowane łącznie przez 18 egzemplarzy na ogólną znaną nam liczbę 91 zachowanych w całości lub fragmentarycznie egzemplarzy, co stanowi ponad 20% wszystkich znalezisk. Obok form łączonych z wpływami wielkomorawskimi i węgierskimi (patrz wyżej) występują również zabytki uznawane za pochodzenia wschodniego. Można wymienić tutaj kilka ich rodzajów. Pierwszym rodzajem są czekany o podwójnym, lecz odmiennie ukształtowanym ostrzu. Badacze tacy jak A. Ruttkay i A. N. Kirpičnikov określają je mianem czekanów „o trapezowatym ostrzu” lub „czekanów dwusiecznych”. Jak zaznaczyliśmy wcześniej znaleziska ich pochodzą zarówno z północnej Rosji jak i z Kijowa z okresu od X do pocz. XI w.¹⁹ Na Rusi wystąpiły w liczbie 26 egz., natomiast na terytorium Węgier jedynie 6. Prawdopodobne jest więc, że drugi egzemplarz małopolski, pochodzący z Krakowa, ul. św. Tomasza, datowany na X w., najpóźniej na pocz. XI w., można łączyć z wojownikiem ruskim, będącym na służbie wojskowej Mieszka I lub Bolesława Chrobrego. Obrządek pogrzebowy, jak i analiza antropologiczna szkieletu, świadczą raczej o wschodnim pochodzeniu wojownika a tym samym i jego wyposażenie należy uznać za takowe²⁰.

Tradycyjnie wschodnią genezę przypisuje się również czekanom typu Ic wg A. Nadolskiego, która w Małopolsce reprezentowana jest przez egzemplarze z cmentarzyska w Końskich (nr kat. 25) oraz osady w Igołomii (nr kat. 12). Na terenie Rusi czekany o wąskim i lekko ku dołowi opuszczonym ostrzu występują w XI i XII wieku, różnią się nieznacznie formą osady, która w ich przypadku jest kulista²¹.

Pozostałe rodzaje broni obuchowej, czyli buławy i kiścienie na terenie Małopolski to także, właściwie bez wyjątku zabytki ruskie. Dotyczy to zwłaszcza buław typu III i IV wg A. N. Kirpičnikova. Zarówno egzemplarze typu III – Grądy (nr kat. 4) i Stołpie (nr kat. 8) jak i typu IV – Czermno (nr kat. 3), Radymno (nr kat. 7) i Muzeum w Rzeszowie (nr kat. 6) reprezentują tak wysoki kunszt artystyczny, że uznaliśmy je za produkty ruskich (może kijowskich) rzemieślników. Ich naśladownictwa, znane z zachodniej (Góra Birów) i południowej (Pieniny) części Małopolski łączyć można ewentualnie z produkcją warsztatów lokalnych. Znaleziska te datowane są jednak trochę później, bo na 2 poł. XIII i XIV w.²²

Podobnie jest w przypadku kiścieni. W większości przypadków, zabytki te wykonane są z brązu i ornamentowane. Należą do nich okazy z Gródka nad Bugiem (nr kat. 2) oraz dwa, częściowo zachowane, egzemplarze z Trepczy, stan. 2 (nr kat. 4-5). Można uznać, że zostały one wykonane w warsztacie na Rusi, prawdopodobne jest też, że w samym Kijowie. W skład tej grupy wchodzi także rogowy kiścień z Czermna (nr kat. 1) i żelazny z Szarajówki (nr kat. 3) zdobione plastyką figuralną lub geometryczną. Najczęściej uznaje się, że brązowe kiścienie stanowiły, wraz z buławami „gwiazdzistymi” wyznacznik wyższej funkcji wśród wojowników konnych, czyli ludzi zamożnych. Dla wojów pieszych przeznaczone były raczej egzemplarze buław w kształcie sześcianu i wykonane z pospolitszego żelaza²³.

Wśród grotów broni drzewcowej, tylko jeden typ można wywodzić bezpośrednio z terenu Europy wschodniej. Z koczownikami stepów wschodnioeuropejskich łączony jest typ I grotów wg A. Nadolskiego. Występują one na terenie Rusi w okresie od X do XIII w., ze szczególnym upowszechnieniem od

¹⁸ Przebieg tej granicy, oczywiście orientacyjny, przedstawia np. praca J. Poleckiego, *Wczesnośredniowieczne grody...*, tabl. 49, 56 i dalsze.

¹⁹ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, ryc. 6, s. 30, 35, 104-107, tabl. XII:1-6; XVII:2, XVIII:1,4.

²⁰ Mirowska, *Wczesnośredniowieczny grób wojownika odkryty w Krakowie*, Spr. Arch., t. 52, 2000, s. 359, 366.

²¹ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 33, 35, Tabl. XI: 6, 8; XVIII:3, 5.

²² B. Muzolf, *Badania na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, Katowice, 1998, s. 115, ryc. 2; S. Kłodzki, *Pieniny*, ZOW, t. 46, z. 1, 1980, s. 52, ryc. 5: g.

²³ A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe orużie...*, t. 2, s. 48, 52-53, 65.

XI w. Są one wyrazem wpływu uzbrojenia wschodnioeuropejskich plemion koczowniczych na Europę środkową. Najliczniej występują bowiem w okolicach Charkowa, nad środkowym Donem i w północnym Kaukazie²⁴ i chociaż można je spotkać również na terenie Słowacji i Węgier²⁵, to znaleziska z Przemyśla, Skawina (nr kat. 33) i grodziska w Tuligłowach (nr kat. 42) łączyć należy właśnie z terenem Rusi. W Małopolsce mało znaczący jest udział grotów o niewielkich wymiarach, które uznać można za groty oszczepu, ruskiej sulicy, bardzo popularnej w okresie wczesnego średniowiecza na Rusi.

Wschodniego pochodzenia są również elementy łuku refleksyjnego z Gródka nad Bugiem (nr kat. 2-10). Łuk refleksyjny stanowił charakterystyczny element uzbrojenia ludności koczowniczej, i to już w starożytności²⁶. Pod wpływem kontaktów z tymi ludami rozpowszechnił się w Europie Wschodniej w drugiej połowie I tys. n. e., a od IX-X w. stał się on podstawową formą łuku na terenie Rusi, od starej Ładogi po Morze Czarne²⁷. Podkreślić również należy, że znaleziska elementów łuku refleksyjnego są znane nie tylko z Europy wschodniej, ale także Kotliny Karpackiej, ze stanowisk awarskich oraz starowęgierskich (por. wyżej). Zwłaszcza w wypadku rogowych elementów konstrukcyjnych, np. nakładek, właściwie brak, jak już zaznaczyliśmy, możliwości rozróżnienia zabytków starowęgierskich i wschodnioeuropejskich. Powszechność łuku na Rusi poświadczają zarówno źródła ruskie jak i bizantyńskie, a także wschodnioeuropejski materiał ikonograficzny²⁸. Bez wątpliwości łuki refleksyjne na Rusi produkowano. Świadczą o tym informacje ze źródeł pisanych, mówiące o ruskich rzemieślnikach, których książę Daniel rozbudowując Chełm „począł przywoływać {...} majstrów uciekających od Tatarów: rymarzy i łuczników”²⁹. Cytowane źródło wymienia ogólnie producentów łuków „*loučnicy*” nie precyzując o jaki typ łuku chodzi, ale specjalne określenie na rzemieślni-

ków wytwarzających łuk refleksyjny (*sahajdačnik*) pojawia się dopiero w XV w.³⁰

Co do samych grotów strzał, tak już zostało to stwierdzone wyżej w przypadku grocików węgierskich, bardzo trudno jest na podstawie ich kształtu ocenić przynależność kulturową.

Odnosnie zaś do uzbrojenia ochronnego, to generalnie z wpływami z Rusi Kijowskiej łączyć należy znaleziska pancerzy lamelkowych i zbrojnikowych odkryte na grodziskach w Sanoku- Białej Górze, stan. 1 (nr kat. 6-20) i Trepczy, stan. 1 (nr kat. 23-24). Funkcjonowały one na równi z pancerzem kolczym, ale szczególne upowszechnienie zaznacza się na Rusi od XII do XIV w. Nie w pełni rozwiązana pozostaje kwestia pochodzenia płytowych ochron przedramienia – karwaszy. W literaturze przedmiotu funkcjonują poglądy łączące je z kulturą wczesnośredniowiecznej Rusi lub wyposażeniem wojsk mongolskich³¹.

Wpływy wschodnioeuropejskie wyraźnie widoczne są w oporządzeniu jeździeckim i rzędzie końskim, ponieważ to właśnie konnica stanowiła podstawę oddziałów koczowniczych. Wśród ostróg trudno może mówić o konkretnych wpływach Rusi na Europę środkową i zachodnią lub odwrotnie, gdyż zarówno popularne ostrogi haczykowate jak i młodsze, o bodźcach z rozbudowanym kolcem (typ II wg Z. Hilczerówny) występują powszechnie w obu regionach. Niewątpliwie jednak za przejaw oddziaływań wschodnioeuropejskich należy uznać zakończenia pejczy. Wykonywano je z różnych surowców i mogły posiadać różnorakie kształty. W Małopolsce są to dwa brązowe zakończenia w kształcie ptasich głów pochodzące z Gródka nad Bugiem (nr kat. 1-2).

Z terenów wschodnich wywodzi się również szereg wędzideł znanych z materiałów Małopolskich. Jest to przede wszystkim typ III wg A. Nadolskiego, czyli egzemplarze o jednoczęściowym międzyzębiu. Szczególnie licznie spotykane są one na terenach Rusi, a zwłaszcza na obszarach zajmowanych przez plemiona koczowników: Pieczyngów i Czarnych Kłobuków w X-XI w. W Małopolsce znane są z grodziska w Jurowie (nr kat. 5) i Tuligłowach (nr kat. 24-26). Kolejny typ, II wg A. Nadolskiego również częściowo wywodzi się ze wschodu. Są to przede wszystkim wędzidła z pobocznicami o rogowych wąsach, reprezentowane przez egzemplarz z grodziska w

²⁴ Ibidem, s. 15-16, tab. 4, nr. 191-200, tabl. IX: 8; IV: 13.

²⁵ A. R u t t k a y, *Waffen und Reiterausrüstung...*, t. II, s. 299, ryc. 36, 302-303; L. K o v á c s, *A honfoglaló Magyarok lándzsái és lándzsás temkezésük*, „Alba Regia”, t. XI, 1970, s. 91, ryc. 5: 8.

²⁶ M. M i e l c z a r e k, *Broń barbarzyńców w attyckim malarstwie wazowym w VI-V w. p.n.e. Wybrane zagadnienia*, AUL, Folia Archeologica, t. 23, z. 1, 2001, s. 6-7.

²⁷ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 8.

²⁸ Ibidem, ryc. 1.

²⁹ *Ipat' evskaja letopis', Polnoe sobranie russkich' letopisej*, t. II, St. Petersburg 1908, kol. 843. Tłumaczenie polskie, por. *Lato-pis halicko-wołyński*, [w:] *Kroniki staroruskie*, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył F. Sielicki, przeł. E. Goranin, F. Sielicki, H. Suszko, Warszawa 1987, s. 10, s. 243.

³⁰ A. F. M e d v e d e v, *Ručnoe metatelnoe...*, s. 14.

³¹ W. Ś w i e t o s ł a w s k i, *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII wieku*, Łódź 1997, s. 90-91; A. N. K i r p i e n i k o v, *Russische Körper-Schutzwaffen des 9.-16. Jahrhunderts*, „Waffen- und Kostümkunde”, 1976, s. 30, 31, ryc. 15.

Sąsiadce (nr kat. 17) i cmentarzyska przycerkiewnego w Przemysłu (nr kat. 11). Mimo, że forma ta występuje także na terenie Bałtów, Kaganatu Awarskiego a następnie Wielkich Moraw i Węgier, to miejsce znalezienia powyższych wąsów wędzideł każe je łączyć z wczesnośredniowieczną Rusią. Podobnie określiliśmy proveniencję, dwóch pobocznic wędzideł z Gródka nad Bugiem (nr kat. 4, 5). Elementy takie występują licznie na stanowiskach ruskich i zalicza się je do pobocznic odmiany 12 i 13 typu III wg A. N. Kirpičnikova. Pierwsza z nich posiada analogie w zabytku datowanym na XI-XII z grodziska w Šučince koło Kijowa, w. Wąs drugiej posiada analogie w zabytku z Nowogrodu z warstwy datowanej na 2 poł. XI w.

Przeważająca ich część jest datowana na XI-XII w.³² Zbliżone kształtem i ornamentyką egzemplarze pochodzą również z terenu kultury pruskiej, jak np. z grobów 36 i 39 cmentarzyska w Irzekapinis³³.

Na zakończenie należy zaznaczyć, iż archeolog próbujący interpretować rozprzestrzenienie jakiegokolwiek kategorii zabytków jako ślad wędrówki ludu, czy mniejszych grup ludzkich stoi przed niezwykle trudnym zadaniem. Obecność na danym terenie obcej etnicznie grupy łatwiej jest śledzić w wypadku gdy o tym fakcie możemy sądzić w oparciu o liczne i zróżnicowane źródła³⁴. Powyższe ustalenia co do pochodzenia etnicznego uzbrojenia traktować więc należy z pewnym marginesem błędu.

³² A. N. Kirpičnikov, *Snarjaženie vsadnika i verhovogo konia na Rusi IX-XIII vv.*, „Arheologia SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov”, vyp. E1-36, Moskva-Leningrad 1973, s. 15.

³³ V. I. Kulakov, *Drevnosti prussov VI-XIII vv.*, „Arheologia SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov”, Moskva 1990, tabl. XLI, LII, LIV.

³⁴ M. Wołoszyn, *Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X-XII w. – wybrane problemy*, [w:] *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. J. Salamon, J. Strzelczyk, Kraków 2004, s. 264.

Próba nakreślenia ewolucji uzbrojenia we wczesnośredniowiecznej Małopolsce

Przeprowadzona w poprzednich rozdziałach analiza typologiczna i chronologiczna zebranych materiałów, umożliwia nam prześledzenie głównych wątków zmian zachodzących w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym Małopolski na przestrzeni wieków. Były one spowodowane zarówno samym rozwojem sztuki wojennej jak i przyswajaniem skuteczniejszych rodzajów broni w wyniku wszelkiego rodzaju kontaktów z sąsiadami.

Wyróżnikiem każdego wojownika był we wczesnym średniowieczu zdecydowanie miecz. Początkowo były to egzemplarze o rękojeściach zaopatrzonych w krótki i masywny jelec oraz dwudzielną głowicę. Często również rękojeść a nawet głownia były zdobione. Ówczesny miecz nie posiadał jeszcze wyodrębnionego sztychu, przez co nadawał się głównie do zadawania cięć, gdyż półokrągły sztych nie był w stanie przebić ówczesnych pancerzy. Do grupy tej należą miecze typów H, I, T i S z Machowa, Strzegocic, okolic Krakowa oraz Hrubieszowa. Najstarszy z nich, reprezentujący typ H można datować na IX w. Zabytki typów T i S łączyć można przede wszystkim z wiekiem X. Począwszy od stulecia XI stosowano zarówno miecze typu X i Z, o rękojeściach lepiej przystosowanych do ochrony dłoni wojownika. W tym też okresie zaczynają się upowszechniać miecze romańskie o soczewkowatych głowicach lub w kształcie jej wycinka (typ A i B wg R. E. Oakeshotta) oraz długich, prostych jelicach, jak np. okaz z cmentarzyska w Bochojnicach. Użytkowanie ich sięga do około końca XII w. W XIII w. pojawiają się już miecze z głowicami dyskoidalnymi typu H wg R. E. Oakeshotta. Być może kontaktom z wytwórcami ruskimi należy przypisać fakt pojawienia się już chyba w XII w. mieczy zaopatrzonych w głowice typu E wg R. E. Oakeshotta, znane zarówno z Małopolski (Sąsiadka), jak i Polski centralnej (Fordon, Dąbrowa), czyli wcześniej niż na zachodzie Europy. Począwszy od XII w. zaczynają występować również głównie ze znacznie lepiej ukształtowanym sztychem, bardziej przystosowanym do zadawania pchnięć (typy XI i XII wg R. E. Oakeshotta)

W materiale małopolskim mamy też znaleziska szabel i jej elementów, aczkolwiek ma to raczej charakter incydentalny i łączyć je należy z obecnością na

tym terenie grup wojowników węgierskich lub po prostu uzbrojenia tej prowincji. Również nieliczną grupę uzbrojenia stanowią noże bojowe. Uwzględnione w naszym opracowaniu 8 egzemplarzy, określonych jako typ A wg M. Lewandowskiego nie wnoszą żadnych nowych ustaleń odnośnie do chronologii całego materiału. Występują one na omawianym obszarze od XI po XIII w. a ich parametry nie pozwalają na ustalenie nowych kryteriów wydzielenia tej grupy zabytków względem ich zmienności w czasie.

Wielu nowych ustaleń dostarczyła natomiast analiza licznego zbioru (91 różnie zachowanych egzemplarzy) żeleźców broni obuchowej. Przede wszystkim rysuje się znaczny, bo 20%, udział w tej grupie czekanów, czyli formy uznawanej za stricte bojową. Pozwoliło to na zaktualizowanie systematyki A. Nadolskiego, poprzez podział typu Id na trzy pododmiany. Najliczniej reprezentowane są czekany odmiany Ic oraz Id wg A. Nadolskiego. Początku stosowania typu Id można się już dopatrywać począwszy od poł. VIII w., co egzemplifikuje egzemplarz z Chodlika. Nasilenie występowania odmiany Id łączymy ze wzrostem kontaktów małopolsko-morawskich w IX i pocz. X w. i na ten okres datowana jest większość egzemplarzy typu Id z Małopolski. Począwszy od X stulecia forma ta zanika na rzecz odmiany Ic wywodzącej się generalnie z Europy Wschodniej.

Mniej liczne od czekanów są topory o wąskim ostrzu, często przez bronioznawców określane jako forma bardziej przydatna w boju niż przy obróbce drewna. Reprezentowane są one przez kilkanaście okazów typu IV wg A. Nadolskiego, odmian a-d. Bez wdawania się w opisy poszczególnych odmian stwierdzamy, że podobnie jak w przypadku czekanów, ich pojawienie się i upowszechnienie w Małopolsce zawdzięcza się wpływom idącym z południa od łuku Karpat, a w szczególności z terenu Wielkich Moraw. Najstarsze egzemplarze (np. Szczaworyż, Nowa Huta-Mogiła) datować można już na IX w. Znamy je także z cmentarzyska w Przemyślu, ul. Rycerska 9a (1 poł. X w.) i Końskich (2 poł. XI w.). Najmłodszy zabytek z grodziska w Jurowie datowany jest na XII-1 poł. XIII w. Występują więc praktycznie przez cały okres wczesnego średniowiecza.

Liczną, a co za tym idzie, dobrze datowaną grupę stanowią topory o szerokim ostrzu typu V wg A. Nadolskiego. Łącznie zebraliśmy ich 38 egzemplarzy wszystkich odmian. Odmiany a-c typu V występują już od IX-X w. aż do późnego średniowiecza. Najstarszym egzemplarzem, jest szerokie ostrze topora z brodą pochodzące z Nowej Huty-Mogiły, datowane na 2 poł. IX-pocz. X w. Wiązać je należy, podobnie jak pozostałe elementy skarbu, z wpływami wielkomorawskimi. Większe nasilenie występowania toporów typu V odmian a-c obserwuje się począwszy od XI w. Należą do nich przede wszystkim dobrze datowane znaleziska pochodzące z cmentarzysk w Beszowej, Końskich, Złotej, pow. Sandomierz, Stradów, stan. VI określonych na XI-XII w. Zabytki młodsze z XII-XIII w. to np. okazy z Drażgowa-Kolonii czy Moroczyna. Obserwowana luka w ich występowaniu, przypadająca na X w. spowodowana jest zapewne stanem badań lub czasowym zaprzestaniem ich stosowania po wygaśnięciu wpływów wielkomorawskich. nierozwiązana właściwie pozostaje jedynie kwestia obecności i datowania typu Vd w Małopolsce. Najstarszy, znany egzemplarz ze Złotej pow. Pińczów (X-XI w.) jest uszkodzony, a pozostałe okazy pochodzą z luźnych znalezisk, datowanych raczej na młodsze fazy wczesnego średniowiecza.

Słabiej, w stosunku do broni obuchowej, możemy obserwować przemiany broni drzewcowej. Zebrany materiał w liczbie 47 egzemplarzy grotów broni drzewcowej tylko w niewielkim stopniu nadaje się do szerszej analizy. Wynika to z dwóch podstawowych przyczyn. Przede wszystkim jest to spowodowane pochodzeniem przeważającej liczby znalezisk ze zbiorników wodnych lub pozbawionych kontekstu warstw kulturowych. Często również znaleziska ze znanych stanowisk mają ustalone bardzo szeroko ramy chronologiczne użytkowania. Na tej skromnej podstawie możemy stwierdzić, że groty typu I i II wg A. Nadolskiego, czyli groty przystosowane przede wszystkim do klucia i przebijania pancerzy w Małopolsce są poświadczone jedynie dla XI-XII w., co stwierdzamy na podstawie znalezisk pochodzących z cmentarzysk i grodzisk. Na podstawie analizy parametrów wielkościowych tychże grotów, stwierdzić możemy, że były to raczej groty włóczni. Podobne ustalenia możemy sformułować w stosunku do grotów typu III wg A. Nadolskiego. Natomiast groty typu IV mniejsze i szersze od poprzednich, na obecnym etapie badań, stwierdzono je jedynie w XI w. (cmentarzysko w Końskich). Naszym zdaniem przeznaczone były one głównie do zwalczania przeciwnika nieopancerzonego i mogły pełnić zarówno funkcję grotów włóczni jak i oszczepów.

Bardzo długi okres występowania charakteryzuje typ V wg A. Nadolskiego, reprezentowany bardzo

licznie w omawianym zbiorze, bo przez aż 29 okazów, co stanowi 65% zbioru. Najstarszy, dobrze datowany na 2 poł. IX-pocz. X w. egzemplarz pochodzi z osady w Nowej Hucie Mogile. Na IX-X w. datowany jest grot włóczni, zdobiony ornamentem rytym, pochodzący z Krakowa-Wawelu. Zabytki młodsze to np. liczne znaleziska z cmentarzyska z 2 poł. XI w. Końskich i z XI/XII w. z grodziska w Przemyślu. Brak jak na razie materialnych dowodów na stosowanie na terenie Małopolski grotów w kształcie „liścia wierzby” w wieku XIII i późnym średniowieczu. Zebrany materiał pozwolił również na rozdzielnie typu V na dwa podtypy. Podtyp Vb tzw. „wawrzynowaty”, reprezentowany co prawda tylko przez jeden egzemplarz z Zawady Lanckorońskiej, odnosi się już do X-XI w. i łączyć go można być może z wpływami uzbrojenia wielkomorawskiego. W północnej Polsce pojawia się ona dopiero w XII-XIII w.³⁵ Analiza parametrów grotów typu V prowadzi do stwierdzenia, że duże, prawie półmetrowe okazy z pewnością były grotami włóczni. Istnieje wszelako również grupa liściastych grotów o niewielkiej (ok. 20 cm) długości i średnicy tulejki, co sprawia, że mogły one być użytkowane jako groty oszczepów.

Określenie funkcji kolejnego typu grotów, VII wg A. Nadolskiego napotyka na znaczne trudności, spowodowane niewielkimi wymiarami zabytków, co powoduje mylenie ich z grotami strzał. Uwzględnione dwa egzemplarze (Końskie, Nisko) datowane są na XI w. Ostatni typ grotów, VIII, reprezentowany tylko przez 1 egzemplarz z Radymna posiada chronologicznie określoną na podstawie analogii na X w.

Przedstawione dane świadczą o dużym udziale włóczni w materiale Małopolskim, natomiast trudno uchwytne, również ze względu na niedostatki metody badawczej, jest zasięg stosowania oszczepów. W świetle zebranych materiałów jest on na razie niewielki. W niemal całym omawianym okresie dominowały uniwersalne groty o lancetowatym liściu. Formy przystosowane do zwalczania przeciwnika chronionego pancerzem przyjęły się później, w XI-XII w.

Największy udział procentowy w analizowanym materiale stanowią elementy broni miotającej oraz związanych z nią grotów strzał i bełtów. Znaleziska fragmentów łuków a także i łubi pozwalają stwierdzić, że w użyciu był zarówno łuk prosty (równikowy) jak i jego bardziej zaawansowana technicznie odmiana, czyli wschodni łuk refleksyjny. Znaleziska łuków refleksyjnych w Małopolsce łączyć należy z wpływami węgierskimi z X w. (Przemyśl, ul. Rycerska i

³⁵ P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, AAL nr 48, Łódź 2002, s. 44-45, 102.

być może Demblin) oraz ruskimi z XI-XII w. (Gródek nad Bugiem).

Powszechnie używanie łuku i kuszy poświadczają bardzo liczne znaleziska grotów strzał i bełtów w liczbie 331 egzemplarzy. Typ I grotów wg A. Nadolskiego, z tulejką i liściem z zadziorami stanowi około 35% materiału, występuje od VII/VIII do końca okresu naszych zainteresowań, czyli XIII w. Jedynym, ewentualnym, wyznacznikiem chronologicznym rozwoju tej grupy może być zwiększanie długości zadziorów w okresie XII-XIV w. Typ II grotów z tulejką o liściu bez zadziorów występuje jedynie w liczbie 29 zabytków, co stanowi około 9% całości zbioru. Są one datowane, podobnie jak typ I, od 2 poł. VIII do XIII w. Najliczniejszą grupę stanowią groty o liściu płaskim z trzpieniem. Okazy starsze, z IX-X w. łączyć należy z oddziaływaniami z terenów położonych na południe od łuku Karpat oraz ze wschodu. Począwszy od XI w. zaznacza się wpływ koczowników wschodnioeuropejskich na tereny wschodniej Małopolski. Proces ten nasila się szczególnie w połowie XIII w., kiedy w wyniku inwazji mongolskiej do inwentarza trafiła bardzo duża liczba grotów strzał z trzpieniem, o różnorodnie uformowanych liściach. O używaniu kuszy w Małopolsce wnioskować możemy jedynie na podstawie skromnej ilości (59 egz.) grotów bełtów, z których nielicznie dobrze datowane zabytki wyznaczają jej początek stosowania nie wcześniej niż na XII w.

Od najwcześniejszych faz wczesnego średniowiecza w Małopolsce stosowano metalowe ochrony ciała w postaci różnego rodzaju pancerzy. Najstarsze zachowane fragmenty pancerza kolczego pochodzą z grodziska w Naszacowicach i są datowane na koniec IX-X w. Najmłodsze pozostałości, np. z Czermna nad Huczwą można datować od XII do poł. XIII w. Podobnie można określić ramy chronologiczne występowania pancerza zbrojnikowego, którego pozostałości pochodzą z okresu od IX w. (Trepcza, stan. 1) do XII-XIII w. (Sanok Biała Góra). Na XII-XIII w. datowane są płytki pancerza lamelkowego z Sanoka-Białej Góry. Niedostatek materiału archeologicznego w zakresie uzbrojenia ochronnego uzupełnia nam ikonografia małopolska z XI-XIII w.

Przechodząc do zagadnienia pojawienia się w Małopolsce elementów oporządzenia jeździeckiego i rzędu końskiego należy zaznaczyć, iż początek stosowania na omawianym terenie ostróg haczykowatych zagiętych do środka widzieć można dopiero od 2 połowy VII w., czego przykładem jest brązowa

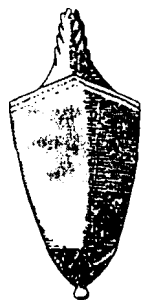
ostroga z Chodlika. W większej liczbie odmiany krótkokabłąkowe (typ III A-C wg J. Żaka) zaczęto używać w VIII-IX w. W 2 poł. VIII w. pojawiają się wczesnokarolińskie ostrogi oczkowe (Chodlik) znane także z późniejszych, miejscowych, naśladownictw. Przekłada się to również na produkcję ostróg haczykowatych, doprowadzając do powstania odmian długokabłąkowych z długim bodźcem. W 2 poł. XI w. w wyniku kontaktów z państwem wielkomorawskim szeroko rozprzestrzeniły się ostrogi płytkowo-nitowe wywodzące się z kręgu karolińskiego.

Począwszy od X w. wchodzi do użycia ostrogi romańskie z długim bodźcem typu I wg Z. Hilczarówny, które w Małopolsce stosowano do 2 poł. XI w. Od poł. XI w. zaczęto używać typu II odmiany 1 i 2 a chronologia i rozwój cech późniejszych odmian 3-5 typu II z Krakowa-Wawelu i innych dużych ośrodków grodowych Małopolski nie odbiega zasadniczo od wzorców, np. śląskich. Zauważalne jest natomiast w materiale Małopolskim dłuższe przeżywanie się niektórych odmian ostróg romańskich. W szczególności dotyczy to odmiany 1 i 2 typu II wg Z. Hilczarówny. Ostroga odmiany II: 1 znaleziona podczas badań osady w Wieliczce (nr kat. 34) datowana jest dopiero na 2 poł. XII-poł. XIII w., co jest ewenementem w skali kraju. Zbytek odmiany II: 2 pochodzący z Turbi (nr kat. 33) datowany jest na XII-XIII w.

Elementy rzędu końskiego, jak strzemiona i wędzidła, pojawiają się w materiale z omawianego terenu od IX w. (strzemiona z Nowej Huty-Mogiły) i występują oczywiście aż do połowy XIII w. Wędzidła reprezentowane są zarówno przez proste, uniwersalne formy dwudzielne (typ II), jak i wędzidła z pobocznikami i jednodzielne, wywodzące się z obcych kręgów kulturowych.

Na tej podstawie możemy zauważyć, iż pojawienie się pierwszych oddziałów konnych na terenie Małopolski należy datować najwcześniej na 2 poł. VII w. Jednakże upowszechnienie się formacji jazdy w strukturze wojsk wczesnośredniowiecznej Małopolski przypada raczej na VIII i XI w. kiedy to obok ostróg pojawiają się strzemiona i wędzidła. Jest to oczywiście proces ściśle związany z rozwojem organizacji plemiennej i powstawanie sieci grodowej na terenie Małopolski.

Powyższe ustalenia mogą mieć praktyczne zastosowanie w przypadku znalezisk znalezionych bez kontekstu warstwy kulturowej itp., gdyż w pewnym stopniu umożliwiają określenie ich chronologii czy przynależności kulturowej.

PODSUMOWANIE

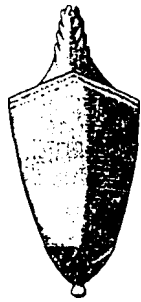
Zaprezentowana w niniejszym opracowaniu analiza typologiczna około 750 militariów z Małopolski umożliwia dokonanie próby rozpoznania kilku aspektów wczesnośredniowiecznej rzeczywistości na tym obszarze. Po pierwsze, udało się zweryfikować pozytywnie znaną tezę o istnieniu związku pomiędzy powstawaniem i funkcjonowaniem organizmów terytorialno-politycznych a rozprzestrzenieniem i rozpowszechnieniem się znalezisk broni. W Małopolsce ich rozmieszczenie jest związane przede wszystkim z kształtowaniem się dwóch dużych jednostek plemiennych a późniejszym okresie z jednostką państwową. Po drugie, próbowaliśmy prześledzić zmiany w uzbrojeniu poszukać ich przyczyn. Opierając się na dokonanej analizie źródeł archeologicznych oraz ikonograficznych, wydzieliliśmy fazy użytkowania poszczególnych rodzajów broni. Zmiany te były efektem zarówno rozwoju sztuki wojennej, miejscowych tradycji jak i kontaktów ze światem zewnętrznym. Wiele uwagi poświęciliśmy również określeniu obcych, głównie wielkomorawskich, węgierskich i wschodnich wpływów na rozwój uzbrojenia w Małopolsce.

Ważnym wątkiem w naszych rozważaniach była również ocena systemów klasyfikacyjnych w świetle

analizowanej, znacznej ilościowo, grupy militariów. W jej wyniku zaproponowaliśmy wprowadzenie kilku korekt do istniejących typologii. Przede wszystkim dodaliśmy nowe pododmiany w typologii broni obuchowej oraz drzewcowej jak również zaproponowaliśmy nową metodę klasyfikacji trzpieniowych grotów strzał w oparciu o połączenie typologii A. Nadolskiego i A. F. Medvedeva. Wszystkie powyższe propozycje powinny być jednak oparte o szerszy, np. ogólnopolski materiał.

Wart podkreślenia jest również fakt, że przeprowadzona kwerenda muzealna zaowocowała ujawnieniem szeregu zabytków niepublikowanych a posiadających dużą wartość poznawczą. W oparciu zaś o szerokie tło porównawcze, udało się również zweryfikować wiele mylnych poglądów funkcjonujących dotychczas w literaturze przedmiotu.

Kończąc, należy stwierdzić, że o ile powyższe opracowanie spełni oczekiwania bronioznawców i archeologów, to może posłużyć, jako jedna z już kilku prac poświęconych uzbrojeniu w poszczególnych dzielnicach Polski, do stworzenia monografii wczesnośredniowiecznego uzbrojenia w Polsce, gdyż od powstania książki Andrzeja Nadolskiego minęło właśnie półwiecze.

SUMMARY

Weaponry in Early Medieval Małopolska

The book offers a comprehensive insight into the weaponry used in the area of Małopolska in the early medieval period. The appearance of the collected archaeological material is described and its parameters are examined. The records are reviewed against the context of contemporary military technology as well as the structure of the armed forces and defences. Supraregional relations, especially the influence of non-native weapons on the evolution of local warfare, are also investigated, and the development of personal arms is analysed.

The time period discussed here ranges from the second half of the 5th century-early 6th century, that is the moment of the emergence of material Slavic culture in Małopolska, to the mid-13th century. The study area is limited by the Carpathians in the south and Silesia in the west. Further up, its border runs along the upper Pilica River, the Czarna River, the Kamienna River and the Iżanka River, up to its confluence with the Vistula. It is delineated by the Lublin region along the Wieprz River towards its confluence with the Vistula in the east and covers areas reaching the upper San River and its tributaries in the south-east.

A total of 757 military objects were found in Małopolska. Relevant iconographic and textual records were added to the collection throughout the study.

Swords were a distinctive feature associated with warriors in the early Middle Ages. Initially, swords had a hilt with a short, massive cross-guard and a two-part pommel. The hilt, and even the blade, were ornamented. The point was not differentiated at the time, making swords suitable mostly for slashing, such as the ones of the H, I, T and S types found in Machów, Strzegocice, the vicinity of Kraków and Hrubieszów. The oldest sword, type H, dates from the 9th century while the T and S items should go back to the 10th century. X and Z-type swords whose hilts offer better protection of the warrior's hand come into use in the 11th century. Roman swords with lenticular pommels or pommels in the form of a lenticular segment (type A and B according to R.E. Oakeshott) and a long, straight cross-guard, such as, for instance, the find from the burial ground in Bochoznica, gradually

gain popularity during this period. The history of their usage goes back to the late 12th century. Swords with disc-shaped pommels (type H according to R.E. Oakeshott) appear in the 13th century. The introduction of swords with E-type pommels, known both from Małopolska (Sąsiadka) and central Poland (Fordon) in the 13th century, that is earlier than in the west of Europe, may be attributed to the influence of Ruthenian producers. Blades with significantly improved point forms, suitable for thrusting, come into use in the 12th century (types XI and XII according to R. E. Oakeshott).

Sabres and their elements feature in the collected material, although these finds are quite incidental and should be viewed as the local legacy of Hungarian warriors. Fighting knives also constitute a small part of the gathered weaponry. Unfortunately, the eight records discussed in the book do not shed any new light on the chronology of the entire collection. They occur in Małopolska between the 9th century and the 13th century.

A significant body of new information, however, emerges from the analysis of the ample set (91 specimens) of heads of percussive arms. In particular, a significant presence (as much as 20%) of battle-axes, a form considered to be pure fighting weaponry, is conspicuous. The findings should serve to revise Nadolski's classification by further dividing type Id into three subvariants. Battle-axes representing variants Ic and Id according to A. Nadolski are most numerous. Type Id comes into use around 750, as for instance the item collected in Chodlik. The increased occurrence of type Id is connected with intensified relations between Małopolska and Moravia in the 9th century and the early 10th century, and most records of type Id from Małopolska date from this period. This form gradually disappears in the 10th century and is replaced by variant Ic, originating in Eastern Europe.

Narrow axes are less numerous than battle-axes. They are represented by 10 to 20 records of type IV according to A. Nadolski, variant a-d. Their introduction and spread in Małopolska are attributable to the influences south of the Carpathians, and especially the area of Great Moravia. While the oldest specimens (for

instance Szczaworyż, Nowa Huta-Mogiła) may date from as early as the 9th century, they are also known from the burial ground in Przemyśl (early 10th century) and Końskie (late 11th century). As the youngest item found in the Jurowo settlement comes from the 12th century-early 13th century, they occur throughout the entire period of the early Middle Ages.

Broad axes of type V according to A. Nadolski are numerous and therefore well dated. A total of 38 specimens of all variants were found. Variants a-c of type V are in use as early as the 9th-10th century up to the late Middle Ages. The broad blade of the bearded axe found in Nowa Huta-Mogiłowa, dating from the late 9th century-early 10th century, is the oldest record, and its presence should be linked to Great Moravian influences. An increased occurrence of axes of type V variants a-c is observed from the 9th century onwards. They comprise mostly well-dated records collected in the burial grounds in Beszowa, Końskie, Złota and Stradów, going back to the 11th-12th century. Younger records, dating back to the 12th-13th century, include specimens discovered in Drażgowa-Kolonia or Moroczyn. Only the problem of the occurrence and dating of type Vd in Małopolska remains unresolved. The oldest known record from Złota, Pińczów district, (10th-11th century) is damaged while other records come from dispersed finds, dating from the first stages of the early Middle Ages.

The development of pole arms is documented less extensively than that of percussive arms. The analytic value of the collected material (47 head specimens) is small due to the excessively broad time span of its functional usage. The limited body of records shows that heads of type I and II according to A. Nadolski, that is heads mostly used for stabbing and thrusting into the armour in Małoposka, are confirmed only for the 11th-12th century. The analysis of head parameters is indicative of their usage in spears, similarly to heads of type III according to A. Nadolski. On the other hand, heads of type IV are smaller and broader than the previous ones and occur only in the 11th century (Końskie). Consequently, they were mostly used to fight an unarmoured opponent and may have functioned as both spearheads and javelinheads.

Type V according to A. Nadolski, represented in this collection by as many as 29 records, that is 65% of the material, is characterised by a very long period of occurrence. The oldest specimen, well-dated from the second half of the 9th century-early 10th century, comes from the village in Nowa Huta-Mogiła. A spearhead with ornamental engravings dates from the 9th-10th century and was found in Kraków-Wawel. Younger records include many finds in the late 11th-century burial ground in Końskie and the 11th-12th-century settlement

in Przemyśl. No evidence is currently available on the application of willow-leaf heads in Małopolska in the 13th century and the later Middle Ages. Furthermore, the analysis of the collected material shows that type V may be divided into two subtypes. Subtype Vb, laurel-leaf shaped, exemplified only by one record from Zawada Lanckorońska, dates from the 10th-11th century and may have been influenced by Great Moravian weaponry. The parameter analysis of type V heads shows that large specimens, reaching nearly 0.5 metre, were used in spears. However, there exist a group of leaf-shaped heads characterised by a short funnel (ca. 20 cm) small in diameter, which suggests that they were used as javelinheads.

It is greatly difficult to determine the function of another head, type VII according to A. Nadolski. Because of its small size, it may be easily confused with an arrowhead. Two records analysed here (Końskie, Nisko) date from the 11th century. The chronology of the last type of heads, VIII, represented only by one record from Radymn, is by analogy identified as the 10th century.

The available data show a great participation of spears in the collected material. On the other hand, the occurrence range of javelins is more difficult to define, also due to the flaws in the research methods. As the collected material shows, universal heads with a lancet leaf prevail almost entirely throughout the study period. Forms used to fight an armoured opponent are introduced later on, in the 11th-12th century.

Elements of ranged arms, as well as respective arrowheads and boltheads, constitute a high percentage of the study material. Finds of both fragments of bows and bow-cases show that both the simple bow and its technically more advanced form, the eastern reflective bow, were in use. Records of reflective bows in Małopolska should be ascribed to Hungarian influences in the 10th century (Przemyśl) and Ruthenian influences in the 11th-12th century (Gródek on the Bug River).

The popular use of bows and cross-bows is confirmed by numerous finds of arrowheads and boltheads (331 specimens). Heads of type I according to A. Nadolski, with a funnel and a spiked leaf, constitute ca. 35% of the study material, and occur from the 7th-8th century up to the 13th century. The elongation of the spike in the period between the 12th and the 14th centuries may be the only possible chronological determinant of the development within this group. Only 29 records (9% of the collection) of heads of type II, with a funnel and an unspiked leaf, are in the collected material. They date from the period between the second half of the 8th century and the 13th century. Heads having a flat leaf and a tang are most numerous. Older specimens, going back to the 9th-10th century,

should be connected with the influence of the areas south of the Carpathians. Nomadic influences on eastern Małopolska are noticeable from the early 11th century. The process intensifies in the second half of the 13th century when a great number of arrowheads with tangs characterised by a variety of leaf forms appear in the inventory after the Mongolian invasion. Although limited (59 specimens), the occurrence of boltheads confirms the usage of cross-bows in Małopolska. The few of them that are well-dated indicate that the cross-bow comes into use no earlier than the 12th century.

Defensive metal coverings protecting the body were used in Małopolska as early as in the first stages of the Middle Ages. The oldest preserved mail armour fragments come from the Naszacowice settlement and date from the end of the 9th century-10th century. The youngest remains, for instance from Czermno on the Huczwa River, may go back to the 13th century. A similar chronological scope may be determined for the plate armour whose fragments come from the period between the 9th century (Trepcza, site 1) and the 12th-13th century (Sanok Biała Góra). Lames of the lamellar armour from Sanok-Biała Góra also date from the 12th-13th century.

Hooked spurs are in use in Małopolska no earlier than in the second half of the 7th century, as exemplified by the bronze stirrup from Chodlik. Long-shanked variants (type III A-C according to J. Żak) come into general use in the 8th-9th century. Early Carolingian eyed spurs (Chodlik) occur in the second half of the 8th century, also known from later local imitations. This also applies to the production of hooked spurs that leads to the introduction of long-shanked variants with a long point. Spurs with plates and rivets, encouraged by Carolingian influences,

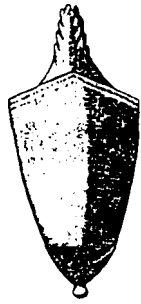
spread widely in the second half of the 11th century as a result of contacts with Great Moravia.

Roman spurs with a long point of type I according to Z. Hilczerówna are in use between the 10th century and the second half of the 11th century. Type II variants 1 and 2 are also used from 1050, and the chronology and the development of the features in later variants 3-5 of type II from Kraków-Wawel and other large settlement centres in Małopolska generally do not differ from those of, for instance, Silesian patterns. What is, however, striking in the collected material is the prolonged survival of some variants of Roman spurs, especially variants 1 and 2 type II according to Z. Hilczerówna. The spur of type II:1, found during the investigations of the village in Wieliczka, dates from as late as the second half of the 12th century-first half of the 13th century, which is greatly unusual for Poland. The record of type II:2 collected in Turbia dates from the 12th-13th century.

Last but not least, horse trappings such as stirrups and bits occur in the collected material in the period between 800 (stirrups from Nowa Huta-Mogiła) and 1250. Bits are represented by both simple, universal two-part forms (type II) as well as bits with cheek pieces, and one-part bits, influenced by non-native cultural groups: Pleszów-Nowa Huta, Chełmiec, Tuligłowy, Gródek on the Bug River.

The thematic and temporal scope of the study makes it relevant to researchers specialising in weaponry and archaeology. Being one of several works investigating the form and the usage of arms in Poland in the early Middle Ages, it may additionally serve to compile a monograph on the subject fifty years after the publication of Andrzej Nadolski's book.

Translated by Joanna Kazik

Literatura

Wykaz skrótów zastosowanych w opracowaniu

AA – Archeologia Austriaca
AAASH – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AAH – Acta Archeologica Hungarica
AAL – Acta Archeologica Lodziensia
AAUL – Acta Archeologica Universitatis Lodziensia
AHP – Archeologia Historica Polona
Annales UMCS – Annales Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
AUNC – Acta Universitatis Nicolai Copernici
AP – Archeologia Polski
APŚwsch – Archeologia Polski Środkowowschodniej
Arch. Żywa – Archeologia Żywa
BK – Biuletyn Krakowski
BRGK – Bericht der Römisch – Germanischen Kommission
CAH – Communicationes Archaeologicae Hungaricae
FAH – Fasciculi Archeologiae Historiae
FAP – Fontes Archeologici Posnanienses
KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
ŁSA – Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne
LMA – Lubelskie Materiały Archeologiczne
MMWZP – Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie
Mat. Arch. – Materiały Archeologiczne
Mat. Star. i Wśr. – Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne
Mat. Wśr. – Materiały Wczesnośredniowieczne
MZP – Materiały Zachodnio Pomorskie
NdV – Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit
PA – Przegląd Archeologiczny
PiMMAiEŁ – Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi
Pom. Ant. – Pomorania Antiqua
RB – Rocznik Białostocki
RL – Rocznik Lubelski
RO – Rocznik Olsztyński
RP – Rocznik Przemyski
RWRz – Rocznik Województwa Rzeszowskiego
SL – Studia Lednickie
Sil. Ant. – Silesia Antiqua
Sl. Ant. – Slavia Antiqua
Slov. Arch. – Slovenská Archeológia
SMDHW – Studia i Materiały do Historii Wojskowości
SML – Studia i Materiały Lubelskie
Spr. Arch. – Sprawozdania Archeologiczne
SROA – Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
Studia Arch. – Studia Archeologiczne
ŚSA – Śląskie Sprawozdania Archeologiczne
WA – Wiadomości Archeologiczne
ZAM – Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters
ZfA – Zeitschrift für Archäologie
ZOW – Z otchłani wieków
ZZM – Zielonogórskie Zeszyty Muzealne

Wydawnictwa źródłowe

- Anonim tzw. *Gall Kronika Polska*, przeł. R. Grodecki, wstęp i przypisy M. Plezia, Wrocław-Warszawa-Kraków 1996.
Ex Saxonis Gestis Danorum, red. G. Waitz, „*Monumenta Germaniae Historica*” Scriptorum, t. XXIX, Hannover 1882.
 Gall-Anonim: *Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, wyd. K. Maleczyński „*Monumenta Poloniae Historica*” Nova Series, t. II, Kraków 1952.
Herbordi vita Ottonis Episcopi Babenbergensis, wyd. A. Bielowski, „*Monumenta Poloniae Historica*”, t. II, Warszawa 1961.
Ipat'evskaja letopis' . Polnoe sobranie russkich' letopisej, t. II, St. Petersburg 1908, kol. 843. Tłumaczenie polskie, por. *Latopis halicko-wołyński*, [w:] *Kroniki staroruskie*, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył F. Sielicki, przeł. E. Goranin, F. Sielicki, H. Suszko, Warszawa 1987, s. 231-246.
Magistri Vincentii Chronicon Polonorum. Mistrza Wincentego Kronika Polska, „*Monumenta Poloniae Historica*”, t. II, ed. J. Szlachetowski, Lwów 1872.
Sancti Ottonis Episcopi Babenbergensis vita Prieflingensis, wyd. J. Wikarniak, „*Monumenta Poloniae Historica*” Nova Series, t. VII, cz. 1, Warszawa 1966.

Opracowania

- Abramowicz A.
 1962 *Studia nad genezą polskiej kultury artystycznej*, Łódź.
 Alekseev V. L.
 1976 *Drevnyj Mstislavl' (po materialam raskopok 1959-1964, 1968 i 1969)*, „*Kratkie Soobščeniija*”, wyd. 146, s. 44-52.
 Aleškovski M. Ch.
 1960 *Kurgany russkich družynnikov XI-XII vv.*, „*Sovietskaja Arheologia*”, z. 1, s. 70-90.
 Antoniewicz J.
 1955 *Niektóre dowody kontaktów słowiańsko – pruskich w okresie wczesnego średniowiecza w świetle źródeł archeologicznych*, WA, t. XXII, z. 2, s. 233-278.
 Antoniewicz W.
 1928 *Archeologia Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski*, Warszawa.
 Arbman H., Nilson N. O.
 1967-1968 *Armes Scandinaves de l'époque Viking en France*, „*Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*”, s. 162-202.
 Arne T. J.
 1934 *Das Bootgräberfeld von Tuna in Alskie (Uppland)*, Stockholm.
 Artamonov M. I.
 1958 *Sarkel – Belaja Veža*, „*Materiały i Issledowanija po Arheologii SSSR*”, nr 62, s. 7-85.
 Artemev A. R.
 1990 *Kistiieni i bulavy iz raskopok Novgoroda Velikogo*, „*Materiały po arheologii Novgoroda*”, Moskwa, s. 5-28.
 Augustyniak J.
 1977 *Wyniki badań wykopaliskowych i powierzchniowych w międzyrzeczu Warty i Pilicy w latach 1969-1972*, PiMMaiEL, S. A., t. 24, s. 279-308.
 Bakay K.
 1967 *Archäologische Studien zur Frage der Ungarischen Staatsgründung*, AAH, t. XIX, f. 1-2.
 Balcer B.
 1966-1967 *Stanowisko Pieczyska (Zbrza Wielka) w Zawichoście-Podgórzu, pow. Sandomierz w świetle pierwszych wykopalisk*, WA, t. XXXII, z. 3-4, s. 290-376.
 Bálint C.
 1899 *Die Archäologie der Steppe, Steppenwölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*, Wien-Köln.
 Banasiewicz E.
 1997 *Materiały z badań sondażowych grodziska wczesnośredniowiecznego w Jurowie, woj. zamojskie*, APŚwsch., t. II, s. 290-298.
 Banasiewicz E.
 1998 *Badania wykopaliskowe na grodzisku w Jurowie*, APŚwsch., t. III, s. 171-175.
 1999 *Czwarty sezon badań grodziska w Jurowie, pow. Tomaszów Lubelski, woj. lubelskie*, APŚwsch., t. IV, s. 165-171.
 Banasiewicz-Szykuła E. red.
 2002 *Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma*, Chełm.
 Baranowski T.
 1996 *Pochówki koni z Tumian, w woj. olsztyńskim*, AP, t. XLI, z. 1-2, s. 65-130.
 Baranowski T., Gajewski L., Hensel Z.
 1998 *Para ozdobnych strzemion z grodziska w Kaliszu*, [w:] *Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, red. A. Buko, Warszawa 1998, s. 183-189.
 Bartłowska A.
 1979 *Osada wielokulturowa w Bielinach, gm. Ulanów, woj. Tarnobrzeg*, MSROA za lata 1973-1975, s. 131-134.
 Bartošková A.
 1986 *Slovanské depoty železných předmětů v Českoslovenku*, „*Studie Archeologického Ústavu Českoslovenké Akademie Věd v Brně*”, t. 13.
 Baxa P.
 1981 *Podkúvanie na Slovensku v 11.-13. Storočí*, Slov. Arch., t. XXIX, z. 2, s. 425-445.

- Becker J.
1936 *Der Waffenfund von Schwamm*, NdV, t. 12.
- Belošević J.
1980 *Materijalna kultura Hrvata od 7-9. Stoljeća*, Zagreb.
- Bender W., Kierzkowska E., Kierzkowski K., Bronicka-Rauhutowa J.
1957 *Badania w Gródku Nadbużańskim w pow. Hrubieszów w 1955 r.*, Spr. Arch., t. III, s. 169-189.
- Beranová M.
1970 *Najstarší Slovanské podkovy a počátek novodobého zápřehu koní*, „Sborník Národního Muzea v Praze”, t. XXIV, z. 1/2, s. 15-20.
- Bialeková D.
1962 *Osadnictwo słowiańskie nad środkowym Wagiem i górną Nitřą*, AAC, t. IV, z. 1-2, s. 177-203.
- Bialeková D.
1977 *Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung)*, Slov. Arch., t. XXV, z. 1, s. 103-160.
- Bialeková D.
1982 *Slovanské pohrebisko v Závade*, Slov. Arch., t. XXX, z. 1, s. 123-165.
- Biborski M., Stępiński J.
2001 *Die Ergebnisse metallkundlicher Untersuchungen an frühmittelalterlicher Eisenwerkzeugen aus den Hortfund von Kraków-Kurdwanów*, AAC, t. XXXV, s. 75-89.
- Bienia M., Kirpičnikov A. N.
1996 *Dwa miecze z Polesia Lubelskiego*, Arch. Żywa, nr 1 (I), s. 18-19.
- Blair C.
1958 *European Armour circa 1066 to circa 1700*, London.
- Błaszczak W.
1973 *Wyniki badań archeologicznych w strefie osady św. Gotarda na Starym Mieście w Poznaniu*, FAP, t. 23, s. 120-192.
- Błaszczak W.
1982 *Będzin przez wieki*, Poznań.
- Błoński M.
2000 *Średniowieczne ostrogi z Grodziska na Zawodziu w Kaliszu*, AP, t. XLV, s. 53-87.
- Błoński M.
2003 *Ostroga z Radachówki nad Świdrem*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Warszawa-Lublin, s. 109-115.
- Bocheński Z.
1930 *Polskie szyszaki wczesnośredniowieczne*, Kraków.
- Bóna I.
2000 *Ein frühawarisches Gräbelfeld in der Unio – Sandgrube von Varpalota*, CAH, s. 123-161.
- Bruhn-Hoffmeyer A.
1954 *Middelalderens tveæggede svaerd*, t. I-II, Kopenhaga.
- Brzostowicz M.
2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- Bubeník J.
1996 *Hradiště Rubín u Podbořan v severozápadních Čechách v raném středověku*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie Średniowiecznej*, red. Z. Kurnatowska, t. 1, Wrocław, s. 197-207.
- Budinský-Krička V.
1956 *Pohrebisko z neskorej doby avarskej w Zitawskiej Tõni na Slovensku*, Slov. Arch., t. IV, s. 5-132.
- Buko A.
1998 *Początki przedlokacyjnego Sandomierza*, [w:] *Civitas Principales – wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, Gniezno, s. 71-77.
1998A *Początki Sandomierza*, Warszawa.
- Buško C., Czerska B., Kaźmierczyk J.
1985 *Wrocławskie zagrody z XI-XII w. odkryte na Ostrowie Tumskim*, ŚSA, t. 26, s. 62-71.
- Cabalska M.
1966A *Wczesnośredniowieczne wędzidło żelazne z grodziska w Chełmcu, pow. Nowy Sącz*, WA, t. XXXII, z. 1, s. 3-11.
1966B *Wędzidło typu huńskiego z Mymonia, pow. Sanok*, MSROA za rok 1965, s. 59-61.
1970 *Wędzidla z pobocznicami z wielowarstwowych stanowisk wczesnośredniowiecznych*, WA, t. XXXV, z. 1, s. 14-21.
1975 *Grodzisko w Mymoniu, pow. Sanok w świetle badań archeologicznych*, Mat. Star. i Wśr., t. III, s. 321-341.
1978 *Wieloczołnowe grodzisko w Tuligłowach, woj. Przemyśl w świetle badań w 1975 roku*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. 1, s. 51-89.
1979 *Wieloczołnowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowach, woj. Przemyśl*, Spr. Arch., t. XXXI, s. 253-271.
1981 *Zagadnienie grodzisk z potrójną linią wałów w świetle badań w Tuligłowach, woj. Przemyśl*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. 4, s. 5-36.
1984 *Wieloczołnowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowach, woj. Przemyśl*, MSROA za lata 1976-1979, s. 131-143.
- Cabalska M., Madyda R., Parczewski M., Tunia K.
1975 *Materiały do pradziejów powiatu Dąbrowa Tarnowska*, Mat. Star. i Wśr., t. III, s. 387-423.
- Cetera A., Okoński J.
1988 *Wstępne sprawozdanie z badań południowo-zachodniego rejonu grodziska w Zawadzie koło Tarnowa w latach 1984-1986*, AAC, t. XXVII, s. 117-151.

- Chudziak W.
2003 *Ziemia chełmińska na przełomie I i II tysiąclecia – „pogranicze w ogniu”?*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, red. K. Grażawski, Włocławek-Brodnica 2003, s. 67-81.
- Člinská Z.
1962 *W kwestii pobytu Awarów w kontaktach słowiańskich*, AAC, t. IV, z. 1-2, s. 159-177.
1973 *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*, „Archaeologica Slovaca”, t. 5, red. B. Chropovský, Bratislava.
1991 *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*, red., Nitra.
- Cnotliwy E., Dekówna M., Leciejewicz L., Łosiński W., Rogosz R., Rulewicz R., Wesołowski S.
1983 *Szczecin we wczesnym średniowieczu – Wzgórze Zamkowe*, Polskie Badania Archeologiczne, t. 23.
- Coblentz W.
1989 *Reitersporen von Burgen des 9. bis 11. Jahrhunderts in Sachsen*, Slov. Arch., t. XXXVII, z. 1, s. 5-20.
- Cynkałowski A.
1961 *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa.
- Czerepiński A., Gurba J.
1965 *Ciekawy staroruski zabytek z Czerwienia*, ZOW, t. 31, z. 3, s. 238-241.
1968 *Rogowy księż z Czermna*, [w:] *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, red. K. Jażdżewski, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 484-486.
- Dąbrowska E.
1961 *Wyniki badań w latach 1955-1956*, [w:] *Igotomia, cz. I. Osada wczesnośredniowieczna*, Wrocław-Warszawa-Kraków, red. S. Nosek, s. 113-157.
1962 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie powiatu krakowskiego*, „Prace Archeologiczne UJ”, t. 4, s. 7-132, Kraków.
1963 *Sprawozdanie z badań sondażowych przeprowadzonych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Szczaworyżu pow. Busko w 1960 r.*, Spr. Arch., t. XV, s. 322-328.
1965A *Sprawozdanie z badań sondażowych przeprowadzonych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Demblinie, pow. Dąbrowa Tarnowska w 1963 r.*, Spr. Arch., t. XVII, s. 265-278.
1965B *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Szczaworyżu pow. Busko w latach 1962 i 1963 r.*, Spr. Arch., t. XVII, s. 255-264.
1965C *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziemi wiślickiej*, Kraków.
1969 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Szczaworyżu pow. Busko w latach 1965-1966 r. (rejon: gród właściwy)*, Spr. Arch., t. XX, s. 277-286.
1970 *Wczesnośredniowieczny gród w Szczaworyżu, pow. Busko Zdrój w świetle badań w latach 1962-1968*, Spr. Arch., t. XXII, s. 193-206.
1973A *Quelques remarques sur la pénétration hongroise sur le territoire de la Pologne du Sud*, [w:] *Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie*, t. II, Berlin, s. 365-370.
1973B *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno – plemiennej w VII-X wieku*, Wrocław.
- Dąbrowski J., Hunicz A., Kardasz M.
1975 *Badania archeologiczne i dendrochronologiczne prowadzone na wzgórzu zamkowym w Lublinie w 1973 r.*, WA, t. XL, z. 1, s. 27-37.
- Dąbrowski T.
1981 *Badania archeologiczne w Sukiennicach Krakowskich*, KHKM, R. 29, z. 4, s. 451-458.
- Dezső C.
1972 *Avarokori páncélok a Kárpát – medencében* (cz. 1), „A Nyíregyházi Jónás András Múzeum Évkönyve”, t. XII-XIV, 1961-1971, s. 7-45.
- Diens J.
1956 *Un cimetière de Hongrois conquérants á Bashalom*, AAASH, t. VII, s. 245-277.
- Długopolska Ł., Rauhut L.
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, WA, t. XXXVI, z. 3, s. 292-354.
- Dmochowski P., Wrześniński J.
2004 *W poszukiwaniu łuku refleksyjnego – możliwości interpretacji na przykładzie znaleziska z Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Wędrówki rzeczy i idei w średniowieczu*, „Spotkania Bytomskie”, t. V, red. S. Możdziej, Wrocław, s. 313-332.
- Dostál B.
1966 *Slovanská pohřebišť zě střední doby hradištní na Moravě*, Praha.
- Drewko M.
1954 *Wielki kurhan wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Lipsko pow. Zamość*, WA, t. XX, z. 3, s. 307-309.
- Duda J.
1997 *Badania archeologiczne prowadzone w Wieliczce na stanowisku nr X w 1995 roku*, Spr. Arch., t. XLIX, s. 257-265.
- Dudak W., Kurasiński T.
2005 *Wczesnośredniowieczne tordowane groty strzał znalezione na terenie Polski. Rekonesans badawczy*, AHP, t. 15/1, s. 355-371.
- Dulnicz M.
1994 *Problem datowania grodzisk typu Tornow i grupy Tornow-Klenica*, AP, t. XXXIX, z. 1-2, s. 31-49.
- Dulnicz M.
2000 *Mazowsze w X wieku*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków, s. 199-223.
- Dulnicz M.
2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny północno – zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa.

LITERATURA

- Dunin-Karwicki J.
1978 *Analiza bronioznawczo-metalograficzna trzech mieczy ze zbiorów PMA w Warszawie*, WA, t. XLIII, z. 2, s. 165-173.
- Dzieńkowski T., Gołub S.
1998 *Trzeci sezon badań wykopaliskowych w Chełmie, u. Czarneckiego 8, stan. 144*, APŚwsch., t. III, s. 203-207.
- Dzieńkowski T., Gołub S.
2000 *Piąty sezon badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Chełmie, stan. 14*, APŚwsch., t. V, s. 116-126.
- Dzieńkowski T., Gołub S.
2002 *Osada przygodowa z czasów księcia Daniela Romanowicza w Chełmie*, [w:] *Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Chełm, s. 57-73.
- Eisner J.
1952 *Devinska Nová Ves. Slovanské Pohřebiště*, Bratislava.
- Fedorov-Davydov G. A.
1966 *Kočevniki vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskich hanov*, Moskva.
- Fedyk R., Kotowicz P. N.
2006 *Zamczysko. Średniowieczne grodzisko w Sanoku-Białej Górze, część I. Zabytki metalowe i kamienne*, Sanok.
- Filipowiak W.
2004 *Some aspects of the development of Wolin in the 8th-11th centuries in the light of the results of new research*, [w:] *Polish lands of the turn of the first and the second Millenia*, red. P. Urbańczyk, Warszawa, s. 47-75.
- Florek M.
1993 *Wczesnośredniowieczny grot oszczepu z Rudnika-Dolin*, MSROA za lata 1985-1990, s. 249-250.
1995 *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przy kościele p. w. św. Jakuba i dawnym klasztorze dominikanów w Sandomierzu w latach 1990-1992*, MSROA za lata 1991-1992, s. 111-139.
- Floriova V. E.
2000 *Kostjanye detali, lukov, kolčanov i nalučij Beloj Veži*, [w:] *Stepi Evropy v epohu srednevekov'ja, Sbornik statej*, red. A. V. Evglevskij, Doneck, t. I, s. 101-116.
- Fodor I., red.
1996 *A Honfoglaló Magyarorságra*, Budapest.
- Friesinger H.
1972 *Waffenfunde des neunten und zehnten Jahrhunderts aus Niederösterreich*, AA, t. 52, s. 43-48.
- Gabriel I.
1984 *Chronologie der Reitersporen*, [w:] *Starigard/Oldenburger Huptburg der Slawen in Wagrien*, Neumünster.
1988 *Hof und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburger*, BRGK, t. 69, s. 103-291.
- Gajewski L.
1961 *Wyniki badań w roku 1957*, [w:] *Igołomia, cz. I. Osada wczesnośredniowieczna*, red. S. Nosek, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 157-207.
1964 *Wczesnośredniowieczny kurhan w Szczekarkowie*, WA, t. XXX, z. 1, s. 183-185.
1984 *Wczesnośredniowieczna ostroga o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza z miejscowości Mokre, woj. Zamość*, Slavia Ant., t. XXIX (1983), s. 297-299.
- Gancarski J.
1996 *Ozdobne okucie pochwy miecza z wczesnośredniowiecznego skarbu z grodziska w Trzcinity, gm. Jasło, stanowisko 1*, Spr. Arch., t. XLVIII, s. 167-174.
2003 *The early Medieval stronghold at Trzcinica in the district of Jasło: preliminary research results*, [w:] *Polonia Minor Mediaevali*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków-Krosno, s. 263-277.
- Garam É.
1998 *Avari kori csont ostor vagy korbácsvégek és ostorozogányok*, CAH, s. 109-122.
- Garbacz K.
1995 *Rzymskie trójskrzydełkowe grociki strzał z Grzybowa, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg*, Spr. Arch., t. XLVII, s. 211-219.
- Gardawski A.
1968 *Z zagadnień kultury wczesnego średniowiecza południowej Polski. Uwagi dyskusyjne*, RL, t. IX, s. 9-55.
1970 *Chodlik. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy*, Kraków.
- Gąssowscy E., J.
1970 *Łysa Góra we wczesnym średniowieczu*, Wrocław.
- Gąssowska E.
1970 *Wczesnośredniowieczna osada w Łazach*, [w:] E. i J. Gąssowscy, *Łysa Góra we wczesnym średniowieczu*, Wrocław, s. 44-91.
1990 *Wyniki weryfikacji chronologiczno-kulturowej i funkcjonalnej grodziska w Szczaworyżu, gm. Busko Zdrój w latach 1988/1989*, „Peregrinus”, t. 3, s. 9-34.
- Gąssowski J.
1952 *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu*, Mat. Wśr., t. II, s. 71-175.
1953 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Złotej pod Sandomierzem*, WA, t. XIX, z. 1, s. 80-91.
1969 *Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznej Sandomierszczyzny*, Mat. Wśr., t. VI, s. 309-373.
- Geibig A.
1991 *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter*, „Offa-Bücher”, t. 71, Neumünster.
1999 *Die Schwerter aus dem Hafen von Haithabu*, „Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu”, t. 33, Neumünster, s. 11-95.

- Geschwendt F.
1936 *Sattelbeschlage der Wikingerzeit aus Schlesien*, „Altschlesien”, t. 6, z. 2, s. 317-319.
- Gimbutas M.
1963 *The Balts*, London.
- Ginalski J.
1991 *Ostrogi kablkowate kultury przeworskiej, klasyfikacja, typologia*, PA, t. 38, s. 53-85.
1997 *Wczesnośredniowieczne depozyty przedmiotów żelaznych z grodziska „Fajka” w Trepczy koło Krosna*, Spr. Arch, t. XLIX, s. 221-243.
- Ginalski J., Kotowicz P. N.
2004 *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszczce” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2*, MSROA, t. 25, s. 187-257.
- Gizbert W., Żaki A.
1954 *Odkrycie rośliny „sorgo” w warstwie wczesnośredniowiecznej w Krakowie na Wawelu*, WA, t. XX, z. 4, s. 397-408.
- Głosek M.
1973 *Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce*, Wrocław.
1984 *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w.*, Warszawa.
1985 *Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń sieczna, drzewcowa i obuchowa*, [w:] *Plemięta. Średniowieczny gródek w Ziemi Chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Toruń, s. 99-107.
1987 *Stan i perspektywy badań nad średniowiecznymi toporami w Polsce*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 34, 1987, s. 207-211.
1996 *Późnośredniowieczna broń obuchowa w polskich zbiorach*, Łódź.
1997 *Militaria znalezione w fosie na Placu Dominikańskim we Wrocławiu*, „Studia Archeologiczne”, t. XXIX, s. 151-167.
- Głosek M., Kajzer L.
1977 *Łuk średniowieczny znaleziony w Brzegu*, Sil. Ant., t. 19, s. 241-250.
- Głosek M., Kirpićnikov A. N.
2000 *Militaria – broń sieczna*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. I. *Mosty traktu gnieźnińskiego*, red. Z. Kurnatowska, Lednica-Toruń, s. 73-75.
- Głosek M., Nadolski A.
1970 *Miecze średniowieczne z ziem polskich*, Łódź.
- Godłowski K.
1979 *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V-VII w. n. e.*, Kraków.
- Gołub S.
1996 *Badania stanowisk z okresu wczesnośredniowiecznego w Chełmie*, APŚwsch., t. 1, s. 127-133
1997 *Drugi sezon badań osady wczesnośredniowiecznej w Chełmie, ul. Czarneckiego 8, stan. 14*, APŚwsch., t. II, s. 157-161.
1999 *Końcowe wyniki badań archeologicznych osadnictwa wczesnośredniowiecznego i starej Synagogi w Chełmie przy ulicy Krzywej 37*, „Włodawskie Zeszyty Muzealne”, t. 9, s. 86-92.
- Gosik-Tytuła B., Gołub J., Koman W., Wetoszka B.
2000 *Przegląd prac konserwatorskich w województwie lubelskim za 1999 rok*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, s. 17-88.
- Góra M.
2004 *Osada otwarta z okresu wpływów rzymskich i wczesnośredniowieczna osada obronna w Barkowicach Mokrych koło Sulejowa*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 42, s. 383-560.
- Górecki J.
2001 *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań.
- Górska I., Paderewska L., Prygała J., Szymański W., L. Gajewski L., Okulicz Ł.
1976 *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Warszawa.
- Gradowski M., Żygulski Z., jun.
1998 *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warszawa.
- Grape W.
1994 *La Tapisserie de Bayeux*, München.
- Gruszczyńska A.
1966 *Badania na osadzie w Nisku*, SROA za 1965 rok, s. 62.
1967 *Wczesnośredniowieczna osada w Nisku na tle środowiska geograficznego*, „Rocznik Przemyski”, t. XI, s. 7-48.
1971 *Miecz wczesnośredniowieczny ze Strzegocic*, ZOW, t. 37, z. 4, s. 239.
1979 *Wczesnośredniowieczny miecz z Radymna, woj. Przemyśl*, MSROA za lata 1973-1975, s. 147-148.
- Grygiel R., Jurek T.
1996 *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa. Dzieje rezydencji i ich właścicieli*, Łódź.
- Gurba J.
1968 *Z problematyki osadnictwa wczesnośredniowiecznego na wyżynie lubelskiej*, Annales UMCS, sectio F, t. 20, s. 45-57.
1997 *Dwa zabytki brązowe z Czerwna-Czerwienia*, [w:] *Archeologia i Starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi A. Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. M. Głosek, Łódź, s. 65-71
- Haftka M.
1971 *Wczesnośredniowieczne topory z Malborka*, Pom. Ant. t. IV, s. 445-455.
- Hahulka-Ledwos R.
1959-1960 *Wczesnośredniowieczny skarb żelazny z Mogiły, pow. Kraków*, WA, t. XXVI, z. 3-4, s. 251-261.
1965 *Wczesnośredniowieczna strzemiona z Nowej Huty-Mogiły*, Mat. Arch., t. VI, s. 117-126.
1971 *Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie-Mogile*, MANH, t. III, s. 7-210.

LITERATURA

- 1986 *Materiały wczesnośredniowieczne ze stanowisk 17, 18 i 20 w Krakowie-Nowej Hucie (Pleszów)*, MANH, t. X, s. 107-147.
- Hallinder P.
1986 *Streit- und Arbeitsäxte*, [w:] *Birka II: 2. Systematische Analysen der Gäbefunde*, red. G. Arwidsson, Stockholm 1986, s. 45-50.
- Hampel J.
1905 *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, t. I-III, Braunschweig.
1907 *Ujabb tanulmányok a hongyalási kor emlékeivől*, Budapest.
- Hanuliak M.
2004 *Vielkomoravské pohrebistá. Pohovánie v 9.-10. staroči na územi Slovenska*, Nitra.
- Heindel I.
1992 *Äxte des 8. bis. 14. Jahrhunderts im westslawischen Siedlungsgebiet zwischen Elbe/Saale und Oder/Neise*, ZfA, t. 26, z. 2, s. 17-56.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.
1972 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. IV, Wrocław.
1987 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VI, Wrocław.
- Hensel Z., Hilczer-Kurnatowska Z., Łosińska A.
1995 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VII, Poznań-Toruń.
- Herrmann J.
1966 *Tornow und Vorberg. Ein Betrag zur Frühgeschichte der Lausitz*, Berlin.
1970 *Die Slawen in Deutschland*, Berlin.
- Herrmann J., Donat P. red.
1973 *Corpus Archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik 7. bis. 12. Jahrhundert*, t. I.
1979A *Corpus Archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik 7. bis. 12. Jahrhundert*, t. II.
1979B *Corpus Archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik 7. bis. 12. Jahrhundert*, t. III.
- Hilczerówna Z.
1956 *Chronologia ostróg z X-XII wieku*, WA, t., XXIII, z. 2, s. 203-208.
1956 *Ostrogi polskie z X-XIII w.*, Poznań.
- Hoczyk S.
1968 *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Horodyszczu w powiecie włodawskim*, RL, t. IX, s. 61-77.
1969 *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego stanowiska IV w Chodliku, pow. Opole Lubelskie*, Spr. Arch., t. XX, s. 305-312.
- Hoczyk S., Ślusarski Z.
1971 *Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie*, SML, t. 5, s. 53-71.
- Holčík S.
1991 *Velkomoravské pohrebisko w Bini*, „Sborník Slovenského Národného Muzea”, t. 85.
- Hołubowicz W.
1956 *Opole w wiekach X-XII*, Katowice.
- Hoššo J.
1974 *Historicko-archeologický výskum w Liptovskej Mare*, „Archaeologia historia”, t. 1, s. 253-269.
- Horbacz T. J.
1976 *Głowica wczesnośredniowiecznej buławy ze Stawęcina koło Łęczycy*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 23, s. 287-293.
- Hrubý V.
1955 *Staré Město. velkomoravské pohřebiště „Na Valách”*, Praha.
- Hunicz A.
1973 *Wyniki badań na wzgórzu zamkowym w Lublinie w 1971 r.*, WA, t. XXXVIII, z. 3-4, s. 443-460.
- Jamka R.
1960 *Romańska figurka wojownika z Krakowa*, BK, t. 2, s. 5-10.
1963 *Kraków w pradziejach*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Jamka R., Leńczyk G., Dobrowolski K.
1939 *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim*, Kraków.
- Janeczek A.
1991 *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo betzkie od schyłku XIV do pocz. XVII w.*, Wrocław.
- Janin V. L.
1970 *Aktovye pečati drevnej Rusi X-XV vv. t. I. Pečati X-načala XIII v.*, Moskva.
- Jankuhn H.
1939 *Eine Schwertform aus karolingischer Zeit*, Offa, t. 4, s. 155-168.
- Jasnosz S.
1982-1983 *Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego Ziemi Obornicko-Rogozińskiej*, cz. III, FAP, t. 33, s. 55-166.
- Jastrzębski S., Maciejczuk J.
1988 *Grób wczesnośredniowieczny z Gródka nad Bugiem, stan. 1C, woj. zamojskie*, [w:] *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, t. II, red. G. Labuda i S. Tabaczyński, Wrocław, s. 55-61.
- Jaworski K.
1990 *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*, Wrocław-Warszawa.
1997 *Znaleziska wielkomorawskie w Gilowie, Niemczy i Starym Książu na Dolnym Śląsku*, [w:] *Śląsk i Czechy a kultura wielko-*

- morawska, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 113-127.
 2005 *Grody w Sudetach (VIII-X w.)*, Wrocław.
- Jaworski K., Kaźmierczyk J., Rzeźnik P.
 1991 *Przegląd badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1989 r.*, *ŚSA*, t. 32, s. 157-173.
- Jaworski K., Paternoga M.
 2002 *Grodzisko z przełomu IX i X w. w Gilowie koło Niemczy. Badania w 2001 roku*, *ŚSA*, t. 44, s. 279-290.
- Jaworski K., Rzeźnik P.
 1994 *Nowe dane na temat kontaktów z ziemiami Moraw i (lub) Czech w świetle badań w Gilowie koło Niemczy w 1992 roku*, *ŚSA*, t. 35, s. 307-328.
 1998 *Wrocławski Ostrów Tumski we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Civitas Principales – wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, Gniezno, s. 88-95.
- Jażdżewski K.
 1951 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań w r. 1949*, *Mat. Wśr.*, t. 1, (1949), s. 91-191.
- Jelovina D.
 1986 *Máčevi i ostruge. Karolinšog obilježja u Muzeju Hrvatskih Arheoloških Spomenika*, Split.
- Jodłowski A.
 1969 *Badania archeologiczne w Wieliczce w 1966 r.*, *Spr. Arch.*, t. XX, s. 369-378.
 1972 *Sprawozdanie z badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Łapczycy. pow. Bochnia*, [w:] *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1972*, s. 28-32.
 1973 *Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznej osady produkcyjnej w Krakowie-Sidzinie*, [w:] *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1973*, s. 37-48.
 1974 *Wczesnośredniowieczny gród w Łapczycy. pow. Bochnia w świetle badań lat 1965-1966 i 1972*, *Spr. Arch.*, t. XXVI, s. 241-279.
- Jurkowlaniec T.
 1981 *Nagrobki przedromańskie i romańskie w Polsce*, „*Rocznik Historii Sztuki*”, t. XII, s. 25-42.
- Kaczanowski P.
 1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Kraków.
- Kaczkowski M.
 1971 *Charakterystyka osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Głogowa od połowy V do połowy XI w. w świetle źródeł archeologicznych*, *ZZM*, t. 2, 1971, s. 3-37.
- Kajzer L.
 1976 *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Wrocław.
- Kalousek F.
 1971 *Břeclav Pohansko. Velkomoravske pohřebišťe u kostela*, Brno.
- Kamińska J.
 1953 *Gród w Czerchowie w świetle wykopalisk*, *PA*, t. 9, z. 2-3, s. 402-420.
 1962 *Badania na stanowisku 1: Osada otwarta, gród starszy, gród młodszy*, *PiMMAiEŁ, S.A.*, nr. 7, s. 83-110.
- Kamiński K.
 2000 *Paradna głowica buławy ze Starego Miasta we Wrocławiu*, *KHKM, R.* XLVIII, nr 3-4, s. 163-171.
- Kara M.
 1991 *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*, [w:] *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny zachodniej*, red. L. Leciejewicz, *Śląskie Sympozja Historyczne*, t. 1, Wrocław-Warszawa, s. 99-120.
- Kara M.
 1998 *Grób uzbrojonego jeźdźcy z Ciepłego na Pomorzu Gdańskim*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kóčka-Krenz, W. Kosiński, Poznań, s. 505-524.
- Kara M.
 2001 *Frühmittelalterliches Grab eines bewaffneten Kaufmannes aus dem Ort Ciepłe (Warmhof) in Danziger Pommern im Lichte einer erneuten Analyse*, *AUL, Folia Archeologica*, t. 23, 2001, s. 113-145.
- Karger M. K.
 1940 *Kniażeskoje pogrebenie XI v. v Desjatinnoj Cerkvi*, „*Kratkie Soobščeniija Instituta Arheologii Akademii Nauk USSR*”, z. 4, s. 12-20.
 1951 *Arheologičeskie issledovanija drevnego Kieva*, Kiev.
- Karo Š.
 2004 *Die Typologie der frühmittelalterlichen Steigbügel aus slowenischen Fundorten*, [w:] *Zbornik na počest' Dariny Bialekovej*, red. G. Fusek, Nitra, s. 165-173.
- Kaszewscy E. i A.
 1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brześciu Kujawskim*, *Mat. Star. i Wśr.*, t. 1, s. 365-434.
- Katalin B. N., Révész L.
 1986 *Egyedi típusú honfoglalás kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetőről*, *CAH*, s. 123-135.
- Kavánová B.
 1976 *Slovanské ostruhy na území Československa*, „*Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně*”, r. IV, z. 3, Praha.
- Kazakevičius V.
 1994 *The Armament of the Viking Period in Lithuania*, *Fasciculi Archeologiae Historiae*, fasc. VII, s. 37-45.
 1996A *IX-XIII a. Baltų kalavijai*, Vilnius.

LITERATURA

- 1996B *Topory bojowe typu M. Chronologia i pochodzenie na ziemiach Bałtów*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie Średniowiecznej*, red. Z. Kurnatowska, t. 2, Wrocław, s. 233-237.
- 2000 *Dél E tipo ietigaliř ornamentuotomis ámovomis chronologijos ir kilmės*, „*Archaeologia Lituana*”, t. I, s. 179-196.
- Kaźmierczyk J.
 1966 *Wrocław lewobrzeźny we wczesnym średniowieczu*, cz. I, Wrocław-Warszawa-Kraków.
 1978 *Podkowy na Śląsku w X-XIV wieku (studia z dziejów kultury materialnej)*, Wrocław.
 1993 *Ku początkom Wrocławia, cz. I. Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od poł. XI do poł. XIII w.*, Wrocław.
 1995 *Ku początkom Wrocławia, cz. III. Gród na Ostrowie Tumskim w X-XIII w. (uzupełnienie do cz. I i II)*, Wrocław.
- Kaźmierczyk J., Kramarek, Lasota Cz.
 1974 *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1972 roku*, *Sil. Ant.*, t. 16, s. 241-277.
 1977 *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1975 roku*, *Sil. Ant.*, t. 19, s. 181-240.
 1978 *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1976 roku*, *Sil. Ant.*, t. 20, s. 123-167.
- Kempke T.
 1988 *Zur überregionalen Verarbeitung der Pfeilspizentypen des 8.-12. Jahrhunderts aus Starigard/Oldenburg*, *BRGK*, t. 69, s. 292-306.
 1991 *Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien. Die Waffen des 8.-13. Jahrhunderts*, Neumünster.
- Kierzkowska E.
 1967 *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w roku 1965 na terenie osady wczesnośredniowiecznej w Radomiu*, *Spr. Arch.*, t. XIX, s. 231-238.
- Kihl-Byczko E.
 1961 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych grodziska wczesnośredniowiecznego w Siemowie, pow. Gostyń w 1959 r.*, *Spr. Arch.*, t. XIII, s. 171-175.
- Kind T.
 2002 *Archäologische Funde von Teilen der Reiterausrüstung aus Europa und ihr Beitrag zur Kultur- und Sozialgeschichte der Ottonenzeit* [w:] *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit*, red. J. Hennig, Mainz am Rhein, s. 281-299.
- Kirpičnikov A. N.
 1961 *Meči kijevskej Rusi (IX-XI) vv.*, „*Sovietskaja Arheologia*”, nr 4, s. 179-197.
 1966A *Drevnerusskoe orużie. Vypusk piervyj. Meči i sabli IX-XIII vv.*, „*Arheologia SSSR. Svod arheogičeskich istočnikov*”, wyd. E1-36, Moskva-Leningrad.
 1966B *Drevnerusskoe orużie. Kopja, sulicy, boevye topory, bulavy, kistieni IX-XIII vv.*, „*Arheologia SSSR. Svod arheogičeskich istočnikov*”, wyd. E1-36, Moskva-Leningrad.
 1971 *Drevnerusskoe orużie. Vypusk trietij. Dospech, kompleks boevych sredstv IX-XIII vv.*, „*Arheologia SSSR. Svod arheogičeskich istočnikov*”, wyd. E1-36, Moskva-Leningrad.
 1973 *Snarażenie vsadnika i verhovogo konia na Rusi IX-XIII vv.*, „*Arheologija SSSR. Svod arheogičeskich istočnikov*”, wyd. E1-36, Moskva-Leningrad.
 1976A *Voennoe delo na Rusi v XIII-XV vv.*, Leningrad.
 1976B *Russische Körper-Schutzwaffen des 9.-16. Jahrhunderts*, „*Waffen- und Kostümkunde*”, s. 22-37.
 1977 *Massovoe orużie bliźnego boja iz razkopok drevnego Izjaslavia*, „*Kratkie Soobščeniija*”, wyd. 155, s. 80-87.
 1998 *Tajemnice mieczy z Lednicy*, „*Arch. Żywa*”, nr 2 (7), s. 23-25.
 2001 *Dva rannesrednevekovykh meča s klejnami iz sobranija Gasudarstvennogo Archeologičeskogo Muzieja v Varšave*, *AUL, Folia Archeologica*, t. 23, s. 145-151.
- Kirpičnikov A. N., Medvedev A. F.
 1985 *Voorużenie*, [w:] *Arheologia SSSR. Gorod, zamok, selo, Drevnjaja Rus'*, red. B. A. Kolčin, Moskva, s. 298-363.
- Kirpičnikov A. N., Stalsberg A.
 1995 *Nove issliedovanija mečej epochy vikingov (po materialam norvežskich muzejev)*, „*Arheologičeskie Vesti*”, t. 4, s. 171-181.
- Kiss G.
 2000 *Vas megye 10-12. századi sir-és Kincseletei*, Szombathely.
- Kittel P.
 2002 *Średniowieczne uzbrojenie zaczepne Prusów z obszaru północno-wschodniej Polski*, „*Komunikaty Warmińsko-Mazurskie*”, nr 2 (236), s. 155-188.
- Kivikovski E.
 1951 *Die Eiseszeit Finnlands. Bilderatlas und Text*, t. II, Helsinki.
- Klanica Z.
 1971 *Předvelkomoravské pohřebiště v Dolních Dunajovicích*, „*Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně*”, z. 1.
 1985 *Mikulčice-Klašteřisko*, „*Památky Archeologicke*”, t. 76, s. 474-539.
 1986 *Počátky slovenského osídlení našich zemí*, Praha.
- Klučina P.
 2004 *Zbroj a zbraně. Evropa 6.-17. století*, Praha-Lutomyšl.
- Knorr H. A.
 1958 *Der Steigbügel von Pritzerbe, Kr. Brandenburg*, „*Ausgrabungen und Funde*”, t. 3, z. 3, s. 111-113.
- Kočkurina S. I.
 1982 *Drevnjaja Korela*, Leningrad.
- Kokowscy E. i A.
 1990 *Wczesnośredniowieczny grot z gródka n. Bugiem w woj. zamojskim*, *LMA*, t. III, s. 49-54.
 1997 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko rzędowe w miejscowości Drażgów (Kolonia), stan. 1 w woj. lubelskim*, *APŚwsch.*, t. II,

- s. 280-287.
- 2003 *Nahajki z rękojeścią w kształcie ptasich głów z Gródka nad Bugiem*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Warszawa-Lublin, s. 355-364.
- Kokowski A., Mazurek E.
1988 *Stanowisko wielokulturowe nr 25 w Moroczynie, gm. Hrubieszów, woj. Zamość*, Spr. Arch., t. XXXIX, s. 261-307.
- Kola A., Wilke G.
1975 *Produkcja grotów beltów do kuszy w średniowieczu w świetle współczesnych prób eksperymentalnych*, AUNC, Archeologia, t. 5, 1975, s. 161-181.
1985 *Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń strzelcza*, [w:] *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Toruń, s. 107-129.
2000 *Mosty sprzed tysiąca lat. Archeologiczne badania prowadzone przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, Toruń.
- Kolčín B. A.
1971 *Novogrodskie drevnosti, reznoe derevo*, „Arheologia SSSR. Svod arheologičeskich istočnikov”, wyd. E1-55, Moskwa.
- Kotodziejski S.
1980 *Pieniny*, ZOW, t. 46, z. 1, s. 48-54.
- Koman W.
1991 *Badania ratownicze na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku kurhanowym w Mokrem, stan. 1, gm. Zamość w latach 1981-1987*, „Prace i Materiały Zamojskie”, t. III, s. 144-180.
- Koniarek Ł.
1996A *Problem występowania wczesnośredniowiecznych ostróg haczykowatych w południowej części Dolnego Śląska*, Sl. Ant., t. XXXVII, s. 203-211.
1996B *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne na Śląsku*, mps pracy doktorskiej, Wrocław.
- Koósová P.
2004 *Ku klasifikácii vrcholnostredovekých ostrôh z územia Slovenska (12.-15. storočie)*, „Archaeologia historia”, 29/04, s. 523-549.
- Koperski A.
1980 *Zespół zabytków archeologicznych z Radymna w zbiorach Muzeum Okręgowego w Przemyślu*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. 3, s. 95-118.
1982 *Cmentarzysko „staromadziarskie” w Przemyślu*, PiMMAEŁ, S. A., t. 29, s. 261-267.
1996 *Przemysł (Poland)*, [w:] *A Honfoglaló Magyarorságon*, red. I. Fodor, s. 439-448.
1998 *Przemysł – czołowy gród nad Sanem*, [w:] *Civitas Principales – wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, Gniezno, s. 82-88.
2001 *Dzieje Przemysła*, t. I. *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne, cz. I, Źródła archeologiczne do pradziejowego i wczesnośredniowiecznego Przemysła. Katalog*, Przemysł.
2003 *Groby wojowników z koniem na cmentarzysku „staromadziarskim” w Przemyślu*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Warszawa-Lublin, s. 365-375.
- Koperski A., Parczewski M.
1978 *Wczesnośredniowieczny grób Węgra-koczownika z Przemysła*, AAC, t. XVIII, s. 151-201.
- Korzuchina G. F.
1950 *Iz istorii drevnerusskogo oruzija XI veka*, „Sovietskaja Arheologia”, t. 13, s. 63-94.
- Košta J.
2005 *Kollektionen frühmittelalterlicher Schwerter aus dem grossmährischen Zentrum in Mikulčice*, [w:] *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, red. P. Kouřil, Brno, s. 157-193.
- Kościński B.
1998 *Wstępne wyniki badań na stanowisku 2 w Gdańsku w 1996 roku*, [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych. Materiały z konferencji zorganizowanej z okazji tysiąclecia Gdańska*, red. H. Paner, Gdańsk.
- Kotowicz P. N.
2002 *Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku. Katalog zbiorów*, Sanok.
2004 *Wojowie i rycerze. Katalog wystawy. Uzbrojenie na pograniczu polsko-rusko-słowackim*, Sanok.
2005 *Żelazna przewlecza z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodna” w Trepczy stan. 1, pow. Sanok, woj. podkarpackie*, „Rocznik Przemyski”, t. XLI, z. 2, s. 113-123.
2006 *Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski*, „Acta Militaria Mediaevalia. Materiały z konferencji”, t. II, Kraków-Sanok, s. 51-66.
- Kouřil P.
1979 *Archeologické nálezy z hradu Templštejnu (železné předměty)*, „Archaeologia historia”, t. 4, s. 129-140.
1997 *Severní předpolí moravské brány a zásah Velkomoravský*, [w:] *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 65-77.
2001 *Zur chronologischen Stellung von Sporen, deren Arme mit rechteckigem Rahmen mit fester Schnalle beendet sind*, [w:] *Velká Morava mezi východem a západem*, Brno, s. 241-255.
- Kovács L.
1970 *Ahonfoglaló Magyarok Lándzsái és lándzsástemkezésük*, „Alba Regia”, t. XI, s. 81-108.
1970 *Die Budapester Wikingerlanze (Geschichtsabriss der ungarischen Königslanze)*, AAASH, t. XXII, s. 323-339.
1971 *A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI-XIV. Századi csillag alakú buzogányai*, „Folia Archaeologica”, t. XXII, s. 165-181.
1982 *Die Waffen der Landnehmenden Ungarn: Säbel, Kampfsäbel, Lanzen*, „Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften”, t. 10/11, s. 243-255.
1986 *A Honfoglalás kori sirok Nagytarcsán II: a homokbányai temetőrészlet. (Adatok a nyéltámaszos balták, valamint trapéz alakú*

LITERATURA

- kengyelek értékeléséhez), CAH, s. 93-121.
- 1986B *Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit*, AAASH, t. XXXVIII, nr 1-2, s. 195-225.
- 1994-1995 *A Kárpát-Medence kétélű kardjai a 10. század 2. Feléből*, CAH, s. 153-189.
- Kowalczyk E.
1986 *Raciaz – średniowieczny gród i kasztelania*, „Archeologia Baltica”, t. VI, Łódź.
- Kowiańska-Piaszykowska M.
1960 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko rzędowe w Górze, pow. Turek*, FAP, t. 11, s. 179-193.
- Kowotek A.
1963 *Badania wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznej osadzie w Nisku*, SROA za rok 1963, s. 41-43.
- Kozieł S., Niżnik J., Żaki A.
1963 *Badania nad przedlokacyjnym Krakowem w latach 1958-1968 (serie VI-IX)*, Spr. Arch., t. XV, s. 236-252.
- Kramarek J.
1973 *Wczesnośredniowieczne materiały osadnicze z terenu Wrocławia*, Sil. Ant., t. 15, s. 159-197.
- Krauss A.
1957 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kurdwanowie koło Krakowa w latach 1954-1955*, Spr. Arch., t. IV, s. 90-100.
- Krapiec M.
1998A *Bezwzględne datowanie zwęglonego drewna z wału 3b wczesnośredniowiecznego grodziska w Stradowie*, Spr. Arch. t. L, s. 265-271.
1998B *Dendrochronologiczne datowanie węgla drzewnych z wczesnośredniowiecznego wału na Wawelu*, Spr. Arch., t. L, s. 293-297.
- Krapiec M., Poleski J.
1994 *Dwa grodziska wczesnośredniowieczne w Zawadzie Lanckorońskiej i Naszacowicach – datowanie metodą archeologiczną i dendrochronologiczną*, PA, t. 44, s. 117-139.
- Kryganov V.
1987 *Kistienni saltovo-majackoj kul'tury Podon'ja*, „Sovietskaja Archeologia”, z. 2, s. 63-69.
- Kubiak L., Makohonienko M., Polcyn M.
1991 *Znalezisko miecza w obrębie reliktyw średniowiecznego mostu/grobli w Gieczu*, SL, t. II, s. 367-368.
- Kubica-Kabaćńska E., Szmoniewski B.
2002 *Łyżka odlewnicza z wczesnośredniowiecznej osady w Krakowie-Nowej Hucie-Mogile, stan. 1*, MANH, t. XXIII, s. 75-83.
- Kuczyński J., Pyzik Z.
1967 *Badania osady wczesnośredniowiecznej w Świętomarzu, pow. Iłża*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 4, s. 109-146.
- Kukliński M.
2003 *Spór wokół datowania wczesnośredniowiecznego wału obronnego na Wawelu w Krakowie*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków-Krosno, s. 419-442.
- Kulakov V. I.
1990 *Drevnosti prussov VI-XIII vv.*, „Arhologia SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov”, Moskva.
- Kulczycka A.
1960 *Wczesnośredniowieczne wędzidło żelazne z Pleszowa pow. Kraków*, Mat. Arch., t. II, s. 291-294
- Kulpa S.
2005 *Lubomia*, [w:] *Skarby ziemi wydarte. Górny Śląsk i pogranicze*, Katowice.
- Kunysz A.
1959 *Przemysł wczesnodziejowy (w świetle ostatnich badań wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 1958-1959)*, RWRz, R. II, z. 1, s. 9-81.
1961 *Rzeszowskie w zaraniu dziejów w świetle wykopalisk*, Rzeszów.
1962A *Sprawozdaniez badań wykopaliskowych na grodzisku w Trzciny, pow. Jasło*, SROA za rok 1962, s. 21-24.
1962B *Sprawozdaniez badań wykopaliskowych na terenie Sanoka i okolicy*, SROA za rok 1962, s. 25-27.
1963A *Badania wykopaliskowe w Sanoku w roku 1963*, SROA za rok 1963, s. 44-45.
1963B *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w granicach dawnej Ziemi Sanockiej, ze szczególnym uwzględnieniem Sanoka, w świetle źródeł archeologicznych*, RWRz., R. III, s. 55-105.
1981 *Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Przemysł.
- Kunysz A., Persowski F.
1966 *Przemysł w starożytności i średniowieczu (od czasów najdawniejszych do 1340 roku)*, Rzeszów.
- Kurasiński T.
2005 *Topory typu M w grobach na terenie Polski wczesnośredniowiecznej – próba oceny znalezisk*, [w:] *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2005, s. 199-225.
- Kurnatowska Z.
1973 *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z wczesnośredniowiecznego grodziska w Strymen w Bułgarii*, Sl. Ant., t. XX, s. 87-129.
- Kuśnierz J.
2000 *Przyczynek do handlowego i militarnego znaczenia Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura i sztuka*, red. J. Feduszka, s. 19-25.
- Kuśnierz J.
2003 *Militaria z badań archeologicznych latopisowego grodu Czerwienia*, [w:] *Archeologija Ternopě 'lščini, Ternopil'*, s. 215-229.
2005 *Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku Tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*, „Acta Militaria Mediaevalia. Materiały z konferencji”, t. I., Kraków-Sanok, s. 115-132.

- Kutyłowska I.
 1981 *Zabytkowy zespół warowny w Stołpiu, woj. chełmskie*, „Zeszyt Badań Dokumentacji Zabytków w Chełmie”, nr 2.
 1990 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Motyczu k. Lublina*, Spr. Arch., t. XLI, s. 283-295.
- Kuzov H.
 2002 *Bozdygani ot Varnenskija Archeologičeski Muzej*, [w:] *Weapons and Military Equipment during the late Antiquity and the Middle Ages 4th-15th centuries*, Varna, s. 179-190.
- Kuźniar-Niedzwiedzka S., Nejowa H., Woźniak D.
 1967 *Racibórz w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, [w:] *Szkice z dziejów Raciborza*, Katowice, 1967, s. 25-62.
- Kwapieniowa M., Lenkiewicz T., Radwański K., Wałowy A.
 1969 *Badania na Okole w Krakowie w 1959 roku, wykop III na Skarpie*, Mat. Arch., t. X, s. 82-183.
- Kwaśniewicz W.
 1981 *1000 słów o dawnej broni i uzbrojeniu ochronnym*, Warszawa.
 1999 *Dzieje szabli w Polsce*, Warszawa.
- Lalik T.
 1967 *Sandomierskie we wczesnym średniowieczu. Prowincja, księstwo, województwo*, [w:] *Studia Sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, cz. I, red. T. Wąsowicz, Sandomierz, s. 39-105.
- Langenheim L.
 1933 *Spuren der Wikinger um Truso*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 11.
- Leciejewicz L., Łosiński W.
 1960 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Młodzikowie w powiecie średzkim*, FAP, t. 11, s. 104-165.
- Lehman J.
 1991 *Miecz odkryty w Gieczu. Badania technologiczne i konserwacja*, SL, t. II, s. 369-370.
- Lenkiewicz T.
 1965 *Wyniki badań ratowniczych prowadzonych przy ul. Solskiego w Krakowie*, Mat. Arch., t. VI, s. 127-133.
- Leńczyk G.
 1930 *Trzy miecze wikingi w zbiorach Muzeum Archeologii Przedhistorycznej PAU w Krakowie*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. Włodzimierza Demetrykiewicza*, Poznań, s. 363-375.
 1932 *Prace archeologiczne w Piekarach*, „Prace prehistoryczne”, t. 2.
 1950 *Prasłowiański gród w Zawadzie Lanckrońskiej*, Kraków.
 1969 *Badania w Podegrodziu, pow. Nowy Sącz*, „Rocznik Sądecki”, R. 5, s. 1-9.
- Leppäaho J.
 1964 *Späteisenzeitliche Waffen aus Finnland*, Helsinki.
- Lewandowski M.
 1986 *Puginały średniowieczne z ziem polskich*, [w:] *Mediaevalia archeologica*, red. A. Nadolski, AAL, t. 31, Łódź, s. 101-123.
- Lietuvių Materialine...
 1981 *Lietuvių Materialine kultūra IX-XIII amžiuje*, t. II, Vilnius.
- Lis P.
 1996 *Wczesnośredniowieczne groby z miejscowości Bochotnica, gm. Kazimierz Dolny, woj. Lublin*, APŚwsch., t. I, s. 199-209.
 1998 *Bochotnica*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 42, z. 3-4, s. 212-213.
- Liwoch R.
 2003 *Wczesnośredniowieczne zabytki z Lidawki na Wołyniu w zbiorach Krakowskiego Muzeum Archeologicznego*, Mat. Arch., t. XXXIV, s. 153-155.
 2005 *Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*, „Acta Militaria Mediaevalia. Materiały z konferencji”, t. I., Kraków-Sanok.
- Ljapuškina I. I.
 1958 *Pamjatniki saltovo-majackoj kul'tury v basene reki Dona*, „Materiały i Issledowania po Archeologii SSSR”, nr 62, s. 85-150.
- Łaszczyńska T.
 1962 *Wyniki badań nad wczesnośredniowiecznymi konstrukcjami obronnymi podgrodzia, Sieradz w wczesnym średniowieczu*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 7, s. 111-151.
- Ławrynowicz O.
 2005A *O sposobach noszenia pasa mieczowego we wczesnym średniowieczu*, AHP, t. 15/1, s. 347-355.
 2005B *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, AAL, nr 51, Łódź.
- Ławrynowicz O., Strzyż P.
 2003 *Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza*, APŚwsch., t. VI, s. 258-264.
- Łęga W.
 1930 *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń.
- Łosiński W.
 1962 *Sprawozdanie z badań archeologicznych ekspedycji wykopaliskowej IHKM PAN w Świelubiu i Bardach, pow. Kołobrzeg w 1962 r.*, Spr. Arch., t. XVI, s. 153-169.
- Łosiński W., Olczak J., Siuchniński K.
 1971 *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. IV, Poznań.
- Machnik J.
 1961 *Wyniki badań w latach 1953-1954*, [w:] *Igołomia, cz. I. Osada wczesnośredniowieczna*, red. S. Nosek, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 11-113.

LITERATURA

- Badyda-Legutko R., Tunia K.
1992 *Wczesnosłowiańskie osadnictwo w Podegrodziu, pow. Nowy Sącz*, AAC, t. XXXI, s. 123-147.
- Maik J.
1997 *Military accesories from Bolesławiec on the Prosna*, FAH, fasc. X, s. 19-38.
- Maj U., Zoll-Adamikowa H.
1992 *W kwestii chronologii wczesnośredniowiecznego grodziska w Stradowie*, Spr. Arch., t. LXIV, s. 273-296.
- Majewski E.
1900 *Zabytki przeddziewowe w Dziestawicach (powiat stopnicki)*, Światowit, t. 2, s. 44-48.
- Malinowska-Łazarczyk H.
1985 *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Cedyni, w latach 1976-1985*, MZP, t. 31, s. 85-117.
- Marciniak J.
1960 *Cmentarzysko szkieletowe z okresu wczesnośredniowiecznego w Strzemieszycach Wielkich, pow. Będzin*, Mat. Wśr., t. V, s. 141-186.
- Marcinkowski M.
2003 *Ostrogi ze Starego Miasta w Elblągu*, Pom. Ant., t. XIX, s. 177-193.
- Marek L.
2004 *Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej. Dylematy archeologa i bronzonawcy*, Studia Arch., t. XXXVI, Wrocław.
- Mazur A., Nosek E.
1967 *Porównanie technologii wykonania wędzidel z Chetmca, pow. Nowy Sącz, Mymonia, pow. Sanok i Nowej Huty-Pleszowa*, Mat. Arch., t. VIII, s. 215-223.
- Mazur A., Nosek E.
1970 *Metaloznawcze badania przedmiotów żelaznych z wczesnego średniowiecza znalezionych w Łazach*, [w:] E. i J. Gąssowscy, *Łysa Góra we wczesnym średniowieczu*, Wrocław, s. 118-132.
- Mazurek W.
1997 *Wyniki badań i nadzorów archeologicznych w Chelmie w 1995 i 1996 r. przy ul. Lubelskiej 11-13*, APŚwsch., t. 2, s. 167-174.
- Měchurová Z.
1981 *Kůň tažný a jezdecký v raném středověku*, „Časopis Moravského Muzea”, t. LXVI, s. 75-91.
1983 *Trmeny, a jiné součásti sedla z časné středověkého období*, „Časopis Moravského Muzea”, t. LXVIII, s. 61-89.
1984 *Součásti uzděni koně ve velkomoravské období*, „Archeologia Historica”, t. 8, s. 263-292.
1985 *Součásti koněské výstroje ze zanikle středověké osady Konovlovy, kat. Niěkovice-Herpice, okr. Vyškov*, „Časopis Moravského Muzea”, t. LXX.
- Medvedev A. F.
1959A *K istorii plastinčatogo dospiecha na Rus' i*, „Sovietskaja Arheologia”, t. 2, s. 119-134.
1959B *Oružie Novgoroda Velikogo. Trudy Nowgorodskoj Arheologičeskoj Ekspedicii*, red. A. V. Arcihovskij, B. A. Kolčín, t. II, „Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR”, nr 65, Moskva, s. 121-191.
1966 *Ručnoe metatelnoe oružie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv.*, „Arheologia SSSR. Svod arheologičeskic istočnikov”, wyd. EI-36, Moskva.
- Mendelet F., Tănase D., Ervin G.
2001 *X. századi Honfoglalás kori temetőrészet Vejtén (Temes Megye, Románia)*, „Archaeologiaj Értesítő”, nr 126, s. 99-112.
- Menghin W.
1982 *Das Schwert im frühen Mittelalter. Chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwertern aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts n. Ch.*, Stuttgart.
- Michalak A.
2005 *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu na tle znalezisk europejskich*, „Archeologia środkowego Nadodrza”, t. IV, s. 183-220.
- Mielczarek M.
2001 *Broń barbarzyńców w attyckim malarstwie wazowym w VI-V w. p.n.e. Wybrane zagadnienia*, AUL, Folia Archeologica, t. 23, z. 1, s. 3-11.
- Mirek-Kukułka A.
1994 *Przedmioty metalowe z badań zamku w Czchowie w 1993 roku*, MSROA za 1993 rok, s. 281-294.
- Morawski W.
1970 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe odkryte w Krakowie-Zakrzówku*, Mat. Arch., t. XI, s. 213-219.
- Morawski W., Zeitz E.
1977 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Krakowie-Zakrzówku*, Mat. Arch., t. XVII.
- Mugurevič E. S.
1965 *Vostočnaja Latvija i sosednie zemli v X-XIII vv. Ćkonomiceskie svjazj s Rus'ju i drugimi territorijami. Puti soobščeniya*, Riga.
- Müller-Wille M.
1970 *Eines neues ULFBERHT – Schwert aus Hamburg*, Offa, t. 27, s. 65-91.
1972 *Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter aus der Umgebung von Haithabu*, Offa, t. 29, s. 65-91.
1973 *Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter aus der Umgebung von Haithabu*, „Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu”, t. 6, Neumünster.
1976 *Das Bootskammergrab von Haithabu*, „Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu”, t. 8, Neumünster.
1977 *Krieger und Reiter im Spiegel früh- und hohmittelalterliche Funde Schlezwig-Holsteins*, Offa, t. 34, s. 40-74.
- Musianowicz K.
1961 *Nowe materiały do kontaktów Drohiczyzna nad Bugiem z Nowogrodem Wielkim*, RB, t. 2, 1961, s. 423-433.

- 1969 *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, Mat. Wśr., t. 6, s. 7-237.
- Muzolf B.
 1994 *Wielokulturowy zespół archeologiczny na Górze Birów w Podzamczu, gm. Ogrodzieniec, woj. katowickie*, ŁSA, t. 1, s. 131-149.
 1997A *Badania wielokulturowego stanowiska na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, Katowice, s. 119-132.
 1997B *Badania kompleksu stanowisk na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1993 roku*, Katowice, s. 44-48.
 1997C *Badania wielokulturowego stanowiska na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1993 roku*, Katowice, s. 119-131.
 1998 *Badania na Górze Birów w Podzamczu, województwo Katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, Katowice, s. 114-118.
- Muzyczuk A.
 1992 *Osada wczesnośredniowieczna w Żarnowcu gm. Jedlicze, stan. 1*, „Badania archeologiczne w województwie krosnieńskim w latach 1990-1991”, Krosno, s. 20-23.
- Myszka M., R.
 2000 *Wczesnośredniowieczny grób wojownika odkryty w Krakowie*, Spr. Arch, t. LII, s. 357-372.
- Nadolska-Horbacz K.
 1995 *Uzbrojenie średniowieczne na Pomorzu Gdańskim do okresu krzyżackiego*, mps pracy doktorskiej, Łódź.
- Nadolski A.
 1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź.
 1959 *Prace wykopaliskowe w Czerminie nad Huczwą, pow. Tomaszów Lubelski w 1952 roku*, „Archeologia Polski”, t. 4, z. 1, s. 93-103.
 1960 *Uwagi o wczesnośredniowiecznych hełmach typu wielkopolskiego*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 5, 1960, s. 99-123.
 1968 *Szczerbiec (próba analizy bronioznawczej)*, [w:] *Na granicach archeologii*, AAL, nr 17, Łódź, s. 105-124.
 1979 *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Wrocław.
 1984 *Polska broń. Broń biała*, Wrocław.
 1989 *Stratygrafia i chronologia*, [w:] A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wiczorek, *Łęczyca wczesnośredniowieczna*, t. II, Wrocław, s. 100-113.
 1992 *Jeszcze raz o Szczerbcu*, MMWZP, t. VII, s. 219-225.
- Nadolski A. red.
 1994 *Polska Technika Wojskowa do 1500 roku*, Warszawa.
- Nadolski A., Abramowicz A., Poklewski T.
 1959 *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*, AAUL, nr 7, Łódź.
- Nagy B. K., Révész L.
 1986 *Egedi típusú honfoglalás kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről*, CAH, s. 123-134.
- Natanson-Leski J.
 1953 *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław.
 1964 *Rozwój terytorialny Polski do 1572 r.*, Warszawa.
- Nicolle D. C.
 1998 *Arms and Armour of the Crusading Era (1050-1350)*, New York.
- Niedźwiedź J.
 1996 *Badania na osadzie wielokulturowej w Tepiutkowie, stan. 6, gm. Hrubieszów*, APŚwsch., t. I, s. 141-147.
- Niesiołowska A., Perzyńska M., Żak J.
 1960 *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950-1953*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2.
- Norska-Gulkowa M.
 1985 *Wyroby z rogu i kości z wczesnośredniowiecznego gródka-miasta na Ostrówku w Opolu*, „Opolski Rocznik Muzealny”, t. 8, s. 221-308.
- Nosek E.
 1973 *Co dała kaonserwacja buławy*, ZOW, t. 39, z. 3, s. 228-229.
- Nosek S.
 1955 *Wyniki badań terenowych w rejonie Igołomia-Wschód prowadzonych w latach 1953 i 1954*, Spr. Arch., t. 1, s. 29-47.
 1964 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 1958-1962 w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka*, Spr. Arch., t. XVI, s. 330-345.
 1967 *Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce*, Kraków.
- Nosek S., red.
 1961 *Igołomia, cz. I. Osada wczesnośredniowieczna*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Novotný B.
 1979 *Význam podkov, ostruh a udidel z hradiska Vysoká Zahrada – castrum Strachotín u Dolních Věstonic na Moravě*, „Archeologia Historia”, t. 4, s. 285-295.
- Nowakowski A.
 1972 *Górne Pobuże w wiekach VIII-XI. Zagadnienia Kultury*, AAL, nr 21, Łódź.
 1973 *Przyczynki do poznania tak zwanej zbroi mazowieckiej*, KHKM, R. XXI, z. 2, s. 289-299.
 1991 *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń.
- Nowakowski A., Orłowski T. H.
 1984 *Dwa przedstawienia uzbrojenia bałtyjskiego w średniowiecznej plastyce figuralnej z ziem polskich*, AUNC, Archeologia, t. 8, s. 84-95.
- Nowakowski P. A.
 1998 *Analiza archeologiczna militariów z Radymna, woj. Przemyskie*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. IX, s. 7-59.

- Oakeshott R. E.
1964 *The Sword in the Age of Chivalry*, New York-Washington.
- Odkrycia archeologiczne...
2003 *Odkrycia archeologiczne na Lubelszczyźnie w 2002 roku. Katalog wystawy*, Chełm.
- Odoj R.
1968 *Wyniki badań grodziska z VI-VIII w. n. e. w Pasymiu, pow. Szczytno, a problemy kultury mazurskiej*, RO, t. 7, s. 113-150.
- Oexele J.
1992 *Studien zu merovingerzeitlichen Pferdegeschirr am Beispiel der Trensen*, „Gerermanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit”, ser. A, t. 16, Mainz.
- Okoński J.
1988 *Nowe znaleziska z terenu Pogorza Ciężkowickiego i Wielickiego*, AAC, t. XXVII, s. 247-255.
- Okulicz-Kozaryn Ł.
1993 *Finowie zachodni*, Warszawa.
- Olczak J., Siuchniński K.
1969 *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. II, Poznań.
- Oreż wieków...
2003 *Oreż wieków minionych. Uzbrojenie na ziemiach polskich od X do XIX w. Katalog wystawy*, Gniezno.
- Panasiewicz W.
2000 *Trzy ostrogi z Gródka, pow. Hrubieszów*, APŚwsch., t. V, s. 209-211.
- Panasiewicz W., Wołoszyn M.
2002 *Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów*, AP, t. XLVII, z. 2, s. 245-285.
- Parczewski M.
1979 *Wyniki badań archeologicznych w rejonie Dubiecka, woj. Przemyśl*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. II, s. 93-127.
1982 *Plaskowyż Głubczycki we Wczesnym średniowieczu*, „Prace Archeologiczne UJ”, t. 31, Warszawa-Kraków.
- Parczewski M.
1986 *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat*, AAC, t. XXV, s. 179-205.
1988 *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
1989 *Żukowice pod Głogowem w zaraniu średniowiecza*, „Głogowskie Zeszyty Naukowe”, t. 2, Głogów.
1991 *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków.
- Parczewski M., Pohorska-Kleja E.
1995 *Najdawniejsze dzieje Sanoka*, [w:] *Sanok. Dzieje miasta*, red. F. Kiryk, Kraków, s. 45-88.
- Paulsen H.
1999 *Pfeil und Bogen in Haithabu*, „Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu”, t. 33, *Das archäologische Fundmaterial*, VI, red. K. Schitzel, Neumünster, s. 95-143.
1939 *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*, Berlin.
1953 *Schwerortbänder der Wikingerzeit*, Stuttgart.
1956 *Einige Säbelschwerter im Ostseeraum*, [w:] *Dokumenta archeologica Wolfgang La Baume dedicata*, Bonn.
- Perchavko V. B.
1978 *Pojavlenae i rasprostranene špor na teritorii Voštonoj Evropy*, „Sovietskaja Arheologia”, R. 1978, z. 3, s. 113-127.
1985 *Zapadnoslawjanske elementy v rannesrednevekovoj kul'ture meždureč'a Dnepra i Nemana*, „Kratkie Soobščeniija”, wyd. 187, s. 28-35.
- Petehyrycz W., Ters'kyj Ś.
1997 *Materiały z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Waława koło Przemyśla*, „Rocznik Przemyski”, t. XXXIII, z. 5, s. 107-118.
- Petersen E.
1939 *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6.-8. Jahrhunderts. Aus dem Landesamt für Vorgeschichte in Breslau*, Lipsk.
- Petersen J.
1919 *De norske vikingesvered. En typologisk-konologisk studie over vikingetidens vaaben*, Kristiania.
1951 *Vikingetidens redskaper*, t. 4, Oslo.
- Piaskowski J.
1959A *Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych*, [w:] A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiarsku pod Łodzią*, AAUL, nr 7, Łódź, s. 110-139.
1959B *Rozwój technologii mieczów żelaznych od czasów najdawniejszych do XV wieku*, „Muzealnictwo Wojskowe”, t. I, s. 149-176.
1966 *Sprawozdanie z metaloznawczych badań przedmiotów żelaznych z wczesnośredniowiecznej osady w Łazach, pow. Kielce*, Spr. Arch., t. XVIII, s. 373-387.
1974 *Metaloznawcze badania materiałów żelaznych z grodziska w Szczaworyżu, pow. Busko Zdrój*, Spr. Arch., t. XXVI, s. 223-241.
1980 *Metaloznawcze badania wczesnośredniowiecznych przedmiotów żelaznych z Krakowa-Dębniek*, Spr. Arch., t. XXXII, s. 247-271.
1981 *Metaloznawcze badania wczesnośredniowiecznych narzędzi żelaznych z Radymna, woj. przemyskie*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. IV, s. 173-188.
1990 *Badania metaloznawcze przedmiotów żelaznych i żużla w wczesnośredniowiecznych stanowiska w Chodliku, woj. Lublin*, Spr. Arch., t. XLI, s. 241-275.
- Piech Z.
1993 *Ikografia pieczęci Piastów*, Kraków.

- Piekosiński F.
1890 *Pieczęce polskie wieków średnich*, cz. 1. *Doba piastowska*, Kraków.
- Piotrowski M.
2005 *Słowianie na Roztoczu w okresie wczesnego średniowiecza*, [w:] *Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin.
- Piotrowski R.
2003 *Uwagi na temat chronologii i interpretacji wczesnośredniowiecznych cmentarzysk mazowieckich*, AP, t. XLVIII, z. 1-2, s. 165-201.
- Pleiner R.
2002 *Metalografický výzkum veľkomoravské kroužkové zbroje z Břeclavi-Pohanska*, „*Studia Archaeologica Brunensia*”, t. 7, s. 77-81.
- Pletneva S. A.
1958 *Pečenegi, torki i polovcy v jižnorusskich stepjach*, [w:] *Trudy volgo-donskoj arheologičeskoj ekspedicii*, red. M. I. Artamonov, t. I, „*Materiały i issledovanija po arheologii SSSR*”, nr 62, Moskwa-Leningrad, s. 151-226.
1973 *Drevnosti černych klobukov*, „*Arheologia SSSR, Svod arheologičeskich istočnikov*”, wyd. E 1-19, Moskwa.
- Pletneva S. A., Mažitow N. A.
1981 *Vostočnoevropejskie stepi vo vtoroj polovinie VIII-X vv.*, [w:] *Stepi Evrazii v epochu srednevekovja*, „*Arheologia SSSR*”, Moskwa, s. 62-82.
- Pokuta Z., Wojda L.
1979 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko we wsi Dębina, woj. sieradzkie*, PiMMAiEL, S. A., t. 26, s. 89-142.
- Polaček L., Marek O., Skopal R.
2000 *Holzfunde aus Mikulčice*, [w:] *Studien zum Burgwall von Mikulčice*, t. 4, Brno, s. 177-302.
- Poleski J.
1988 *Wyniki dotychczasowych badań ratowniczych na grodzisku w Naszacowicach, woj. nowosądeckie*, AAC, t. XXVII, s. 153-184.
1989 *Stratygrafia w rejonie zachodniego odcinka wału głównego czołonu grodziska w Naszacowicach, woj. nowosądeckie*, AAC, t. XXVIII, s. 145-165.
1991 *Grodzisko w Lubonii i Naszacowicach. Przyczynek do problemu kontaktów terenów południowej Polski z Wielkimi Morawami*, „*Śląskie Spr. Prehistoryczne*”, t. 2, s. 193-205.
1992 *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, „*Zeszyty Naukowe UJ*”, t. 52, Kraków.
1993-1994 *O sposobach uprawiania archeologii – w odpowiedzi K. Wachowskiemu*, AAC, t. XXXII, s. 235-251.
1995-1996 *Stratygrafia i chronologia osadnictwa na grodzisku w Zawadzie Lanckorońskiej*, AAC, t. XXXIII, s. 85-131.
1996 *Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. M. Parczewski, S. Czopek, Rzeszów, s. 109-119.
1997 *Kontakty interregionalne mieszkańców małopolski w VI-X wieku*, [w:] *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 51-65.
2000 *Chronologia wczesnośredniowiecznego grodziska w Łapczycy*, AAC, t. XXXV, s. 191-211.
2003 *Kolejne zabytki awarskie i wielkomorawskie z grodziska w Naszacowicach*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Warszawa-Lublin, s. 215-223.
2004 *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków.
- Poleski J., Rodak J.
2001 *Frühmittelalterlicher Hortfund mit eisengegenständen von Kraków-Kurdwanów*, AAC, t. XXXVI, s. 49-74.
- Poulik J.
1948 *Staroslovánska Morava*, Praha.
1949 *Velkomoravské hradisko Staré Zámky u Brna*, „*Archaeologické Rozhledy*”, t. 1.
1963 *Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích*, „*Monumenta Archeologia*”, t. 12, Praha.
- Preidel H.
1959 *Die karolingischen Schwerter bei den Westslawen*, „*Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*”, t. 2, Berlin, s. 128-142.
- Priščepa B. A., Nikolčenko J. M.
1996 *Litopisnyj Dorohobuż w periody Kijvskej Rusi. Do istorii naselennia Zahidnoj Volyni w X-XIII stolitiach*, Rivne.
- Profantová N.
1994 *K nálezišum ostruh z konce 7.-8. stol. v Čechách*, „*Památky Archeologické*”, Supplementum, t. 2, s. 60-85.
- Radin's A.
2001 *Pogrebal'nyj obrjad i inventar' latgal'skich zachoronenij X-XIII vekov*, „*Archaeologia Lituana*, t. 2, s. 65-118.
- Radwański K.
1959A *Prace ratownicze prowadzone przez konserwatora zabytków archeologicznych w Krakowie w latach 1955-1958*, BK, t. 1, s. 49-67.
1959B *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na terenie wczesnośredniowiecznej osady „Okół” w Krakowie*, BK, t. 1, s. 67.
1964 *Prace badawcze prowadzone w 1962 r. na terenie Krakowa*, Mat. Arch., t. V, s. 229-235.
1975 *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków.
1998 *Kraków we wczesnym średniowieczu (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Civitas Principales – wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, Gniezno, s. 57-68.
- Rajewski Z.
1973 *O niektórych hełmach wczesnośredniowiecznych*, WA, t. XXXVIII, z. 2, s. 349-360.
- Rauhut L.
1951-1952 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe z przelomu XI i XII w. w Nieporęcie*, WA, t. XVIII, s. 323-344.
1960 *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, Mat. Wśr., t. V, s. 231-260.

LITERATURA

- 1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, *Mat. Star. i Wśr.*, t. 1, s. 435-655.
- Rauhut L., Długopolska L.
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, *WA*, t. XXXVI, z. 3, s. 292-354.
- Rauhut L., Rauhut J., Potemski Cz.
1962 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz w 1959 r.*, *WA*, t. XXVII, z. 3, s. 283-312.
- Rauhut L., Toworek D., Ziencik H.
1968 *Wczesnośredniowieczny miecz z Machowa pow. Tarnobrzeg*, *WA*, t. XXXIII, z. 3-4, s. 398-409.
- Rauhutowa J.
1976 *Czersk we wczesnym średniowieczu od VII do XII wieku*, Wrocław.
- Rejniewicz Ł.
2002 *Chełm – Plac Wł. Łuczkowskiego. Badania Archeologiczne Ratusza i kamienicy W. Węgliciskiego*, [w:] *Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Chełm, s. 105-119.
- Ric P.
1982-1983 *Glavno oružje nomadskih ratnika. Rekonstrukcija avarskog refleksnog luka*, „Rad Vojvodanskih Muzeja”, t. 28, s. 81-91.
- Riché P.
1997 *Karolingowie. Ród który stworzył Europę*, Warszawa.
- Rogatto J.
1994 *Nowe znaleziska z okolic Gródka nad Bugiem, woj. Zamość*, *Spr. Arch.*, t. XLVI, s. 169-184.
- Rokitowska B., Wołoszyn M.
2001 *Wczesnośredniowieczne zabytki pochodzenia wschodniego z wykopalisk w Pełnaticzach, pow. Przeworsk*, „Rocznik Przemyski”, t. XXXVII, z. 1, s. 43-59.
- Rook E.
1963 *Materiały z jaskini Bębłowskiej Dolnej*, *Mat. Arch.*, t. IV, s. 335-347.
1964 *Materiały z jaskini Obodrzycko Małe*, *Mat. Arch.*, t. V, s. 191-211.
- Ruszkowska U.
1975 *Osadnictwo ziemi chełmskiej we wczesnym średniowieczu*, mps pracy magisterskiej, Chełm.
1990 *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym rejonem osadniczym w Chełmie-Bielawinie*, *LMA*, t. III, s. 55-89.
2002 *Chełm-Bielawin. Źródła miasta*, [w:] *Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Chełm, s. 37-57.
- Ruttkay A.
1975 *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, cz. I, *Slov. Arch.*, t. XXIII, z. 1, s. 119-216.
1976 *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, cz. II, *Slov. Arch.*, t. XXIV, z. 2, s. 245-395.
1982 *The Organization of Troops Warfare and Arms in the Period of the Great Moravian State*, *Slov. Arch.*, t. XXX, z. 1, s. 165-199.
- Salamon Á., Erdélyi I.
1971 *Das völkerwanderungszeitliche Gräbelfeld von Környe*, „*Studia Archaeologica*”, t. 5.
- Sarnowska-Somerfeld W.
1939-1948 *O tzw. szyszakach wczesnośredniowiecznych*, *WA*, t. XVI, s. 316-322.
- Sarnowska W.
1955 *Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce*, „*Światowit*”, t. XXI, s. 276-322.
1962 *Topory wczesnośredniowieczne z obszaru Śląska*, „*Światowit*”, t. XXIV, s. 493-514.
- Schoknecht U.
1963 *Einige bemerkenswerte frühgeschichtliche Neufunde aus Görke im Kreis Anklam*, „*Jahrbuch für Bodendenkmalpflege im Mecklenburg*”, s. 263-269.
1977 *Menzlin. Ein frühgeschichtlicher Handelsplatz an der Peene*, „*Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg*”, t. 10.
- Schuldt E.
1965 *Behren-Lübchin. Eine spätslawische Anlage in Mecklenburg*, Berlin.
1966 *Bemerkenswerte slawische Gräber aus dem Bezirk Neubrandenburg*, Rostock.
- Schultze M.
1984 *Das ungarische Kriegergrab von Aspres-les-Corps. Untersuchungen zu den Ungareneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899-955 N. Chr.)*, *Jahrbuch des Römisch- Germanischen Zentralmuseums Mainz*, t. 31, s. 473-514.
- Sedov V. V.
1982 *Vostočnye slaviane v VI-XIII vv.*, Moskwa
1987 *Finno-ugry i balty w epochu srednevekovija*, „*Arheologija SSSR*”, t. 17, Moskwa.
- Selirand J.
1974 *Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.-13. sajand)*, Tallin.
1982 *Über einige in Estland gefundene frügeschichtliche*, t. II, Berlin.
- Sikora P.
2001 *Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu – katalog źródeł*, *MSROA*, t. 22, s. 107-132.
- Skubiszewski P.
1965 *Czara włocławska. Studia nad spuścizną Wschodu w sztuce wczesnego średniowiecza*.

- Smutek K.
1952 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Grodźcu, k. Będzina*, ZOW, t. 21, z. 2, s. 59-61.
- Sobolewski J. P.
1998 *Szczerbiec, insygnium – amulet Bolesława Pobożnego*, [w:] *Studia z dziejów średniowiecznej Europy Wschodniej*, red. J. Tyszkiewicz, „Fasciculi Historici Novi”, t. 2, Warszawa, s. 71-95.
- Stein F.
1967 *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*, „Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit”, ser. A, t. 9, Berlin.
- Strzyż P.
2005 *Ruskie buławy „gwiazdziste” w Małopolsce*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*, „Acta Militaria Mediaevalia. Materiały z konferencji”, t. I, Kraków-Sanok.
- Suchodolski S.
1981 *Denar w kalecie*, Wrocław.
- Sułowska M.
1972 *Jak szukaliśmy wczesnośredniowiecznej wsi*, ZOW, t. 38, z. 4, s. 282-285.
1977 *Kłopoty ze skarbem*, ZOW, t. 43, z. 1, s. 32-38.
1984 *Piotrawin nad Wisłą. Średniowieczny mikroregion odadniczy*, Lublin.
- Szameit E.
1972 *Waffenfunde des neunten und zehnten Jahrhunderts aus Niederösterreich*, AA, t. 54, s. 43-65.
1986 *Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich*, cz. I: *Die Schwerter*, AA, t. 70, s. 385-411.
1987 *Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich*, cz. II: *Die Saxe und Lanzenspitzen*, AA, t. 71, s. 155-171.
- Szope M.
1980 *Miecz średniowieczny znaleziony w korycie Wisłoki k. Strzegocic, woj. Tarnów*, WA, t. XLV, z. 2, s. 253.
- Szpunar A.
1991-1992 *Zabytki archeologiczne w kolekcji Państwa Szymanowskich w Tarnowie*, Rocznik Tarnowski, s. 233-242.
- Szydłowski J.
1960 *Awarowie a początki państwa polskiego*, ZOW, t. 26, z. 1, s. 11-14.
1964 *Prace wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Międzywiciu, pow. Cieszyn*, AAC, t. VI, z. 1-2, s. 53-57.
1970 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Lubonii, pow. Wodzisław Śląski, po trzech sezonach wykopaliskowych (1966-1968)*, Spr. Arch., t. XXII, s. 173-193.
- Szymański J.
1993 *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa.
- Szymański W.
1987 *Próba weryfikacji datowania zespołu osadniczego ze starszych faz wczesnego średniowiecza w Szeligach, woj. płockie*, AP, t. XXXII, s. 349-372.
1995 *Stan wiedzy o zabytkach awarskich z obszarów położonych na północ od terytorium kaganatu*, AP, t. XL, z. 1-2, s. 125-149.
- Szymczak J.
1995 *Z otwartą przyłbicą. Wojskowa i kulturowa rola helmu w średniowieczu*, [w:] *Polska, Prusy, Ruś. Rozprawy dedykowane prof. zw. dr hab. Janowi Powierskiemu w trzydziestelecie pracy naukowej*, red. B. Śliwiński, Gdańsk, s. 183-192.
2001 *Uzbrojenie w świetle źródeł pisanych w Polsce do połowy XIII w.*, AUL, Folia Archeologica, t. 23, s. 87-101.
- Śledzik-Kamińska H.
1989 *Grodzisko wczesnośredniowieczne nr 1 w Niedowie, gm. Zgorzelec. Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w 1985 roku*, ŚSA, t. 28, s. 87-90.
- Świątkiewicz P.
2002 *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, AAL, nr 48, Łódź.
- Świętosławski W.
1994 *Medieval Tartar Military Accessories find from the Territory of Poland*, FAH, fasc. VII, s. 55-61.
1996 *Elementy wschodnie wśród militariów z XIII w. znalezionych na terenie Polski*, SMDHW, t. XXXVIII, s. 3-17.
1996 *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII-XIV w.)*, AAL, nr 40, Łódź.
1997 *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII wieku*, Łódź.
- Tallgren A. M.
1925 *Zur Archäologie Estis. Von 500 bis 1250 n. Ch.*, Dorpat.
- Tereszczuk D.
2001 *Dwie wczesnośredniowieczne pobocznicze wędzidel z Gródka nad Bugiem, pow. Hrubieszów*, APŚwsch., t. VI, s. 255-257.
2005 *Średniowieczne militaria proveniencji wschodniej w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*, „Acta Militaria Mediaevalia. Materiały z konferencji”, t. I, Kraków-Sanok, s. 133-141.
- Thordeman B.
1939 *Armour from the battle of Wisby*, t. I. Text, Upsalla.
1940 *Armour from the battle of Wisby*, t. II, Plates, Upsalla.
- Točík A.
1968 *Altmagyarische Gräbefelder in der Südwestslowakei*, „Archeologica Slovaca – Fontes”, t. III.
1987 *Nachgrossmährisches Gräbefelder des 10.-11. Jh. in der Südslovakei*, „Študijné zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied”, t. 23, s. 177-241.
- Tokarski W.
1999 *Wczesnośredniowieczna ostroga z grodziska w Szymwałdzie, stanowisko I, woj. kujawsko-pomorskie*, [w:] *Studia nad osadnictwem*

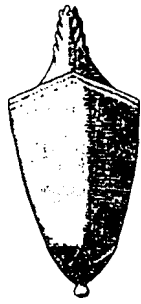
LITERATURA

- ziemi chełmińskiej, Toruń, s. 289-297.
- 2000 *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa, oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. I. *Mosty traktu gnieźnieńskiego*, red. Z. Kurnatowska, Lednica-Toruń, s. 77-103.
- Tóth E. H.
1999/2000 *Grab 70 des Awarischen Gräberfeldes von Hetényegyháza – Mária ÚT*, AAASH, t. LI, f. 1-4, s.393-411.
- Trębaczewicz T.
1963 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Psary, pow. Piotrków Trybunalski*, PiMMAiEŁ, S.A., t. 9, s. 131-167.
- Turčan V.
2000 *Niekoľko menších včasnostredových náleзов z juhozápadného Slovenska*, „Zbornik Slovanskeho Narodniho Muzea 96”, Archeologia, t. 12, s. 45-62.
2004 *Nové včasnostredoveké nálezy z Oravy*, [w:] *Zbornik na počesť Dariny Bialekovej*, red. G. Fusek, Nitra, s. 427-431.
- Tyniec-Kępińska A.
1996 *Nowe spojrzenie na fortyfikację grodu właściwego w Stradowie, woj. Kielce*, Spr. Arch., t. XLVIII, s. 33-47.
- Tyniec-Kępińska A. (red)
2005 *Katalog*, [w:] *Pradzieje i wczesne średniowiecze Małopolski. Przewodnik po wystawie*, red. J. Rydzewski, Kraków.
- Tyszkiewicz J.
1961 *Jady bojowe Słowian Zachodnich we wczesnym średniowieczu*, KHKM, R. IX, z. 1, s. 3-22.
- Tyszkiewicz J., Widy-Tyszkiewicz E.
1996 *Euro-azjatyckie trucizny roślinne stosowane w walce*, [w:] *Pochwała historii powszechnej*, Warszawa, s. 78-88.
- Uciechowska-Gawron A.
2003 *Obwalowania wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Szczecinie w badaniach pracowni archeologicznej Zamku Książąt Pomorskich*, [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza, cz. 2. Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner i M. Fudziński, Gdańsk, s. 179-193.
- Unwerzagt W., Schuldt E.
1963A *Teterow. Ein slawischer Burgwall in Mecklemburg*, Berlin.
- Unwerzagt W., Schuldt E.
1963B *Teterow. Ein slawischer Burg im Deutschen Osten*, Berlin.
- Urbański A.
1991 *Spacerkiem po Muzeum*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, nr 3.
- Uzarewiczowa A.
1964 *Wyniki badań sondazowych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Wołajowicach, pow. Hrubieszów*, WA, t. XXX, z. 3-4, s. 398-417.
- Vinski Z.
1965 *Oružje na području starohrvatske države do godine 1000*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, Warszawa 14-18 IX, s. 135-158.
1981 *O nalazima Karolińskih mačeva u Jugoslaviji*, „Starohrvatska prosvjeta”, ser. III, t. 11, s. 9-55.
1983 *Razmatranja o poslijekarolińskim mačevima 10. i 11. stolieća u Jugoslaviji*, „Starohrvatska prosvjeta”, ser. III, t. 13, s. 7-65.
1985 *Marginalia iz izbor karolińskog oružja u Jugoistočnoj Evropi*, „Starohrvatska prosvjeta”, ser. III, t. 13, s. 61-119.
- Wachowski K.
1975 *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku*, Wrocław.
1981 *Uwagi o pochodzeniu wielkomorawskich ostróg taśmowatych*, PA, t. 28, s. 219-224.
1982A *Średniowieczna broń miotająca na Śląsku w świetle znalezisk z Ostrówka w Opolu*, AP, t. XXVII, s. 167-202.
1982B *Ziemia polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej*, PA, t. 29, s. 159-197.
1984 *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opolu. Militaria – wyroby bursztynowe*, red. B. Gediga, Wrocław, s. 11-113.
1986-1987 *Merowingische und karolingische Sporen auf dem Kontinent*, ZAM, R. 13/14, s. 47-79.
1987 *Der karolingische Fundhorizont in Südpolen*, „Archeologisches Korespondenzblatt”, t. 17, z. 4, s. 523-529.
1989 *Problematyka blatnicka, próba systematyki pojęć*, PA, t. 36, s. 209-220.
1991 *Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian*, PA, t. 38, s. 85-107.
1992 *Kultura karolińska a słowiańszczyzna zachodnia*, Studia Arch., t. XXIII, Wrocław.
1994 *Problem oddziaływań wielkomorawskich w południowej Polsce w świetle nowych badań*, PA, t. 42, s. 129-135.
1997 *Śląsk w dobie przedpiastowskiej. Studium Archeologiczne*, Wrocław.
2001A *Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku*, AUL, Folia Archeologica, t. 23, s. 153-176.
2001B *Die Frage des frühkarolingerzeitlichen Fundhorizont in Polen vor dem Hintergrund des westlichen und südlichen Slawengebiets*, [w:] *Velká Morava mezi východem a západem*, Brno, s. 421-427.
- Wagner R.
1986 *Wpływ szkół jeździeckich na budowę rzędu końskiego w Polsce*, „Rocznik Nauk Rolniczych”, ser. D – Monografie, t. 144, Warszawa.
- Walicki M. red.
1971 *Sztuka przedromańska i romańska do schyłku XIII w.*, Warszawa.
- Wałowcy A.
1996 *Ratownicze badania na terenie arsenału w Krakowie*, Mat. Arch., t. XXIX, s. 39-63.
- Wartołowska Z.
1958 *Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim*, Światowit, t. 22, s. 1-140.
- Wawrzonowska Z.
1976 *Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV w.*, Łódź.
- Werner J.
1974 *Polska broń. Łuk i kusza*, Wrocław.

- Wheeler R. E. M.
1927 *London and the Vikings*, [w:] *London Museum Catalogues*, nr 1, Londyn.
- Wiklak H.
1960 *Cmentarzysko z XIII-XIII w. w Poddębicach*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 5, s. 183-209.
1963 *Cmentarzysko z XII w. w Dąbrowie Zielonej, pow. Radomsko*, WA, t. XXIX, z. 4, s. 360.
- Wilczyńska M.
1967 *Ziemia radomska między Mazowszem a Sandomierzem w średniowieczu*, KHKM, R. XV, z. 1, s. 105-117.
- Wilgocki E.
2003 *Szczecin-Podzamcze. Kwartał 5. Wstępne wyniki badań z lat 1997-2001*, [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, red. H. Paner, M. Fudziński, vol. 2, Gdańsk, s. 143-162.
- Wojciechowski T.
1989 *Znaleziska fragmentów kusz na ziemiach polskich*, KHKM, R. XXXVII, z. 3-4, s. 481-496.
- Wotczyk S.
1968 *Ostroga żelazna z zaczepami haczykowato zagiętymi do wnętrza, znaleziona w Mogile (Nowa Huta), rejon Szpital-zachód w 1956 r.*, Spr. Arch., t. XIII, s. 225-227.
- Wotoszyn M.
2004 *Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X-XII w. – wybrane problemy*, [w:] *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salamon i J. Strzelczyk, Kraków, s. 245-277.
2005 *Między wschodem a zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1C w Gródku, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*, „Acta Militaria Mediaevalia. Materiały z konferencji”, t. I, Kraków-Sanok, s. 87-104.
- Wotoszyn M., Zoll-Adamikowa H.
1998 *Pierwsze badania wałów podgrodzi w Stradowie w 1997 r.*, Spr. Arch., t. L, s. 229-264.
- Woźniak Z.
1962 *Badania dwóch grodzisk z Podegrodziu, pow. Nowy Sącz w 1961 r.*, AAC, t. IV, z. 1-2, s. 259-271.
1962 *Z najdawniejszej przeszłości Podegrodzia*, „Rocznik Sądecki”, R. 5, s. 11-28.
- Woźniak Z., Źaki A.
1962 *Dalsze elementy zabytkowe grodziska Wietrzno-Bóbrka, pow. Krosno (Polska)*, AAC, t. I, f. 1-2, s. 120-122.
- Wrzesiński J.
1989 *Cmentarzysko szkieletowe w Dziekanowicach, gm. Łubowo*, st. 2, SL, t. 1, s. 102-146.
1997-1998 *Groby z mieczami na terenie Polski wczesnopiastowskiej (X-XII wiek)*, PiMMAiEŁ, S. A., t. 40, s. 7-47.
- Wrzostek A.
1961 *Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno*, FAP, t. 12, s. 242-280.
- Wyrozumski J.
1984 *Historia Polski do roku 1505*, Warszawa.
- Yartan V. A.
1961 *Drevnie ščity na territorii Latvijskoj SSR*, „Sovietskaja arheologia”, z. 1, s. 216-224.
- Yotov V.
2003 *The Vikings on the Balkans*, Warna.
2004 *V'or 'ženieto i snarjaženieto ot b'lgarskoto srednovekovie (VII-XI vek)*, Warna.
- Zawadzka-Antosik B.
1973 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w obudowie kamienniej w Grzebsku, pow. Mława*, WA, t. XXXVIII, z. 4, s. 461-492.
1981 *Czekanów, gm. Jabłonna Lacka, IA, Badania rok 1980*, s. 144-146.
- Zawadzka B.
1961 *Osada wczesnośredniowieczna w Żernikach Dolnych, pow. Busko Zdrój*, WA, t. XXVII, z. 2, s. 240-250.
- Zawituchina M. P.
1961 *Mogilnik wriemieni rannich koczownikow bliz g. Bijska*, „Arheologiczeskij Sbornik”, t. 34.
- Zbiński A.
1959 *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czermna nad Huczwą (zabytki ruchome z wyjątkiem ceramiki)*, AP, t. IV, z. 1, s. 105-148.
- Zeit E.
1988 *Frühmittelalterliche axtförmige Eisenbarren aus Kleinpolen*, Slov. Arch., t. XXXVI, z. 2, s. 262-275.
1990 *Wczesnośredniowieczne grzywny siekieropodobne z Małopolski*, Mat. Arch., t. XXV, s. 142-178.
- Zeylandowa M.
1966 *Materiały z badań archeologicznych w Turbi, pow. Tarnobrzeg*, Mat. Arch, t. VII, s. 205-237.
- Zielińska-Durda M.
1991 *Badania na zamku w Sanoku w latach 1981-1984*, MSROA za lata 1980-1984, s. 189-195.
- Zielińska M.
1995 *Luźne znaleziska archeologiczne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku*, MSROA za lata 1985-1990, s. 245-246.
- Zoll-Adamikowa H.
1966A *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe stan. VI w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka*, Spr. Arch., t. XVIII, s. 258-271.
1966B *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. 1: Źródła*, Wrocław.
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. 2: Analiza*, Wrocław.
1975 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian, cz. I: Źródła*, Kraków.
1979 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian, cz. II: Analiza, wnioski*, Kraków.
1988 *Eisener Bestandteil einer Riemengarnitur aus dem Burgwall in Stradów*, Slov. Arch., t. 36, s. 277-281.

LITERATURA

- 1992 *Zur Chronologie des awarenzeitlichen Funde aus Polen*, [w:] *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*, red. K. Godłowski, R. Madyda-Legutko, Kraków, s. 297-317.
- 1998 *Wczesnokarolińskie okucie z ornamentem zoomorficznym znalezione w Krakowie na Wawelu*, [w:] *Acta Archeologica Waweliana*, red. H. Zoll-Adamikowa, Z. Pianowski, t. 2, s. 93-104.
- Żak J.
- 1951-1952 *Rogowe części uprzęży końskiej*, Sl. Ant., t. 3, s. 195-201.
- 1954 *O chronologii ostróg o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza z Biskupina pow. Żnin*, WA, t. XX, z. 3, s. 276-280.
- 1957 *Czy grób uzbrojonego jeźdźca z Ciepłego, pow. Tczew jest grobem skandynawskim?*, AP, t. I, s. 164-181.
- 1959A *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie. Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Wrocław.
- 1959B *Ostrogi z zaczepami haczykowato odgiętymi na zewnątrz*, PA, t. 11, s. 88-105.
- 1959C *Problem pochodzenia mieczy tzw. „wikińskich” na ziemiach zachodniosłowiańskich, głównie polskich*, AP, t. IV, z. 2, s. 297-344.
- 1963 *„Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku (część katalogowa)*, Poznań.
- 1967 *„Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku (część analityczna)*, Poznań.
- 1968 *Materiały do studiów nad kontaktami wschodniopomorsko-skandynawskimi z X i XI wieku – broń skandynawska*, Pom. Ant., t. II, s. 287-315.
- 1979 *Frankijskie elementy kulturowe w kulturze protopolskiej (V/VI- IX w.)*, Pom. Ant., t. VIII, s. 43-56.
- Żak J., Maćkowiak-Kotkowska L.
- 1988 *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Poznań.
- Żaki A.
- 1954 *Wyniki wstępnych badań grodziska w Naszacowicach, pow. Nowy Sącz*, WA, t. XX, z. 3, s. 234-252
- 1956 *Sprawozdanie z prac archeologicznych na Wawelu w 1954 r.*, Spr. Arch., t. II, s. 96-108
- 1957 *Wietrznow – wczesnośredniowieczny gród graniczny w świetle badań 1952-1953*, WA, t. XXIV, z. 1-2, s. 1-36.
- 1963A *Biecz i kasztelania biecka w zaraniu dziejów*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, red. B. Kaleta, Wrocław, s. 34-63.
- 1963B *Archäologische Forschungen über das frühmittelalterliche Krakau, Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege*, Bd 11/12, s. 581-598, Berlin.
- 1965 *Początki Krakowa*, Kraków.
- 1969 *Grodzisko wiślańskie w Jadownikach Podgórnym, pow. Brzesko*, AAC, t. XI, s. 130-134.
- 1974 *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław.
- Żurowski K., Mikołajczyk G.
- 1955 *Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne w pow. hrubieszowskim w 1954 r.*, Spr. Arch., t. I, s. 251-269
- Żygulski Z. jun.
- 1975 *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa.

KATALOG

Zasady ułożenia katalogu

Niezbędne informacje dotyczące wszystkich zabytków umieściliśmy w tabelach katalogowych I-XIX. Występują one przede wszystkim w wersji podstawowej, zawierającej dane dotyczące zabytków zachowanych w całości i określonych typologicznie. Natomiast tabele oznaczone na końcu literką A, zawierają informacje o zabytkach zachowanych fragmentarycznie (których określenie typologicznie nie jest całkowicie jednoznaczne) lub niepewnych. Ich numery katalogowe oznaczono literką A, tak aby zabytki omawiane w tekście nie były ze sobą mylone. Numeracja katalogowa zabytków w tabelach odpowiada oczywiście numerom tychże w tekście oraz na mapach zestawieniowych znalezisk.

Wykaz instytucji i placówek przechowujących materiały

IA UJ – Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski w Lublinie, Katedra Archeologii
LIM – Lwowski Istorický Muziej
MAK – Muzeum Archeologiczne w Krakowie
MAK/NH – Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Oddział w Nowej Hucie
MCh – Muzeum Chełmskie w Chełmie
MGB – Muzeum Górnośląskie w Bytomiu
MHS – Muzeum Historyczne w Sanoku
MH – Muzeum im. St. Staszica w Hrubieszowie
MJ – Muzeum Okręgowe w Jaśle
MK – Muzeum Okręgowe w Krasnymstawie
MLL – Muzeum Lubelskie w Lublinie
MNK – Muzeum Narodowe Oddział w Kielcach
MNKoCZ – Muzeum Narodowe w Krakowie, Oddział Czartoryskich
MNZP – Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemysłu

MONS – Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu
MOR – Muzeum Okręgowe w Rzeszowie
MORad – Muzeum Okręgowe w Radomsku
MT – Muzeum Tomaszowskie w Tomaszowie Lubelskim
MOS – Muzeum Okręgowe w Sandomierzu
MPK – Muzeum Podkarpackie w Krośnie
MRJ – Muzeum Regionalne w Jarosławiu
MWP – Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie
MZB – Muzeum Zagłębiowskie w Będzinie
MZZ – Muzeum Zamojskie w Zamościu
MŻKW – Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce
PMA – Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
PSOZ – Państwowa Służba Ochrony Zabytków
PZSW – Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu
UMCS – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
WKZT – Wojewódzki Konserwator Zabytków w Tarnowie
ZAM IAiE PAN – Zakład Archeologii Małopolski Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
ZKW – Zamek Królewski na Wawelu, Kraków

Wykaz skrótów użytych w katalogu

D.B. – D. Bialeková
Z.H. – Z. Hilczerówna
J.K. – J. Kaźmierczyk
A.N.K. – A. N. Kirpičnikov
L.K. – L. Kovács
M.L. – M. Lewandowski
A.N. – A. Nadolski
R.E.O. – R. E. Oakeshott
J.P. – J. Petersen
P.S. – P. Sikora
K.W. – K. Wachowski
wł. – własne
J.Ż. – J. Żak

TABELA I. MIECZE

Nr kat.	Miejscowość/ stanowisko	Rodzaj stan.	Miejsce znalezie- nia	Wymiary ogólne cm		Głowica cm		Jelec cm		Cechy charakt.	Typ	Chronologia	Literatura	Zbiory	Stan zachow.	Uwagi	Ryc.
				Dł. ogólna	Dł. główni	Szer.	Szer. główni	Wys.	Szer.								
1	Bochothnica	cment.	grób nr 1	84,6	71,5	5,2	3,2	5,3	14,1		X, A, 1 R.E.O.	2 poł. XI- pocz. XII w.	Lis 1996, s. 200, ryc. 3: 3	MLL	sztych intencjo- nalnie odłamany		3: 2
2	Chrustowice	?	?	87,0	72,8	4,5	4,5	4,5	12,0		XII, H, 1 R.E.O.	XIII w.	Glosek, Nadolski 1970, s. 32-33, tabl. I: 4; Glosek 1984, s. 155, nr 232	MNK	dobry		3: 6
3	Góry Święto- krzyskie	?	?	102,0	83,5	6,5	5,0	4,5	16,0		XII, H, 1 R.E.O.	XIII w.	Glosek, Nadolski 1970, s. 36, tabl. V: 16; Glosek 1984, s. 163, nr 320	MWPP nr inw. 174x	dobry		3: 5
4	Grodziec	cment.	z grobu	92,0	77,5	5,2	3,5	6,8	10,5	1,2	X J.P.	2 poł. X-XI w.	Nadolski 1954, s. 148-149, nr 22, tabl. II: 4; Sar- nowska 1955, s. 305-306, ryc. 10; Zoll-Adamikowa 1966B, s. 50-51, tabl. VII: 7	MZB nr inw. 272	dobry		3: 1
5	Gródek n. Bugiem, stan. 1C	cment.	obiekt 14	71,8	58,0	4,6	2,3	5,0	19,5	1,4	XI, A, 1a R.E.O.	XI- 1 poł. XII w.	Jastrzębski, Maciejczuk, 1988, s. 55, ryc. 3: 1; Kuśnierz 2000, s. 21, ryc. 3; Wolo- szyn 2005, s. 96, 99, ryc. 2	MZZ	ułamany sztych	przy lewym boku zmar- łego sztych intencjo- nalnie ułamany	2: 4, 4A
6	Hrubieszów	?	luźne	78,8	62,0	5,1	5,5	8,7	10,9	2,4	S J.P.	X-1 poł. XI w.	dzięki uprzejmości W. Panasiewiczza	MH/ H/978	korozja główni, brak szty- chu		2: 1

7	Końskie	cment.	grób 71	81,4	68,8	4,8										na jelcu i głowicy ślady inkrustacji srebrem	Z J.P.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 130-131, tabl. X: 14; Nadolski 1954, s. 148-149, nr 27, tabl. VII: 4; Sarnowska 1955, s. 284, nr 15, ryc. 12	PMA	ułamany sztych, silny na korozja zmarłego	przy prawym boku zmarłego	1: 6
8	Końskie	cment.	grób 170	93,0	79,6	5,0	5,3	8,4								na jelcu ślady inkrustacji srebrem i miedzią	X J.P.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 152-153, tabl. XIV: 1; Nadolski 1954, s. 26, 148-149, nr 28, tabl. V: 2; Sarnowska 1955, s. 284, nr 16, ryc. 13	PMA	ułamany sztych, silny na korozja zmarłego	przy lewym boku zmarłego	1: 7
9	Kraków, okolicę		luźne	64,3	51,0	4,4	3,5	5,2	7,4							na głowni nieczytelny napis	T J.P.	X w.	Nadolski 1954, s. 156-157, nr 83, tabl. IV: 2; Glosek 1973, s. 152, tabl. III: 1, fot. 1	MNK, o.CZ	ułamany sztych		1: 5
10	Krosno	?	luźne	73,0	57,5	5,2	4,0	6,6	20,5								XII, B, 6? R.E.O.	Pol. XIII w.	Glosek 1984, s. 158, nr 266	MPK	ułamany sztych		
11	Machów, st. 11A		luźne	95,0	81,2	5,1	3,6	2,8?	7,5	1,2						głowica i jelec zdobione wąskimi paskami drutu miedzianego. na damascenowanej głowni ornament	H J.P.	IX w.	L. Rauhut i in 1968, s. 398-408, ryc. 5, Kirpičnikov 2001, s. 145-148, ryc. 1-3	PMA	dobry		1: 1
12	Radyjno		luźne z brzegu sanu	91,2	74,5	5,5	4,7	8,0	9,0	2,5						jelec i głowica zdobione kółkami wypetnionymi srebrem?	X J.P.	X- pocz. XI w.	Gruszczyńska 1979, s. 147-148, ryc. 1-3; Nowakowski 1998, s. 11, 39, nr 3, tabl. 1: 3	MOR, bez nr inw.	dobry		2: 2, 2A
13	Radyjno		luźne z brzegu sanu	98,5	86,0	5,1	3,5	6,0	17,0							na obu stronach głowni znaki krzyża	XII, B, 1 R.E.O.	2 poł. XII - 1 poł. XIII w.	Koperski 1980, s. 99, ryc. 28; Glosek 1984, s. 56-57, 162, nr 302, tabl. XIII; Nowakowski 1998, s. 39, nr 2, tabl. 1: 2	MNZPP, nr inw. 1419	b. dobry		3: 4

14	Sąsiadka	?	luźne?									X, E, 1 R.E.O.	XII- poł. XIII w.	Wartolowska 1958, ryc. 3; Żaki 1974, ryc. 209: c	ułamany sztych	3: 3
15	Silniczka	cment.	luźne	77,0	71,4	5,2	10,0	2,7				Z J.P.	XI w.	Augustyniak 1977, MO- Rad. s. 282, ryc. 6	brak głowicy i sztychu	1: 3
16	Strzegocice		luźne z rzeki	87,0	67,1	6,0	4,7	6,9	10,0	2,9		I J.P.	kon. IX- poł. X w.	Gruszczyńska 1971, s. 239, ryc. 1-2	ułamany sztych	1: 2
17	Zawichost, okolice		z wisty	64,0	49,6	6,0	2,4	4,4	11,2			X J.P.	X-XI w.	Gąsowski 1969, s. 377-378, ryc. 60; Żaki 1974, ryc. 209: b	ułamany w 2/3 sztych	1: 4

TABELA IA. MIECZE NIEOKREŚLONE

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Miejsce znalezienia	Wymiary cm	Opis	Źródło informacji	Uwagi	Ryc.
1A	Gródek n. Bugiem	wydobyty z rzeki Bug	?	zachowana cała głownia z trzępieniem; wśr.?	Cynkałowski 1961, tabl. XXV: 1		
2A	Siniucha, ok. Czeramna	wydobyty z rzeki Siniuchy.	zachowana dł. głowni ok. 75,0, szer. głowni ok. 4,0.	zachowana jedynie część głowni ze zbroczem sięgają- cym końca sztycha. Datowa- ny na XI-XIII w.	Jastrzębski, Maciejczuk 1988, s. 60, ryc. 3: 2	głownia typu XI lub XII? R.E.O.	2: 3

TABELA II. SZABLA

Nr kat.	Miejscowość/ stanowisko	Rodzaj stan.	Miejsce znalezie- nia	Wymiary ogólne cm			Głowica cm		Jelec cm		Cechy cha- rakt.	Typ	Chronolo- gia	Literatura	Zbiory	Stan zachow.	Uwagi	Ryc.
				Dł. ogólna	Dł. głowni	Szer. głowni	Wys.	Szer.	Dł.	Gru- bość								
1	Czechowice	cment.	z grobu?									IA A.N.K	X w.	Nadolski 1954, s. 68, tabl. XXXIII: 1; Zoll-Adamikowa 1966B, s. 35, tabl. VII: 6		Brak głowicy		3: 8
2	Radyмно		luźne	78,6		3,6			9,0			IA A.N.K	X w.	Koperski 1980, s. 100, ryc. 35; No- wakowski 1998, s. 14, 40, nr 5, tabl. 4: 1	MNZP, nr inw. 1428	Brak głowicy		3: 7

TABELA III. GARNITURY MIECZOWE I SZABLI

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Rodzaj stanowiska	Miejsce znalezienia	Opis		Klasyfikacja	Chronologia	Literatura	Zbiory	Ryc.
				Miejsce znalezienia	Opis					
1	Przemyski, Rycerska 9a	cment.	grób 6, przy pasie zmarłego	żelazny uchwyt pendenty szabli długości ok. 4,5 cm	III: 2 L.K.	1 poł. X w.	Koperski 1996, s. 445, tabl. 2: 5; tenże 2003, s. 366, ryc. 3: 1	MNZP, nr inw. 1418	3: 11	
2	Trzcinica, stan. 1	grodzisko	skarb z n cz. majdanu.	trzewik pochwy miecza wykonany ze srebra, zdobiony stylizowanym ornamentem zoomorficznym oraz roślinno - plecionkowym. Długość 19 cm, szer. 5,0 cm	IV. a. 1 P.S.	2 poł. X-1 poł. XI w.	Gancarski 1996, s. 167-168, ryc. 3, tabl. 2: a-d	MJ	3: 10	
3	Tuligłowy	grodzisko	wykop VII?	trzewik pochwy miecza z żelaznej blaszki, w kształcie litery U, z trzema otworami na nity		XI-XII w.	Cabalska 1981, s. 16, ryc. 10: 27	IA UJ	3: 12	
4	Zawada Lanckorońska, stan. 1, „Zamczysko”	grodzisko	wykop bez lokalizacji	trzewik pochwy miecza, powierzchnia gładka, u dołu zwieńczony rozetką. Długość 5,7 cm; szer. 2,9 cm	IV. a. 2 P.S.	2 poł. X-XI w.	Leńczyk 1950, s. 63, tabl. XVIII: 1; Poleski 2004, s. 371, ryc. 196: 9	MAK	3: 9	

TABELA IV. NOŻE BOJOWE

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Miejsce znalezienia	Wymiary cm			Opis	Typ M.L.	Chronologia	Zbiory	Literatura	Uwagi	Ryc.
			Dł. ogólna	Dł. ostrza	Szer. ostrza							
1	Jurów, stan. 1	grodzisko, wykop 12/98, 13/98	26,5	21,3	2,5	głownia prosta	A	XII-1 poł. XIII w.	MTL/1068/32/A	Banasiewicz 1999, s. 166, ryc. 1: 1; Kotowicz 2004, s. 28, nr 63		4: 6
2	Kraków-Zakrzówek	cment., grób 19	27,3	21,0	1,6	głownia prosta	A	2 poł. XI-pocz. XII w.	MAK	Morawski 1970, s. 215, 217; Morawski, Zaitz 1977, s. 73-74, tabl. III: 7	w grobie grot strzały	4: 1
3	Kraków-Zakrzówek	cment., grób 19	27,2			głownia prosta	A	2 poł. XI-pocz. XII w.	MAK	Morawski 1970, s. 215, 217; Morawski, Zaitz 1977, s. 73-74, tabl. III: 8	w grobie grot strzały	4: 2
4	Kraków-Zakrzówek	cment., grób 31	20,8			głownia prosta	A	2 poł. XI-pocz. XII w.	MAK	Morawski 1970, s. 215, 217; Morawski, Zaitz 1977, s. 77, tabl. V: 12	nóż w pochewce z mosiężnej blachy	4: 3
5	Kraków-Zakrzówek	cment., grób 62	20,4			głownia prosta	A	2 poł. XI-pocz. XII w.	MAK	Morawski 1970, s. 215, 217; Morawski, Zaitz 1977, s. 89, tabl. XI: 5	ostrze ze stali	4: 4
6	Końskie	cment., grób 12				głownia prosta	A?	2 poł. XI w.	PMA	Gassowski 1952, s. 107, 109; tabl. VII: 3		
7	Końskie	cment., grób 28c				głownia prosta	A?	2 poł. XI w.	PMA	Gassowski 1952, s. 113, tabl. VIII: 5.		
8	Strzemieszyce Wielkie	cment., grób 39	22,0		2,6	głownia prosta	A	2 poł. XI-pocz. XII w.	MZB	Marciniak 1960, s. 151, tabl. III: 18; Zoll-Adamikowa, 1966B, s. 109, tabl. X: 2		4: 5

TABELA V. BROŃ OBUCHOWA – TOPORY I CZEKANY

Nr kat.	Miejscowość/ stanowisko	Rodzaj stan.	Miejsce znalezienia	Wymiaryw cm						Typ	Chronologia	Literatura	Zbiory	Uwagi	Ryc.
				Dł. całk.	Szer. ostrza	Min. szer. szyjki	Wys. -szer. osady	Wys. osady z wąsami	Światło otworu						
1	Beszowa	cment.?		17,0	15,0					Vc A.N.	XI-XII w.	Dąbrowska 1965C, s. 180-182, ryc. 1: 2.	ZAM IAE PAN		10: 2
2	Blizów k. Zwierzyńca	?	luźne	17,8	10,5	1,4	7,0	4,1x3,4		Vb A.N.	XI-XIII w.	Ławrynowicz, Strzyż 2003, s. 262, ryc. 2: 4.	Zbiory prywatne		9: 3
3	Chełm, stan. 144	osada		11,6	4,8	2,6		2,4	5,0	Vb A.N.	XII-XIII w.	Gołub 1996, s. 127, ryc. 2: 3.			9: 4
4	Chodlik, stan. 4	osada	odcinek IV A							Id, A.N., wł.	k. VIII- poł. IX w.	Hoczyk 1969, s. 308, ryc. 3: a; Gardawski 1970, s. 44, tabl. 18: f.	UMCS?	tzw. bradaticca	5: 3
5	Cyców k. Łęcznej	.	luźne	14,5	6,5	4,2		3,2		Vc A.N.	XI-XIII w.	Niepublikowany, Ruzzkowska 1975.	MCh		9: 14
6	Czechowice	cment.	z grobu?	16,8	4,5	1,6	4,6		2,3	Id, A.N., wł.	X w.	Nadolski 1954, s. 160-161, nr 20; Wachowski 1981, s. 155, ryc. 4: c.		typ II wg Poulika	5: 6
7	Drażgów Kolonia	cment.	luźne	13,1	10,1	1,5		2,8	6,7	Vb A.N.	XI-XII w.	Kokowscy 1997, s. 285, ryc. 1: B.			9: 2
8	Dziesławice	cment.?	luźne	6,0				2,1		VI A.N.	2 poł. XI w.	Majewski 1900, tabl. IX: 35; Zoll-Adamikowa 1966B, s. 36; Dąbrowska 1965, s. 202	?	miniaturowy?	
9	Gruszów		luźne							Va A.N.	wśr.	Antoniewicz 1928, s. 323, tabl. XLVI: 20; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 42			
10	Gruszów		luźne	16,0	12,5					Vd A.N.	wśr.	Antoniewicz 1928, s. 323, tabl. XLVI: 21; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 41			
11	Igotomia	osada	jama 53	11,0	8,0	2,0		2,0x1,0	1,5	la A.N.	IX-XII w.	Machnik 1961, s. 33, 42-43; tabl. XVIII: 11; Żaki 1974, ryc. 212: b.			4: 7

12	Igolomia	osada	luźne, w pobliżu chaty 2/56, ar 0197	11,5	4,7	1,3	1,7-2,5		1,5x2,0	1,0	Ic A.N.	XII-XIII w.	Dąbrowska 1961, s. 130, 139, 140, ryc. 5		4: 9
13	Jurów, stan. 1	grodzisko	wykop 12/98 lub 13/98	20,5	7,3	1,8	5,0		3,9x4,2	8,3	IVc A.N.	XII-pół. XIII w.	Banasiewicz 1997, s. 291, ryc. 3: b; Treszczuk 2005, s. 133, ryc. 1: 1	MTL nr inw. MT/1058/A	7: 4
14	Końskie	cment.	grób nr 1	16,5	7,6	1,5		4,0	3,3		Vc A.N.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 103, tabl. VI: 1; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 44, tabl. XVIII: 2	PMA	9: 10
15	Końskie	cment.	grób nr 14	15,0	10,0	1,4			2,4	6,2	Va A.N.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 109, tabl. VII: 5; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 45	PMA	7: 10
16	Końskie	cment	grób nr 19	13,8	7,2	1,5		3,6	3,0		Vc A.N.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 111, tabl. VIII: 2; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 46	PMA	9: 11
17	Końskie	cment.	grób nr 42	10,5	6,0	1,3			2,0	6,0	IVa A.N.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 117, 119, tabl. VIII: 11; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 47	PMA	6: 3
18	Końskie	cment.	grób nr 48	14,5	5,1	1,4	3,9		2,2	8,9	Vb A.N.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 120, tabl. VIII: 13; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 48, tabl. XVII: 4	PMA	9: 1
19	Końskie	cment	grób nr 50	13,5	7,0	1,7		5,2	3,3		Vc A.N.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 120, tabl. VIII: 14; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 49	PMA	9: 12
20	Końskie	cment	grób nr 58	12,0	7,4	1,7		3,5	2,4		Vc A.N.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 125, tabl. X: 2; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 50	PMA	9: 13
21	Końskie	cment.	grób nr 70	13,4	12,2	1,8	2,3	4,0	3,2x2,8		II A.N.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 130, tabl. X: 11; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 54, tabl. XIV: 3	PMA	6: 1
22	Końskie	cment.	grób nr 70	16,5	10,2	1,3	4,0		3,2x3,6		Va A.N.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 130, tabl. X: 12; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 55, tabl. XVII: 2	PMA	7: 11
23	Końskie	cment	grób nr 72	12,7	7,0	1,6	4,1		3,0x2,7		Vc A.N.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 131; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 51.	PMA	na prawym łokciu

24	Końskie	cment.	grób nr 91	12,5	5,9	1,4	2,7	3,5	3,2			IVd A.N.	2 poł. XI w.	Gąssowski 1950, s. 136, tabl. XI: 8; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 52, tabl. XVI: 3	PMA	z prawej str. czaszki	7: 6	
25	Końskie	cment.	grób 102	10,1	3,4	1,1	1,4	2,4	2,2x2,0			Ic A.N.	2 poł. XI w.	Gąssowski 1950, s. 138, tabl. XII: 4; Nadolski 1954, s. 162-163, nr 53, tabl. XII: 6	PMA	na prawym gołeniu	4: 8	
26	Końskie	cment.	grób nr 170	14,0	6,8		2,8		2,3	6,8		IVa A.N.	2 poł. XI w.	Gąssowski 1950, s. 153, tabl. XIV: 2; Nadolski 1954, s. 164-165, nr 56, tabl. XVI: 1	PMA	przy prawym kolanie, z mieczem, grotami włóczni i ostrogami	6: 2	
27	Kraków-Sukiennice		wykop									V A.N.	Poł. XIII w.	Dąbrowski 1980, s. 454, ryc. 3: a			10: 3	
28	Kraków	z wisty	luźne	20,5	13,5					6,5		Vd A.N.	XII-XIII w.	Radwański 1963, s. 226-227, ryc. 102	MAK		10: 4	
29	Kraków, ul. Św. Tomasza	cment.?	grób	17,0	5,0; 8,0				1,3x1,6	3,4-1,0		Ic A.N., X w.	2 poł. X w.	Myszka 2000, s. 303, ryc. 5: a	MAK		5: 7	
30	Kraków-Dębinki	osada		8 ok.	3 ok.	1 ok.						IVc? A.N.	X-XI w.	Piaskowski 1980, s. 249, ryc. 1: d				
31	Kraków-Kurdwanów	osada										IV? A.N.	wśr.	Krauss 1957, s. 98, ryc. 4: c		zła jakość fotografii		
32	Kurdwanów, stan. 9	osada	skarb	17,0	5,5	4,0	5,2		4,6x3,5	1,5x6,3		Ic A.N.	IX-XI w.	Poleski, Rodak 2001, s. 54-55, Abb. 4: 3	MAK		4: 12	
33	Kraków-Kurdwanów, stan. 9	osada	skarb	21,3	8,0	3,0	4,0		4,8x3,1	2,0x5,6		Ic A.N.	IX-XI w.	Poleski, Rodak 2001, s. 55, Abb. 4: 4	MAK		4: 13	
34	Kraków-Kurdwanów, stan. 9	osada	skarb	24,0	8,3	3,0	5,5		5,1x3,4	1,0x5,3		Ic A.N.	IX-XI w.	Poleski, Rodak 2001, s. 54, Abb. 4: 2	MAK		4: 11	
35	Kraków-Kurdwanów, stan. 9	osada	skarb	12,2	5,5		2,8	3,4	3,0x1,9	4,4		IVa A.N.	IX-XI w.	Poleski, Rodak, 2001, s. 54, Abb. 4: 1	MAK		6: 7	
36	Kraków-Wawel	?	?	22,9	6,6	2,3	4,8					IV d A.N.	XI w.	Żaki 1974, s. 262, ryc. 212: a	PZSW		7: 7	
37	Kraków-Wawel	rejon vib	sonda 6, odc. 6, w-a Vla- Vb	19,0	4,0	1,8			3,0x2,7			IV? A.N.	XI w.?	Niepublikowany, Radwański 1998, s. 67	ZKW, nr inw. 10088/61		6: 9	
38	Krasnobród, okolice	?	luźne	20,4	4,8	2,4		5,0		7,2		IV a A.N.	XI w.	Ławrynowicz, Strzyż 2003, s. 262, ryc. 2: 3	Zbiory prywatne		6: 5	

39	Krasnystaw-Zastawie								1,2			3,9	3,4-3,9		Id ₁ A.N., wf.	IX-X w.	Niepublikowany, Ruszkowska 1975	MK/A/36	5: 5	
40	Lipowiec	luźne	14,9	5,6	1,2	3,0			2,0	3,0			1,7	7,0	Ic A.N.	XI w.	Nadolski 1954, s. 41, 164-165, nr 71, tabl. XII: 4	MAK 3472	4: 10	
41	Lipowiec	luźne	17,3	11,5	2,3				2,3						Vb A.N.	wśr.	Nadolski 1954, s. 164-165, nr 70, tabl. XVII: 7	MAK 3472	9: 5	
42	Lipowiec	luźne	11,3	6,7	2,8				2,8				3,3		Vd A.N.	Wśr?	Nadolski 1954, s. 164- 165, nr 69	MAK 3472		
43	Łąki- Byki	luźne	18,8												Id ₁ A.N., wf.	IX-X w.	Kotowicz 2004, s. 31, nr kat. 85, fot. 19	MTL, nr inw. MT/1048/ H		
44	Łysa Góra, stan. 1/6	luźne?	15,5	11,0	2,3	4,1			2,3	4,1		3,8x2,1	10,1		Va A.N.	wśr.	Gancarski 1992, s. 75	MRJ- 33	8: 8	
45	Małopolska	?	12												Iva A.N.	wśr.	Nadolski 1954, s. 218- 219, nr 6	MOS		
46	Małopolska	?	16,2	11,0	1,4	3,3			1,4	3,3		2,8	7,2		Va A.N.	wśr.	Niepublikowany	MH/A/299	na ostrzu otwór za- wieszki	8: 5
47	Małopolska	?	15,3	6,0	1,7	3,2			1,7	3,2		3,1	5,7		Iva A.N.	XI w.	Kunysz, Koperski 1973, s. 88	MNZPMP- A- 438		6: 6
48	Moroczyn, st. 25	luźne	15,0	10,0		3,7									Vb A.N.	XII-XIII w.	Kokowski, Mazurek 1988, s. 300, 302, ryc. 37: A	MH/H/699		9: 9
49	Obroc k. Zwierzyńca	?	18,7	8,1	1,6				1,6			3,4			Va A.N.	XI w.	Ławrynowicz, Sitrzyż 2003, s. 261-262, ryc. 2: 1	Zbiory prywatne		8: 9
50	Piotrawin, stan. 3	skarab	30	6								6,5			Ivb A.N.	VIII-IX w.	Sułowska 1977, s. 38, ryc. 1, taże 1984, s. 58-59, ryc. 8	KUL	typ Piotrawin	8: 10
51	Piotrawin, stan. 3	skarab	30	5,7								7			Iv b A.N.	VIII-IX w.	Sułowska 1977, s. 38, ryc. 1, taże 1984, s. 58-59, ryc. 8	KUL	j. w.	8: 12
52	Piotrawin, stan. 3	skarab	30,5	5,5								6,0			IV bA.N.	VIII-IX w.	Sułowska 1977, s. 38, ryc. 1, taże 1984, s. 58-59, ryc. 8	KUL	j. w.	8: 14
53	Piotrawin, stan. 3	skarab	32	5								6,5			Ivb A.N.	VIII-IX w.	Sułowska 1977, s. 38, ryc. 1, taże 1984, s. 58-59, ryc. 8	KUL	j. w.	8: 16

54	Piotrawin, stan. 3	osada	skarab	33	6							6		IV b A.N.	VIII-IX w.	Sutowska 1977, s. 38, ryc. 1, taże 1984, s. 58-59, ryc. 8.	KUL	j. w.	8: 15
55	Piotrawin, stan. 3	osada	skarab	34	6,3							7,8		IV b A.N.	VIII-IX w.	Sutowska 1977, s. 38, ryc. 1, taże 1984, s. 58-59, ryc. 8.	KUL	j. w.	8: 13
56	Piotrawin, stan. 3	osada	skarab	36	5							8,0		IV b A.N.	VIII-IX w.	Sutowska 1977, s. 38, ryc. 1, taże 1984, s. 58-59, ryc. 8.	KUL	j. w.	8: 12
57	Podogrodzie, stan. 1, „Gro- bla”	grodzi- sko	wykop i/m1-2, głęb 200 cm, w-a XIVa?	15,8	8,0	1,8	4,7- 4,0	5,8	4,0					Vc A.N.	XI-XIII w.	Leńczyk 1962, s. 7, 20, tabl. VI: 6; Pole- ski 2004, s. 305, ryc. 141: 3.	MAK 9328- 9329		10: 1
58	Przemysł ok. stan. 304		lužne	13,2	4,7	2,0	3,1		2,4					IV c	wśr.	Koperski 2001, s. 125.	MNZP bez nr inw.		7: 5
59	Przemysł, okolice	?	lužne	15,1	13,2	1,9		3,9	5,0					Vb A.N.	2 poł. X- XII w.	Uprzejma informacja mgr A. Koperskiego; Koperski 1998, s. 85.	MNZP nr inw. MP- A-437	uszkodzona osada	9: 6
60	Przemysł, okolice	?	lužne	10,1	6,7	2,0		2,5	3,2					Vb A.N.	XI-XIII w.	Uprzejma informacja mgr A. Koperskiego.	MNZP nr inw.	uszkodzona broda i osada	9: 7
61	Przemysł, ul. Rycerska 9a	cment.	grób nr 5	12,1	4,0	1,0								IVa A.N.	1 poł. X w.	Koperski 1982, s. 262; tenże 1996, s. 444, tabl. 6.	MNZP nr inw. 1418	przy prawej nodze	6: 4
62	Przemysł, ul. Rycerska 9a	cment.	grób nr 6	15,2					5,0					Id ₃ A.N. wł.	1 poł. X w.	Koperski 1982, s. 262- 262; tenże 1996, s. 446, tabl. 5: 3.	MNZP nr inw. 1418	razem z fragn. łuku, strzemiionami wędzidłem	5: 8
63	Radymno	z brzegu Sanu	lužne	14,0	4,0	2,2	2,8							Ic A.N.	XII- XIV w.	Koperski 1980, s. 99, ryc. 26; Nowakowski 1998, s. 17, 41, nr 9, tabl. 5: 3.	MNZP nr inw. 1385	młotek wielo- boczny	5: 1
64	Radymno	z brzegu Sanu	lužne	14,0	8,6	2,6	3,0							IV c A.N.	XII-XIV w.	Koperski 1980, s. 99, ryc. 29; Glosek 1996, s. 91, nr 93, tabl. X: A, XXXIV: B; Nowakow- ski 1998, s. 17, 40, nr 7 tabl. 5: 1.	MNZP nr inw. 1420	osada zdefor- mowana	7: 3
65	Radymno	z brzegu Sanu	lužne	18,4	8,2	2,7	3,8		3,4x3,3					IVc A.N.	XII-XIV w.	Koperski 1980, s. 99, ryc. 25; Nowakowski 1998, s. 17, 40, nr 8, tabl. 5: 2.	MNZP nr inw. 1382		7: 2
66	Radymno	z brzegu Sanu	lužne	16,3	7,0	1,9						4,5		Va A.N.	XI w.	Koperski 1980, s. 98, ryc. 18; Nowakowski 1998, s. 18, 41, nr 10, tabl. 5: 4.	MNZP nr inw. 1376		8: 6

79	Zawichost - Podgórze, stan. „Pieczyńska”	cment.	grób	13,0	7,0	1,5	2,5	3,0	2,2	1,5	Va A.N.	XI w.	Balcer 1965-1966, s. 371, ryc. 54: n	przy prawej nodze, 30 cm od nadgarstka odłamane wąsy i kapłurek	7: 9
80	Złota, pow. Pińczów	cment.	luźne	7,2	4,9	1,6	3,2				Vd A.N.	X-XI w.	Nadolski 1954, s. 174-175, nr 153; Dąbrowska 1965, s. 298-299, ryc. 77		10: 11
81	Złota, pow. Sandomierz	cment.	grób nr 17	12,6	9,3				2,5	8,2	Va A.N.	2 poł. XI-XII/XII w.	Gąsowski 1953, s. 88-89, ryc. 3: c; Zoll - Adamikowa 1966, s. 135-137, tabl. VII: 2	przy prawym ramieniu, w osadzie resztki drewna	8: 1
82	Żarnowiec, stan. 1	osada	wykop 1, obiekt 1	ok. 17	6,2	3,5	4,4		2,0x3,7		IV c A.N.	IX-pocz. X w.	Muzyczuk 1992, s. 20, ryc. 10: a		7: 1

TABELA VA. TOPORY I CZEKANY ZACHOWANE FRAGMENTARYCZNIE LUB NIEPEWNE

Nr kat.	Miejscowość/ stanowisko	rodzaj stan.	miejsce znalezienia	Opis	Typ	Chronologia	Literatura	Zbiory	Uwagi	Ryc.
1A	Chełm-Bielawin	osada			V A.N.	XII-pocz. XIV w.	Ruszkowska 1990, s. 75, ryc. 10	MCh		
2A	Łagów	?	?		?	?	Nadolski 1954, s. 166-167, nr 84	PMA?		
3A	Mogila, Nowa Huta, stan. 1	osada	ob. 16, głęb. 240-250 cm.	fragment młotka wraz z częścią osady wąsami. Wys. młotka 2,3 cm, szer. młotka 1,6 cm, dł. młotka 2,2 cm, wys. osady z wąsami ok. 6,2 cm.	Id? A.N.	IX-X w.?	Niepublikowany. Dziękuję uprzejmości mgr E. Kubicy-Kabacińskiej.	MAK/NH/M1w/520/53		10: 9
4A	Mogila, Nowa Huta, stan. 1c	osada	ob.	fragment osady czekana a młotkiem i częścią otworu. Wys. osady 4,0 cm; średnica światła osady 2,7 cm; dł. obucha 2,0; wys. obucha 2,2 cm.	Id? A.N.	2 poł. IX-pot. X w.	Hahulska-Ledwos 1971, s. 26, tabl. XII: 5	MAK/NH/M1c/13/53		10: 8
5A	Mogila, Nowa Huta, stan. 1c	osada	skarb	fragment ostrza żeleźca topora o szerokim ostrzu. Szer. ostrza 14,8 cm, szer. brody 2,8 cm, szer. nasady szyjki 4,0 cm.	V? A.N.	2 poł. IX-1 pot. X w.	Hahulska-Ledwos 1959-1960, s. 255, tabl. LXV: 5; taże 1971, s. 106, tabl. LXI: 3	MAK/NH/M1c/61/58		10: 7
6A	Mogila, Nowa Huta, stan. 1c	osada	skarb	osada topora wraz z częścią szyjki. Osada z wąsami i kapturkiem. Ostrze pierwotnie wąskie. Dł. zachowana 18,6 cm, min. szer. szyjki 2,0 cm, wys. osady z wąsami 5,1 cm, bez wąsów 3,2 cm, wys. kapturka 4,3 cm, średnica światła osady 2,1x1,7 cm.	IVa? A.N.	2 poł. IX-pot. X w.	Hahulska-Ledwos 1959-1960, s. 255, tabl. LXV: 1; taże 1971, s. 106, tabl. LXI: 4	MAK/NH/M1c/21/58		10: 6

7A	Naszacowice, stan. 1	grodzisko	przekop w4, w-a IV	fragment ostrza topora o nieokreślonym kształcie.	?	IX-pocz. X w.	Poleski 2004, s. 275, ryc. 131: 1	IA UJ	
8A	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko	obiekt	fragment osady topora z kapturkiem i fragment ostrza o szer. 5,0 cm.	IVa? A.N.	VII/VIII-2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 282, ryc. 7: a; taże 1970, s. 201, ryc. 6: k, l	ZAM IAIE PAN	10: 12
9A	Żerniki Dolne	osada		dwa fragmenty osady i ostrza topora z wąskim ostrzem.	IV? A.N.	VII-XIII w.	Nadołski 1954, s. 174-175, nr 156; Zawadzka 1961, s. 243, tabl. LV: 6	PMA	10: 10

TABELA VI. GŁOWICE BUŁAW

Nr kat.	Miejsowość/stanowisko	Miejsce znalezienia	Wymiary cm		Opis	Typ A.N./K.	Chronologia	Zbiory	Literatura	Uwagi	Ryc.
			Wys.	Śr. głowicy							
1	Czermno n. Huczwą	Grodzisko, luźno na podgrodziu	6,2	7,0-7,3	2,1-2,4	IV	XII-XIII w.	MZZ, bez nr inw.	Guřba 1997, s. 65, ryc. 1; Kuřnier 2003, s. 219, tabl. IV: 33; tenże 2005, s. 123, tabl. IV: 35	Kolce pełne	11: 2
2	Czermno n. Huczwą	Grodzisko, wykop 1, dz. 6, w-a II	2,5	3,7	1,8	II	XII-1 poł XIII w.	MZZ, nr inw. 156/52	Kuřnier 2004, s. 219, tabl. IV: 31; tenże 2005, s. 123, tabl. IV: 34		11: 7
3	Czermno n. Huczwą	Grodzisko, cz. NE61A	3,3	4,4	1,4	I	XI-XIII w.	MZZ	Kuřnier 2003, s. 219, tabl. IV: 32; tenże 2005, s. 123, tabl. IV: 33	Kolce pełne	11: 6
4	Grądy-Gorzycze	luźne	10,0	7,0	2,5	III	XII-XIII w.	MAK nr inw. 9213	Cabaliska i in. 1975, s. 393, tabl. XII: 9	Kolce puste w środku.	11: 5
5	Kraków-Okól, Plac Wita Stwosza	Podgrodzie	4,0		1,3	II	XI w. (?) XII-XII w.	MAK	Nosek 1973, s. 228-229, ryc. 2, 3; Radwański 1998, s. 59	Elita	11: 8
6	Małopolska	luźne	6,7	7,0	3,4	IV	XII-XIII w.	MOR	Dzięki uprzejmości S. Czopka i A. Gruszczyńskiej; Stryż 2005, s. 109, tabl. I: 4, III: 1-3	Kolce puste w środku.	11: 4
7	Radymno	luźne z brzegu Sanu	5,6	6,6	2,9	IV	XII-XIII w.	MNZP, nr inw. 1327	Koperski 1980, s. 97, ryc. 8; Głosek 1996, s. 95, nr 5, tabl. XXXVIII: C; Nowakowski 1998, s. 21-22, 43, nr 22, tabl. 9: 3	Kolce pełne, ołowiana tuleja	11: 3

TABELA VII. KIŚCIENIE

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Miejsce znalezienia	Wymiary cm			Opis	Typ A.N.K.	Chronologia	Zbiory	Literatura	Uwagi	Ryc.
			Wys.	Szer.	Grubość							
1	Czermno n. Huczwą	luźne				Wykonany z rogu. Kształt spłaszczonej gruszki z podłużnie wierzonym otworem. Po obu stronach zdobiony ornamentem figuralnym. Otok zdobiony plecionką.	I	XII-pocz. XIII w.	MZZ	Czerepiński, Gurba 1965, ryc. 2-3; Żaki 1974, ryc. 208		12: 6
2	Gródek nad Bugiem	luźne	3,7	2,1	1,4	Odlany z brązu. Na obu stronach kiścienia ornament w postaci jajowatych pół wypełnionych trójkątami i wolutami.	III	1 poł. XIII w.	Zbiory prywatne	Ławrynowicz, Strzyż 2001, s. 258, ryc. 1: 1	pusty w środku	12: 2
3	Pełnaticze	osada	4,1	5,7	4,9	Wykonany z poroża, dyniowaty, w dolnej części zdobiony nacięciami promieniście rozchodzącymi się od wylotu otworu o średnicy 12 mm.	I	2 poł. X-XIII w.	WKZ Przemysł 13/1/D-99	Rokitowska, Wołoszyn 2001, s. 45, ryc. 2: a, 3: a, b	brak trzpienia	12: 3
4	Szarajówka k. Łukowej	luźne	7,0	4,2	3,2	Wykonany z żelaza eliptyczny w rzucie pionowym. W górnej części talerzowate poszerzenie z U- kształtnym uchem. Na jednej stronie ryty znak.	?	wśr.	Zbiory prywatne	Ławrynowicz, Strzyż 2001, s. 258, ryc. 1: 2		12: 1
5	Trepcza, stan. 2 „Horo-dyszczę”	luźne	2,5	3,5		Zachowany częściowo jako korpus wykonany z brązu cynowego o kształcie okrągłym, zdobiony wgłębnym ornamentem reliefowym z wyobrażeniem ptaka?	III	XII-XIII w.	MHS	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 197-198, nr kat. 4, tabl. II: 2	zachowane w w.	12: 4
6	Trepcza, stan. 2 „Horo-dyszczę”	grodzisko, luźne				Zachowany częściowo jako korpus wykonany z brązu cynowego o kształcie gruszkowatym, zdobiony granulacją.	IIA	XII-XIII w.	MHS, nr inw. 649/9	Ginalski, Kotowicz 2004, 197, nr kat. 3, tabl. II: 1	zachowane w w.	12: 5

TABELA VIII. GROTY BRONI DRZEWCOWEJ

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Lokalizacja	Wymiary w cm					Chronologia	Typ	Opis/uwagi	Literatura	Zbiory	Ryc.
			Dł. całk.	Dł. liścia	Maks. szer. liścia	Grub. liścia	Średn. tulei						
1	Będzin	grodzisko, wykop VIII, głęb. 1,2-1,4 m	15,0		1,5		3,0-4,0	I?, IX? A.N.	silnie zniszczony liść	Błaszczyk 1982, s. 459-460, ryc. 381	MZB, nr inw. Bz. 3398: 55.		
2	Będzin	grodzisko, wykop XXXIII a, głęb. 20-40 cm	10,2 zach.	10,2	4,0			VIII? A.N.	brak tulejki	Błaszczyk 1982, s. 462-463, ryc. 383	MZB		
3	Buszkowice k. Sanu	luźne	32,8	17,0	2,8		1,7	Va A.N./ wł.		niepublikowany	MNZP nr inw. 1370		

4	Gródek nad Bugiem	luźne	12,4	7,3	2,9	0,5	1,6	IV A.N.	XI w.?				Zbiory prywatne	13: 3
5	Hłomcza	luźne	40,5	26,5	3,6		1,5	Va A.N./ wf.	X-XI w.			MHS, nr inw 566	13: 7	
6	Jaworze Górne	luźne z wisłoki	38,6		3,5	0,8	2,3	Va A.N./ wf.	X-XI w.	tulejka uszkodzona		MT, nr inw. MT- A/84	13: 5	
7	Końskie	cment., grób. nr 45	31,5	19,5	2,5		2,5	Va A.N./ wf.	2 poł. XI w.	z lewej strony głowy		PMA	14: 5	
8	Końskie	cment., grób nr 52	9,2	6,0	2,2		1,7	VII A.N.	2 poł. XI w.	z prawej strony czaszki małego chłopca; uszkodzona tuleja		PMA	14: 15	
9	Końskie	cment., grób nr 53	19,0	12,0	5,8		2,7	IV A.N.	2 poł. XI w.	z prawej strony obok głowy		PMA	13: 12	
10	Końskie	cment., grób nr 58	18,5	12,0	5,6		2,5	IV A.N.	2 poł. XI w.	z lewej strony czaszki zmarłego dorosłego mężczyzny		PMA	13: 1	
11	Końskie	cment., grób nr 78	27,8	18,1	3,2		2,5	Va A.N./ wf.	2 poł. XI w.	przy prawej stopie, tulejką ku górze		PMA	14: 6	
12	Końskie	cment., grób nr 89	18,7	11,9	5,0		2,5	IIIA.N.	2 poł. XI w.	w zachodniej części grobu		PMA	12: 12	
13	Końskie	cment., grób nr 121	30,0	20,0	3,3		3,0	Va A.N./ wf.	2 poł. XI w.			PMA	14: 2	
14	Końskie	cment., grób nr 147	38,7	25,2	3,1		2,7	Va A.N./ wf.	2 poł. XI w.	obok lewego ramienia, tulejką ku dołowi		PMA		
15	Końskie	cment., grób nr 170	28,2	18,6	4,0		2,4	Va A.N./ wf.	2 poł. XI w.			PMA	14: 3	
16	Końskie	cment., grób nr 170	30,0	16,1	3,1		1,8	Va A.N./ wf.	2 poł. XI w.			PMA	14: 4	
17	Końskie	cment., grób?	32,4	12,1	3,3		3,2	Va A.N./ wf.	2 poł. XI w.			PMA	14: 1	
18	Końskie	cment., grób	38,8	28,2	3,5		2,4	II A.N.	2 poł. XI w.			PMA		

19	Końskie	cment., grób na pn. od paleniska b	39,4	29,4	3,6		2,6	Va A.N./ wł.	2 poł. XI w.				Gąssowski 1952, s. 154; Nadoliski 1954, s. 178-179, nr kat. 42	PMA	
20	Kraków- Wawel	grodzisko	29,0 zach.		3,7			V? A.N.	IX-X w.	ornament ryty na styku liścia z tulejką. tulejki brak			Żaki 1974, s. 274, ryc. 216	ZKW	13: 12
21	Kraków- Zakrzówek	cment., grób nr 30	23,0	14,0	4,0		2,4	III A.N.	2 poł. XI- pocz. XII w.				Morawski, Zaitz 1977, s. 76, 137, tabl. V: 10	MAK	12: 10
22	Krasnystaw -Zastawie	lužne	20,3	14 ok.	3,0		1,5	Va A.N./ wł.	wśr.	średni			niepublikowany, Ruzzkowska 1975	MCh	14: 11
23	Krasnystaw, koryto Kawenki	lužne	28,0	18,5	4,1		2,5	Va A.N./ wł.	wśr.	dobry			niepublikowany, Ruzzkowska 1975	MCh	14: 12
24	Krasnystaw, nad Wieprzem	lužne	26,0	19,5	4,3		3,0	Va A.N.	wśr.	zły			niepublikowany, Ruzzkowska 1975	MCh	
25	Łazy, stan. 2	osada, wykop II i IV, w-a I	15,0				1,3	Va A.N./ wł.	VIII- XI w., raczej X-XI.	wykonany z żelaza o niskiej zawartości fosforu			Gąssowska 1970, s. 62, 89, ryc. 47: e	PMA	14: 9
26	Małopolska	lužne	30,2	23,3	3,9		1,5	Va A.N./ wł.	wśr.				niepublikowany, dzięki uprzej- mości A. Gruszczynskiej.	MOR bez nr inw.	13: 6
27	Małopolska	lužne?						Va A.N./ wł.	XI-XIII w.	średni, uszkodzona tuleja			Kunysz 1961, s. 11, ryc. 6		
28	Mogila-Nowa Huta, stan. 1.	osada, jama 6b/62	34,0	26,0				Va A.N./ wł.	IX-X w.	prymitywnie wykona- na tuleja			Hahuliska- Ledwos 1967, s. 118, 122, tabl. I: c	MAK/NH/ M1z/87/62	14: 7
29	Nisko	osada	13,8 ok.	10 ok.	3,2		1,7	VII A.N.	XI-XII w.				Gruszczynska 1967, s. 32, 37, ryc. 16.	MOR	
30	Nisko	osada						III A.N.	XI-XII w.	zachowany liść			Gruszczynska 1967, s. 32, 37	MOR	
31	Przemysł-Za- mek	grodzisko	19,3 zach.	5,7 zach.			3,0	I A.N.	XI/XII w.?	liść zniszczony, czwo- rokątny w przekroju			Koperski 1998, s. 87, nr X. 55	ZKW nr inw. 35/63	
32	Przemysł-Za- mek	grodzisko	41,0	26,0	2,4		3,3	Va A.N./ wł.	XI/XII w.	w tulei dwa otwory do zamocowania na drzewcu			Żaki 1974, ryc. 215: c	ZKW, nr inw. 75/63	13: 13
33	Przemysł-Za- mek?	grodzisko?						I A.N.	XI w.?	liść w przekroju kwa- dratowy			Żaki 1974, ryc. 215: a	?	12: 9
34	Radymno	lužne z Sanu	20,2	10,8	4,7	0,5	1,3	VIII A.N.	X w.				Nowakowski 1998, s. 25, nr 25, tabl. 10: 3	Zbiory prywatne	14: 14
35	Radymno	lužne z Sanu	30,6	22,0	3,8	0,6	2,1	Va A.N./ wł.	XI w.				Koperski 1980, s. 99, ryc. 23; Nowakowski 1998, s. 24, nr 23, tabl. 10: 1	MNZP, nr inw. MP- A- 1384	13: 10
36	Radymno	lužne z Sanu	36,5	25,2	4,6	2,0	2,1	Va A.N./ wł.	XI w.	tuleja wieloboczna			Nowakowski 1998, s. 24, nr kat. 24, tabl. 10: 2	Zbiory prywatne	13: 11

37	Rudnik-Dolina	luźne	36,0	28,5	4,7		3,4	Va A.N./ wf.	wśr.			Florek 1992, s. 249, ryc. 1	MOS 1293/a	13: 14
38	Sanok-Olchowce	luźne	21,0	14,5	2,7		0,9	Va A.N./ wf.	XI w.			Kotowicz 2002, s. 29, nr 114, tabl. I: 4	MHS	13: 9
39	Silniczka	cment, grób 3						II A.N.	XI w.			Augustyniak 1977, s. 280, 282	MORad.	
40	Skawina	cment.	35,0	25,0	1,2	1,2	3,5	I A.N.	wśr.			Nadolski 1954, s. 182-183, nr 109 tabl. XIX: 5	MAK nr inw 6207	13: 8
41	Trakt zwierzy- niecki	luźne	20,1	9,5	1,7	0,4	1,8	Va A.N./ wf.	XI w?			Niepublikowany	Zbiory prywatne	14: 10
42	Tuligłowy	grodzisko, wykop VII	31,0	17,0	1,5	1,5	3,3	I A.N.	XI-XII w.			Cabalaska 1979, s. 268, ryc. 10: 2	IA UU	12: 7
43	Tuligłowy	grodzisko, wykop VII	33,8	22,5	3,8		3,3	Va A.N./ wf.	XI-XII w.			Cabalaska 1979, s. 268, ryc. 10: 1	IA UU	14: 8
44	Tyrawa Wolo- ska	luźne	27,5	17,0	3,4		1,0	Va A.N./ wf.	XI w.			Kotowicz 2002, s. 30, nr 130, tabl. I: 2	MHS, nr inw. ?	13: 8
45	Wróblík Szla- checki	luźne	22,5	15,5	3,5		1,7	III A.N.	XI w.			Kunysz 1963, s. 75, ryc. 12: a; Piaskowski 1984, s. 190, ryc. 8: 37; Kotowicz 2002, s. 30-31, nr 131, tabl. I: 3	MHS nr inw. 184.	12: 11
46	Zawada Lanc- korońska, stan. 1, „Zamczysko”	grodzisko, wykop bez lokalizacji	8,5 zach.	8,5 zach.				V? A.N.	IX-X w.			Leńczyk 1950, tabl. XVIII: 13; Poleski 2004, s. 367, ryc. 196: 10	MAK	
47	Zawada Lanc- korońska, stan. 1, „Zamczysko”	grodzisko, wykop bez lokalizacji.						Vb A.N./ wf.	IX-X w.			Żaki 1974, ryc. 215: a; Poleski 2004, ryc. 196: 11	MONS	14: 13

TABELA VIIIA. GROTY BRONI DRZEWOCOWEJ NIEOKREŚLONE TYPOLOGICZNIE

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Miejsce znalezieni	Opis	Literatura
1A	Demblin, stan. 1	grodzisko	domniemany grot włóczni. Długość ok. 12 cm	Dąbrowska 1965C, s. 197, ryc. 15: 2; Poleski 2004, s. 212, ryc. 71: 9
2A	Gozdów	?	?	Nadolski 1954, s. 176-177, nr. 22
3A	Jawczyce	cmentarzysko	żelazny grot oszczepu lub włóczni (?) długości 11 cm; z 1 poł. XI w.	Zoll-Adamikowa 1966B, s. 59, 61, tabl. VII: 5
4A	Jeziernia	luźne	żelazny grot oszczepu lub włóczni z tulejką. Długość 21,4 cm	Kotowicz 2004, s. 27-28, nr kat. 62
5A	Łazy, stan. 2	osada, wykop II i IV, w-a I	tuleja grotu o długości 11,4 cm. Dato- wany na VIII-XI w.	Gąsowska 1970, s. 62, 89, ryc. 47: j

6A	Mikulín		żelazny grót oszczepu z tulejką. Długość 23,8 cm	luźne	Kotowicz 2004, s. 33, nr kat. 108
7A	Złota, pow. Sandomierz		?	luźne	Nadolski 1954, s. 186-187, nr 150
8A	Żerniki Dolne		tuleja grotu włóczni lub oszczepu	osada	Zawadzka 1961, s. 243, tabl. LV: 12

TABLICA VIII B. TOKI WŁÓCZNI

Nr kat.	Miejscowość/ stanowisko	Lokalizacja	Wymiary cm		Typ	Chronologia	Literatura	Stan zachowania	Zbiory	Ryc.
			Dł. całkow.	Sr. tulei						
1	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan w-a I	5,2	1,8-1,9	II J.G.	VIII-pocz. XIV w.	Ginański, Kotowicz 2004, s. 235, nr 5, tabl. II: 3	dobry, korozja	MHS 138	14: 16

TABELA IX. ŁUK, JEGO ELEMENTY I WYPOSAŻENIE ŁUCZNIKA

Nr kat.	Miejscowość/ stanowisko	Lokalizacja	Rodzaj przedmiotu, stan zachowania, uwagi	Wymiary	Chronologia	Literatura/źródło informacji	Zbiory	Ryc.
1	Demblin, stan 1.	grodzisko, pomiędzy ob. 1 i 4.	Kościanna płytko (okładzina łuku). zdobiona ornamentem geometrycznym w postaci czterech, pionowych, rzędów wydłużonych owali przesuniętych względem siebie o 1/2 długości	dł. płytki ok. 25 cm, szer. ok. 5 cm	IX-X w.	Dąbrowska 1965C, s. 197, ryc. 15: 1; także 1973, s. 365, ryc. 2: a; Poleski 2004, s. 212, 213, ryc. 71: 11	ZAM IAI E PAN	15: 12
2	Gródek n. Bugiem, stan 1C	grób	dwie symetryczne płytki rogowe, kształtu trapezowego, lukowato wygięte. ornamentyka oczkowa w postaci trzech pasm kółek koncentrycznych, zachodzących na siebie, ograniczonych linią przykrawadną, jedna z nich dodatkowo zdobiona skośnymi nacięciami, druga posiada otwory na nity. znaleziona przy prawym boku zmarłego. okucie łubia	dł. 12,0 cm; szer. 7,6-5,5 cm	XI-1 poł XII w.	Jastrzębski, Maciejczuk 1988, s. 58, ryc. 4: 8, 9	MZZ	15: 9, 10
3	Gródek n. Bugiem, stan 1C	grób	fragment listwy rogowej, niezdobionej. okładzina łubia (?)	dł. 8,6 cm; szer. 1,1 cm; gr. 0,6 cm	XI-1 poł XII w.	Jastrzębski, Maciejczuk 1988, s. 57, ryc. 4: 7	MZZ	15: 8
4	Gródek n. Bugiem, stan 1C	grób	listwa rogowa niezdobiona kształtu łódkowatego, wyglądająca w części środkowej. płytko łuku refleksyjnego, z tzw. majdanu	dł. 18,4 cm; szer. maks. 2,5 cm	XI-1 poł XII w.	Jastrzębski, Maciejczuk 1988, s. 55, 57, ryc. 4: 2	MZZ	15: 3
5	Gródek n. Bugiem, stan 1C	grób	listwa rogowa, esowato wygięta, zdobiona ornamentem oczkowym w postaci ciągłego pasma kółek koncentrycznych zachodzących na siebie i ograniczoną linią przykrawadną. część przykrawadną zdobiona nacięciami na całej długości. znaleziona w 2 fragmentach przy łokciu zmarłego. okucie łubia	dł. 29,5 cm; szer. 1,2-1,4 cm, gr. 0,1 cm	XI-1 poł XII w.	Jastrzębski, Maciejczuk 1988, s. 57-58, ryc. 4: 4	MZZ	15: 5

6	Gródek n. Bugiem, stan 1C	grób	listwa rogowa, niezdobiona, o gładkiej powierzchni. fragment łuku refleksyjnego, tzw. majdan	dl. 12,0, gr. 0,7 cm	XI-1 poł XII w.	Jastrzębski, Maciejczuk 1988, s. 57, ryc. 4: 3	MZZ	15: 4
7	Gródek n. Bugiem, stan 1C	grób	listwa rogowa, okucie łubia, prosta, zakończona ukośnym ścięciem, posiada o twory na nity mocujące. zdobiona ornamentem identycznym jak dwie poprzednie. znaleziona przy udach zmarłego	dl. 25,9; szer. 1,6 cm; gr. 0,3 cm	XI-1 poł XII w.	Jastrzębski, Maciejczuk 1988, s. 58, ryc. 4: 6	MZZ	15: 7
8	Gródek n. Bugiem, stan 1C	grób	listwa rogowa, okucie łubia, prosta. ornament identyczny jak na listwie poprzedniej, zachowuje symetrię w stosunku do niej	zachowana dl. 20,5 cm, szer. 1,1-3 cm; gr. 0,1 cm	XI-1 poł XII w.	Jastrzębski, Maciejczuk 1988, s. 58, ryc. 4: 5	MZZ	15: 6
9	Gródek n. Bugiem, stan 1C	grób	uchwył rogowy łubia, zdobiony motywem oczek połączonych ze sobą skośnymi nacięciami, w dolnej części otwory na nity. znaleziony przy czaszce zmarłego	dl. 7,3 cm; gr. 0,4 cm	XI-1 poł XII w.	Jastrzębski, Maciejczuk 1988, s. 58, ryc. 4: 10	MZZ	15: 11
10	Gródek n. Bugiem, stan 1C	grób	listwa rogowa niezdobiona, lekko wygięta, w części dolnej wygładzona. część składowa łuku refleksyjnego	dl. 25,3 cm, szer. 2,0-2,8 cm; gr. 0,5 cm	XI-1 poł XII w.	Jastrzębski, Maciejczuk 1988, s. 55, ryc. 4: 1	MZZ	15: 2
11	Kraków- Wawel		fragment łuku równikowego (prostego) wykonany z drewna cisowego z zachowanym wcięciem do mocowania cięciwy	zachowana dl. 65 cm	XI w.	Żaki 1954, s. 104, ryc. 2: a		15: 1
12	Przemysł, Ry-cerska 9a	cmentarzysko, grób 1	sztabkowane okucie żelazne łubia, jeden z końców odgięty, zachowany otwór na nit mocujący	dl. ok. 7,5 cm; szer. 0,6-0,9 cm	1 poł. X w.	Koperski 2003, s. 369, ryc. 2: i	MNZP	15: 18
13	Przemysł, Ry-cerska 9a	cmentarzysko, grób 1.	blaszka żelazna złożona z części szerszej z nitem mocującym oraz części węższej, zapewne fragment łubia	dl. 2,0 cm; szer. 0,9 cm	1 poł. X w.	Koperski, Parczewski 1978, s. 160, ryc. 7: D; Koperski 2003, s. 369, ryc. 2: f	MNZP	15: 16
14	Przemysł, Ry-cerska 9a	cmentarzysko, grób 1.	dwa żelazne nity służące do spojenia części łubia	długości nitów: 2,3 cm i 1,6 cm	1 poł. X w.	Koperski, Parczewski 1978, s. 160, ryc. 7: F; G; Koperski 2003, s. 369, ryc. 2: g- h	MNZP	15: 17
15	Przemysł, Ry-cerska 9a	cmentarzysko, grób 6	fragment (połówka) kościanej okładziny łuku z zachowanymi dwoma otworami mocującymi. zapewne wzmocnienie środkowej cz. łuku refleksyjnego	dl. 15, 7 cm, szer. ok. 3,4 cm	1 poł. X w.	Koperski 1966, s. 446, ryc. 5: 2; tenże 2003, s. 369, ryc. 3: g	MNZP nr inw 1418	15: 20
16	Przemysł, Ry-cerska 9a	cmentarzysko, grób 6	okucie łubia wykonane z blachy z zachowanymi nitami mocującymi	dl. ok. 10,6 cm; szer. 3,6 cm	1 poł. X w.	Koperski 1996, s. 445, ryc. 2: 1; tenże 2003, s. 369, ryc. 3: j	MNZP nr inw 1418	15: 14
17	Przemysł, Ry-cerska 9a	cmentarzysko, grób 6	okucie łubia wykonane z blachy z zachowanymi nitami mocującymi	dl. 5,6 cm; szer. 3,4 cm	1 poł. X w.	Koperski 1996, s. 445, ryc. 2: 4	MNZP nr inw 1418	15: 13
18	Przemysł, Ry-cerska 9a	cmentarzysko, grób 6	okucie łubia wykonane z wąskiej blaszki z zachowanym nitem	dl. ok. 11 cm, szer. 0,8 cm	1 poł. X w.	Koperski 1966, s. 445, ryc. 2: 3; tenże 2003, s. 369, ryc. 3: i	MNZP nr inw. 1418	15: 15
19	Przemysł, Ry-cerska 9a	cmentarzysko grób 13	fragment kościanej okładziny łuku z wcięciem na mocowanie cięciwy (?)	dl. ok. 4 cm; szer. ok. 2,0 cm	1 poł. X w.	Koperski 2003, s. 369, ryc. 4: e	MNZP	15: 21
20	Przemysł, Ry-cerska 9a	cmentarzysko, grób 13	fragment kościanej okładziny łuku	dl. ok. 7 cm; szer. ok. 1,5 cm	1 poł. X w.	Koperski 2003, s. 369, ryc. 4: f	MNZP	15: 22
21	Przemysł, Ry-cerska 9a	cmentarzysko, grób 13	fragment kościanej okładziny łuku refleksyjnego z wcięciem na cięciwę	dl. ok. 13 cm, szer. 1,5-2,0 cm	1 poł. X w.	Koperski 2003, s. 369, ryc. 4: g	MNZP	15: 23
22	Szczaworyż	grodzisko, ob. 13	fragment metalowej, płaskiej blaszki, prawdopodobnie okucie kołczanu (obok znaleziono 7 grofów strzał)	dl. ok. 11 cm; szer. ok. 2 cm	VIII/III-2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 280, ryc. 2: h	ZAM IAIe PAN	15: 19

TABELA X. GROTY RĘCZNEJ BRONI MIOTAJĄCEJ

Nr kat.	Miejscowość/ stanowisko	Lokalizacja	Wymiary cm				Opis/uwagi	Typ	Chronologia	Literatura	Stan zachowania	Zbiory	Ryc.
			Dł. całkow.	Dł. tulei/trzyp.	Szer. lśnięcia	Sr. wewn. tulei							
1	Będzin, Wzgórze Zamkowe, stan. 1	grodzisko, wykop 2	7,2	2,2	2,0		grot strzały	III/40	XI-XIII w.?	Rogaczewska 2002, s. 286-287, ryc. 4: c	średni	MZB	22: 14
2	Będzin-Zamek, stan. 2	grodzisko, w-a I, dz. C, gł. 240-260 cm	5,8 zach.		0,3		grot bełtu	II	XII-XIII w.?	Błaszczuk 1982, s. 466, ryc. 387: b	ulamany trzpień	MZB, nr inw. Bz. 4976: 55	24: 31
3	Będzin-Zamek	Dziedziniec zamku, w-a VI, gł. 250-290 cm	7,5 zach.		1,0		grot bełtu	II	XII-XIII w.?	Błaszczuk 1982, s. 467, 469, ryc. 387: g	brak trzpienia	MZB nr inw. Bz. 1306: 56	24: 36
4	Będzin-Zamek	grodzisko, dziedziniec zamku, gł. 40-60 cm	6,5 zach.	1,0 zach.	0,5		grot bełtu	II	XII-XIII w.?	Błaszczuk 1982, s. 466, ryc. 387: a	ulamany trzpień	MZB, nr inw. Bz. 2785: 56	24: 30
5	Będzin-Zamek	grodzisko, międzymurze, w-a XXIIa, gł. 100-120 cm	7,8 zach.		1,0		grot bełtu	II	XII-XIII w.?	Błaszczuk 1982, s. 467, ryc. 387: f	brak trzpienia	MZB, nr inw. Bz. 3632: 55	24: 35
6	Będzin-Zamek	międzymurze, w-a XXa, gł. 100-120 cm	9,5 zach.		1,0		grot bełtu	II	XII-XIII w.?	Błaszczuk 1982, s. 469, ryc. 387: h	brak trzpienia	MZB nr inw. Bz. 2377: 55	24: 37
7	Będzin-Zamek stan. I	w-a XIXa, międzymurze, gł. 290-310 cm	7,5		1,0	0,9	grot bełtu	I	XIII/XIII w.?	Błaszczuk 1982, s. 477, nr 12, 482, ryc. 392: 12	uszkodzona tulejka	MZB nr inw. 3566: 55	24: 39
8	Będzin-Zamek, stan. I	grodzisko, w-a II, gł. 97-250 cm	9,0	1,5	1,0		grot bełtu	II	XII-XIII w.?	Błaszczuk 1982, s. 467, ryc. 387: d	dobry	MZB, nr inw. Bz. 3311: 55	24: 33
9	Będzin-Zamek, stan. I	w-a III, gł. 390-400 cm	5,0 zach.				grot bełtu	I	XII-XIII w.?	Błaszczuk 1982, s. 470.	uszkodzona tuleja	MZB nr inw. Bz. 88: 55	
10	Będzin-Zamek, stan. I	grodzisko, w-a VIII F, gł. 120-140 cm	8,4	2,3	0,5		grot bełtu	II	XII-XIII w.?	Błaszczuk 1982, s. 467, ryc. 387: c	dobry	MZB, nr inw. Bz. 3369: 55	24: 32
11	Będzin-Zamek, stan. I	w-a III, gł. 390-400 cm	8,5		1,0	1,4	grot bełtu	I	XII w.?	Błaszczuk 1982, s. 476, nr 2, 478, ryc. 392: 2	średni	MZB nr inw. Bz. 85: 55	
12	Będzin-Zamek, stan. I	w-a Va, gł. 215-240 cm	7,5			1,0	grot bełtu	I	XIII/XIII w.?	Błaszczuk 1982, s. 470	uszkodzona tuleja	MZB, nr inw. Bz. 3808: 55	
13	Będzin-Zamek, stan. 1	grodzisko, wykop VI b, gł. 2,6-2,8 m	5,0		1,5		grot strzały	II	X-XI w.?	Błaszczuk 1982, s. 471, ryc. 388	średni	MZB, nr inw. Bz. 1306: 55	
14	Będzin-Zamek, stan. I	w-a XIV F, międzymurze 320-340 cm	8,1		1,0	1,4	grot bełtu	I	XIII/XII w.?	Błaszczuk 1982, s. 476, nr 10, 478, 482, ryc. 392: 10	dobry	MZB nr inw. Bz. 4953: 55	24: 38
15	Będzin-Zamek, stan. 2	grodzisko, w-a I, dz. C, gł. 60-80 cm	8,0	1,8	0,5		grot bełtu	II	XII-XIII w.?	Błaszczuk 1982, s. 467, ryc. 387: e	dobry	MZB nr inw. Bz. 5093: 55	24: 34
16	Bieliny, stan. 1	osada, warstwa kulturowa	6,6	2,5	1,4		grot strzały	III/40	X-XIII w.	Barłowska 1979, s. 134, tabl. I: 16; Świętosławski 1997, s. 32-33, ryc. 8	dobry		21: 18
17	Chełm, ul. Czarnckiego	osada	8,0	3,5	1,4	0,8	grot strzały	II	XII-XIII w.	Golub, Dzielnickowski 2002, s. 67, ryc. 6: 1	dobry	MCh	17: 14
18	Chełm - Bieliny	osada podgrodzowa	3,7		2,0		grot strzały	I	XII-pocz. XIV w.	Ruszkowska 1990, s. 75, ryc. 10: 1; taże 2002, s. 43, 54, fot. 2	odłamana tulejka	MCh	22: 22

19	Chełm - Bieławin	osada podgrodowa	7,0	ok. 2,0	2,0		grot strzały	III/63	XII-pocz. XIV w.	Ruszkowska 1990, s. 75, ryc. 10: 2; taże 2002, s. 43, 54, fot. 2	ułamany trzpień	MCh	22: 23
20	Chełm - Bieławin	osada podgrodowa	8,3	2,5	1,2		grot bełtu	II	XII-pocz. XIV w.	Ruszkowska 1990, s. 75, ryc. 10: 3; taże 2002, s. 43, 54, fot. 2	korozja	MCh	23: 28
21	Chełm - Bieławin	osada podgrodowa	6,3	ok. 4,0	0,8		grot bełtu	I	XII-pocz. XIV w.	Ruszkowska 1990, s. 75, ryc. 10: 4	średni	MCh	23: 29
22	Chełm - Bieławin	osada podgrodowa	8,1		1,7		grot bełtu	I	XII-pocz. XIV w.	Ruszkowska 1990, s. 75, ryc. 10: 5; taże 2002, s. 43, 54, fot. 2	uszkodzona tulejka	MCh	23: 30
23	Chełm, Plac W. Łuczowski	osada podgrodowa, w-a V, gł. 50-60 cm	5,9		3,1		grot strzały	III/67	XIII w.	Rejnicz 2002, s. 107, fot. 3; Kotowicz 2004, s. 22, nr kat. 9	brak trzpienia	MCh nr inw. A/8441/83	
24	Chełm, Plac W. Łuczowski	osada podgrodowa, w-a V, gł. 80-90 cm	7,1	3,2	1,3x1,3	1,2	grot bełtu	I	XIII w.	Rejnicz 2002, s. 107, fot. 3; Kotowicz 2004, s. 22, nr kat. 10	dobry	MCh nr inw. A/8441/140	
25	Chełm, stan 144.	osada, ob. 5	10,1	2,3	1,8		grot bełtu	II	XII-XIII w.	Gołub 1996, s. 127, ryc. 2: 4, tenże 1997, s. 159	dobry	MCh	23: 12
26	Chełm, stan. 144	osada, ob. 5					grot bełtu	II	XII-XIII w.	Gołub 1996, s. 127, ryc. 2: 5; tenże 1997, s. 159	dobry	MCh	23: 11
27	Chełm, stan. 144.	osada	4,0 zach.		2,0		grot strzały	III/44	XIII w.	Dzienkowski, Gołub 1998, s. 205, ryc. 3: h	brak trzpienia	MCh	17: 15
28	Chełm, ul. Krzywa 37	osada podgrodowa	7,7		1,7		grot strzały	III/54	XIII w.	Gołub 1999, s. 87, ryc. 2: 8	dobry	MCh	20: 37
29	Chełmiec, stan. 1	grodzisko, wykop 5	8,0				grot strzały	I	IX-X w.	Poleski 2004, s. 208, ryc. 65: 2	silna korozja, zły	UJ	19: 1
30	Czermno n. Huczawą, stan. 1A	grodzisko, wykop 1, dz. 6, 8, w-a 1	3,0		1,4		grot strzały	III/41	Pot. XIII w.	Zbierski 1959, s. 125, tabl. XVII: 71; Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. II: 16; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 18	ułamany trzpień	MZZ, nr inw. 9/52	20: 16
31	Czermno n. Huczawą, stan 1A	grodzisko, cz. NE81A	7,5 zach.	2,3 zach.	2,6		grot strzały	III/63	XII-1 pot. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. II: 19; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 15	korozja liścia	MZZ	20: 13
32	Czermno n. Huczawą, stan 1A	grodzisko, cz. E majdanu	9,0	3,0	2,1		grot strzały	III/67	1 pot. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. I: 3	dobry	MZZ	20: 1
33	Czermno n. Huczawą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51C	7,9	4,2	1,3		grot strzały	III/54	1 pot. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. I: 10; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 8	korozja	MZZ, nr inw. 110	20: 19
34	Czermno n. Huczawą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51B/D	9,6	3,1	1,6		grot strzały	III/63	XII-1 pot. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. II: 11; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 11	silna korozja	MZZ	20: 14
35	Czermno n. Huczawą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51B/D	8,7	3,7	1,6		grot strzały	III/63	XII-1 pot. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. II: 12; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 12	uszkodzony liść	MZZ	20: 11

36	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51C	6,1 zach.		1,5			grot strzały	III/63	XII-1 poł. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. II: 13; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 13	brak trzpień	MZZ	20: 12
37	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51C	10,5	4,0	1,7			grot strzały	III/63	XII-1 poł. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. II: 14; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 10	średni	MZZ	20: 10
38	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51C	7,0	4,0	1,2			grot strzały	III/63?	XII-1 poł. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. II: 15; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 14	korozja, znie- kształcony	MZZ	20: 15
39	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51B	4,6 zach.		1,6			grot strzały	III/41?	XII-1 poł. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. II: 18; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 17	ulamany liść	MZZ, nr inw. 44	20: 21
40	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51B	5,4 zach.	1,5 zach.	0,8x0,8			grot strzały	III/90	XII-XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. II: 25; tenże 2005, s. 121, tabl. III: 22	ulamany trzpień	MZZ, nr inw. 139	20: 25
41	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51C	7,5	3,6	0,9			grot strzały	III/81	XII-1 poł. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. II: 26; tenże 2005, s. 121, tabl. III: 24	dobry	MZZ, nr inw. 112	20: 23
42	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51B	5,2	1,3	0,4x0,4			grot strzały	III/93	XI-XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. II: 27; tenże 2005, s. 121, tabl. III: 27	dobry	MZZ nr inw. 28	20: 18
43	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, wykop 1, poziom I	6,7 zach.	3,3	1,7			grot strzały	III/67	1 poł. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. I: 9; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 9	dobry	MZZ, nr inw. 136/52	20: 20
44	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, wykop 1, dz. 7, w-a II	3,5 zach.		1,9			grot strzały	III/41?	XII-1 poł. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. II: 17; tenże 2005, s. 121, tabl. III: 19	brak trzpień, uszkodzony liść	MZZ, nr inw. 580.52	20: 17
45	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, wykop 1, dz. 5, w-a I	6,5 zach.		0,7x0,7			grot strzały, liść zdobio- ny	III/95	XII-XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. II: 23; tenże 2005, s. 118, 121, tabl. III: 27	brak trzpień	MZZ, nr inw.361/52	20: 27
46	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, wykop 1, dz. 2, w-a I	4,8		0,6x0,6			grot strzały	III/97	XII-XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. II: 24; tenże 2005, s. 121, tabl. III: 21	brak trzpień	MZZ, nr inw.66/52	20: 24
47	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, wykop 1, dz. 8, w-a II	8,2	3,0	0,65			grot strzały	III/90	XII-XIII w.	Zbierski 1959, s. 125; Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. II: 21; tenże 2005, s. 121, tabl. III: 25	dobry	MZZ, nr inw. 117/52	20: 22
48	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, wyk. 1, środ- kowa cz. poziomu 1	9,5	4,3	0,6			grot strzały	III/90	XII-XIII w.	Zbierski 1959, s. 125, tabl. XVII: 70; Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. III: 22; tenże 2005, s. 121, tabl. III: 23	dobry	MZZ, nr inw.223/52	20: 26
49	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, cz. NE41C	8,3 zach.	3,0 zach.	2,2			grot strzały	III/67	1 poł. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. I: 6; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 5	korozja liścia	MZZ, nr inw. 139	20: 3
50	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51B/D	9,3	3,3	2,1			grot strzały	III/67	1 poł. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. I: 7; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 3	silna korozja	MZZ	20: 6

51	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51B/D	8,9	2,8	2,2		grot strzały	III/67	1 poł. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. I: 8; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 4	ułamany trzpień	MZZ	20: 7
52	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, cz. NE51B/D	10,1	4,0	2,2		grot strzały	III/67	1 poł. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. I: 4; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 7	zgięty trzpień	MZZ	20: 2
53	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, S część majdanu	9,5	3,7	2,3		grot strzały	III/67	1 poł. XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. I: 5	dobry		20: 4
54	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, cz. NE62D	4,0		2,2		grot strzały z jednym zadziorem	I	X-XIII w.	Kuśnierz 2005, s. 121, tabl. III: 32	dobry	MZZ, nr. inw. 212	20: 9
55	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, wykop 1, strop 1 poziomu	8,8	2,8	1,65		grot strzały	III/67	1 poł. XIII w.	Zbierski 1959, s. 125, tabl. XVII: 69; Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. I: 1; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 1	średni	MZZ, nr. inw. 520/52	20: 8
56	Czermno n. Huczwą, stan 1A	grodzisko, wykop 1, dz. 2, w-a II.	8,3	2,7	2,2		grot strzały	III/67	1 poł. XIII w.	Zbierski 1959, s. 125, tabl. XVII: 67; Kuśnierz 2003, s. 217, tabl. I: 2; tenże 2005, s. 118, tabl. III: 2	średni	MZZ, nr. inw. 133/52	20: 5
57	Czermno n. Huczwą, stan. 1A	grodzisko, cz. NE 31B	5,5 zach.		1,0		grot beftu	I	XII-XIII w.	Kotowicz 2004, s. 26, nr kat. 52; Kuśnierz 2005, s. 123, Tab. III: 30	uszkodzony	MZZ, nr inw. 623/78	
58	Czermno n. Huczwą, stan. 1A	grodzisko, cz. NE22B majdanu	7,0 zach.	1,5 zach.	0,6x0,6		grot strzały	III/93	XI-XIII w.	Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. III: 28; tenże 2005, s. 121, tabl. III: 28	uszkodzony trzpień	MZZ	
59	Czermno n. Huczwą, stan. 1A	grodzisko, wykop 1, poziom II/III	12,6	2,1 zach.	0,7		igłowy grot strzały z tulejką	II/10	X/XI w.	Zbierski 1959, s. 126, tabl. XVII: 72; Kuśnierz 2003, s. 218, tabl. I: 29; tenże 2005, s. 121, tabl. III: 31	uszkodzona tulejka	MZZ, nr inw. inw.540/52	20: 28
60	Gródek n. Bu- giem, stan. 1A	grodzisko	7,2				grot strzały	III/44	wśr.	Kotowicz 2004, s. 27, nr kat. 55, fot. 11	dobry.	MZZ, nr inw. 373/52	
61	Gródek n. Bu- giem, stan. 1A	grodzisko	7,8				grot strzały	III/44	VIII-IX w.	Kotowicz 2004, s. 27, nr kat. 56, fot. 11	dobry	MZZ, nr inw. 626/52	
62	Gródek n. Bu- giem, stan. 1A	grodzisko	7,2				grot strzały	III/44	VIII-IX w.	Kotowicz 2004, s. 27, nr kat. 57, fot. 11	dobry	MZZ, nr inw. 73/54	
63	Gródek n. Bu- giem, stan. 1A	grodzisko	7,2				grot strzały	III/44	VIII-IX w.	Kotowicz 2004, s. 27, nr kat. 58, fot. 11	dobry	MZZ, nr inw. 81/54	
64	Gródek n. Bu- giem, stan. 1A	grodzisko	6,5				grot strzały	III/51	XI w.	Kotowicz 2004, s. 27, nr kat. 59, fot. 11	dobry	MZZ, nr inw. 159/54	
65	Gródek n. Bu- giem, stan. 1A	grodzisko	7,5				grot strzały	I	XI-XIII w.	Kotowicz 2004, s. 27, nr kat. 54	dobry	MZZ, nr inw. 76/52	
66	Gródek n. Bu- giem, stan. 1c	luźne	9,9		1,9		grot strzały	III/67	XIII w.	Rogatko 1994, s. 172, ryc. 4: a		MZZ, nr inw.?	22: 24
67	Gródek n. Bu- giem, stan. 3	luźne	7,2		2,2		grot strzały	III/41	VIII-XIII w.	Rogatko 1994, s. 172, ryc. 4: b		MZZ, nr inw.?	22:25

68	Gródek n. Buziem, stan. 4	luźne	8,8		2,2			III/30	IX-XIII w.	Rogatko 1994, s. 172, ryc. 4: c		MZZ, nr inw.?	22: 26
69	Husynne	Kurhan „Księżycowa Mogiła”	7,8	3,1	2,0		III/48	IX-X w.	IX-X w.	Żurowski, Mikolajczyk 1955, s. 254, ryc. 5: a	uszkodzone ostrze		21: 22
70	Husynne	Kurhan „Księżycowa Mogiła”	7,3	4,4	1,7	0,8 ok.	I	IX-X w.	IX-X w.	Żurowski, Mikolajczyk 1955, s. 254, ryc. 5: b	uszkodzone zadziory i tulejka		21: 23
71	Husynne	Kurhan „Księżycowa Mogiła”	8,2	5,5	2,7	0,9	I	IX-X w.	IX-X w.	Żurowski, Mikolajczyk 1955, s. 254, ryc. 5: c	dobry		21: 24
72	Husynne	Kurhan „Księżycowa Mogiła”	8,7	4,1	1,5		III/48	IX-X w.	IX-X w.	Żurowski, Mikolajczyk 1955, s. 254, ryc. 5: d	średni		21: 25
73	Jadowniki Podgórne, stan. 1	grodzisko, nasyp wau I	7,3 zach.		1,5		II	IX-X w.	IX-X w.	Żaki 1969, s. 133, ryc. 5: 3; Poleski 2004, s. 218, ryc. 78: 18	uszkodzony liść i tulejka	MŻKW	21: 6
74	Jurów, stan. 1	grodzisko	6,7	4,5	1,8 zach.		I	XII-pół. XIII w.	XII-pół. XIII w.	Banasiewicz 1997, s. 291, ryc. 2: e	ułamany zadziór	MTL, nr inw. MT/1006/14/A	17: 7
75	Jurów, stan. 1	grodzisko	7,0	4,7	1,8	0,7	I	XII-pół. XIII w.	XII-pół. XIII w.	Banasiewicz 1997, s. 291, ryc. 2: f	średni	MTL, nr inw. MT/1006/13/A	17: 8
76	Jurów, stan. 1	grodzisko	7,5				I	XII-pół. XIII w.	XII-pół. XIII w.	Banasiewicz 1997, s. 291, ryc. 2: g	silna korozja	MTL, nr inw. MT/1006/12/A	18: 9
77	Jurów, stan. 1	grodzisko	5,4				I	XII-1 pół. XIII w.	XII-1 pół. XIII w.	Banasiewicz 1998, s. 174; Kotowicz 2004, s. 28-29, nr kat. 68, fot. 13		MTL, nr inw. MT/1054/17/A	
78	Jurów, stan. 1	grodzisko	6,5				I	XII-1 pół. XIII w.	XII-1 pół. XIII w.	Banasiewicz 1999, s. 166, ryc. 1: 2; Kotowicz 2004, s. 29, nr kat. 69, fot. 13	ułamane zadziory	MTL, nr inw. MT/1068/39/A	17: 10
79	Jurów, stan. 1	grodzisko	8,5				I	XII-1 pół. XIII w.	XII-1 pół. XIII w.	Banasiewicz 1998, s. 174; Kotowicz 2004, s. 29, nr kat. 70, fot. 13	uszkodzona tulejka	MTL, nr inw. MT/1068/143/A	
80	Jurów, stan. 1	grodzisko	5,3				II	XII-1 pół. XIII w.	XII-1 pół. XIII w.	Banasiewicz 1998, s. 174; Kotowicz 2004, s. 29, nr kat. 71	dobry	MTL, nr inw. MT/1054/18	
81	Końskie	cment., grób 12	11,5		3,0		III/63	2 poł. XI w.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952 s. 107, 109, tabl. VII: 2; Nadolski 1954, s. 190-191, tabl. XXX: 5	ułamane ostrze	PMA	21: 7
82	Końskie	cment., grób 17a	6,5				I	2 poł. XI w.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952 s. 110, tabl. VII: 10; Nadolski 1954, s. 190-191, tabl. XXX: 2	średni	PMA	21: 8
83	Końskie	cment., grób 34	6,9			1,0	I	2 poł. XI w.	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952 s. 116, tabl. VIII: 9; Nadolski 1954, s. 190-191, tabl. XXX: 3	średni	PMA	21: 9

84	Kraków-Dęb- niki	osada	9,0	5,5	3,0 zach.		grot strzały z długimi zadziornami	I	IX-XII w.	Żaki 1974, s. 275, ryc. 219: e	brak zadziorna	MAK?	
85	Kraków-Dęb- niki	osada	9,0	5,5	3,0 zach.		grot strzały	I	IX-XII w.	Żaki 1974, s. 275, ryc. 219: f	brak zadziorna	MAK?	
86	Kraków-Okół	podgrodzie, ul. Waryń- skiego	6,4	2,4	1,8		grot strzały	III/41	X-XII w.	Radwański 1959, s. 74, ryc. 5	dobry	MAK	21: 1
87	Kraków-Okół	podgrodzie, ul. Waryń- skiego	7,8	5,0 ok.	2,9	0,8	grot strzały	I	X-XII w.	Radwański 1959, s. 74, ryc. 5	korozja	MAK	21: 2
88	Kraków-Okół	podgrodzie, wykop III, w-a Ille	6,4	3,5	1,8	0,9	grot strzały	II	2 poł. X-pocz. XI w.	Kwapieniowa, Lenkiewicz, Radwański, Wałowy 1969, s. 100, 145, tabl. IX: 21	średni	MAK	20: 38
89	Kraków-Stra- dom	luźne, ul. Stradomska 18	9,0	5,0	3,0		grot strzały	I	wśr.?	Nadołski 1954, s. 190, 191, tabl. XXX: 1; Jamka 1963, s. 211, ryc. 93: b	dobry	MAK	21: 11
90	Kraków-Wawel	ul. Kanoniczna 18	6,0	3,0	2,0	0,8	grot strzały	I	wśr.	Kozielec, Niżnik, Żaki 1963, s. 348-349, ryc. 5: c; Żaki 1974, ryc. 219: d	ułamane za- dziory i tulejka		
91	Kraków-Wawel	rejon VA, ar 510/6, wykop 545/AB, w-a Va, gf. 550-590 cm	10,1	3,7	1,9		grot strzały	III/67	XIII w.	Świętosławski 1994, ryc. 1: 8; tenże 1997, s. 46, ryc. 15	dobry	ZKW, nr inw. 22086/71	21: 12
92	Kraków-Wawel	rejon III, ar 399D	7,1		2,0	1,1	grot strzały	II	XI-XIII w.	niewypublikowany	średni, pęknię- ta tulejka	ZKW, nr inw. arch. 13011/62	22: 16
93	Kraków-Wawel	rejon VB, ar 580B	6,0	4,0	0,9	0,7	grot strzały	II	XI/XII w.?	niewypublikowany, Radwański 1998, s. 67	dobry	ZKW, nr inw. arch. 22987/72	
94	Kraków-Wawel	rejon VIC, Senacka 3, ar 644	7,6	2,0			grot strzały	I	XI w.?	niewypublikowany	zły, polamany	ZKW, nr inw. arch. 11364/62	21: 18
95	Kraków-Wawel	rejon X, ar 856A, wykop 17/87, w-a VI w5	6,9	1,7		0,6	grot strzały	I	XI w.?	niewypublikowany, Radwański 1998, s. 67	brak zadziorna, pęknięta tulejka	ZKW, nr inw. arch. 27365/87	21: 17
96	Kraków-Wawel	grodzisko, wykop I, w-a I	10,0 zach.				grot strzały	I?	X w.	Gizbert, Żaki 1954, ryc. 4	ułamany liść i tulejka		
97	Kraków-Za- krzówek	cment., grób 19	9,6			0,8	grot strzały; razem z nożami bojowymi, zadziory dłuższe od tulejki	I	Koniec XI-poc. XII w.	Morawski 1970, s. 215, 217; Morawski, Zaitz 1977, s. 74, 137, tabl. III: 10	dobry	MAK	21: 28
98	Kraków-Za- krzówek	cment., wkop	9,3	6,4	2,5	0,8	grot strzały	II	2 poł. XI-pocz. XII w.	Morawski, Zeitz 1977, s. 94, 137, tabl. XIV: 3	dobry	MAK	21: 27
99	Kraków, ul. Zmojskiego 41	cment. ?	8,0		3,0		grot strzały	I	XI-XIII w.	Zoll-Adamikowa 1966, s. 79, 80, tabl. VII: 3.	ułamane za- dziory i ostrze	MAK, nr inw. 8451	20: 16
100	Lipisko, stan. 1	cment., kurhan nr 35		5,5			grot strzały	I	2 poł. VII- VIII w.	Drewko 1954, s. 309; Zoll- Adamikowa 1975, s. 159, 160		PMA	

101	Lublin - Wzgórze Zamkowe	grodzisko, dz. 6, gl. 300 cm	6,7	3,0	0,8x0,8	1,1	grot strzały	I	2 poł. XII-kon. XIII w.	niepublikowany; dzięki uprzejmości M. Cyran i M. Polańskiej	uszkodzona tulejka	MLL nr inw. 1856/A/ML	23: 27
102	Lublin Wzgórze Zamkowe	grodzisko, Rów 2	3,6 zach.		1,9		grot strzały	I	2 poł. XII-kon. XIII w.	niepublikowany; dzięki uprzejmości M. Cyran i M. Polańskiej	brak tulejki	MLL nr inw. 1859/A/ML	22: 15
103	Lublin- Wzgórze Zamkowe	cment., grób 14	8,1	3,1	1,8		grot strzały	III/44	XII w.	niepublikowany; dzięki uprzejmości M. Cyran i M. Polańskiej	dobry	MLL nr inw. 1855/A/ML	22: 19
104	Lublin- Wzgórze Zamkowe	grodzisko, rów 5	9,7	2,1	0,9x0,9		grot bełtu	II	2 poł. XII-kon. XIII w.	niepublikowany; dzięki uprzejmości M. Cyran i M. Polańskiej	dobry	MLL, nr inw. 1863/A/ML	23: 25
105	Lublin -Wzgórze Zamkowe	grodzisko, dz. 3, z hałdy	6,8 zach.		0,6x0,8		grot bełtu	I	2 poł. XII-kon. XIII w.	niepublikowany; dzięki uprzejmości M. Cyran i M. Polańskiej	brak tulejki	MLL nr inw. 1853/A/ML	23: 26
106	Lublin-Wzgórze Zamkowe	grodzisko, rów 5	5,6 zach.		1,4		grot strzały	III/44?	2 poł. XII-kon. XIII w.	Hoczyk, Ślusarski 1971, s. 59, ryc. 12: 3	zły	MLL, nr inw. 1863/A/ML/1	22: 20
107	Lublin, Wzgórze Zamkowe	grodzisko, Chata 2	6,0 zach.		1,2		grot strzały	III/44	2 poł. XII-kon. XIII w.	Hoczyk, Ślusarski 1971, s. 61-62, ryc. 12: 4	brak trzpienia	MLL nr inw. 1816/A/ML	22: 21
108	Lublin, Wzgórze Zamkowe	grodzisko, wykop I, w-a V/c	8,1	2,2	3,0		grot strzały	III/48?	XII-XIII w.	Hunicz 1973, s. 451, tabl. II: 20	uszkodzony liść		17: 4
109	Łapczyca, stan. 1	grodzisko, wykop XVII, skupisko A	6,5	3,1	2,7		grot strzały	III/63?	X- XII w.	Jodłowski 1972, s. 32, ryc. 10: h; tenże 1974, s. 260, ryc. 18: f, Poleski 2004, s. 404	zniekształcony	MZSW	17: 3
110	Łapczyca, stan. 1.	grodzisko, warstwa XI a	6,7	4,0	2,5	0,8	grot strzały	I	IX- kon. X w.	Poleski 2004, s. 207, ryc. 14: 1	polamany	IA UJ	17: 2
111	Łazy, stan. 2	osada, wykop II i IV, w-a I	4,0 zach.			0,5	grot strzały	I?	VIII-XI w.	Gąsowska 1970, s. 62, 89 ryc. 47: o	brak liścia	PMA	17: 24
112	Łazy, stan. 2	osada, wykop II i IV, w-a I	7,0	2,8	2,2		grot strzały wykonany z żelaza dymarkowego	III/52	VIII-XI w.	Gąsowska 1970, s. 62, 89, ryc. 47: a	dobry	PMA	17: 25
113	Łazy, stan. 4	osada, wykop XII	6,0	3,8	2,4	0,9	grot strzały	I	VIII-XI w.	Gąsowska 1970, s. 77, 89, ryc. 77: a, b.	dobry	PMA	17: 20
114	Łazy, stan. 4	osada, wykop XII	7,0	4,8	2,5	0,9	grot strzały	I	VIII-XI w.	Gąsowska 1970, s. 77, 89, ryc. 77: a, c	dobry	PMA	17: 21
115	Łazy, stan. 4	osada, wykop XII	6,6	4,8	2,9	0,9	grot strzały	I	VIII-XI w.	Gąsowska 1970, s. 77, 89, ryc. 77: a, d.	średni	PMA	17: 22
116	Maszków	luźne	6,5	2,2	1,4		grot strzały, liść potrójny	III/21	X w.	Nadoliski 1954, s. 192, 193, tabl. XXXI: 3.	dobry	MAK	21: 10
117	Mogila- Nowa Huta, stan 1	osada, luźne, ar 9B, ćw. C	7,1			0,6-0,7	grot bełtu	I	XII-XIII w.	Dzięki uprzejmości E. Kubicy-Kabacinskiej	uszkodzona tulejka	MAK/INH/ M1z/322/56	23: 10

118	Mogila-Nowa Huta, stan 1.	osada, skupisko 8 (rów)	7,5	3,9		0,6	grot strzały	I	wśr.	Dzięk uprzejomości E. Kubi- cy-Kabacińskiej	brak 1 zadziora	MAK/NH/ M1c/441/56	21: 21
119	Mogila-Nowa Huta, stan. 1	osada, ar M -z 9B/56	7,0		1,0	1,0	grot beftu	I	XII-XIII w.	Hahulska-Ledwos 1971, s. 98, tabl. LVII: 4	średni	MAK/NH	23: 24
120	Mogila-Nowa Huta, stan. 1	osada, jama Mc 192/54	7,4	4,5	1,0	1,0	grot strzały	II	wśr.	Hahulska-Ledwos 1971, s. 70, 74, tabl. XLI: 5	dobry	MAK/NH	19: 32
121	Mogila-Nowa Huta, stan. 1	osada, jama Mc 78/52	7,0		2,0	0,7	grot strzały o tulejce tordowa- nej?	I	wśr.	Hahulska - Ledwos 1971, s. 12, tabl. V: 4	dobry	MAK/NH	19: 31
122	Mogila-Nowa Huta, stan. 62	osada, luzne, ar. 8, ćw. C	7,0 ok.		1,1	1,0	grot beftu	I	XI-XII w.	Dzięk uprzejomości E. Kubi- cy-Kabacińskiej	uszkodzona tulejka	MAK/NH/ M62/1930/66	23: 10
123	Mogila-Nowa Huta, stan. 62A	osada, luzne, ar 38, ćw. C	7,5	2,2		0,8	grot strzały	I	wśr.	Dzięk uprzejomości E. Kubi- cy-Kabacińskiej	dobry	MAK/NH/ M62A/1376/66	21: 19
124	Mogila-Nowa Huta, stan. 62A	osada, ob. 153	4,8	2,3		0,8	grot strzały	I	wśr.	Dzięk uprzejomości E. Kubi- cy-Kabacińskiej	uszkodzony zadzior i tulejka	MAK/NH/ M62A/874/66	21: 20
125	Mogila-Nowa Huta, stan. 62A	osada, ob. 21	6,0			0,6	grot strzały	I	wśr.	Dzięk uprzejomości E. Kubi- cy-Kabacińskiej	brak zadziora, korozja	MAK/NH/ M62A/118/66	
126	Mogila-Nowa Huta, stan. 62A	osada, ar 82, ćw. C, gł. 50-60 cm.	4,2 zach.		1,3		grot strzały	II	wśr.	Dzięk uprzejomości E. Kubi- cy-Kabacińskiej	ułamana tulejka	MAK/NH/ M62A/343/67	
127	Motycz	grodzisko, wykop I prze wał, gł. 80-90 cm					grot strzały	I	VIII-IX w.	Kutyłowska 1990, s. 287, 288, ryc. 5: 10	dobry		17: 1
128	Naszacowice, stan. 1	grodzisko	ok. 9,0	ok. 6,0	ok. 2,5	ok. 0,8	grot strzały o tulejce tordowanej	I	IX/X - 2 poł. XI w.	Żaki 1954, s. 243, ryc. 9; Poleski 1988, s. 174	dobry	IA UJ	21: 3
129	Naszacowice, stan. 1	grodzisko W4/III	6,0 zach.			1,0	tulejkowaty grot strzały	I	XI w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 106, 131: 9	zniszczony	IA UJ	19: 9
130	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, M, ob. 12	7,2	2,5	1,7		grot strzały	III/44	2 poł. VIII- XI w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 131: 2.	dobry	IA UJ	19: 2
131	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, M/ ob. 43	6,0			1,0	tulejkowaty grot strzały	I	2 poł. VIII- XI w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 131: 3	uszkodzona tulejka	IA UJ	19: 3
132	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, P1/IIa	9,0	6,0	3,1	1,2	grot strzały	I	2 poł. VIII- XI w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 131: 10.	ułamany za- dzior	IA UJ	19: 10
133	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, P1/IIa	8,1	6,2	1,8	1,1	grot strzały	I	2 poł. VIII- XI w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 131: 11	brak zadziora	IA UJ	19: 11
134	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, P2/II	7,2 zach.			1,0	grot strzały	II?	2 poł. VIII-XI w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 131: 13.	połamany	IA UJ	19: 13
135	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, P2/IIa	7,6	5,2	2,3	1,0	grot strzały	I	2 poł. VIII- XI w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 131: 12	średni	IA UJ	19: 12
136	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, W1/ob. 21	6,5			0,8	tulejkowaty grot strzały	I	X w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 131: 4	dobry	IA UJ	19: 4
137	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, W2/III	7,0 zach.	3,6		1,0	grot strzały	II	XI w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 106, 131:6	zniszczony liść	IA UJ	19: 6
138	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, W2/V	4,9			0,9	tulejkowaty grot strzały	I	X w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 106, 131: 5	dobry	IA UJ	19: 5
139	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, W3/III	9,7	4,0	3,8		grot strzały	III/41	kon. IX-1 poł. X w.	Poleski 2004, s. 275, ryc. 131: 8	dobry	IA UJ	19: 8

140	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, W3/VIII	6,3			1,0	tulejkowaty grot strzały, szpic wieloboczny	I	IX-pocz. X w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 106, 131: 7	średni	IA UJ	19: 7
141	Naszacowice, stan. 1a	grodzisko, P3/II	4,9	1,6			grot strzały, zdobiony?	III/47?	2 poł. VIII-XI w.	Poleski 2004, s. 275, ryc. 131: 14	brak trzpienia, uszkodzony liść	IA UJ	19: 14
142	Naszacowice, stan. 1a	grodzisko, P7/III	5,0 zach.	2,2 zach.	1,6	1,0	grot strzały	II	2 poł. VIII-XI w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 131: 15	silnie zniszczony	IA UJ	19: 15
143	Naszacowice, stan. 1a	Podgrodzie S, luźne	8,7	3,1	2,3	1,0	grot strzały	II	2 poł. VIII-XI w.	Poleski 2004, s. 274, ryc. 131: 16	dobry	IA UJ	19: 16
144	Nisko	osada	5,8		1,1	0,5	grot strzały	I	XI-XII w.	Gruszczyńska 1967, s. 32, 37	skorodowany	MOR, nr inw. 2498	
145	Pleszów- Nowa Huta, stan. 17	osada, ar 113 A/67	5,5 zach.		1,0	0,8	grot strzały	II	XI w.	Hahulska - Ledwos 1986, s. 116, ryc. 10	średni	MAK/NH	20: 29
146	Pleszów- Nowa Huta stan. 18	osada, ar 167/57	8,8		1,2	0,9	grot strzały	II	XI w.	Hahulska - Ledwos 1986, s. 121, ryc. 18.	średni	MAK/NH	20: 30
147	Podegrodzie, stan. 2	grodzisko, ar 14C, głęb. 60-70 cm	8,3	2,2	2,0		grot strzały	III/35	XI w.	Poleski 2004, s. 314, 317, ryc. 152: 2	dobry	ZAM IAiE PAN	19: 25
148	Podegrodzie, stan. 2	grodzisko, wykop 6, głęb. 30 cm, zewn. cz. waku.	7,8	2,5	3,0		grot strzały, z obłężenia grodu?	III/47	XI w.	Leńczyk 1962, s. 24, tabl. XIII: 2; Poleski 2004, s. 314, 317, ryc. 152: 3	dobry	ZAM IAiE PAN	19: 26
149	Podegrodzie, stan. 2	grodzisko, ar 14C	6,5	1,5 zach.	3,0		grot strzały	III/47	XI w.	Poleski 2004, s. 314, 317, ryc. 152: 4	ułamany trzpień	ZAM IAiE PAN	19: 27
150	Podegrodzie, stan. 2	grodzisko, ar 18C, głęb. 70-80 cm	6,5			0,8	tulejkowaty grot strzały	I	XI w.	Poleski 2004, s. 314, 317, ryc. 152: 22	dobry	ZAM IAiE PAN	19: 28
151	Podgórz	grodzisko	7,0				grot strzały	I	IX-X w.	Odkrycia archeologiczne na Lubelszczyźnie 2003, fot. 33	ułamany za-dziór	MCh	
152	Podgórz	grodzisko	4,0				grot strzały tulejkowaty lub z odłamnymi zadziórami	I	IX-X w.	Odkrycia archeologiczne na Lubelszczyźnie 2003, fot. 33		MCh	
153	Przemysł- Ka-zanów	cmnt., grób męski					grot strzały, pomiędzy żebrami zmarłego	I	XI-XII w.	Zoll-Adamikowa 1966B, s. 83			
154	Przemysł -Za-mek	cmnt., grób 2/59					grot strzały na lewym kolanie	I	XII- pocz. XV w.	Zoll - Adamikowa 1966B, s. 84; Żaki 1974, ryc. 218: a; Koperski 2004, s. 167	dobry	PZSW	
155	Przemysł -Za-mek, stan. 1	grodzisko	6,3	1,0x1,0	1,1		grot bełtu	I	XI-XIII w.	Koperski 2001, ryc. 60: B	dobry	MINZP, nr inw. 45	
156	Przemysł -Za-mek, stan. 1	grodzisko	9,7	4,6	1,0		grot strzały	III/67	XI-XIII w.	Kunysz 1959, s. 64-65, ryc. 22; Świątosławski 1997, s. 54-55, ryc. 19: c	dobry	MINZP, nr inw. 76	21: 14

157	Przemyski -Za- mek, stan. 1	grodzisko	7,6	5,6	1,8	0,9	grot strzazy	II	XI-XIII w.	Kunysz 1959, s. 64-65, ryc. 22.	dobry	MNZP, nr inw. 22	21: 15
158	Przemyski -Za- mek, stan. 1	grodzisko	5,2		0,6		grot strzazy	III	XI-XIII w.	Kunysz 1959, s. 64-65, ryc. 22	zniekształcony	MNZP	
159	Przemyski -Za- mek, stan. 1	grodzisko	5,3	2,7	0,9x0,8		grot strzazy	III/44	XI-XIII w.	Kunysz 1959, s. 64-65, ryc. 22; Świętosławski 1997, s. 54-55, ryc. 19: d	dobry	MNZP, nr inw. 90	21: 16
160	Przemyski -Za- mek, stan. 1	grodzisko	7,8	3,5	1,7		grot strzazy	III/44	XI-XIII w.	Kunysz 1959, s. 64-65, ryc. 22; Świętosławski 1997, s. 54-55, ryc. 19: b	korozja, zgięty trzpień	MNZP, nr inw. 56	21: 17
161	Przemyski -Za- mek, stan. 1	grodzisko	6,7		1,1x1,1	1,2	grot beutu	I	XI-XIII w.	Koperski 2001, ryc. 60: B	dobry	MNZP, nr inw. 436	
162	Przemyski -Za- mek, stan. 1	grodzisko	6,7		0,7x0,9	0,9	grot beutu	I	XI-XIII w.	Koperski 2001, ryc. 60: B	uszkodzona tulejka	MNZP, nr inw. 80.	
163	Przemyski -Za- mek, stan. 1	grodzisko	6,6		0,8x0,8	1,3	grot beutu	I	XI-XIII w.	Koperski 2001, ryc. 60: B	dobry	MNZP, nr inw. 55	
164	Przemyski -Za- mek, stan. 1	grodzisko	5,3		0,9x0,9	1,1	grot beutu	I	XI-XIII w.	Koperski 2001, ryc. 60: B	utamana tulejka	MNZP, nr inw. 103	
165	Przemyski -Za- mek, stan. 1	grodzisko	8,4		1,1x1,1	1,3	grot beutu	I	XI-XIII w.	Koperski 2001, ryc. 60: B	utamana tulejka	MNZP, nr inw. 35	
166	Przemyski -Za- mek, stan. 1	grodzisko	8,2		1,2x1,2	1,4	grot beutu	I	XI-XIII w.	Koperski 2001, ryc. 60: B	uszkodzona tulejka	MNZP, nr inw. 16	
167	Przemyski -Za- mek, stan. 1	grodzisko	6,9		0,8x1,1	1,1	grot beutu	I	XI-XIII w.	Koperski 2001, ryc. 60: B	dobry	MNZP, bez nr inw.	
168	Przemyski, Rycerska 9a	cment., grób 1	9,2	3,9	2,4		grot strzazy, pod czaszką konia	III/41	1 poł. X w.	Koperski, Parczewski 1978, s. 157, 159, ryc. 7: A	dobry	MNZP nr inw. MP -A -1407	19: 29
169	Przemyski, Rycerska 9a	cment., grób 1	8,8	3,0	2,2		grot strzazy na głęb. 40 cm	III/52	1 poł. X w.	Koperski, Parczewski 1978, s. 159, ryc. 7: B	dobry, uszkodzony wierzchołek	MNZP nr inw. MP -A -1408	19: 30
170	Przemyski, Rycerska 9a	cment., grób 1	7,6	2,6	2,3		grot strzazy na głęb. 25 cm.	III/52	1 poł. X w.	Koperski, Parczewski 1978, s. 159, ryc. 7: C	dobry	MNZP nr inw. MP -A -1409	19: 31
171	Przemyski, Rycerska 9a	cment., grób 6	10,5 zach.	3,0 zach.	5,2		groty strzał ułożone razem przy pasie w pojemniku tubia	III/52	1 poł. X w.	Koperski 1996, s. 445, ryc. 4: 1	silna korozja	MNZP nr inw. 1418	19: 32
172	Przemyski, Rycerska 9a	cment., grób 6	10,6 zach.	2,7 zach.			j. w.	III/44	1 poł. X w.	Koperski 1996, s. 445, ryc. 4: 1	silna korozja	MNZP nr inw. 1418	19: 33
173	Przemyski, Rycerska 9a	cment., grób 6	11,1 zach.	3,3 zach.			j. w.	III/44	1 poł. X w.	Koperski 1996, s. 445, ryc. 4: 1	silna korozja	MNZP nr inw. 1418	19: 34
174	Przemyski, Rycerska 9a	cment., grób 6	9,0 zach.	2,8			j. w.	III/41	1 poł. X w.	Koperski 1996, s. 445, ryc. 4: 1	silna korozja	MNZP nr inw. 1418	19: 35
175	Przemyski, Rycerska 9a	cment., grób 6	7,8 zach.	2,0 zach.			j. w.	III/41	1 poł. X w.	Koperski 1996, s. 445, ryc. 4: 1	silna korozja	MNZP nr inw. 1418	19: 36

176	Przemyski, ul. Rycerska	cment., grób 13	6,4	4,0	1,7	0,8	grot strzały	I	1 poł. X w.	Koperski 2003, s. 367, ryc. 4: a	dobry	MNZP	19: 37
177	Przemyski, ul. Rycerska	cment., grób 13	5,5		2,1		grot strzały	III/52	1 poł. X w.	Koperski 2003, s. 367, ryc. 4	brak trzpienia	MNZP	19: 38
178	Rozdżałów, st. 14	luźne	7,4	6,0	1,1	0,6	grot strzały	I	wśr.	Dzięki uprzejmości A. Bronickiego	brak zadzióra	MCh	
179	Rudka, st. 25/44	osada, luźne	7,6 zach.	2,3 zach.	2,7		grot strzały	III/43	wśr.	Dzięki uprzejmości A. Bronickiego	dobry	MCh	22: 13
180	Rytwiany	luźne	5,0 zach.				grot strzały	I	XI-XIII w.	Dąbrowska 1965C, s. 246, ryc. 41: 1	średni	PMA nr inw. 1175	17: 5
181	Sandomierz	cment., grób 30	7,8			1,2	grot strzały	I	XI w.	Nadoliski 1954, s. 192-193, nr 132; Zoll - Adamikowa 1971, s. 176	uszkodzony	PMA	
182	Sandomierz	cment., grób 37	8,5		3,0		grot strzały	I	XI w.	Nadoliski 1954, s. 192-193, nr 132; Zoll - Adamikowa 1971, s. 177	połamany	PMA	
183	Sandomierz	Collegium Gastomianum	6,9	3,8	2,3	1,0	grot strzały	I	wśr.	Rysiewska 1996, s. 381-382, ryc. 9: 1617	dobry	PMA	17: 19
184	Sandomierz	osada, chała 157	5,9	2,5		0,9	grot strzały	II	1180-1260 r.	Gąsowski 1969, s. 459, ryc. 152: c	uszkodzone ostrze		17: 18
185	Sandomierz-Zamek	grodzisko	4,8				grot strzały	I	XI-XII w.	Buko 1998, s. 76, nr VIII. 39		MOS	
186	Sandomierz-Zamek	grodzisko	7,2				grot strzały	I	XI-XII w.	Buko 1998, s. 76, nr VIII. 39		MOS	
187	Sandomierz-Zamek	grodzisko	5,1				grot strzały	I	XI-XII w.	Buko 1998, s. 76, nr VIII. 39		MOS	
188	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, luźne	5,2	3,0	2,3	0,7	grot strzały	I	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, nr 82, tabl. II: 3; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 70, ryc. 12: 1	dobry	MHS 147	23: 3
189	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	6,2	3,0	0,8x0,9	0,9	grot bełtu	I/1	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, nr 84, tabl. III: 1; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 4, ryc. 5: 2	dobry	MHS 536	23: 13
190	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	6,8	4,4	1,0x1,0	1,2	grot bełtu	I/1	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, nr 85, tabl. III: 2; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 7, ryc. 5: 5	dobry	MHS 536	23:14
191	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	6,3	2,7	0,9x0,9	0,7	grot bełtu	I/1	XIII w.	Kotowicz 2002, nr 86, tabl. III: 3; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 6, ryc. 5: 4	dobry	MHS 536	23: 15
192	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	6,7	2,7	1,1x1,1	1,0 ok.	grot bełtu	I/1	XIII w.	Kotowicz 2002, nr 87, tabl. III: 4; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 3, ryc. 5: 1	dobry	MHS 536	23: 16
193	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	7,9	3,4	0,9x0,9	0,8	grot bełtu	I/1	XIII w.	Kotowicz 2002, nr 89, tabl. III: 6; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 8, ryc. 5: 6	zły, uszkodzony na tulejka	MHS 536	23: 18

194	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	6,2	2,7	1,1×1,1	0,9	grot bełtu	I/1	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, nr 88, tabl. III: 5; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 5, ryc. 5: 3	średni	MHS 536	23: 17
195	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	5,5	1,3 zach.	1,3×1,2		grot bełtu	I/2(?)	XIII w.?	Kotowicz 2002, nr 90, tabl. IV: 5; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 9, ryc. 5: 7	uszkodzona tulejka	MHS 536	
196	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	9,0				grot bełtu	I/6?	XIII w.	Piaskowski 1984, s. 191, ryc. 8: 39; Kotowicz 2002, nr 93, tabl. V: 8; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 13, ryc. 5: 11	wtórnie uszkodzony	MHS 536	23: 20
197	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	7,2	3,3	0,9×1,1		grot bełtu	I/6?	XII-XIII w.?	Piaskowski 1984, s. 191, ryc. 8: 40; Kotowicz 2002, nr 92, tabl. V: 7; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 11, ryc. 5: 9	wtórnie uszkodzony	MHS 536	23: 22
198	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	8,9	3,8	1,1×0,8		grot bełtu	I/6	XIII w.	Kotowicz 2002, nr 94, tabl. V: 9; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 12, ryc. 5: 10	średni	MHS 536	23: 21
199	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	5,4 zach.	2,2	1,1×0,9		grot bełtu	I	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, nr 95, tabl. VII: 8; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 10, ryc. 5: 8	zły	MHS 536	23: 23
200	Sanok-Biała Góra, stan. 6	okolice grodziska, luźne	4,9		2,9		grot strzały	III/52	2 poł. XII-XIII w.	Fedyk, Kotowicz 2006, nr kat. 130, ryc. 19: 10	brak trzpienia	MHS 681	22: 1
201	Sanok-Biała Góra, stan. 6	okolice grodziska, luźne	6,0		1,7		grot strzały	III/48	2 poł. XII-XIII w.	Fedyk, Kotowicz 2006, nr kat. 126, ryc. 19: 6	brak trzpienia	MHS 681	22: 2
202	Sanok-Biała Góra, stan. 6	okolice grodziska, luźne	6,2		1,2		grot strzały	III/67?	2 poł. XII-XIII w.	Fedyk, Kotowicz 2006, nr kat. 162, ryc. 24: 2	brak trzpienia	MHS 681	22: 3
203	Sanok-Biała Góra, stan. 6	okolice grodziska, luźne	4,3		1,1		grot strzały	III/51	2 poł. XII-XIII w.	Fedyk, Kotowicz 2006, nr kat. 127, ryc. 19: 7	średni	MHS 681	22: 4
204	Sanok-Biała Góra, stan. 6	okolice grodziska, luźne	6,2		1,3		grot strzały	III/40	2 poł. XII-XIII w.	Fedyk, Kotowicz 2006, nr kat. 125, ryc. 19: 5	ułamany liść i trzpień	MHS 681	22: 5
205	Sanok-Biała Góra, stan. 6	okolice grodziska, luźne	5,2	3,5	1,3	0,6	grot strzały	I	2 poł. XII-XIII w.	Fedyk, Kotowicz 2006, nr kat. 122, ryc. 19: 2	średni	MHS 681	22: 6
206	Sanok-Biała Góra, stan. 6	okolice grodziska, luźne	6,9	5,0	1,1	0,7	grot strzały	I	2 poł. XII-XIII w.	Fedyk, Kotowicz 2006, nr kat. 121, ryc. 19: 1	zgięte ostrze	MHS 681	22: 7
207	Sanok-Biała Góra, stan. 6	okolice grodziska, luźne	7,5		2,8		grot strzały	III/52	2 poł. XII-XIII w.	Fedyk, Kotowicz 2006, nr kat. 129, ryc. 19: 9	dobry	MHS 681	22: 8
208	Sanok-Biała Góra, stan. 6	okolice grodziska, luźne	7,0		0,8×0,8		grot strzały	III/81	2 poł. XII-XIII w.	Fedyk, Kotowicz 2006, nr kat. 128, ryc. 19: 8	dobry	MHS 681	22: 9
209	Sanok-Biała Góra, stan. 6	okolice grodziska, luźne	6,6		1,5		grot strzały	III/48	2 poł. XII-XIII w.	Fedyk, Kotowicz 2006, nr kat. 123, ryc. 19: 3	ułamany trzpień	MHS 681	22: 10
210	Sanok-Biała Góra, stan. 6	okolice grodziska, luźne	6,3		1,6		grot strzały	III/51	2 poł. XII-XIII w.	Fedyk, Kotowicz 2006, nr kat. 124, ryc. 19: 4	brak trzpienia	MHS 681	22: 11

211	Sanok, stan. 1 Wzgórze zamkowe	grodzisko, ar 32, ów. A	6,4 zach.				0,5	grot strzały	I	XII-XIV	Zielińska 1991, s. 190, ryc. 6; Kotowicz 2002, s. 25, tabl. II: 4.	uszkodzona tulejka	MHS 569	23: 4
212	Sanok, stan. 1 Wzgórze zamkowe	grodzisko, wykop 2, ar 2	8,2				0,9	grot strzały	I	(XI?) XII-XIV w.	Kotowicz 2002, s. 25, tabl. II:	ułamany zadziór	MHS, nr ks. Polowej 5/1	23: 5
213	Sanok, stan. 1 Wzgórze zamkowe	grodzisko, ar 7, ów. a	8,4	4,8	2,5		1,0	grot strzały	I	XII-XIII w.	Kunysz 1962A, ryc. 9: d; tenże 1963B, s. 87, ryc. 23: d	dobry		20: 33
214	Sanok, stan. 1 Wzgórze zamkowe	grodzisko, ar 6, ów. b	8,1	4,5	2,5 zach.		0,9	grot strzały	I	XII-XIII w.	Kunysz 1962A, ryc. 9: e; tenże 1963B, s. 87, ryc. 23: e	ułamany zadziór		20: 34
215	Sawin stan. 76	osada, luźne	7,9	3,3	2,0			grot strzały	III/44	IX-X w.	Niepublikowany, Dzieki uprzejmości A. Bronickiego	dobry	MCh/A/6418	22: 12
216	Stradów, st. 1	grodzisko	7,9	4,0	2,2		0,9	grot strzały	I	X w.	Dąbrowska 1965C, s. 263, ryc. 54: 1; Nosek 1964, s. 340, ryc. 10	dobry	ZAM IAIE PAN	16: 30
217	Stradów, st. 1	grodzisko	8,6	5,0	2,0 zach.		1,0	grot strzały o tulejce tordowanej?	I	X w.	Dąbrowska 1965C, s. 263, ryc. 54: 2; Nosek 1964, s. 340, ryc. 10	ułamane zadziory	ZAM IAIE PAN	16: 31
218	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko						grot strzały	III/63?	wśr.	Dąbrowska 1965B, s. 267, ryc. 64: 8	średni	ZAM IAIE PAN	16: 26
219	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko						grot strzały	I	wśr.	Dąbrowska 1965B, s. 267, ryc. 63: 6	uszkodzona tulejka	ZAM IAIE PAN	16: 25
220	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, humus						grot strzały o tulejce tordowanej	I	X-XII w.?	Dąbrowska 1969, s. 284, ryc. 9: t	odlamane zadziory	ZAM IAIE PAN	16: 22
221	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, humus						grot strzały	I	X-XII w.?	Dąbrowska 1969, s. 284, ryc. 9: m	dobry	ZAM IAIE PAN	16: 28
222	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, obiekt 13	6,3	3,1	1,8		0,5	grot strzały	I	VII/VIII-2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 278, ryc. 2: a	dobry	ZAM IAIE PAN	16: 23
223	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, obiekt 13	8,3	5,5	1,8		0,7	grot strzały o tulejce tordowanej	I	VII/VIII-2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 278, ryc. 2: c	uszkodzona tulejka	ZAM IAIE PAN	16: 24
224	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, obiekt 13	4,4					grot strzały	I	VII/VIII-2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 278, ryc. 2: e	zły	ZAM IAIE PAN	16: 15
225	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, obiekt 13	7,0	4,2	1,7		0,5	grot strzały	I	VII/VIII-2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 278, ryc. 2: g	dobry	ZAM IAIE PAN	16: 16
226	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, obiekt 13	8,8	5,9	2,0		0,6	grot strzały	I	VII/VIII-2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 278, ryc. 2: b	ułamane zadziory	ZAM IAIE PAN	16: 17
227	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, obiekt 13	5,9	4,0				grot strzały	I	VII/VIII-2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 278, ryc. 2: d	zły	ZAM IAIE PAN	16: 18
228	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, obiekt 13	8,8	5,5	1,8		0,7	grot strzały o tulejce tordowanej	I	VII/VIII-2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 278, ryc. 2: f	dobry	ZAM IAIE PAN	16: 19

229	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, obiekt 15	7,0	4,2	1,8	0,7	grot strzały	I	VIII/III-2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 280, ryc. 7: c	ZAM IAIE PAN	16: 20
230	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, obiekt 22					grot strzały	I	VIII/III-2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 283, ryc. 9: e	ZAM IAIE PAN	16: 21
231	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, obiekt 22					grot strzały	I	VIII/III-2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 283, ryc. 9: f	ZAM IAIE PAN	16: 29
232	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko					grot strzały	I	wśr.	Dąbrowska 1965B, s. 267, ryc. 63: 6	ZAM IAIE PAN	16: 27
233	Tepiutków, stan. 6	osada	7,5	4,9	2,9	1,0	grot strzały w tulejce otwór	I	X-XI w.	Niedźwiedź 1996, s. 142, ryc. 3: 5		17: 11
234	Trepcza, stan. 1	grodzisko, majdan, luźne	8,2			1,2	grot strzały	I	IX-XI w.	Kotowicz 2002, nr 115, tabl. II: 1	MHS 137	23: 1
235	Trepcza, stan. 1	grodzisko, majdan, luźne	2,8 zach.				grot strzały	I?	IX-XI w.	Kotowicz 2002, nr 116, tabl. II: 2	MHS 137	23: 2
236	Trepcza, stan. 1	grodzisko, majdan, luźne	6,3	2,0	1,8		grot strzały	III/48	IX-XI w.	Kotowicz 2002, nr 119, tabl. II: 9	MHS 137	23: 8
237	Trepcza, stan. 1	grodzisko, majdan, luźne	3,9 zach.	1,8 zach.	1,5		grot strzały	III/43	IX-XI w.	Kotowicz 2002, nr 120, tabl. II: 10	MHS 137	23: 7
238	Trepcza, stan. 1	grodzisko, majdan, luźne	6,9	2,4	1,5		grot strzały	III/34 lub 44	IX-XI w.	Kotowicz 2002, nr 121, tabl. II: 12	MHS 137	23: 6
239	Trepcza, stan. 2	grodzisko majdan, w-a I	5,5	3,2			grot strzały	III/72	XIII-pocz. XIV w.	Świętosławski 1997, s. 64-65, ryc. 24; Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 51, tabl. VII: 10	MHS 137	18: 36
240	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wykop I, grób 34	7,3			0,8	grot strzały	II/10	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 25, tabl. V: 2	MHS	24: 2
241	Trepcza, stan. 2	grodzisko majdan, w-a I	5,3 zach.	2,0 zach.	1,4		grot strzały	III/48	IX-pocz. XIV w.	Świętosławski 1997, s. 64-65, ryc. 24; Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 41, tabl. VI: 10	MHS	18: 34
242	Trepcza, stan. 2	grodzisko, ar 3S8E, ćw. B	4,2 zach.			0,9	grot strzały	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 18, tabl. IV: 3	MHS	18: 6
243	Trepcza, stan. 2	grodzisko, I międzywale, ar 6N1E, ćw. A	7,2	3,0	1,8		grot strzały	III/52	VIII-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 42, tabl. VII: 1	MHS	18: 21
244	Trepcza, stan. 2	grodzisko, II międzywale, w-a 1	5,2	2,4			grot bełtu	II/18	XII-pocz. XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 72, tabl. X: 4	MHS	24: 21
245	Trepcza, stan. 2	grodzisko, II międzywale, ar 7N5W, ćw. B	5,2	2,5	2,0	0,8-1,0	grot strzały o sercowatym łusciu	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 14, tabl. III: 3	MHS	18: 3
246	Trepcza, stan. 2	grodzisko, II międzywale, ar 5S5W, ćw. B	5,0		1,9		grot strzały	III/41	VIII-pol. XI	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 37, tabl. VI: 6	MHS	18: 26
247	Trepcza, stan. 2	grodzisko, II międzywale, ar 6N5W, ćw. D, w-a 1	5,1	1,4	1,5		grot strzały	III/67	XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 48, tabl. VII: 7	MHS	18: 30

248	Trepcza, stan. 2	grodzisko, III miedzywale, ar 12SO, ćw. D	5,6	3,0 zach.	1,2	?	grot strzały	II	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 22, tabl. IV: 8	zniękształcony	MHS	18: 15
249	Trepcza, stan. 2	grodzisko, IV wał, ar 13SAW, ćw. C	6,0	2,5	1,3		grot strzały	III/52	VIII-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 43, tabl. VII: 2	dobry	MHS	18: 22
250	Trepcza, stan. 2	grodzisko, luźne	7,6	3,0		1,1	grot bełtu	I/1	XII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 61, tabl. IX: 2	dobry	MHS	24: 15
251	Trepcza, stan. 2	grodzisko, luźne, majdan, cz. NW	6,1	4,1		0,7-0,8	grot strzały z jednym zadziorem	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 8, tabl. III: 1	dobry	MHS 138	18: 1
252	Trepcza, stan. 2	grodzisko, luźne, majdan, cz. NW	7,0			1,1	grot strzały	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 9, tabl. IV: 1	ułamane zadziory	MHS 138	18: 4
253	Trepcza, stan. 2	grodzisko, luźne, majdan, cz. NW	6,6	3,4		0,9-1,1	grot strzały	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 10, tabl. IV: 2	brak zadziorów	MHS 138	18: 5
254	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, ar 01W, ćw. B	6,6	3,0		0,9	grot strzały	II	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 23, tabl. IV: 9	dobry	MHS	18: 16
255	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, ar 1N1W, ćw. B	5,7 zach.	2,8 zach.		0,7	grot strzały	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 15, tabl. III: 5	uszkodzone zadziory i tulejka	MHS	18: 9
256	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, ar 1N1W, ćw. D	5,0	1,8		0,9	grot strzały	III/81	X-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 52, tabl. VII: 11	dobry	MHS	18: 37
257	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, ar 2N1E, ćw. B	6,6	2,4		1,3	grot strzały	III/67	XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 49, tabl. VII: 8	dobry	MHS	18: 31
258	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, ar 2S6E, ćw. A	6,2	2,3		1,1	grot bełtu	I/1	XII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 60, tabl. IX: 1	średni	MHS	24: 14
259	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, ar 3S6E, ćw. A, w-a 1	6,6				grot bełtu lub półfabrykat	II/18	XII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 73, tabl. X: 6	korozja	MHS	24: 23
260	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, ar 6SO, ćw. A	5,9			1,1	grot bełtu	I/2	XII-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 63, tabl. IX: 4	dobry	MHS	24: 17
261	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, luźne	6,8			1,4-1,5	grot bełtu	I/2	XII-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 62, tabl. IX: 3	dobry	MHS 137	24: 16
262	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, luźne	7,25			1,1-1,3	grot bełtu	I/6	XIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 66, tabl. IX: 7	korozja	MHS 137	24: 24
263	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, luźne	6,7	3,4		1,1-1,3	grot bełtu	I/6	XIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 67, tabl. IX: 8	dobry	MHS 137	24: 25
264	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a I	7,4	3,4		1,2	grot strzały	III/40	IX-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 33, tabl. VI: 3	stępione ostrze	MHS 137	18: 19
265	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a I	6,6 zach.	1,5 zach.		1,3	grot strzały	III/40	IX-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 34, tabl. VI: 2	ułamany trzpień	MHS 138	18: 18
266	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a I	4,7 zach.	1,7 zach.		2,0	grot strzały	III/43	XII-1 poł. XIII w.	Świętosławski 1997, s. 64-65, ryc. 24; e; Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 35, tabl. VI: 5	uszkodzone ostrze i trzpień	MHS 138	18: 25
267	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a I	5,8 zach.	1,5 zach.		1,7	grot strzały	III/43	XII-1 poł. XIII w.?	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 39, tabl. VI: 7	ułamany trzpień	MHS 138	18: 27

268	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a I	5,4 zach.	1,9 zach.	1,2	grot strzały	III/48	IX-pocz. XIV w.	Świętosławski 1997, s. 64-65, ryc. 24: a; Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 40, tabl. VI: 9	MHS 138	silnie zniekształcony	18: 33
269	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a I	6,3 zach.	2,4 zach.	1,5	grot strzały	III/63	IX-XI w.?	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 45, tabl. VII: 4	MHS 138	utracone ostrze	18: 24
270	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a I	5,1 zach.		1,5	grot strzały	III/63	XIII w.	Świętosławski 1997, s. 64-65, ryc. 24: f; Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 46, tabl. VII: 5	MHS 137	brak trzpienia	17: 28
271	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a I	3,7 zach.	0,6 zach.	2,4	grot strzały	III/68 lub 69	XIII-pocz. XIV w.	Świętosławski 1997, s. 64-65, ryc. 24: d; Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 50, tabl. VII: 9	MHS 137	uszkodzony liść i trzpień	18: 35
272	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a I	10,2 zach.	2,0 zach.	1,1	grot strzały	III/82	kon. IX-pocz. XI w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 53, tabl. VIII: 1	MHS 138	ułamany liści trzpień	24: 7
273	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a I	5,8 zach.			grot strzały	III/93?	X-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 55, tabl. VIII: 3	MHS 138	zniekształcony	24: 29
274	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a I	3,9 zach.			grot strzały	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 56, tabl. VIII: 6	MHS 138	fragment liścia	24: 9
275	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a I	3,4 zach.			grot strzały	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 57, tabl. VIII: 5	MHS 138	fragment liścia	24: 13
276	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, wykop II, ar 02E, ćw. D	8,2 zach.	3,9 zach.	1,1-1,2	grot bełtu	I/6	XIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 68, tabl. X: 2	MHS	dobry	24: 19
277	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, wykop III, ar 1N5E, ćw. D	6,3 zach.	1,7 zach.	1,7	grot strzały	III/41	VIII-pocz. XI w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 36, tabl. VI: 4	MHS	ułamany trzpień	18: 20
278	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, wykop III, Ar 1N5E, ćw. D	4,0 zach.	1,6 zach.	1,3	grot strzały	III/67	XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 47, tabl. VII: 6	MHS	ułamany trzpień i liść	18: 29
279	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, wykop IV, ar 04E, ćw. C	5,7 zach.	3,6 zach.	1,2	grot strzały	II	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 21, tabl. IV: 7	MHS	zniekształcony	18: 13
280	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, wykop IV, ar 1S4E, ćw. B	6,4 zach.	3,5 zach.	1,8	grot strzały	II	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 20, tabl. IV: 6	MHS	uszkodzone ostrze	18: 7
281	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, wykop IV, ar 1S5E, ćw. D	4,9 zach.	2,7 zach.		grot bełtu	I/6	XIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 69, tabl. X: 1	MHS	dobry	24: 18
282	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, wykop IV, ar 1S5E, ćw. A	3,1 zach.		0,6x0,8	grot strzały	III/91?	X-XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 54, tabl. VIII: 2	MHS	brak trzpienia, ułamane ostrze	24: 28
283	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, wykop VII, studnia	7,6 zach.	3,9 zach.		grot bełtu	I/6	XIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 70, tabl. X: 3	MHS	dobry	24: 20
284	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wał I, wykop V	7,5 zach.	1,7 zach.	1,1	grot strzały trójlistny	III/15 lub 17	VIII-X w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 32, tabl. VI: 1	MHS	ułamany trzpień	18: 17
285	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wał I, wykop V, ćw. A	5,6 zach.	2,5 zach.		grot strzały	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 16, tabl. III: 4	MHS	uszkodzona tulejka	18: 8
286	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wał I, wykop V, ćw. C	4,6 zach.		1,0	tulejkowaty grot strzały	I	XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 26, tabl. V: 3	MHS		24: 3

287	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wał I, wykop V, ćw. D	5,9	3,0	1,0	0,6-0,7	grot strzały	II	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 24, tabl. V: 1	średni	MHS	24: 1
288	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wał I, wykop V, ćw. D	4,9 zach.	2,8 zach.		0,6-0,7	grot strzały	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 17, tabl. IV: 4	uszkodzona tulejka i zadziory	MHS	18: 8
289	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wykop I, ar 4S3E, ćw. D	8,0	4,3		1,5	grot strzały	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 12, tabl. III: 6	brak zadziora	MHS	18: 10
290	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wykop I, ar 4S4E, ćw. C	8,7	5,6	3,5	0,8-0,9	grot strzały o długich zadziorach	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 11, tabl. III: 2	brak zadziora	MHS	18: 2
291	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wykop II, ar 3S2E, ćw. D	6,6	3,9		0,8	grot strzały	II	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 19, tabl. IV: 5	brak części liścia	MHS	18: 14
292	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wykop IV, ar 1S4E, ćw. A, w-a 1	6,6	2,7		1,0-1,1	grot bełtu	I/6	XII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 65, tabl. IX: 6	dobry	MHS	24: 23
293	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wykop IV, ar 1S5E, ćw. A	8,1	5,4		1,2	grot strzały	I	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 13, tabl. III: 7	brak zadziora	MHS	18: 11
294	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wykop VII -studnia	7,3		2,9		grot strzały	III/41	VIII-pocz. XI w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 38, tabl. VI: 8	brak trzpienia	MHS	18: 32
295	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wykop VII -studnia	4,4	2,0	1,0		grot strzały	III/52	XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 44, tabl. VII: 3	brak 1/2 liścia	MHS	18: 23
296	Trepcza, stan. 2	grodzisko, wykop VII, studnia, w-a 7	7,2			1,3	grot bełtu	I/2	XII-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 64, tabl. IX: 5	dobry	MHS	24: 22
297	Trzcínica, stan. 1	grodzisko, luźne	7,7	4,6	1,5 zach.	0,7	grot strzały	I	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 4: 3	ułamane zadziory	MPK	16: 3
298	Trzcínica, stan. 1	grodzisko, luźne	4,0 zach.			0,7	grot strzały	I	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 3: 2	ułamana tulejka	MPK	16: 5
299	Trzcínica, stan. 1	grodzisko, luźne	3,7 zach.			0,5	grot strzały	I	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 3: 3	zły	MPK	16: 6
300	Trzcínica, stan. 1	grodzisko, luźne	2,9 zach.				grot strzały	I	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 3: 4	zły	MPK	16: 7
301	Trzcínica, stan. 1	grodzisko, luźne	3,7 zach.			0,5 zach.	grot strzały	I	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 3: 5	zły	MPK	16: 8
302	Trzcínica, stan. 1	grodzisko, luźne	9,2	3,8	1,1		grot strzały	III/40	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 3: 6	dobry	MPK	16: 12
303	Trzcínica, stan. 1	grodzisko, luźne	7,2 zach.	2,5 zach.	2,6		grot strzały	III/40	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 3: 7	ukruszony trzpień	MPK	16: 13
304	Trzcínica, stan. 1	grodzisko, luźne	6,3		1,0		grot strzały	III/40	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 3: 8	dobry	MPK	16: 14
305	Trzcínica, stan. 1	grodzisko, luźne	9,0	4,7	2,3	0,7	grot strzały na styku szyjki z tulejką zgrubienie	I	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 4: 1	dobry	MPK	16: 1

306	Trzcinica, stan. 1	grodzisko, luźne	8,0	3,8	2,4 zach.	0,9	grot strzały	I	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 4: 2	dobry	MPK	16: 2
307	Trzcinica, stan. 1	grodzisko, luźne	6,5 zach.			0,5 zach.	grot strzały o liściu rozwidlonym?	I?	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 4: 4	uszkodzona tulejka	MPK	16: 9
308	Trzcinica, stan. 1	grodzisko, luźne	7,6		1,0 zach.	0,8	grot strzały	I	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 4: 5	ułamane zadziory	MPK	16: 10
309	Trzcinica, stan. 1	grodzisko, luźne	8,0		2,0	0,8	grot strzały	I	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 4: 6	ułamany zadziór	MPK	16: 11
310	Trzcinica, stan. 1	grodzisko, luźne	7,2	4,5		0,8	grot strzały	I	IX-XI w.	Gancarski 2003, ryc. 3: 1	brak zadzióra	MPK	16: 4
311	Tuligłowy	grodzisko, wykop VII	8,9	4,8	3,0	0,8	grot strzały	I	XI-XII w.	Cabalska 1984, s. 137, ryc. 7: 8	ułamany zadziór	IA UJ	17: 12
312	Tuligłowy	grodzisko, wykop VII	7,5 zach.	4,6 zach.	1,5		grot strzały	II	XI-XII w.	Cabalska 1984, s. 137, ryc. 7: 25	tulejka ułamana	IA UJ	17: 13
313	Walawa k. Przemysła	ament., zniszczony grób	4,7	3,0	1,5	1,0	grot strzały	I	kon. X- kon. XII w.	Petehyrcz, Ters'kyj 1997, s. 109, ryc. 3: 52	brak 1 zadzióra	LIM	17: 6
314	Wieliczka, stan. X	osada, humus					grot beftu	I	XI-pół. XIII w.?	Jodłowski 1966, s. 319, ryc. 1:	dobry		23: 31
315	Wietrzno-Bóbrka	grodzisko	7,2 zach.	3,1	1,5		grot strzały	III/63	IX-X w.	Wóźniak, Żaki 1958, s. 121, ryc. 1: c	ułamany liść	MPK?	20: 36
316	Wietrzno-Bóbrka	grodzisko	5,3 zach.		2,0		grot strzały	III/52	IX-X w.	Wóźniak, Żaki 1958, s. 121, ryc. 1: a	brak trzpienia	MPK?	20: 35
317	Wietrzno-Bóbrka	grodzisko					grot strzały	I	IX-X w.	Żaki 1957, s. 20, 24, ryc. 16: 3; tenże 1974, ryc. 219: a-c	skorodowany	MPK	17: 25
318	Wietrzno-Bóbrka	grodzisko					grot strzały	I	IX-X w.	Żaki 1957, s. 20, 24, ryc. 16: 3; tenże 1974, ryc. 219: a-c	skorodowany	MPK	17: 26
319	Wietrzno-Bóbrka	grodzisko					grot strzały	I	IX-X w.	Żaki 1957, s. 20, 24, ryc. 16: 3; tenże 1974, ryc. 219: a-c	skorodowany	MPK	17: 27
320	Wiślica	grodzisko					grot strzały	I	XII w.	Nadołski 1954, s. 220, nr kat. 27		Wiślica?	
321	Wybrzeże, stan. 1	grodzisko, wykopy X, XI.	7,3	3,0	1,5	0,5	grot strzały	II	Pół. IX -pół. XI w.	Parczewski 1979, s. 100, 102, tabl. XIII: 17	średni		21: 4
322	Zawada k. Tar-nowa, stan. 1	osada	6,1		2,2		grot strzały	I	IX-X w.	Poleski 2004, s. 336, ryc. 176: 11	lekko uszkodzony	WKZT	19: 17
323	Zawada k. Tar-nowa, stan. 1	osada, obiekt 61/86 (chata)	7,2	5,2	1,6	0,7	grot strzały	I	IX - X w.	Cetera, Okoński 1988, s. 119, ryc. 6: h; Poleski 2004, s. 336, ryc. 176: 10	dobry	WKZT	19: 18

324	Zawada Lanc- korońska, stan. 1, „Zamczysko”	grodzisko, brama zach.						III/21	IX-X w.	Leńczyk 1950, s. 62-63, tabl. XVIII: 2; Poleski 1995- 1996, s. 120-121, ryc. 11: b; tenże 2004, s. 367, 370, ryc. 196: 3	dobry	MAK	19: 19
325	Zawada Lanc- korońska, stan. 1, „Zamczysko”	grodzisko, brama zach.						III/21	IX-X w.	Leńczyk 1950, s. 62-63, tabl. XVIII: 11; Poleski 1995-1996, s. 120-121, ryc. 11: c; tenże 2004, s. 367, 370, ryc. 196: 5	brak trzpienia	MAK	19: 21
326	Zawada Lanc- korońska, stan. 1, „Zamczysko”	grodzisko, brama zach.						II	IX-X w.	Leńczyk 1950, s. 62-63, tabl. XVIII: 3; Poleski 2004, s. 367, ryc. 196: 4	ulamana część ostrza	MAK	19: 20
327	Zawada Lanc- korońska, stan. 1, „Zamczysko”	grodzisko, wykop XI						II	IX-X w.	Leńczyk 1950, s. 62-63, tabl. XVIII: 8; Poleski 2004, s. 367, ryc. 196: 6	skorodowany	MAK	19: 22
328	Zawada Lanc- korońska, stan. 1, „Zamczysko”	grodzisko, wykop XI						I	IX-X w.	Leńczyk 1950, s. 62-63, tabl. XVIII: 10; Nadolski 1954, s. 194, 195, tabl. XXX: 4; Poleski 2004, s. 367, ryc. 196: 8	skorodowany	MAK	19: 24
329	Zawada Lanc- korońska, stan. 1, „Zamczysko”	grodzisko, wykop XI						III/63	IX-X w.	Leńczyk 1950, s. 62-63, tabl. XVIII: 9; Poleski 2004, s. 367, ryc. 196: 7	skorodowany	MAK	19: 23
330	Złota, pow. Sandormierz	cmnt., grób 17	6,7					I	XI/XII w.	Gąsowski 1953, s. 89, ryc. 3: e; Zoll-Adamikowa 1966B, tabl. VII: 4	ulamane za- dziory	PMA	17: 17
331	Żerniki Dolne	osada						I	VII-XIII w.	Zawadzka 1961, s. 243, tabl. LV: 8	dobry	PMA	21: 13

TABELA XA. GROTY BRONI MIOTAJĄCEJ NIEOKREŚLONE TYPOLOGICZNIE

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Rodzaj stanowiska	Opis	Chronologia	Literatura	Zbiory	Ryc.
1A	Chełm, ul. Krzywa 37	osada pod- grodzowa	Żelazny grot strzały z trzpieniem długości 6,5 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2004, s. 21, nr kat. 8	MCh nr inw. 160/ w-213/98	
2A	Chełm, ul. Krzywa 37	osada pod- grodzowa	Żelazny grot strzały z trzpieniem, długości 7,2 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2004, s. 21, nr kat. 7	MCh nr inw. 160/ w-190/98	
3A	Czermno n. Huczawą, stan. 1A	grodzisko	Żelazny grot strzały z trzpieniem długości 4,8 cm	wśr.	Kotowicz 2004, s. 26, nr kat. 51	MZZ nr inw. 428/78	

4A	Gródek n. Bugiem, Stan 1A	grodzisko	Żelazny grot strzały z trzpieniem długości 4,8 cm	IX-X w.	Kotowicz 2004, s. 27, nr kat. 60	MZZ nr inw. 211/52	
5A	Husynne	kurhan „Księżycowa Mogila”	Trzpień grotu strzały długości 5,8 cm	IX-X w.	Żurowski, Mikołajczyk 1955, s. 254, ryc. 5: e		
6A	Nisko, stan. 1	osada	fragment grotu strzały	XI-XII w.	Gruszczyńska 1967, s. 32, 37	MOR	
7A	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	fragment tulejki grotu beutu o długości 1,9 cm.	XII-XIII w.?	Kotowicz 2002, nr 83, tabl. II: 6; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 15, ryc. 5: 13	MHS 536	
	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	fragment tulejki grotu beutu o długości 4,1 cm	XII-XIII w.?	Kotowicz 2002, nr 91, tabl. IV: 12; Fedyk, Kotowicz 2006, nr 3, ryc. 5	MHS 536	
8A	Stradów, stan. 1.	grodzisko	Dwa groty z trzpieniem i romboidalnym ostrzem o nieokreślonych wymiarach	X w.?	Dąbrowska 1965C, s. 264; Nosek 1964, s. 339-340	ZAM IAIE PAN	
9A	Trepcza, stan. 1	grodzisko, lužne	fragment tulejki grotu strzały(?) długości 3,0 cm i średnicy wylotu ok. 1,0 cm	IX-XI w.?	Kotowicz 2002, s. 29, nr 118, tabl. II: 8	MHS 137	
10A	Trepcza, stan. 1	grodzisko, lužne	fragment tulejki grotu strzały(?) długości 5,2 cm i średnicy wylotu ok. 1,0 cm	IX-XI w.?	Kotowicz 2002, s. 29, nr 117, tabl. II: 7	MHS 137	
11A	Trepcza, stan. 2	grodzisko, lužne	fragment grotu strzały, tulejka długości 5,2 cm i średnicy 0,9 cm	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 31, tabl. V: 8	MHS	24: 6
12A	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, humus	fragment grotu strzały, tulejka długości 5,0 cm i średnicy 0,9-1,0 cm	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 30, tabl. V: 6	MHS 138	24: 12
13A	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, humus	fragment grotu strzały, tulejka długości 5,2 cm i średnicy 0,9 cm	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 29, tabl. V: 4	MHS 138	24: 5
14A	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, humus	fragment grotu strzały, tulejka długości 5,4 cm i średnicy 0,7-0,8 cm	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 27, tabl. V: 7	MHS 138	24: 4
15A	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, humus	fragment grotu strzały, tulejka długości 6,2 cm i średnicy 1,0-1,1 cm; tordowana?	VIII-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 28, tabl. V: 5	MHS 138	24: 10
16A	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, humus	fragment grotu strzały, liść płaski, długość całkowita 4,6 cm; długość liścia 3,85 cm	wśr.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 58, tabl. VIII: 4	MHS 138	24: 8
17A	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, wykop VII	fragment grotu strzały, liść płaski, długość całkowita 4,0; szerokość liścia 1,1 cm	wśr.	Ginalski, Kotowicz 2004, nr kat. 59, tabl. VIII: 7	MHS	24: 11

TABELA XI. ELEMENTY UZBROJENIA OCHRONNEGO

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Lokalizacja	Rodzaj ochrony ciała – opis	Chronologia	Literatura	Uwagi	Zbiory	Ryc.
1	Będzin, Góra Zamkowa, stan. 2.	grodzisko, wykop kop przez wał fazy I	prostokątna płytką żelazną z czterema otworami w narożnikach. Długość 4,5 cm, szerokość 3,0 cm, grubość 0,3 cm	kon. X w.	Rogaczewska 2002, s. 285, ryc. 4: d		MZB	25: 9
2	Czermno n. Huczwą	grodzisko, wykop 1, poziom 1	fragment kolczugi złożony z 7 kółek o średnicy wewnętrznej 10 mm, wykonanych z drutu o średnicy 1,5 mm	XII-XIII w.	Zbierski 1959, s. 124-125, tabl. XVI: 65; Kuśnierz 2003, s. 219, tabl. V: 35; tenże 2005, s. 125, tabl. IV: 38		MZZ nr inw. 425/52	25: 8
3	Czermno n. Huczwą	grodzisko, wykop 1, dz. 1, w-a II	fragment karwasza, ochrona przedramienia, kształtu prostokątnej, łukowato wygiętej płytki o dł. 19,0 i szer. 11,5 cm, grubość blachy 1 mm. W górnej części duży nit z przewleczką	1 poł. XIII w.	Zbierski 1959, s. 124, tabl. XVI: 65; Żaki 1974, ryc. 231: a; Świętosławski 1997, s. 90-91, ryc. 12: e; Kuśnierz 2003, s. 219, tabl. V: 34; tenże 2005, s. 125, tabl. IV: 37	element tatarski lub ruski	MZZ, nr inw. 588/52	25: 7
4	Igotomia	osada, jama 54, ar 0201	fragment kolczugi złożony z ok. 25-30 kółek o średnicy 7 mm, wykonanych z drutu o średnicy 1,5 mm	XI-pocz. XIII w.	Machnik 1961, s. 35, tabl. XIX: 12; Żaki 1974, s. 291, ryc. 231: c		MAK	25: 5
5	na szacowice, stan. 1	grodzisko, wykop P2, w-a IV	fragment kolczugi złożony z 4 kółek o średnicy zewnętrznej 15 mm, lekko sklepanych i połączonych pojedynczym nitem	kon. X-XI w.	Poleski 2004, s. 275, ryc. 130: 17		IA UJ	25: 1
6	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	fragment dwóch żelaznych, prostokątnych płytek pancerna kamelkowego. Dł. zach. 2,5 cm, szer. zach. 5,0 cm, gr. 0,2 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 11, nr kat. 105, tabl. IX: 4; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 23, ryc. 6: 8		MHS nr inw. 536	26: 10
7	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	fragment dwóch żelaznych, prostokątnych płytek pancerna kamelkowego. Dł. zach. 3,2 cm, szer. zach. 4,9 cm, gr. 0,2-0,3 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 11, 28, nr kat. 106, tabl. IX: 5; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 18; ryc. 6: 3		MHS nr inw. 536	26: 11
8	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	fragment żelaznej płytki z dwoma nitami z pancerna zbrojnikowego lub brygantynowego. Dł. zach. 4,1 cm, szer. 2,0 cm, gr. 0,2 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 11, 28, nr kat. 107, tabl. IX: 7; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 46; ryc. 8: 1		MHS nr inw. 536	26: 12
9	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	fragment dwóch żelaznych, prostokątnych płytek pancerna kamelkowego. Dł. zach. 1,7 cm, szer. zach. 3,9 cm, gr. 0,3 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 11, 28, nr kat. 108, tabl. IX: 8; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 34; ryc. 7: 3		MHS, nr inw. 536	26: 13
10	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	fragment dwóch żelaznych, kwadratowych płytek pancerna kamelkowego. Dł. zach. 2,0 cm, szer. zach. 3,3 cm, gr. 0,3-0,4 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 11, 28-29, nr kat. 109, tabl. IX: 9; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 33; ryc. 7: 2		MHS, nr inw. 536	26: 14
11	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	fragment dwóch żelaznych, prostokątnych płytek pancerna kamelkowego. Dł. zach. 1,7 cm, szer. zach. 3,9 cm, gr. 0,3 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 11, 29, nr kat. 110, tabl. IX: 14; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 40; ryc. 7: 9		MHS, nr inw. 536	26: 15
12	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	fragment żelaznej płytki z pancerna lamelkowego lub zbrojnikowego (brygantyny) z nitem brązowym (?). Dł. zach. 2,3 cm, szer. zach. 1,9 cm, grub. 0,2-0,3 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2000, s. 10-11, 28, nr kat. 100, tabl. VIII: 5; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 47; ryc. 8: 2		MHS, nr inw. 536	26: 5
13	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	fragment żelaznej płytki z pancerna lamelkowego z otworem. Dł. 6,1 cm, szer. 7,2 cm, grub. 0,3 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 10-11, 28, nr kat. 101, tabl. VIII: 6; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 44; ryc. 7: 13		MHS, nr inw. 536	16: 6

14	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX.	fragment żelaznej płytki z pancerza lamelkowego z otworem. Dł. 3,8 cm, szer. zach. 4,5 cm, grub. 0,2 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 10-11, 28, nr kat. 102, tabl. VIII: 7; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 43; ryc. 7:12	MHS, nr inw. 536	26: 7
15	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX.	fragment żelaznej płytki z pancerza lamelkowego z otworem. Dł. 5,4 cm, szer. zach. 5,1 cm, grub. 0,4-0,5 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 10-11, 28, nr kat. 103, tabl. VIII: 8	MHS, nr inw. 536	26: 8
16	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX.	fragment żelaznej płytki z pancerza lamelkowego (?) z otworem. Dł. zach. 7,0 cm, szer. 4,3 cm, grub. 0,4-0,5 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 20002, s. 10-11, 28, nr kat. 104, tabl. VIII: 9; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 45; ryc. 7:14	MHS, nr inw. 536	26: 9
17	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX.	żelazna płytka z pancerza lamelkowego, lekko wygięta z dwoma otworami. Dł. zach. 7,3 cm, szer. 1,9 cm, grub. 0,2 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 10, 27, nr kat. 96, tabl. VIII: 1; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 16; ryc. 6: 1	MHS, nr inw. 536	26: 1
18	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX.	Żelazna płytka z pancerza lamelkowego, lekko wygięta z jednym otworem. Dł. zach. 6,4 cm, szer. 2,0 cm, grub. 0,3 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 10, 27, nr kat. 97, tabl. VIII: 2; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 17; ryc. 6: 2	MHS, nr inw. 536	26: 2
19	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX.	żelazna płytka z pancerza lamelkowego, lekko wygięta z jednym otworem. Dł. zach. 7,4 cm, szer. 1,2 cm, grub. 0,2 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 10, 28, nr kat. 98, tabl. VIII: 3; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 39; ryc. 7: 8	MHS, nr inw. 536	26: 3
20	Sanok-Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX.	fragment żelaznej płytki z pancerza lamelkowego z jednym otworem. Dł. zach. 3,8 cm, szer. 2,1 cm, grub. 0,4 cm	XII-XIII w.	Kotowicz 2002, s. 10, 28, nr kat. 99, tabl. VIII: 4; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 14-15, nr kat. 20; ryc. 6: 5	MHS, nr inw. 536	26: 4
21	Silniczka	z okolicy cmentarzyska	stożkowy hełm żelazny wykonany z prostokątnej kawałka blachy złożonego z 7 nitami. Śr. 23,0 cm, wys. 20,0 cm, śr. otworu górnego 5,0 cm, gr. blachy 15-20 mm. Brak złożeń	XI w.	Augustyniak 1977, s. 284, ryc. 7	MORad	26: 6
22	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, z pomiędzy kamieni na majdanie	dwa kółka z kolczugi wykonane z drutu średnicy 2 mm. Średnica kótek 10 mm, końce nitowane	VIII/VIII-XI/XII w.	Dąbrowska 1965B, ryc. 64: 7; także 1967, s. 256	ZAM IAI E PAN	25: 4
23	Trepcza, stan. 1 „Horodna”	grodzisko.	fragment lekko wygiętej płytki żelaznej z jednym nitem z pancerza zbrojnikowego. Dł. zach. 1,8 cm, szer. zach. 7,0 cm, gr. 0,4-0,5 cm	IX-XI w.	Kotowicz 2002, s. 10-11, 30, nr kat. 122, tabl. IX: 6	MHS, nr inw. 140	26: 17
24	Trepcza, stan. 1 „Horodna”	grodzisko. luźne z powierzchni.	fragment lekko wygiętej płytki żelaznej z dwoma nitami z pancerza zbrojnikowego. Dł. zach. 2,1 cm, szer. zach. 3,9 cm, gr. 0,3-0,4 cm	IX-XI w.	Kotowicz 2002, s. 10-11, 30, nr kat. 123, tabl. IX: 10	MHS, nr inw. 140	26: 16
25	Trepcza, stan. 2 „Horodyszczce”	grodzisko, wykop I, ar 5S3E, ćw. B, głęb. 30 cm.	dwa fragmenty kolczugi złożone z odpowiednio 20 i 2 kótek o średnicy zewnętrznej 9-11 mm i wewnętrznej 5-6 mm, średnica drutu 2-2,5 mm. Kółka zgrzewane	XII-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 235, nr kat. 6, tabl. II: 4	MHS	26: 3
26	Trepcza, stan. 2 „Horodyszczce”	grodzisko, wykop I, ar 5S3E, ćw. B, głęb. 40 cm	fragment kolczugi złożony z 12-15 kótek o średnicy zewnętrznej 9 mm i wewnętrznej 5 mm, średnica drutu 2 mm. Kółka zgrzewane	XII-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 235, nr kat. 7, tabl. II: 5	MHS	25: 2

TABELA XII. OSTROGI PRZEDROMAŃSKIE

Nr. kat.	Miejsce-wość/stanowisko	Rodzaj stanowiska	Miejsce znalezienia	Wymiary cm			Opis	Klasyfikacja	Chronologia	Źródło inf.	Zbiory	Uwagi	Ryc.
				Dł. ogólna	Wys. wewn.	Dł. bodźca							
1	Będzin, stan. 2	grodzisko	majdan	ok. 13		2,5	12,5	III/2 K.W.	2 poł. VIII- pocz. IX w.	Rogaczewska 1997, s. 135, ryc. 3: p	MZB		28: 13
2	Chodlik, stan. 2	osada	jama 4	14,0	11,0	1,3	ok. 9,0	III/2 K.W.	2 poł. VIII w.	Gardawski 1970, s. 107, tabl. 9: c; Poleski 1992, ryc. 4: 1	UMCS?		29: 1
3	Chodlik, stan. 1	grodzisko	majdan	3,5	1,2	2,0	4,4	A: I: 2 J.Ż.	2 poł. VII w.	Gardawski 1970, s. 104, tabl. I : b; Żak, Maćkowiak-Kotkow- ska 1988, s. 319-320, nr 70, tabl. I: 1	UMCS?		27: 1
4	Gródek n. Bugiem	okolice grodziska	luźne	ok. 5,5	3,3	3,1	6,7	A: III: 2 J.Ż.	2 poł. VII- VIII w.	Panasiewicz 2000, s. 209, 211, ryc. 2: 1	MH		27: 5
5	Gródek n. Bugiem	okolice grodziska	luźne	ok. 5,5	3,2	3,1	6,7	A: III: 2 J.Ż.	2 poł. VII- VIII w.	Panasiewicz 2000, s. 209, 211, ryc. 2: 2	MH		27: 6
6	Gródek n. Bugiem	okolice grodziska	luźne	ok. 6,5	3,9	2,3	6,7	A: III: 2 J.Ż.	1 poł. VIII w.	Panasiewicz 2000, s. 209-210, 211, ryc. 2: 3	MH		27: 4
7	Husynne, stan. I	cment. przy osadzie	kurhan, w-wa XIX, na wtórnym złożu	7,5	4,0	2,7	7,2	B: III: 2 J.Ż.	VIII/III-VIII w.	Żurowski, Mikołajczyk 1955, s. 255; Żak, Maćkowiak-Kotkow- ska 1988, s. 321, nr 75, tabl. VII: 3.	PMA, nr inw. H/67/1954		27: 9
8	Kraków „Gródek”	grodzisko?	fosa, wykop VII, na wtórnym złożu	9,8	7,0	2,4	5,8	D: III: 2 J.Ż.	1 poł. IX w.	Żak, Maćkowiak- Kotkowska 1988, s. 323-324, nr 80, tabl. XIV: 4	MAK, nr inw. K/65/6		27: 11

9	Kurdwanów	osada	?	8,5	5,8	2,2	6,5	zaczepy haczykowe zagięte do wnętrza. Bodziec ostrosłupowy. Brak zdobień.	C: III: 2 J.Ż.	VIII w.	Krauss 1957, ryc. 2: c; Żak, Maćkowiak-Kotkowska 1988, s. 324, nr 82, tabl. XII: 5	MAK, nr inw. 4189	27: 10
10	Kurdwanów	osada	Ziemiańska, ar 233	7,0	4,0	2,7	6,6	zaczepy haczykowe zagięte do wnętrza. Bodziec klepsydrowaty ze stożkową szyjką. W dolnej części kabłąka karby	B: III:2 J.Ż.	VIII/VIII-VIII w.	Krauss 1957, s. 92, ryc. 2: b; Żak, Maćkowiak-Kotkowska 1988, s. 324, nr 81, tabl. V: 8	MAK, nr inw. KA 4190	27: 3
11	Lipisko	Cment.	kurhan nr 35	6,8	4,8	1,6	7,6	zaczepy haczykowe zagięte do wnętrza. Bodziec stożkowaty. Brak zdobień	B: III: 2 J.Ż.	Poł. VIII w.	Drewko 1954, s. 307-309, ryc. 3; Żak, Maćkowiak-Kotkowska 1988, s. 325, nr 85, tabl. IX: 4	PMA	27: 8
12	Mogila, Nowa Huta, stan. 1c	osada	skarb przedm. żelaznych	15,3	2,4	8,0	8,0	ostroga o zaczepach płytkowych. Kabłąk U- kształtny. Szyjka złożona z sześciobocznej podstawy i walcowatej góry. Obie cz. zdobione, podstawa motywem jodełki i płytką bruzdą, szyjka trzema dookołnymi pierścieniami. U jej nasady dwa żłobki wypełnione srebrem	VII K.W.; VB D. B.	2 poł. IX-1 poł. X w.	Hahuliska-Ledwos 1959/60, s. 255, tabl. LXV: 2; taże 1971, s. 106, tabl. LX: 12; Poleski 1992, ryc. 4: 2	MAK/ NH nr inw. M1c21/58	29: 2
13	Mogila, Nowa Huta, st. 62	osada	lužne, ar 27, ów. C	6,4	4,5	1,0	6,0	zaczepy haczykowe odgięte na zewnątrz. Brak zdobień	B: III: 2 J.Ż.	kon. VII-VIII w.	niepublikowana, dzięki uprzejmości E. Kubicy-Kabacińskiej	MAK/NH/ M62/2060/66	28: 12
14	Mogila, Nowa Huta, st. 62A	osada	lužne, ar 23, ów. D	8,6	7,1	1,3	7,5	zaczepy haczykowe odgięte na zewnątrz. Brak zdobień	D lub E: III: 2 J.Ż.	kon. VIII-pocz. X w.	niepublikowana, dzięki uprzejmości E. Kubicy-Kabacińskiej	MAK/NH/ M62A/1225/66	28: 11
15	Mogila, Nowa Huta, stan. 1	osada	jama półziemianka nr 2/56	7,9	4,7	2,6	7,5	zaczepy haczykowe zagięte do wnętrza. Bodziec stożkowaty. ostroga nieornamentowana	B: III:2 J.Ż.	VIII/VIII w.	Hahuliska-Ledwos 1971, s. 83, 86, 204, tabl. XLV/II: 11; Wolczyk 1961, s. 225-227, ryc. 2; Żak, Maćkowiak-Kotkowska 1988, s. 329, nr 98 tabl. VIII: 8	MAK/ NH	28: 2
16	Mogila, Nowa Huta, stan. 1	osada	nad jamą M-z 59/58, na wtórnym złożu	9,9	5,7	3,4	7,3	zaczepy haczykowe zagięte do wnętrza. Na stożkowatym bodźcu żłobki	C: III: 2 J.Ż.	kon. VIII w.	Hahuliska-Ledwos 1971, s. 104, 108, 204, tabl. XL: 2; Żak, Maćkowiak-Kotkowska 1988, s. 329-330, nr 99, tabl. XII: 6	MAK/ NH nr. inw. 5/58	28: 3
17	Mogila, Nowa Huta, stan. 1	osada	ob. 39/62	ok. 4,0	ok. 2,3	ok. 1,0	ok. 7,5	ostroga o zaczepach odgiętych na zewnątrz. Bodziec stożkowaty. Silnie zniekształcona	A: III: 2 J.Ż.	VII-VIII w.	Poleski 1992, ryc. 3: 9	MAK/NH nr inw. 421/62	28: 9

18	Mogila, Nowa Huta, stan. 62	osada	ob. 153	7,7	ok. 5,5	0,8	ok. 8,3	ostroga o zaczepach odgiętych na zewnątrz. Bodziec krótki stożkowaty	C: III: 2 J.Ż.	VIII-IX w.	Poleski 1992, s. 24-25, ryc. 3: 7	MAK/NH nr inw. 874/66	28: 5
19	Mogila, Nowa Huta, stan. 62A	osada	ob. 257/69	5,9	4,4	1,1	6,9	zaczepy haczykowe zagięte do wnętrza. Bodziec stożkowaty, w dolnej jego części dwa żłobki	B: III: 2 J.Ż.	pol. VIII w.	Żak, Mackowiak-Kotkowska 1988, s. 329, nr 97, tabl. VIII: 2.	MA NH, nr inw. 22/69	28: 1
20	Mogila, Nowa Huta, stan. 62A	osada	ob. 209	6,3	ok. 5,0	0,8	ok. 7,0	ostroga o zaczepach odgiętych na zewnątrz. Bodziec stożkowaty	C: III: 2 J.Ż.	IX w.	Poleski 1992, s. 24-25, ryc. 3: 8	MAK/NH nr inw. 1345/66	28: 8
21	Mokre, stan. 1	cment.	Kurhan nr 41	6,7	3,04	3,0	6,2	zaczepy haczykowe zagięte do wnętrza. Bodziec ośmioboczny, zdobiony żłobkami i karbami, przy zaczepach ukośne nacięcia	A: III: 2 J.Ż.	VIII/VIII-IX w.	Gajewski 1984, s. 297-299, ryc. 1-2; Żak, Mackowiak-Kotkowska 1988, s. 337-338, nr 124, tabl. I: 7	MZZ	27: 2
22	Pleszów, Nowa Huta, stan. 17	osada	Ar 121B/68	5,5	2,3	2,3	8,0	zaczepy haczykowe zagięte do wnętrza. Bodziec zdobiony potrójnym żłobkowaniem.	A: III: 2 J.Ż.	VIII w.	Hahuliska-Ledwos 1986, s. 117, ryc. 10	MAK/NH	
23	Skoczów- Międzywiecie	grodzisko		7,6	5,0	2,2	5,4	zaczepy haczykowe zagięte do wnętrza. Na bodźcu karbki, kabłąk zdobiony poprzecznym i ukośnymi żłobkami inkrustowanymi srebrem	B: III: 2 J.Ż.	VIII-IX w.	Szydłowski 1964, s. 53-56, ryc. 1; Żak, Kołkowska 1998, s. 332-333, nr 108, tabl. IX: 1	MGB, nr inw. 136/63	27: 7
24	Stradów, stan. 1	osada II	chata VII obiekt 32	11,0	8,1	2,9	9,6	zaczepy haczykowe zagięte do wnętrza. Bodziec stożkowaty	Ea: III: 2 J.Ż.	2 pol. IX w.	Dąbrowska 1973B, s. 66-67, 168, ryc. 8;2; Żak, Mackowiak-Kotkowska 1988, s. 334, nr 113, tabl. XVI: 2	ZAM I AIE PAN nr inw. 115/59	27: 12
25	Strzyżów	?	lužne, w pobliżu osady	ok. 5,3	3,2	1,9	7,8	ostroga o zaczepach odgiętych na zewnątrz. Bodziec stożkowaty	A: III: 2 J.Ż.	VII-VIII w.	Gurba 1968, s. 49, ryc. 1.	UMCS?	28: 6
26	Trepcza, stan. 2	grodzisko „Horodyszczce”	majdan, ar 3S1W, ćw. D, w-a 1	8,2	2,2	2,2	9,2	jeden zaczep oczkowany, drugi haczykowy, zagięty do wnętrza. Bodziec pięciokątny	B/C: III: 2 J.Ż.	2 pol. VIII-pocz. IX w.	Ginalski, Kotowicz 2005, s. 222, nr kat. 75, tabl. XI: 3	MHS	29: 9
27	Trepcza, stan. 2	grodzisko „Horodyszczce”	majdan, ar 4S0, ćw. A, w-a 1	9,5	2,2	2,2	7,2	bodziec piramidalny, zaczepy oczkowane	III/2 K.W.	2 pol. VIII-pocz. IX w.	Ginalski, Kotowicz 2005, s. 219-222, nr kat. 74, tabl. XI: 1	MHS	29: 5
28	Trzcinica	grodzisko		13,5	10,5	2,3	ok. 10,0	zaczepy oczkowane, brak jednego ramienia	III/2 K.W.	2 pol. VIII w.	Gancarski 2003, s. 274, ryc. 2: 1	MPK	29: 4
29	Wietrzno-Bóbrka, stan. 1	grodzisko						ramię ostrogi z prostokątną płytką z 4 nitami	VB D. B.; VII K.W.	2 pol. IX-1 pol. X w.	Poleski 1997, s. 59, ryc. 5: 12	MPK, 1/53	29: 7
30	Wołajowice, stan. 1	osada	piec 1?	4,2	3,4	0,5	6,5	ostroga o zaczepach haczykowych odgiętych na zewnątrz. Bodziec stożkowaty	A: III: 2 J.Ż.	VII-VIII w.	Uzarewiczowa 1964, s. 403-404, ryc. 10: a; Poleski 1992, s. 24, ryc. 3: 10		28: 10

31.	Zawada k. Tarnowa, stan. 1	grodzisko	ob. 67/87	6,3	4,5	1,7	ok. 3,0	ostroga o zaczepach odgiętych na zewnątrz. Ramiona zdobione poziomymi nacięciami. Bodziec stożkowaty. Zniekształcona	B: III; 2 J.Ż.	VIII w.	Cetera, Okoński 1988, s. 128, 149-150, ryc. 15; f; Poleski 1992, s. 24, ryc. 3; 6; tenże 2004, s. 336, ryc. 171; 2	WKZT	28: 5
32.	Zawada k. Tarnowa, stan. 1	osada	ob. 76/88	16,3	13,8	2,0	7,7	ostroga o zaczepach płytkowych i kablak U – kształtnym, prostym. Bodziec stożkowaty zdobiony u nasady trzema poziomymi żłobkami	VB D. B; VII K.W.	2 poł. IX-1 poł. X w.	Poleski 1992, ryc. 4: 3		29: 3

TABELA XIII. OSTROGI ROMAŃSKIE

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Rodzaj stan.	Miejsce znalezienia	Wymiary w cm			Cechy charakterystyczne	Stan zachowania	Typ	Chronologia	Literatura	Zbiory	Uwagi	Ryc.
				Dł. całkow.	Dł. bodźca	Rozp. ramion								
1	Końskie	cment.	grób nr 58	16,0	6,8	9,5		średni	Ila2-1U-A1	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 125-127, Tabl X: 3; Hilczerówna 1956, tabl. III, nr kat. 4	PMA	para	32: 1
2	Końskie	cment.	grób nr 70		3,6			zły, brak ramion	Ila2-1U-?	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 130, tabl. X: 13; Hilczerówna 1956, tabl. III, nr kat. 5	PMA	para	32: 2
3	Końskie	cment.	grób nr 71	14,0	3,4	8,0		średni	Ila1-2U-A2	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 130-131, tabl. X: 15; Hilczerówna 1956, tabl. IV, nr kat. 2	PMA	para	32: 3, 4
4	Końskie	cment.	grób nr 72	13,5	3,5			zły, fragmentarycznie	Ila2-1U-A2	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 131; Hilczerówna 1956, tabl. III, nr kat. 6	PMA	para	
5	Końskie	cment.	grób nr 170	12,0	3,3	9,5		średni	Ila2-2U-A2	2 poł. XI w.	Gąsowski 1952, s. 153, tabl. XIV: 3; Hilczerówna 1956, tabl. IV, nr kat. 3	PMA	para	32: 5, 6
6	Kraków		„Gródek”					korozja	II?-4P-C?	1 poł. XIII w.	Radwański 1959, s. 60, ryc. 6.	MAK?		32: 7
7	Kraków	Kościół Mariacki		9,0	2,0	9,0	poziłaczana, bodziec asymetryczny	brak zaczepów	II _{bz} -3P-?	2 poł. XII-1 poł. XIII w.	Kozieł, Niznik, Żaki 1963, s. 348, ryc. 7: a, b			33: 2
8	Kraków	Rynek Główny	wykop I, chata	15,0	4,2	7,2	posrebrzana	pęknięte ramię	IIc2-3U-?	kon. XII-1 XIII w.	Radwański 1964, s. 229, ryc. 2			33: 1
9	Kraków-Dębni	osada		15	7,5	5	bodziec długi, profilowany	korozja	Ic1-1U-?	X-1 poł. XI w.	Żaki 1974, ryc. 224: d; Radwański 1975, s. 265	MAK		31: 11

10	Kraków- Dębniaki	osada		15	7,5	5	bodziec długi profilowany	uszkodzona	Ic1?-1U-?	X-1 poł. XI w.	Żaki 1974, ryc. 224: e; Radwański 1975, s. 265	MAK	31: 12
11	Kraków- Piasek	ul. Kar- melicka	?	10,0 ok.	5,0	3,8			Ila1-2U- A2?	X-XI w.	Jamka 1963, s. 182, ryc. 84: b		31: 10
12	Kraków- Wawel	rejon VIB	ar 648, głęb. 400- 468 cm	11,4		4,2		dobry	Ila2-4P- B2	XII-XIII w.	niepublikowana	ZKW, nr inw. 9526/60	31: 2
13	Kraków- Wawel	rejon VIB	ar 648, głęb. 425- 460	14,3	7,0	3,9		brak 1 ra- mienia	Ila2-1U- B2	poł. XI-kon. XII w.	niepublikowana, Radwański 1998, s. 67	ZKW, nr inw. 9510/60	31: 3
14	Kraków- Wawel	rejon X	wykop?, w-a V1b, V1c, głęb. 430-550 cm.	11,0		4,8	bodziec profi- lowany	brak zacze- pów	Ic1-1U-?	XI w.	niepublikowana	ZKW, nr inw. 1121/54	31: 1
15	Kraków- Wawel	rejon VB	ar 581A, w-a V1b4	12,3	7,3	2,4		brak 1 za- czepu	Ila2-3U-?	poł. XI-kon. XII w.	niepublikowana, Radwański 1998, s. 67	ZKW, nr inw. 23043/72	31: 8
16	Kraków- Wawel	rejon VIB	ar 613B, głęb. 160- 180 cm			2,9		brak zacze- pów	Ia1-1U-?	X w.	niepublikowana	ZKW, nr inw. 8519a/59	31: 7
17	Kraków- Wawel						bodziec długi profilowany	pęknięte ramiona	Ic1-2U-A1	1 poł. XI w.	Żaki 1956, s. 104, ryc. 2: c; Poleski 1992, ryc. 4: 4	ZKW	30: 11 przechowy- wane razem z grotami i toporem
18	Lublin- Wzgórze Zamkowe	grodzisko		14,7	2,0	ok. 7,0		brak ramie- nia	Ile-5V-C	poł. XIII- XIV w.	Dąbrowska, Hunicz, Kardasz 1975, s. 27, ryc. 2: i		33: 5
19	Mogila, Nowa Huta, stan. 1c	osada					ślady zło- cenia lub platerowania miedzią	brak ramion z zaczepami	Ila1-?-?	XI w.	Hahulska-Ledwos 1971, s. 84, 204-205, tabl. XLVI: 3	MAK/NH/ M1c/158/57	33: 11
20	Mogila, Nowa Huta, stan. 62a	osada	ob. 250	11,0	2,0			brak jednego ramienia	Ilb2-5V- C2	XII/XIII-pocz. XIV w.	Poleski 1992, ryc. 6: 3	MAK/NH/ M62A/46/69	32: 12
21	Opatów							bardzo zły	I: 1	XI w.?	Hilcerówna 1956, nr kat. 90		
22	Piotrawin, stan. 3	osada	część północna	10,0	3,0	9,0	na szyjce zgrubienie	dobry	Ilb2-3P- A2	kon. XII- XIII w.	Sułowska 1984, ryc. 20: 1	KUL	33: 6
23	Pleszów, Nowa Huta, stan. 49	osada	ob. 11a	13,6	3,2	8,3	ramiona zdobione potrójnymi prostokątny- mi zgrubie- niami	dobry	Ila2-4P?- D1	pocz. XIII w.	Poleski 1992, ryc. 5: 1	MAK/NH	32: 10

24	Pleszów, Nowa Huta, stan. 49	osada	ob. 11a	14,5	2,8				dobry	Ila2-3P-B2	2 poł. XII-XIII w.	Poleski 1992, ryc. 5: 2	MAK/NH	32: 11
25	Podegrodzie, stan. 1, „Grobła”	grodzisko,	wykop II, głęb. 40-60 cm	11,7	3,5				dobry	Iib1-3P-A2	1 poł. XII-pol. XIII w.	Leńczyk 1969, tabl. VI: 2; Poleski 2004, s. 305, ryc. 141: 1	ZAM IAI/E PAN	31: 8
26	Raciborowice	?	luźne	11,0	3,0	11,0	ramiona zdobione przeczynami żóbkami	brak zaczepów		Iib2-4U-? 4	2 poł. XII-XIII w.	Dąbrowska 1962, s. 59-60, ryc. 16	MAK 7587	33: 7
27	Romanów, gm. Izbica		luźne	10,5	5,2	5,0	od wewnętrznej strony kabłąka krótki kolec lekko wzniesiony ku górze.	brak zaczepów		Ii?2U-?	XI-XIII w.	niepublikowana	MK nr inw. MK/AV59	31: 4
28	Sanok, Wzgórze Zamkowe, stan. 1	grodzisko	ar 32, ćw. B, głęb. 0,5-0,9 m	9,0	2,1	5,4	wykonana z brązu, ramiona zdobione poprzecznyymi żóbkami	dobry, lekko zdeformowana		Ila2-4U-A1?	2 poł. XII w.	Zielińska-Durda 1991, s. 190, fot. 3; Parczewski, Pohorska-Kleja 1995, s. 84, ryc. 18; Kotowicz 2002, s. 11, 26, tabl. X: 1	MHS, nr inw. 582-569 Ż/5a/84	32: 9
29	Sąsiadka	?	?					brak ramienia		Ila1-1-2U-B2	XI-XII w.	Wartołowska 1958, ryc. 7	?	33: 10
30	Świętomarz, stan. 1	osada	wykop II	15,5	3,7	10,0 ok.		dobry		Ila2-3V-D?	2 poł. XII-XIII w.	Poleski 1992, ryc. 4: 6		30: 13
31	Trepcza, stan. 2	grodzisko	podstawa wału 1, ar O7E, ćw. B	12,8	4,2	8,7	bodziec w postaci piramidnego kolca tarczka i krótkiej szyjki	dobry		IId-4V-C1	2 poł. XII-1 poł. XIII w.	Ginański, Kotowicz 2004, s. 242, nr kat. 78, tabl. XII: 1	MHS	33: 4
32	Tuligłowy	grodzisko	wykop VII					silna korozja		Ii?-1U-A1	XI-XII w.	Cabaliska 1979, s. 268, ryc. 10: 5	MAK	31: 9
33	Turbia, stan. 1.	osada	ob. 13	15,2	ok. 3,0	ok. 9,0		dobry		Ila2-2P-A2	XII-XIII w.	Zeylandowa 1966, s. 209, 227, tabl. II: 9; Poleski 1992, ryc. 4: 5		30: 12
34	Wieliczka, stan X.	osada	wykop					brak zaczepów		Iic2?-1U-?	2 poł. XII-1 poł. XIII w.	Duda 1997, s. 258-259, ryc. 2: a	MZSW	33: 3
35	Zawada Lanckorońska, stan. 1, „Mieści-sko”	podgrodzie	11,5	2,5			ostroga o u-kształtnym kabłąku w rzucie bocznym prosta. bodziec krótki	silna korozja, brak zaczepów		I:1?	X-1 poł. XI w.	Nadolski 1954, s. 210-211, nr kat. 104; Poleski 1995-1996, s. 119, ryc. 10: a; tenże 2004, s. 371, ryc. 196: 1	MAK, nr inw. 7874/780 - 4	31: 5

TABELA XIII.A. OSTROGI ZACHOWANE FRAGMENTARYCZNIE I/LUB NIEOKREŚLONE

Nr kat.	Miejscowość/ stanowisko	Miejsce znalezienia	Opis	Typ	Chronologia	Literatura	Zbiory	Uwagi	Ryc.
1A	Kraków	Kościół Mariacki	Zbliżona wyglądem do pozłacanej ostrogi z kościoła mariackiego	II 2-4?	2 poł. XII-1 poł. XIII w.	Radwański 1975, s. 161, 165			
2A	Kraków	Kościół Mariacki	Zbliżona wyglądem do pozłacanej ostrogi z kościoła mariackiego	II 2-4?	2 poł. XII-1 poł. XIII w.	Radwański 1975, s. 161, 165			
3A	Kraków	Kościół Mariacki	Zbliżona wyglądem do pozłacanej ostrogi z kościoła mariackiego	II 2-4?	2 poł. XII-1 poł. XIII w.	Radwański 1975, s. 161, 165			
4A	Kraków	Wawel	bodziec z niewielkim fragmentem ramion	bodziec typu IIc1	1 poł. XIII w.	Żaki 1974, s. 273, ryc. 224: c	ZKW nr inw. 11452/62		33: 9
5A	Kraków-Wawel	rejon VIC, ar 538A, w-a VI	bodziec ostrogi złożony z długiej szyjki dł. 2,0 cm i ostrosłupowego bodźca o prostych ściankach bocznych. brak ramion	bodziec typu IIa2	XI-XII w.	niepublikowany	ZKW, nr inw. 28539/88		31: 6
6A	Mogila, Nowa Huta, stan. 1	osada	fragment ramienia ostrogi o zaczepach haczykowatych zagiętych do wnętrza. w części przyzaczepowej zdobienie ukośnymi żłobkami	C? III:2?	VIII-IX w.	Hahulska-Ledwos 1971, s. 160, 204-205, tabl. XCI : 10; Poleski 1992, ryc. 3: 5	MAK/NH		27: 4
7A	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, przekop W1, w-a VI	fragment zaczepu ostrogi zdobiony blaszkami srebrną i miedzianą, umieszczone pod poziomem ułożonymi 3 nitami. ornament w postaci puncowanych kółcezek pomiędzy nitami	III A, IIIB, IVA? D.B.	przed kon. IX w.	Poleski 1988, s. 174; tenże 2004, s. 275, ryc. 130: 6	IA UJ		30: 2
8A	Podegrodzie, stan. 2 "Za-mczyško"	grodzisko, ar 23D	bodziec i ramiona ostrogi bez zaczepów	I, II?	XI w.	Poleski 2004, s. 313, ryc. 152: 18	ZAM IAIE PAN		33: 8
9A	Przemysł	?	posrebrzana	?	?	Hilczarówna 1956, nr kat. 149		zaginiona	
10A	Sandomierz	cment., grób zbiorowy	fragment wygiętego łukowato ramienia ostrogi z zaczepem typu D	II: 3-4?	2-3 ćw. XIII w.	Gąsowski 1969, s. 426, ryc. 100:e			33: 13
11A	Stradów, stan. 1	grodzisko	fragment ramion bez zaczepów z długim bodźcem	i:?	X-XI w.	Dąbrowska 1965C, s. 263, ryc. 54: 7; Nosek 1964, s. 340, ryc. 10	ZAM IAIE PAN		
12A	Szczaworyż, stan. 1	rodzisko, ob. 15?	fragment prostokątnego zaczepu ostrogi z czterema nitami	VB D.B.	2 poł. IX w.	Dąbrowska 1969, s. 283, ryc. 9: b; Poleski 1992, ryc. 8: 3	ZAM IAIE PAN		30: 5
13A	Trepcza, stan. 2	"Horodyszcz", majdan, ar 03E, ćw. C, w-a 1	fragment prostego w rzucie bocznym kabłąka o zaczepie płytkowo-nitowym. ramie zdobione poprzecznymi rowkami	I:1-2 lub II: 1-2? Zaczep A1	X-XI w.	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 224, nr kat. 79, tabl. XII: 2	MHS		33: 12
14A	Trepcza, stan. 2	"Horodyszcz", I wał, ar 2W0, ćw. D, w-a 1	fragment ramienia ostrogi przekroju półkolistym i zaczepie zagiętym do wnętrza	haczykowata	2 poł. VII-1 poł. X w.?	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 222-223, nr kat. 77, tabl. XI: 4	MHS		29: 8
15A	Trepcza, stan. 2	"Horodyszcz", majdan, ar 550, ćw. B	fragment, trójkątny w przekroju, ramienia kabłąka ze smukłym bodźcem o czworokątnym przekroju	A-E? III: 2	2 poł. VII-1 poł. X w.?	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 222-223, nr kat. 76, tabl. XI: 2	MHS		29: 6

TABELA XIV. ELEMENTY GARNITURÓW OSTRÓG

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Lokalizacja	Wymiary	Opis	Stan zachowania	Typ	Chronologia	Literatura	Zbiory	Uwagi	Ryc.
1	Będzin-Wzgórze Zamkowe	grodzisko, przekop przez wał, fosa	średnica 3,2 cm, otwór przewleczeni 2,5x1,1 cm	kolista płytka z prostokątnym otworem na rzemień	średni	IIA D.B.	2 poł. IX w.	Rogaczewska 2002, s. 286, ryc. 4: a	MZB	z grodziska ostroga oczkowania	30: 8
2	Kraków-Arsenał	wykop X, warstwa V	długość sprzączki 3,7 cm, szerokość 1,5 cm		dobry	III K.W.	poł. XI- poł. XIII w.	Wałowcy 1996, tabl. II: 2	MAK		30: 9
3	Naszacowice, stan 1	grodzisko, obiekt 21		sprzączka z przewleczeni do ostrogi	dobry	IIA D.B.	2 poł. IX w.	Poleski 1992, ryc. 8: 2; tenże 2004, s. 275, ryc. 130: 7	IA UJ	z tego grodziska także inne przewleczeni	30: 3
4	Naszacowice, stan. 1	Grodzisko, w-a II, przekop P3, na wtórnym złożu	wymiar tarczki 2,2x1,5 cm	owalna tarczka z prostokątnym otworem na rzemień	dobry	IIA D.B.	2 poł. IX w.	Poleski 2003, s. 216, ryc. 1: b; tenże 2004, s. 275, ryc. 130: 8	IA UJ	z tego grodziska także inne przewleczeni	30: 4
5	Naszacowice, stan. 1	grodzisko, w-a II, przekop P7, na wtórnym złożu	wymiary tarczki 2,4x1,6 cm	trójdzielnia tarczka z prostokątnym otworem na rzemień	odtłumione ramię	IIC D.B.	2 poł. IX w.	Poleski 2003, s. 216, ryc. 1: c; tenże 2004, s. 275, ryc. 130: 10	IA UJ	z tego grodziska także inne przewleczeni	30: 1
6	Stradów, stan. 1	grodzisko, wał i, ćw. B, w-a e	wymiar tarczki 1,4x1,6, otwór przewleczeni 0,9x1,6 cm	owalna płytka z prostokątnym otworem na rzemień	średni	IIA D.B.	2 poł. IX w.	Zoll-Adamikowa 1988, s. 277, ryc. 1: 1; Poleski 1992, ryc. 8: 5	MAK nr inw. 189/1959		30: 7
7	Szczaworyż, stan. 1	grodzisko, obiekt 9	długość 3,2 cm, szerokość ramy 2,4 cm	sprzączka ostrogi odkuta z jednego kawałka metalu	dobry	Karolińska	2 poł. IX-X w.	Dąbrowska 1970, s. 201, ryc. 6: j; Poleski 1992, ryc. 8: 6	ZAM IAI E PAN		30: 6
8	Trepcza, stan. 1, „Horodna”	grodzisko, luźne	wymiar tarczki 2,0x2,2, otwór przewleczeni 0,9x1,5 cm	owalna płytka z prostokątnym otworem na rzemień	dobry	IIA D.B.	IX w.	Kotowicz 2004, s. 44, nr kat. 189, fot. 40; tenże 2005, s. 113, ryc. 2	MHS 137		
9	Wietrznno-Bóbrka, stan. 1	grodzisko, ar 472, ćw. C, w-a II		owalna płytka z prostokątnym otworem na rzemień	średni	IIA D.B.	2 poł. IX w.	Żaki 1957, ryc. 16: 5; Poleski 1992, ryc. 8: 4	MPK, nr inw. 225/52	z tego grodziska także ramię ostrogi typu VB	30: 10

TABELA XV. PEJCZE

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Lokalizacja	Wymiary cm		Opis/uwagi	Typ	Chronologia	Literatura	Stan zachowania	Zbiory	Ryc.
			Dł. całkow.	Śr. tulei							
1	Gródek nad Bugiem	luźne	3,1	1,3	odlany ze stopu miedzi, wyraźne oczy	IV A.N.K	XIII w.	Kokowscy 2003, s. 355, ryc. 1: a	dobry	zbiory prywatne	30: 14
2	Gródek nad Bugiem	luźne	3,6	1,1	odlany ze stopu miedzi, szyjka pokryta stylizowanymi piórami	IV A.N.K.	XIII w.	Kokowscy 2003, s. 355, ryc. 1: b	uszkodzona tulejka	zbiory prywatne	30: 15

TABELA XVI. ELEMENTY SIODŁA I UPRZEŻY KOŃSKIEJ

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Lokalizacja	Rodzaj przedmiotu, stan zachowania, uwagi	Wymiary w cm	Chronologia	Literatura	Zbiory	Ryc.
2	Przemysł, ul. Rycerska 9a	cmentarzysko, grób 1	sprzączka upręży końskiej, o prostokątnej ramie o wklęsłych bokach	dł. 5,7, szer. 4,5	1 poł. X w.	Koperski, Pańczewski 1978, s. 16, ryc.	MNZP	34: 2
3	Przemysł, ul. Rycerska 9a	cmentarzysko, grób 6	sprzączka poprzęgu (?) o prostokątnej ramie	dł. 4,8, szer. 3,7	1 poł. X w.	Koperski 1996, s. ryc. 4: k Koperski 2003, s. 370	MNZP	34: 3

TABELA XVII. STRZEMIONA

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Rodzaj stan.	Miejsce znalezienia	Wymiary w cm					Typ	Chronologia	Literatura	Zbiory	Uwagi	Ryc.
				Wys. ogólna	Szer. stopki	Głęb. stopki	Wys./szer. zawieszki	Otwór zawieszki						
1	Będzin, stan. II	grodzisko	wykop II, dz. 8, głęb. 1,4-1,6 m	14,7					IV A	XII-XIII w.	Błaszczyk 1982, s. 511, ryc. 406; Świętosławski 1980, s. 102	MZB, nr inw. Bz. 4775: 55	zachowane w połowie	34: 10
2	Mogila-Nowa Huta, stan. 1z	osada	jama 6b/62 (obiekt mieszkalny)	16,5	11,0	3,9	2,5/4,2	2,0x2,7	II B	IX-pocz. X w.	Hahuliska-Ledwos 1967, s. 117-118, tabl. I: a; Świętosławski 1990, s. 93	MAK/NH/ M1z/90/62	całe	34: 9
3	Mogila-Nowa Huta, stan. 1z	osada	jama 6b/62 (obiekt mieszkalny)	17,8	10,4	4,6	3,8/4,0	0,7x1,9	II C	IX-pocz. X w.	Hahuliska-Ledwos 1967, s. 118, tabl. I: b; Świętosławski 1990, s. 93	MAK/NH/ M1z/90/62	całe	34: 8

4	Przemysły, Rycerska 9a	cment	grób nr 1	15,5	12,5	3,2	3,5		III A	1 poł. X w.	Koperski, Parczewski 1978, s. 157, ryc. 6: A; Koperski 2003, s. 369, ryc. 2: b	MNZP nr inw. 1405	całe	34: 4
5	Przemysły, Rycerska 9a	cment	grób nr 1	15,8	11,8	3,4	3,5		III A	1 poł. X w.	Koperski, Parczewski 1978, s. 157, ryc. 6: C; Koperski 2003, s. 369, ryc. 2: j	MNZP nr inw. 1406	całe	34: 5
6	Przemysły, Rycerska 9a	cment	grób nr 6	16,0	13,0		2,0x1,0		IV A	1 poł. X w.	Koperski 1982, s. 262; tenże 1996, s. 446, tabl. 5: 4	MNZP nr inw. 1418	całe	34: 6
7	Przemysły, Rycerska 9a	cment	grób nr 6	16,6	13,0		2,0x1,0		IV A	1 poł. X w.	Koperski 1982, s. 262; tenże 1996, s. 446, tabl. 5: 4	MNZP, nr inw. 1418	całe	34: 7
8	Przemysły- Wzgórze Zam- kowe	cment.	grób 55						IV C?	XII-XIII w.	Koperski 2001, ryc. 60: C; tenże 2004, s. 162, 167.	MNZP	brak stopki	
9	Radymno	?	luźne z Sanu	15,5	14,0				IV A	XII-XIII w.	Koperski 1980, s. 98, ryc. 15; Nowakowski 1998, s. 44, nr 26, tabl. 11: 1	MNZP, nr inw. 1373	całe	34: 11
10	Radymno	?	luźne z Sanu	12,5	13,3				IV D	XII-XIV w.	Koperski 1980, s. 98, ryc. 14; Nowakowski 1998, s. 44, nr 27, tabl. 11: 2	MNZP, nr inw. 1372	całe	34: 12
11	Sanok-Biała Góra, stan. 1A	grodzisko	luźne	8,3 zach.			1,2x0,5		IVA	X-XIII w.	Kotowicz 2004, s. 44, nr kat. 185; Fedyk, Kotowicz 2006, s. 17, nr kat. 78, ryc. 14: 1	MHS 679	górna część	

TABELA XVIII. WĘDZIDŁA

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Miejsce znalezienia	Wymiary w cm		Opis	Typ	Chronologia	Literatura	Zbiory	Uwagi	Ryc.
			Dł. ogólna	Dł. międzyzębia							
1	Chełm-Bielawin	osada podgrodowa		7,5	zachowany 1 człon międzyzębia	I A.N.	XII-pocz. XIV w.	E. Ruzzkowska 2002, s. 43, fot. 2	MCh		
2	Chełmiec Polski, stan. 1	grodzisko, wykop 14, przy wale II	długość pobocznic 14 i 14,5 cm, długość międzyzębia około 11,0 cm, średnice kótek 2,5 i 3,5 cm		wędzidło z pobocznicami zdobionymi segmentowaniem	II A.N.	IX-X w.	Cabalska 1966A, s. 4, 9, ryc. 1; Poleski 2004, s. 208, ryc. 65: 1	IA UU		36: 7
3	Gródek nad Bugiem, stan. 1D.	luźne	30,7	7,0	duża średnica kótek	I A.N.	XII-XIII w.?	Rogaćko 1994, s. 173, ryc. 6	MZZ		35: 13
4	Gródek nad Bugiem	luźne	Długość waśa 11,5 cm, szerokość waśa 4,4 cm		pobocznica wędzidła. ślady zdobienia blaszką i drutem z metali kolorowego	II A.N.	XI-XII w.	Tereszczuk 2003, s. 255, ryc. 1: 1			36: 1

5	Gródek nad Bugiem	luźne	Długość wąsa 10,3 cm, szerokość wąsa 7,4 cm		pobocznicza wędzidła. ślady zdobienia metalem kolorowym	II A.N.	XI-XII w.	Tereszczuk 2003, s. 255, ryc. 1: 2		36: 2
6	Igołomia, stan. 1	osada, jama 11a, ar 0170	10 zach.	10 zach.	fragment międzyzębia prostego wędzidła dwuczłonowego	I A.N.	XI- pocz. XIII w.	Machnik 1961, s. 21, 44, tabl. VIII: 6		
7	Jurów, stan. 1	grodzisko	19,3			III A.N.	XII-1 poł. XIII w.	Banasiewicz 1998, s. 171; Kotowicz 2004, s. 29, fot. 14	MRTL, nr inw. MT/1054/16/A	
8	Kraków-Okół	podgrodzie			zachowana część poboczniczy zdobiona ornamentem rytm	II A.N.	kon. IX- pocz. X w.	Żaki 1974, s. 287, ryc. 226	MAK?	36: 9
9	Kraków-Wawel	grodzisko				I A.N.	X-XI w.	Żaki 1956, s. 104, ryc. 2: b; tenże 1974, ryc. 227: a	ZKW	
10	Kraków-Wawel	grodzisko				I? A.N.	wśr.	Żaki 1963, s. 598, Abb. 9		
11	Piotrawin, stan. 3	osada	8,0 ok.	6,0 ok.	brak jednego kółka. międzyzębie fordowane?	I A.N.	kon. XII- XIV w.	Sulowska 1984, ryc. 20: 2	KUL	35: 15
12	Pleszów, Nowa Huta, stan. 17.	osada, jama	długość pobocznic 14 i 16 cm		wędzidło z pobocznicami	II A.N.	2 poł. X-XI w.	Kulczycka 1960, s. 291, ryc. 1; Hahulska-Ledwos 1986, s. 125-126	MAK/NH	36: 6
13	Przemysł	cmentarzy- sko, grób?	długość wąsa 15,0 cm		wąs wędzidła wykonany z kości sfontiowej. u dołu zakończony złotą skuwką. ornamentowany skośnymi zgrubieniami	II A.N.	XII-XIII w.	Kunysz 1960, s. 64, ryc. 21; Cabalska 1970, s. 16, ryc. 2: a	?	36: 8
14	Przemysł, Rycerska 9a	cment., grób nr 1	23,0	9,1; 7,6 4,7	wędzidło dwuczłonowe	I A.N.	1 poł. X w.	Koperski, Parczewski, 1978, s. 157, ryc. 6: D	MNZP nr inw 1406	35: 1
15	Przemysł, Rycerska 9a	cment., grób nr 6.	25,6	6,0; 3,0	wędzidło dwuczłonowe o z podwójnymi pierścieniami. mniejszy służył do mocowania wodzy, większe do mocowania ogłowia	Iva A.N. K.	1 poł. X w.	Koperski 1996, s. 446, ryc. 5: 1	MNZP nr inw. 1418	35: 2
16	Przemysł, u. Rycerska 9a	cment., grób nr 13	25,5	ok. 9 ok. 5		I A.N.	1 poł. X w.	Koperski 2003, s. 370, ryc. 4: h	MNZP	35: 3
17	Radymno	luźne, z brzo- gu Sanu	8,5; 7,0	9,0		I A.N.	XII-XIII w.?	Koperski 1980, s. 100, ryc. 31; Nowakowski 1998, s. 44, nr 28, tabl. 11: 3	MNZP, nr inw. 1423	35: 14
18	Sanok- Biała Góra, stan. 1	grodzisko, wykop IX	9,8		zachowane jedynie masywne międzyzębie wykonane z pręta	I A.N.	XII-XIII w.?	Kotowicz 2002, s. 14, nr kat. 111, tabl. XI: 1	MHS 536	35: 12
19	Sąsładka	grodzisko	Długość wąsa około 12 cm		rogowy wąs wędzidła, zdobiony ornamentem rytm	II A.N.	X w.	Wartołowska 1958, s. 70, ryc. 34; Żaki 1974, ryc. 228	?	36: 10
20	Trepcza, stan. 1	grodzisko, luźne	6,7		zachowany fragment międzyzę- bia uformowany z blachy	I A.N.	IX-XI w.?	Kotowicz 2002, s. 14, nr kat. 126, tabl. XII: 1	MHS 137	35: 11
21	Trepcza, stan. 1	grodzisko, luźne	11,5	8,4 2,5x3,5	międzyzębie wykonane z niesta- rannie wyklepanej blachy	I A.N.	IX-XI w.?	Kotowicz 2002, s. 14, nr kat. 125, tabl. XI: 3	MHS 137	35: 10

22	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan ar 4N1E, ćw. B	26,7		5,1	międzyzębie dwuczłonowe, o nierównej długości ramion	I A.N.	IX-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 243, nr kat. 88, tabl. XV: 1	MHS		35: 6
23	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, ar 2S3E, ćw. B	23,4		4,5; 5,1	międzyzębie wykonane z rozklepanej i stożkowato uformowanej blachy	I A.N.	IX-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 243, nr kat. 87, tabl. XIV: 1	MHS 137		35: 5
24	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, studnia, luźne	8,4			zachowane tylko ramię międzyzębia	I A.N.	IX-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 243, nr kat. 90, tabl. XIV: 3	MHS		35: 8
25	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, wykop IV, ar 1S5E, ćw. D	6,5			zachowane jedynie jedno ramię	I A.N.	IX-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz, 2004, s. 243, nr kat. 89, tabl. XIV: 2	MHS		35: 7
26	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, luźne			3,5x4,2	zachowane częściowo w postaci owalnego kółka oraz połączonego z nim, utamanego, międzyzębia.	I? A.N.	IX-pocz. XIV w.	Ginalski, Kotowicz, 2004, s. 243, nr kat. 91, tabl. XIV: 4	MHS		35: 9
26	Tuligłowy	grodzisko, wykop VII	30,0	16,0	8,0; 5,0	węździło jednodzielne	III A.N.	XI-XII w.	Cabalaska 1978, s. 82, ryc. 21: 14; teże 1979, s. 268, ryc. 10: 3	IA UJ		36: 3
27	Tuligłowy	grodzisko, wykop VII	15,0		4,0	węździło jednodzielne, brak jednego kółka	III A.N.	XI-XII w.	Cabalaska 1978, s. 82, ryc. 21: 14; teże 1979, s. 268, ryc. 10: 3	IA UJ		36: 4
28	Tuligłowy	grodzisko, wykop VII	20,0		4,0	węździło jednodzielne, brak jednego kółka	III A.N.	XI-XII w.	Cabalaska 1978, s. 82, ryc. 21: 14; teże 1979, s. 268, ryc. 10: 3	IA UJ		36: 5
29	Złota, „Grodzisko”	grodzisko lub osada		8,0; 6,5	5,0		I A.N.	IX-X w.	Gąsowski 1969, s. 320-321, ryc. 26: h, i	PMA		35: 4

TABELA XIX. PODKOWY

Nr kat.	Miejscowość/stanowisko	Miejsce znalezienia	Wymiary w cm		Stan zachowania	Typ	Chronologia	Literatura	Zbiory	Ryc.
			Dług. ramy	Szer. ramy						
1	Chełm-Bielawin	osada podgrodowa	11,5	12,0	2,4	I/1 J.K.	XII-pocz. XIV w.	E. Ruszkowska, 1990, s. 75, 85, ryc. 10: 14; tejże 2002, s. 43, fot. 2	MCh	37: 10
2	Chełm-Bielawin	osada podgrodowa			2,9	III? J.K.	XII-pocz. XIV w.	E. Ruszkowska, 1990, s. 75, 85, ryc. 10: 16	MCh	37: 14
3	Chełm-Bielawin	osada podgrodowa	8,3	7,3	1,3	I/1 J.K.	XII-pocz. XIV w.	E. Ruszkowska, 1990, s. 75, 85, ryc. 10: 13	MCh	37: 12
4	Chełm-Bielawin	osada podgrodowa	8,5 zach.		3,5	III? J.K.	XII-pocz. XIV w.	E. Ruszkowska, 1990, s. 75, 85, ryc. 10: 15	MCh	37: 11
5	Kraków-Okół	podgrodzie				?	?	Żaki 1974, s. 288	MAK?	
6	Kraków-Sidzina, stan. I	osada podgrodowa	ok. 10	ok. 10		V? J.K.	2 poł. XII-XIV w.	Jodłowski 1973, s. 47, ryc. 10: h	MZSW	
7	Kraków-Wawel	grodzisko?				III/2? J.K.	XI-XIII w.?	Żaki 1974, s. 288, ryc. 229: a	ZKW?	
8	Kraków-Wawel	grodzisko				III/2? J.K.	XI-XIII w.	Żaki 1963B, s. 598, Abb. 9	ZKW?	
9	Kraków-Wawel	grodzisko?				III/2? J.K.	XI-XIII w.?	Żaki 1974, s. 288, ryc. 229: b	ZKW?	
10	Kraków-Wawel	rejon X, ar 856a	9,0	9,0	2,0	III/2 J.K.	XI w.?	Niepublikowana, Radwański 1998, s. 67	ZKW, nr inw. arch. 23043/72	37: 17
11	Kraków-Wawel	rejon VIa	10,2		1,7	III/2 J.K.	XI-XIII w.	Niepublikowana, Żaki 1974, s. 288?	ZKW, nr inw. arch. 156/58	37: 15
12	Kraków-Wawel	rejon VIa, ar 470d			2,0	II/1 lub III/1 J.K.	XI-XIII w.	Niepublikowana, Żaki 1974, s. 288?	ZKW, nr inw. arch. 157/58	37: 16
13	Łapczyca, stan. 1	grodzisko, wykop XVIII	12,2		2,2	I? J.K.	X-XII w.	Jodłowski 1972, s. 32, ryc. 10: i; tenże 1974, s. 260, ryc. 18: g	MŻKW	37: 13
14	Nowa Huta-Mogila, st. 62	osada, ar. 46, ćw. D	ok. 9,0		1,5	I? J.K.	X-XI w.?	Niepublikowana, Żaki 1974, s. 289?	MAK/NHI/ M62/2178/66	36: 18
15	Nowa Huta-Mogila, stan. 62	osada ar. 47, ćw. D	9,1		1,9	I? J.K.	X-XI w.	Niepublikowana, Żaki 1974, s. 289?	MAK/NHI/ M62/2195/66	
16	Radymno	lužne	10,0	11,0		II/1 J.K.	X-XII w.	Koperski 1980, s. 100, nr kat 33, ryc. 34; Nowakowski 1998, s. 45, nr kat. 32, Tabl. 13: 2	MNZP, nr inw. MP-A-1426	37: 8
17	Radymno	lužne	11,8	11,0		III/3 J.K.	X-XII w.	Koperski 1980, s. 98, nr kat 18, ryc. 19; Nowakowski 1998, s. 44, nr kat. 29, Tabl. 12: 1	MNZP, nr inw. MP-A-1337	37: 6
18.	Radymno	lužne	13,5	9,5		III/3 J.K.	X-XII w.	Koperski 1980, s. 100, nr kat 29, ryc. 30; Nowakowski 1998, s. 44, nr kat. 30, Tabl. 12: 2	MNZP, nr inw. MP-A-1422	37: 7
19	Sandomierz	grób 174 (zbiorowy)	11,8	10,3	2,5	III/2 J.K.	poł. XIII w.	Gąssowski 1969, s. 426, 427, ryc. 100: a	PMA	37: 5

20	Sanok Biała Góra, stan. 1	grodzisko, luźne	9,1	2,6	zachowana w 1/2	V/2 J.K.	XIII w.	Kotowicz 2002, s. 14, nr kat. 112, Tabl. XII: 7	MHS 163	37: 3
21	Sąsiadka	grodzisko?			?	?		Żaki 1974, s. 289 (?)		
22	Trepcza, stan. 1	grodzisko, luźne	6,5	1,8	zachowana w 1/2	II/1 lub III/1 J.K.	XI w.	Kotowicz 2002, s. 14, nr kat. 128, Tabl. XII: 6	MHS, nr inw. 137	37: 2
23	Trepcza, stan. 1	grodzisko, luźne	8,6	2,0	zachowana w 1/2	II/1 lub III/1 J.K.	XI w.	Kotowicz 2002, s. 14, nr kat. 127, Tabl. XII: 5	MHS, nr inw. 137	37: 1
24	Trepcza, stan. 1	grodzisko, luźne	12,7	2,3	zachowana w ok. 1/2	II/1 lub III/1 J.K.	XI w.	Kotowicz 2002, s. 14, nr kat. 129, Tabl. XII: 8	MHS, nr inw. 137	37: 4
25	Trepcza, stan. 2	grodzisko, i wał, ar 1n6e, ów. D, w-a 1	9,2	2,4	zachowana w 1/3	I/1 lub II/1? J.K.	X-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 244, nr kat. 94, Tabl. XV: 5	MHS	37: 21
26	Trepcza, stan. 2	grodzisko, il międzzywale, ar 2n7w, ów. A, w-a 1	10,3	2,3	zachowana w całości, starty przodek	II/1 J.K.	X-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 244, nr kat. 96, Tabl. XV: 4	MHS	37: 20
27	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a 1	7,2	1,4	zachowana w 1/2	I/1 lub II/1? J.K.	X-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 244, nr kat. 95, Tabl. XV: 6	MHS, nr inw. 138	37: 22
28	Trepcza, stan. 2	grodzisko, majdan, w-a 1	11,4	2,5	zachowana w 1/2	I/1 lub II/1? J.K.	X-XIII w.	Ginalski, Kotowicz 2004, s. 244, nr kat. 93, Tabl. XV: 3	MHS, nr inw. 138	37: 19
29	Tuligłowy	grodzisko, wykop VII	Ok. 10	2,5	zachowana w 1/2	I? J.K.	XI-XII w.	Cabalska 1979, s. 137, ryc. 7: 9	IA UJ	

TABELA XX. ŹRÓDŁA IKONOGRAFICZNE

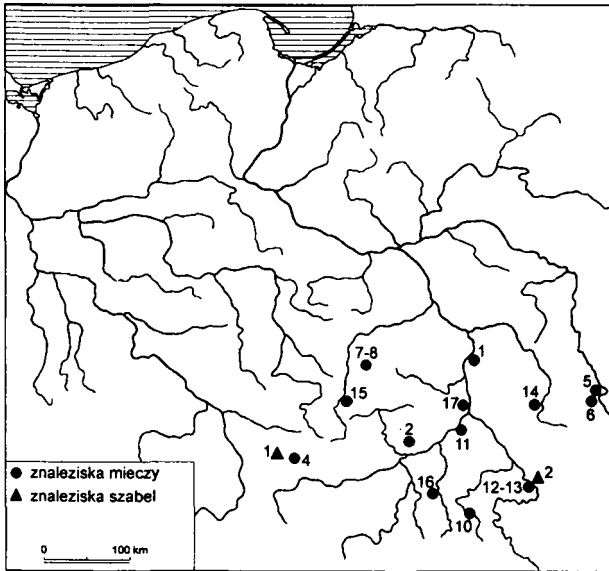
Nr kat.	Rodzaj źródła	Opis	Chronologia	Literatura	Ryc.
1	Pieczęć Mieszka Starego	pieczęć pieszka. Książę w hełmie podobnym do stożkowego. Postać obliczona w długą szatę wierzchnią ściągniętą pasem. W prawej ręce włócznia, w ręce lewej długa tarcza zawieszona na rzemieniu (-ach?) w kształcie wydłużonego trójkąta równoramiennego o zaokrąglonych rogach i ściętej krawędzi górnej. Pod kieczą zapewne pełna zbroja kolcza	1175	Kajzer 1976, s. 52 nr kat. 1, ryc. 5: 1; Piech 1993, nr kat. 9, s. 205-206	38: 1
2	Pieczęć Leszka Białego i Konrada Mazowieckiego	dwoch zbrojnych jeźdźców cwalujących na siebie z wzniesionymi do góry włóczniami o krótkim, romboidalnym grocie z proporcem. Jeździec z lewej strony posiada hełm zbliżony do stożka, włócznię z krótkim prostokątnym proporcem oraz miecz wzniesiony zza głowy do cięcia	1194-1199	L. Kajzer 1976, s. 52, nr kat. 2, ryc. 5: 2	38: 2
3	Pieczęć Leszka Białego	pieczęć pieszka. książę stojący frontalnie w zbroi kolczej (?), na którą narzucona jest kiecz, w prawej ręce trzyma włócznię, w lewej duży tarcza migdałowata, na której powierzchni widać niewyraźny rysunek wielokrotnej linii poziomej	1210	L. Kajzer 1976, s. 52-53, nr kat. 3, ryc. 5: 3; Z. Piech, 1993, nr kat. 2, s. 202	38: 3
4	Pieczęć Leszka Białego	książę stojący frontalnie, w długiej sukni, na którą narzucono kaftan kolczy, na głowie stożkowy hełm, w prawej ręce włócznia, w lewej tarcza wisząca na pasie przewieszonym przez lewe ramię	1220	Kajzer 1976, s. 53, nr kat. 4, ryc. 5: 4; Piech 1993, nr kat. 3, s. 202, fot. 2	38: 4

5	Pieczęć Leszka Białego	książę jadący konno w prawo, atakowany przez niedźwiedzia, który wspiera się łapami o koński zad. władca przedstawiony w gwałtownym skręcie w lewo, strzela do bestii z łuku (?). w prawej ręce trzyma łuk a lewą go naciąga lub miecz i ostania się tarczą widoczna jest również narzucona kieca sięgająca powyżej kolan. Żle zachowana	1224	Kajzer 1976, s. 53, nr kat. 5; Piech 1993, nr kat. 4, s. 202-203, fot. 3	
6	Pieczęć Konrada Mazowieckiego, księcia krakowskiego	pieczęć konna. książę pędzi w lewo. Na głowie ma hełm zbliżony kształtem do stożka, z nosalem. W prawej ręce wólcznia wzniesiona do góry z proporcem trójstrefowym. postać zasłania trzymaną w lewej ręce lub przy lewym ramieniu tarczę, zapewne trójkątną. Z elementów rzędu końskiego widać fragment dużego potnika-czapra	1231, 1238	L. Kajzer 1976, s. 53-54, nr kat. 6, ryc. 6: 6	38: 5
7	Pieczęć Konrada Mazowieckiego, księcia krakowskiego	pieczęć konna. Książę zwrócony w prawo ma na głowie hełm zbliżony do stożka z nosalem porożonym łuskami (?). Postać ubrana w pancerz z naszytych na podkład kólek (?). U boku księcia miecz a w lewej ręce trójkątna tarcza. Lewa noga tkwi wyraźnie w strzemieniu. Z elementów rzędu końskiego widoczne rzemienie podpiersienia i podogonia, ostrogi z bodźcem kołcowym jak również fragment siodła. Na szyi oraz piersi konia widoczne płytki metalowe, być może wyobrażenie zbroi końskiej	1238	L. Kajzer 1976, s. 54, nr kat. 7, ryc. 6: 7	38: 6
8	Bolesław, książę sandomierski	pieczęć konna. Książę jeździe ostrym klusem prawo. wólcznia wzniesiona do góry, na głowie hełm stożkowy, reszta ciała zastonięta trójkątną tarczą. Z rzędu końskiego widoczny czaprak-potnik i fragment siodła (?)	1229	L. Kajzer 1976, s. 54, nr kat. 8, ryc. 6: 8	38: 7
9	Pieczęć Bolesława Wstydlwego	pieczęć konna. książę jadący konno w lewo, odziany w zbroję kołczą (?) na którą narzucona jest szata wierzchnia, w prawej ręce trzyma dwustrefowy proporzec z ukośnym krzyżem (?). Lewą ręką trzyma wodze	1235-1250	L. Kajzer 1976, s. 54, nr kat. 9, ryc. 6: 9; Piech 1993, nr kat 5, s. 203, fot. 4	38: 8
10	Pieczęć Bolesława Wstydlwego	pieczęć piesza. Książę stojący frontalnie, ubrany w zbroję kołczą, na którą narzucona kieca bez rękawów przewiązana w pasie, na oddzielnym pasie przy lewym boku wisi miecz, na głowie hełm stożkowy z nosalem, w prawej ręce wólcznia, w lewej tarcza z orłem. Średnica 74 mm	1250-1279	L. Kajzer 1976, s. 55, nr kat. 10, ryc. 6: 10; Piech 1993, nr kat. 6, s. 203, fot. 5	38: 9
11	Sąd Dobiesławowic, kasztelan wojnicki.	pieczęć konna. Rycerz jeździe w prawo, i w prawej ręce trzyma dobyty miecz ze zbroczem przez całą długość głowni. Jelec rozszerzający się , głowica okrągła. na głowie hełm walcowaty płasko ścięty, być może wczesny hełm garnczkowy. Jeździec osłania się tarczą trójkątną o ostro zarysowanych krawędziach. Widoczny także jest czaprak-potnik.	1236	L. Kajzer 1976, s. 56, nr kat. 16, ryc. 8: 16	38: 10
12	Pakosław, wojewoda sandomierski	pieczęć konna. Rycerz zmierza w prawo i w prawej ręce trzyma dobyty miecz o zbroczu przez całą długość głowni. Na głowie płasko ścięty walcowaty hełm. Jeździec ubrany jest w długą kiecz sięgającą za kolana. Kon nakryty jest kapą, widoczne są także wodze. Lewe ramię osłonięte być może tarczą o formie trójkątną, a na ramieniu siedzi jakiś ptak (?)	1238	L. Kajzer 1976, s. 56-57, nr kat 17, ryc. 8: 17	38: 11
13	Adam syn Lenarta	pieczęć konna. Jeździec na koniu jedzie w prawo. Postać zasłonięta jest tarczą o ostro zaznaczonych krawędziach, przypominającą formę wydłużonego trójkątną równoramiennego. Na polu tarczowym przedstawienie herbowe – tabędź (?). Na głowie jeździec hełm garnczkowy, w ręku wólcznia z proporcem nastawiona na wroga	1257	L. Kajzer 1976, s. 57, nr kat 18, ryc. 8: 18	38: 12
14	Moneta Bolesława Śmiałego	av. głowa władcy w profilu. Rev. jeździec na koniu z tarczą migdałowatą i wólcznia z proporcem	przed 1076	Suchodolski 1981, s. 13, nr kat. 10	39: 2
15	Moneta Bolesława Śmiałego	av. głowa (króla) z koroną w ręce trzyma miecz. Rev. trójwieszowa budowla zwieńczona kopułami	1076-1079	Suchodolski 1981, s. 13, nr kat. 12	39: 3

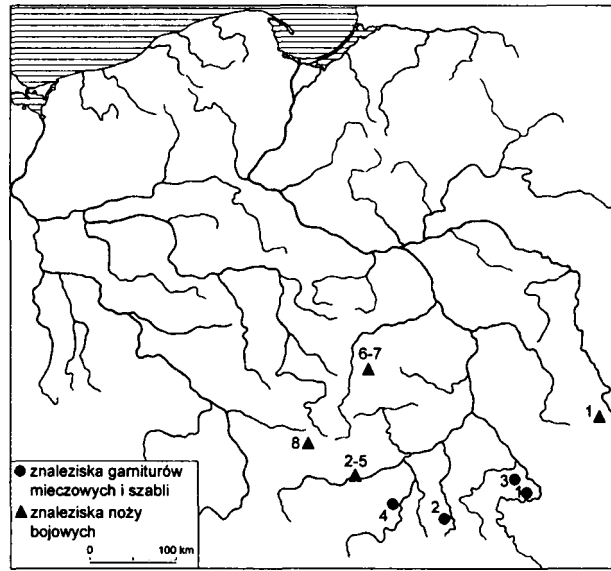
16	Moneta Bolesława Śmiałego	av. postać księcia siedzącego na tronie z mieczem na kolanach. Rev. scena walki zbrojnego ze smokiem. wojownik posiada migdałowatą tarczę a włócznią przebija smoka. Na głowie być może hełm z nosalem	1076-1079	Suchodolski 1981, s. 13-14, nr kat. 13	39: 1
17	Moneta Władysława II Wygnańca	av. książę siedzący na majestacie w jednej ręce trzyma ostrzem ku górze wzniesiony miecz, w drugiej ręce jabłko. Rev. scena walki zbrojnego z lwem. Rycerz w prawej ręce wznosi do góry miecz, w prawej niewyraźnie widoczna tarcza, zapewne kolistą. Moneta występuje w kilku odmianach	1138-1140	Kajzer 1976, s. 28, nr kat. 1, ryc. 1: 1; Suchodolski 1981, s. 16, nr kat. 21	39: 4
18	Moneta Władysława II Wygnańca	av. popiersie księcia w zbroi (?) trzymającego w prawej ręce włócznię, w lewej tarczę. Na kilku odmianach na głowie hełm w kształcie stożka i wieloczęściowym dzwonie. widoczny fragment tarczy, zapewne migdałowatej. na włóczniach z proporcem jest on dwustrefowy; niektóre odmiany bez proporca. Rev. scena walki z lwem. książę wykonuje zamach zza głowy mieczem. na głowie hełm stożkowaty, miecz z jelcem. Postać ubrana w szatę sięgającą kolan, ściągniętą w pasie	1143-1144	Kajzer 1976, s. 28, nr kat. 2, ryc. 1: 2	39: 5
19	Moneta Władysława Wygnańca	av. popiersie frontalnie ustawionego księcia z mieczem w prawej ręce, szeroką głownią ku górze. W lewej ręce tarcza widoczna tylko częściowo. Na niektórych odmianach na głowie księcia hełm stożkowy, rzadziej łuskowy (?) rev. św. Wojciech z pastorałem.	1141-1143	Kajzer 1976, s. 28-29, nr kat. 3, ryc. 1: 3; Suchodolski 1981, s. 16, nr kat. 22	39: 6
20	Moneta Władysława II Wygnańca	av. scena walki dwóch postaci uzbrojonych w miecze i migdałowate, wąskie tarcze. Na głowach wyraźnie widoczne stożkowe hełmy z nosalem. Książę ubrany w szatę do kolan, ściśniętą w pasie. Rev. ptak atakujący konia?	1144-1146	Kajzer 1976, s. 29, ryc. 2: 4, nr kat. 4; Suchodolski 1981, s. 16, nr kat. 23	39: 7
21	Moneta Bolesława Kędzierzawego	przedstawia stojącą frontalnie postać księcia. Na jego głowie hełm stożkowy. w lewej ręce trzyma tarczę zbliżoną kształtem do trójkąta o zaokrąglonych rogach. W prawej ręce włócznia o drzewcu odpowiadająca wysokości postaci z proporcem trójstrefowym lub rzadziej dwustrefowym. Książę ubrany w szatę sięgającą do kolan	1146-1164 lub po roku 1167	L. Kajzer 1976, s. 29, nr kat. 5, ryc. 2: 5	39: 8
22	Moneta Bolesław Kędzierzawego	popiersie księcia trzymającego w prawej ręce miecz zwrócony głownią do góry, zaznaczoną schematycznie. Reszta stroju trudna do określenia	1164-1170-73 lub przed rok. 1164	L. Kajzer 1976, s. 29, nr kat. 6, ryc. 2: 6	39: 9
23	Moneta Mieszka III Starego	przedstawia rycerza jadącego na koniu. W zależności od odmiany rycerz w prawej ręce dzierży włócznię, którą przebija smoka lub miecz o głowni z wyraźnie zaznaczonym zbroczem	1173-1177	L. Kajzer 1976, s. 29, nr kat. 7, ryc. 2: 7	39: 10
24	Moneta Mieszka III Starego	przedstawia jadącego jeźdźca, który w ręce trzyma włócznię o dwu lub trzystrefowym proporcem. Postać ubrana w długą szatę sięgającą do kolan, widoczna wyraźnie prawa noga tkwiąca w (domyślnym) strzemieniu	1173-1177	L. Kajzer 1976, s. 29, nr kat. 8, ryc. 2: 8	39: 11
25	Moneta Mieszka III Starego	książę na majestacie, na kolanach trzyma miecz o długiej prostej głowni z prostym jelcem i słabo widoczną głowicą	1198-1202	L. Kajzer 1976, s. 30, nr kat. 9, ryc. 2: 9	39: 12
26	Mieszko III Stary lub Leszek Biały	dwie stojące postacie trzymające między sobą długą włócznię z trójstrefowym proporcem. obie postacie ubrane w długie, ściągnięte w pasie szaty	po 1207	L. Kajzer 1976, s. 30, nr kat. 10, ryc. 3: 10	40: 1
27	Moneta Kazimierza Sprawiedliwego	półpostać męczyzny trzymającego w lewej ręce miecz lub włócznię (?). Reszta postaci częściowo zasłonięta wierzchołkami dwóch tarcz (?)	1177-1194	L. Kajzer 1976, s. 30, nr kat. 11, ryc. 3: 11	40: 2
28	Moneta Władysława Laskonogiego	dwie postacie męskie trzymające między sobą pionowo włócznię ze skierowanym w prawo dwu- lub trzystrefowym proporcem. Postacie ubrane w długie szaty, ściągnięte w pasie	1202?	L. Kajzer 1976, s. 30, nr kat. 12, ryc. 3: 12	40: 3

29	Moneta Władysława Laskonogiego	dwie postacie męskie trzymające między sobą pionowo włócznię, której drzewce w połowie długości posiada zgrubienie. proporzec bez zakończenia strzefowego. postać z prawej strony ma na głowie hełm zbliżony do stożka (?).	1238?	L. Kajzer 1976, s. 30, nr kat. 13, ryc. 3: 13	40: 4
30	Moneta Leszka Białego	dwie postacie męskie trzymające między sobą pionowo włócznię z proporcem trójstrzefowym	1202-1227	L. Kajzer 1976, s. 30, nr kat. 14, ryc. 3: 14	40: 5
31	Moneta Leszka Białego	dwie postacie męskie trzymające między sobą pionowo włócznię z proporcem trójstrzefowym.	1202-1227	L. Kajzer 1976, s. 30, nr kat. 15, ryc. 3: 15	40: 6
32	Moneta Konrada Mazowieckiego i Bolesława Wstydliwego	dwie postacie męskie trzymające między sobą pionowo włócznię z krótkim, szerokim proporcem, pod którym na drzewcu widoczne lekkie zgrubienie. Ubrane w długie szaty ściągnięte w pasie. Postać z lewej strony na odmianie 2 posiada na głowie hełm stożkowy	1227-1229	L. Kajzer 1976, s. 30, nr kat. 16, 17, ryc. 4: 16, 17	40: 7
33	Moneta Henryka Brodatego	popiersie księcia trzymającego na prawym ramieniu głownią do góry miecz o smukłej głowni	po 1229	L. Kajzer 1976, s. 30, nr kat. 18, ryc. 4: 18	40: 8
34	Moneta Bolesława Wstydliwego	przedstawia scenę myśliwską, w której mężczyzna naciera na zwierzę rogate rażąc go trzymanym w prawej ręce mieczem o szerokiej głowni i zaznaczonym jelicu i głowicy. W odmianie 1 w lewej ręce mężczyzny włócznia o grocie z zadziornami, której brak w odmianie 2 tej monety	1243-1279	L. Kajzer 1976, s. 31, nr kat. 19, ryc. 4: 19: a, b	40: 9, 11
35	Moneta Bolesława Wstydliwego	popiersie rycerza, na głowie hełm w kształcie stożka z dookólną obręczą (?) nalożony na widoczny czepec koliczy. Z lewej strony głowy widać włócznię z długim prostokątnym proporcem zakończonym trójstrzefowo. Na wysokości ramienia widoczny fragment tarczy o łagodnie zaokrąglonym wierzchołku – zapewne migdałowatej	1243-1279	L. Kajzer 1976, s. 31, nr kat. 20, ryc. 4: 20	40: 10
36	Moneta Bolesława Wstydliwego	postać stojącego rycerza ze stożkowatym hełmem na głowie, na dwóch odmianach widoczny nosal. Hełm posiada policzki (?) i nalożony jest na czepec koliczy ewentualnie posiada nakarczek. W prawej ręce rycerza włócznia z trójkątnym, zakończonym trójstrzefowo proporcem. Postać ubrana w szatę sięgająca do kolan, być może pancierz. u stóp postaci przedmiot interpretowany jako łuk lub kusza (?)	1243-1279	L. Kajzer 1976, s. 31, nr kat. 31, ryc. 4: 21	40: 12
37	Sandomierz. Kościół p. w. Św. Jakuba	dwa fragmenty kamiennej płyty nagrobnej z rytym wizerunkiem miecza	XIII/XIII-3 ćw. XIII w.	Florek 1993, s. 132, ryc. 18	40: 14
38	Wąchock, opactwo cysterskie.	płyta z mieczem i siekierką (?). Dł. ok. 180 cm, szer. 57 cm	XIII w.	Jurkowlaniec 1981, s. 39, nr kat. 23, ryc. 28	
39	Wąchock, Opactwo Cysterskie	płyta z łaską opacką i mieczem. Dł. 193 cm, szer. 53 cm	XIII w.	Jurkowlaniec 1981, s. 39, nr kat. 24, ryc. 27	
40	Wąchock, Opactwo Cysterskie.	płyta z mieczem zachowana fragmentarycznie. Dł. 80 cm, szer. 53,5-56 cm	XIII w.	Jurkowlaniec 1981, s. 39, nr kat. 25, ryc. 23	
41	Wąchock, Opactwo Cysterskie	płyta z mieczem. Dł. 173 cm, szer. 44 cm	poł. XIII w.	Jurkowlaniec 1981, s. 40, nr kat. 26, ryc. 24	

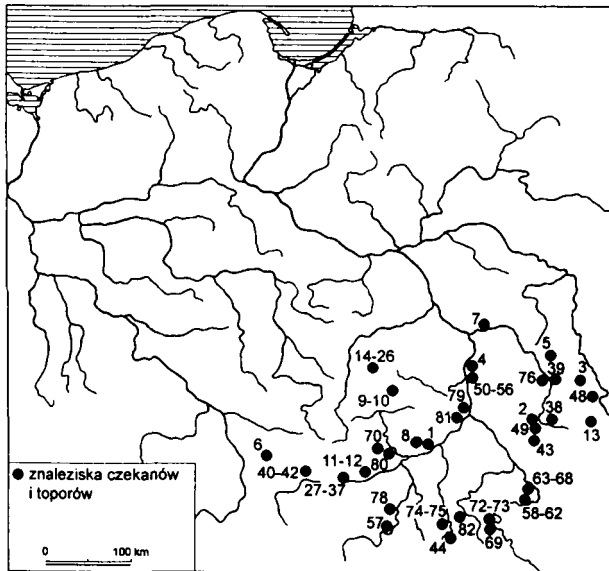
Mapy

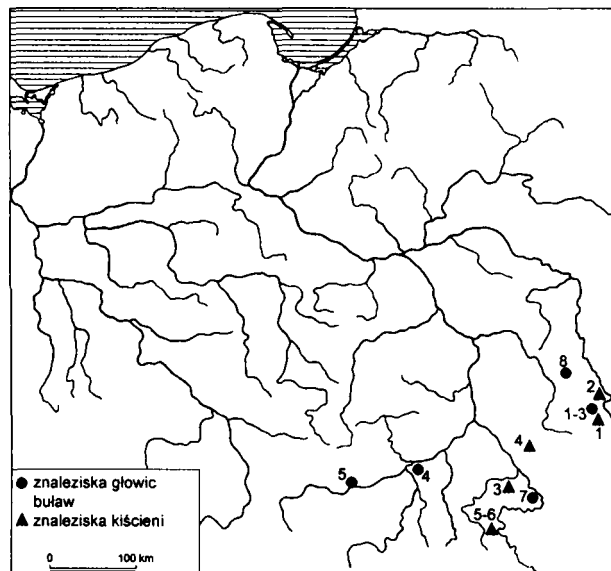
1

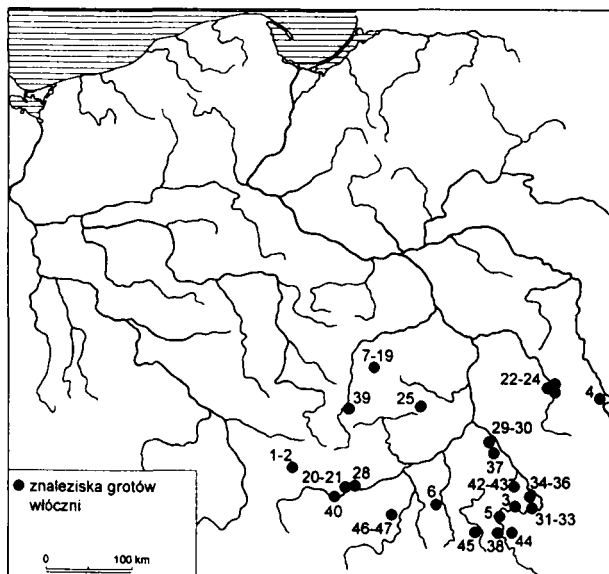
2

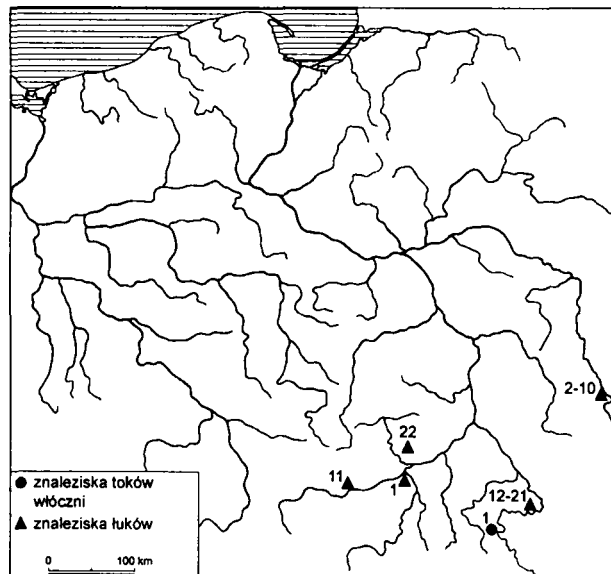
3

4

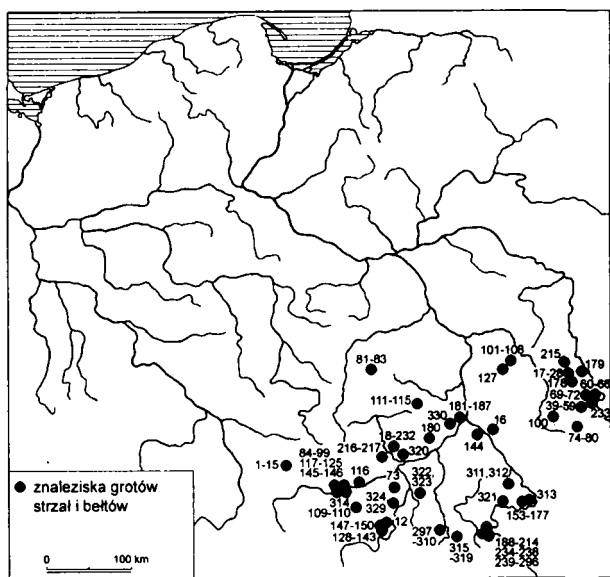

5

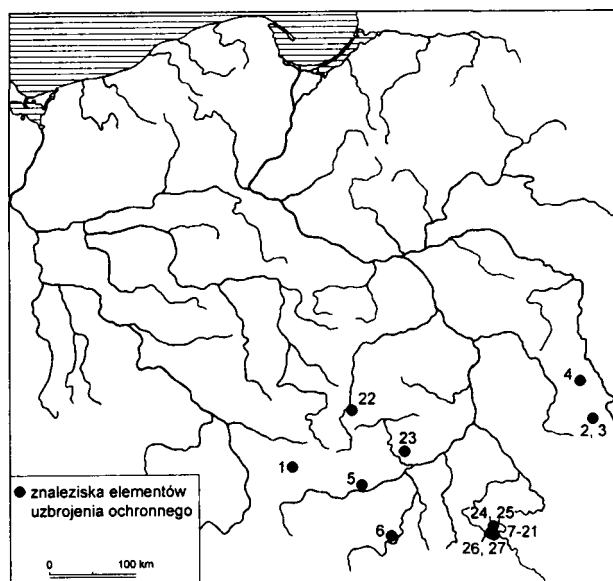

6

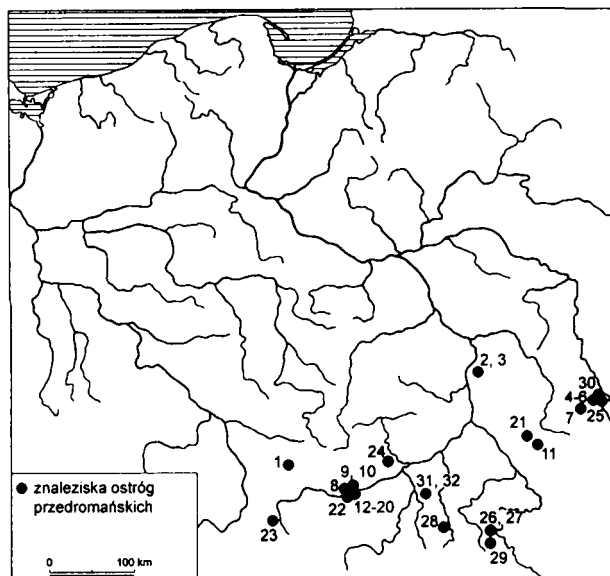
UZBROJENIE WE WCZESNOŚREDNIOWIECZNEJ MAŁOPOLSCE

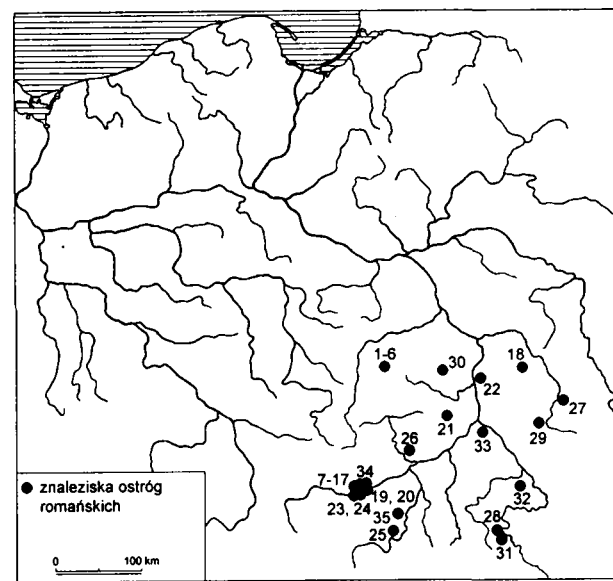
7

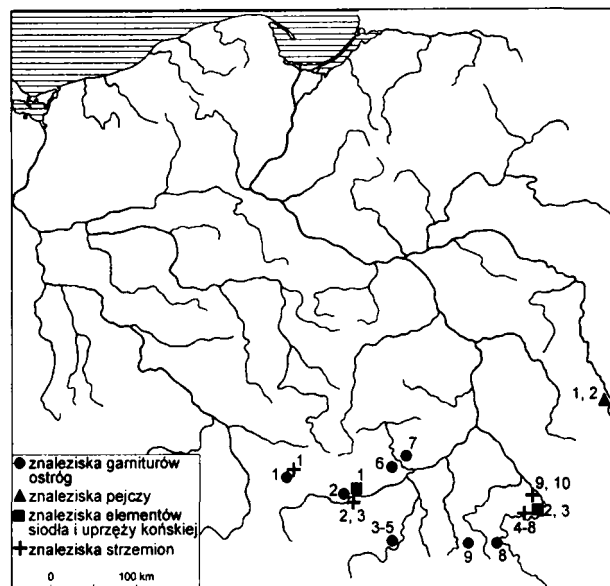
8

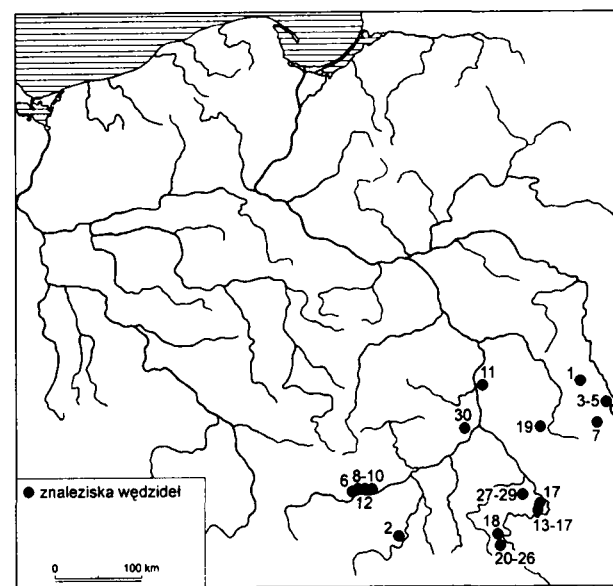
9

10

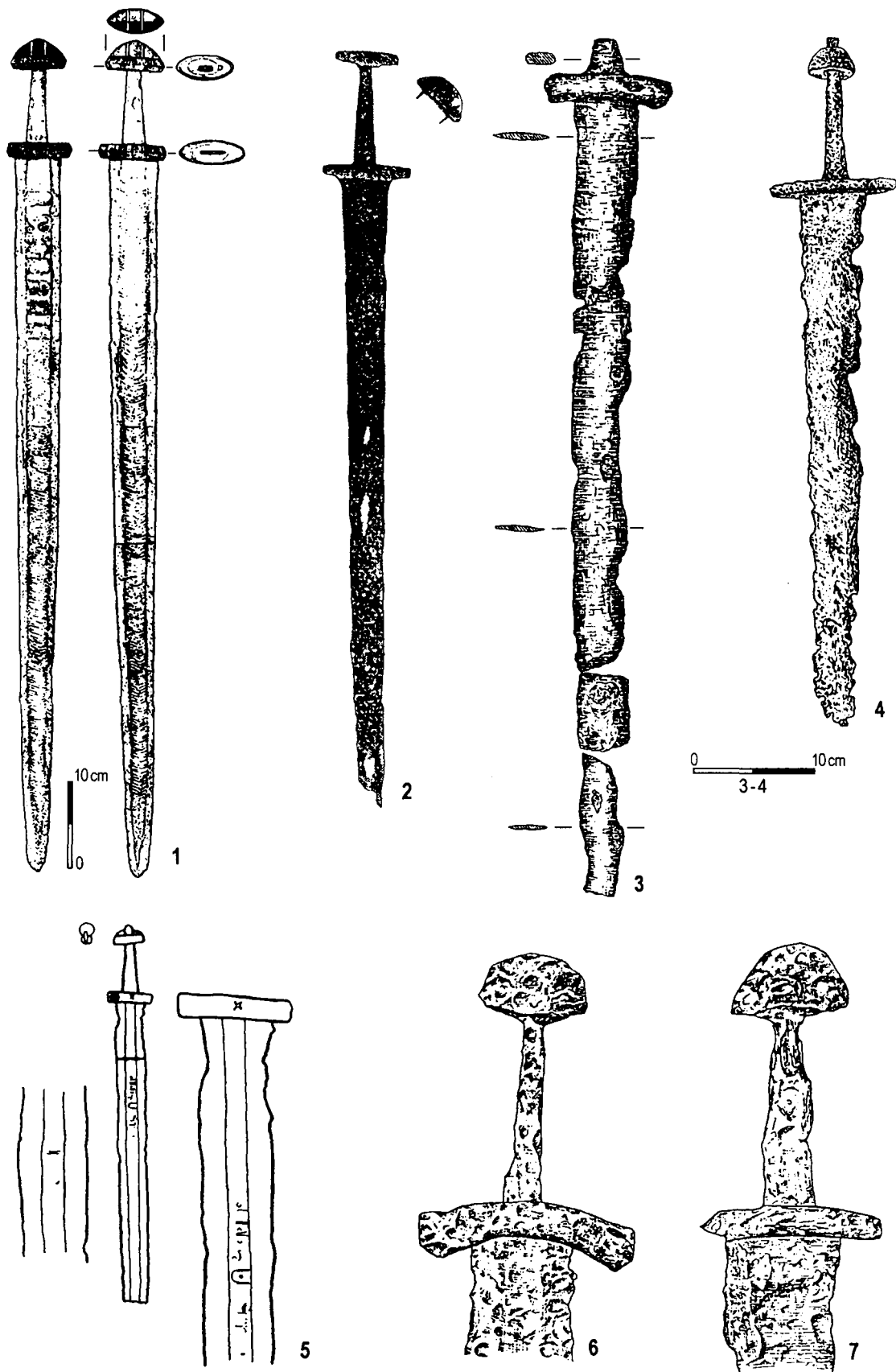

11

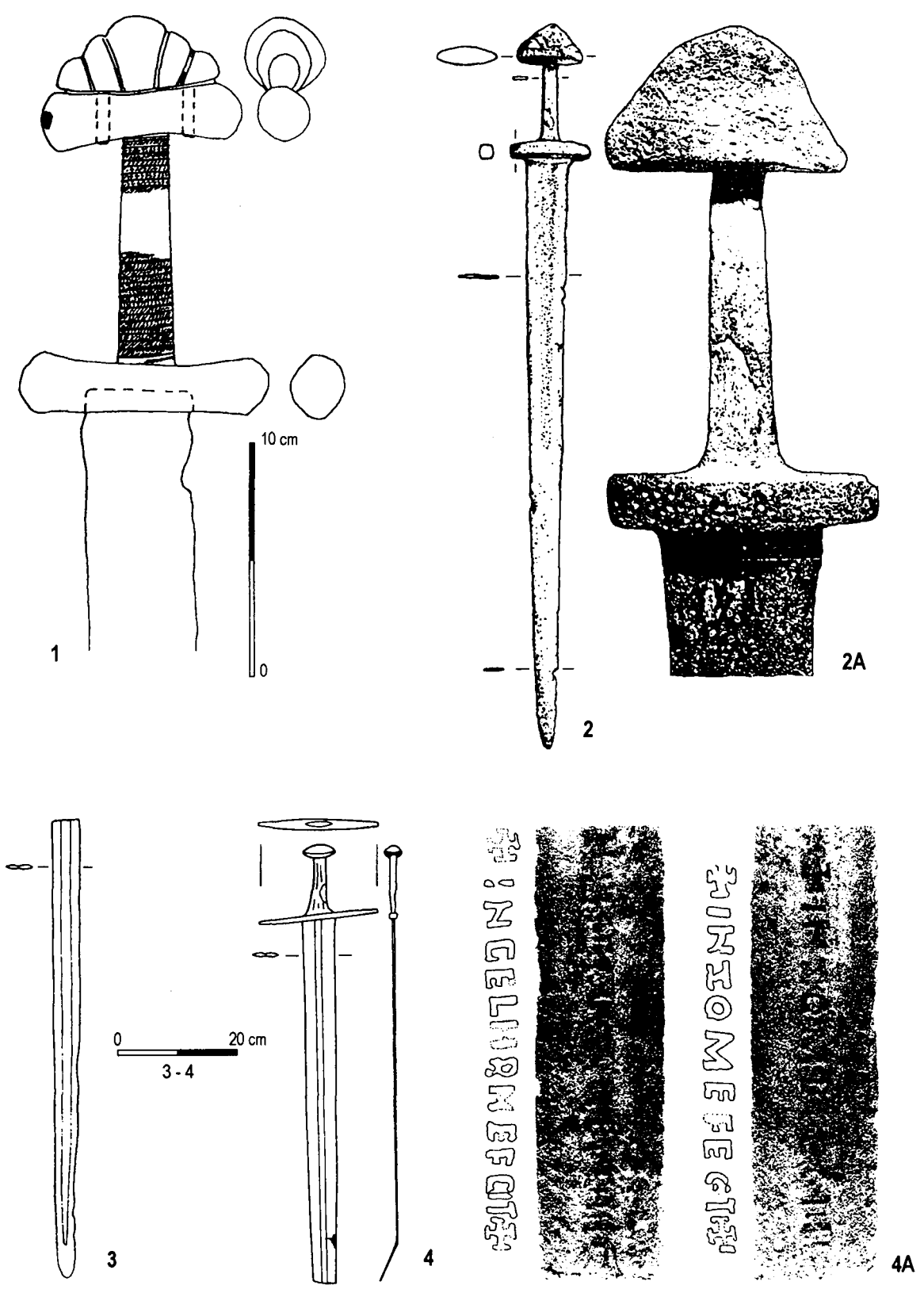

12

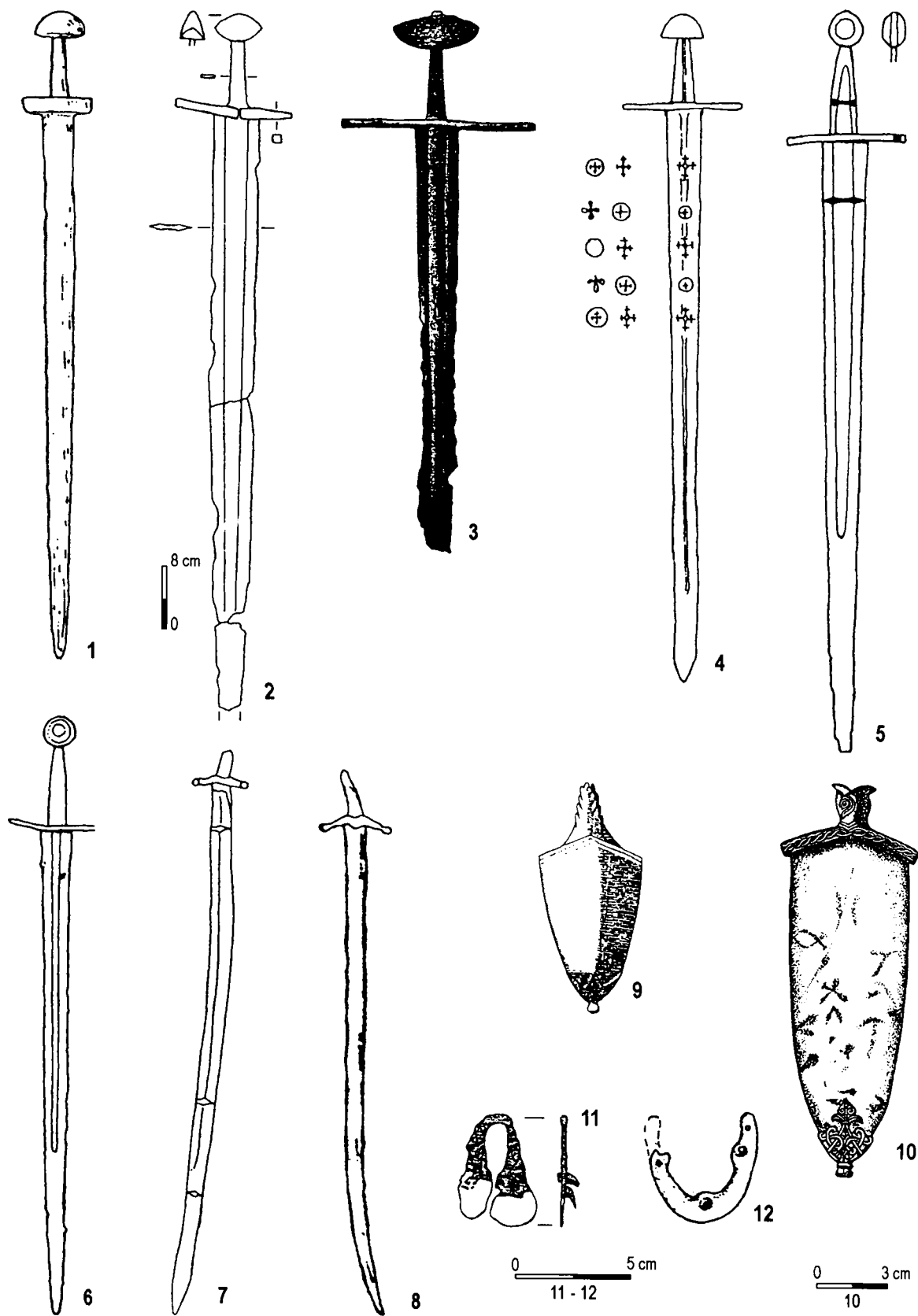
RYCINY

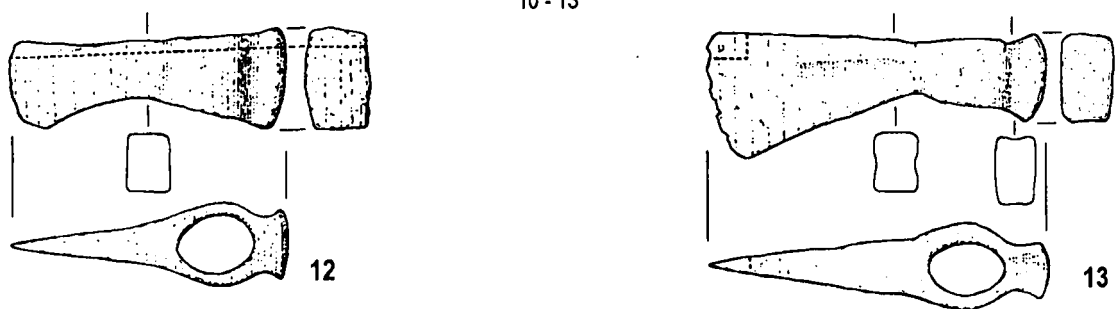
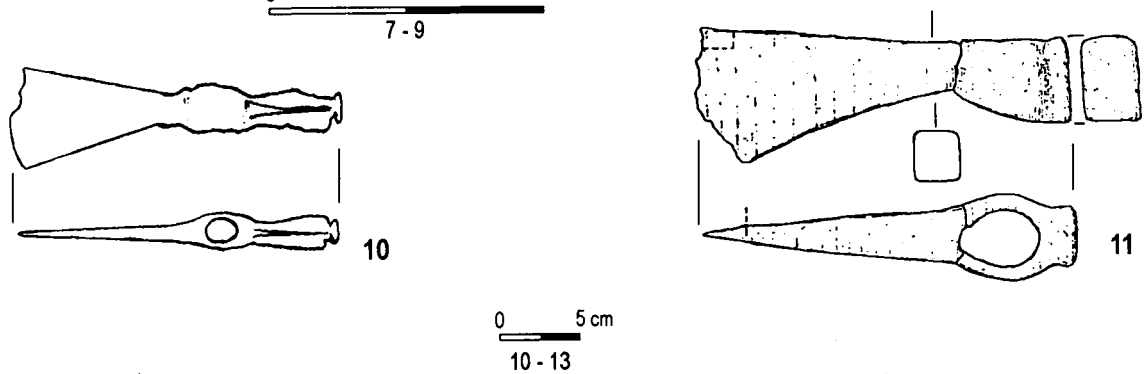
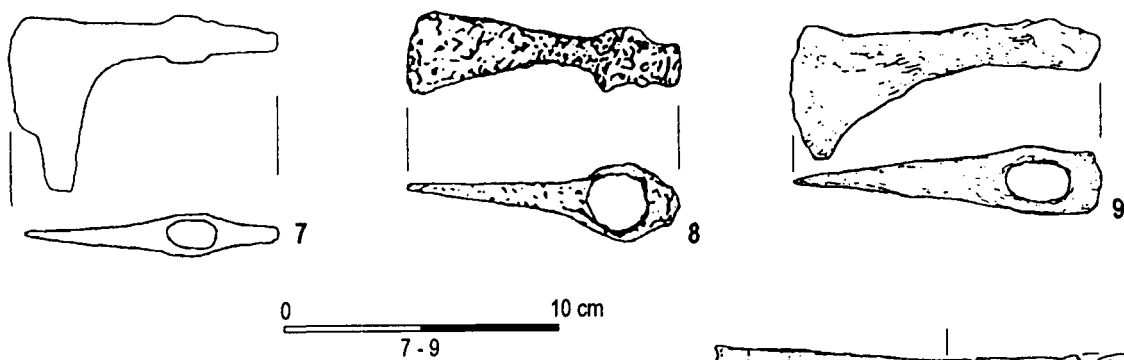
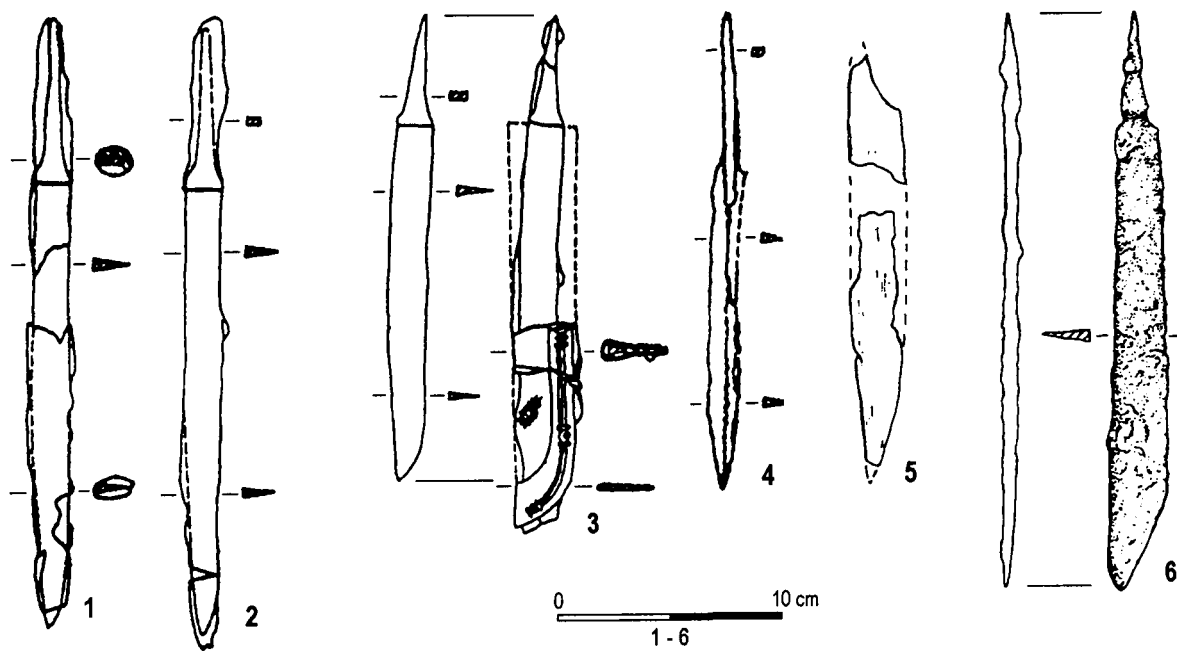
Ryc. 1. 1 – Machów, stan. II; 2 – Strzegocice; 3 – Siłniczka; 4 – Zawichost; 5 – Kraków okolice; 6 – Końskie, grób 71; 7 – Końskie, grób 170; 2, 5-7 – bez skali.

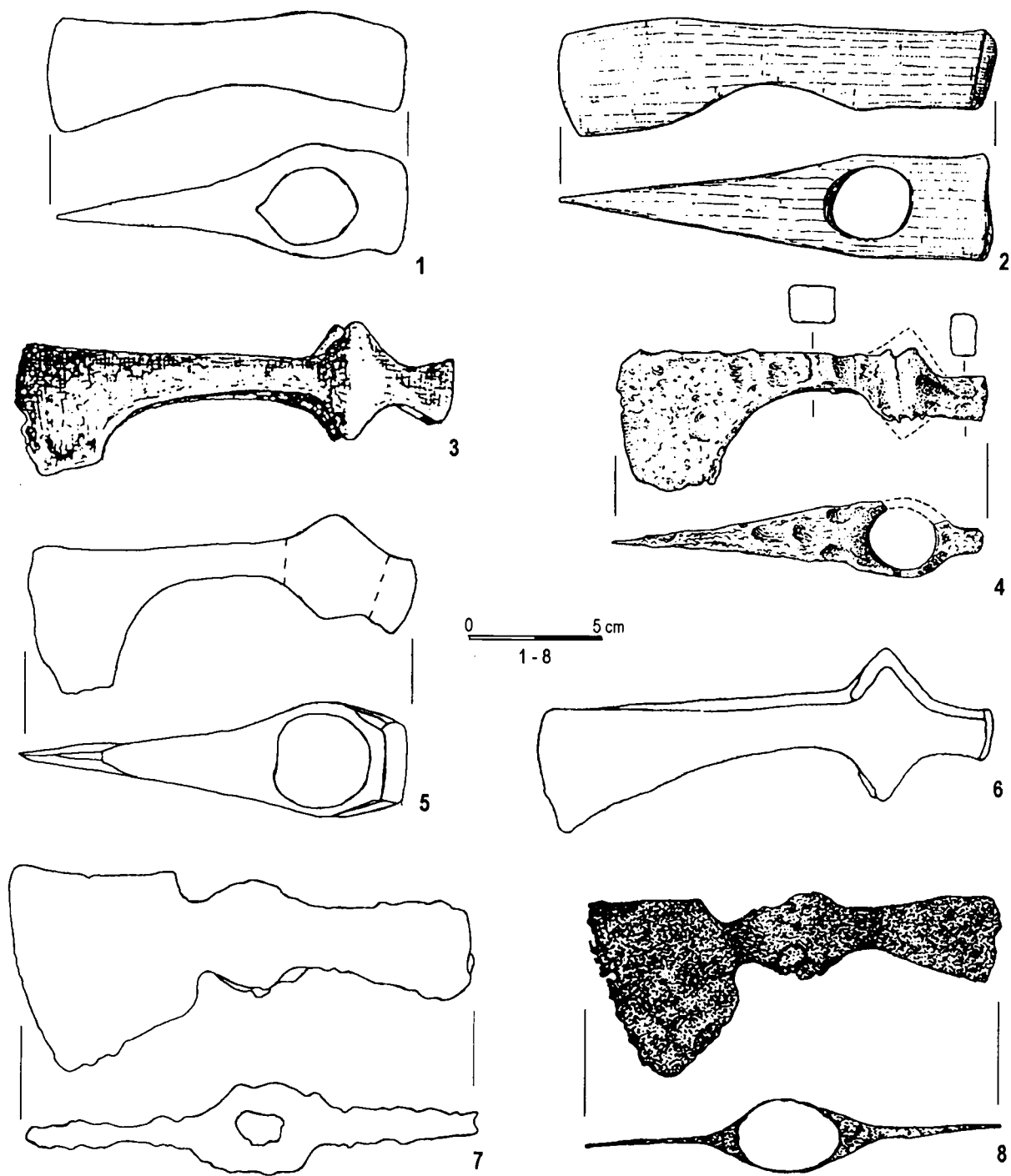
Ryc. 2. 1 – Hrubieszów; 2, 2A – Radymno; 3 – Siniucha; 4, 4A – Gródek nad Bugiem; 2, 2A, 4A – bez skali.

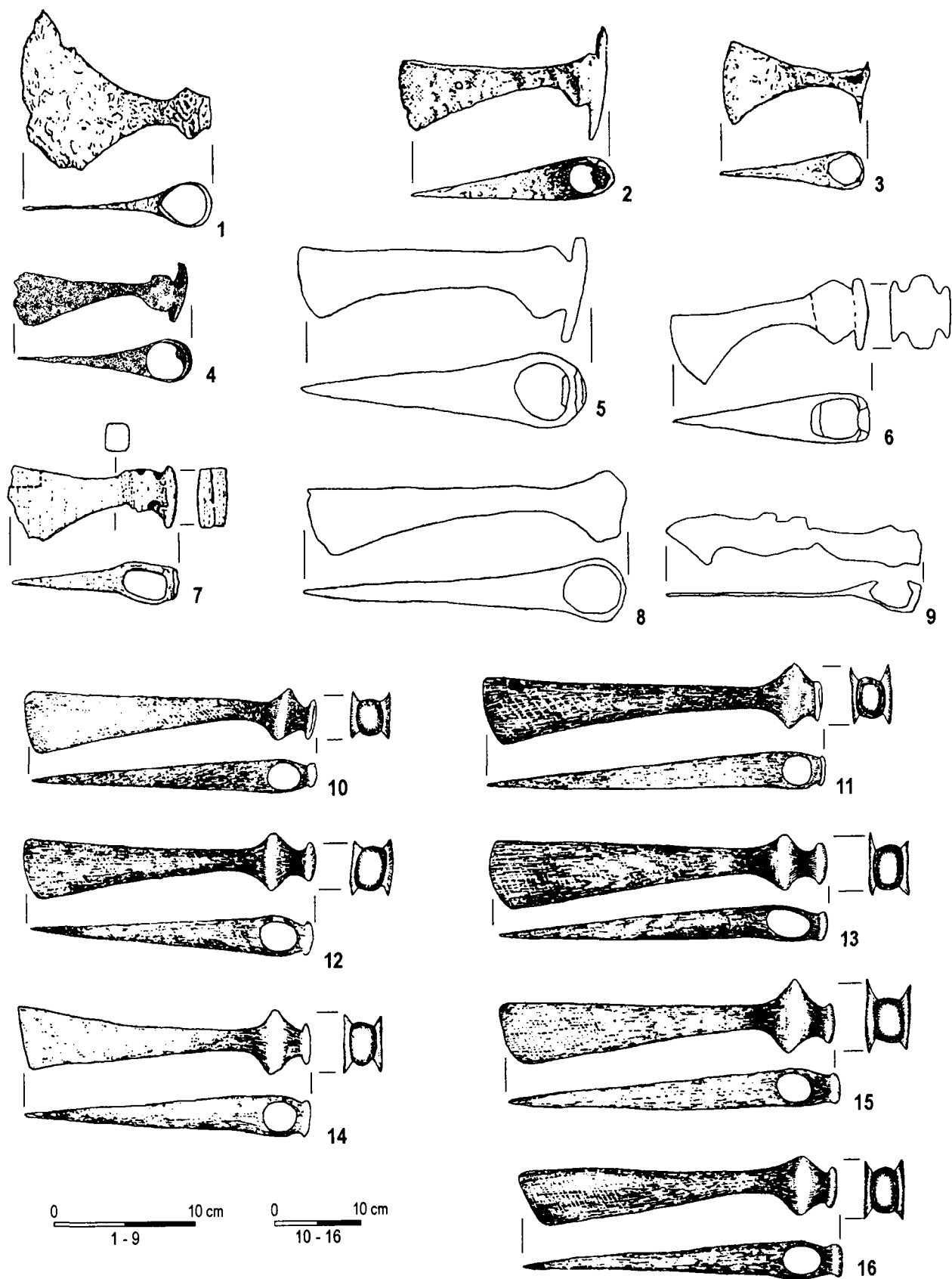
Ryc. 3. 1 – Grodziec; 2 – Ochotnica; 3 – Sąsiadka; 4 – Radymno; 5 – Góry Świętokrzyskie; 6 – Chrustowice; 7 – Radymno; 8 – Czeczowice; 9 – Zawada Lanckorońska; 10 – Trzcinica; 11 – Radymno; 12 – Tuligłowy; 3-7 – bez skali.

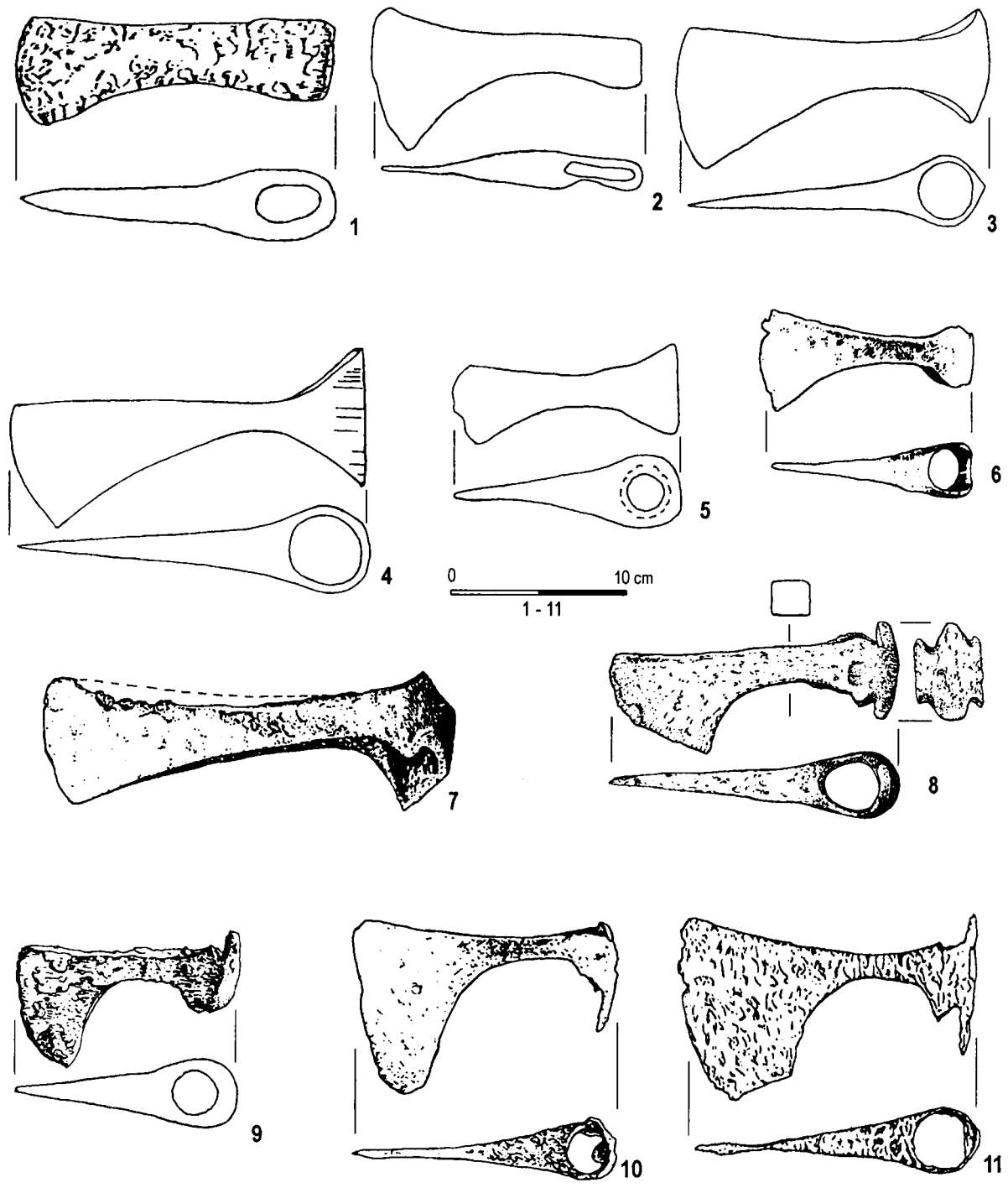
Ryc. 4. 1, 2 – Kraków – Zakrzówek, grób 19; 3 – Kraków – Zakrzówek, grób 31; 4 – Kraków – Zakrzówek, grób 62; 5 – Strzemieszyce Wielkie; 6 – Jurów; 7 – Igołomia; 8 – Końskie, grób nr 102; 9 – Igołomia; 10 – Lipowiec; 11-13 – Kraków-Kurdwanów.

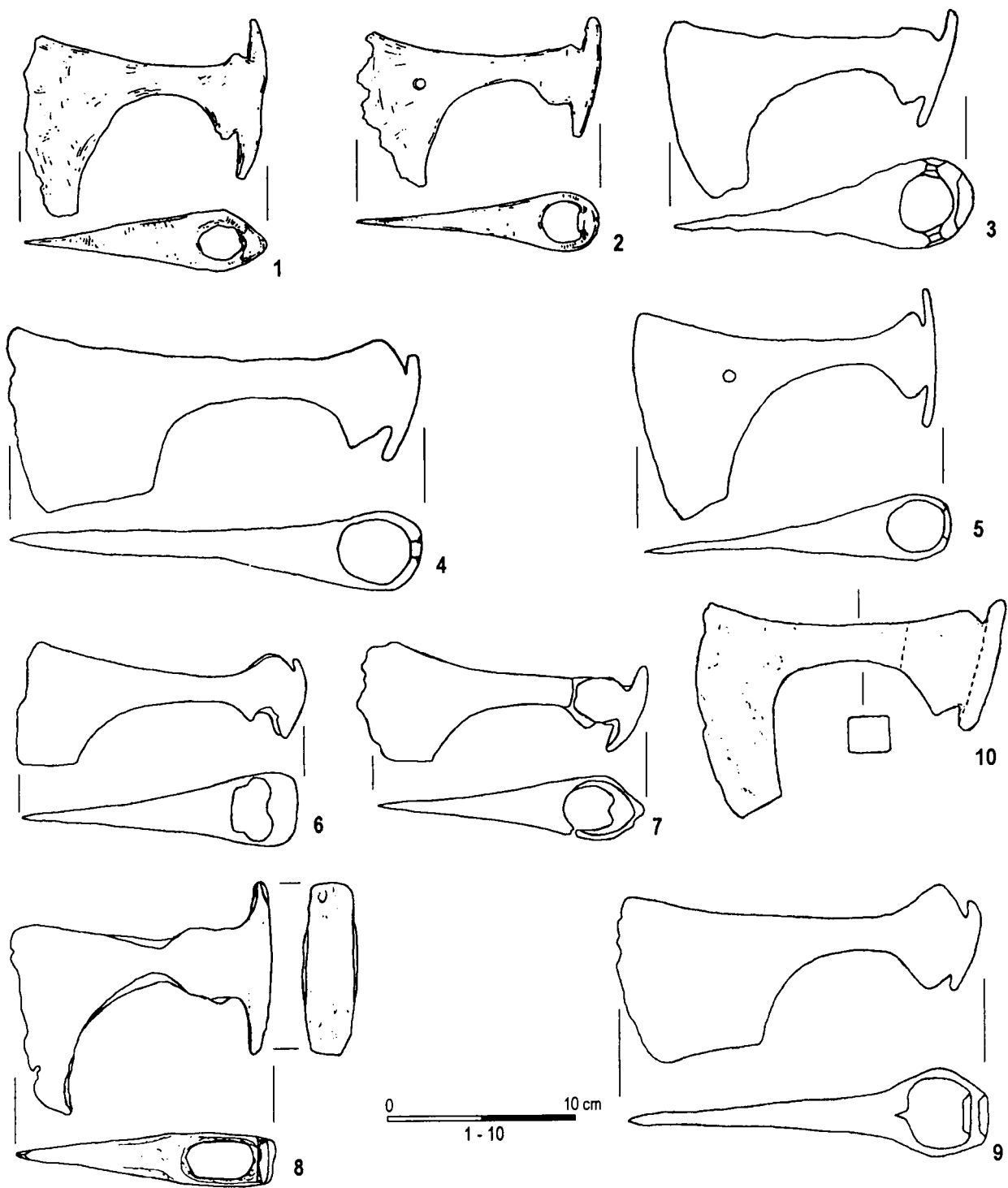
Ryc. 5. 1 – Radymno; 2 – Zawada Lanckorońska; 3 – Chodlik; 4 – Trepcza, stan. 1; 5 – Krasnystaw-Zastawie; 6 – Czechowice; 7 – Kraków, ul. Św. Tomasza; 8 – Przemyśl, Rycerska 9a, grób 6.

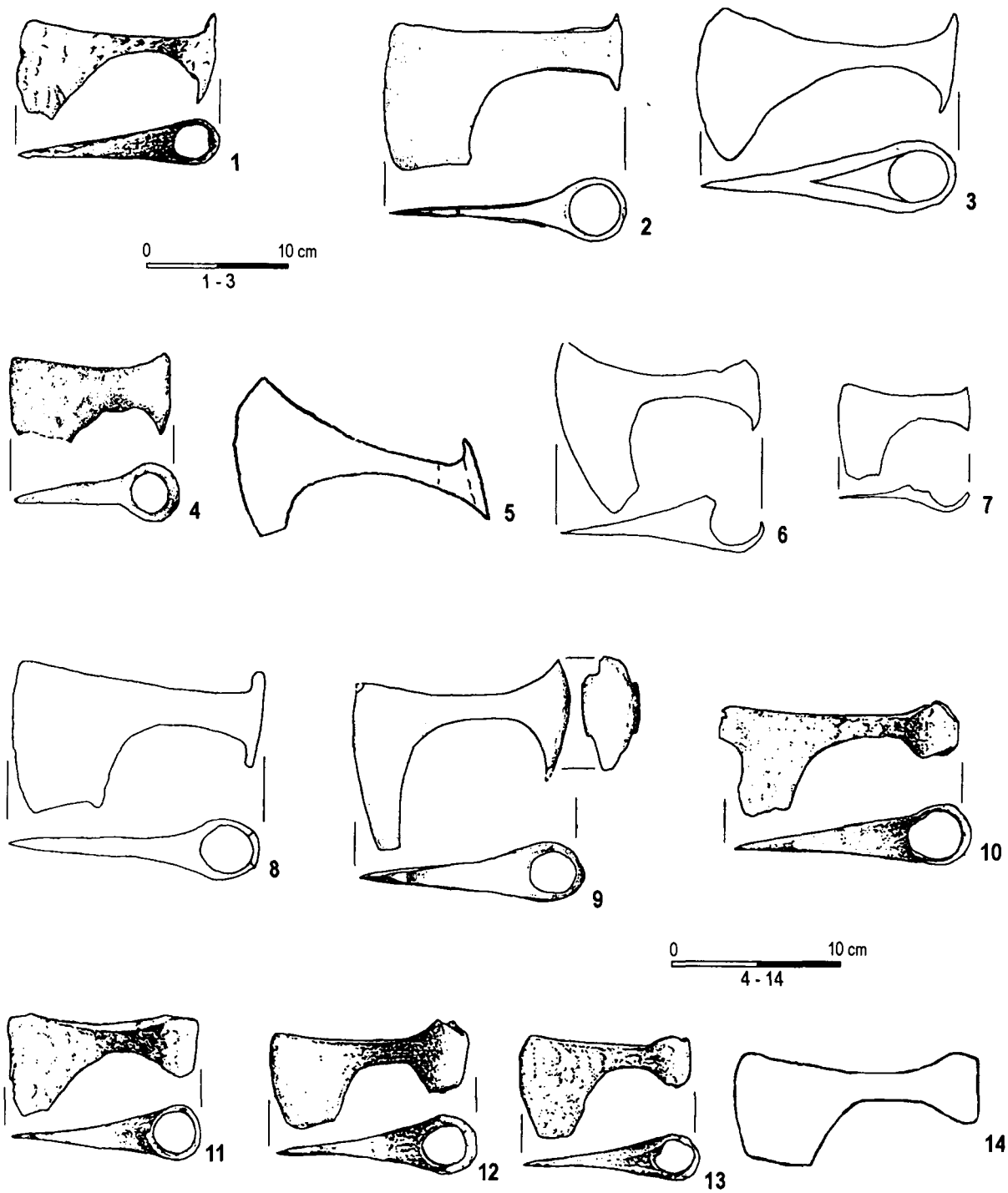
Ryc. 6. 1 – Końskie, grób nr 70; 2 – Końskie, grób nr 170; 3 – Końskie, grób nr 42; 4 – Przemyśl, Rycerska 9a, grób 5; 5 – Krasnobród, okolice; 6 – MN; 7 – Kraków-Kurdwanów; 8 – Tomaszów Lubelski, okolice; 9 – Kraków-Wawel; 10-16 – Piotrawin, stan. 3.

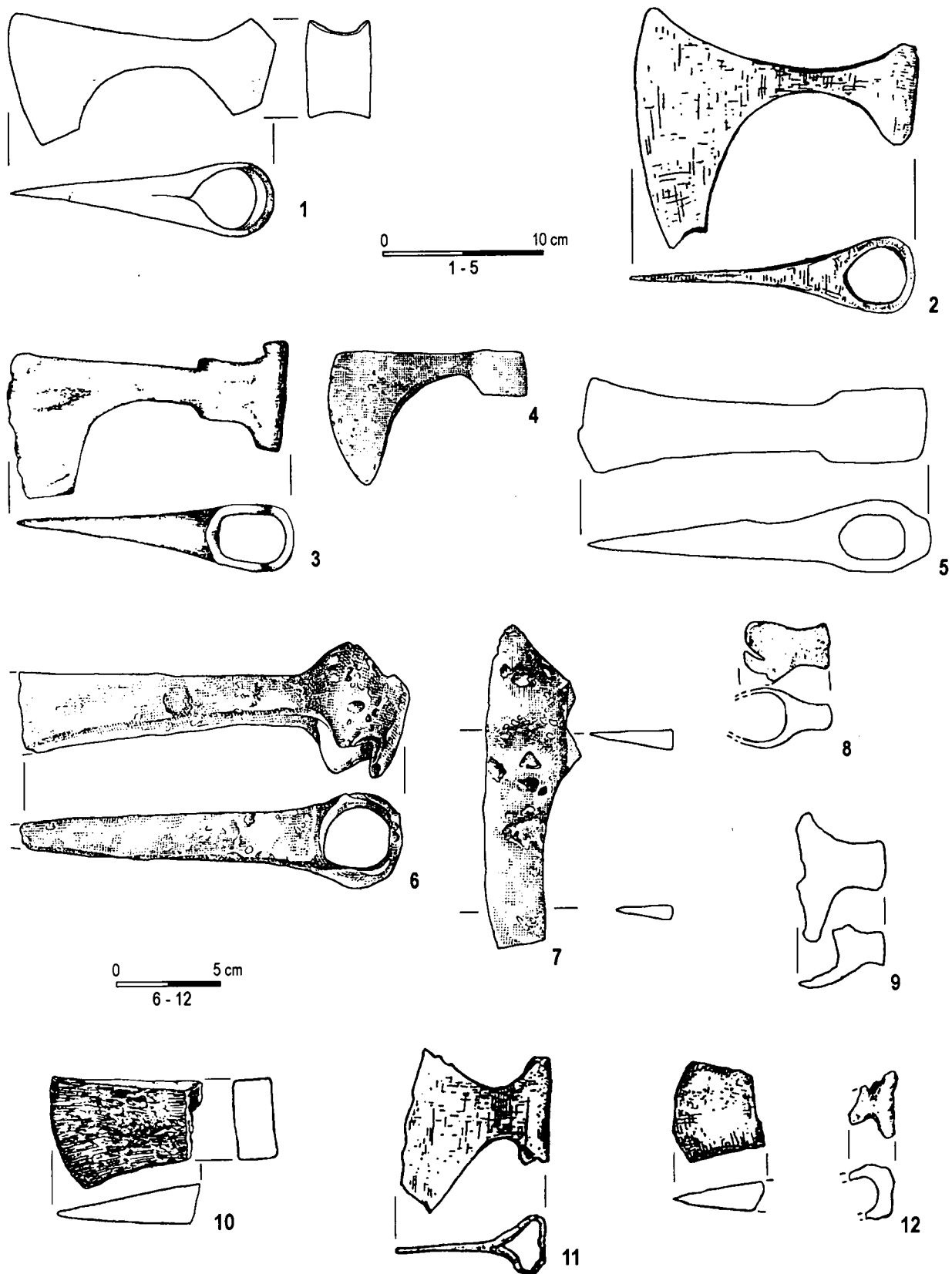
Ryc. 7. 1 – Żarnowiec, stan. 1; 2, 3 – Radymno; 4 – Jurów; 5 – Przemyśl, okolice, stan. 304; 6 – Końskie, grób 91; 7 – Kraków-Wawel; 8 – Trecza, stan. 1; 9 – Zawichost-Podgórze; 10 – Końskie, grób nr 14; 11 – Końskie, grób nr 70.

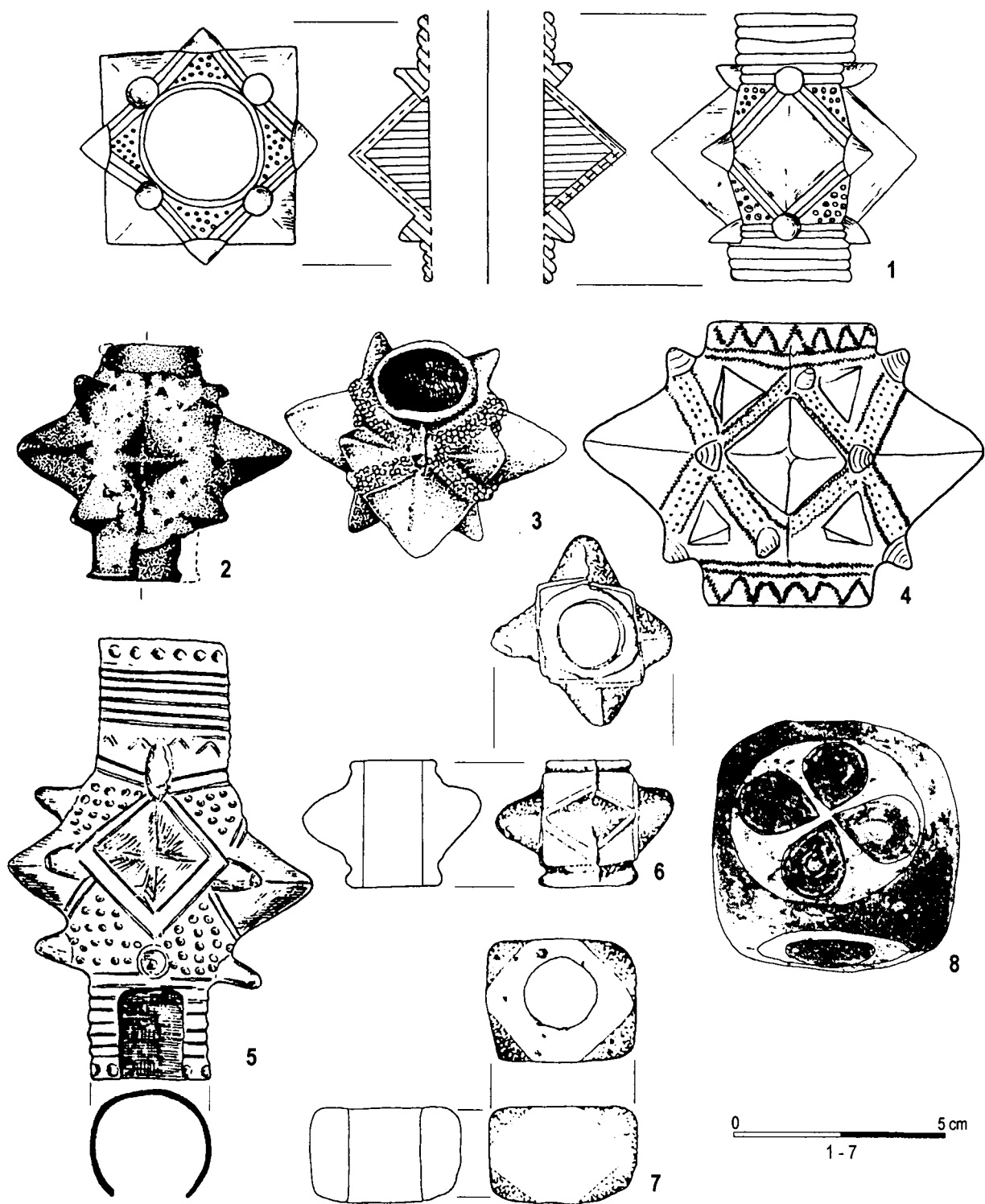
Ryc. 8. 1 – Złota, pow. Sandomierz; 2 – Stradów, stan. VI; 3 – Sanok-Biała Góra, stan. 1; 4 – Trzcinica, 5 – MN; 6, 7 – Radymno; 8 – Łysa Góra, stan. 1/6; 9 – Obroc; 10 – Trzcinica.

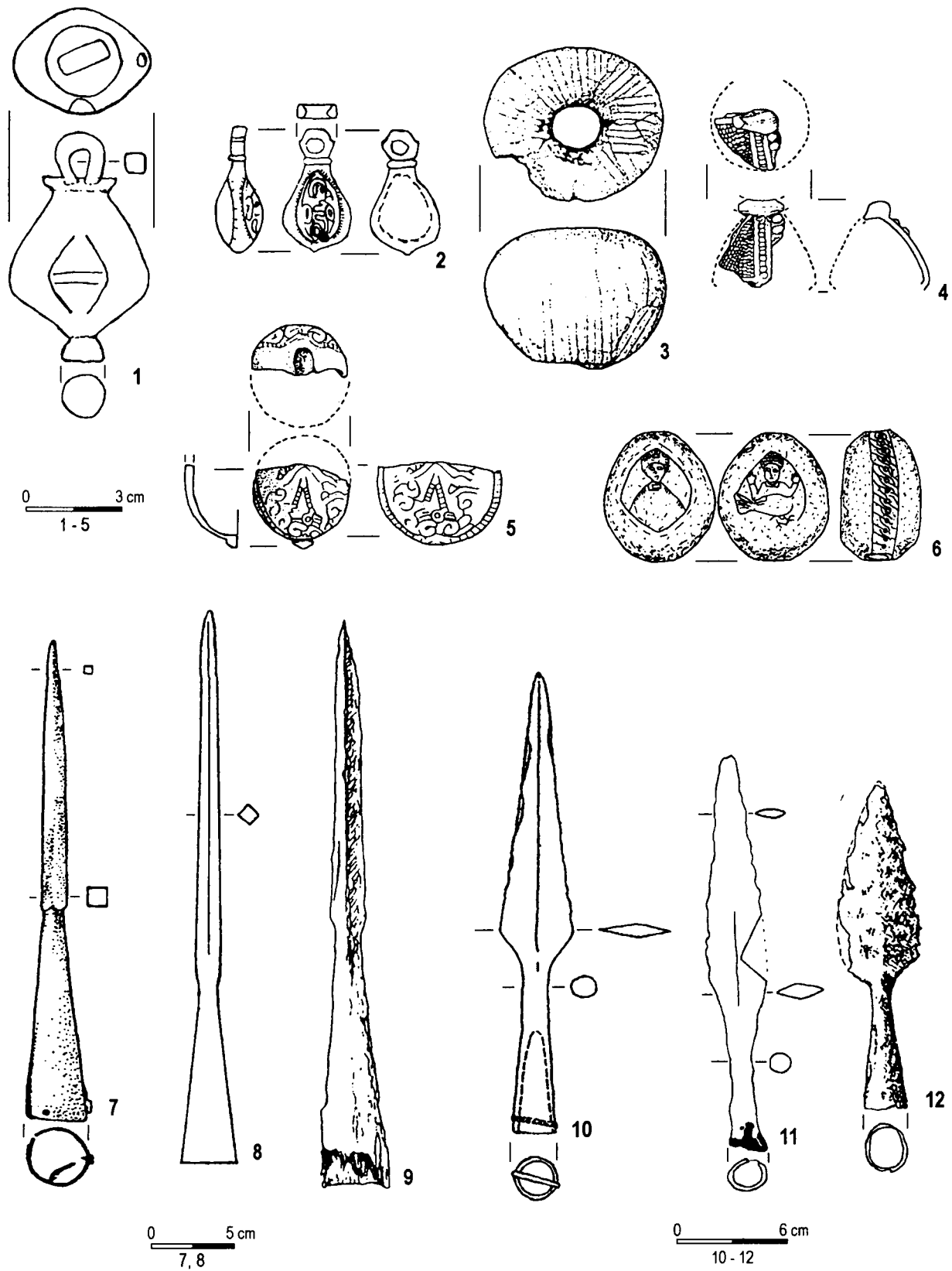
Ryc. 9. 1 – Końskie, grób nr 48; 2 – Drażgów-Kolonia; 3 – Bliżów; 4 – Chełm, stan. 144; 5 – Lipowiec; 6, 7 – Przemyśl, okolice; 8 – Uchanie; 9 – Moroczyn; 10 – Końskie, grób nr 1; 11 – Końskie, grób nr 19; 12 – Końskie, grób 50; 13 – Końskie, grób nr 58; 14 – Cyców.

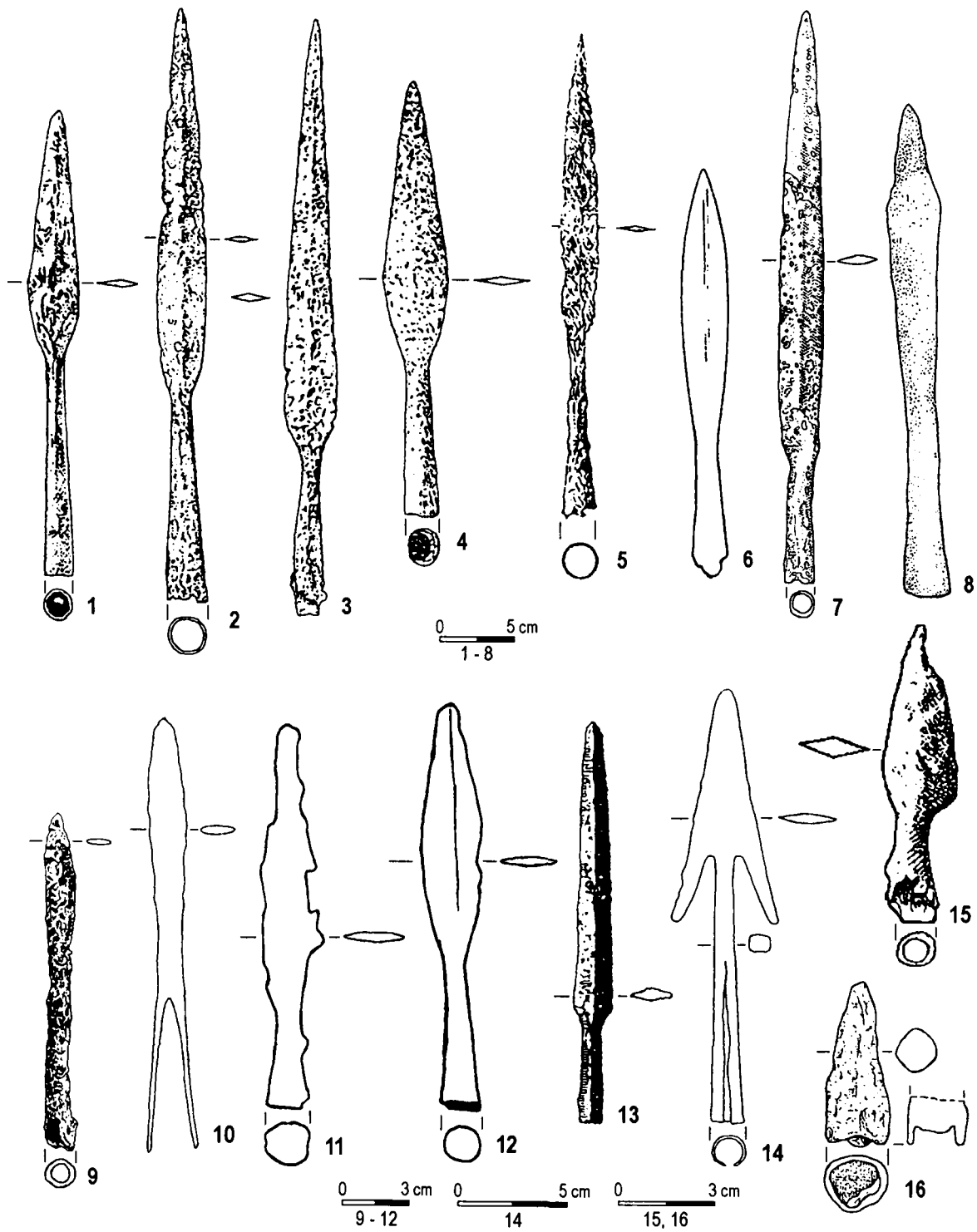
Ryc. 10. 1 – Podegrodzie, stan. 1; 2 – Beszowa; 3 – Kraków-Sukiennice; 4 – Kraków; 5 – Radymno; 6-9 – Mogiła-Nowa Huta, st. 1; 10 – Żerniki Dolne; 11 – Złota, pow. Pińczów; 12 – Szczaworyż, stan. 1.

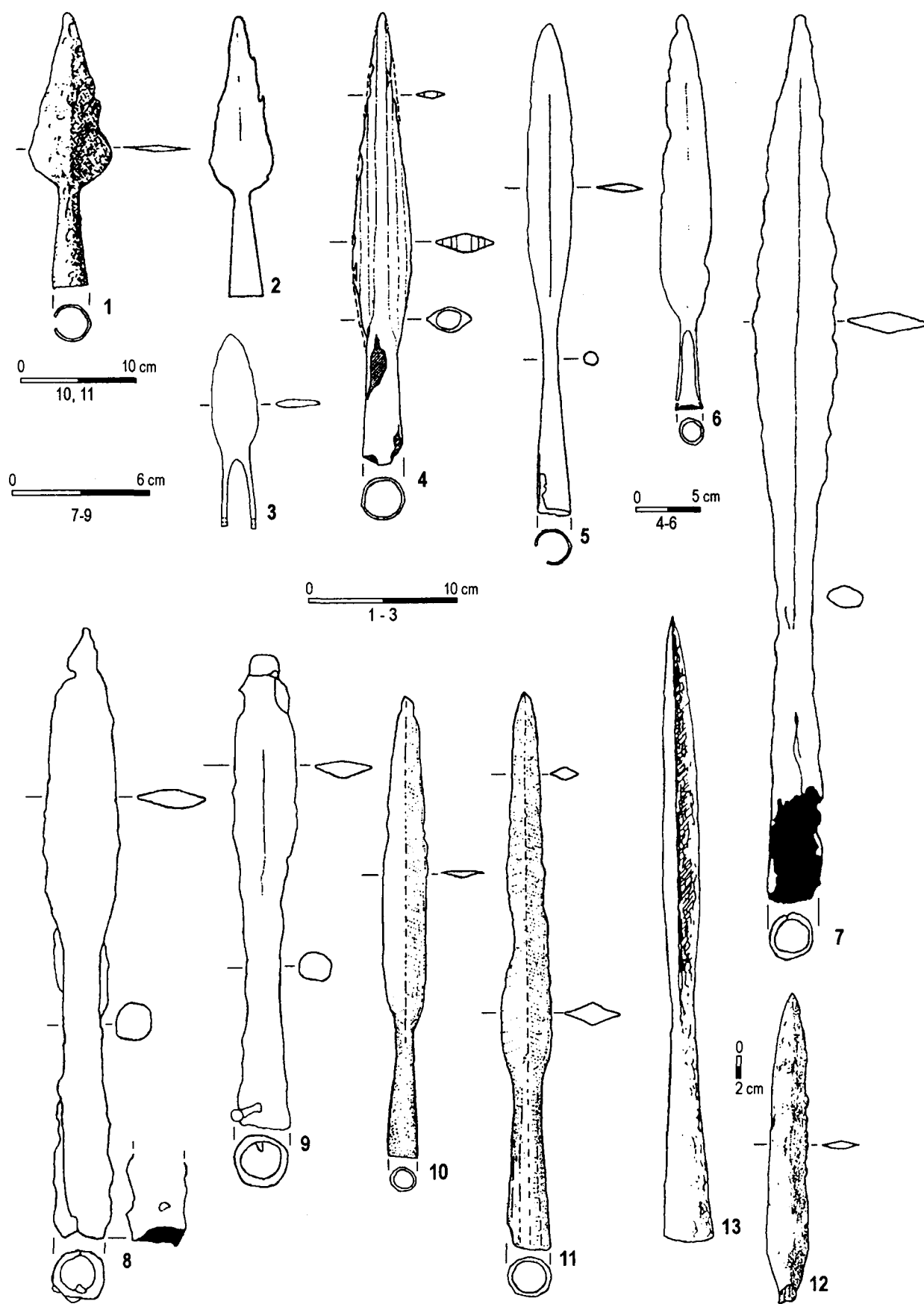
Ryc. 11. 1 – Stołpie; 2 – Czermno nad Huczwą; 3 – Radymno; 4 – MN; 5 – Grądy; 6, 7 – Czermno nad Huczwą; 8 – Kraków-Okół.

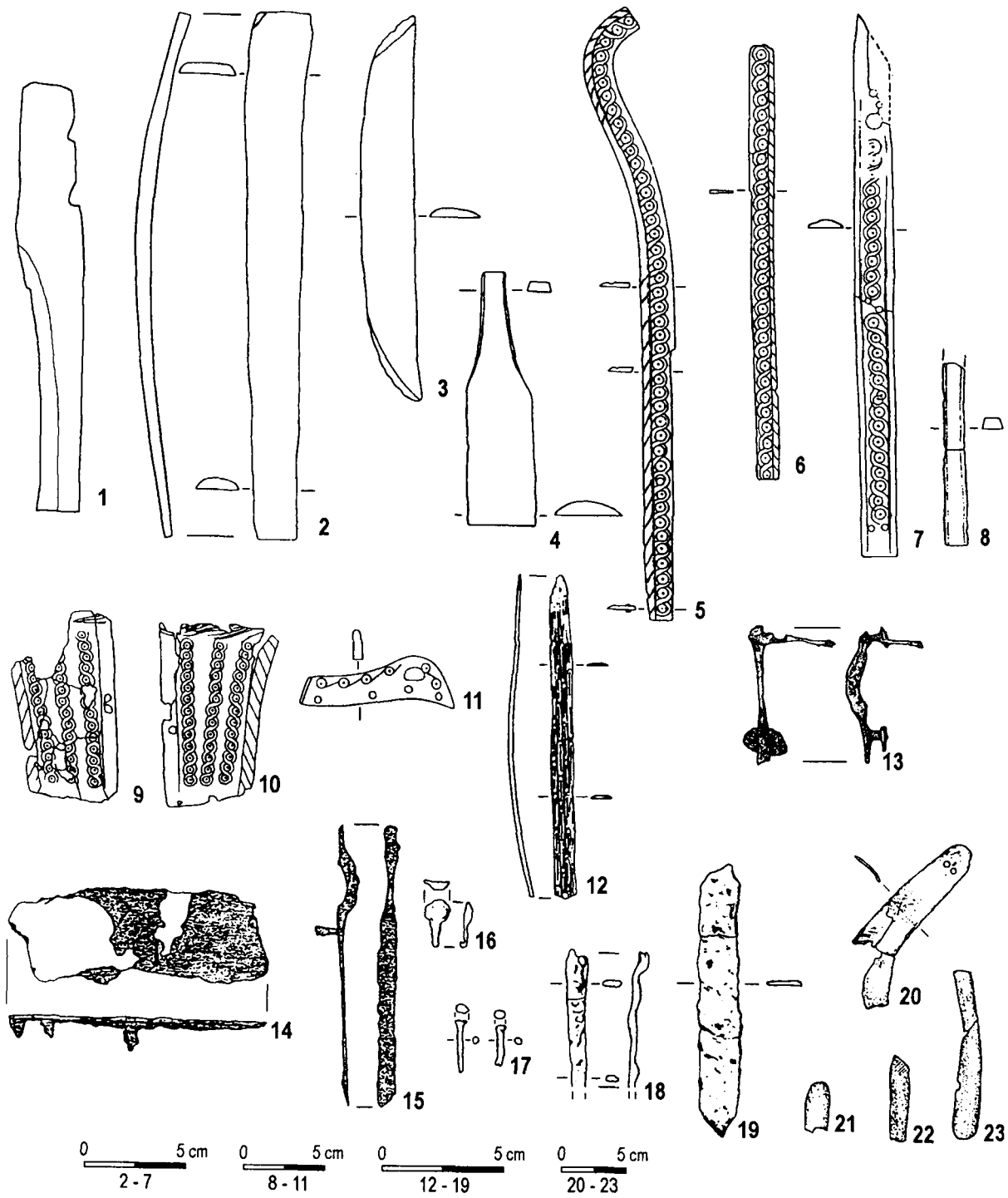
Ryc. 12. 1 – Szarajówka; 2 – Gródek nad Bugiem; 3 – Pełnatycze; 4, 5 – Trepcza, stan. 2; 6 – Czermno nad Huczwą; 7 – Tuligłowy; 8 – Skawina; 9 – Przemyśl; 10 – Kraków-Zakrzówek, grób 30; 11 – Wróblík Szlachecki; 12 – Końskie, grób 89.

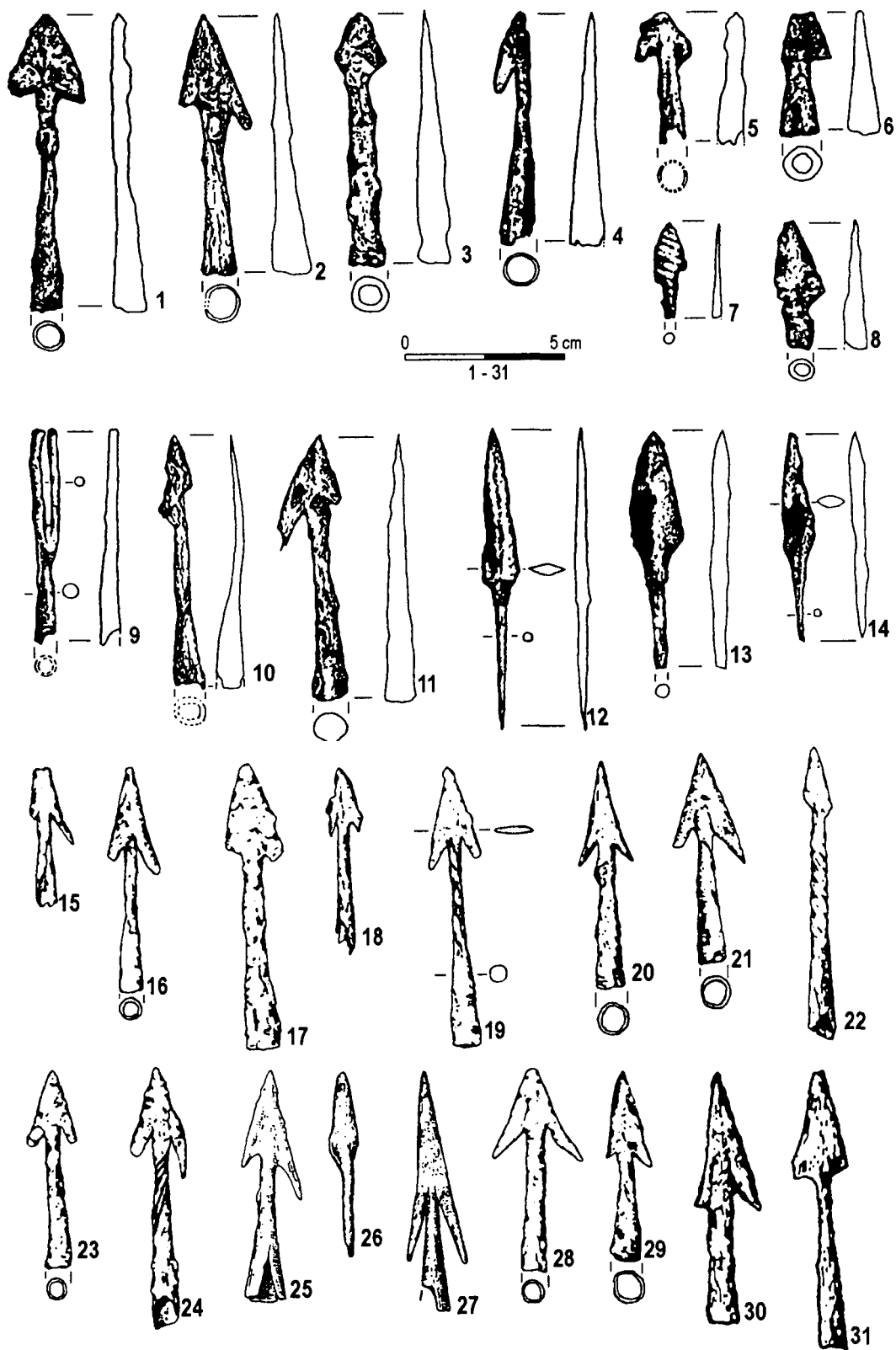
Ryc. 13. 1 – Końskie, grób 58; 2 – Końskie, grób 53; 3 – Gródek nad Bugiem; 4 – Rudnik – Dolina; 5 – Jaworze Górne; 6 – MN; 7 – Słomcza; 8 – Tyrawa Wołoska; 9 – Sanok-Olchowce; 10, 11 – Radymno; 12 – Kraków-Wawel; 13 – Przemyśl.

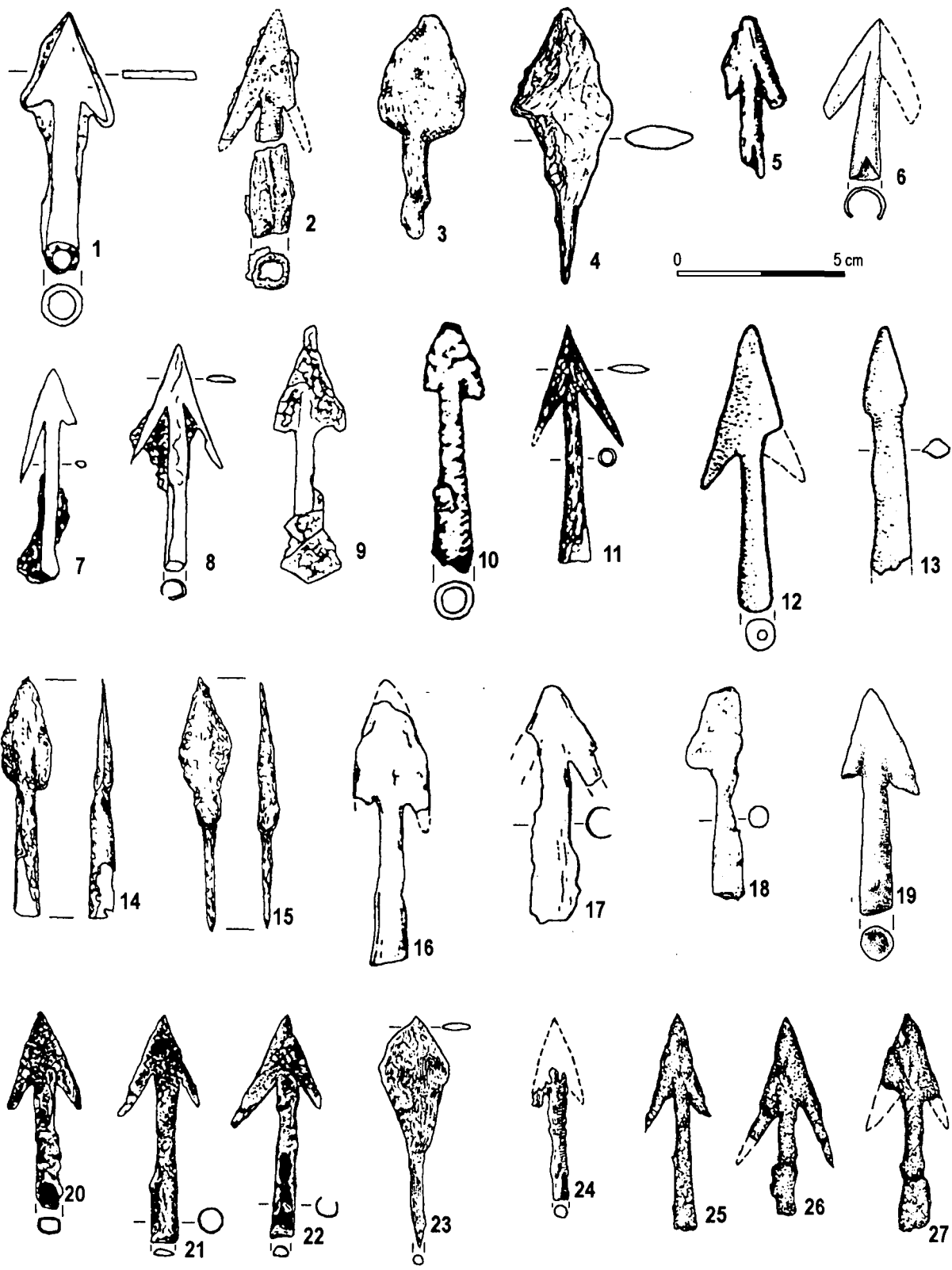
Ryc. 14. 1 – Końskie, z cmentarzyska; 2 – Końskie, grób 121; 3, 4 – Końskie, grób 170; 5 – Końskie, grób 45; 6 – Końskie, grób 78; 7 – Mogiła-Nowa Huta, stan. 1; 8 – Tuligłowy; 9 – Łazy, stan. 2; 10 – Gródek nad Bugiem; 11, 12 – Krasnystaw, okolice; 13 – Zawada Lanckorońska, st. 1; 14 – Radymno; 15 – Końskie, grób 52; 16 – Trecza, stan. 2; 13 – bez skali.

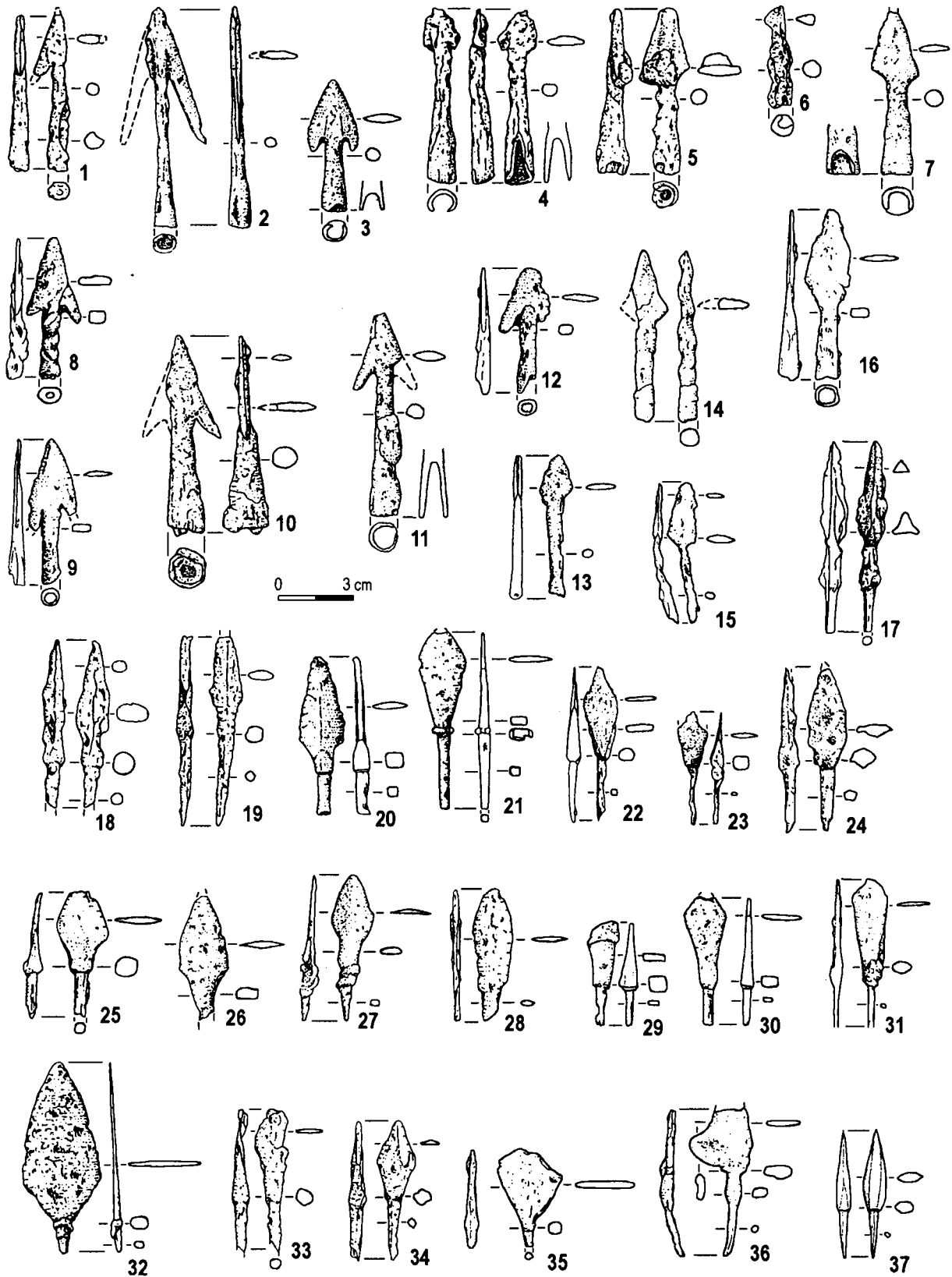
Ryc. 15. 1 – Kraków-Wawel; 2-11 – Gródek nad Bugiem; 12 – Dęblin; 13-15 – Przemyśl, Rycerska 9a, grób 6; 16-18 – Przemyśl, Rycerska 9a, grób 1; 19 – Szczaworyż, st. 1; 20-23 – Przemyśl, Rycerska 9a, grób 13

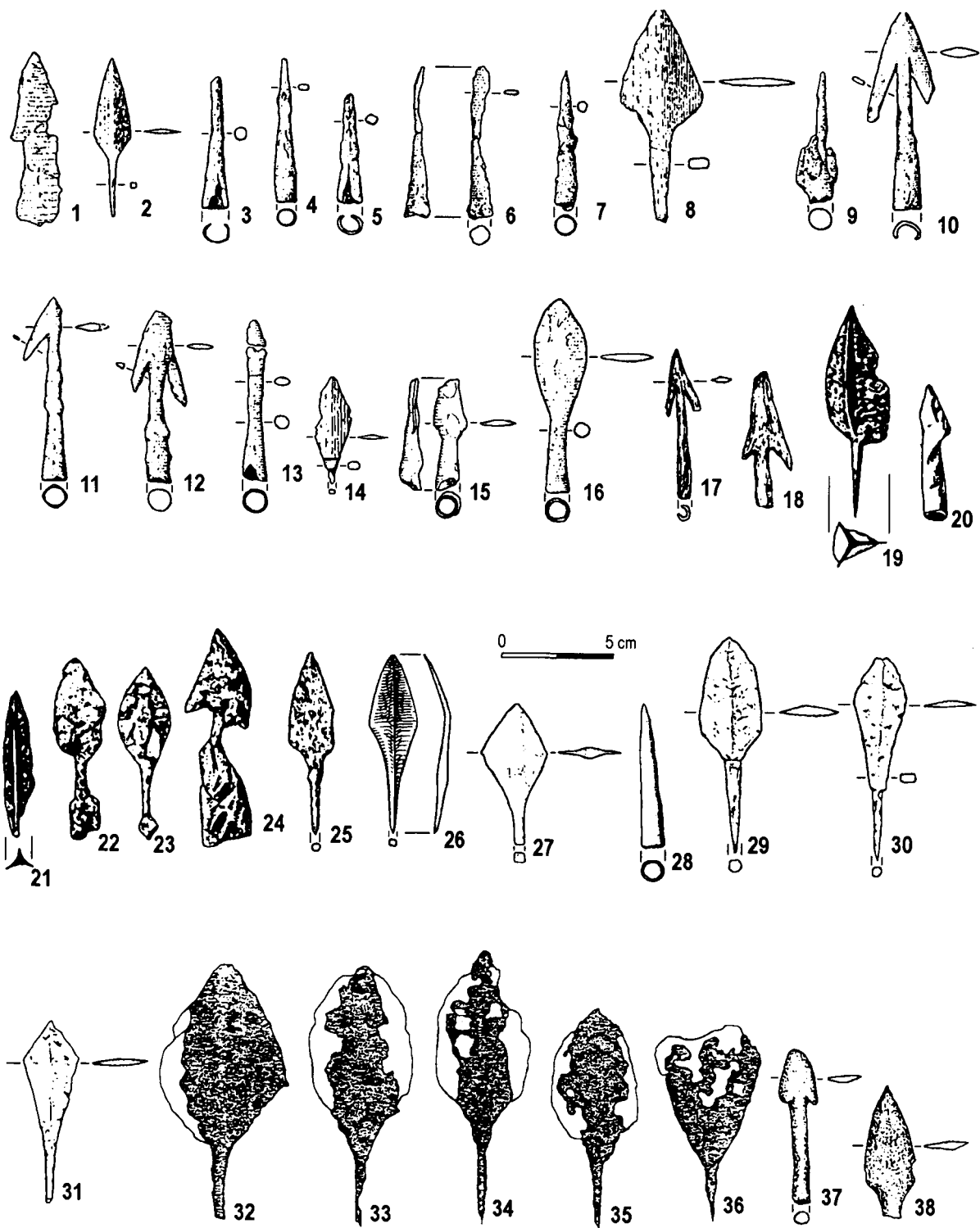
Ryc. 16. 1-14 – Trzcinica, stan. I; 15-29 – Szczaworyż, st. I; 30, 31 – Stradów, st. I.

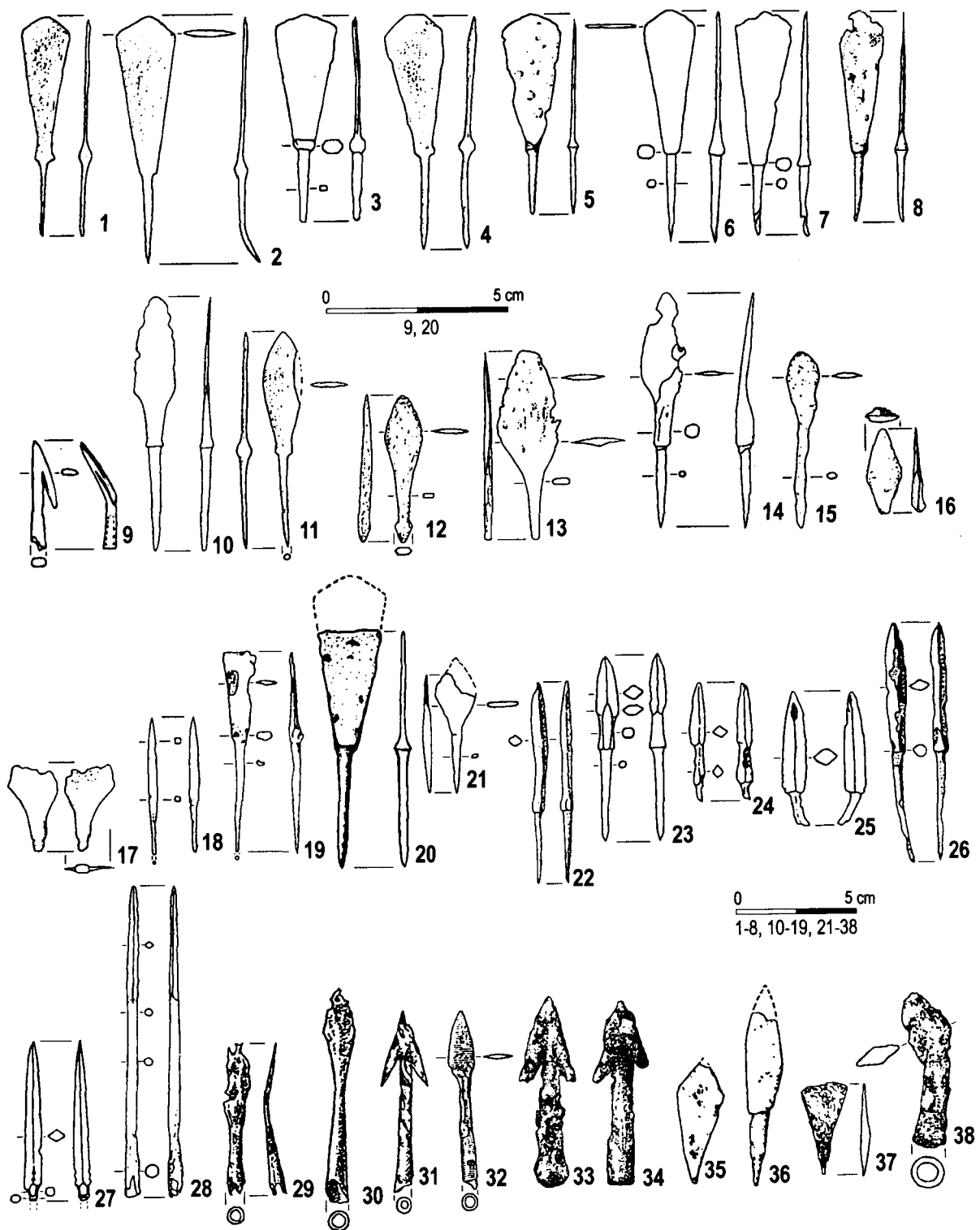
Ryc. 17. 1 – Motycz; 2-3 – Łapczyca, stan. 1; 4 – Lublin-Wzgórze Zamkowe; 5 – Rytwiany; 6 – Walawa; 7-10 – Jurów; 11 – Teplitków, st. 6; 12, 13 – Tuligłowy; 14, 15 – Chełm, st. 144; 16 – Kraków, ul. Zamojskiego 41; 17 – Złota, pow. Sandomierz; 18 – Sandomierz; 19 – Sandomierz, Collegium-Gastomianum; 20-22 – Łazy, stan. 4; 23, 24 – Łazy, stan. 2; 25-27 – Wietrzno-Bóbrka.

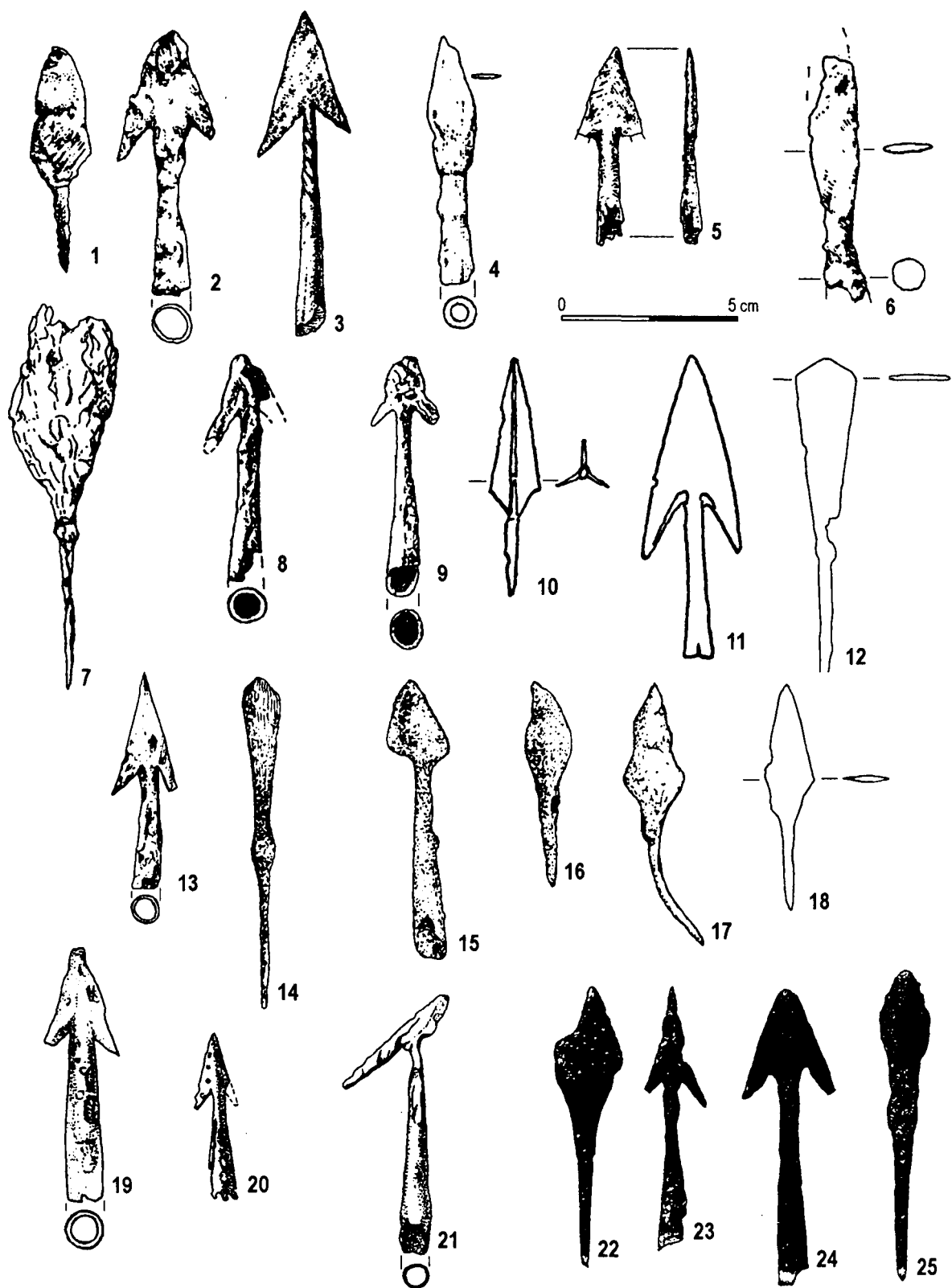
Ryc. 18. 1-37 – Trepca, stan. 2.

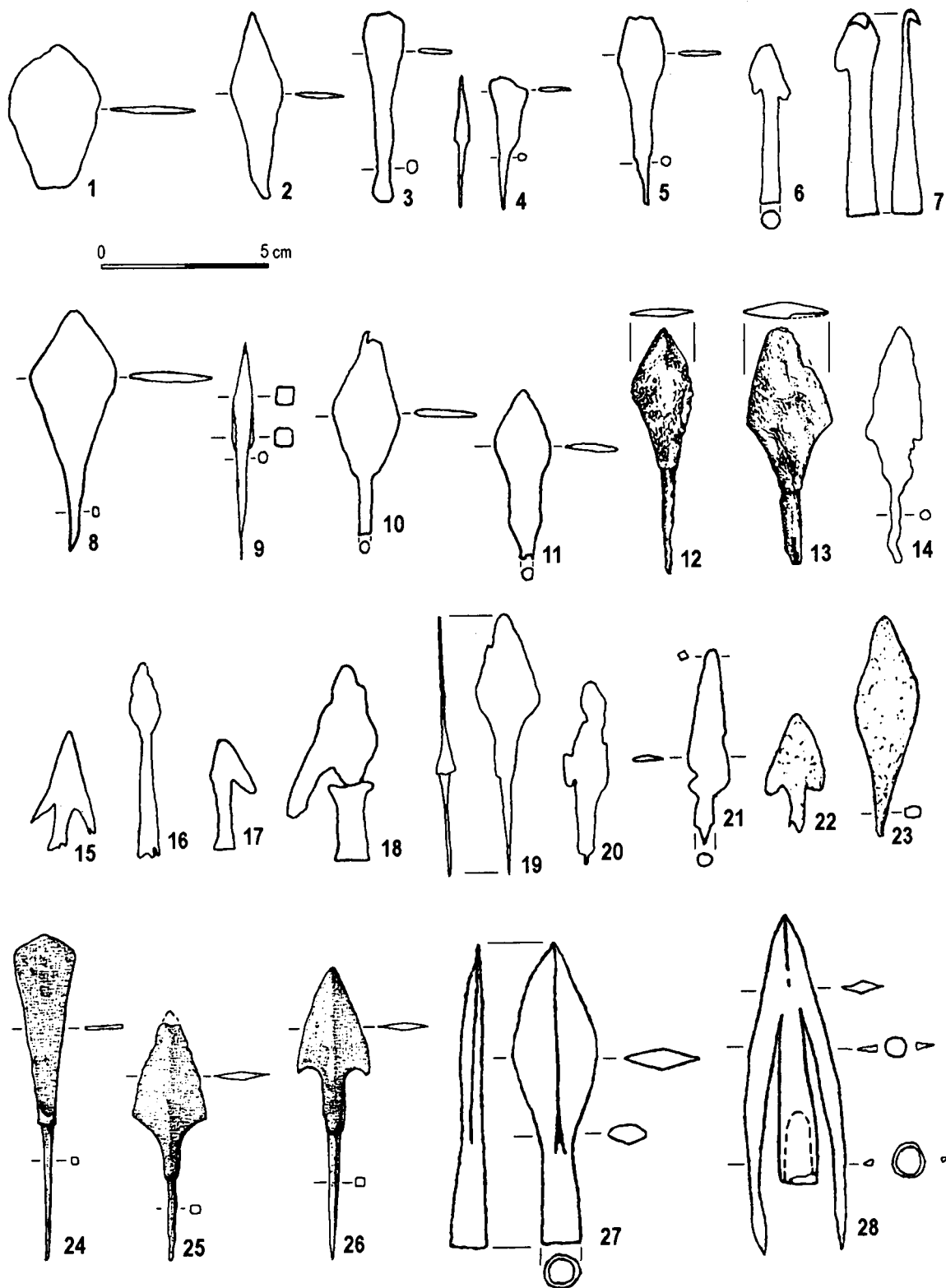
Ryc. 19. 1 – Chełmiec, st. 1; 2-16 – Naszacowice, st. 1; 17, 18 – Zawada k. Tarnowa, st. 1; 19-24 – Zawada Lanckorońska, stan. 1; 25-28 – Podegrodzie, stan. 2; 29-38 – Przemyśl, Rycerska 9a.

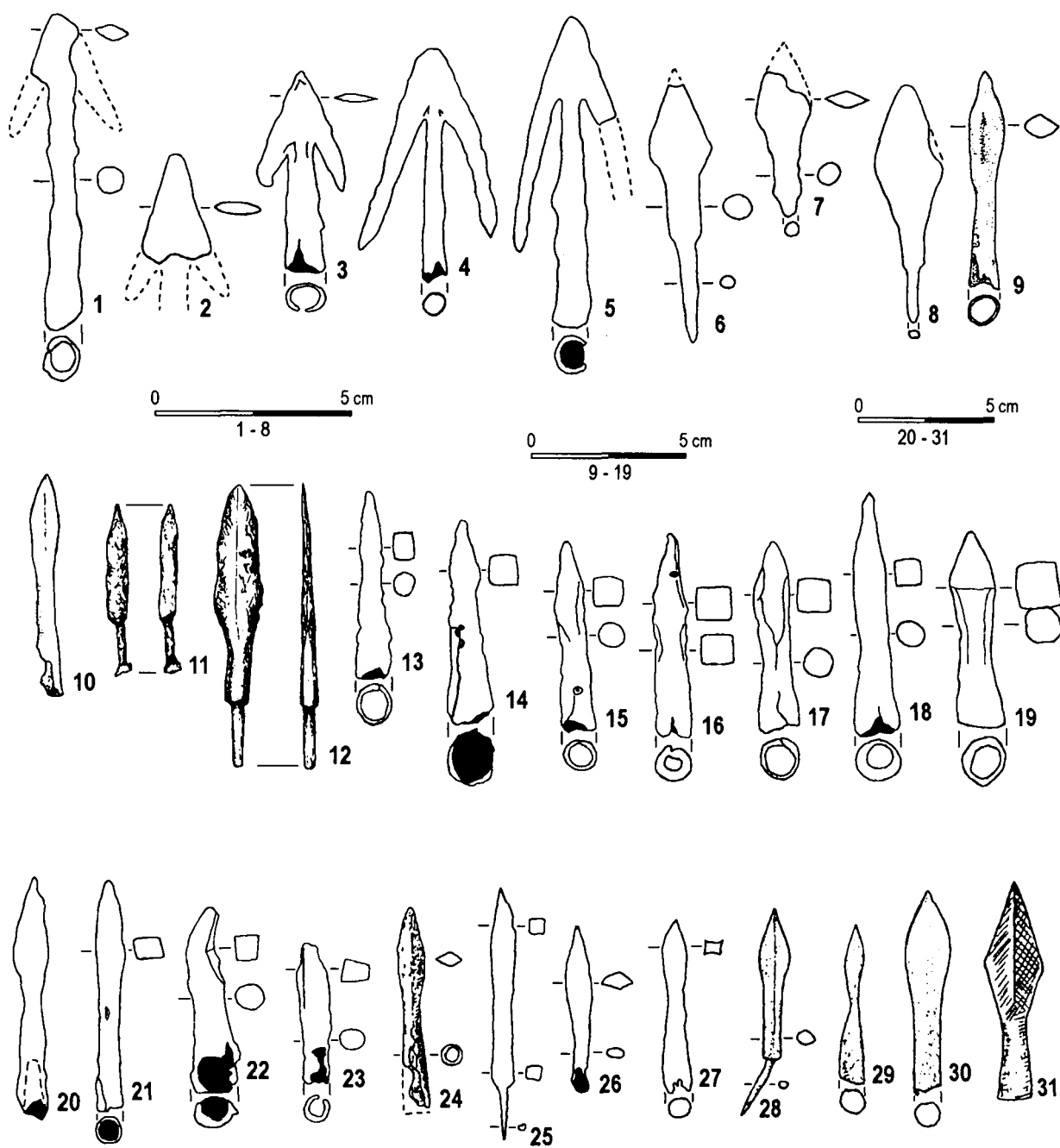
Ryc. 20. 1-28 – Czermno nad Huczwią, stan. 1A; 29 – Pleszów-Nowa Huta, stan. 17; 30 – Pleszów-Nowa Huta, stan. 18; 31, 32 – Mogiła-Nowa Huta; stan. 1; 33, 34 – Sanok-Wzgórze Zamkowe, stan. 1; 35, 36 – Wietrzno-Bóbrka; 37 – Chełm, ul. Krzywa 37; 38 – Kraków-Okół.

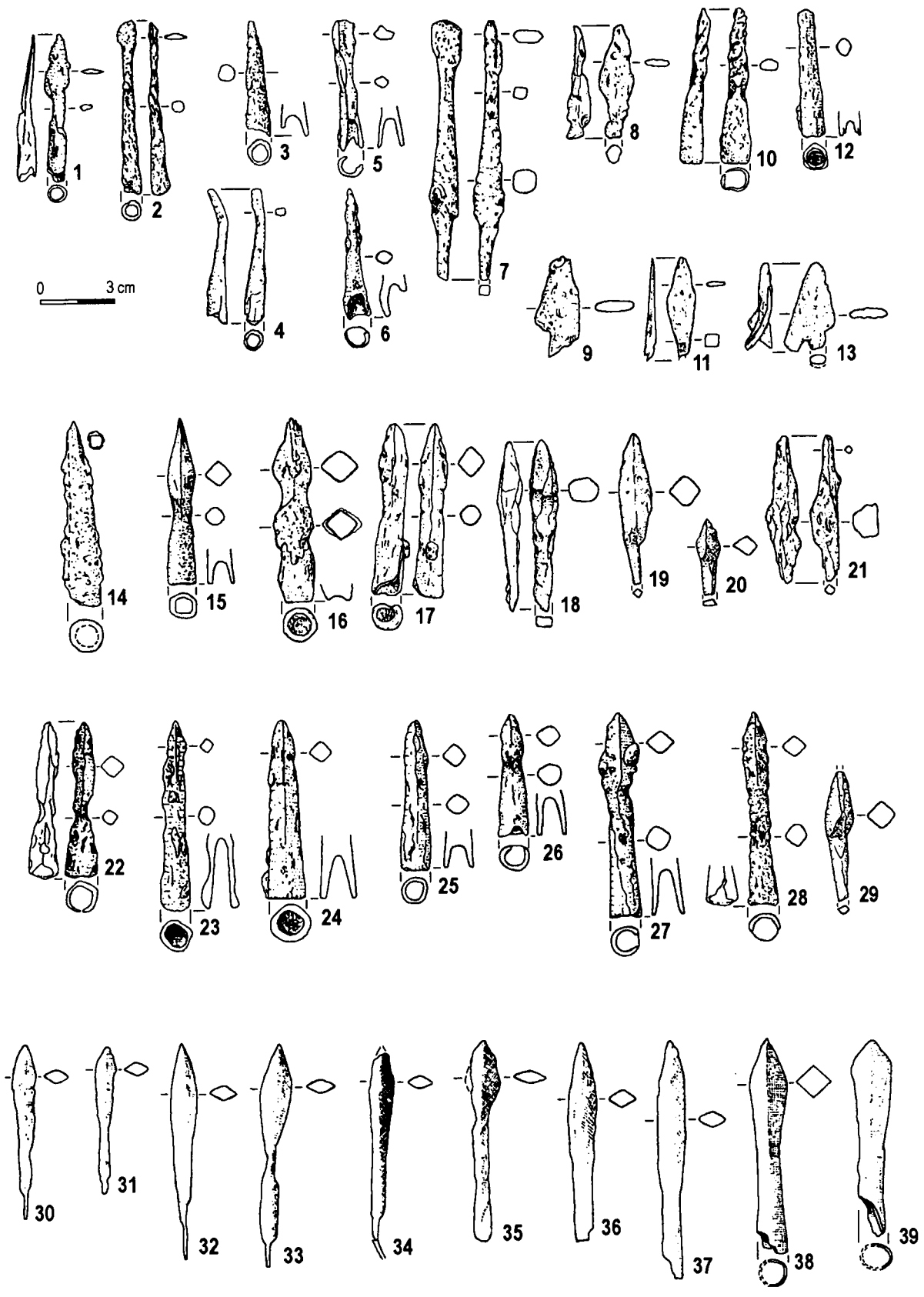
Ryc. 21. 1, 2 – Kraków-Okół; 3 – Naszacowice, st. 1; 4 – Wybrzeże, stan. 1; 5 – Kraków-Wawel; 6 – Jadowniki Podgórne, stan. 1; 7-9 – Końskie; 10 – Maszków; 11 – Kraków-Stradom; 12 – Kraków-Wawel; 13 – Żerniki Dolne; 14-17 – Przemyśl-Zamek; 18 – Bieliny; 19, 20 – Mogiła-Nowa Huta, stan. 62A; 21 – Mogiła-Nowa Huta, stan. 1; 22-25 – Husynne.

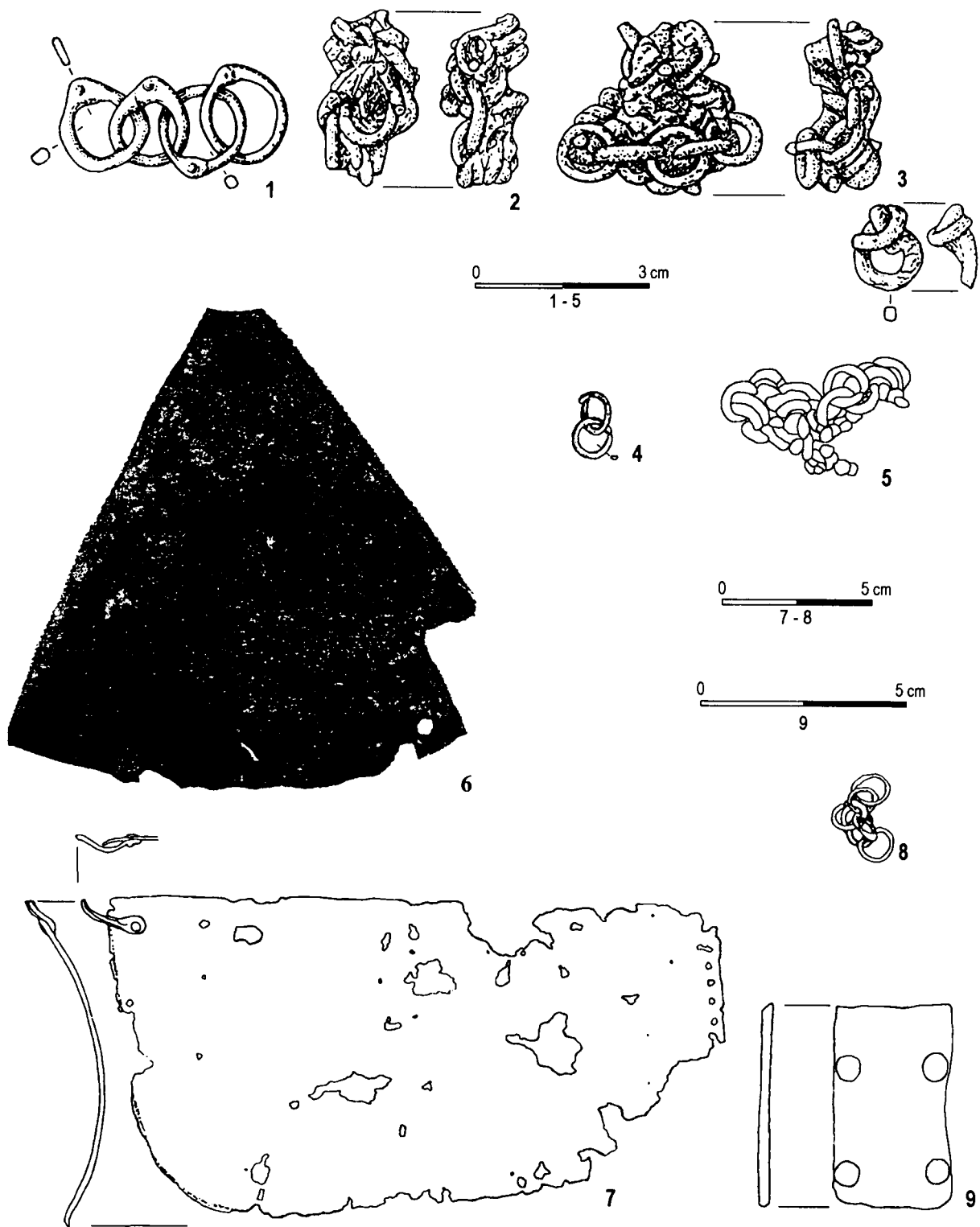
Ryc. 22. 1-11 – Sanok-Biała Góra, stan. 1; 12 – Sawin, st. 76; 13 – Rudka, st. 25/44; 14 – Będzin, st. 1; 15 – Lublin-Wzgórze Zamkowe; 16-18 – Kraków-Wawel; 19-21 – Lublin-Wzgórze Zamkowe; 22, 23 – Chełm-Bielawin; 24 – Gródek nad Bugiem, st. 1C; 25 – Gródek nad Bugiem, st. 3; 26 – Gródek nad Bugiem, st. 4; 27, 28 – Kraków-Zakrzówek.

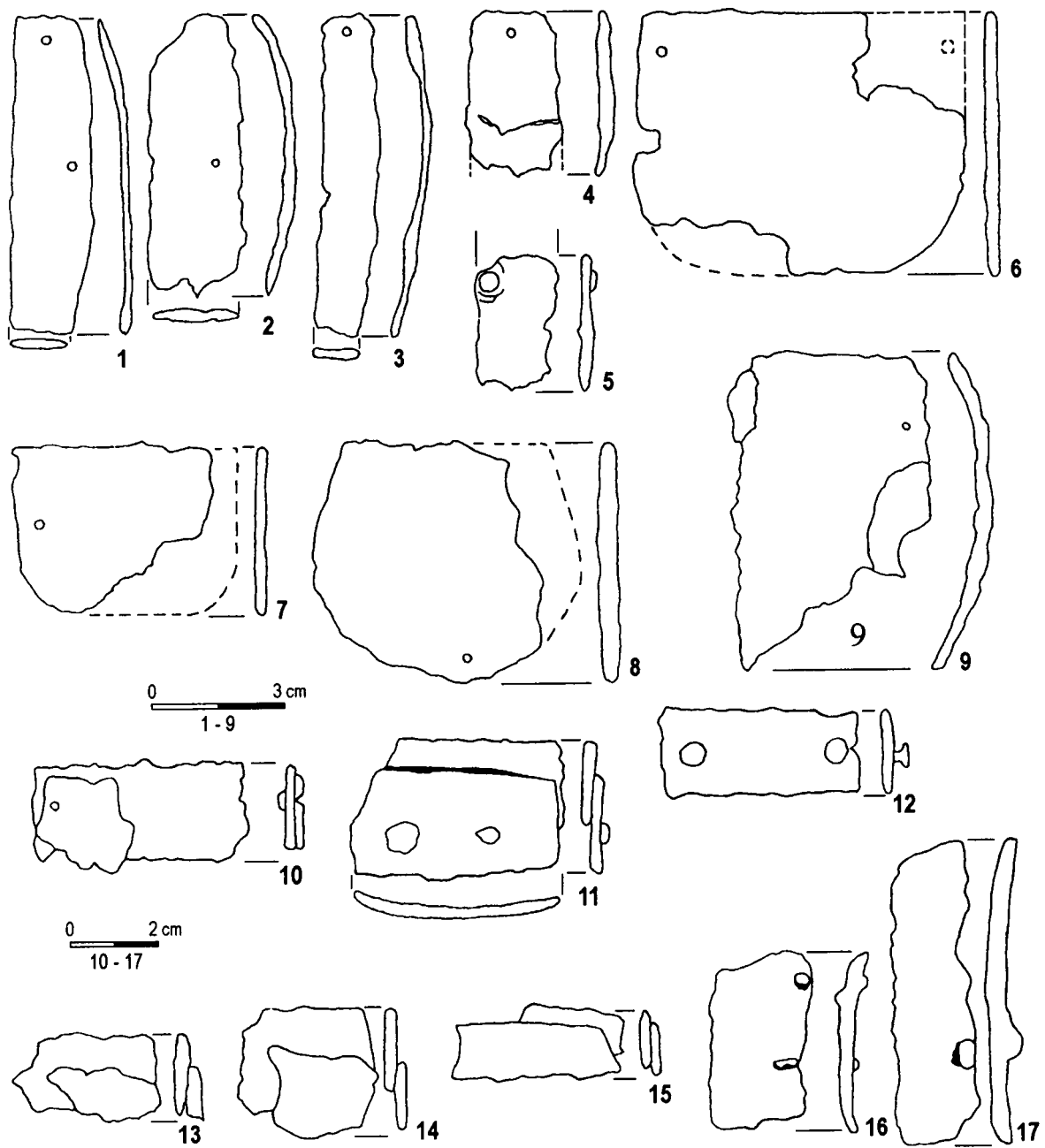
Ryc. 23. 1, 2 – Trepcza, stan. 1; 3 – Sanok-Biała Góra, stan. 1; 4, 5 – Sanok-Wzgórze Zamkowe; 6-8 – Trepcza, stan. 1; 9 – Mogiła-Nowa Huta, stan. 62; 10 – Mogiła-Nowa Huta, stan. 1; 11, 12 – Chełm, st. 144; 13-23 – Sanok-Biała Góra, stan. 1; 24 – Mogiła-Nowa Huta, stan. 1; 25-27 – Lublin-Wzgórze Zamkowe; 28-30 – Chełm-Bielawin; 31 – Wieliczka, st. X.

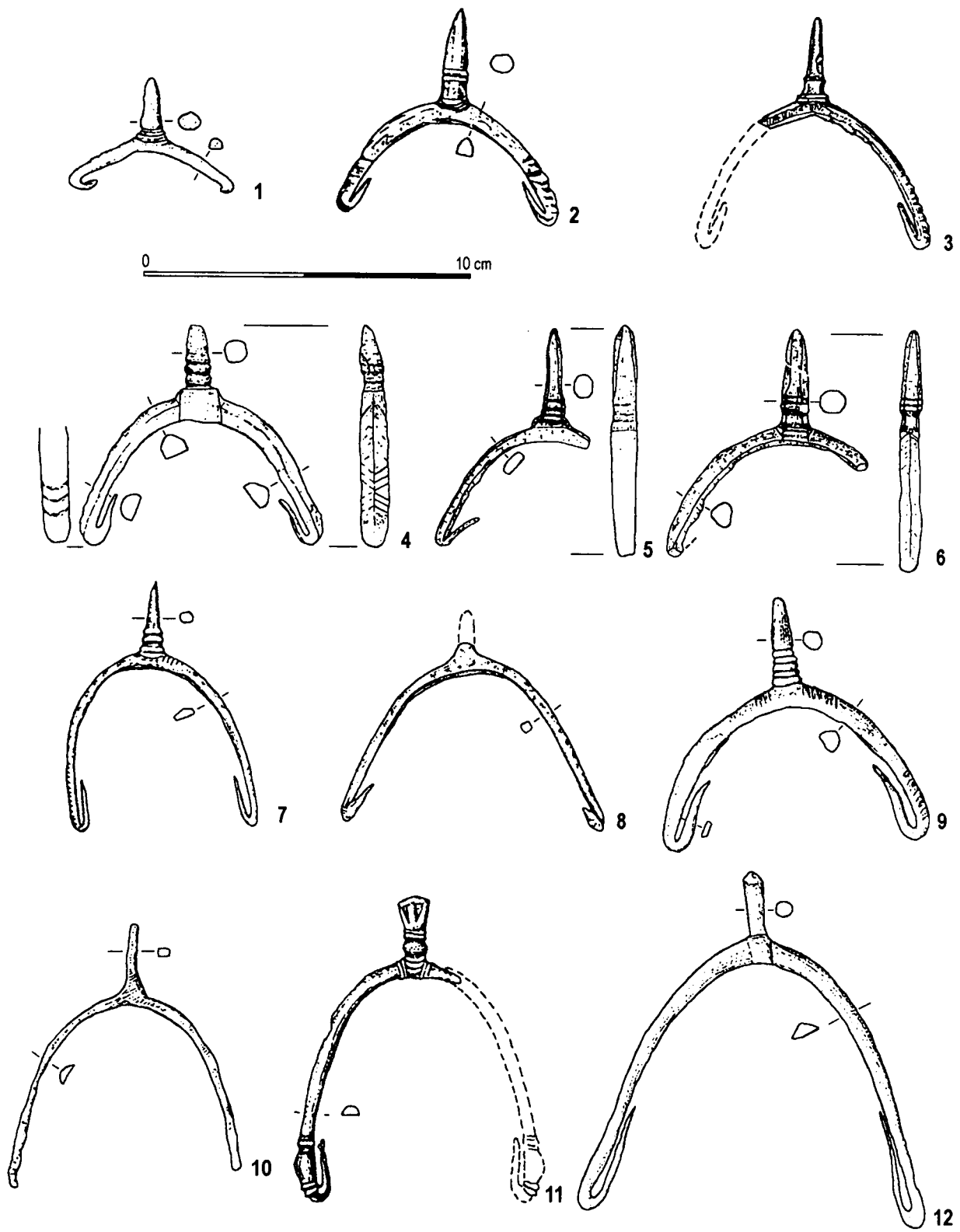
Ryc. 24. 1-29 – Trecza, stan. 2; 30-39 – Będzin.

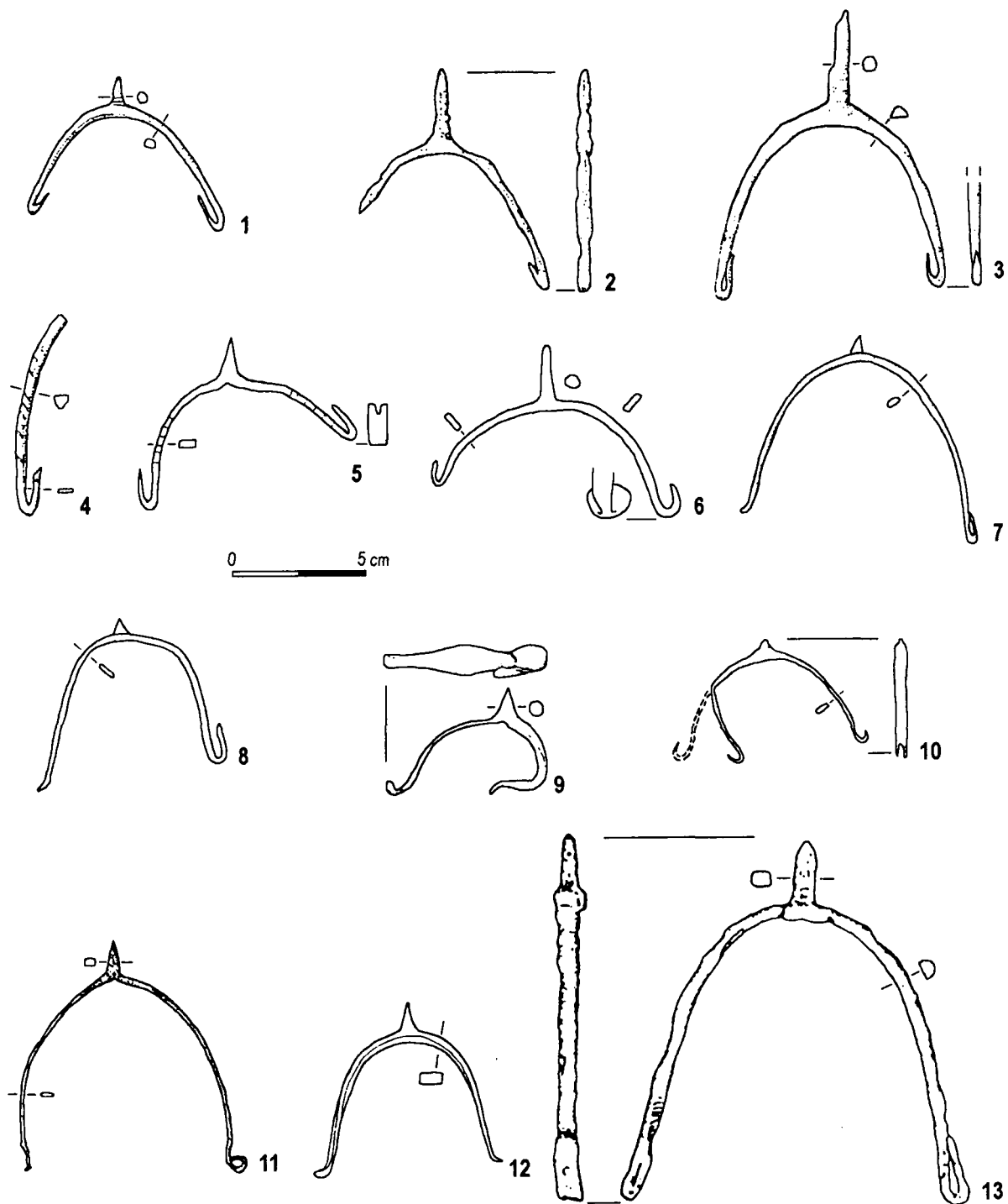
Ryc. 25. 1 – Naszacowice, st. 1; 2, 3 – Trepcza, st. 2; 4 – Szczaworyż, st. 1; 5 – Igołomia; 6 – Silniczka; 7, 8 – Czermno nad Huczwą; 9 – Będzin, st. 2.

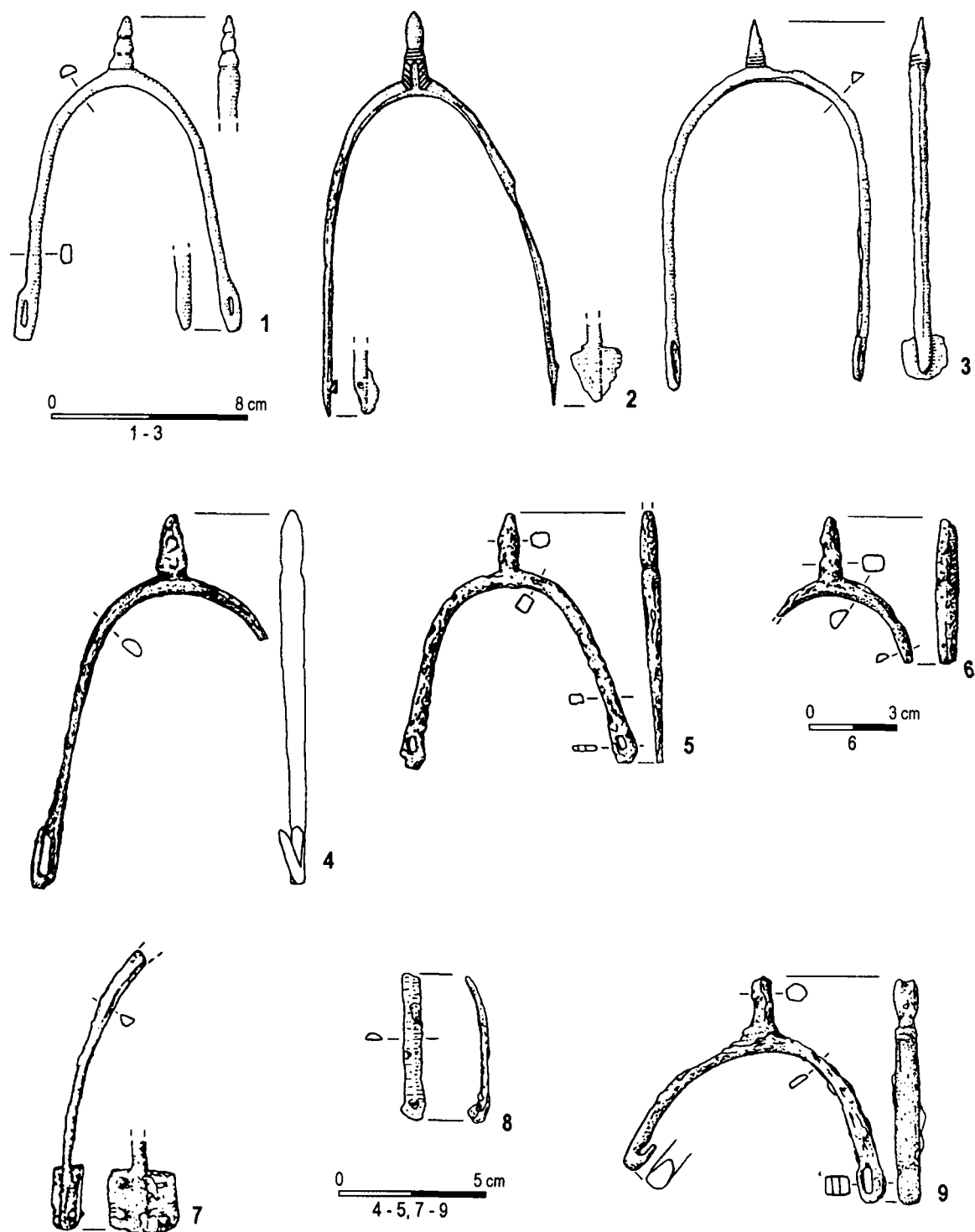
Ryc. 26. 1-14 – Sanok-Biała Góra, st. 1.; 15, 16 – Trepcza, st. 1.

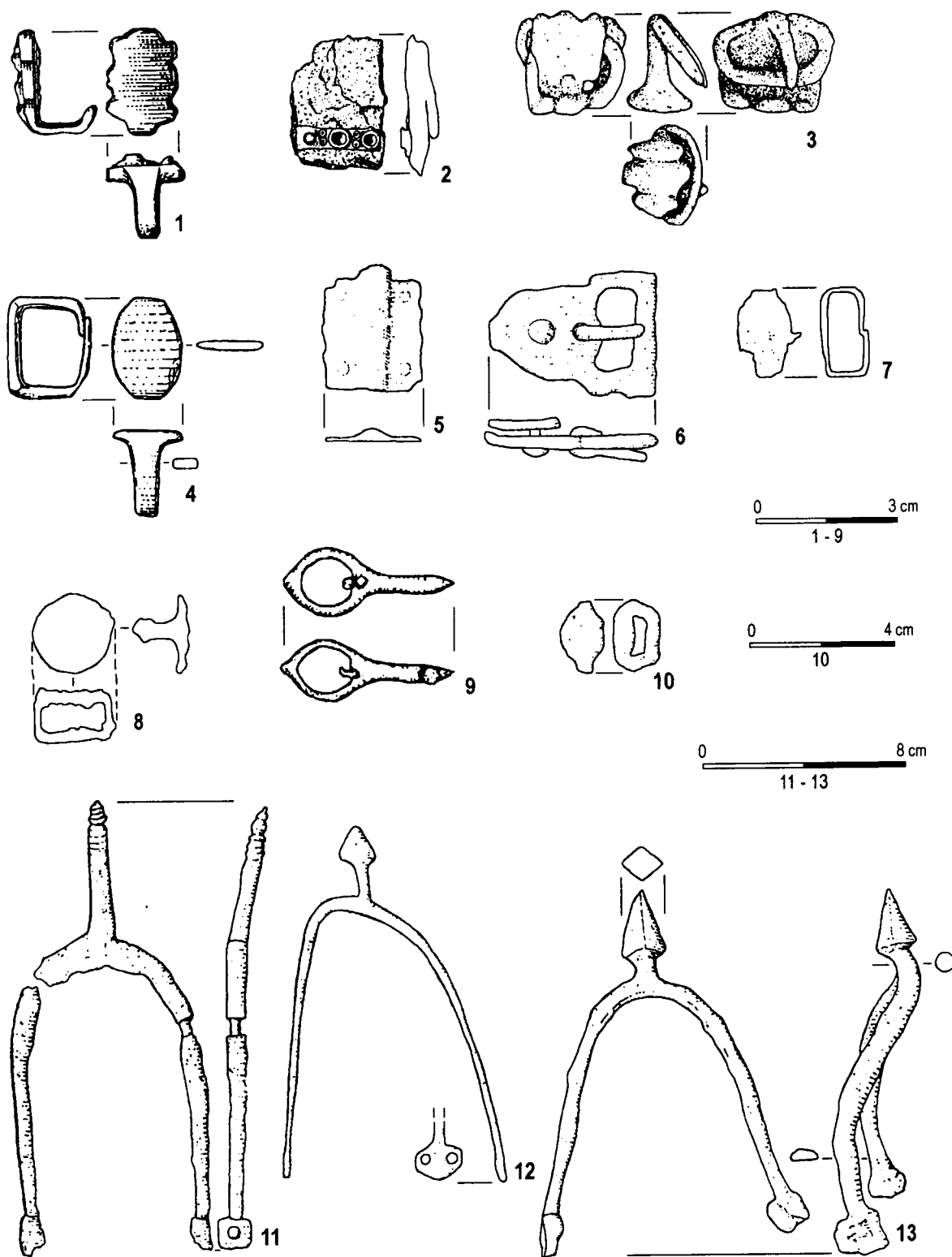
Ryc. 27. 1 – Chodlik, st. 4; 2 – Mokre, st. 1; 3 – Kurdwanów; 4-6 – Gródek nad Bugiem; 7 – Skoczów-Międzywiec; 8 – Lipsko; 9 – Husynne; 10 – Kurdwanów; 11 – Kraków „Gródek”; 12 – Stradów, st. 1.

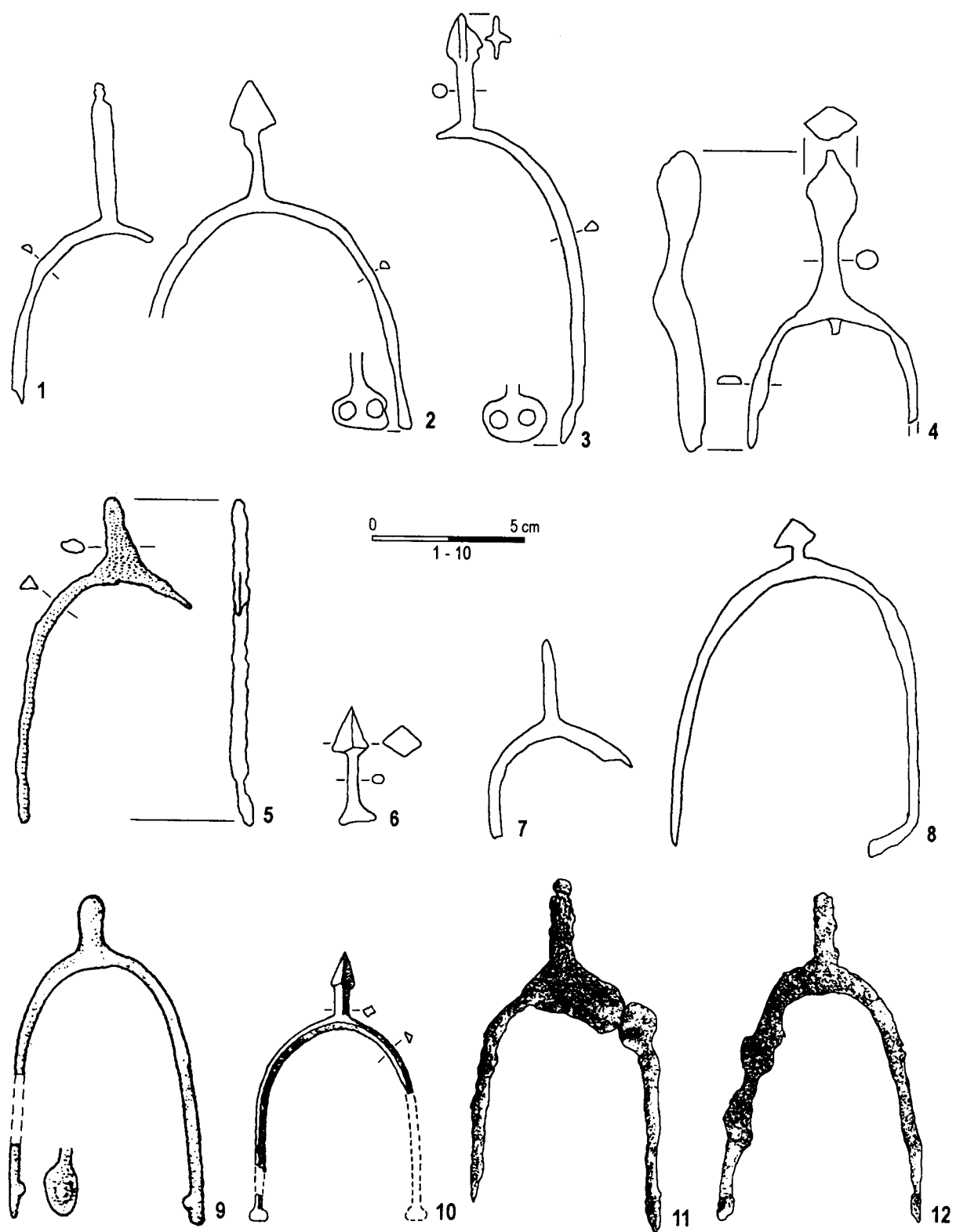
Ryc. 28. 1 – Mogiła-Nowa Huta, st. 62A; 2-4 – Mogiła-Nowa Huta, st. 1; 5 – Zawada k. Tarnowa, st. 1; 6 – Strzyżów; 7 – Mogiła-Nowa Huta, st. 62A; 8 – Mogiła-Nowa Huta, st. 62; 9 – Mogiła-Nowa Huta, st. 1; 9 – Wołajowice, st. 1; 10 – Mogiła-Nowa Huta, st. 62A; 11 – Mogiła-Nowa Huta, st. 62; 12 – Będzin, st. 2.

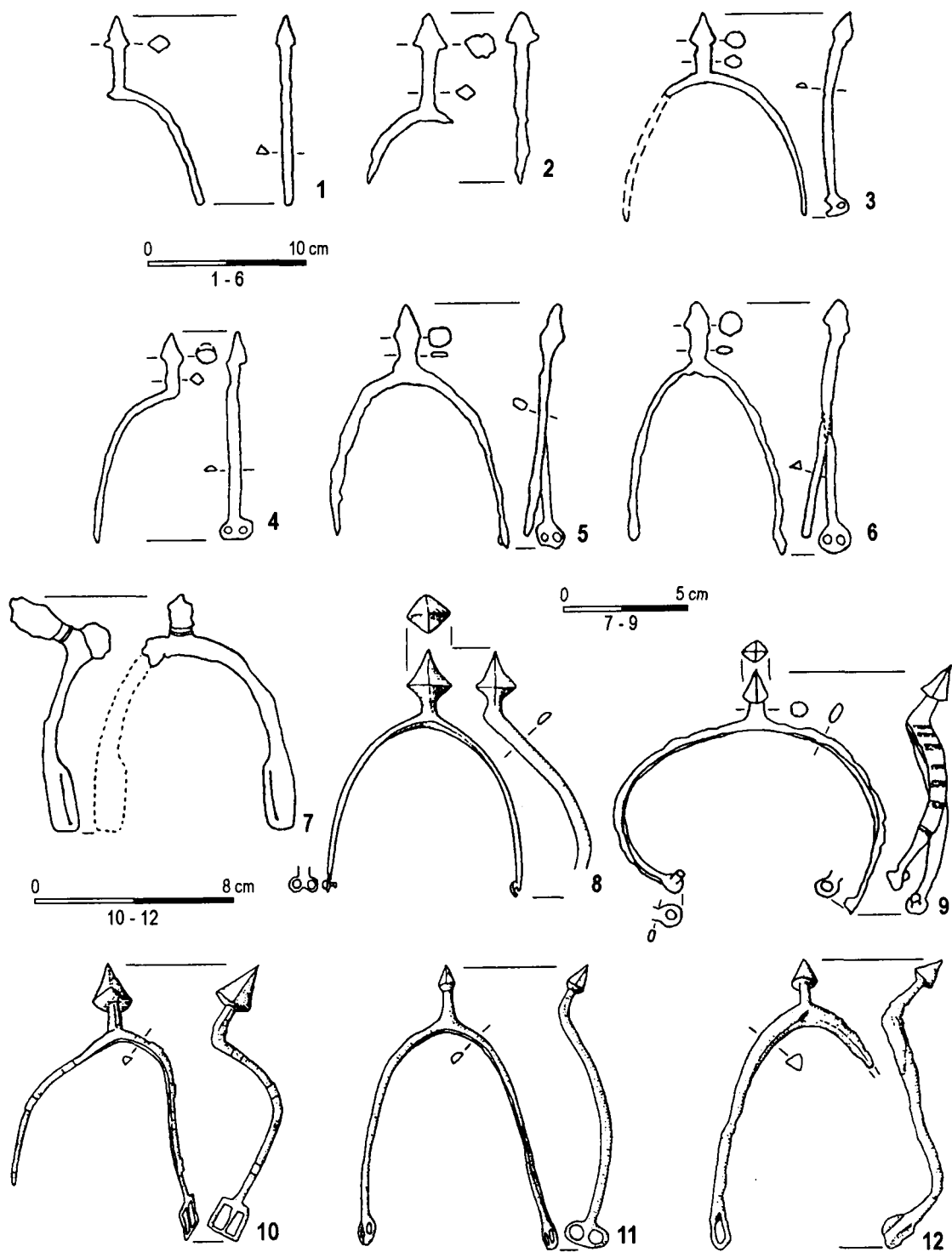
Ryc. 29. 1 – Chodlik st. 2; 2 – Mogiła-Nowa Huta, st. 1; 3 – Zawada k. Tarnowa; 4 – Trzcinica, 5, 6 – Trepcza, st. 2; 7 – Wietrzno-Bóbrka; 8, 9 – Trepcza, st. 2.

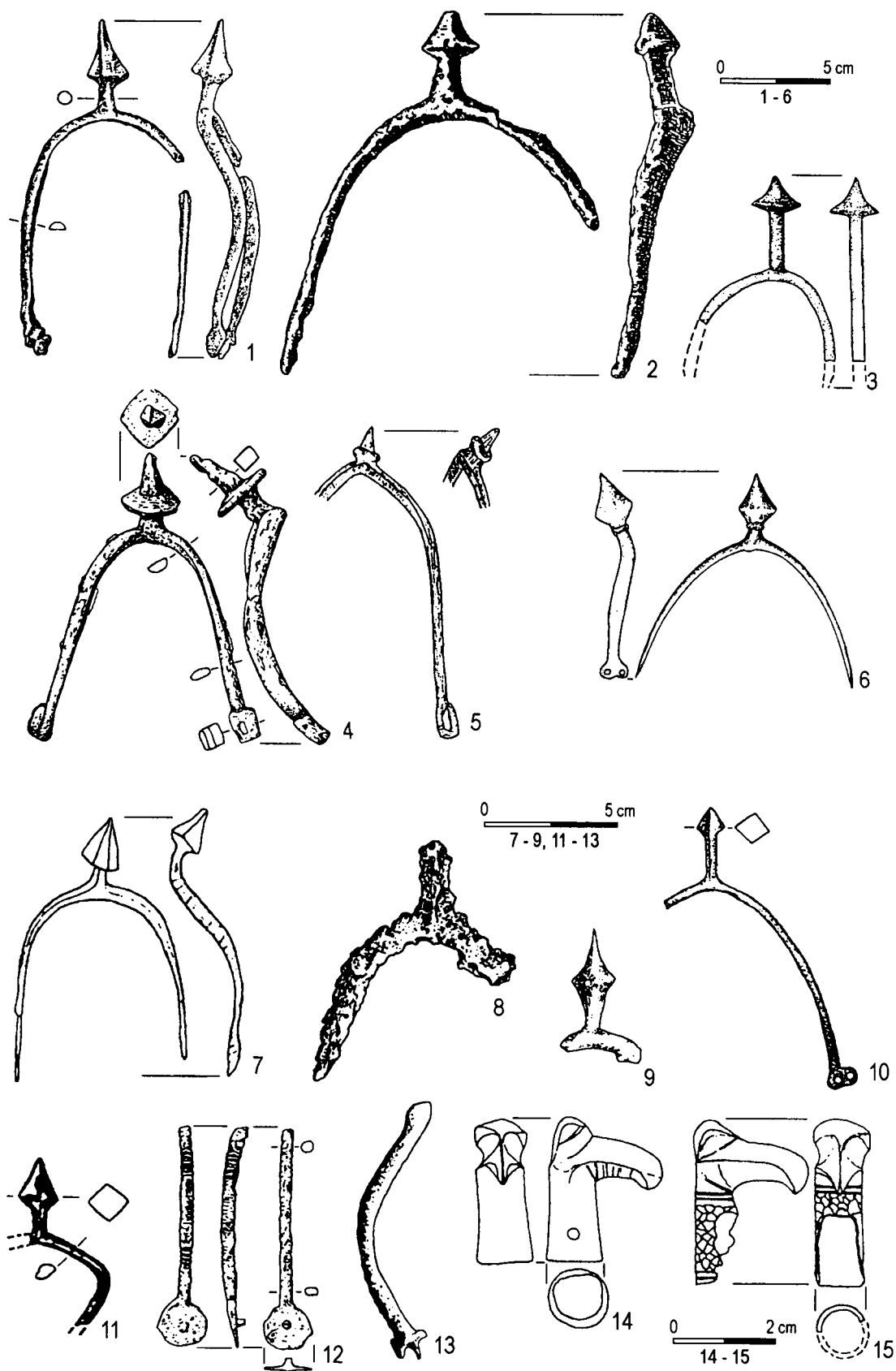
Ryc. 30. 1-4 – Naszacowice, st. 1; 5, 6 – Szczaworyż, st. 1; 7 – Stradów, st. 1; 8 – Będzin, st. 2; 9 – Kraków-Arsenał; 10 – Wietrzno-Bóbrka; 11 – Kraków-Wawel; 12 – Turbia, stan. I; 13 – Świętomarz, st. 1.

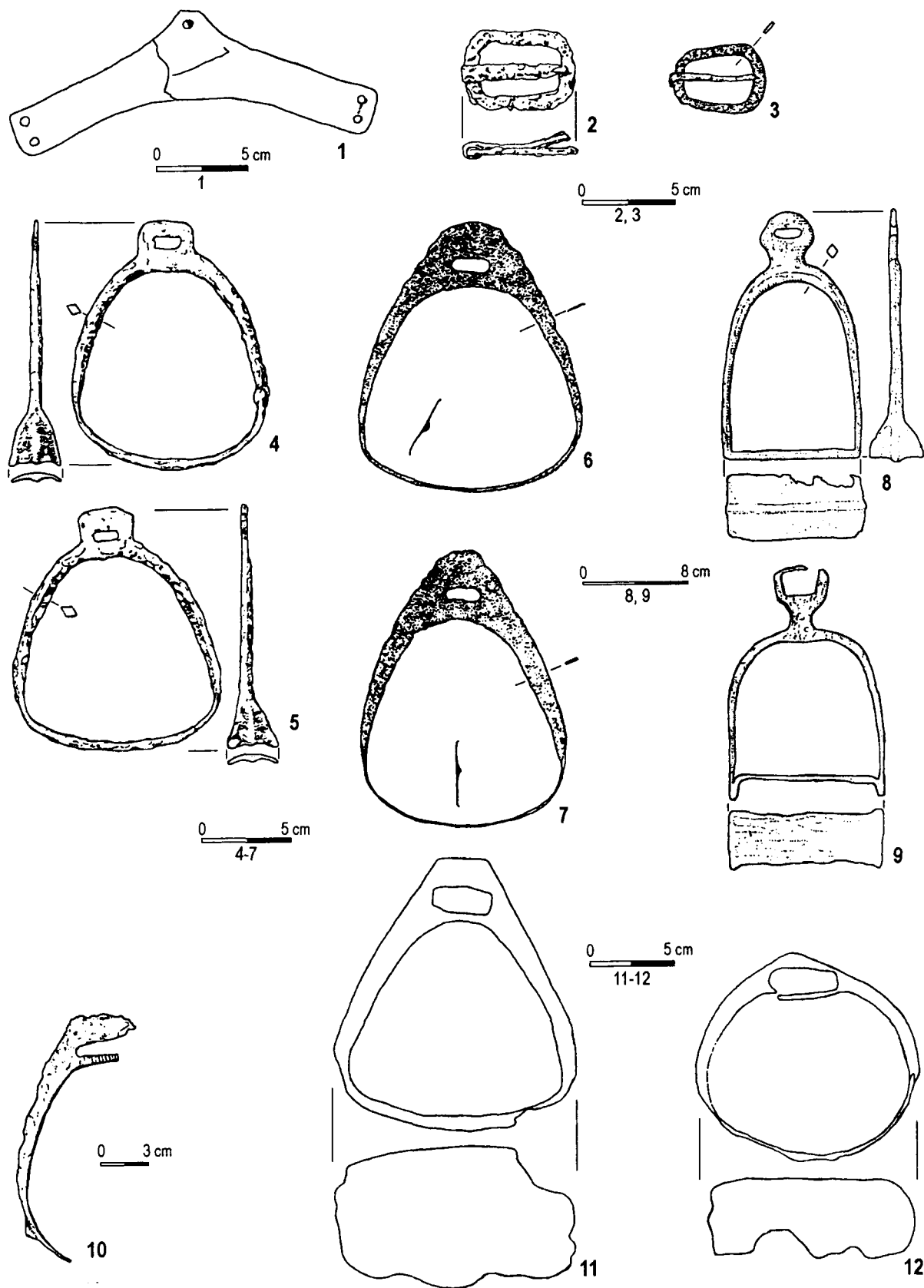
Ryc. 31. 1-3 – Kraków-Wawel; 4 – Romanów; 5 – Zawada Lanckorońska; 6-8 – Kraków-Wawel; 9 – Tuligłowy; 10 – Kraków-Piaski; 11, 12 – Kraków-Dębniaki.

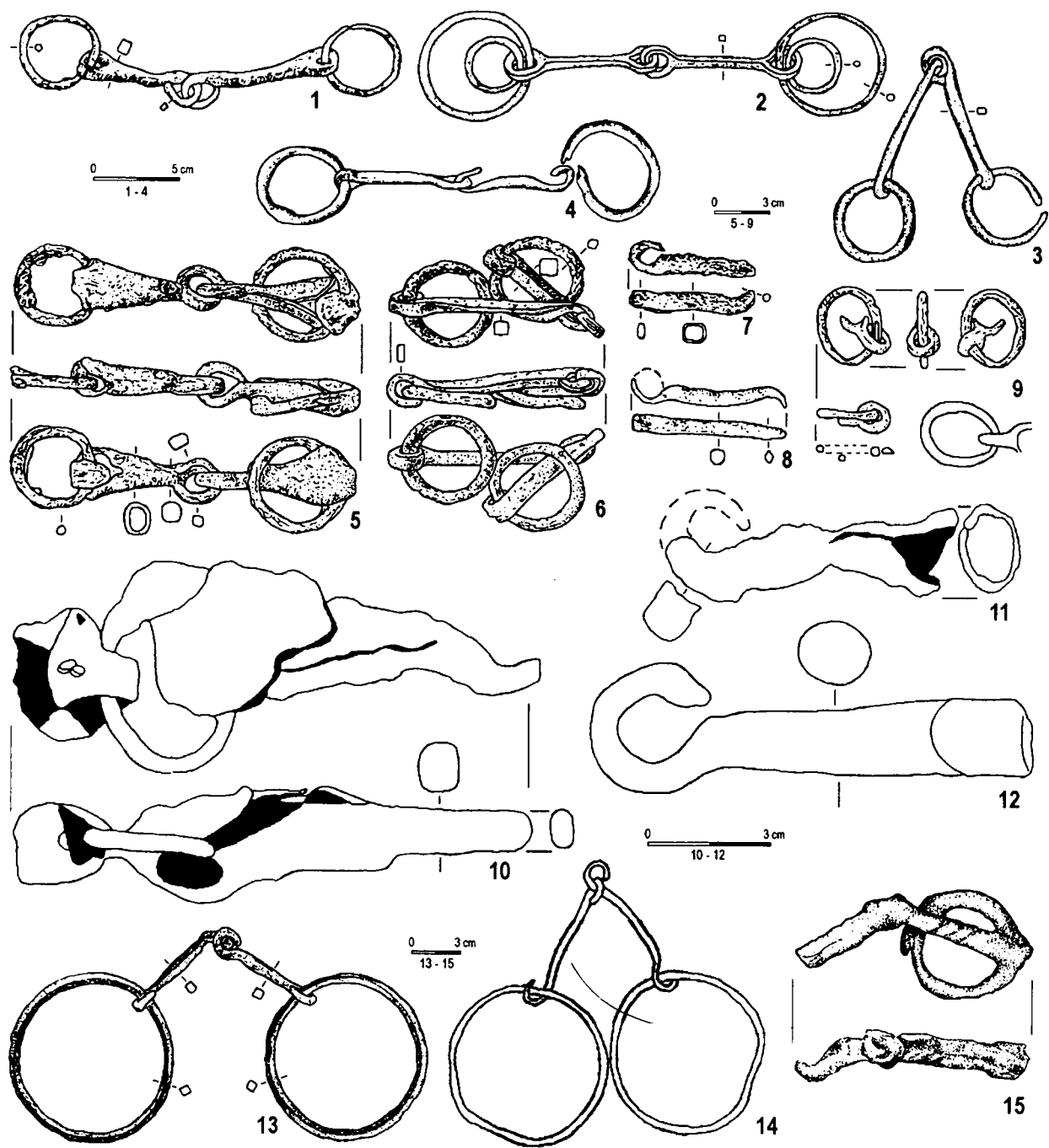
Ryc. 32. 1 – Końskie, grób 58; 2 – Końskie, grób 70; 3 – Końskie, grób 71; 4 – Końskie, grób 71; 5 – Końskie, grób 170; 6 – Końskie, grób 171; 7 – Kraków „Gródek”; 8 – Podegrodzie, st. 1; 9 – Sanok-Wzgórze Zamkowe; st. 1; 10, 11 – Pleszów-Nowa Huta, st. 49; 12 – Mogiła-Nowa Huta, st. 62A.

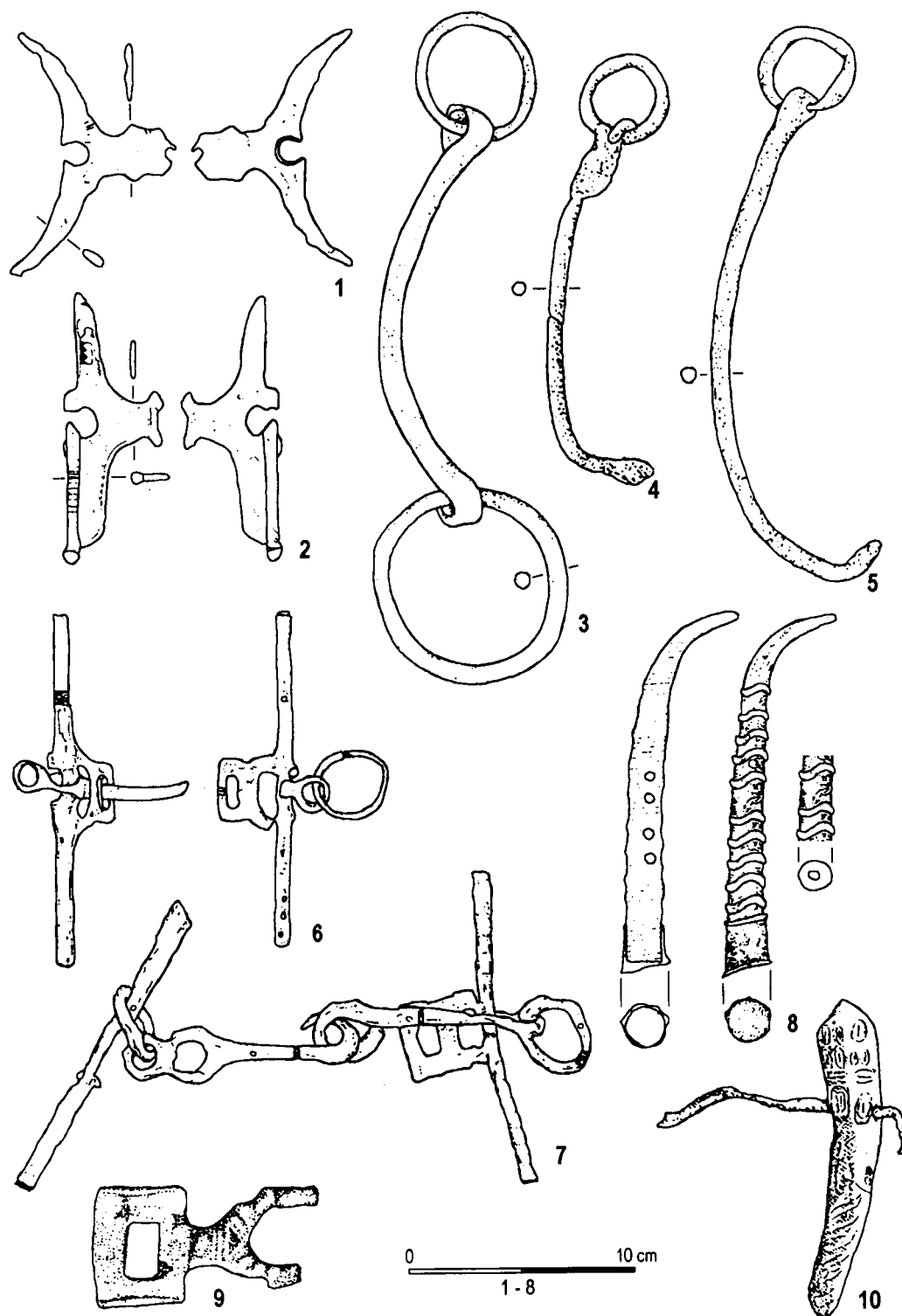
Ryc. 33. 1 – Kraków-Rynek Główny; 2 – Kraków-Kościół Mariacki; 3 – Wieliczka, st. X; 4 – Trecza, stan. 2; 5 – Lublin-Wzgórze Zamkowe; 6 – Piotrawin, st. 3; 7 – Raciborowice; 8 – Podegrodzie, st. 1; 9 – Kraków-Wawel; 10 – Sasiadka; 11 – Mogiła-Nowa Huta, stan. 1; 12 – Trecza, st. 2; 13 – Sandomierz; 14, 15 – Gródek nad Bugiem.

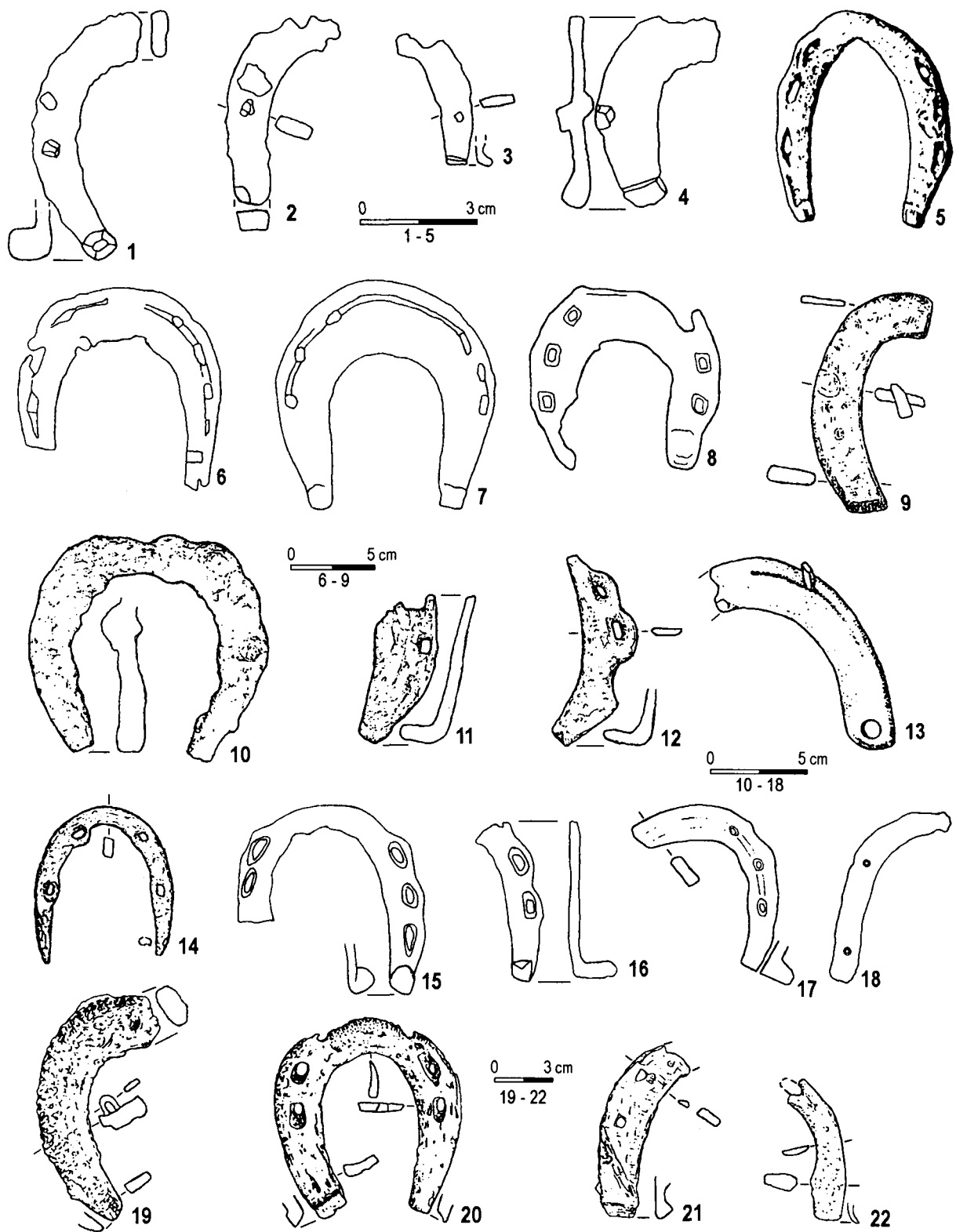
Ryc. 34. 1 – Kraków-Wawel; 2 – Przemyśl, Rycerska 9a, grób 1; 3 – Przemyśl, Rycerska 9a, grób 6; 4, 5 – Przemyśl, Rycerska 9a, grób 1; 6, 7 – Przemyśl, Rycerska 9a, grób 6; 9 – Mogiła-Nowa Huta, st. 1; 10 – Będzin, stan. 2; 11, 12 – Radymno.

Ryc. 35. 1 – Przemyśl, Rycerska 9a, grób 1; 2 – Przemyśl, Rycerska 9a, grób 6; 3 – Przemyśl, ul. Rycerska 9a, grób 13; 4 – Złota „Grodzisko”; 5-9 – Trecza, st. 2; 10, 11 – Trecza, stan. 1; 12 – Sanok-Biała Góra, st. 1; 13 – Gródek nad Bugiem; 14 – Radymno; 15 – Piotrawin, st. 3.

Ryc. 36. 1, 2 – Gródek nad Bugiem; 3-5 – Tuligłowy; 6 – Pleszów-Nowa Huta, st. 17; 7 – Chełmiec Polski; 8 – Przemyśl; 9 – Kraków-Okót; 10 – Sąsiadka; 9, 10 – bez skali.

Ryc. 37. 1-4 – Trepcza, st. 1; 5 – Sandomierz; 6-8 – Radymno; 9 – Łączycza, st. 1; 10-12 – Chełm-Białawin; 13 – Tuligłowy; 14 – Chełm-Białawin; 15-17 – Kraków-Wawel; 18 – Mogiła-Nowa Huta, st. 62; 19-22 – Trepcza, st. 2.

Ryc. 38. 1 – pieczęć Mieszka III Starego; 2 – pieczęć Leszka Białego i Konrada Mazowieckiego; 3, 4 – pieczęcie Leszka Białego; 5, 6 – pieczęcie Konrada Mazowieckiego; 7 – pieczęć Bolesława Sandomierskiego; 8, 9 – pieczęcie Bolesława Wstydlwego; 10 – pieczęć Sąda Dobiesławowica; 11 – pieczęć Pakosława; 12 – pieczęć Adama, syna Lenarta.

Ryc. 39. 1-3 – monety Bolesława Śmiałego; 4-7 – monety Władysława II Wygnąca; 8, 9 – monety Bolesława Kędzierzawego; 10-12 – monety Mieszka III Starego.

Ryc. 40. 1 – moneta Mieszka III Starego lub Leszka Białego; 2 – moneta Kazimierza Sprawiedliwego; 3, 4 – monety Władysława Laskonogiego; 5, 6 – monety Leszka Białego; 7 – moneta Konrada Mazowieckiego i Bolesława Wstydlwego; 8 – moneta Henryka Brodatego; 9-12 – monety Bolesława Wstydlwego; 13 – figurka z Krakowa; 14 – Sandomierz.